

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРАСНОЖОН АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 93/94(477.7)«14-17»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕВОЛЮЦІЯ ДОВГОЧАСНОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ
ТА ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
НА ПОЧАТКУ XV – НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.**

Спеціальність 07.00.01 «Історія України»

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. В. Красножон

Науковий консультант: Руссєв Микола Дмитрович
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2018

Красножон А. В. Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячено дослідженню історії фортечного будівництва Північно-Західного Причорномор'я (південний захід сучасної України) доби Середньовіччя та Нового часу, яка налічує чотири століття – від першого десятиліття XV ст. до останніх років XVIII ст., починаючи від появи першої кам'яної фортеці замкового типу у Білгороді на Дністрі і завершуючи бастионними укріпленнями Бузько-Дністровського межиріччя.

Основну увагу в дисертації приділено дослідженню біля двох десятків фортець, що були розташовані між Дунаєм та Нижнім Дніпром. Та ще декілька десятків – на теренах Східної Європи, Середземномор'я та Близького Сходу розглядаються побічно, в межах порівняльного аналізу. Раніше в історіографії довгочасна фортифікація зазначеного регіону не розглядалася комплексно. Середньовічна історія фортечного будівництва в регіоні бере початок від заснування цитаделі Білгорода на початку XV ст., а завершується бастионними земляними фортецями т. зв. «Дністровської лінії» останнього десятиріччя XVIII ст. Окремі дослідження регіональної фортифікації відомі, але вони не мали саме комплексного (з хронологічної точки зору) характеру.

Майже кожна з фортець являє собою багат шарове архітектурне творіння. Стандартною є схема поетапної розбудови кожної з фортець від найбільш архаїчного ядра до пізнього зовнішнього фронту. Це дає змогу вирішити деякі питання з типології фортець та хронології, особливо в тих випадках, коли неможливо датувати пам'ятку за джерелами традиційними.

Переважна більшість будівельних періодів майже всіх фортець регіону залишалась без точних дат. Навіть історія походження такої великої та відносно добре дослідженої фортеці, як Білгород, не забезпечена писемними джерелами, де йшлося б про час та передумови її заснування та розвитку. Єдиною «збіркою документів», що мають точні дати розбудови окремих ділянок цієї фортеці, залишається серія епіграфічних пам'яток, які були знайдені автором роботи повторно та досліджені у 2013 р. Теж саме стосується такої фортеці, як Бендери: її також вдалося дуже точно датувати завдяки епіграфічним знахідкам.

Робота структурована за хронологічним принципом, згідно з типологічним розподілом пам'яток. З початку розглядається замкова середньовічна фортифікація Південного Заходу сучасної України. Потім замкова фортифікація османів у відносно спокійний (мирний) період з кінця XVI – до початку XVIII ст. Далі – досліджується бастионна фортифікація, поява якої пов'язана з кардинальною зміною характеру оборонних споруд регіону у перші роки XVIII ст.

В методичному сенсі – як приклад пошуку датувань через типологію споруди – найбільш показовим є Хаджибейський замок. Він не зберігся до наших часів. Судити про його планування та конструктивні властивості ми можемо лише завдяки іконографічним документам. Ніяких документальних джерел про час його походження не відомо. Отже, за висновками проект замку має походження епохи класичного середньовіччя, всупереч розповсюдженій версії його будови нібито наприкінці XVIII ст. Типологічно він є близьким до подільських аналогів (Язловець, ранній період Кам'янецької фортеці та ін.).

Османська замкова фортифікація має свою особливу типологію. Зазвичай це прямокутна в плані будівля з 6 чи 8 вежами, в основі якої лежить візантійський кастеллум. Причому, для цього регіону замок буде зорієнтований по сторонах світу надбрамною вежею на південь через наявність гарнізонної мечеті на верхньому поверсі. За цими ознаками без

наявності джерел ми можемо датувати саме османським періодом (XVI-XVIII ст.) фортецю Татарбунари. Типологічно вона відноситься саме до цього османського періоду. Теж саме стосується замку Хаджибей. На цьому принципі побудовано хронологію розвитку Північно-Західного Причорномор'я.

Сучасні дослідники отримали у розпорядження джерелознавчу основу, достатню для формування історичної хронології існуючих чи зруйнованих фортець (але які залишилися на планах). Етапи розвитку фортифікації дуже добре прив'язуються до історичного контексту. Показовим є приклад Білгороду. За даними епіграфіки та деякими архітектурними ознаками є можливість говорити, що на певному з етапів Білгородську фортецю побудували гусити. Найближче гуситське історичне поселення до Аккермана – це Чобручі, у 60 км на захід течією Дністра. Гусити були найбільш ефективними вояками в цьому регіоні. Отже, при дослідженні архітектури Білгород-Дністровської фортеці знайдено матеріальний доказ їхньої присутності в Молдавії першій половині XV ст.

Щодо еволюції міст, урбаністичний розвиток регіону йде по наростаючій від XV до XVIII-го ст. До першої екатерининської війни тут було значно більше міст, які б співвідносилися за розміром та чисельністю населення з такими великими містами епохи розвинутого середньовіччя, як Аккерман та Кілія. Наприклад, той же Очаків та Бендери, Ізмаїл. В Білгороді XV ст. напередодні атаки Баязида II налічувалось до 20 тис. осіб, так само як і напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Тобто, про занепад цих територій до російської анексії говорити не має підстав.

Як добре відомо, всі міста степової смуги періоду XV – кінця XVIII ст. – це дотаційні проекти. Османська влада не спромоглася забезпечити місто водою й будівельними матеріалами, серед яких передусім будівельний ліс. Аккерман розташований дуже незручно з точки зору ведення морської торгівлі, але він надавав можливість імпортувати ліс Дністром. До російської Одеси ліс доставляли за 800 км з Поділля. Миколаїв та Херсон

спочатку топили тваринним послідом. Розподіл ресурсів формував схему урбанізації краю протягом 400 років до самого кінця XVIII ст., коли їх нестача почала компенсуватися за рахунок державних інвестицій.

Часовий рубіж між періодами кам'яного замкового і бастионного будівництва, стосовно даного регіону, пролягає в середині першого десятиліття XVIII ст. Цей етап еволюції фортечних укріплень не корелює з основною переломною датою політичної історії Північно-Західного Причорномор'я в межах зазначених століть – перехід Дунай-Дністровського межиріччя під владу Османської імперії 1484 р. Кардинальна зміна етнополітичної та культурної ситуації в регіоні не була пов'язана зі зміною самих принципів фортифікаційного будівництва. Оборонна архітектура залишилась замковою за типом, хоча дещо в архітектурному стилі змінилось.

Турками у Північному Причорномор'ї зроблено поворот від середньовічної замкової фортифікації до використання європейської бастионної системи лише у 1703 р., зі зведенням османською владою фортеці Єні-Кале на Керченському півострові. У Північно-Західному Причорномор'ї цей технологічний прорив стався не набагато пізніше – з появою у 1705 р. Бендерської бастионної фортеці. Починаючи з цього часу, в цьому регіоні не було зведено жодного кам'яного замку так би мовити «середньовічного вигляду», всупереч поширеним уявленням про відсталість турецьких традицій фортифікації від Західної Європи у XVIII ст. Нові турецькі укріплення, що з'явилися тут, могли бути недосконалими, але після 1700 р. вони вже поза середньовічних традицій замкової архітектури, яка більше не була ефективною з появою порохової облогової артилерії.

Інженери-фортифікатори з появою важких гармат за інерцією нарощують товщину фронтальних кам'яних стін. Так було посилено вежу головної брами в молдавському Білгороді (1484 р.) та в турецьких Бендерах (1584 р.). Тільки потім як головну перешкоду для гарматного ядра інженери

вибрали похилий земляний бруствер, в насипу якого воно в'язне або від якого відскакує рикошетом.

Сила традиції іноді приводила до парадоксів. З одного боку, султан Баязид II при облозі Білгорода та Кілії 1484 р. використовує технологічну новинку свого часу (бомбарди великого калібру) для знесення архаїчної зовнішньої лінії кам'яних стін з усіма їх високими вежами, а з іншого – захопивши обидва міста, він відбудовує тут такі ж самі високі кам'яні укріплення, вразливість яких була ним доведена щойно. Архітектори на службі султана дублюють хоч і старі, але звичні і знайомі їм технології. Нові типи фортечних огорож, під впливом вогню облогових гармат великого калібру, в Західній Європі стали з'являтися лише на рубежі XV-XVI ст.

Процес заміни класичного фортечного фронту замкового типу на новий бастіонний, розтягнувся, майже на все XVI століття. Вважається, що виникненню бастіону передують рондель (напівкругла масивна артилерійська платформа у вигляді приземкуватої вежі). Північне Причорномор'я османського періоду цю трансформацію фортечних укріплень зазнає лише в неспокійне XVIII ст. Причина запізненості зовсім не в горезвісній системній кризі Османської імперії. В першу чергу, у влади були відсутні раціональні мотиви розгорнути тут масштабну модернізацію захисних укріплень. До першого десятиліття XVIII ст. Північне Причорномор'я османами хоча і було імперським прикордонням, але без посиленого захисту. До різкої та кардинальної зміни оборонної стратегії Порту підштовхнула російська загроза з усім ресурсним і технологічним потенціалом сусідньої реформованої держави.

Тому особливістю регіональної історії фортифікації є відсутність перехідних форм, типу ронделя і бастей, як це було в Західній Європі в період становлення нових методів оборони. Початок імпорту османським урядом у Північно-Західне Причорномор'я готових європейських технологій припав на той період, коли ці перехідні стадії між вежами і

бастіонами вже було пройдено (приблизно в першій чверті XVI ст.). Ці приземкуваті споруди призначені для розміщення важкої артилерії, але складені ще вертикальними кам'яними стінами між якими всередині було ґрунтове наповнення.

У той самий час західноєвропейська фортифікація вже вступала в епоху С. де Вобана (1633-1707 рр.). Саме французька школа протягом усього XVIII ст. впливала на еволюцію бастіонних укріплень Північно-Західного Причорномор'я. Причому, плани деяких ранніх регіональних бастіонних фортець (Бендери) повторюють просту форму і профіль огорожі за системою де Вілля. Наразі основна тенденція в розвитку бастіонного фронту характеризується прагненням до ламаних ліній, уникнення прямих куртин без прикриття (зручна ціль для формування пролому вогнем з гармат), створення умов взаємного фланкування оборонних споруд. Ранні форми фортець вирізнялися від пізніших, більш досконаlih, відсутністю теналей та наявністю довгих, прямих фронтів з бастіонами (артилерійськими майданчиками) на зовнішніх кутах.

Система С. де Вобана з другої половини XVII ст. передбачала прикриття всієї лінії фортечної огорожі і надавала фронту більше кутових зламів. З'являється тенденція до виносу за передній край автономних елементів оборони (люнети, демелюни, кронверки). У Північно-Західному Причорномор'ї всі ці ознаки складної системи бастіонного фронту з'являються з посиленням військової напруженості, вже ближче до останньої третини XVIII ст. Земляні фортеці стали простими в спорудженні та порівняно дешевими. Але такий фронт вимагає активної оборони, яка покладається на фортечну артилерію. Реальною перешкодою для ворога, що атакує тепер слугує не вертикальна неприступна стіна, а щільність зустрічного вогню (і стійкість гарнізону). На працях С. де Вобана формуються навички оборони і облог в російській армії, що протистояла туркам (і їх французьким інженерам) в Північному Причорномор'ї XVIII ст.

Наприкінці 1770-х рр. в Османській імперії починається чергова масштабна військова реформа, як реакція на посилення військової загрози у північно-причорноморському регіоні. Розпочата при Мустафі III (1757-1774 рр.), вона завершилася у 1826 р. повстанням яничар. Відбуваються капітальні зміни на всіх рівнях, починаючи від створення нової системи військово-інженерної освіти і закінчуючи кардинальною модернізацією ряду ключових турецьких фортець, як у Північно-Західному Причорномор'ї, так і в самому серці імперії – на Босфорі і Дарданеллах.

Протягом другої половини XVIII ст. як на росіян, так й на турків працювали західноєвропейські інженери: французи та голландці. Але французька фортифікаційна школа вже на початку XVIII ст. входить до періоду кризи. До самого початку століття, до появи потужної армії з важкою облоговою артилерією, тут не було виклику на будівництво модернових фортець бастіонного типу. Кам'яні замки XVI-XVII ст. відповідали функціям відсічі козацьких нападів. Перебудова старих фортець з появою росіян майже не відбулася. Старі фортеці не руйнувалися османською адміністрацією, їх не зносили, а перетворювали на внутрішнє ядро, на цитадель.

Криза європейської системи довготривалої фортифікації бастіонного типу, яка знаменувала закінчення епохи С. де Вобана, поглиблювалася з вдосконаленням порохової артилерії та збільшенням дальності стрільби. Далекобійність гармат забезпечувала вихід з-під вогню противника при збереженні можливості тримати під обстрілом його самого. Результати «антикризових» фортифікаційних експериментів в тій чи іншій мірі простежуються і на прикладах причорноморських укріплень (таких як артилерійська вежа Табія в Ізмаїлі монталамберівського типу). В підсумку, XIX століття отримало нове рішення в мистецтві довгочасної фортифікації – систему фортової оборони. Але Північно-Західне Причорномор'я вже залишилось в стороні від цих інновацій.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, фортифікація, замки, бастіони, типологія фортифікації, епіграфіка, Молдавське воєводство, Литовське князівство, Османська імперія, козацькі походи, російсько-турецькі війни, урбанізація, степове порубіжжя, історична топографія, культова архітектура, природні ресурси, Білгород, Кілія, Ізмаїл, Бендери, Очаків, Хаджибей.

Andrew Krasnozhon. Evolution of long-term fortification and historical topography of the cities of the North-Western Black Sea Region in the beginning of the XV – the end of XVIII cent. – Qualification research thesis based on the manuscript.

Thesis aimed at obtaining Doctor's degree in History, Specialty 07.00.01 "History of Ukraine". – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, 2018.

The history of the fortress construction of the Northwest Black Sea (southwest of the modern Ukraine), the Middle Ages and the New Time, has only four centuries from the first decade of the XV century to the last years of the eighteenth century, beginning with the appearance of the first castle-type stone castle in Belgorod on the Dniester and completing the bastion fortifications of the Bug-Dniester Region.

The time boundary between the periods of stone castle and bastion construction, in relation to this region, lies in the middle of the first decade of the eighteenth century. This stage of the evolution of fortress fortifications does not correlate with the main turning point of the political history of the Northwest Black Sea in these centuries the transition of the Danube-Dniester Region to the rule of the Ottoman Empire in 1484. A fundamental change in the ethno-political and cultural situation in the region was not related to changing the very principles of fortification construction. Although, somewhat in the architectural style of the castle architecture has changed.

In the Northern Black Sea coast, the Turkish authorities made a turn from the medieval castle fortifications to the bastion in 1703, with the erection of the Yeni-Kale fortress on the Kerch Peninsula. In the Northwest Black Sea region, this technological breakthrough was not much later. Since then, no stone castle has been erected in the region so to say "medieval", contrary to the widespread notions of the backwardness of the Turkish traditions of fortification from Western Europe in the XVIII century.

In fact, these traditions are laid down by the most European engineers. However, the bastion fortresses of the Northern Black Sea Coast did not always correspond to the projects of government-employed western engineers in a number of circumstances. New Turkish fortifications could have been imperfect, but after 1700 they were already outside the medieval traditions of castle architecture, which was no longer effective with the appearance of powder siege artillery. Expecting an attack is the only incentive to protect. Therefore, the means of attack affect the means of defense, with some constant advance. E. Ville-le-Dyuk, this principle illustrates an example. In the process of improving firearms, in addition to stationary fire positions in Western Europe, there are guns on the carriage, which has given them mobility. Heavily armed riders of the XV century. still protected by iron armor from crossbow arrows and spears. When in the beginning of the XVI century. Infantrymen are armed with firearms in Europe, and the riders in return increase the thickness of the armor, making them irreversible and almost unsuitable for fighting. Ten years later, it became clear that cavalry should just move quickly to avoid falling into the fire, and the armor would make it much easier.

Similarly, the engineers-fortifiers reacted. With the advent of heavy guns, they inertia increase the thickness of the front stone walls. So the tower of the main gate was strengthened in Moldavian Belgorod (1484) and in Turkish Benders (1584). Only then, as the main obstacle for the cannon core, engineers chose a sloping earthen beam, in which he was a prisoner or from which he jumps over a ricochet.

The power of tradition sometimes led to paradoxes. On the one hand, Sultan Bayazid II, under the siege of Belgorod and Kilia in 1484, uses the technological novelty of his time (large caliber bombs) to demolish the archaic outer line of stone walls with all their high towers, and on the other hand, capturing both cities, he rebuilds here are the same high stone reinforcements, the vulnerability of which has been proved by it just recently. Architects in the service of the Sultan duplicate though old, but familiar and familiar technologies. New types of fortress fences, under the influence of fire of siege guns of large caliber, began to appear in western Europe only at the turn of the XV-XVI centuries.

The process of replacing the classical fortress front of the castle type with the new bastion, stretched, approximately, to the whole of the XVI century. It is believed that the emergence of the bastion is preceded by a rondel. The invention of forms of fortifications in the form of rondel traditionally attributed to A. Durer (1471-1528 biennium), which published in 1527 a treatise "Instructions for the strengthening of cities". The northern Black Sea coast of the Ottoman period undergoes this transformation of fortress fortifications only in the uneasy XVIII century. The reason for the delay is not at all in the notorious systemic crisis of the Ottoman Empire. First of all, the authorities lacked rational motives to deploy large-scale modernization of protective fortifications here. By the first decade of the eighteenth century. The northern Black Sea was considered by the Ottomans as an outskirts of the empire, but without further enhanced border protection. To a sharp and radical change in the defense strategy of the port was pushed by the Russian threat with all the resource and technological potential of the reformed state.

Therefore, the feature of the regional history of fortification is the lack of transitional forms, such as rondel and bastion, as was the case in Western Europe during the period of the formation of new methods of defense. The beginning of the Ottoman government's import in the Northwest Black Sea region of ready-

made European technology came at a time when these transitional stages were already underway.

In Europe, bass and rondel's begin to appear approximately in the first quarter of the XVI century as an intermediate link between towers and bastions. These ground-breaking structures are intended for the placement of heavy artillery, but are further composed of vertical stone walls between which there was a soil filling. The closest example of a transitional defense architecture is the external reinforcement of the Moldavian fortifications of Suceava and Targu-Neamt (the beginning of the XVI century, if not later).

The fortress fence of the era of advanced firearms has also evolved, undergoing several stages of change. Four basic forms were found: a simple bastion front, tennis, cremation and polygonal. The heyday of bastion fortification systems in Western Europe dates back to the seventeenth century. The leading position in this period is the French Fortification School, and one of its iconic representatives is the engineer Antoine de Ville (c. 1596 approx. 1656/57 years). His first book "Fortification ..." was published in 1629. It was reissued during the next decades five times, and in the XVIII century. He was even acknowledged as a software product, a statement by the "de Ville system". 10 years after the first edition, "Fortification ..." transformed them into a practical guide to siege warfare. The work is simplified to the level of service instructions and is issued under the new title: "Duties of the governor of the fortress".

De Wille applies a new principle of protecting fortresses, in which stone walling loses significance. Traditionally, it is attributed to the creation of fortifications deepened into the ground an effective response to the action of siege artillery. However, this is perhaps an exaggeration. The profile of the fortification fence in its system is standard. From the periphery to the center there are: 1) the head with the covered path, 2) the counterscarp wall (the brickwork is the best, because it gives less debris), 3) ditch, with a cuvette at the bottom, 4) escarp wall supporting the slope of the shaft, 5) earth a sentinel shaft and a bristle with a rifle ledge.

In European fortification, a similar profile (with variations) has been used since the second half of the XVI century. In the same period, in the middle of the XVII century, in the Ottoman Empire, a large-scale reform of the clan of visions by Köprülü began. They intensified the Ottoman military program, which allowed for new campaigns in the West. The first of these was the Habsburg-Ottoman War of 1663-1664. After that, the Porte entered into a war with Venice for controlling Crete (conquered in 1669) half of the XVII century. It has demonstrated a period of gradual decline of the Ottoman Empire. And, nevertheless, its protective border system of the XVII century, worked quite effectively. The remarkable stage of degradation by researchers refers only to the turn of the XVIII XIX centuries, and, along the entire line of the state border.

At the Danube Borderland in the last quarter of the XVII century. The Ottoman fortresses differed from the European low efficiency, often had no flanks, were open from the middle, and in general were built of wood. Small forts palans, were simple wooden palisades, surrounded by a moat. And even the fortresses of more significant sizes were erected in a similar style. Most of them belonged to the mixed type, with the use of wooden structures and stone walls.

At the same time, Western European fortifications already entered the era of S. de Vauban (1633-1707). It was the French school throughout the XVIII century influenced the evolution of the bastion fortifications of the Northwest Black Sea. Moreover, the plans of some of the early regional bastion forts (Bendery) repeat the simple shape and profile of the fence in the de Ville system. His treatise became one of the available instructions, a kind of moderator in the European fortification school of this period. At present, the main trend in the development of the bastion front is characterized by the desire for broken lines, the avoidance of direct curtains without covering (a convenient target for the formation of a breakthrough of fire from guns), the creation of conditions for the mutual flanking of defensive structures. The early forms of the fortresses differed from the later, more perfect, the of tenales and the presence of long, straight fronts with bastions (artillery yards) on the outer corners. S. de Vauban system

from the second half of the XVII century defense and siege proposes to cover all the lines of the fortress fence, to give the front more cornerstones. There is a tendency to take away the front edge of the autonomous elements of defense (lunets, demelyuni, kronverk). In the Northwest Black Sea region, all these signs of a complex system of the bastion front appear with increased tensions, already closer to the last third of the eighteenth century. Earth's fortresses have become easy to build and relatively cheap. But such a front requires an active defense, which relies on fortress artillery. The real obstacle to the enemy attacking now is not the vertical inaccessible wall, but the density of the fire (and the stability of the garrison). Engineer S. de Woban simultaneously with the methods of defense developed and the principles of "gradual attack" fortresses. In many respects, his innovations laid the foundations for the further crisis of the fortress front. With the invention of the siege method with the help of trenches dug parallel to the line of the fortress front, forcing the capitulation of the fortress now more depended on engineering skills and resources than from the personal heroism of the attackers. In the works of S. de Woban formed the skills of defense and siege in the army, which opposed the Turks (and their French engineers) in the Northern Black Sea region of the XVIII century. The treatise almost immediately after the release was translated into Russian by the father of O. V. Suvorov, for Peter the Great. This edition of the pocket format Suvorov-Jr. has always had with himself and embodied prototypes of the Woban forms of fortifications in the Crimea in the late 1770's. In the Ottoman Empire during this period, another major military reform begins as a reaction to the growing military threat already in the North-Black Sea region. Launched at Mustapha III (1757-1774-th), it ended in January 1826 by the Janissaries rebellion. There are major changes at all levels, from the creation of a new system of military engineering education to the fundamental modernization of a number of key Turkish fortresses, both in the Northwest Black Sea region and in the heart of the empire on the Bosphorus and the Dardanellas.

The crisis of the European system of long-term bastion-type fortification, which marked the end of the S. de Vauban era, was deepened with the

improvement of powder artillery and the increase in the range of firing. The long-range guns provided an exit from the enemy's fire while maintaining the ability to keep himself under fire. The results of "anti-crisis" fortification experiments are, to a certain extent, also traced on examples of Black Sea fortifications (such as the Tabi artillery tower in Izmail. In the end, the XIX century created a new solution in the art of long-term fortification fortress defense system. But the Northwest Black Sea has already been left out of these innovations.

Key words: northwest of the Black Sea, fortification, fortress, bastion, typology of fortification, epigraphy, Moldavian principality, Lithuania principality, Ottoman Empire, Cossack campaigns, Russian-Turkish wars, urbanization, steppe digestion, historical topography, religious architecture, natural resources, Belgorod, Kilia, Izmail, Bendery, Ochakov, Khadzhybey.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

монографії

1. Красножон А.В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства. – Кишинев : Stratum Plus, 2012. – 412 с.
2. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. – Кишинев : Stratum plus, 2016. – 475 с.
3. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса : Чорномор'я, 2018. – 312 с.

статті у наукових фахових виданнях

4. Красножон А. В. К проблеме основания Бендерской крепости // Музейний вісник. Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Вип. 10. – С. 115-120.
5. Красножон А. В. Конструктивные характеристики Бендерской крепости (XVI-XVIII вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2010. – Вип. 20. – С. 277-282 (у співавторстві з Бурян А. Н.).

6. Красножон А. В. Крепость двух Стефанов: о заказчиках и времени основания белгородских укреплений // *Stratum plus*. – Кишинев, 2010. – № 6. – С. 75-102.
7. Красножон А. В. Бендерский фортификационный комплекс XVI-XVIII вв. // *Stratum plus*. – Кишинев, 2011. – № 6. – С. 221-251.
8. Красножон А. В. Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация // *Stratum plus*. – Кишинев, 2011. – №5. – С. 201-220.
9. Красножон А. В. К вопросу о локализации храма древней Тире // *Stratum plus*. – Кишинев, 2012. – №3. – С. 107-116.
10. Красножон А. В. Огнестрельная артиллерия, как датирующий признак цитадели Белгород-Днестровский крепости // *Stratum plus*. – Кишинев, 2012. – № 6. – С. 239-259 (у співавторстві з Федоруком А. В.).
11. Красножон А. В. Чаша с арабской надписью из Судака // *Stratum plus*. – Кишинев, 2012. – №6. – С. 347-356 (у співавторстві з Алядиновою Д. Ю.).
12. Красножон А. В. Армянская церковь Аккермана (история исследований // *Музейний Вісник*. – Запоріжжя : Запорізький краєзнавчий музей, 2013. – № 13. – С. 167-177.
13. Красножон А. В. Історія дослідження лапідарних пам'ятників XV ст. з середньовічного Білгорода на Дністрі // *Питання історії України* (збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького Національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2013. – Т. 16. – С. 24-27.
14. Красножон А. В. О находке некогда утерянных строительных плит XV в. из крепости Белгорода // *Tyragetia (istorie muzeologie)*. – Chişinău, 2013. – Vol. VII [XXII]. № 2. – С. 81-88.
15. Красножон А. В. Церква Стефана Великого у Білгороді-Дністровському // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* (збірник наукових праць). – Чернівці, 2013. – Т. 2 (36). – С. 46-53.

16. Красножон А. В. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // *Stratum plus*. – Кишинев, 2013. – № 6. – С. 177-212.
17. Красножон А. В. Армянские надписи из средневекового Белгорода на Днестре // *Вопросы армяноведения*. – Ереван : ИАИ ЕГУ, 2015. – № 2(5). – С. 77-84 (у співавторстві з Давтяном Д. А.).
18. Красножон А. В. Два східних написи з Аккермана та Ізмаїла // *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка : Серія «Історія»*. – Тернопіль, 2017. – Вип. 1. Ч. 4. – С. 3-9.
19. Красножон А. В. О культовых зданиях Аккермана в свете последних публикаций // *Емінак: науковий щоквартальник*. – Миколаїв, 2017. – № 4 (20). Т. 1. – С. 125-133.
20. Красножон А. В. Гуситський слід в укріпленнях Білгорода // *Scriptorium Nostrum* (електроний журнал). – Херсон, 2018. – № 4 (10). – С. 77-88.
21. Красножон А. В. Заснування Одеси в османському Хаджибеї // *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. – Тернопіль, 2018. – Вип. 1. Ч. 1. – С. 28-33.
22. Красножон А. В. Новые данные о локализации и датировке Хаджибейского замка // *Емінак: науковий щоквартальник*. – Миколаїв, 2018. – № 1 (21). Т. 3. – С. 35-46.
23. Krasnozhon A. The monuments of the Ottoman epigraphy of the XVIII-th century from Budjak // *Емінак: науковий щоквартальник*. – Миколаїв, 2018. – № 2 (22). Т.1. – С. 25-40 (у співавторстві з Тітінсїю М.).
- статті у закордонних виданнях рейтингу СКОПУС*
24. Красножон А. В. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // *Stratum Plus*. – Кишинев, 2015. № 6. – С. 319-334 (у співавторстві з Драгомирецьким О. О.).
25. Красножон А. В. О датировке цитадели Белгорода на Днестре по карте из Codex Latinus Parisinus 7239 // *Stratum Plus*. – Кишинев, 2017. № 6. – С. 75-89.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Красножон А. В. Графический анализ плана крепости Арабат // Исторіосфера (матеріали VI наукової конференції іст-філ. факультету ПДПУ ім. К.Д.Ушинського). – Одеса : ПНПУ, 2011. – С. 55-62.
27. Красножон А. В. Литовский замок Кочубиев на территории Одессы // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. IX. – С. 226-233.
28. Красножон А. В. Пороховая артиллерия как датирующий признак Белгородской крепости // Исторіосфера (матеріали VII наукової конференції іст-філ. факультету ПНПУ імені К. Д. Ушинського). – Одеса : ПНПУ, 2012. – С. 38-42.
29. Красножон А. В. Городская топография средневекового Белгорода // Исторіосфера (матеріали VIII наукової конференції іст-філ. факультету ПНПУ імені К. Д. Ушинського). – Одеса : ПНПУ, 2013. – С. 56-62.
30. Красножон А. В. Историко-архитектурный анализ крепости Арабат // Материалы Первой научно-практической конференции «Военно-исторические чтения». – Керчь, 2013. – С. 87-91.
31. Красножон А. В. До питання про датування Хаджибейського замку // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 73-76.
32. Красножон А.В. Закладные плиты XV в. из Белгород-Днестровской крепости: лингвистический и искусствоведческий анализ // Актуальные вопросы археологии, этнологии и искусствоведения (Тезисы докладов). – Кишинев : Академия наук Республики Молдова, 2015. – С. 148-149.
33. Красножон А. В. Закладные плиты Белгород-Днестровской крепости: опыт исторической реконструкции // Новые материалы по истории фортификации (статьи и материалы III и IV междунар. науч.-практ. конф. “Памятники фортификации: история, реставрация, использование”). – Архангельск, 2016. – Вып. 2. – С. 167-172.
34. Красножон А. В. Белгород-Днестровская крепость: этапы развития оборонного комплекса (XV-XVIII вв.) // Монументальное зодчество

Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья. – СПб : Государственный Эрмитаж, 2017. – С. 308-315.

які додатково відображають наукові результати дисертації

35. Красножон А. В. Эпиграфика Бендерской крепости // Юго-Запад Одессика (историко-краеведческий научный альманах). – Одесса, 2010. – Вып. 10. – С. 8-24.
36. Красножон А. В. Крепость Хаджибея: иконография, археология, политика // Lietuvos pilys. – Vilniaus, 2011. – № 6. – Р. 16-27.
37. Красножон А. В. Схема разбивки крепости Арабат (XVIII в.) // Науковий вісник ОДЕУ. – Одеса, 2011. – № 11 (136). – С. 139-144.
38. Красножон А. В. К вопросу о датировках цитадели Белгород-Днестровской крепости // Науковий вісник ОДЕУ. – Одеса, 2012. – № 9 (161). – С. 159-163.
39. Красножон А. В. Армянский храм Успения св. Богородицы в контексте топографии средневекового Аккермана // Актуальні питання вірменознавства: збірка наукових статей. – Київ, 2013. – Вип. 1. – С. 44-50.
40. Красножон А. В. История исследований армянского храма Аккермана // Південний захід. Одессика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса : Друкарський дім, 2013. – Вип. 16. – С. 21-36.
41. Красножон А. В. Сравнительная кастеология – зарождающаяся дисциплина. Рецензия на книгу Mariana Şlapac. Comparative Castellology – Discipline In Statu Nascendi. LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken, 2012 //Academos. – Chişinău : Academia de Ştiinţe a Moldovei, 2013. – № 1. – Р. 172-174.
42. Красножон А. В. Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии города 1770-х гг. // Актуальні питання вірменознавства. – Одесса : «Удача», 2014. – Вип. 2. – С. 97-100.
43. Красножон А. В. Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. // Краєзнавство. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. – № 1/2. – С. 107-110.

44. Красножон А. В. О времени строительства армянской церкви Аккермана // Життя та пам'ять (науковий збірник присвячений пам'яті В. І. Шамко). – Одеса, 2015. – Вип. II. – С. 120-136.
45. Красножон А. В. Строительная периодизация Белгород-Днестровский крепости (XV-XVIII вв.): новые данные // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса : Друкарський дім, 2015. – Вип. 19. – С. 77-91.
46. Красножон А. В. Історична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770-1773 рр. // Чорноморська минувшина. – Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016. – Вип. 11. – С. 16-24.
47. Красножон А. В. К проблеме локализации Хаджибейского замка // Вісник одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса, 2016. – № 15. – С. 132-141.
48. Красножон А. В. Разоблачение «фальшивки Длугоша» в современном дискурсе о Качубейове // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса : Друкарський дім, 2016. – Вип. 20. – С. 77-99.
49. Красножон А. В. Монкастро на мапі з Codex Latinus Parisinus 7239 // Libra: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. – Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2017. – С. 118-133.
50. Красножон А. В. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса : Друкарський дім, 2017. – Вип. 22. – С. 69-84.
51. Красножон А. В. Два документа 1593 г. о ремонтных работах у Хаджибее // Стародавнє Причорномор'я. – Одеса, 2018. – Вип. XII. – С. 298-303.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	23
ВСТУП.....	27
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	34
1.1. Огляд історіографії	34
1.2. Характеристика та класифікація джерел	63
1.3. Ландшафтно-географічна характеристика регіону в писемних джерелах XV-XVIII ст.	77
1.4. Теоретико-методологічні засади	101
 РОЗДІЛ 2. ЗАМКОВА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО- ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА ПОЧАТКУ XV – НАПРИКІНЦІ XVII СТ.	
2.1. Замкова фортифікація Молдавського воєводства (1410-ті рр. – 1484 р.).	111
2.2. Замок Качубейов і подільські фортифікаційні традиції (1420-1440 рр.).	168
2.3. Замкові укріплення османів (кін. XV – кін. XVII ст.).	212
 РОЗДІЛ 3. БАСТІОННА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО- ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVIII СТ.	
3.1. Бендери у 1710-1790-х рр.	234
3.2. Модернізація укріплень Очакова (1730-ті – 1780-ті рр.).	252
3.3. Етапи фортечного будівництва в Ізмаїлі (1770-ті – 1790-і рр.)	258
3.4. Кілія та Аккерман: модернізація 1793-1798 рр.	266
3.5. Хаджибей у 1765-1789 рр.	285
3.6. Фортеця Паланка: будівельна періодизація.	315

3.7. Фортеця Березань: етапи розбудови, ступінь збереженості 319

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XV-XVIII ст.)	322
4.1. Порти Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст.	323
4.2. Білгород (Аккерман).	331
4.3. Кілія	372
4.4. Ізмаїл	383
4.5. Бендери	395
4.6. Очаків	401
4.7. Хаджибей	403
4.8. Міста і фортеці Очаківської області у 1790-ті рр.	405
ВИСНОВКИ	411
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	422
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ У ДОДАТКАХ	476
ДОДАТКИ (Плани, креслення, фотографії, матеріали для порівняльного аналізу)	492
Додаток А. Загальні плани, схеми	492
Додаток Б. Фортеця та місто Білгород (Аккерман)	497
Додаток В. Фортеця та місто Кілія	533
Додаток Д. Фортеці Аджидер та Тирасполь	554
Додаток Е. Фортеця та місто Хаджибей	557
Додаток Ж. Фортеця та місто Очаків; Кінбурн, Березань	588
Додаток З. «Військова карта Балкан»	606
Додаток К. Фортеця та місто Ізмаїл	612
Додаток Л. Фортеця Яник-Хісар (Паланка)	624
Додаток М. Фортеця Татарбунари	629
Додаток Н. Фортеця та місто Бендери	631

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АДСВ – Античная древность и средние века.

АДУ – Археологічні дослідження в Україні.

АН РМ – Академия наук Республики Молдова.

АО – Археологические открытия.

БДКМ – Білгород-Дністровський краєзнавчий музей.

ВАШ – Высшая антропологическая школа (Кишинев).

ВВ – Византийский Временник.

ВИ – Вопросы истории.

ГМИИ – Государственный музей изобразительных искусств имени А. С. Пушкина.

ГРМ – Государственный Русский музей (Санкт-Петербург).

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества.

ЗООИД – Записки одесского общества истории и древностей.

ЗОКМ – Запорізький обласний краєзнавчий музей.

ИАИ ЕГУ – Институт армяноведческих исследований Ереванского государственного университета.

ИИМК РАН – Институт истории и материальной культуры Российской академии наук (СПб).

ИИ СПб ГУ – Институт истории Санкт-Петербургского государственного университета.

ИМП – Измаильский мемориальный парк-музей.

ІМ – Ізмаїльський історичний музей О. В. Суворова.

ИФЖ – Историко-филологический журнал.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.

ІУАІ НАНУ – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України.

КГУ – Киевский государственный университет имени Т. Г. Шевченко.

МАО – Московское археологическое общество.

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья.

МГПИ – Московский государственный педагогический институт им.

В. И. Ленина.

НБУВ/СКВ – Національна бібліотека України імені
В. І. Вернадського/Сектор картографічних видань (Київ).

НИПС РСНПМ – Научно-исследовательский и проектный сектор
Республиканских специальных научно-реставрационных производственных
мастерских.

НМ «Молдова» – Национальный музей «Молдова» (Яссы).

ОАМ – Одеський археологічний музей.

ОВИМК – Очерки внешнеполитической истории Молдавского
княжества.

ОВИМ – Очаковский военно-исторический музей им.
А. В. Суворова.

ОГУ – Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова.

ОДЄУ – Одеський державний економічний університет.

ОІКМ – Одеський історико-краєзнавчий музей.

ОНУ – Одеський Національний університет імені І. І. Мечнікова.

ПГАУ – Памятники градостроительства и архитектуры УССР.

ПГРГП – Причерноморское государственное региональное
геологическое предприятие.

ПНПУ – Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського (Одеса).

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

РДВІА – Російській державний військово-історичний архів.

РИО сб. – Сборник Русского исторического общества.

РНБ – Российская национальная библиотека.

РОПит – Российское общество пароходства и торговли (Одесса).

СГУ – Ставропольский государственный университет

СНРВМ – Специалізована науково-реставраційна виробнича майстерня.

СМЛ – Славяно-молдавские летописи.

УЗТГУ – Ученые записки туркменского государственного университета.

ХОКМ – Херсонский областной краеведческий музей.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України.

ЭСБЕ – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.

ЯФИА АНР – Яська філія Інституту археології академії наук Румунії.

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice.

A. DVNSMHM.d. – Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri.

AE. SMST III. – Ali Emiri. Sultan Mustafa III.

AMIT – Architecture and modern information technologies.

AFP – Akkerman fortress project.

BNF DCP – Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans.

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

C.AS. – Cevdet Tanzimi Askeriye.

C.EV. – Cevdet Evkâf.

CLP – Codex Latinus Parisinus.

CLM – Codex Latinus Monacensis.

CMIB – Comisiunea Monumentelor Istorice (secția din Basarabia).

CFC – Comite Francais de Cartographie

DIR – Documente privind istoria României.

D.İSM. D. – Bâb-ı Defterî. İstanbul Mukâtaası Defterleri.

DRH – Documente României Historica (București).

DTPIR – Documente turcești privind istoria României.

EOE – Encyclopedia of the Ottoman Empire.

HStAM – Hessisches staatsarchiv Marburg.

MHM – Medieval history magazin.

Ms. BR. – Manuscript Banko Rari.

PLK, P. – Plan Proje Kroki.

USF – Utländska stads-och fästningsplaner.

IMPR – Istoria militară a poporului roman.

ВСТУП

Актуальність теми. Північно-Західне Причорномор'я є унікальним історико-географічним регіоном, який перетворився на 400 років (XV-XVIII ст.) в зону контактного протистояння між різними сусідніми державними утвореннями. В останнє сторіччя цього періоду ці землі сучасної України перетворюються на найбільш неспокійну ділянку європейського прикордоння Османської імперії. Північне Причорномор'я у XVIII ст. стало другим (після австрійської ділянки кордону імперії) вельми напруженим регіоном внаслідок протистояння спочатку з українськими козаками, а згодом і з Російською імперією. Це призвело до формування тут значної кількості оборонних об'єктів, які з позицій комплексного підходу ще не були досліджені. Південний Захід сучасної України в межах степової смуги – це особливий регіон, як з географічної точки зору, так і з позиції внутрішніх історичних характеристик, які притаманні цьому прикордонному краю.

Міста та фортеці цих земель найдовше опиралися туркам на шляху до перетворення останніми Чорного моря на внутрішнє озеро Османської імперії протягом 60-ти років XV ст. Тут зішлися інтереси не лише Туреччини і такого міста з ознаками самоврядування, як Білгород, але й Молдавії, Угорщини, Польщі та Литви. У XVIII ст. даний сектор став ареною масштабних бойових дій Російської імперії з Туреччиною. Звідси відкривався шлях на Балкани. Нижнє Подунав'я було свого роду плацдармом на останньому рубежі для походу на столицю – Стамбул, у серце Османської імперії. Ключова політична і військова роль даного регіону в період Пізнього Середньовіччя і Раннього Нового часу, відбилася на еволюції оборонної типології цієї місцевості. Експорт технологій, масштабні будівництва, модернізація і переозброєння у XV-XVIII ст. йшли тут із наростаючим темпом.

Історіографія представлена серією зарубіжних та вітчизняних робіт (у тому числі й монографічних) та характеризується переважно джерелознавчим характером. Ніхто з дослідників ще не ставив перед собою завдання комплексного історичного розгляду проблеми розвитку фортифікації в Північно-Західному Причорномор'ї. Дане дисертаційне дослідження заповнює цю прогалину. В ньому здійснено перший комплексний підхід до проблеми еволюції типів оборонних споруд у цьому регіоні під впливом військово-політичних викликів від тих чи інших державних утворень, що домінували в регіоні в зазначений період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукової теми кафедри ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Історико-культурні процеси Півдня України від античності до сьогодення» (номер державної реєстрації 0117U000112).

Об'єктом дослідження є фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст.

Предметом дослідження виступає еволюція фортифікації та історична топографія міст на південно-західних теренах сучасної України в XV-XVIII ст.

Хронологічні межі дослідження – перше десятиліття XV – останні роки XVIII ст. (від заснування першого замкового середньовічного укріплення у Білгороді на Дністрі до заснування останніх російських бастионних фортець краю).

Територіальні рамки дослідження – Південний Захід сучасної України, причорноморські землі від правого берега гирла Південного Бугу (на північному сході) – до лівого берега нижнього Дунаю (на півдні), до сучасних Бендер на Дністрі (з заходу).

Мета дослідження полягає у вивченні еволюції розвитку фортечних укріплень від будівництва невеликих кам'яних замків до появи великих

бастіонних фронтів у контексті військово-політичних подій з початку XV до кінця XVIII ст. на території Північно-Західного Причорномор'я.

Задля її досягнення передбачається вирішення таких **дослідницьких завдань**:

1. Побудувати загальну хронологію розвитку фортифікації Північно-Західного Причорномор'я за період з початку XV – до кінця XVIII ст.;

2. Ввести до наукового обігу нові джерела (зокрема, картографічні, епіграфічні, дані власних архітектурних досліджень пам'яток) та проаналізувати відповідно до реалізації мети даної роботи;

3. Обґрунтувати датування певних пам'яток цивільної середньовічної архітектури та фортифікації за типологічними ознаками архітектурного характеру;

4. Виявити кореляцію типології та хронології в дослідженні фортифікації Північно-Західного Причорномор'я;

5. Виявити походження (джерело чи школа) тієї чи іншої типологічної ознаки;

6. Визначити етапи будівельної періодизації окремих фортечних комплексів регіону (Бендери, Білгород/Аккерман, Паланка, Кілія, Ізмаїл, Татарбунари, Хаджибей, Очаків, Березань, Кінбурн) та історико-архітектурних пам'яток (церкви, мечеті, хамами тощо), за допомогою даних нових джерел (картографічних, іконографічних, документальних, епіграфічних);

7. Вирішити проблему локалізації Хаджибейської фортеці з комплексним використанням історичних джерел та сучасних геофізичних методів;

8. Вирішити проблему точної прив'язки до місцевості фортеці Очаків стосовно кожного з етапів її розбудови;

9. Створення реконструкцій історичної топографії міст Північно-Західного Причорномор'я в ретроспективі етапів їх історичного розвитку;

10. Створення будівельної періодизації та пошук абсолютних дат для пам'яток середньовічної архітектури у регіоні (грецька церква Св. Іоанна Предтечі, вірменська церква Успіння Св. Богородиці в Аккермані, церква Св. Миколая в Кілії тощо);

11. Вирішення проблеми континуїтету урбаністичної традиції в регіоні й визначення ступеня впливу географічного середовища та доступу до ресурсної бази на схему розташування міст у Північно-Західному Причорномор'ї XV-XVIII ст.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що *уперше*:

- на основі критичного аналізу історіографії, джерельної бази (враховуючи й нові виявлені джерела) здійснено комплексне дослідження еволюції фортифікації на південному заході сучасної України від зародження до згасання (початок XV – кінець XVIII ст.), що дозволило поглянути на цей процес як на цілісне історичне явище;

- проаналізовано епіграфічні джерела, відкриті під час польових та музейно-архівних досліджень;

- уточнено хронологію будівельного розвитку Ізмаїльської, Білгородської (Аккерманської), Хаджибейської та Бендерської фортець;

- зроблено обмірні креслення фортець на о. Березань, Білгород-Дністровської, Бендерської, та введено до наукового обігу;

- локалізовано на місцевості Хаджибейську, Кілійську та Очаківську фортеці з прив'язкою до сучасної топографічної ситуації;

- введено до наукового обігу невідомі плани не дослідженої облоги Хаджибею, що відбулася під час першої російсько-турецької війни (1768-1774 рр.);

- висвітлено етапи та будівельної періодизації фортифікації Кілії, Ізмаїла, Бендер, Аккермана, Хаджибея, Очакова у контексті історичних подій, що спричинили численні перебудови;

- досліджено природну ресурсну базу регіону та виявлено ступінь її впливу на характер урбанізації Північно-Західного Причорномор'я.
- виявлено еволюцію розвитку кам'яної замкової та бастіонної фортифікації на теренах Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст.
- набуло подальшого розвитку дослідження історичної топографії міст Північно-Західного Причорномор'я у розглянутий період.

Практичне значення одержаних результатів, передусім, полягає у тому, що матеріали дослідження й висновки можуть бути використані в проектах ремонту та реставрації досліджених історичних пам'яток (серед яких є й ті, що мають національний статус). Матеріали досліджень можна використовувати у загальних працях з історії України та країн і народів, котрі існували на цих теренах за часів Середньовіччя та Нового часу, при читанні загальних курсів і спецкурсів на історичних факультетах вищих навчальних закладів України, Молдови, Румунії, а також у краєзнавчих та архітектурних роботах.

Особистий внесок здобувача. Більша частина результатів, наведених у підсумкових частинах дисертації, отримана самостійно. За результатами деяких досліджень надруковано статті у співавторстві з Д. Ю. Алядіною, О. М. Буряном, Д. А. Давтяном, О. О. Драгомирецьким, М. Тютюнджю, А. В. Федоруком. Особистий внесок здобувача в праці у співавторських роботах полягає в наступному:

у статті: «Чаша с арабской надписью из Судака» (співавтор Д. Ю. Алядінова) автор виконав малюнок арабського напису, зробив його розшифрування, прочитання та переклад, а також виконав пошук аналогій із застосуванням подібних чаш на пам'ятках фортифікації Північно-Західного Причорномор'я;

у статті: «Конструктивные характеристики Бендерской крепости (XVI-XVIII вв.)» (співавтор О. М. Бурян) автор навів результати власних обмірних робіт у фортеці та склав будівельну періодизацію фортеці Бендер;

у статті: «Армянские надписи из средневекового Белгорода на Днестре» (співавтор Д. А. Давтян), А. В. Красножону належить інформація про місце знахідки хачкара, історіографічна частина статті, історичні висновки про приналежність грецької церкви Аккермана протягом XVIII ст. місцевій вірменській общині;

у статті: «Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг.» (співавтор О. О. Драгомирецький), автору належить частина історичних коментарів до перекладу французького документа, ідентифікація та датування цього джерела;

у статті: «The monuments of the Ottoman epigraphy of the XVIII-th century from Budjak» (співавтор М. Тютюнджю) автор виконав загальну джерелознавчу роботу – від надання фотоматеріалів епіграфічних плит до історичної інформації контекстного характеру, яка слугувала основою для інтерпретації змісту прочитаних османських текстів;

у статті: «Огнестрельная артиллерия, как датирующий признак цитадели Белгород-Днестровский крепости» (співавтор А. В. Федорук), автор підготував розділ «джерела та історіографія», та «архітектурна характеристика цитаделі», виконав та надав до друку креслення та фотографії середньовічної цитаделі.

Апробація результатів дисертації проводилася на засіданнях кафедри історії України ПНПУ імені К. Д. Ушинського та кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення дослідження та його висновки обговорювалися на низці наукових конференцій і читань різного рівня: у формі виступів та доповідей на 13 міжнародних (Молдова, Росія) і всеукраїнських наукових конференціях (10 – загальноукраїнських; 3 – зарубіжних). Загальну концепцію дослідження автором відображено в доповідях на: конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2010); «VI-й, VII-й, VIII-й наукових конференціях іст-філ. факультету ПДПУ ім. К.Д.Ушинського» (Одеса, 2011; 2012; 2013); «Древнее Причерноморье»

(Одеса, 2011; 2018); «Военно-исторические чтения» (Керчь, 2013); «Актуальні питання вірменознавства» (Бережани, 2013); «I-й Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 600-річчю міста Одеса (Одеса, 2015); «Libra – конференція кафедри історії стародавнього світу та середніх віків» ОНУ імені І. І. Мечникова (Одеса, 2017); «Актуальные вопросы археологии, этнологии и искусствоведения» АН Республіки Молдови (Кишинев, 2015); «III и IV междунар. науч.-практ. конф. “Памятники фортификации: история, реставрация, использование”» (Архангельськ, 2016); «Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья» (СПб, 2017).

Публікації. За результатами роботи над темою опубліковано 3 монографії та 48 статей у наукових часописах і наукових збірках (15 – у закордонних), з яких 26 – у фахових; 22 – у наукових не фахових виданнях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, двадцяти двох підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, у якому міститься 638 найменувань, та 11 додатків. Обсяг основного тексту становить 421 сторінки, загальний обсяг дисертації – 491 сторінок, а також 208 ілюстрацій в додатках (загалом – 656 стор. з додатками).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

На жаль, спеціальні роботи, які присвячені проблемам еволюції довгочасної фортифікації Північно-Західного Причорномор'я за період XV-XVIII ст. (додаток А, рис. 1), в історіографії не відомі. Дослідження фортифікації цього регіону на початкових етапах носили загальний характер з точки зору як тематичного, так і хронологічного охоплення.

Так, у 1984 р. радянський дослідник В. І. Тимофеєнко видав монографічне дослідження: «Міста Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст.», частина якого присвячена, власне, фортецям як «попередникам міст» [475, с. 35-80]. Маються на увазі міста російські (остання чверть XVIII ст. – для Північно-Західного Причорномор'я), тому османські фортеці автор не розглядає. Стосовно причорноморських теренів між Бугом та Дунаєм коротко розглянуті проекти першої половини 1790-х рр., авторства Ф. де Волана. Основну увагу автор приділяє панорамному розгляду процесу організації містобудування та проектування нових міст, що був розпочатий на зазначених територіях російською владою з 1770-х рр.

На початку другого десятиліття XXI ст. все частіше з'являються роботи з заявкою на тематичний панорамний огляд конкретного періоду історії фортифікації Північного Причорномор'я. Серед них – стаття В. Бережинського «Османська фортифікація в Північному Причорномор'ї» [171]. Початок будівництва османами «своєї оборонної лінії в регіоні» автор датує 1620-ми роками, пов'язуючи з протидією загрозі з боку козаків [171, с. 349]. Більш ранні турецькі фортифікаційні пам'ятки (починаючи з другої чверті XVI ст.) автор чомусь не враховує.

Історик намагається розтлумачити наявність серії укріплень на теренах Північного Причорномор'я саме як «систему османських фортець» (виділено нами. – А. К.), до якої входили «кримські, нижньодніпровські, приморські і дунайські фортеці». На мій погляд це звучить дещо апіорно, з позицій сучасного сприйняття оборонної стратегії, саме як системи. Турецька оборона краю у XVI – перш. пол. XVIII ст. якраз вирізнялася відсутністю системності не тільки на такому величезному просторі, як Північне Причорномор'я, а й навіть його локальних ділянках. Показовим є приклад ігнорування Портою рекомендацій запрошених до Туреччини французьких інженерів щодо системного зміцнення всієї лінії Дністра в межах від Хотина до Аккермана у 1790-х рр. [345]. Спонтанна мережа фортець, що складалася з отриманих османами у спадок об'єктів інших епох та держав, або збудованих ними самими, але на окремих ділянках з метою вирішення локальних завдань, актуальних лише для свого часу, ніяк не підходить під визначення «системи» (всупереч таким прикладам дійсно системних проектів з оборони краю, як Дніпровська лінія укріплень Російської імперії, яка реалізована менш ніж на половину [365], чи т. зв. «Дністровська лінія» останньої чверті XVIII ст.). У контексті висловленої концепції автор заявляє, ніби «Великий візир Халіл Хамід-паша в період з 1782 по 1785 р. істотно поліпшив оборону північних рубежів імперії» [171, с. 350]. Три роки – занадто малий термін на реалізацію «істотних поліпшень» не менше як всіх північних кордонів, тим більше що про те мовчать джерела.

Ще більш сміливу спробу «систематизації» прикордонної фортифікації – тепер вже цілої Османській імперії зробив турецький дослідник М. Айдин [154], чию статтю по темі, на мій погляд, занадто схвально згадує І. В. Сапожников [437, с. 310].

М. Айдин надає варіант типологічного поділу всіх османських фортець – на «великі» та «малі», приписуючи використання цієї термінології неназваним «турецьким правителям» без посилань та уточнень

[154, с. 102]. На думку автора «в Кримському ханстві не будувалися великі фортеці» [154, с. 104]. Чи то означає, що Єні-Кале, Арабат, Перекоп – фортеці невеликі за його типологією? Проте, до «великих» ним віднесені середньовічні фортеці Белград та Відін за таким критерієм, як кількість гармат станом, чомусь, на 1860-й рік [154, с. 103]. До речі, на стор. 108 як критерій визначення «великої фортеці», поміж іншим, виступає наявність в ній туалету, лазні та військового оркестру.

Автор стверджує, що географічні умови впливали на «якість і кількість» фортець в певному регіоні, залишаючи осторонь військово-політичні причини. «Наприклад, якщо на турецькому узбережжі вітер дме з моря на сушу, то на Кавказі навпаки» і читачеві залишається лише здогадуватись яким чином це вплинуло на те, що «кількість фортець, побудованих за весь час на Кавказі, можна перерахувати по пальцях» [154, с. 102].

Стосовно фортифікації Північно-Західного Причорномор'я автор демонструє вельми поверхневі знання. На його думку, «кордони [Туреччини] з Росією почали встановлюватися після Прутського договору 1711 року», і ніяк не раніше. Після чого «в Озі (Очаків) буде розпочато структурну перебудову, і тут будуть зведені фортеці Старий Озі, Новий Озі, Килбурун, і група захисних споруд з редутів Новий Редут Хасан Паша і Редут Капітан Хасан Паша» [154, с. 104]. Насправді, всі ці споруди з'явилися сторіччям раніше, у 1620-х рр. [603, с. 58]. Автор вважає, що турки «вдавалися до методу *групування* численних фортець, *розкиданих* на великій території» (виділено нами – *А. К.*). В одну з таких ліній оборони М. Айдин виділяє три фортеці: Очаків, Бендери і Хотин [154, с. 105], хоча зв'язок не очевидний. При цьому з фортецею Хотин автор не знайомий взагалі, оскільки впевнений, що висота її стін сягає 7 м, а Очаків – розташований на Дністрі [154, с. 109].

В цілому автор спробував ввести до наукового обігу дуже натягнуту і умовну схему групування оборонних укріплень прикордонних районів

Османської імперії. Розподіл об'єктів виконано навмання, ніякої логіки османського уряду в процесі зміцнення прикордоння автору показати не вдалося.

На особливу увагу заслуговує дисертаційна робота сучасної дослідниці О. В. Багро «Українське козацтво і перший Азовсько-Дніпровський похід». Дослідження присвячене походу 1695-1696 рр. на турецькі фортеці Казикермен, Мустриткермен, Асланкермен і Мубереккермен на Таванській переправі в нижній течії Дніпра. В дисертації не розглядається історія фортифікації на нижньому Дніпрі. Проте, автор зачіпає питання розташування, особливостей планування і будівельної періодизації фортеці Казикермен. За висновками О. В. Багро в пониззі Дніпра у XVII-XVIII ст. налічувалося п'ять переправ, якими користувалися татари («від Кічкаса до Очакова»), але найзручнішою і кращою була Таванська – єдина переправа через Дніпро, яка була захищена спеціальними укріпленнями [165, с. 56]. Фортеця Казикермен побудована у 1641-1642 рр. ханом Іслам-Гіреєм. Фортеця прямокутної форми. Автор абсолютно справедливо відносить її до турецької архітектурної школи, що набула поширення в середині XVII ст. [165, с. 59-60]. Проте, в круглих вежах фортеці автор бачить європейські ронделі (базуючись лише на гравюрі Леонтія Тарасевича?), що недостатньо обґрунтовано. На жаль, будівельна періодизація фортеці Казикермен в роботі представлена не дуже чітко. Основна частина дисертації присвячена вивченню безпосередньо облоги і штурму фортеці військами І. С. Мазепи і Б. П. Шереметьєва влітку 1697 р. Автор підкреслює стратегічне значення Казикермена у протистоянні Росії з Туреччиною [165, с. 151-152] і приходять до висновку, що «укріплення на Таванській переправі склали єдину фортифікаційну систему» [165, с. 161].

До взірців останніх робіт з ближнього зарубіжжя з історії фортифікації та еволюції її розвитку на прикладі окремо взятого регіону, варто віднести дисертацію російського історика та археолога Н. Ю. Скрипинської: «Бастіонна система фортець північно-західного

регіону Росії в світлі європейської фортифікації». У методичному відношенні заявлено універсальну мету дослідження: авторка намагається «дослідити» розвиток об'ємно-планувальної бастионної структури фортець північного заходу сучасної Росії наприкінці XVI – на початку XVIII ст. з урахуванням закордонного впливу фортифікаційних систем розглянутого періоду на оборонне зодчество досліджуваного регіону. Ця робота претендує не тільки на панорамний огляд фортець в означених географічних рамках, але й ставить за мету виявити та простежити експорт оборонних технологій, що прийшли, за висновком автора, із Західної Європи в цей регіон сучасної Росії вже наприкінці XVI ст. [457, с. 260-262].

Стосовно теренів сучасної України невелике дослідження з подібною концепцією з'явилося на 10 років раніше, завдяки зусиллям історика-початківця О. Глушка: «Еволюція фортифікації на правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.)». Проте, ця робота має на меті лише оформлення проблеми. Автор намагався виділити декілька типів бастионних споруд та прив'язати їх за типологічними ознаками (в залежності від пам'ятки) до італійської та голландської систем. До перших бастионних укріплень на теренах сучасної Західної України автор відносить фортецю Ужгород та Олицький замок (60-ті рр. XVI ст.) [227, с. 113-114].

З української сучасної історіографії на певну увагу також заслуговує (завдяки широті охопленої проблематики) стаття Л. Прібега, де розглянуто питання типологічної класифікації мурованих замків України [403]. Намагання комплексного підходу до досліджуваної проблематики відчувається в монографії О. Мацюка «Замки і фортеці Західної України», незважаючи на науково-популярний жанр цієї роботи [361]. Отже, в українській історіографії дослідження зі спробою системного аналізу історії розвитку фортифікації певного регіонального ареалу лише починаються.

Історична панорама фортечного будівництва в Північно-Західному Причорномор'ї найкраще представлена у працях молдавської дослідниці М. О. Шлапак. Отримані нею результати багаторічних досліджень

узагальнені у двох монографіях: «Середньовічні фортеці Молдови (середина XIV – середина XVI ст.)» [626], і «Бастіонні фортеці Молдавії (кінець XVII – середина XIX ст.)» [628]. Причорноморський ареал розглядається в контексті широкого огляду історії фортець Карпато-Дністровського регіону (в межах «історичної Молдавії»).

Більшою мірою історія розвитку фортець або міської топографії тих чи інших населених пунктів даного регіону відображена в роботах вузької тематичної спрямованості, присвячених конкретному населеному пункту або об'єкту фортифікації.

Серед усіх міст Північно-Західного Причорномор'я найбільш об'ємною є історіографія досліджень міста Білгород (Аккерман) та його укріплень. Вона налічує 170 років, починаючи від середини XIX ст. [368, с. 480-483; 294, с. 506-547; 295, с. 79-178; 10, с. 433-465; 508; 509; 600; 409; 174, с. 75-82; 173, с. 1-20; 605; 599; 584; 607 та ін.]. Одна з перших спроб будови комплексної періодизації фортеці на Дністрі здійснена молдавським істориком архітектури В. А. Войцехівським у 1969 р. [218, с. 341-349]. Він висловив ідею поступового розширення фортечної території в залежності від зростаючої обороноздатності міста, яка лягла в основу всіх наступних основних варіантів періодизації пам'ятки. На думку архітектора, фортеця в доосманський період розвивалася в чотири етапи, з 1399 р. до 1479 р. Основу періодизації склали дати з текстів чотирьох пам'ятних будівельних плит XV ст., виявлених на стінах фортеці [368, с. 480-483; 294, с. 506-547].

Першу сучасну ґрунтовну монографію з історії досліджень цієї фортеці випустила М. О. Шлапак [625; 500]. Через 11 років вийшла друга її монографія з історії будівництва Білгородської фортеці [324], а згодом ще дві, що присвячені проблемам джерелознавства та історіографії цієї архітектурної пам'ятки [323; 547].

У 2000 р. з'явилась перша критика деяких тез монографії М. О. Шлапак «Білгород-Дністровська фортеця (дослідження середньовічного оборонного зодчества)» [625] від двох українських

дослідників І. В. Бруяко та І. В. Сапожникова [200, с. 443-458]. Особливу увагу приділено тезі про зовнішню бастіонну систему, яку знищили російські війська після підкорення Аккермана у 1770 р. [625, р. 36, 48]. В цілому авторський погляд на періодизацію оборонного комплексу Аккермана не виходить за рамки загальноприйнятих на той момент уявлень: «спорудження фортеці почалося наприкінці XIV ст.». При цьому «цитадель і стіни Гарнізонного двору є класичними зразками фортифікації XII-XIV ст.». [200, с. 443-444].

Автори повторюють поширене кліше щодо відставання військово-інженерної справи Східної Європи на 100 років від Західної (дуже загальне формулювання з багатьма зауваженнями). Друге зауваження: після 1484 р. Аккерманська фортеця начебто не модернізувалася через тилове розташування на турецьких територіях Північного Причорномор'я [200, с. 445]. Насправді висновок щодо тилового статусу фортеці недоречний саме через її розташування в прикордонному регіоні.

З доповненнями і уточненнями монографія М. О. Шлапак перевидана у 2001 р. [500]. Авторкою успішно вирішено завдання первинного збору та узагальнення джерел. Щодо датування фортеці дослідниця демонструє прихильність до молдавської версії походження її найстарішої частини – цитаделі [500, с. 57], а в основі її плану бачить регулярний кастеллум, який займає проміжне місце між замками Мушатинів польсько-литовського походження та фортецею Стефана Великого (незрозуміло, якої саме?) в кращих візантійських традиціях. Загалом оборонний комплекс збудований в кілька етапів, з 1396 р. до 1479 р. [500, с. 59-60].

Після цього авторка звертається до панорамного огляду усіх середньовічних фортець території Молдавії в період з середини XIV – до середини XVI ст. [626]. Нова монографія охоплює історію фортифікаційного будівництва Пруто-Дністровського межиріччя. Розглядаючи пам'ятки, дослідниця поділяє їх на два основні типи: нордичний східноєвропейський та східновізантійський. Шкея, Нямц, Сучава (тронний замок), Сороки,

Хотин і цитадель Кілії – віднесені до першого типу (причому, замок Кілії названий генуезьким). До другої категорії авторка відносить всього чотири фортеці: цитадель Білгорода, Новий-Роман, Татарбунари та цитадель Бендер. Перші три визначені як молдавські, а остання – як османська [626, р. 90, 131].

Окрім Кілії та Білгорода, належну увагу приділено фортецям Паланка, Бендери, бастионному форту Рені та Ізмаїла у супроводі деяких вельми цікавих архівних планів [626, р. 61-68, 77-79, 100, 106]. Наприклад, російський план фортеці Татарбунари 1770 р., за яким авторка констатує її схожість з цитаделлю Аккермана. Дослідниця висуває версію про появу фортеці з ініціативи Стефана Великого, як форпосту проти татар [626, с. 98-100]. Але вона недостатньо обґрунтована. Отже, всі чотири фортеці Буджаку авторкою віднесені до типу регулярних (цитаделі Кілії, Білгорода, замки Татарбунари та Бендери) [626, р. 198].

У 2016 р. виходить в світ ще одна монографія М. О. Шлапак, яка присвячена наступному хронологічному етапу в історії оборонного будівництва регіону – бастионним фортецям Молдавії кінця XVII – середини XIX ст. [628]. Попри загальну позитивну оцінку цієї дуже корисної та змістовної роботи, до неї є деякі зауваження. Не зовсім прийнятний є критерій відбору пам'яток для дослідження. Так, до переліку молдавських фортець потрапили укріплення Ф. де Волана в Тирасполі та Хаджибеї (сучасна Одеса), що перебувають поза межами заявленої в роботі території «історичної Молдавії». Також фортеці, що збудовані османським урядом за проектами європейських фортифікаторів на території тогочасної Туреччини: Ізмаїл, Кілія, Аккерман (проект), Татарбунари, Паланка, Рені (?), не зрозуміло, за яким саме критерієм віднесені до переліку молдавської оборонної архітектури.

Нижня хронологічна межа існування фортець бастионного типу в Карпато-Дністровському регіоні визначена дослідницею на рівні останнього десятиріччя XVII ст. З причорноморських об'єктів лише Рені може

претендувати на таку ранню дату. Тут була збудована «перша земляна фортеця», як вважає М. О. Шлапак. Втім наведена авторкою цитата з «Опису Молдавії» Д. Кантемира як джерелознавчого обґрунтування містить терміни «фортеця» та «укріплення» без будь-яких додаткових характеристик [628, р. 54]. Отже, важко сказати, чи була фортеця сформована бастионним фронтом, чи просто валом з частоколом типу паланки.

До бастионних укріплень Молдавії віднесена також й фортеця Аккермана, як «нині не існуюча». Проте бастиони тут взагалі не існували. Відома спроба османської влади створити тут бастионний фронт наприкінці XVIII ст. так і не була втілена.

Свою версію еволюції розвитку оборонного комплексу Білгорода (Аккермана) у 2008-2009 рр. запропонувала група дослідників [604, с. 8-10]. Згідно з нею фортечний ансамбль Білгорода сформувався до 1440 р. Так звана нижня берегова стіна Торгового двору побудована десь між 1440 р. та 1484 р. Найбільш масштабна модернізація фортеці османського періоду відбулася або в 1790 р., або до 1735 р. [575, р. 6-7]. Всі ці тези, на жаль, не відповідають даним джерел та результатам подальших архітектурних спостережень.

За результатами таких натурних досліджень та проведених обмірних робіт на пам'ятці, у 2012 р. автором цих рядків опубліковано монографію «Фортеця Білгород (Аккерман): історія будівництва». Було створено відносну хронологію пам'ятки і зроблено спробу прив'язати її до абсолютних дат. Для побудови періодизації ключовими факторами слугували особливості архітектоніки веж і стін, їхні інженерно-конструктивні та планувальні характеристики.

Абсолютні датування уточнювалися в публікаціях наступних років з отриманням нової інформації та виявленням нових джерел. Останнім часом з'явилися аргументи на користь більш пізньої дати мінарету, що зберігся в

Цивільному дворі біля Султанської мечеті [324, с. 276, 284]. Але обґрунтування цього припущення вимагає окремої роботи, яка ще попереду.

Ще одне зауваження стосується кам'яного причалу, що розташований на північний схід від фортеці. Він збудований у середині XIX ст. Російським товариством пароплавства й торгівлі і не має відношення до історичних епох. Протягом останніх років уточнена функція кам'яної «платформи» № 2/1 у Військовому дворі [324, с. 271], яка являє собою цистерну на нижньому ярусі якоїсь розібраної споруди розміром 11×16м [323, с. 40-41]. Не виключено, що то є залишки будівлі домолдавського періоду середньовічної історії міста. В генуезькій фортеці Чембало відома портова цистерна розміром більше ніж 10×10 м [151, с. 294]. Також цистерну облаштовано на першому ярусі головної вежі Консульського замку генуезької фортеці Судака [458, с. 65-66]. Крім того, припущення щодо існування вежі № 26а [324, с. 272] не знайшло свого підтвердження. Додаткової перевірки вимагає версія подвійної структури верхньої північної стіни фортеці у Військовому дворі [324, с. 165].

Найбільш важливим стало уточнення абсолютних дат фортеці за рахунок виявлення і подальшого дослідження оригіналів пам'ятних закладних плит, що походять з фортеці. Йдеться про колекцію білгородських пам'ятних плит XV ст., яка вважалася загубленою з 1912 р., та була знайдена автором цих рядків у фондах Херсонського краєзнавчого музею на початку 2013 р. [343, с. 117-212; 311]. Були заново прочитані і перекладені тексти, уточнено дати [324, с. 48-49]. Причетність Стефана Великого до формування кордонів фортеці в межах Цивільного двору (в період з 1476 по 1479 рр.) поставлена під сумнів. У травні 2016 р. точні копії трьох плит було встановлено у фортеці в їх первинних нішах [310, с. 167-172].

Через три роки після цієї публікації українська дослідниця І. Я. Гаюк у 2016 р. повертається до питання атрибуції текстів та візерунків білгородських пам'ятних плит, чомусь використовуючи хибну

версію її датування авторства О. О. Кочубинського [225]. Пливу 1440 р. авторка відносить «до типу пам'ятних хачкарів», про що вперше сказав ще А. Х. Тораманян [479, с. 205]. Походження трьох плит авторка намагається пов'язати саме з вірменською традицією через візерунки та використання у текстах імен пана Луці та пиркалаба Хермана, які, за необґрунтованим висновком І. Я. Гаюк корелюють з вірменським іменем Луцінан та з генуезькою традицією називати вірмен херменами [225, с. 67].

У 2015 р. автором цих рядків, спільно з філологом О. О. Драгомирецьким, введений до наукового обігу анонімний документ «*Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au Directoire en Nivose de l'an 6*» («Доповідна записка про фортецю Аккерман, передана Директорії в місяць Нівоз року 6»). Його автором визнано французького інженера на турецькій службі, Ф. Кауффера, та доведено дату створення – 1794 р. (додаток Б, рис. 36). Це базова аналітична доповідь для уряду Османської імперії, присвячена проблемам оборонноспроможності фортеці Аккерман та перспективам її модернізації. Джерело дало змогу уточнити прийняту спочатку хибну дату останньої масштабної модернізації лінії зовнішніх укріплень фортеці за ініціативою турецької влади (замість 1793 р., 1798 р.) [324, с. 369-372; 345]. У 2016 р. була опублікована монографія «Фортеця Білгород (Аккерман) в історичних зображеннях» [323], в якій зібрано близько 400 малюнків, гравюр, креслень та фотографій з фондів зібрань і архівів Румунії, Молдови, України та Росії. В них відображено історичний, втрачений вигляд фортеці або окремих її споруд протягом останніх 250 років (з 1770 по 2008 рр.).

На цю монографію дослідники відреагували трьома рецензіями [233, с. 282-285; 222; 435, с. 302-310]. З них тендеційну та прискипливу оцінку роботі надав український археолог І. В. Сапожников [435, с. 302-310]. Безперечна користь рецензії цього автора в тих її частинах, де вказані конкретні, фактичні помилки по суті змісту, з залізною аргументацією і несуперечливим обґрунтуванням. На 470 сторінках тексту монографії

І. В. Сапожникову вдалося виявити лише дві помилки, до яких сформульовано обґрунтовані зауваження.

По-перше, рецензент звернув увагу на те, що «румунський період історії фортеці» віднесений в монографії до 1918-1944 рр. [323, с. 366; 435, с. 308]. Хоча такий варто було б його розчленувати, виділивши 1940-й рік, як час радянської окупації Буджаку. По-друге, в монографії «ціла низка посилань на джерела залишилася “глухою” через те, що самі роботи в список літератури чомусь не потрапили. Особливо багато таких випадків відзначено в частині “Історична топографія”: Le Petit Robert 1984; Dzieduszycki 1930 (с. 47); Губар 2014 (с. 82 і 83) та ін.» [435, с. 308]. Посилання на ці три роботи в тексті дійсно пропущено, вони не потрапили до списку виправлень, що цілком правильно підмічено колегою.

Проте аналізуючи основний зміст цієї рецензії, А. Ганжа звертає увагу на те, що вона «пов'язана зовсім не з позитивним критичним аналізом тексту [монографії] або наукової версії» [222, с. 2]. Побічно з цим погоджується і сам А. В. Сапожников, вважаючи що «головним критерієм для прийняття рішення, рецензувати чи ні ту чи іншу книгу, є наявність або відсутність в ній посилань на роботи потенційного критика» [439, с. 500].

Підсумкова періодизація історії будівництва фортеці Білгород (Аккерман) на Дністрі, з урахуванням всіх отриманих на той момент даних, опублікована автором цих рядків у статті: «Білгород-Дністровська фортеця: етапи розвитку оборонного комплексу (XV-XVIII ст.)». На даний час виділено вісім основних будівельних періодів оборонного комплексу, з 1414 до 1798 рр. [300, с. 308-315].

У 2014 р. румунський історик В. Жосану видав монографію під назвою: «Пам'ятка румунської середньовічної цивілізації на Великому Морі: Четате Албе – Монкастро» [589]. Автор спробував зіставити політичну історію міста з даними епіграфічних та історичних досліджень фортечного комплексу від XII ст. (питання єпархії та релігійних відносин) до середини XVI ст. (епізоди османського правління в краї). Основна

частина тексту пов'язана з подіями XIV-XV ст. Датування цитаделі фортеці автор відносить до першої половини XIV ст., припускаючи ймовірні італійські коріння проекту [589, р. 379, 385].

У 2016 р. в Румунії виходить ще одна монографія з історії Білгорода – авторства археолога-медієвіста І. Кинді [547]. У ній наведені результати археологічних розкопок автора, проведених у дворі цитаделі фортеці (в пошуках залишків середньовічного храму). Перша половина тексту присвячена історіографічному огляду досліджень фортеці, з акцентом на досягненнях румунських спеціалістів. Друга половина є адаптованою публікацією власного археологічного звіту. Обидві частини вже виходили раніше у вигляді статей [544; 545; 546; 548].

За увесь період в румунській історіографії, судячи з огляду І. Кинді, з'явилися лише дві роботи, присвячені безпосередньо дослідженням фортифікації Білгорода (прямо або опосередковано). Перша робота авторства Г. Диякону: «Про молдавські фортеці XIV-XV ст.», друга – Л. Чіцеску: «Фортифікація Молдавії у XIV-XVI ст., фортеці воєводські та міська фортифікація» [547, р. 233, 236].

Історії османського міста і фортеці Бендери присвячено значно менше праць. Відзначимо найбільш актуальні з них. Чи не єдина свого роду об'ємна монографія авторства Г. О. Аствацатурова вийшла у 1997 р., у якій було проведено джерелознавчий аналіз доступних йому матеріалів. У будівельній періодизації фортеці автор визначив три періоди: 1) перша половина XVI ст., 2) початок XVIII ст., 3) епоха російського володіння [161, с. 46-56].

Питанням османської епіграфіки фортеці присвячено окрему статтю М. О. Шлапак, яка вперше ввела до наукового обігу архівні матеріали 1819 р. з малюнками плит і графіті пам'ятного характеру, які не збереглися до нашого часу [503, с. 262].

У 2010-2011 рр. опубліковані результати нових історико-архітектурних досліджень фортеці. Був зроблений обмірний план пам'ятки,

отримані виміри усіх веж та інших доступних конструктивних елементів комплексу. Зафіксовано в цілому 60 епіграфічних пам'яток, значна частина з яких виявлена вперше. Проведено аналіз архітектурних і конструктивних елементів фортеці, в результаті яких з'явилася будівельна періодизація пам'ятки з новими етапами, що раніше були невідомі фахівцям (наприклад, формування фронту Нижньої фортеці у 1584 р.). Слід визнати помилковою запропоновану раніше дату спорудження бастіонного фронту фортеці (1619 р.), яка ґрунтувалася на одній з епіграфічних пам'яток, зафіксованих в ескарпі рову [321; 342; 335; 204; 301, с. 239, 250].

Нещодавно вийшли дві статті І. В. Сапожникова, одна з яких присвячена публікації М. О. Марксом відомої пам'ятної будівельної плити з «тарихом Сулеймана» [441, с. 306-337]. В іншій автор задається метою локалізувати мечеті міста Бендери [501, с. 67-78]. Щодо досліджень фортифікації Очакова ключові роботи з'явилися лише в недавньому минулому. Еволюції розвитку оборонного комплексу в першій третині XVIII ст. присвячена стаття К. Фінкель і В. Остапчука [573]. Автори пов'язують перший етап фортечного будівництва в Очакові з 1490-ми рр., коли кримський хан Менглі Гірей дозволив татарам встановити на західному березі Дніпра невеликий замок. Другий етап припадає на кінець 1620-х рр., згідно з повідомленням Е. Челебі [573, р. 153].

Автори цілком слушно припускають, що фортифікаційне будівництво в Північно-Причорноморському регіоні мало високу вартість через дефіцит ресурсної бази (як будівельних матеріалів, так і робочої сили). Але з цього зроблено висновок, з яким важко погодитися повністю: надзвичайно дорога справа будівництва і підтримання фортець була поганим стимулом для превентивного освоєння оборонних технологій ще до того, як загроза нападу на регіон набувала реальних обрисів [573, р. 161]. Проте, саме відсутність загрози якраз і визначала ту поверхову увагу уряду щодо модернізації фортець регіону до початку XVIII ст. Навіть у самій Європі не

завжди та не всі фортеці відповідали передовим зразкам європейського оборонного мистецтва.

Автори вводять до наукового обігу кілька важливих документів. У 1706 р. діддар фортеці Ібрагім Паша написав меморандум про проведення необхідних робіт, які планувалося почати вже поточної весни [573, р. 166]. Роботи розтягнулися до 1709 р., хоча їх завершення було заплановано на 1120 р. х. (березень 1708 – березень 1709 р.). Ремонт фортеці все ще тривав в кінці грудня 1709 р., і навіть на початку січня 1710 р. У 1710 р. триває будівництво семи бастіонів, що впливає з меморандуму Ісмаїл-паші, який більш детально розкриває ряд загальних проектних проблем. Одна з них – недостатня висота бастіонів. Ісмаїл-паша рекомендував знести верхні яруси 13 кам'яних веж, після чого використовувати їх як артилерійські платформи для легких гармат [573, с. 168, 169, 172]. В Очакові подібні заходи прийняті не були, але про практику таких інновацій ми знаємо на прикладі фортеці Аккерман [325, с. 311-314].

У 2012 р. виходить монографія С. О. Біляєвої: «Слов'янські і тюркські світи в Україні (з історії взаємин в XIII-XVIII ст.)» [180]. Тема, заявлена автором в назві, надзвичайно широка. Але з позицій нашого дослідження цікавою є частина роботи, яка стосується історії Північно-Західного Причорномор'я XV-XVIII ст.

С. О. Біляєва – керівниця багаторічних археологічних досліджень на території Очакова, які були розпочаті ще у 1989 р. Щодо результатів цих розкопок авторка висловлюється вкрай лаконічно: за 10 експедиційних сезонів знайдено «потужний культурний шар». Також за допомогою картографічних джерел вдалося з'ясувати локалізацію «найдавнішої фортеці на мапі сучасного міста». На жаль, цей звіт не тільки вкрай стислий, але й скупий на посилання [180, с. 57].

Так само лаконічно підведений підсумок й з досліджень Аккермана. Результати 11 років роботи археологічної експедиції на території середньовічної фортеці зводяться до висновку: «досліджено османську

лазню, барбакан, відкрито вежу в рові». Декларується, що фортеця османського періоду дещо змінилася в порівнянні з періодом молдавським. Причому, відкрита археологами лазня якимось чином «пов'язана» з «подіями осmano-козацьких відносин» [180, с. 58, 70]. Щодо Кілії, Ізмаїла і Татарбунар – цим пунктам присвячені лише короткі фрагменти тексту, з висновками на кшталт: «побудова фортеці належить османам» [180, с. 213]. Досить суперечливими є два висновки щодо Кілії: 1) захопивши фортецю у 1484 р. османи нібито «пристосували її для оборони від козаків»; 2) оскільки фортеця Кілії не збереглася, «її вигляд відомий тільки за писемними джерелами» [180, с. 213]. По першому пункту: насправді Баязида II на той час більше хвилювала можливість здійснення реваншу з боку Молдавського воєводства чи Польщі. По другому пункту: вигляд фортеці молдавського періоду, з перебудовами Баязида II по зовнішньому фронту, добре відомий за іконографічними та картографічними джерелами 1770-1790-х рр.

Авторка пропонує свою версію будівельної періодизації Кілії. У 1657 р. «відбувається зміцнення Кілії у зв'язку з козацькою загрозою». Це твердження зроблено явно з опорою на текст Е. Челебі, який в заголовку відповідного розділу про Кілію вказав, що рухається в це місто «для її ремонту», але про сам ремонт фортеці більше нічого не говорить [119, р. 297]. На наступному етапі в 1777-1778 рр. було зроблено щось, але не вказано що саме. Третій етап – 1794 р. пов'язаний з «модернізацією фортеці» інженером Ф. Кауффером [180, с. 213], що суперечить новим даним джерел.

В частині, що присвячена Аккерманській фортеці, порушується питання будівельної періодизації османського періоду, яка укладається в широкий проміжок часу з 1576 р. до 1797 р. Заперечення викликає висновок щодо «бастіонів» по зовнішньому фронту фортеці, нібито зведених у 1730-х рр. У цьому твердженні С. О. Біляєва посилається на роботи колег, де наведені «перші документальні дані, в яких згадуються бастіони (tabyas)» [180, с. 219; 574, р. 12]. Османське слово «табія» дійсно зазвичай використовується як

рівнозначне європейського терміна «бастіон» [636, р. 176-184], але в більш широкому значенні. Табією у XVIII ст. турецькі інженери назвали будь-яке значне укріплення з артилерією, незалежно від його конструктивних або планувальних особливостей («Табія» – з перс. «поле бою»). Так, на плані Аккерманської фортеці авторства Ф. Кауффера 1793 р. османський помічник інженера залишив підпис: «Ak kouless tabia» («Табія Білої вежі»). Це проста батарея, розміщена на земляному насипі, трохи винесена за лінію фортечного муру. На цьому ж плані класичний «європейський» п'ятикутний земляний бастіон підписаний на західний манер: «bastion» (Султан Валіде), і одночасно турецькою: «Табія» (Табія Паші), при однаковій формі (додаток Б, рис. 1) [323, с. 48-49].

В цей же період на османському плані модернізованого форту Кілії всі чотири бастіони підписані як «табії» (додаток В, рис. 1) [628, р. 108]. Під такою назвою багатоярусна артилерійська вежа в Ізмаїльській фортеці увійшла до російських документів і через них в історіографію XIX – початку XX ст. [389, с. 167]. Тому використання цього терміна в османських документах не є ознакою появи в Аккермані бастіонної фортифікації європейського типу, але цілком підтверджує тезу про деяке зміцнення фортеці, що було проведено шляхом створення артилерійських батарей у зазначений період.

Багатокутні вежі Аккерманської фортеці по її зовнішньому периметру не є табіями чи бастіонами. Це п'яти або шестикутні вежі т. зв. візантійського типу, побудовані муруванням *opus mixtum*, мабуть, грецькими майстрами султана Баязида II. Аналогії такому типу веж повсюдні – від ранньо-візантійського форту Расафа у Сирійській пустелі та Несебру (Болгарія), до фортець Хісари в Анкарі та Румеліхисар на Босфорі XV ст. [324, с. 345-346]¹. І хоча вихідний кут зовнішніх веж Аккерманської

¹ Слово бастіон походить від італ. *bastionato* – «будь-яка споруда, що виступає». Згідно за визначенням В. Ф. Шперка під нею мається на увазі п'ятикутне довгочасне укріплення у вигляді лонета, з двома фасадами, двома фланками і відкритою горжею, що зводилися на кутах фортечної огорожі, які прилягали до неї [508; 507]. Згідно з визначенням В. ле-Дюка, бастіон вірізняється такою конструктивною

фортеці змушує згадати про бастіони, проте високі прямовисні стіни не дозволяють бачити в цих вежах їх безпосередніх попередниць. Ідея зустрічати ворога потужним гострим виступом сама по собі досить давня. Трикутні елементи перед квадратними вежами будували, щоб ті амортизували удари снарядів, випущені з катапулт. Тому в Середньовіччі вежі часто намагалися обертати назовні гострим кутом [407, с. 36].

На думку С. О. Біляєвої (з посиланням на В. Остапчука), у 1709 р. відбулося посилення фортечної оборони шляхом додавання ділянок, пристосованих до розміщення артилерії [180, с. 220]. І з цим можна погодитися, але обсяг робіт був явно невеликий. Немає підстав бачити в зміцненні фортеці цього періоду якесь масштабне явище. Швидше за все, периметром фронту були встановлені габіони, які показані на аксонометричному кресленні 1770 р. (додаток Б, рис. 3) [323, с. 28-29]. Після 1774 р. деякі артилерійські кам'яні платформи з'являються уздовж південної лінії стін. Вони зафіксовані вже на акварелі М. М. Іванова 1790 р. (додаток Б, рис. 2)².

Останній будівельний період С. О. Біляєва датує 1795-1797 рр., дотримуючись думки М. О. Шлапак. При цьому вона помилково називає, за будівельним реєстром 1795 р., сім артилерійських батарей по кутах фортеці, бастіонами. Цього року мова могла йти лише про заплановані роботи, а не виконані [346].

У 2008-2010 рр. авторка ініціювала проведення дослідження розчинів кам'яних мурувань Аккерманської фортеці з метою «подальшого уточнення історії будівництва та основних етапів реконструкції Аккерманської фортеці, порівняльного аналізу з результатами попередніх досліджень у різних частинах фортеці, що відносились до молдавського та османського будівельного періоду». На жаль, впевнених висновків, які б

характеристикою, як незначна висота споруди, яку виконано із землі або будового мурування для запобігання руйнувань в результаті попадання артилерійського ядра [636, р. 176].

² Зберігається у Державному Руському музеї (ГРМ. № Р-30899).

свідчили про отримані результати, автори статті не навели, при наявності деяких дуже важливих і корисних спостережень [182, с. 354].

Викладаючи еволюцію фортечного фронту Очакова, авторка спирається на відомості Е. Челебі (ранній етап), але, на жаль, він ніяк не доповнюється результатами саме археологічних досліджень. Наступний період вдосконалення фортеці авторка датує 1740-1750-ми роками, коли були «виконані плани перебудови фортеці та її зміцнення», але посилання на джерела відсутні. Останній етап «реконструкції» Очаківської фортеці авторка загально датує «передоднем другої російсько-турецької війни» 1735-1739 рр., не конкретизуючи дату [190, с. 241].

Спробу розібратися в історії фортеці Очакова (правда, лише для XVIII ст.) зробила українська дослідниця Т. А. Якубова [522; 523]. Вже у вступі до своєї монографії 2015 р. авторка схиляється до того, що перша бастіонна фортеця Очакова побудована не напередодні російсько-турецької війни 1730-х рр., а в контексті подій, пов'язаних з посиленням Росії після Полтавської битви.

Втім, монографія присвячена не фортифікації (всупереч назві: «Фортеця Очаків у XVIII ст.»), а політичній історії Очакова і пов'язаних з ним подій у регіоні протягом XVIII ст. Робота носить переважно джерелознавчий характер. Погляди авторки на будівельну періодизацію фортеці простежуються за серією фраз, розкиданих по тексті. Отже, перші укріплення виникли наприкінці XV ст. [523, с. 31]. Потім фортеця зазнала турецької модернізації на початку XVII ст. та в середині й наприкінці XVIII ст. [523, с. 175]. У 1738 р. зроблена спроба ремонту оборонних споруд Очакова російськими військовими інженерами [523, с. 66]. Після повернення міста туркам почалися роботи з ремонту укріплень у 1741 р. Активна будівельна діяльність тривала й на початку 1750-х рр., коли були виконані роботи з часткової перебудови зовнішніх фортечних споруд [523, с. 73].

Значно поліпшились наші знання щодо будівельної історії фортеці на Кінбунській косі завдяки дослідженням археологічної експедиції під керівництвом С. О. Біляєвої. Археологи виділяють три будівельні періоди фортеці: два османських і один російський (завдяки, скоріше, історико-архівним дослідженням, ніж археологічним). Викладення періодизації першого етапу дещо плутане. Так, після старої фортеці, яка згадана Е. Челебі як «цитадель» XVI ст., автори ставлять нову кам'яну фортецю кінця 1620-х – середини 1630-х рр., яка збудована «Піяле пашою за фірманом Мурада хана IV (1612- 1640 рр.)». Втім, з тексту статті випливає, що її будівництво могло бути пов'язано й з ім'ям «відомого турецького архітектора Мехмед Таріх Аги, який у 1734/1735 р. (1147 р. за хіджрою) звів прямокутну фортецю з кам'яними стінами» [183, с. 97].

Другий етап будівництва фортеці пов'язаний з військовим протистоянням Порту та Російської імперії. Російські війська вперше зайняли Кінбурн 8 червня 1736 р. під час кримського походу генерала Мініха. Фортецю було зруйновано у 1738 р. У 1739 р. за Белградським договором Кінбурн було повернуто туркам і тут збудовано чотирикутний в плані кам'яний замок зі сторонами 170×240 м (додаток Ж, рис. 21). Третій етап будівництва поділено на три періоди. У 1771 р. фортецю захоплюють російські війська та за Кучук-Кайнарджийським договором 1774 р. її приєднано до Російської імперії та було посилено земляним ретраншементом, якій зберігся до нашого часу. У 1787 р. О. В. Суворов здійснив низку заходів щодо додаткового посилення фортеці [184; 183, с. 99].

У 2008 р. українська дослідниця С. В. Паламарчук видала монографію, присвячену історії Буджака в період Середньовіччя [383]. Авторка розглянула питання політичної та етнічної історії Дунай-Дністровського межиріччя. Тема фортифікації залишається за рамками дослідження, але в центрі уваги – демографія та історична топографія міст.

Стосовно Білгорода С. В. Паламарчук сумнівалася, що чисельність його населення могла сягати 20 тис. чоловік у 1484 р. Дослідниця вважала історіографію, «особливо молдавську», заангажованою.

«Складається думка щодо певного роду гіпертрофованого образу міст Білгород та Кілія [...]. Явно перебільшений кількісний показник населення Білгорода, заснований на некритично сприйнятому повідомленні венеціанського хроніста, а також – Кілії, що створений довільно від Білгорода». Авторка вважає, що «серед міст Причорномор'я вони були рядовими. У кращому випадку, середніми. Але для Молдавії, завдяки отриманню виходу до Чорного моря і включенню її до міжнародної торгівлі, звичайно, вони були дуже важливими» [383, с. 118-119].

На наш погляд, цей висновок виключає критерій обороноздатності Білгорода. Місто володіло однією з найкращих та найбільших фортець в Північному Причорномор'ї на період 1450-1480-х рр. За масштабами оборонного фронту в цей час Білгород – четвертий за величиною оборонний комплекс після Кафи, Судака і Мангупа.

Авторка розглядає питання про заселення Параталасії в молдавський період (XV ст.). До обжитих районів відносить береги оз. Ялпуг (фортеця Тінт, селище Рошкань), пристань Рен в районі сучасного Рені, молдавське поселення на місці турецького Ізмаїла. Укріплення Юргеч авторка пов'язує із сучасною Паланкою на правому березі Нижнього Дністра, допускаючи ймовірність походження його назви від імені пиркалаба Юргеча (1443-1447 рр.) [383, с. 117, 118; 585, р. 99-100]. Якщо в молдавський період XV ст. у Буджаку поряд з Білгородом існували Кілія Нова, паланка Юргеч, то в XVI ст. виникають Ізмаїл, невеликі фортеці Татарбунар, Яник-Хісар, Бендери. У XVII ст. кількість населених пунктів тут перевищила дві сотні [383, с. 131]. Дещо апіорним виглядає висновок про те, що «до 1538 р. фортеця Кілія мала молдавський вигляд» [383, с. 156]. Свій колишній «молдавський вигляд» фортеця втратила ще в 1480-ті рр., внаслідок штурму султана Баязида II.

Фортеця Стефана Великого була відновлена османами як мінімум в межах зовнішнього фронту [324, с. 368].

Чисельність населення Кілії для середини XVII ст. С. В. Паламарчук відновлює за кількістю домогосподарств (1,5 тис.) в межах 6,5 тис. осіб, що на той час відповідає місту середніх розмірів [383, с. 161].

Найбільш обізнаною авторка є в питаннях історії міста Ізмаїл. Дослідниця дотримується думки, що про міський пункт тут можна говорити лише з часу правління султана Мурада III (1574-1595 рр.), коли «нове османське село було перетворено на невелике місто шляхом його зміцнення: обнесення земляним валом задля елементарної оборони, необхідної у зв'язку зі зростаючою торгівлею». У 1590 р. євнух султанського гарему Хабеші Мехмед-ага поклав початок «фортеці на березі Дунаю на місці, що мало назву переправа Ізмаїл». С. В. Паламарчук підкреслює важливість вакфного володіння, до якого був переданий Ізмаїл, згідно з турецьким літописцем М. Селянікі. Вакф сприяв розвитку містечка, оскільки частина його доходів йшла на місцеві потреби [383, с. 170; 362, с. 33-34].

Аналізуючи текст Е. Челебі, авторка намагається зрозуміти, чи була в Ізмаїлі фортеця за його часів. З одного боку мандрівник пише: «оскільки тут фортеці немає, то немає і коменданта» [96, с. 31]. Але абзацом вище запевняє: «ми за три дні переправилися через великий Дунай навпроти міста Ізмаїла і прибули до фортеці Ізмаїл». Протиріччя тексту С. В. Паламарчук пояснює тим, що в ньому криється інформація про дві частини Ізмаїла – стару та нову [383, с. 172]. Але текст джерела в перекладі 1961 р. є помилковим. У сучасному турецькому перекладі Е. Челебі протиріч немає: Тульчинський острів залишили через три дні і переправилися до «міста Ізмаїл» на кораблі через великий Дунай. І далі: «Це місто без фортеці, тому немає і діздара» [119, р. 154]. Про розвиток фортечних укріплень турецького та російського періодів йдеться у нещодавній статті дослідниці з історії міста Ізмаїл [384, с. 196-197].

У 2013-2015 рр. автор цих рядків звернув увагу на проблему історичної топографії Ізмаїла і локалізації вірменських церков на основі картографічних джерел 1770-х рр. [299; 298; 297; 316]. При зіставленні даних картографії та епіграфіки була висловлена версія безперервного існування вірменської церкви в Ізмаїлі, яку було неодноразово перебудовано.

Роком пізніше цю тему розвинув ізмаїльський історик В. О. Постернак, надавши розширений і більш детальний аналіз топографії міста за тими же картографічними джерелами [402, с. 68-74]. Дослідник присвятив невелику монографію питанням історії Ізмаїла в період з XVI – до початку XIX ст. [402].

Він утримується від того аби називати Хабеші Мехмед-агу засновником Ізмаїла, наголошуючи, що фортеця була побудована лише «за сприянням» євнуха. Проте т. зв. «сприяння» призвело не тільки до появи саме першої фортеці, але й створення каза, згідно з фірманом султана [402, с. 168; 384, с. 193] і відомостям османського хроніста М. Селанікі [142, р. 362].

Будівництво оборонного валу Ізмаїла віднесено В. О. Постернаком до 1636-1637 рр. Цей «вал не поправлявся [десятиліттями] і до 1715 р. перебував у занедбаному стані» [402, с. 170]. Початком 1780-х рр. автор датує будівництво бастіонної фортеці під керівництвом Ріхтера, а пізніше А.-Ж. де Лафітта-Клаве. У 1789 р. був складений новий проект удосконалення фортеці Каленбергом, який, на думку В. О. Постернака, так і залишився на папері. У період з 1791 по 1795 рр. «фортецю було поновлено». Але чомусь турки нібито почали її «перебудову» за проектом Ф. Кауффера вже через два роки – у 1797-1798 рр. Причому, роботи затягнулись, за автором, до початку російсько-турецької війни 1806-1812 рр. [402, с. 170].

Проблеми адміністративного устрою земель Північно-Західного Причорномор'я в пізній османській період, а також питання щільності заселення регіону розкриваються в монографії О. Г. Середи «Силистренско-

Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: административно-територіально устрійство, селища и население в Северозападното Причерноморіе» [449]. У досліджуваній період автор виділяє кілька міських центрів у регіоні і дає характеристику їх адміністративно-територіальному підпорядкуванню в загальній структурі османської влади. До таких міст належали: Кілія, Ізмаїл (з 1590 р.), невелика нахія Рені-Томарова (з 1674 р.), Тігіна (Бендери), а також Озі-кале (Очаків).

Основним результатом виконаної роботи, стало визначення щільності населення даної території по казах. Спостерігається неоднорідність заселення краю. Наприклад, в Очаківському санджаку для XVIII ст. заселеними є переважно річкові долини вздовж р. Буг та Березань. Явно виділяється «сільська округа» Очакова. Далі на південь – єдине поселення в гирлі Тилігула і суцільна пустеля до самого Хаджибея, який не супроводжується сільською округою [449, с. 114]. Щільно заселений Бендерський санджак. Мережа поселень тут простяглася вздовж лівого берега Дністра і Дністровського лиману. Буджак опанований більш рівномірно в порівнянні з Бузько-Дністровським межиріччям. Тут відносно висока концентрація поселень сільської округи в казі Аккерман і низька в казі Татарбунар. Більшість поселень сконцентровані навколо річкових долин. Каза Ізмаїл мала близько 90 селищ на період, що передує 1768 р. [449, с. 117]. Висока щільність її заселення контрастувала з сусідньою казою Томарова (Рені).

Для періоду розквіту османської влади в Північно-Західному Причорномор'ї в першій половині XVIII ст. з досліджень О. Г. Середи можна зробити висновок, що навколо міських центрів сконцентрувалося близько декількох сотень сільських поселень. Вони групувалися переважно вздовж річок. Центральні терени Північно-Західного Причорномор'я в районі нинішніх Хаджибея і Куяльника, з виходом до Чорного моря заселені мінімально.

В продовження вивчення теми османського Причорномор'я і контактів з українським степовим порубіжжям О. Г. Серєда у 2015 р. випускає монографію з серією унікальних документів з турецьких архівів [448]. Автор розписує структуру адміністративно-територіального поділу Очаківської землі з уточненням часу приєднання її різних частин до Аккерманського, Бендерського та Очаківського санджаків.

Важливим є те, що автор надає змогу для кореляції між документальним підтвердженням зміни статусу того чи іншого невеликого міста, та появою в ньому фортифікаційного об'єкта. Багато в чому це дозволяє уточнити датування тих чи інших будівельних періодів (за відносною хронологією оборонного комплексу) у зв'язку з адміністративними змінами статусу населеного пункту. Як у випадку з Бендерами XVI і XVII ст. або Ізмаїлом XVI ст.

Особливий інтерес викликають кілька документів з історії Хаджибея 1765 р. Вони демонструють ступінь перетворень містечка і порту, відображаючи першорядний інтерес до нього з боку центральної влади. З цього часу Хаджибей почав конкурувати з татарським (?) Аджидером за статус провідної хлібної гавані і перевалочної бази збіжжя.

Додаткових обґрунтувань потребує авторський варіант локалізації сіл на схематичній мапі в 1774-1787 рр. під Хаджибеєм, що співвідносяться з нинішніми Усатово та Нерубайське [448, с. 96]. Гіпотеза про існування тут двох козацьких хуторів у доросійський період була внесена до історіографії публікаціями А. Скальковського [453, с. 198] та В. К. Яковлева [521, с. 13, 44].

У 1990-х рр. ця тема отримала свій розвиток в серії робіт І. В. Сапожникова про надмогильні хрести Північно-Західного Причорномор'я т. зв. «козацького» типу. Автор наполягав на тому, що «перші козацькі хутори могли з'явитися в Нижньому Подністров'ї в період з 1710 до 1734 рр., коли Запорізька Січ вийшла з-під контролю Москви і уклала мирний договір з кримським ханом» [427, с. 69].

Проте А. Скальковський наводив лише усний переказ про те, що «під подошвою Хаджибейської фортеці в Карантинній балці і на Пересипу» після розгону Січі оселилися запорожці [453, с. 198].

На основі фольклорного повідомлення І. В. Сапожников дійшов висновку: «як бачимо, переселення українських козаків у Нижнє Подністров'я і, зокрема, на околиці Хаджибея, що почалося у 30-40-ві рр. XVIII ст., було досить тривалим і складним процесом, який дуже погано документований» [427, с. 72]. До цього усного повідомлення історик закликає ставитися «вкрай дбайливо, оскільки А. Скальковський як правило, зважував кожне слово. Тому якщо у нього навіть *не було можливості* послатися на конкретний документ, якісь вагомні непрямі свідчення у нього були *майже напевно*» (виділено нами. – А. К.) [442, с. 26].

У 1992 р. одеський краєзнавець Р. О. Шувалов, який першим зайнявся вивченням старовинних надмогильних кам'яних хрестів на околицях Одеси, публікує інформацію про пам'ятник з єдиною на даний момент відомою датою XVIII ст. – 1791 р. з епітафією про немовля на ім'я Іоанн з хутора Куяльник [511, с. 30].

Через шість років І. В. Сапожников непереконливо перетворює цю дату на 1771 р., певно намагаючись віднести походження пам'ятника до османського періоду історії Хаджибея. Виявлене «різночитання» автором «пояснюється тим, що третя цифра дати пошкоджена. Дата може бути 1 або 7, але ніяк не 9» [426, с. 61].

Втім, ні звіти Ф. де Волана 1789-1791 рр. [21], ані численні розвідки козаків періоду двох русько-турецьких війн, ні О. О. Прозоровський, що брав в облогу замок Хаджибей у 1770 р. [57, с. 359], ні С. Галицький, який був тут роком раніше [26, с. 88], не дають навіть побіжної згадки про будь-які козацькі хутори або їх руїни на околицях цього турецького маленького міста.

Спільною залишається і теза щодо «козацької» атрибуції досліджених хрестів. І. В. Сапожников в своїх ранніх роботах на цю тему ще сумнівався в правомірності такої типологічної інтерпретації [427, с. 95]. Показовий

приклад – перше християнське кладовище Одеси, де переважна кількість лапчастих хрестів відноситься до початку XIX ст. Вони «козацького» вигляду, але з грецькими і навіть російськими прізвищами (Бірюков, Іоанідіс, Згурська, Базарнікова), що належали різночинцям, від приставів до кадрових військових [463, с. 152-153].

Підсумок, який наводить І. В. Сапожников, дещо дисонує з основним текстом його власного дослідження: «Достатні підстави, щоб впевнено стверджувати, що чорноморці мешкали у Хаджибеї і в його найближчих околицях» є лише для 1792 р. [426, с. 188].

На сторінках своєї іншої роботи «Буго-Дністровська Запорозька Січ (1775-1788 рр.)» І. В. Сапожников задається питанням з фортифікації Хаджибея. Дослідника цікавить питання: «як виглядав Хаджибейський замок на момент штурму». У пошуках відповіді він звертається до «планів та свідчень 1784-1785 рр. французького інженера А.-Ж. де Лафїтта-Клаве», а також до плану 1789 р. інженер-поручика Фрейгана [422, с. 112].

Протягом наступних років автором видано серію статей, які значно поліпшили наше розуміння історії османського Хаджибея – в основному, за рахунок введення до наукового обігу нових джерел. Серед них особливу увагу слід звернути на матеріали подорожі А.-Ж. де Лафїтта-Клаве до Очаківської області та Буждаку у 1784-1789 рр. [436, с. 452-461]. Певну джерелознавчу цінність мають публікації двох нових картографічних джерел: планів Хаджибея топографа І. І. Ісленьєва 1766 р. [438] і А.Ж. де Лафїтта-Клаве 1784 р. [420].

У контексті версії про литовське походження замку Хаджибей [326; 327] слід зазначити фундаментальну монографію О. А. Пламеницької з історії та архітектури Кам'янець-Подільської фортеці [398]. Авторкою створено методичну основу для дослідження пам'яток середньовічної фортифікації України. Надані матеріали відкривають новий горизонт для уявлення щодо фортець подільського регіону та їх типологічних ознак, до яких певною мірою належить й причорноморський Хаджибей (Качубейов).

У монографії час перетворення Кам'янця на досконалу середньовічну фортецю (за хронологією авторки т. зв. «ранній польський» період), датовано XV-XVI ст. Одним з результатів цього масштабного дослідження стало створення детальної будівельної періодизації оборонного комплексу в Кам'янці з аргументованим і наочним виділенням ранніх етапів розвитку фортеці у XIV-XV ст. Особливо активно формування системи фортифікації Кам'янця відбувалося у литовський та польський періоди, оскільки місто стало резиденцією князів Коріатовичів і адміністративним центром Малого Поділля. Замок став військовим центром князя, поєднуючи в собі функції цитаделі і форпосту. Коріатовичі двічі модернізували замок – у середині XIV ст. та у 1370-х рр. На думку дослідниці, модернізація була пов'язана з появою вогнепальної артилерії. Так, замок збільшився майже в шість разів, реконструкція проведена відповідно до принципів фланкуючої оборони, що притаманне фортечній архітектурі того часу.

Не пройшла повз увагу істориків і фортифікація міста Аджидер на лівому березі Дністровського лиману, навпроти Аккермана [158]. Цей невеликий населений пункт з пристанню виник у другій половині XVIII ст. та встиг на деякий час створити конкурентні умови морському порту Хаджибея. Період його існування у турецьку епоху не був тривалим. За версією деяких авторів – з 1756 р. і до приходу сюди регулярних російських військ (вересень 1789 р.) [158, с. 44].

Османської фортеці в Аджидері не існувало. Тут був побудований лише російський бастионний фронт за проектом Ф. де Волана у 1792-1796 рр. Його площа складала 10,2 га (додаток Д, рис. 1). У 2013 р. на території внутрішнього двору фортеці були проведені розкопки, які виявили залишки казарменого корпусу [158, с. 49-50, 114].

Окреме дослідження присвячено гарнізонам османських фортець Буджаку на межі XVIII-XIX ст. під авторством О. А. Бачинської [168]. Особливою цінністю роботи є публікації архівних списків військовополонених, які склалися з військових та цивільних чиновників

різних категорій. Уже наприкінці XVIII ст., не зважаючи на проведені османським урядом модернізації буджацьких фортець, дослідниця констатує вкрай низьку обороноздатність гарнізонів. Настільки низьку, що з початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. всі вони здалися без опору.

У підсумку підрозділу треба зазначити, що спеціальні роботи, які присвячені проблемам еволюції довгочасної фортифікації Північно-Західного Причорномор'я за період XV-XVIII ст. в історіографії, на жаль, не відомі. Дослідження фортифікації цього регіону на початкових етапах носили загальний характер з точки зору тематичного та хронологічного охоплення. Так, у 1984 р. вийшло монографічне дослідження, частина якого присвячена, власне, фортецям як «попередникам міст». Маються на увазі міста лише російські останньої чверті XVIII ст. На початку другого десятиліття XXI ст. все частіше з'являються роботи з заявкою на тематичний панорамний огляд османського періоду історії фортифікації Північного Причорномор'я, де історики намагаються розтлумачити наявність серії укріплень на теренах Північного Причорномор'я саме як «систему османських фортець», що звучить дещо апріорно. В українській історіографії монографічні дослідження з комплексним підходом до вивчення історії фортифікації та еволюції розвитку на прикладі окремо взятого регіону, майже не відомі. Дослідження зі спробою системного аналізу історії розвитку фортифікації певного регіонального ареалу лише починаються в нашій країні. Історична панорама фортечного будівництва у Північно-Західному Причорномор'ї досі була найкраще представлена у працях молдавських дослідників. Проте, фортифікація частини причорноморського ареалу розглядається лише побічно, в контексті широкого огляду історії фортець Карпато-Дністровського регіону (в межах «історичної Молдавії»). В цих роботах закордонні дослідники більшою мірою виконували завдання історіографічного та джерелознавчого характеру.

1.2. Характеристика та класифікація джерел

Джерела, що були використані в даній роботі, поділяються на картографічні, іконографічні, писемні, архітектурні, епіграфічні та археологічні.

Мало дослідженою, але дуже інформативною є серія картографічних джерел. Під цю категорію підпадають історичні карти і плани регіону або окремих територій, плани міст, креслення і обмірні плани фортець, певних елементів фортифікації або цивільних споруд (церкви, мечеті, хамами тощо).

Інженерні креслення розділені на ситуаційні, проектні та змішаного типу. З джерелознавчої точки зору важлива їх якісна публікація при введенні до наукового обігу, бажано у кольорі оригіналу. Так, одне з найважливіших джерел у дослідженнях фортифікації та історичної топографії Хаджибея ввів до наукового обігу С. Я. Боровий: «План II спеціальний споруджуваного на березі Чорного моря турецького міста Гаджибея» 1766 р. авторства розвідника І. І. Ісленьєва [193, с. 133-136]. Ця чорно-біла редагована копія джерела півстоліття була доступна для дослідників тільки в такому вигляді. Лише у 2017 р. І. В. Сапожников видав повноцінну кольорову копію оригіналу, разом з іншим, неопублікованим раніше І-м планом Хаджибейської затоки того ж автора [331, с. 172-176]. Інформація, що міститься в цих джерелах, багато в чому дозволила переглянути колишні уявлення про еволюцію цього фортечного комплексу. Зусиллями дослідника введений до наукового обігу ще один важливий картографічний документ з історії Хаджибейської фортеці – «План рейду Коджа Бея у 1784 р.», створений французьким інженером А.-Ж. де Лафіттом-Клаве [420, с. 152-155].

Документ відображає проект укріплення Хаджибейської гавані додатковими фортифікаційними об'єктами з реальною топографічною ситуацією на той момент [71]. До цього плану інженер додав схему замка «План фортеці Коджа Бей» у великому масштабі [73], яка в чорно-білій копії

була опублікована ще М. Н. Мурзакевичем у 1867 р. [369, табл. VII-VIII]. Обидва документи не можна розглядати без подорожного звіту А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р. з описом Хаджибея [132, р. 50-53].

Більшість документів картографічного характеру з історії міської топографії та фортифікації Хаджибея представлені матеріалами кінця 1780-х рр. Вони з'явилися після вересневого штурму міста і фортеці 1789 р. [329, с. 35-46]. Унікальним є план облоги Хаджибея 1770 або 1774 рр., який відображає маловідомий період історії цього населеного пункту [50]. Ще два документи, авторство яких належить російському інженеру Ф. де Волану, відносяться до 1791/92 та 1793 рр. [21, с. 82; 51; 320, с. 136-137].

До недавнього часу одним з найбільш ранніх картографічних джерел, який дав змогу датувати появу найстарішого елементу фортечного ансамблю Білгорода на Дністрі – цитаделі, вважалася т. зв. «Італійська карта Балкан» з Codex Latinus Parisinus 7239 [116]. Датування цієї карти 1390-ми рр. було запроваджено І. Думітріу-Снаговим у 1979 р. [559, р. 67-80]. Карта зі значком у вигляді замку з трьома вежами та підписом «Monchastro» вважалася найбільш раннім зображенням оборонного комплексу [500, с. 19-20, 57]. Побічно сумніви щодо правдивості повідомлення джерела відносно зображення цитаделі раннього Білгорода проявилися вже у 2004 р. [626, р. 62-63], та були оформлені у 2012 р. [326, с. 25]. А через деякий час була спростована запропонована І. Думітріу-Снаговим дата карти [491, с. 151-153; 331; 328, с. 118-133].

Серед масиву географічних і топографічних карт Північно-Західного Причорномор'я або його окремих територій [600; 484; 446] у контексті теми фортифікації слід згадати найважливіші. Це серія планів і креслень із «Звіту щодо географічного та топографічного положення Провінції Озу...» авторства Ф. де Волана [21]. Звіт був наданий на розгляд у Санкт-Петербурзі на початку 1792 р. На його створення витрачено декілька місяців попереднього року. Певним чином картографічні документи та щоденникові записи, що включені до нього, були створені чи не на початку 1789 р., під

час другої російсько-турецької війни. Основним планом «Провінції» в додатку є «Карта географічна, що зображає область Озу...». У більшому масштабі Ф. де Воланом окремо надані «топографічні допоміжні креслення» Дністровського лиману, Хаджибейської затоки, району о. Березань, Очакова та Кінбурна, бухти Аджидер і прилеглих берегів з населеним пунктом, району Бендер та ін. [21, с. 79, 82, 88, 111].

Найбільш ранньою з географічних турецьких мап регіону є т. зв. «Карта морейця Ільєса», що умовно віднесена до початку XVI ст. [149, с. 92-93]. З нею пов'язане перше фантазійне зображення фортифікаційного укріплення Очакова. Якщо припущення про дату є правильним, то «карта» відображає кам'яні укріплення замкового типу найбільш раннього періоду існування цього населеного пункту, можливо, т. зв. «Старий замок», який з'явився до 1620-х рр. [96, с. 111-112]. Перші реалістичні картографічні зображення Очакова належать до періоду російсько-турецької війни 1737-1739 рр., як османські [573, р. 164], так і російські [144; 145]. У порівнянні з іншими пам'ятками історична картографія Очакова в літературі представлена вибірково.

Перша карта фортеці й передмістя Бендер датована 1712 р. (?): «Accurate delineation der vestung Bender mitt derer situation und vorstaedten» («Точне розмежування фортеці Бендер разом з її розташуванням та форштадтом») авторства Є. Вулфа (1663-1724 рр.). Судячи з дати в експлікації, план створено не раніше 1711 р. [148]. Документ відображає події, що пов'язані з розташуванням у Бендерах шведського табору короля Карла XII. Деталі планів фортечного фронту передані з певною мірою умовності. Але цінність документа у тому, що це є перше свідчення про існування тут бастионного фронту, що значно звужує пошук його датувань.

Етапи забудови міських кварталів Бендер, появи культових будівель, добре представлені в серії російських планів фортеці 1770 – початку XIX ст. Але найважливіший будівельний етап цього періоду, який здійснений Ф. Кауффером у 1793-1795 рр., майже не забезпечений картографічними

документами. Відомий лише один план цього інженера, підготовлений за підсумками проведених ремонтно-будівельних робіт в цей період (1796 р.). Він опублікований 1929 р. [587, р. 66] та перевиданий М. О. Шлапак у 2016 р. в авторській копії та редагованому вигляді [628, р. 148].

До цього важливого періоду в історії фортеці належить ще один документ з Російського державного військово-історичного архіву: «План фортеці Бендер» 1793 р. [62]. Дата вказує на те, що він складений Ф. Кауффером напередодні запланованих робіт у фортеці (план ситуаційний). На відміну від Ізмаїла, Кілії та Аккермана, колекція карт і креслень з Бендер авторства Ф. Кауффера в РДВІА практично не представлена. Хоча в Бендерах французький інженер також був зайнятий модернізацією об'єкта.

У 1770 р. з'являються найбільш ранні автентичні зображення (аксонометричні креслення) Кілії [628, р. 99; 59] та Аккермана [41], за якими можна зробити висновок про надзвичайну схожість цих двох фортець [501, с. 421-429; 324, с. 116]. Щодо Аккермана відомо п'ять варіацій цього плану [323, с. 28-37]. У 1780-ті – 1790-ті рр., до початку ХІХ ст. створено чималу кількість картографічних документів, креслень, розгорток фасадів та розрізів цих двох оборонних комплексів. Вони наочно представлені в серії публікацій, в більшості своїй задовільної видавничої якості [500; 626; 627; 628; 323]. Серед цих документів особливо інформативними є матеріали Ф. Кауффера, які відобразили як характер міської забудови, так і еволюцію фортець. Плани його авторства вирізняються частим використанням в легендах дубляжу османською мовою. Вкрай висока ступінь деталізації підписів (наприклад, близько 80 пояснювальних позначень на плані Аккермана 27 червня 1793 р.) дозволяє отримати унікальну інформацію не тільки про фортифікацію, але й топоніміку міської забудови. Цим же періодом – початком 1770-х рр. датовані і перші відомі російські плани Ізмаїла. Для них характерні відмітки про розмежування за етнічною ознакою районів міської забудови [316, с. 108]. З роботою іноземних інженерів на османській службі при будівництві

фортеці та її модернізаціях у 1780-х рр., 1792-1795 рр. пов'язана серія планів, без яких неможливо скласти уявлення про еволюцію оборонного комплексу Ізмаїла.

У вітчизняній науковій літературі менш відомі плани північно-причорноморських фортець з османських архівів. Унікальним є план Очакова 1737 р. (?) змішаного типу (проектний та ситуаційний) [573, р. 164]. Деякі географічні і топографічні карти ввів до наукового обігу у високій поліграфічній якості О. Г. Середа. Серед них особливо цікавими є матеріали, що відображають існування в першому десятилітті XVIII ст. населеного пункту у Хаджибеї [448, с. 195], що дозволяє встановити хронологічну межу відновлення життя в цьому містечку майже до кінця XVII ст.

Ще один, невідомий раніше, план османського походження відображає Ізмаїл 1781-1782 рр. [110]. Він дає уявлення про систему нових оборонних споруд, збудованих напередодні суворовської облоги. На іншому османському плані (авторства Ф. Кауффера 1795 р.?) поміж іншим, відзначений пагорб на околицях міста із зовнішнього боку оборонних ліній, з якимось священним комплексом та підписом: «Ісмаїл баба Тепе» [628, р. 177].

Стосовно фортеці Татарбунари практично все наше уявлення про неї спирається на єдиний відомий в наукових виданнях російський план 1770 р., знайдений та опублікований М. О. Шлапак [626, р. 140-141]. Відомості Е. Челебі про фортеці Яник-Хісар (Паланка), а також професійні коментарі Ф. Кауффера 1797 р. [75] були б неповними без декількох планів цієї фортеці та міста 1789 р. [42; 626, р. 61]. Ранні картографічні матеріали (1788 р.) фортеці на о. Березань опублікував І. В. Сапожников [441, с. 39, 43, 45, 47, 49], а також малюнок побудованої нижньої батареї 1777-1778 рр. (?) і два проектних плани 1737 р. і 1784 р. фон-Брадке та А. Ж. де Лафїтта-Клаве [436, с. 455-457]. Другий етап перебудови фортеці проілюструвала вперше введеними до наукового обігу кресленнями і планами першої чверті XIX ст. І. В. Тункіна [483, рис. 102, 103].

Незважаючи на досить пізні походження більшості картографічних документів (переважно друга половина XVIII ст., але не раніше початку цього століття), вони містять унікальну інформацію і про більш ранні періоди існування оборонних комплексів у розглянутих містах. Через консерватизм турецької влади (та раціоналізм інженерів) старі кам'яні замкові будівлі не зносилися, а в більшості випадків при новому етапі модернізації перетворювалися на внутрішні, тилові укріплення. І в такому вигляді знаходили відображення в пізніших російських або османських картографічних документах.

Серед об'ємної групи іконографічних джерел найбільш інформативними є зображення втрачених фортець Кілії та Ізмаїла авторства М. М. Іванова (1790 р.) [628, р. 171] та малюнки фортеці Хаджибей [312, с. 41-46]. Серія акварелей цього автора зроблена в Бендерах і Аккермані. Наразі найкраще забезпечений Аккерман. Графічні малюнки тушшю і пастеллю К. Боссолі 1838 р.³, малюнки М. Вебеля 1848 р., перші фотографії фортеці І. К. Мігурського 1869 р.⁴ [323, с. 316-325], колекції наукових, художніх та аматорських фотографій фортеці з архівних фондів, бібліотечних зібрань та музейних колекцій (особливо збірка фотоматеріалів 1920-1930-х рр. Гр. Авакяна та П. Нікореску) Румунії та Молдови⁵, дають унікальну інформацію про втрачені частини фортечного ансамблю Аккермана. Унікальним є зображення мечеті султана Баязида II (з панорами фортеці Аккерман 1789 р.), вид і план мечеті Баязида у Кілії (перетворена на церкву) [628, р. 241]. Останнім часом з'явилися в науковій літературі дуже інформативні зображення фортеці Хаджибей [329, с. 41-46]. Іконографічні матеріали дозволяють вирішити питання історичної топографії міст, локалізації і вигляду окремих елементів міської забудови. Найбільш раннім є

³ Зберігаються у ДАОО (Ф. 895), ОІКМ (№ И-298-302) [323, с. 79-83; 316-322].

⁴ Зберігаються у Відділі естампів РНБ (№ Э АлТ63/4-А 395/1-3) [323, с. 323, 92-95; 166-169].

⁵ Зберігаються у Національному музеї історії Румунії (Ф. 162104), Національному військовому музеї ім. короля Фердинанда I (Бухарест), Національній бібліотеці Румунії, Національному архіві Румунії (Ф. II), Національному музеї історії Молдови (Кишинев).

автентичні зображення 1770 р. для фортеці Білгород і Кілія (аксонометричні малюнки, т. зв. проспекти) [323, с. 28-29; 628, р. 99].

Стосовно писемних джерел. Про час і причини походження однієї з найбільших фортець у регіоні – Білгорода на Дністрі, писемні джерела XV ст. мовчать. З огляду на молдавський протекторат над Білгородом, або доволі тісні торгово-економічні стосунки з його мешканцями таке мовчання виглядає дивним.

Щодо появи Кілії на лівому березі Нижнього Дунаю, короткі відомості містяться в Бистрицькому літописі під датою 1479 р. [7, с. 29]. «Ходіння ієромонаха Зосими до Царгороду» 1419 р. дає інформацію про наявність якоїсь морської пристані, що належала Білгороду, але немає ані слова про фортифікацію [7, с. 12]. Окремі дані про етнічний склад населення Білгорода першої чверті XV ст. можна почерпнути у «Записках...» Г. де Ланнуа, який також вперше згадує про укріплення в цьому місті. Він дає унікальну в своєму роді інформацію про ініціативи Вітовта щодо будівництва якогось замка на лівому березі Дністровського лиману [10, с. 438-439]. У 1445 р. лицар Ваврін згадує про фортецю в Білгороді і дає короткий перелік етнічних груп, що складають населення міста. «Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae» Я. Длугоша, стосовно нашої теми, є важливим своєю першою згадкою про населений пункт із назвою Качубейов (Kaczubeyow)⁶ [124, р. 367-368]. «Список міст Свидригайла» 1432 р. дає уявлення про ступінь заселеності Бузько-Дністровського межиріччя (в приморській його частині) на початку 1430-х рр. [401]. До списку найважливіших документів з історії литовського Качубейова входить також грамота Теодорику Бучацькому 1442 р. [1, с. 25-27; 26, с. 11-13].

На тлі майже повного мовчання джерел про Хаджибей та Очаків у XVI ст. мають велике значення реляції дипломатів Мартіна Броневського [9] та фон Креквіца [122, р. 770]. Турецькі хроністи (наприклад, Мустафа

⁶ Тут і далі, варіант прочитання топоніма за О. В. Білецькою [177, с. 15]. Компілятивний переказ зазначеного фрагмента згодом був зроблений двома іншими польськими істориками XVI ст.: М. Кромером та М. Стрийковським [118, с. 409; 143, с. 153].

Селяніки) і документи османської канцелярії кінця XVI ст. дають ключові документальні відомості щодо початкового періоду існування Ізмаїла [142; 82]. Поява цієї фортеці та міста на Нижньому Дунаї збігається зі зростанням військової активності козацьких формувань у регіоні. У 1580-х рр. джерела повідомляють про напади на Бендери та ремонти фортеці. З цими відомостями співвідносяться дані документів з османських архівів про модернізацію фортеці в Бендерах у 1584 р. [105].

Молдавський хроніст турецького періоду М. Костін в першій третині XVII ст. приділяє увагу адміністративно-територіальному районуванню нижньодунайських земель. Він же згадує Ізмаїл у контексті вакфного володіння [117, р. 63]. З «Опису України» Г. де Боплана (1648 р.) також можна почерпнути інформацію про Ізмаїл в цей період [8, с. 47].

Найбільш об'ємним та інформативним писемним джерелом з історії Північно-Західного Причорномор'я XVII ст. є «Книга подорожей» Е. Челебі. У вітчизняній історіографії прийнято користуватися варіантом видання 1961 р., який перекладений зі скороченого стамбульського видання 1897 р. Причому із застереженням у вступі: «ненаукове видання» [96, с. 12, 325]. У 2010 р. у Стамбулі вийшов повний варіант Сейхат Наме в сучасному турецькому перекладі [119]. Порівняння між двома цими варіантами не на користь радянського (який місцями суперечливий і неточний). У даній роботі використані обидва видання, із зіставленнями цитованих уривків, де розходження у текстах істотні.

Молдавський хроніст І. Некулче на початку XVIII ст. залишає важливі відомості про початок ремонтно-будівельних робіт в декількох фортецях Північно-Західного Причорномор'я [138, р. 360-361]. Ці відомості повторює інформатор П. А. Толстого, російського посла в Стамбулі, не надто довіряючи пліткам про підготовку ремонтних робіт турків в Очакові [512, с. 7]. В цей же період свої подорожні замітки складає посол до шведського короля Карла XII Д. Крман (1663-1740 рр.) [513, с. 93], надавши цінні відомості щодо фортифікації Очакова і Бендер (1709 р.) [30]. Анонімний турецький трактат

1706-1711 рр. залишив один з найбільш детальних інженерних описів стану Очаківської фортеці з рекомендаціями для її вдосконалення [11]. Зміни, що відбулися в обороноздатності фортеці, вдалося відзначити генералу Х. Г. фон Манштейну в своєму описі Очакова 1737 р. [35].

У другій половині XVIII ст. збільшується число реляцій, донесень, рапортів в російській армії, у зв'язку з ростом військово-політичної напруженості в регіоні. У контексті історії Хаджибея варто відзначити документи з листування О. М. Обрескова [78, с. 260; 77, с. 107], донесення К. Іванова [454, с. 271], відомості з меморіалу С. Галицького [454, с. 30-32], спогади князя О. О. Прозоровського [57] та ін. Цей період також пов'язаний з появою цілого ряду військових документів з історії фортифікації Хаджибея [26, с. 204-219].

Відвідуючи Північно-Західне Причорномор'я у другій половині XVIII ст., іноземні інженери залишили серію подорожніх записок, спогадів, рапортів і звітів професійного характеру.

Інженер барон де Тотт у 1769 р. відвідав Ізмаїл, але не повідомив нічого про наявність в ньому яких-небудь укріплень [98, р. 618]. Французький інженер на турецькій службі А.-Ж. де Лафітт-Клаве здійснює два візити до Північного Причорномор'я: у 1784 та 1787 рр. [440, с. 96; 436, с. 459]. Цей висновок сучасного дослідника про дві подорожі базується на згадці в «Записках» інженера 1787 р. про свою роботу у Хаджибеї під час свого минулого візиту сюди у 1784 р., коли ним зроблено план замку (додаток Е, рис. 2; 4). Ця інформація дійсно корелюється з іншими джерелами. Наприклад, з планами Очакова 1787 р., що підписані інженером власноруч (див. нижче). Отже, відвідавши регіон А.-Ж. де Лафітт-Клаве залишив після себе два документи: «Журнал подорожі уздовж узбережжя Чорного моря з 28 квітня по 18 вересня 1784 р.», який опублікований мовою оригіналу грецьким професором А. Пеле [132], а також «Опис шляху від Константинополя до Очакова», опублікований у 1821 р. [34].

Документи французької інженерної групи представлені також архівом Ф. Кауффера. Крім численних креслень та планів фортець, що підлягають будівництву, ремонту або модернізації, він залишив по собі три найважливіших документальних звіти: «Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au Directoire en Nivose de l'an 6» («Доповідна записка щодо фортеці Аккерман, передана Директорії в місяць Нівоз року 6») [67; 346]. А також: «Observations sur la deffense des frontières a partir de Bender passant par Ackerman, Kilia, Sumi Bogaze, Ismail...» («Зауваження щодо захисту кордонів починаючи від Бендер і далі проходячи через Аккерман, Кілію, Сумі⁷ Богаз, Ізмаїл...») [68]; і «Rapport de l'Ingénieur Kauffer Sur l'état actuel des places frontières d'Ismail, Hotun, Bender, Ianuk palanka, Akerman, et Kili. au 1er 7 (les) 1797» («Звіт інженера Кауффера щодо теперішнього стану прикордонних фортець Ізмаїла, Хотина, Бендер, Яник Паланки, Аккермана, та Кілії. Від 1-го липня 1797 р.») [75] (додаток Б, рис. 24).

Друга половина XVIII ст. у джерелах презентована описами міст та фортець Північно-Західного Причорномор'я, які складено іноземними мандрівниками: Н. Клеєманом [28], В. Дзедушицьким [129]. Особливо інформативним та деталізованим є опис, що належить барону Л. П. Б. Кампенгаузену, Бендер та Аккермана – культової архітектури, фортифікації та навіть епіграфіки (наприклад, він першим опублікував переклад з турецької таріха Сулеймана в Бендерах) [112; 113].

Окремо у цьому списку міститься твір Й. Тунманна «Кримське ханство», виданий у 1784 р., частина якого присвячена опису земель Північно-Західного Причорномор'я [90, с. 53-61]. Його праця має компілятивний характер, складена автором на матеріалах доступних йому джерел [517, с. 9].

Не можна не згадати «Подорож по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» П. Сумарокова, де міститься опис Очакова, а також відомості про

⁷ Пункт між Ізмаїлом та Кілією. У джерелі нерозбірливо: Sumi, Sunié, Sunil? (додаток Б, рис. 24). Співзвучно з назвою Сміл (Сініл, Сіміл), яка згадується в джерелах на Нижньому Дунаї [382, с. 453].

Бендери й навіть унікальні зауваження щодо залишків міської топографії турецького Хаджибея [86].

Важливий матеріал для типологічних порівнянь проектів європейських систем XVII ст. та пізньої османської фортифікації в Північно-Західному Причормор'ї надають трактати: С. де Вобана «*Veritable maniere fortifier*» [146], А. Малле «*Les Travaux de Mars, ou l'Art de la guerre*» [134], а також А. де Вілля «Обов'язки губернатора фортеці» [12] та ін.

Окрему групу складають архітектурні джерела, як носії саме історичної інформації. Стіни історичних споруд, що збереглися до цього часу або зафіксовані на історичних зображеннях – громадського, культового і оборонного типу, є одним з найважливіших джерел з вивчення еволюції довгочасної фортифікації. Серед усіх фортець Північно-Західного Причорномор'я до теперішнього часу в повній мірі збереглися лише дві – Білгород-Дністровська та Бендерська. Ступінь збереженості інших об'єктів куди гірша, від оборонних споруд Очакова не залишилось нічого. Певні труднощі викликали навіть спроби локалізації цієї фортеці (в межах всього периметру) на місцевості [180, с. 367]. З об'єктів для її прив'язки збереглась лише стара османська мечеть, перебудована у церкву. На о. Березань від турецького і російського земляного оборонного комплексів залишилася частина валу та рову, а також шестикутний редут. Хаджибейський замок був розібраний на будматеріали в перші роки будівництва Одеси і проблема його локалізації остаточно може бути вирішена лише за допомогою археології (хоча сьогодні наявні картографічні матеріали з цього приводу дають можливість звузити пошук його залишків на площі з точністю до 10 м). Велика Одеська фортеця перестала існувати в першій чверті XIX ст. На місцевості від неї простежуються лише окремі вали. Порівняно непогано збереглась Овідіопольська земляна фортеця. Повністю знищені укріплення Паланки, Татарбунар і Тирасполя. Бастіонні фортеці Кілії та Ізмаїла зруйновані за умовами мирного Паризького

договору 1856 р. Від першої на місцевості залишилися лише водяні рови, від другої – вали та рови після останнього її перепланування 1795 р.

До нашого часу збереглися також об'єкти громадської цивільної архітектури. В Ізмаїлі – т. зв. Мала мечеть (XVII ст.), біля якої розташовувався міський караван-сарай [386; 297; 316] кінця XVII ст. [384, с. 197], у Кілії – молдавська церква Св. Миколая XVII ст. [459], у Білгород-Дністровському – церква Св. Іоанна Предтечі (1480 р.) [343, с. 195-197] та вірменська церква Успіння Св. Богородиці (початок XVII ст.) [314; 298]. В Аккермані та Кілії місцями збереглася навіть історична сітка вулиць середини XVIII ст. [317].

Архітектура може надати свідчення про вік споруди, коли для цього бракує інформації іншого типу джерел. У Бендерах та Аккермані у 2008-2010 рр. автором цих рядків проведені обмірні роботи та виконані натурні обстеження конструктивних особливостей споруд, в результаті яких було створено відносну хронологію пам'яток. Крім того, виконані обмірні роботи у вірменській та грецькій церквах Білгород-Дністровського, встановлені етапи будівельної періодизації цих будівель.

Дуже важливу роль у дослідженні відіграють епіграфічні джерела. Це нечисленна, але інформативна група джерел яка, переважно пов'язана з архітектурою. Епіграфічні пам'ятки досліджуваного періоду поділяються на декілька груп: молдавська епіграфіка, османська та вірменська. При цьому всі вони розділені на дві нерівномірні частини – пам'ятні будівельні плити і надгробні пам'ятники або хачкари. Молдавська епіграфіка презентована зібранням пам'ятних плит з Білгорода XV ст. та плитою церкви господаря В. Лупу 1648 р. з Кілії (1595-1661 рр.) [585, р. 191; 459]. Османська епіграфіка представлена пам'ятками XVI-XVIII ст. (будівельні плити, надгробні стели). Вірменська епіграфіка в хронологічному відношенні обмежується періодом з XV – до кінця XVIII ст. (хачкари, надгробки, будівельні плити). Істотну частину складають графіті та барельєфи на стінах споруди. Абсолютні датування основних будівельних періодів фортець

Бендер та Білгорода (Аккерман) встановлені за допомогою лише (або переважно) епіграфічних матеріалів.

У даній категорії джерел враховуються також пам'ятки, які не збереглися до нашого часу, але їх вигляд відображений в малюнках та на фотознімках. Цілий блок епіграфіки (переважно османського періоду) зафіксований у 1819 р. російськими військовими художниками у фортецях Бендер, Ізмаїла та Аккермана. Вони збереглися у вигляді архівних документів та опубліковані різними дослідниками [217; 498, с. 178; 628, р. 278-296]. Відсутня будь-яка інформація щодо епіграфіки фортець Очакова та Кілії. Найбільш насичена епіграфічними матеріалами Бендерська фортеця. Лише за результатами натурних обстежень пам'ятки 2010 р. було зафіксовано близько 60 епіграфічних об'єктів, багато з яких введені до наукового обігу вперше [342; 301, с. 234-243].

Під час Другої світової війни майже вся епіграфічна середньовічна колекція з Одеського музею археології була вивезена до Румунії. Чотири білгородські плити XV ст. після війни були повернуті до Херсона, де знайдені повторно лише у 2013 р. [343]. У музеї історії «Молдова» в Яссах дотепер зберігаються три ізмаїльські мармурові пам'ятні будівельні плити з колекції Одеського археологічного музею [307].

Колекція східної епіграфіки з ОАМ свого часу була представлена чи не єдиною узагальнюючою публікацією 1915 р. М. І. Спафарсіса [432]. У 2015 р. вийшла стаття А. Костенка з оглядом пам'яток східної епіграфіки з колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею [293]. Нещодавно вийшла друком стаття з перекладами нових, не відомих раніше пам'яток з музеїв Херсона, Одеси та Ізмаїла, у супроводі аналітичних коментарів [635].

Більш докладно вивчено вірменські епіграфічні пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я. Велика їх частина походить з Білгорода (Аккермана). Деякі знахідки були відомі в Ізмаїлі ще на початку XX ст., одну навіть введено до наукового обігу [351, с. 33-75], проте до наших днів не

збереглося жодної вірменської плити з цього міста. Певна група вірменських могильних плит знайдена в Кілії, біля церкви Св. Миколая.

За темою вірменської епіграфіки регіону вийшла низка публікацій. Перекладами текстів займалися Г. Авакян, Т. А. Тораманян, Л. М. Меліксет-Беков та ін. [532; 498; 364; 568; 616; 617; 618]. До наукового обігу нещодавно введена ще одна невідома раніше плита-хачкар з грецької церкви Аккермана [245]. Переважна більшість пам'яток цієї категорії – надгробні плити або хачкари. Мінімум дві з них належать до категорії будівельних – з церков Аккермана та Ізмаїла [297].

Щодо останніх знахідок вірменської, грецької та османської епіграфіки, треба відзначити деякі неопубліковані раніше плити з колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, що були знайдені автором цих рядків нещодавно. З них особливо цікавою є закладна плита з ім'ям «Симон», вирізьбленим грецькою мовою, та плита з османським написом про будову порохового льоху у цитаделі у 1756 р. (додаток Б, рис. 58 а, с).

Археологічні джерела – найбільш перспективна група, але найменш представлена зараз у науковій літературі через об'єктивні причини. Серед усіх фортець Північно-Західного Причорномор'я періодично несистемні розкопки проводилися в Аккермані, Ізмаїлі, Кінбурні та Очакові. Найбільше досліджено Аккерман [284]. Але цілеспрямовані розкопки з науковими завданнями, що поставлені в інтересах досліджень саме оборонної архітектури, тут не здійснювалися. Розкопані культові та господарські об'єкти на території оборонного комплексу: хамам, водний барбакан [605, р. 149; 170], тюрбе в Цивільному дворі⁸ та інші споруди на Центральному розкопі [190, с. 214-216; 185; 184; 187; 188], частково виявлений план внутрішньої забудови двору цитаделі [547, р. 61-151; 5] і мечеть Баязида II [4; 451], фундаменти однієї з веж у рові фортеці біля західного гирла [575, с. 6-7; 181, с. 71]. Виявлено план і датування цих об'єктів. Одним з перспективних напрямків досліджень є

⁸ Автор розкопок, Г. С. Богуславський, датував цей об'єкт 1710-м р. за датою з поховальної колони з написом арабською графікою [476]. Проте, колону було знайдено поза контекстом споруди в переміщеному шарі, а дата на ній не читається.

пошук підтверджень версії про спадкоємність античної лінії фортечних стін давньої Тіри та середньовічної фортеці в межах площі Військового двору [319]. Протягом 2009-2010 рр. на території середньовічної пам'ятки навіть були проведені перші георадарні дослідження [634].

Куди менше результатів оприлюднено за підсумками археологічних досліджень в Очакові [180, с. 237-251]. Епізодичні розкопки велися на прибережній частині Ізмаїльської фортеці [256], а також біля стін т. зв. Малої мечеті [423]. Практично не вивчена археологічно Кілія, її укріплення та місто. Відому спробу локалізувати Хаджибейський замок за допомогою археології [360; 259] важко визнати успішною [320]. Помітних результатів вдалося досягнути Південній середньовічній експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом С. О. Біляєвої при дослідженнях фортеці Кінбурн, що проводилися протягом 2009-2013 рр. на площі 300 м² [183]. Вдалося локалізувати турецьку фортецю, встановити архітектоніку захисних споруд османського та російського будівельних періодів, зокрема земляний ретраншемент з «тенально-радіальним профілем» (? – А. К.) кінця XVIII ст. Автори розкопок пропонують виділяти три будівельних етапи існування цієї фортеці: два османських, один російський (1627 – 1787 рр.) [183; 274].

Подальші археологічні дослідження фортифікації регіону є вкрай необхідними. Особливо в справі вирішення завдання зі створення чи уточнення будівельної періодизації пам'яток фортифікації, або їх локалізації.

1.3. Ландшафтно-географічна характеристика регіону в писемних джерелах XV-XVIII ст.

До складу Північно-Західного Причорномор'я входять терени західного краю євразійського степового коридору від Нижнього Дунаю до Дніпро-Бузького лиману. Частина цих земель у межах Дунай-Дністровського межиріччя з XVII ст. отримала назву «Буджак», а з середини XIX ст. – Південної Бессарабії [381, с. 486-490]. В античні часи приблизно в цих межах

географи локалізували «гетську пустелю», а згодом «пустелю скіфів» [83: VII. 3, 14]. У середньовічних літописах вигин Північно-Західного Причорномор'я набув назви Лукомор'я, де у XII ст. кочували «подунайські», або «лукоморські» половці [349, с. 146]. Дунай-Дністровське межиріччя з XII ст. входило до складу Галицького пониззя [414, с. 12]. Вже з другої половини XIV ст. в слов'яно-молдавських джерелах землі Дунай-Дністровського межиріччя набули грецької назви «Параталасія», що перекладається як «землі навколо моря» [27, с. 13]. З половецьких часів ці території отримали назву «Дике поле», яка зберігалась в літописних джерелах майже до XVIII ст.

Перша ландшафтна характеристика Північно-Західного Причорномор'я, яка дійшла до нашого часу, відома ще з античних часів. Її надав Геродот, вважаючи головною особливістю цього краю річки, що протікають родючою рівниною, яка буває травами [13, с. 180, 191, 193, 199]. З природно-географічної точки зору ця ділянка берега є унікальною у всій акваторії Чорного моря, адже саме на Північно-Західне Причорномор'я припадають найбільші річки Чорноморського басейну (Дунай, Дністер, Південний Буг та Дніпро), чий річний сумарний водний стік складає понад 78% від усього річкового стоку в Чорне море. При цьому, Дніпро та Дунай є ще й найбільшими річками не тільки цього регіону, але й всієї Східної Європи.

Ця надзвичайна концентрація Північно-Причорноморських річкових шляхів [197, с. 390] багато в чому визначила характер розселення колоністів. У ході колонізації берегів Північно-Західного Причорномор'я греки насамперед прагнули закріпитись на ключових ділянках, які співвідносяться з гирлами найзначніших річок [203, с. 98]. Ця модель відповідала характеру як сировинної, так і торгової експансії поселенців [213, с. 55; 418, с. 47; 352]. Ця схема майже не змінилась і за Середньовічну добу, адже колоністи так само налагоджували економічні зв'язки з мешканцями степу та державними утвореннями лісостепу через водні шляхи.

Берегова лінія північно-західного району Чорноморського басейну майже без гаваней та закритих заток. У зимовий період поверхневі води охолоджуються до 0°C, а на мілководних ділянках та в бухтах утворюється льодовий покрив [365, с. 7].

Утворення біля берегів крижаного припаю помітно ускладнює навігацію в нинішні часи і, ймовірно, створювало чималі труднощі для мореплавання в минулому. З огляду на каботажний характер морських перевезень повне його припинення в зимові місяці епохи Середньовіччя зумовлювали сильні шторми, пов'язані з суворими норд-остами [197, с. 144-145].

Однак і за римських часів з жовтня по квітень кораблі залишалися біля пристаней в наказовому порядку. Ряд подібних заборон також неодноразово видає Венеціанська республіка. «Протягом століть законодавці дотримувалися тих запобіжних заходів, які були продиктовані досвідом. До кінця XVIII ст. левантійці плавали тільки від дня Святого Георгія (5 травня) до святого Дмитра (26 жовтня)» [197, с. 343-344].

Ще однією характерною особливістю природного ландшафту Північно-Західного Причорномор'я є лимани. Між сучасними Одесою та Очаковом розташовано шість великих лиманів Причорномор'я. Зараз всі вони мілководні і відгороджені від моря пересипами. Їх еволюція багато в чому пов'язана з коливаннями рівня Чорного моря. Приблизно з I-II тис. до н.е., враховуючи період грецької колонізації, акваторії лиманів стали зменшуватися в перших століттях нашої ери, з початком нового підвищення рівня води вони сформувалися у сучасному вигляді [156, с. 183].

Історичні джерела надають принаймні одну дату, що дозволяє встановити час утворення лиманів Куяльник та Хаджибей – 1442 р. виник пересип між ними та морем [26, с. 11]. З першої половини XV ст. ніяких ознак кардинальної зміни рівня Чорного моря у Північно-Західному Причорномор'ї немає. Певним маркером такої ситуації залишається Білгород-Дністровська фортеця, що розташовується на самому узбережжі

Дністровського лиману, глибина водного рову якої скорегована під рівень води у акваторії ще у 1450-х рр.

Середня глибина Дністровського лиману сьогодні сягає 1,6 м. Глибини дуже плавно змінюються в напрямку з північного заходу на південний схід. У районі м. Білгород-Дністровський біля берегів простягається широка смуга піщаної мілини 200-400 м, а максимальна глибина не перевищує 1,8-2,0 м [91, с. 18].

Переважними вітрами в даній місцевості є: у січні-березні і в червні-жовтні північно-західний вітер (від NW; повторюваність 32 %), у квітні-травні – південно-східний (від SE; 25 %), а в листопаді-грудні – північно-східний (від NE; 1620 %). Середньорічна швидкість вітру за багатолітній період спостережень складає 4,9 м/сек., при максимумі 27 м/сек. і вище [91, с. 20-21]. Таким чином, в період навігації на Дністровському лимані найбільшу постійність зберігає північно-західний вітер.

У ті чи інші періоди лимани з'єднувалися з морем, перетворюючись на зручні затоки, що глибоко вдаються в сушу. Так, сучасна Одеська затока є стародавнім гирлом Хаджибейського та Куяльницького лиманів, які, судячи зі знахідок в їх акваторіях якорів генуезьких (?) кораблів [264, с. 272-273], з'єднувалися з морем ще за часів Середньовіччя. Ці вельми цікаві знахідки були зроблені під час видобутку грязі Куяльницького лиману на глибині 3,5 м, що відповідно до картографічних даних свідчить про колишню глибину лиману [268, с. 114]. До недавнього часу (перша половина XX ст.) судноплавним залишався Великий Аджалицький лиман, який вклинюється в сушу довгою, вузькою заплавою. Пересип Тилігульського лиману ще на початку XIX ст. був поділений широкою протокою через яку водойма з'єднувалася з морем [268, с. 114]. Естуарієм прадавньої річки можна вважати також і нинішній Березанський лиман.

В епоху Середньовіччя в османсько-турецьких джерелах серед найбільш поширених назв Бузько-Дністровського межиріччя була «пустеля очаківських татар» [448, с. 16]. Зрозуміло, що у всіх випадках, коли в

джерелах мова йде про «пустелю», коли ці місця характеризуються як «пустельні», мається на увазі не тільки ступінь заселеності регіону, але й певні фізико-географічні та ландшафтні характеристики місцевості.

Найбільше місто Північно-Західного Причорномор'я, Білгород, навіть в середині XV ст. поряд з політичною автономією виявляло географічну відокремленість. Відстань до Білгорода від найближчих великих молдавських міст і торгів вимірювалася сотнями кілометрів (в радіусі від 110 до 180 км), що не властиво будь-якому іншому місту середньовічної Молдавії [399, с. 78]. По суті, найближчим до нього великим містом залишалася Кілія. Білгород не входив до складу Молдавського воєводства на правах адміністративної одиниці (волості або «держави»), принаймні, ще в першій половині XV ст. [206, с. 109]. Так, волость включала до себе певну кількість сіл, в кожній з яких знаходився фіскальний або судовий апарат. У волость об'єднувалися всі приватні володіння, будь то землі або села. Міста були тільки місцем розташування адміністративних глав волостей, а також судового і фіскального апарату. За матеріалами грамот П. П. Бирня виділяє 19 волостей Молдавського воєводства, в число яких входила і «держава Кілія», але Білгород у списку відсутній [209, с. 110].

Більш того, в джерелах подністровське місто згадується відокремлено, без зв'язків з будь-якими сусідніми або віддаленими сільськими поселеннями. Це дозволяє деяким дослідникам припускати, що Білгород не був центром сільської округи, а його життєві інтереси мінімально залежали від хінтерланду [210, с. 220]. В період турецького панування регіон став більш заселеним, ніж у XV ст. Населенні пункти міського типу почали з'являтися вже на початку XVI ст. Декілька порівняно великих за розмірами міст і кілька сотень сільських поселень входили до складу загальної структури адміністративного підпорядкування [469; 448, с. 17, 19, 22]. Аналогічна позитивна динаміка стрімкого росту числа міст характерна й для інших регіонів імперії. Наприклад, вже через 20-30 років

«після встановлення османської влади, яке супроводжувалось величезними руйнуваннями та спустошенням чисельних міст, почалася помітна активізація міського життя у Румелії: збільшилися розміри вже сформованих населених пунктів, з'явилися нові міста переважно з мусульманським населенням» [362, с. 32].

Природні ресурси в історичних джерелах набувають окремої уваги. Однією з найбільш виразних природно-географічних характеристик Північно-Західного Причорномор'я, яка простежується практично у всіх історичних свідченнях протягом XV-XVIII ст., є відсутність чи нестача будівельного лісу, дров і дефіцит питної води. Відомий пасаж де Ланнуа про будівництво на лівому березі Дністровського лиману замку подільським старостою Гедігольдом у 1421 р. супроводжувався однією з перших таких характеристик місцевості: пустельна та без лісу. Тут немає ні будівельного каменю, ні достатньої кількості робочої сили. Будівельні матеріали та каменярів Гедігольду доводиться привозити з собою [10, с. 438-439]. У 1479 р. так само Стефан III Великий на Дунай привіз робітників разом з будматеріалами для зведення Нової Кілії.

Робоча сила, як основний ресурс для будівництва міст і укріплень також завозилася ззовні. Протягом 328 років володіння регіоном турки залучали до цього молдаван. На будівництво оборонних комплексів в Північно-Західному Причорномор'ї також привозили молдавський ліс. Підготовка до будівництва тієї чи іншої фортеці передбачала заготівлю очерету, вапна, каменю та піску. Роботи прагнули починати з середини весни і закінчувати до 26 жовтня, у найбільш сприятливий погодний період у регіоні. На прикладі Хаджибея можна побачити, як Російська імперія спромоглась компенсувати традиційну нестачу такого ресурсу за рахунок чорноморських козаків та армійських команд будівельників – численної та дешевої робочої сили [26, с. 318-128; 465, с. 351-352]. До Хаджибею будівельний ліс доставляли за 800 км із західноукраїнських областей (дуб, сосна, бук). Ліс йшов сплавом по Дністру до Маяк [176, с. 537-538; 54, с. 333, 366-367], а звідти гужем на

Хаджибей/Одесу [226, с. 26]. Правда, це істотно підвищувало вартість матеріалів.

Мартін Броневський, крім підтвердження відсутності лісових масивів на теренах між Бугом та Дністром, вперше додає нову характеристику з розряду геоморфології берегів нинішньої Одеської затоки: узбережжя тут схильне до розвитку зсувних процесів. «Качібеєво городище, ніби зруйнована земля (*Quasi territorium collupsum*)⁹, яку омиває широке озеро, що біля моря і при гирлі Дністра. Там, кажуть, було раніше досить значне місто» [9, с. 336]. О. І. Маркевич фразу посланця про локалізацію Качубейова в гирлі Дністра не схильний сприймати всерйоз: «Броневському зрадила пам'ять, – пише вчений, – коли він змішав Дністровський лиман з одним з Одеських» [358, с. 23]. І не тільки йому. У 1783 р. Н. Клеєман теж плутає назви річок, коли говорить про Очаків: «Це місто лежить біля гирла Дністра» [28, с. 74].

Нестача води особливо відчувалася влітку, коли пересихали навіть найбільші степові річки, і худоба буджацьких татар страждала від спраги. З усіх маленьких річок немає майже жодної, яка б існувала протягом цілого року. З початком осінніх дощів раптово з'являється безліч струмків. Вся місцевість покривається болотами і калюжами. Літню посуху компенсують вириті всюди колодязі. Причому, мандрівники акцентують увагу на їх дуже значній глибині, а також на майже релігійному ставленні буджацьких татар до створення криниць, відзначаючи це в них за справу честі [90, с. 55-56].

Низька оцінка якості питної води Північно-Західного Причорномор'я повсюдна в працях чи не всіх мандрівників, купців або відряджених інженерів другої половини XVIII ст., які бували тут. Н. Клеєман визнає, що «примушений був вживати дуже погану воду, таку, яку в тій землі вживають там, де немає річки і всюди лише суша» [28, с. 69]. А.-Ж. де Лафітт-Клаве не відстає в оцінках: «Вода тут взагалі погана». Але є і винятки – Татарський

⁹ О. І. Маркевич цю фразу перекладає як «земля, що руйнувалась», а Ф.К. Брун – «купа руїн» [197, с. 183].

колодязь (Татарбунар), де вода зовсім не солоня, а джерело повноводне [34, с. 75-77].

Найбільш гостро питання з водопостачанням стояло у великих містах. Певною мірою необхідність доступу до прісної води визначило схему колонізації краю в період античності та пізнього Середньовіччя. У порівнянні з цим, роль найбільших річок регіону, як «доріг» вглиб материка, стає другорядною. Цю вікову регіональну схему порушила тільки російська влада своїм вибором місця для великого портового міста (Одеси) на березі Хаджибейської бухти. Спонтанний розвиток Очакова також визначався міркуваннями тактичними – блокування гирла двох річок від проходження козацьких чайок [122, р. 770] і контроль над переправою на прямій дорозі до Криму. Однак зі зростанням цих двох міст став відчутним дефіцит якісної прісної води. Особливо в Очакові, який, незважаючи на всі античні колонізаційні ремінісценції, повторив долю скоріше Березані (що занепала за півтора століття), ніж розташованої поблизу, але куди більш вдало, тисячолітньої Ольвії.

У Середні віки в Північно-Західному Причорномор'ї питання водопостачання великих урбаністичних центрів вирішувалося за допомогою річок. Наприклад, вода для «всього населення» Бендер з середини XVII ст. постачалась водовозами прямо з Дністра, що протікав біля підніжжя фортеці [96, с. 44]. Цей метод водопостачання відзначений тут й у 1740 р. [18, с. 146] та 1799 р., коли був зафіксований П. Сумароковим [86, с. 230].

У Білгородській фортеці аналогічну систему постачання води налагодили вже у молдавський період – майже з середини XV ст. Стратегічний узвіз до прісноводного лиману був спеціально включений до системи фортечного ансамблю і додатково укріплений т. зв. Водним барбаканом [324, с. 206-210; 323, с. 369]. Е. Челебі пише в 1657 р., що в межах фортеці налічується півтори тисячі «упоряджених» будинків. І одним із символів цього благоустрою були лазні, які розташовувалися в багатьох з них [96, с. 112]. Велика кількість домашніх і громадських лазень свідчить

про достаток прісної води в місті та фортеці із загальним числом населення в межах не менш ніж 10 тис. осіб (для останньої чверті XV ст.) [209, с. 68-69]. Під час перебування в Аккермані у 1785 р. барон Л. П. Б. Кампенгаузен (1746-1807 рр.) повідомляє, що в місті «біля всіх мечетей існують, без винятку, красиві фонтани» [112, р. 871]. Це показники налагодженого водопостачання у місті.

В османський період історії краю з усіх міст найбільш гостро стояло питання водопостачання в Очакові. Незважаючи на те, що місто розташовувалося в гирлі Дніпро-Бузького лиману, «вода його гірка і для пиття не підходить», оскільки змішується з морськими течіями. Нестача води вважається «небезпекою», істотно впливаючи на обороноздатність фортеці. А «якщо з'явиться необхідність викопати колодязь, то вода в ньому буде гіркою і ні в якому разі вона не буде придатною для пиття. Водойми у фортеці теж немає, і тому треба зробити кілька заглиблень, які наповнювалися б взимку дощовою водою, і ті що перебували у фортеці, задовольнялися б нею, так що в разі необхідності цією водою можна було б задовольнити крайню потребу» [11, с. 118].

В Очакові найближчі джерела води були далеко поза межами фортечних стін: «колодязі на відстані години від міста» [18, с. 147] під назвою Мешелі [34, с. 91] або Мітеллін. Доставка здійснювалася гужовим способом. «Мешканці фортеці приносять собі воду для пиття з декількох колодязів, які знаходяться на відстані одного-двох годин шляху від фортеці», в 7 верстах. Проте, привізена вода призначалася лише «для високопоставлених турецьких вельмож і багатих людей». Рядові громадяни пили тільки солонувату воду. Тому у XVIII ст. Очаків та «його місцевість є не більше ніж стерпне для проживання місце. Питної води не вистачає повсюдно» [21, с. 145].

У безпосередній близькості від старого замку, в межах нової бастионної фортеці 1787 р., на нижній береговій терасі, біля форту Хассан-паша, функціонував колодязь для водопою тварин з поганою солонуватою

водою. Але «в разі крайньої необхідності і людина змогла б пити цю воду». До появи нової лінії укріплень колодязь перебував поза фортом і замковим укріпленням, тому передбачалося, що в умовах облоги ці колодязі стануть недоступними, і захисники фортеці повинні будуть проявити неабияку витримку [11, с. 118].

Згідно з оцінками інженера Ф. де Волана (1791-1792 рр.) не тільки «в Очакові колодязна вода в основному солонна і погана». Він констатує, що знайти хорошу воду уздовж узбережжя в цілому регіоні «просто неможливо». Практично, з точки зору завдань колоніального освоєння краю, він дає рекомендації російському уряду: «для здорових умов проживання залог, особливо в запланованих нових пунктах оборони, обов'язково треба передбачити створення хороших міських водосховищ» [21, с. 92]. Для російської влади гідрографічні характеристики Бузько-Дністровського межиріччя, відвойованого у турків у 1791 р., настільки важливі, що Ф. де Волан свій спеціальний «Звіт...» починає з розгляду саме цих даних. Перше, що цікавить нову владу в Північно-Західному Причорномор'ї – джерела та якість питної води. Незважаючи на те, що Бузько-Дністровське межиріччя вирізняється пересіченим рельєфом місцевості, з численними балками і ярами, русла річок і річечок майже завжди є пересохлими. Зустрічаються «різні джерела, але їх води недостатньо для постійного постачання» [21, с. 76]. Проте є велика кількість колодязів. Але колодязна вода не скрізь приємна на смак, нітрована, особливо в приморській смузі, де водоносний горизонт насичується солями. В цілому вода солонувата повсюдно «в будь-який час року». Тема гідроресурсів червоною лінією проходить через весь «Звіт...» Ф. де Волана, не обмежуючись лише першим спеціальним розділом.

Показово, як різняться характеристики прісної води, надані Ф. де Воланом та губернатором В. В. Каховським стосовно південного берега Хаджибейської затоки, в районі колишнього турецького населеного пункту і фортеці. Ф. де Волан в своєму «Звіті...» не приділяє Хаджибею особливої

уваги. Гідрографічні характеристики бухти подає стримано, без рекомендацій. Перспективи створення морських воріт імперії на рубежі 1791-1792 рр. він приміряє на Кінбурн [21, с. 185].

Інакше висловлюється губернатор В. В. Каховський, який розкритикував як самий «Звіт...», так і подані до нього креслення та плани («автор не бачив на власні очі те, що відобразив на папері») [393, с. 148]. У другій половині 1792 р. він ініціює створення альтернативного описового плану колишньої Очаківської «провінції». У своїх звітах В. В. Каховський вперше виділяє Хаджибейську бухту в контексті перспективи створення тут портового центру імперії.

Катеринославський губернатор на виконання указу Катерини II від 27 січня 1792 р. про адміністративне облаштування «новоприєднаної території» відповідав (5 травня 1792 р.): «Аджибей, призначений Вашою Імператорською Величністю для проживання службовців зі середземноморської флотилії, лежить на піднесеному приємному місці. Вода в колодязях прісна і хороша, з вершин однієї долини можна провести фонтан (водопровід) до того підвищення, на якому належить бути місту...» [226, с. 18].

Цей указ, напевно, з'явився в результаті вивчення донесення Ф. де Волана, з яким його викликали до Петербурга якраз на початку року [226, с. 17]. У своєму донесенні Ф. де Волан більш реалістичний в оцінюванні гідроресурсів Хаджибейського плато. Колодязну воду у Хаджибеї з криниць Військової балки він спочатку (1791 р.) стримано називає «цілком придатною для пиття» [21, с. 133]. Потім вже, після появи Одеси [332; 312], дає їй негативну оцінку: тут «вода настільки поганої якості і в мізерній кількості, що перевізники зерна в цьому році [1800 р.] всерйоз побоювалися втратити своїх волів, число яких, найчастіше перевищує 2 тис.». Джерело, яке б могло в перспективі забезпечити місто водою, інженер виявив лише на відстані 12 верст [20, с. 205].

Щодо фонтанів біля вершини долини, про які говорив В. В. Каховський, у Ф. де Волана мова не йде. Потужні джерела невідомі в найближчій міській окрузі ранньої Одеси (тодішнього Хаджибея). Водоносні горизонти виходять в цій місцевості лише по глибоких балках або по урвищах уздовж морських берегів. Можливо, губернатор мав на увазі джерело в районі Водяної балки, одне з яких функціонує в сучасному Дюківському парку. Але про можливість прокладки водопроводу звідси наприкінці XVIII ст. через складний рельєф місцевості говорити не доводиться. Проте можна з упевненістю сказати, що це перший проект водопостачання в історії Одеси. Як відомо, водопровід до цього великого міста влада спромоглася провести лише у 1873 р. До того Одеса отримувала питну та технічну воду з дощових цистерн, колодязів понтійського водоносного горизонту і з т. зв. «фонтанів» – струмків, що витікали по приморських схилах в найближчому передмісті. Саме ця, «фонтанська» вода, вважалася тут дійсно доброю, на противагу колодязній насиченій солями.

На картах останньої третини XVIII ст. показані «фонтани» уздовж берегів Хаджибейської бухти та прилеглих балок. В районі населеного пункту колодязі розташовувалися по гирлах нинішніх Карантинної та Військової балок, а також у Водяній балці та в районі Херсонського узвозу (додаток Е, рис. 5). До вересня 1792 р. були підготовлені генеральні карти приєднаного краю з більш докладною деталізацією, ніж відомі раніше. З особливою ретельністю на них вказані існуючі під час зйомки криниці-джерела, що зосереджувалися в той час по долинах. Зазвичай вони розташовувалися групами уздовж берегів балок та приморських схилів в найближчих околицях Хаджибея. Тальвегом сучасної Водяної балки позначено водотік [393, с. 143].

Втім і татари не завжди розраховували на колодязі, виходячи зі скрутного становища тим, що створювали на літо неподалік від своїх сіл водойми-ставки, які наповнювалися на початку весни і влітку

підживлюючись дощами [21, с. 76]. За Ф. де Воланом, дуже якісна вода була в декількох струмках і колодязях Аджидера [21, с. 102]. В Татарбунарах джерело, мабуть, найвідоміше для Буджака, дало назву населеному пункту. Ніяких проблем із забезпеченням водою не було в придунайських містах Ізмаїл та Кілія.

Не менш важливим ресурсом для зведення фортець, будівництва міст і підтримки життєдіяльності населення був ліс. В цей степовий регіон імпортувався не тільки будівельний ліс, але й дрова на опалювальний сезон. Дрова були потрібні також і для випалювання вапна в будівельних роботах та виготовлення цегли. Саме це пояснює, чому в регіоні невідомі цегельні фортифікаційні споруди досліджуваного періоду. Використання цегли було не частим, в основному для декору. Так, зовнішній фронт Аккерманської фортеці часів Баязида II прикрашений цегляними фасадними поясками (мурування *opus mixtum*). Приблизна кількість цегли, використаної у Цивільному дворі (з урахуванням не збережених верхніх стін багатокутних веж), могла сягати 17-18 тис. шт. [324, с. 331]. Скоріше за все, цей будівельний матеріал вироблявся не на місці через брак дров, а був завезений з інших регіонів. Цегляне мурування взагалі не притаманне фортецям Білгорода та Бендер, за винятком тих особливих випадків, коли воно використовувалось у склепіннях та декоруванні ніш міхрабів тощо. Матеріал був настільки цінний, що навіть уламки червоної цегли йшли у роботу – для заповнення фасадних швів деяких веж.

У поставках лісу ключову роль відігравали річки. Дунай – для Кілії, Ізмаїла та південної частини Буджака. Дністер – для Бендер, Аккермана та Хаджибея/Одеси наприкінці XVIII ст. Поставки будівельного лісу в Очаків Дніпром не описані в джерелах. Швидше за все, він доставлявся з Поділля та Молдавії гужовим транспортом. Змінилася ситуація з переходом Нижнього Подніпров'я під владу Росії у 1774 р. У Херсоні лісу бракувало і доставляли його з володінь Польщі «досить дорогою ціною», Дніпром.

Звідси сухим шляхом він прямував до Миколаєва. При цьому в Херсоні та Миколаєві існували ще й корабельні верфі [86, с. 22; 475, с. 142].

Річками ліс поставляли як сплавом плотами, так і кораблями. Е. Челебі описує другий з цих способів доставки деревини до Кілії: «гори колод по 70-80 аршин кожна» були доставлені на 200 кораблях із загальною чисельністю екіпажів до «двох тисяч волохів і молдаван» [96, с. 155].

У турецький Аккерман (як і в молдавський Білгород) ліс постачали з Молдавії плотовим сплавом течією Дністра. Подібний спосіб доставки сировини зберігався принаймні до кінця 1830-х рр. [323, с. 86-87]. У першій половині XVIII ст. молдавський ліс йшов на експорт навіть до Стамбула [18, с. 137]. Основний вид будівельної деревини в Аккерманській фортеці – молдавський дуб.

Тому деякою бравадою віддавало від показового проекту Г.О. Потьомкіна у справі організації в Бендерах верфі. Ф. де Волян пояснював це прагненням показати, наскільки просто і дешево можна дістати ліс, при тому, що поблизу Бендер його немає. Втім, незважаючи на те, що «Молдавія і сама Польща постачають його в достатній кількості, його все ж таки слід шукати» [21, с. 110].

У своєму «Звіті...» Ф. де Волян тричі з роздратуванням згадує цю проблему: лунають «постійні крики про брак будівельного лісу в Провінції [Очаківських землях]» [21, с. 119].

«Звичайний докір, який висувається Провінції, це брак лісу. Слід визнати, що це істотний недолік». На думку інженера, нестача сировини може поставити під загрозу зриву плани колонізації краю: «В даний час ми будемо відчувати значну потребу в будівельному лісі [...]. Вважаємо, що буде вельми доречно спочатку побудувати дров'яні склади у Дубазарі, де нові поселенці та колоністи зможуть купувати необхідний їм ліс, що у багатьох збереже схильність до осілого способу життя» [21, с. 168-169].

Відсутність лісу викликало проблему пошуку альтернативного палива. Вона вирішувалася за допомогою брикетів посліду (кіз'яку),

перемішаного з соломою. Татари такі брикети заготовляли заздалегідь, формуючи і висушуючи їх на сонці. Іншим матеріалом для опалення слугував очерет, що у великій кількості ріс на прирічкових заплавах. З початком зими татари його зрізували і перевозили на візках [18, с. 143]. Дрова навіть закуповувалися татарами у Молдавії за щорічними договорами, але цього не вистачало [90, с. 56].

Н. Клеєман щодо проблеми опалення в степу зауважив, що «ногайські татари палять замість дров – торф, очерет та сіно» [28, с. 73]. За торф, мабуть, він прийняв кізак. Таким чином, напевно, опалювалися і великі міста Північно-Західного Причорномор'я. Побічно про це дозволяє судити приклад Миколаєва, який ще в 1799 р. опалювався очеретом та сухим тваринним послідом, від якого в повітрі стояв «поганий сморід» [86, с. 8]. Миколаїв був «позбавлений двох найважливіших речей – лісів та води». Будівельний ліс було дістати ще важче. «Очерет для місцевих жителів слугує замість дров, яким вони на зиму запасуються» [86, с. 18, 24].

У перші десятиліття існування Одеси там теж були проблеми з опаленням. Навіть висловлювалася ідея щодо використання західноукраїнського торфу для потреб міста, незважаючи на віддаленість родовищ на 600 км на північний захід [22, с. 35]. В Одесі 1800 р. «дров для опалення не вистачає». Наказано завозити їх з Херсонського порту, а з Таганрогу – кам'яне вугілля для продажу» [20, с. 205].

Згадуваний вже генеральний описовий план колишньої Очаківської області від вересня 1792 р. вирізняється винятковою увагою до лісових ресурсів. Точніше, до факту їхньої відсутності. На плані детально показана лісова рослинність не тільки в північній і середній частинах регіону, але й в південній, лиманній та приморській смузі. Втім, мова все одно йде про хащі по балках та ярах. Майже лісова, змішана смуга існувала схилами вздовж морського обриву між Куяльницьким та Великим Аджалицьким лиманами. Лісами це назвати не можна. Йдеться про багаторічну рослинність – чагарник або дрібні степові дерева. Наприкінці XVIII ст. спостерігалися

заліснені приморські схили. Уздовж сучасної Водяної балки зарості навіть виходять на плато. Зарості були і на нинішньому Воронцовському мису, над обривами Ланжеронівського мису, а також вздовж усього урвища, що обмежує правий берег Хаджибейського лиману аж до Водяної балки [393, с. 144].

З безперечних переваг місцевості в джерелах XVII-XVIII ст. фігурує родючість степової смуги Північно-Західного Причорномор'я, яку «слід визнати беззастережно» [21, с. 168]. Так, ще Е. Челебі місцевість навколо Бендер характеризує як дуже родючу рівнину, «покриту травою і [різною іншою] рослинністю. А по селах – надлишок меду і масла. Вода і повітря дуже приємні. Народ тут надзвичайно міцний, богатирської статури» [96, с. 45]. Характеристики на кшталт – здоровий клімат, велика кількість садів та городів – властиві місцевим «урбанізованим оазисам», зокрема Аккерману, протягом цілих століть [18, с. 145-146].

Достаток молочних виробів, худоби, риби, меду та фруктів – популярна характеристика придунайської частини Буджаку аж до другої половини XVIII ст. Першість у постачанні цінних сортів риби та ікри займала Кілія, як мінімум з середини XVII ст. [96, с. 155]. Багато продуктів йшло на експорт до Стамбула [18, с. 142]. Основою добробуту цього століття був дикий степ, який годував «незліченні стада великої рогатої худоби, овець та коней. У найближчому [до Очакова] степу зустрічається багато диких овець, диких коней і здичавілих людей» [18, с. 147]. Добрі пасовища та надзвичайна родючість степових чорноземів згодом стали однією з характерних рис в описах регіону [90, с. 56]. Куяльницький лиман, в районі містечка Хаджибей, мабуть, не раніше середини XV ст. (з появою пересипу) перетворюється на великий регіональний соляний промисел, залишаючись таким до останньої чверті XVIII ст. [456, с. 23-24].

Місцеві ногайські татари більшою мірою були виробниками ніж торговцями. У всякому разі, в середині XVIII ст. вони не займалися торгівлею безпосередньо. Кожне з кочовищ перебувало в торгових

відносинах з найближчими до нього міськими центрами. Білгородська орда вела торгівлю з Аккерманом, Каушанами, Кілією та Ізмаїлом. Едісанська – з Бендерами та Очаковом. Джембулукська – з Очаковом та Перекопом [140, р. 332]. Звідси купці – як місцеві вірмени, євреї, так і заїжджі, вивозили товари за межі регіону.

Лише в останнє десятиліття XVIII ст. занепад сільського господарства, що був помітним раніше, став повним у зв'язку з військовими діями. До війни 1788-1791 рр. торгівля Бузько-Дністровського межиріччя полягала головним чином в експорті зерна для Константинополя, через Аджидер і Хаджибей [21, с. 170; 448, с. 244-245]. Турецький Аджидер Ф. де Волан називає «вдало розташованим [...] найбільшим містом в цій провінції після Очакова». Хаджибей за інженером – поселення, або навіть «місто, якщо завгодно назвати», яке входило до четвірки найбільших населених пунктів за його списком (разом з Дубоссарами). Поряд з тим тут налічувалося 150 сіл на 1790-ті рр. [21, с. 101, 165].

У XVII ст. в Північно-Західному Причорномор'ї було лише два значних міста – Кілія та Білгород, судячи з подорожнього тексту Е. Челебі [96]. Інфраструктура міст і навіть налагоджені торгівельні шляхи дісталися туркам в спадок від Молдавського воєводства. Щодо Ізмаїла, Бендер та Очакова – вони далеко відставали як за чисельністю населення, так і якістю оборонних споруд та міської інфраструктури. Лише на початку XVIII ст. на перші позиції вийшли Бендери. У всякому разі, тут з'являється найбільша в регіоні і найсучасніша фортеця бастіонного типу. Таким містам, як Очаків та Ізмаїл, притаманні характеристики «невеликих міст» майже до 1770-х рр. [140, р. 294]. Але вже у 1790-х рр. Ізмаїл набуває в очах сучасника статусу «одного з найбільших міст Бессарабії» [112, р. 873]. Проте це інерційне судження Кампенгаузена. Після суворовського штурму Ізмаїла з величезними жертвами серед мешканців місто майже перестало існувати.

Після 1791 р. на теренах Бузько-Дністровського межиріччя відзначено лише одне місто і 39 сіл. На думку Ф. де Волана, регіон міг би

без найменших труднощів прогодувати 200 тисяч душ [21, с. 165, 167]. Для першої половини XVIII ст. кількість населення Північно-Західного Причорномор'я можна приблизно оцінити в межах 150 тис. чоловік, якщо виходити з даних на 1740 р., згідно з якими Ногайський степ міг виставити 40 тис. боєздатних вояків, а Буджак – 30 тис. [18, с. 143].

Проте у мандрівників, купців чи дипломатів залишалося стійке враження пустельності краю. Під час переходу з Бендер до Очакова, Н. Клеєман у 1768 р. ілюструє це так: «Як дві доби підряд продовжували свій шлях, то однієї ночі не могли знайти жодного села» [28, с. 69].

Подібна демографічна ситуація зберігалася навіть навколо деяких найбільших міст. У 1706-1711 рр. навколо Очакова була відсутня сільська округа. Показова реакція словацького посла Д. Крмана, який супроводжував шведську армію Карла XII до Бендер. Рух причорноморським степом характеризується ним як подолання «справжньої пустелі» (в розумінні необмежених відкритих, мало заселених просторів), поява після якої невеликого лісового масиву на околицях Бендер дало привід для радощів. З'явився звичний для шведських очей елемент ландшафту [30, с. 169-170].

Автори XVIII ст. розглядали Північно-Західне Причорномор'я як «вхід до Великого Степу», в якому і «на 20 перегонів не знайдеш ні камінця завбільшки з перстень, ні деревце довжиною в палець» [18, с. 143]. Сторіччям раніше серед місцевих існувала приказка «майже прокляття: “Ось я кину тебе до Очаківського степу, там – холодне пекло”» [96, с. 112].

Але географічна суворість слугувала османам на користь оборони порубіжжя. Це наочно простежується на прикладі облоги Очакова 1737 р. [528, р. 65-66]. Фельдмаршал Б. К. Мініх розпорядився зібрати флот у Брянську, який виконуючи функції обозу, відправився сплавом по Дніпру. Армія ж без обозу підійшла до Очакова. Тільки тоді з'ясувалося, що кораблі з запасами (аж до будівельного лісу призначеного для інженерних робіт) застрягли на дніпровських порогах, і щоб «перевалити через них судну, необхідно багато часу». Отже, флот прибув лише через два тижні після

взяття фортеці. Тому учасник походу, генерал Х. Г. фон Манштейн, рекомендує не покладатися на Дніпро в справі доставки вантажів, де багато порогів, особливо важко прохідних в періоди малої води [35, с. 110, 119].

Опинившись під стінами фортеці, російська армія потрапила в скрутне становище. У неї «не було лісу ні для дров, ні для фашин; не було підніжного корму на 8 льє навкруги, через те, що ворог все випалив [...]. Більш за все задавала труднощів нестача лісу і необхідних для облоги матеріалів». Такий ресурс як фураж грав визначальну роль у другій половині XVIII ст. в просуванні армії по степу. Б. К. Мініх у 1737 р. скасував наступ на Бендери з щойно захопленого ним Очакова, дізнавшись про випалені в тій стороні «луки»: «коні і воли, що тягли артилерію, щодня падали дюжинами» [35, с. 110, 117, 119].

Незважаючи на умовне використання терміна «пустеля» в описах Північно-Західного Причорномор'я, в деяких місцях можна було зустріти пустелі справжні. Із записок Е. Челебі відомо про піщану пустелю Камр-ал-Кум в нижній течії Дністра, на південний схід від Аккермана. З барханами і своїми міні-бурями, вона простягнулась від морського узбережжя до самих міських околиць. Мандрівник висловлює побоювання місцевих: «подекують, ніби в кінці кінців місто буде занесе піском [...]. Весь час з піску спучується безліч горбів, потім вони провалюються, виникають в іншому місці» [96, с. 38]. Підозри не виправдалися: основним напрямком вітрів в цій місцевості залишався північно-західний, тобто в сторону протилежну місту.

Одна з головних переваг місцевості, на якій заснований середньовічний Білгород, відкритий доступ по схилах лиману до покладів понтійського вапняку високої марки щільності. Поклади будівельного каменю відсутні на лівому березі Нижнього Дунаю (він вимитий руслом пра-Дунаю, найближчі спостерігаються лише в Арцизькому районі), тому будівництво Кілії та Ізмаїла здійснювалося повністю із привізних матеріалів.

Навколо Хаджибея пласти понтійських вапняків гіршої якості у порівнянні з аккерманською ділянкою. Він залягає тут на глибинах до 30 м і має виходи на поверхню по ярах та приморських схилах. В цілому джерела другої половини XVIII ст. оцінюють його якість невисоко: «полежить на повітрі, та висохши, сиплеться як пісок» [77, с. 107]. Ф. де Волан описує також виходи більш щільної породи «пісковіку, каменю досить міцного і придатного для будівництва», який «перемежується з шаром вапняку» по урвищах і берегах навколо затоки [21, с. 84]. Ймовірно, мається на увазі кристалізований камінь-дикун, плитняк.

За повідомленнями російської розвідки у 1760-х рр. камінь на будівельні роботи у Хаджибеї збирали «по балках прилеглих» [454, с. 271]. У «Звіті...» Ф. де Волана є сумнівна згадка про якесь селище на березі нинішньої Аркадійської балки (сучасна Одеса) під назвою Оніна. Нібито тут розташовувалися кам'яні кар'єри, закладені турками під час будівництва фортеці Хаджибей, в 4 верстах від неї [21, с. 133].

Розглядаючи переваги гідрографічних умов і навігації, найбільш критичне ставлення у Ф. де Волана до Очакова. Інженер закликав не брати за аргумент колишній інтерес до цього міста з боку турецької адміністрації. Він не розумів «чим це місце може привабити для створення нових поселень», оскільки місцевість «не надає майже ніяких сприятливих умов» ні будівництву порту, ні оборонних споруд. Функціонуванню порту заважає нестабільність донних відкладень. Ф. де Волан сприймав Очаків як другорядний пункт [21, с. 147-148]. Фортеця була побудована турками всупереч природним недолікам місцевості для виконання конкретних тактичних завдань: контроль над переправою до Криму, яка функціонувала з початку XV ст. [10, с. 440], та задля блокування гирла Дніпро-Бузького лиману під час морських походів козаків [96, с. 114; 122, р. 770; 330, с. 298-303].

На противагу даній оцінці Нижньодніпровської місцевості відома й інша, з боку адмірала М. С. Мордвинова, голови Херсонського

адміралтейства. Його бажання звести головний порт півдня Російської імперії саме в Очакові мотивовано наявністю тут вже готової потужної фортеці відбитої у турків, близькістю до Криму з його природними багатствами, а також зручної і дешевої річкової магістралі – Південного Бугу, яка вела до більш обжитих прибузьких рівнин [226, с. 20].

Аргументи сумнівні. І головний з них – річковий зв'язок з ресурсними регіонами, не витримує критики. Наприкінці XVIII ст. річка Буг вузька і «судноплавна лише до села Соколи, а для суден з осадкою не більше 7 футів (2 м), максимум до села Олександрівка [130 км від моря], що в 40 верстах від кордону Польщі, але потім пороги перебивають всякий подальший рух» [21, с. 92-93]. Обираючи місце для головного чорноморського порту імперії, російську владу турбувала наявність «натуральних загороджень» (природних перешкод). У попередніх обстеженнях краю враховувалися перш за все наявність джерел питної води, райони перспективного видобутку каменю, глибини акваторій, проби донного ґрунту, схема течій і напрямки переважних вітрів. За основними береговими критеріями Хаджибейська бухта була нічим не вигідніша за Очаківську. Ті ж проблеми з водою, відсутність палива, та ще й віддаленість від Дністра як магістралі для торгових і сировинних комунікацій [226, с. 21]. Єдиний аргумент на користь «доброти його рейду» – це відсутність взимку криги. У гавані Хаджибея «судноплавство може відбуватися протягом повного року з усіма вітрами». Вдруге після XV ст. передбачалося зав'язати на Хаджибейську бухту торгові шляхи материкових регіонів: Волині, Поділля і Галичини. У турецький період бухта досить пізно увійшла до системи торгових відносин (з 1765 р.), орієнтуючись лише на місцеві ринки зернових поставок, які були спрямовані на Стамбул. Можливо, тут і виникло б велике османське місто за планами 1764-1766 рр., але завадила війна з Росією.

Не менше скептичних оцінок в сфері навігаційних характеристик отримала акваторія Дністровського лиману. Головною перешкодою для проходження навантажених суден була мілина, що сформувалася в зоні

гідрофронту, навпроти судноплавного Царгородського гирла. Незначні глибини лиману (до 2-х м) обмежували можливість навігації суден з великою водотоннажністю [21, с. 77-78]. Як контрзахід Ф. де Волан запропонував російській владі фантастичну ідею – прорити канал від гирла крізь весь лиман. Подібний канал він пропонував спорудити і в Дніпро-Бузькому лимані, а заодно підірвати пороги на Дніпрі і Бузі і т. п. Втім, сам інженер тут же поставив під сумнів можливість реалізувати проект щодо поліпшення навігації мілководдям Дністровського лиману: «Слід зазначити, що цей канал буде розташований на території, яка належить згідно з останнім перемир'ям [1791 р.] туркам» [21, с. 78]. Єдине придатне для навігації гирло лиману турками контролювалося з 1780-х рр. за допомогою берегової батареї [132, р. 63]. Кілька гармат при необхідності могли легко блокувати рух через вузьке (шириною 200 м) і без того небезпечне для навігації гирло.

На прикладі Білгорода більш раннього періоду можна бачити, що цей недолік на початку XV ст. вирішено шляхом створення альтернативної портової пристані десь на морському узбережжі [93, с. 12; 324, с. 210].

«Дві маленькі бухти – одна перед Аккерманом, інша перед Аджидером, колись були портами турків». Ф. де Волан підкреслює їх незручність, дивуючись з того, як ці акваторії ще дозволили забезпечити можливість вести жваву торгівлю в колишні часи [21, с. 80]. Дуже невдале розташування Аккермана проявило себе лише з кінця XVIII ст., з неабияким розвитком артилерії та мореплавства. У російській характеристиці 1815 р. це місто та ця фортеця названі «марними через загальне місцеве положення того краю. Вона навіть не може захищати фарватер, який в цьому місці більше 5 верст завширшки. Аккерман побудований на невідгідному пункті й для ведення сухопутних військових дій. Він знаходиться у віддаленому кутку відносно проходу військ, які прямуючи з Новоросійського краю переправлялися через Дністер в районі колишнього укріплення Паланка, потім роблять марш до Дунаю, залишивши Аккерман осторонь» [43, с. 232].

З огляду на певні недоліки гавані Очакова, Хаджибейська затока за османських часів використовувалася як місце якірної стоянки флоту. Тут же розташовувалися в останній чверті XVIII ст. фуражні магазини. З 1760-х рр. Хаджибей все більше виходив на позиції портового супутника Очакова, але з вкрай нерозвиненою інфраструктурою. У 1766 р. тут навіть з'явився кам'яний маяк [78, с. 260], який був знищений під час другої російсько-турецької війни [21, с. 83]. Підрив російськими військовими Хаджибейського маяка це спроба блокади морського сполучення супротивника у важливому секторі Північно-Західного Причорномор'я. Географія Хаджибейської бухти така, що кораблі можуть себе почувати в безпеці (від північно-західних вітрів) лише під захистом певних гідротехнічних споруд. Всупереч сформованій історіографічній традиції Ф. де Волан не наполягав на початку 1792 р. на винятковості саме цієї бухти задля будівництва головного порту на Чорному морі. Побудована ним фраза далека від того, що прийнято вважати наполегливістю: «Ми недалеко від припущення щодо користі такого порту, не наважуючись, проте, доводити його необхідність». На даному етапі інженер сприймає саме Дніпро-Бузький лиман як морську «браму Російської імперії», де Кінбурн висувається на роль провідної фортеці, яка б контролювала цю браму (додаток Е, рис. 4).

Такий вибір визначався проходженням основного фарватеру ближче до краю Кінбурнської коси. З фортеці Кінбурн легше контролювати протоку [21, с. 185, 187]. На наш погляд, причина такої дивної декларації – інерційна лояльність інженера до покійного на той час Г. О. Потьомкіна (яка червоною лінією проходить через весь «Звіт») та його проектів, реалізованих у Херсоні та Миколаєві. При цьому Ф. де Волан розуміє, що «Очаківський лиман занадто ненадійний та непридатний ні для порту, ні для рейду, і вхід до нього утруднений східними вітрами» [21, с. 84].

Було б непогано, каже Ф. де Волан, щоб торгові судна доходили до Херсона. «Торгівля з внутрішніми районами Росії, напевно, від цього тільки

виграє». Але кораблі піддаються великій небезпеці в лимані з точки зору умов навігації. Ф. де Волан рекомендує «розчистити одну з проток Дніпра, усунувши перешкоди, які до теперішнього часу встають на шляху суден з водотоннажністю більше ніж 7-8 футів» [21, с. 187-188]. Ця глобальна проектна пропозиція буде втілена в життя лише через сторіччя, але ситуацію на користь регіональної переваги Херсона або Миколаєва це вже не змінить.

Третій проект щодо поглиблення дна та прокладання каналу в пісках пересипу стосувався Хаджибейського лиману [22, с. 40-45]. З метою перетворити лиман на гавань та організувати у ній порт, інженер запропонував це, користуючись досвідом гідротехнічних робіт на річках. Ідею він собі не приписував. Вона виникла в деяких «освічених умах» та лише отримала увагу Ф. де Волана. За його словами це місце «для розташування військового порту було б більш вигідним, ніж Севастополь». Причому, цей порт міг би мати можливість «приймати весь російський флот, що перебуває в даний час в цих краях» [21, с. 84-85, 197].

Таким чином, в Північно-Західному Причорномор'ї для періоду XV-XVIII ст. можна виділити чотири зони колонізації, кожна з яких мала свій набір переваг і недоліків. Дефіцит природного будівельного каменю і відсутність будівельного лісу на Нижньому Дунаї компенсувалися сприятливими умовами річкової комунікації та наявністю необмеженого ресурсу питної води. Вся інфраструктура трьох міст на нижньому Дністрі: Бендери, Білгород (Аккерман) і Аджидер, спиралася на основні переваги місцевості – вільний доступ до якісної питної води, наявність запасів природного будівельного каменю, а також доступ до повноводної, судноплавної річки. Єдиний, але істотний недолік Білгорода та Аджидера це віддаленість від морського узбережжя (на 10 км) при невеликій глибині лиману і негативному впливу льодового покриву на портові споруди і навігацію.

Литовський Качубейов (турецький Хаджибей) був віддалений від річкових магістралей (від будівельного лісу, дров), доступ до питної води

залишався обмеженим. Природний будівельний камінь теж низької якості, але доступний у великій кількості. Однак безсумнівним і унікальним залишалася велика, глибока морська бухта, що не замерзає взимку. Поява у цьому місці великого населеного пункту і портового центру в 1790-х рр. стала можлива лише завдяки штучній компенсації відсутніх ресурсів ззовні.

Четвертий пункт колонізації – Очаків біля гирла Дніпро-Бузького лимана, мабуть, унікальний тим, що при всьому наборі негативних природних умов тут важко відзначити переваги. Очаків не мав вигідної гавані із придатними умовами навігації – лиман замерзав, замулювався річковими наносами, природно фарватер пролягав ближче до Кінбурна. Тут не було ні прісної води, ані лісових масивів. Дві найближчі річки через існування порогів, залишалися непрохідними. Правда, відносно близько були запаси каменю в урочищі Кам'яна Ломка, яким користувалися в середині XVIII ст. [157, с. 241-242]. На каменоломню також перетворилися й руїни сусідньої античної Ольвії [436, с. 459].

1.4. Теоретико-методологічні засади

Північно-Західне Причорномор'я є унікальним регіоном з точки зору перетину військових традицій фортифікації через свою характерну «контактність». Через регіон проходив свого роду цивілізаційний розлом, що кардинально вирізняє Північно-Західне Причорномор'я від всієї території сучасної України. Тут стикалися військові та політичні інтереси середньовічних західних європейських та східних держав протягом сторіч, які долучали відповідні своєму часу технології оборони міст та стратегічних ділянок. Саме тому на цих теренах спостерігається в історичній ретроспективі рясне розмаїття архітектурних стилів фортифікаційних шкіл. Поява середньовічної фортифікації в регіоні припадає на злам епох у мистецтві оборони фортець, що характеризується переходом від старих традицій облоги до нових, із використанням важкої порохової артилерії та фронтів бастіонного типу.

Тому методологічною основою роботи є концепція «контактності» Північно-Західного Причорномор'я, як особливої «зони» зі своїми ландшафтно-кліматичними та етнокультурними особливостями у період Середньовіччя. Географічні особливості місцевості обумовили характер соціально-економічних та урбаністичних процесів, що мали місце в Північно-Західному Причорномор'ї у досліджуваній період. Ці землі визнано дослідниками «контактною зоною» між Сходом та Заходом [292, с.158-184; 285, с. 35-38; 244, с. 76-82; 357, с. 82-87; 466, с. 5-13; 461, с. 11-23]. Не дарма у середньовічних молдавських джерелах ці території названі «брамою християнського світу» [226, с. 21-22]. Характеристика «контактною зони» стосовно Північно-Західного Причорномор'я застосовувалася для цілого ряду епох: від неоліту і до Середньовіччя. Так, для неоліту в першому ряду стоять роботи В. Д. Королюка [292, с. 158-184], В. А. Дергачова [248, с. 76-82], І. В. Манзури [357, с. 82-87]. Античному періоду Дунай-Дністровського регіону в світлі наданої концепції присвячена робота І. В. Бруяко та Ю. І. Ярошевич [201, с. 201]. Середньовічні степи з цих позицій розглядав А. О. Добролюбський [251; 252; 254] та ін.

Дисертаційне дослідження спирається на дві основні теоретичні концепції: Ф. Броделя, котрий сформулював концепцію «геоісторії» [197; 261, с. 64-82], яка на прикладі Північно-Західного Причорномор'я знаходить своє підтвердження, та Л. С. Клейна про «генератори народів» [285]. Відповідно до Ф. Броделя розвиток історичного процесу причорноморського регіону базується на певній географічній структурі. Північно-Західне Причорномор'я – своєрідний регіон, «природна географічна структура» якого обумовлює закономірності історичного розвитку для всіх етносів, що проживали на його території. Протягом тисячоліть в Причорномор'ї утворилася така конфігурація поширення цивілізацій, яка, по суті своїй, стабільна як природне явище [196, с. 40].

Відповідно до теорії Л. С. Клейна, на теренах Євразії знаходилося три основних «осередки» міграцій, в яких «генерування» пересувань народів відбувалося з більшою регулярністю і тривалістю, ніж в інших, менш потужних. Безумовно, такі пересування «генерувалися» не тільки в цих трьох точках. Спорадично через ті чи інші умови, і не тільки екологічні та економічні, але й політичні, вони могли зароджуватися в місцях найрізноманітніших [515, с. 112-113]. Один з «генераторів» знаходився в степах Монголії («монгольський»), дія якого спричиняла рух міграцій кочових племен по степовій частині континенту, один із напрямів яких був орієнтований на Захід [285]. В результаті, Причорномор'я, як «тупикова» частина євразійських степів, перетворилося на землі постійного вторгнення різних іранських, тюркських, мадярських, монгольських, ногайських кочовиків, які утворювали тут союзи племен, орди, каганати [254, с. 87].

Другий «генератор», на думку Л. С. Клейна, знаходився в Скандинавії і Прибалтиці та пов'язаний з міграціями готів, бастарнів, слов'ян, норманів і, нарешті, вилився у вигляді державної експансії з боку Литовського князівства, а потім Речі Посполитої. Всі ці міграційні потоки, так чи інакше, торкнулися Північно-Західного Причорномор'я.

Третій «генератор» виявлений на Аравійському півострові, але він залишається поза межами нашої уваги, оскільки породжені ним міграційні хвилі (які вилилися у вигляді арабських завоювань) не досягали Причорномор'я, будучи спрямованими в інший бік – на захід, вздовж напівпустель Північної Африки, до узбережжя Атлантичного океану та до Андалусії, а також на схід – до Месопотамії, Ірану та Індії.

За період дії «генераторів народів» (починаючи з I тис. до н.е. – до кінця II тис. н.е.), до Причорномор'я дійшла велика кількість міграційних хвиль, представлених різними народами і військово-політичними об'єднаннями. Саме тут сходилися колонізаційні потоки з усіх основних «генераторів народів», розташованих на євразійському континенті: «скандинавсько-балтійського», «монгольського» та «балкано-

середземноморського». Північно-Західне Причорномор'я є, мабуть, єдиною областю на Євразійському континенті, в якій чітко перетнулися дії основних континентальних осередків міграцій [258, с. 22-25; 516, с. 83; 309].

Проблематика, що розглянута в даній дисертаційній роботі, вимагала залучення широкого спектру джерел з історії Північно-Західного Причорномор'я для періоду XV-XVIII ст., які були розглянуті через призму концепції історії цього регіону як «контактної зони», на цивілізаційних стижах якої у різні періоди загострення військово-політичної обстановки, виникали фортеці або укріплені міста.

Протягом століть, з приходом нової політичної сили у регіон, ці фортеці змінювали свій вигляд – модернізувались, чи перебудовувались згідно новим викликам епохи. Засоби нападу впливають на засоби оборони з деяким постійним випередженням [338; 215, с. 367; 344, с. 7]. Е. Віолле-ле-Дюк цей принцип ілюструє прикладом. В процесі вдосконалення вогнепальної зброї, крім стаціонарних вогневих позицій в Західній Європі з'являються гармати на лафетах, що додало їм мобільності. Важкоозброєні вершники XV ст. все ще захищалися залізними обладунками від арбалетних стріл і списів. Коли ж на початку XVI ст. вогнепальною зброєю в Європі озброюються піхотинці, вершники у відповідь нарощують товщину обладунків, що зробило їх неповороткими і майже непридатними для ведення бою.

Через 10 років прийшло розуміння, що кавалерії треба просто швидко пересуватися, щоб не потрапити під вогонь, і обладунки значно полегшають [215, с. 367]. Подібним чином реагували інженери-фортифікатори. З появою важких гармат вони за інерцією нарощують товщину фронтальних кам'яних стін. Так було посилено вежу головної брами в молдавському Білгороді (1484 р.) та в турецьких Бендерах (1584 р.). Тільки потім в якості головної перешкоди для гарматного ядра інженери вибрали похилий земляний бруствер, в насипу якого воно в'язне або від якого відскакує рикошетом.

Еволюція фортечної огорожі зазначеного в дослідженні періоду зазнала декілька етапів в Західній Європі. Вважається, що перехідною формою фортечного фронту від кам'яної класичної середньовічної вежі до бастіону слугував рондель (бастея кругла в плані) [541, с. 30; 562, с. 17, 177; 595, с. 105, 108; 624, с. 155]. Проте, поява та використання бастей та бастіонів – явища, судячи з усього, майже паралельні та пов'язані з двома різними традиціями військової архітектури: німецькою та італійською. Винахід форми укріплень у вигляді бастеї належить А. Дюреру (1471-1528 рр.), який видав у 1527 р. трактат «Повчання щодо зміцнення міст» [23; 520, с. 47]. Бастея – це вежа з казематом в нижньому ярусі (приміщення, перекрите склепіннями) з відкритою платформою на верхньому ярусі. Бастеї сильно заглиблені у рів, тому гармати, що розташовані у нижньому ярусі, забезпечували його ефективний захист [408, с. 190]. Винахід бастіону (та взагалі нової конфігурації фортеці) датується приблизно 1480-ми рр. та пов'язаний з ім'ям італійського військового архітектора та художника Франческо ді Джорджо Мартіні. Бастіони, як новий тип фортечної споруди, з'явилися під впливом вогню облогових гармат великого калібру. Процес заміни класичного фортечного фронту замкового типу на новий бастіонний, завершився у Західній Європі до кінця останньої чверті XVI ст. [410, с. 38, 42-43].

З поступовим переходом від механічного до вогнепального облогового озброєння, європейськими фортифікаторами було винайдено чотири основні форми оборонного фронту: простий бастіонний, тенальний, кремальєрний і полігональний (додаток А, рис. 2) [505, рис. 59]. Розквіт систем бастіонної фортифікації в Західній Європі відноситься до другої половини XVII ст. Провідні позиції в цей час зайняла французька школа фортифікації та одним з її знакових представників вважається інженер Антуан де Вілль (близько 1596 – близько 1656/57 рр.). Перша його книга «Фортифікація...» вийшла в світ у 1629 р. Вона перевидавалася протягом наступних десятиліть п'ять разів, а у XVIII ст. навіть була визнана

програмним твором, викладом «системи кавалера де Вілля» [12, с. 15, 18]. Через 10 років після першого видання, «Фортифікація...» перероблена у практичний посібник з ведення облогової війни. Праця спрощена автором до рівня службової інструкції та видана під новою назвою: «Обов'язки губернатора фортеці» [12]. Де Вілля застосовує новий принцип захисту фортець, при якому традиційне для Середньовіччя кам'яне мурування стін втрачає значення. Йому приписують створення укріплень, поглиблених в землю – ефективну відповідь на дію облогової артилерії. Втім, це, мабуть, перебільшення. Профіль фортечної огорожі в його системі стандартний. Від периферії до центру йде: 1) гласіс з прикритим шляхом, 2) контрескарпна стіна (цегляна кладка найкраща, бо дає менше уламків), 3) рів, з кюветом на дні, 4) ескарпова стіна, що підтримує схил валу, 5) земляний вал з дозорним шляхом і бруствером зі стрілецьким уступом (додаток А, рис. 3) [12, с. 115-119]. У європейській фортифікації подібний профіль (з варіаціями) використовувався вже з другої половини XVI ст. [520, с. 55, 64].

Що стосується території сучасної України, зміна кам'яної замкової фортифікації на бастионну раніше за все почалась на західних її теренах, в середині XVI ст. На землях, інтегрованих до складу Речі Посполитої бастионні fronti розвивались від староіталійських форм до новоіталійських та до зразків з елементами голландської школи [361; 380, с. 4; 457, с. 265].

Проте, в Північно-Західному Причорномор'ї ця схема дещо вирізнялась, оскільки регіон перебував під владою Османської імперії в період цих революційних змін у принципах оборони. Особливістю регіональної історії фортифікації є відсутність перехідних форм, типу ронделя і бастеї, як це було в Західній Європі в період становлення нових методів оборони. Найбільш близький за відстанню приклад оборонної архітектури перехідного типу – зовнішні укріплення молдавських фортець Сучава і Тиргу-Нямц (початок XVI ст., якщо не пізніше) (додаток В, рис. 6) [626, р. 79-82, 120-121].

Початок імпорту османським урядом у Північно-Західне Причорномор'я готових європейських технологій припав на той період, коли на Заході ці перехідні стадії вже було пройдено. Часовий рубіж між періодами кам'яного замкового і бастіонного будівництва, стосовно даного регіону, пролягає в перші роки XVIII ст.

Певною мірою то є наслідок масштабної реформи клану візирів Кьопрюлю, яка почалася в Османській імперії у середині XVII ст. Вони активізували османську військову програму, що дозволило проводити нові кампанії на Заході. Першою з них стала габсбурзько-османська війна 1663-1664 рр. Після чого Порта вступає у війну з Венецією за контроль над Критом (підкорений у 1669 р). Такого ж успіху османи досягли на польському фронті, підкоривши в 1672 р. місто і фортецю Кам'янець більш ніж на два десятиліття. Військова вдача османів завершилася під Віднем 1683 р. Кінець XVII ст. являв собою період поступового зниження потенціалу Османської імперії. І, тим не менш, її захисна прикордонна система XVII ст. ще працювала цілком ефективно. Помітна стадія її деградації дослідниками відноситься лише до межі XVIII – XIX ст., причому, по всій лінії державного кордону [631, р. 155].

З технічної точки зору османські фортеці дунайського порубіжжя в останній чверті XVII ст. відрізнялися від європейських низькою обороноздатністю. Вони часто не мали фланків, були відкриті з середини, і взагалі збудовані з дерева. Невеликі форти – паланки, являли собою прості дерев'яні палісади, оточені ровом. І навіть фортеці більш значних розмірів споруджували у схожому стилі. Більшість з них належали до змішаного типу, із застосуванням дерев'яних конструкцій і кам'яних мурів [631, р. 48-49].

У той самий час західноєвропейська фортифікація вже вступала в епоху Себаст'єна де Вобана (1633-1707 рр.). Саме французька школа фортечного будівництва протягом усього XVIII ст. впливала на еволюцію бастіонних укріплень Північно-Західного Причорномор'я. Причому, плани

деяких ранніх регіональних бастионних фортець повторюють просту форму і профіль огорожі ще за системою де Вілля. Основна тенденція розвитку бастионного фронту характеризувалась прагненням до ламаних ліній, уникнення прямих куртин без прикриття, створення умов взаємного фланкування оборонних споруд. Система С. де Вобана з кінця XVII ст. пропонує прикрити всі лінії фортечної огорожі, надати фронту більше кутових зламів. З'являється тенденція до виносу за передній край автономних елементів оборони (люнети, демелюни, кронверки). У Північно-Західному Причорномор'ї всі ці ознаки складної системи бастионного фронту з'являються з посиленням військової напруженості, вже ближче до останньої третини XVIII ст. Земляні фортеці стали простими в спорудженні та порівняно дешевими. Але такий фронт вимагає активної оборони, яка покладається на фортечну артилерію. Реальною перешкодою для ворога, що атакує, тепер слугує не вертикальна неприступна стіна, а щільність зустрічного вогню (і стійкість гарнізону). Інженер С. де Вобан одночасно з методами оборони розробив і принципи «поступової атаки» фортець [520, с. 86-87]. Багато в чому його нововведення заклали основи подальшої кризи фортечного фронту. З винаходом методу облоги за допомогою траншей, викопаних паралельно лінії фортечного фронту, примус до капітуляції фортеці тепер більше залежав від інженерних навичок і ресурсів, ніж від особистого героїзму атакуючих. На працях С. де Вобана формуються навички оборони і облог в російській армії, що протистояла туркам (та їх французьким військовим консультантам) у Північному Причорномор'ї XVIII ст. Поворот від середньовічних замкових укріплень до бастионної фортифікації турецька влада зробила у Північному Причорномор'ї у 1703 р., зі зведенням фортеці Єні-Кале на Керченському півострові. У Північно-Західному секторі цей технологічний прорив стався двома роками пізніше. Починаючи з цього часу, в регіоні не було зведено жодного кам'яного замку, так би мовити, «середньовічного вигляду», всупереч поширеним уявленням про відсталість турецьких традицій фортифікації від Західної

Європи у XVIII ст. Насправді ці традиції закладені самими європейськими інженерами. Інша справа, що бастионні фортеці Північного Причорномор'я не завжди відповідали проектам найнятих урядом західних інженерів через цілу низку обставин. Нові турецькі укріплення могли бути недосконалими, але після 1700 р. вони вже поза середньовічних традицій замкової архітектури, яка більше не була ефективна з появою порохової облогової артилерії.

Причиною запізнення у справі трансформації фортечних укріплень важко пояснити системною кризою Османської імперії. В першу чергу у влади були відсутні раціональні мотиви розгортати тут масштабну модернізацію захисних укріплень. До першого десятиліття XVIII ст. Північне Причорномор'я османами вважалось околицею імперії, без необхідності посиленого прикордонного захисту. До різкої та кардинальної зміни оборонної стратегії Порту підштовхнула російська загроза з усім ресурсним і технологічним потенціалом сусідньої реформованої держави. Будівництво основної кількості бастионних фортець регіону стало можливим завдяки інерції змін, що сталися внаслідок чергової масштабної військової реформи в Османській імперії, яку було розпочато при Мустафі III (1757-1774 рр.). Вона завершилася у 1826 р. повстанням яничар. Відбулися капітальні зміни на всіх рівнях, починаючи від створення нової системи військово-інженерної освіти і закінчуючи кардинальною модернізацією низки ключових турецьких фортець, як у Північно-Західному Причорномор'ї, так і в самому серці імперії – на Босфорі і Дарданеллах [527, р. 163; 580, р. 234, 235, 240; 609, р. 33, 34].

Криза європейської системи довготривалої фортифікації бастионного типу, яка знаменувала закінчення епохи С. де Вобана, поглиблювалася з вдосконаленням порохової артилерії та збільшенням відстані стрільби. Далекобійність гармат забезпечувала вихід з-під вогню противника при збереженні можливості тримати під обстрілом його самого. Результати «антикризових» фортифікаційних європейських експериментів в тій чи

іншій мірі простежуються і на прикладах причорноморських укріплень. У підсумку, лише ХІХ століття принесло нове рішення мистецтву довгочасної фортифікації – фортову систему оборони, але Північно-Західне Причорномор'я вже залишилось в стороні від цих інновацій.

Щодо методів дисертаційного дослідження, то у процесі роботи застосовані як загальнонаукові, так і спеціальні, використання яких дало можливість якомога повніше реалізувати мету і завдання, які сформульовані у дисертації. Зокрема, для послідовного викладу матеріалу в межах окреслених часових рамок застосовувався хронологічний метод; для реконструкції історичної ситуації, яка склалася Північно-Причорноморських землях – ілюстративний; для відтворення історичних реалій ХІV-ХV ст. автор вдався до методу історичної ретроспективи; синхроністичний метод використовувався для порівняння подій та явищ, які відбувалися паралельно у часі у різних регіонах; інтерпретаційний метод дослідження був застосований з метою комплексного аналізу наявного літописного матеріалу; джерелознавчі методи (аналітичний, критичний, герменевтичний, евристичний) – для аналізу, синтезу та осмислення тексту лапідарних джерел; статистичний – для встановлення чисельності мешканців середньовічних міст; типологічний – для виявлення закономірностей в конструктивних характеристиках фортець та створення будівельних періодизацій; кореляційний – для співставлення типологічно схожих оборонних комплексів; метод графічного аналізу – використовувався при роботі із сучасними планами та архівними кресленнями фортеці; методи топографії – застосовувалися при створенні обмірних планів фортець та інших історико-архітектурних пам'яток; метод стратиграфічних спостережень – при виявленні співвідношення типів мурування по периметру оборонних стін.

РОЗДІЛ 2

ЗАМКОВА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА ПОЧАТКУ XV – НАПРИКІНЦІ XVII СТ.

2.1. Замкова фортифікація Молдавського воєводства (1410-ті рр. – 1484 р.)

Найбільш ранньою середньовічною фортифікаційною спорудою регіону є цитадель Білгород-Дністровської фортеці. Відносно датувань цього об'єкту до останнього дослідники не мали єдиної точки зору.

Підставою для існування найбільш поширеної точки зору про датування цитаделі 1390-ми рр. є інформація з т. зв. «Балкано-Анатолійської карти» з Codex Latinus Parisinus 7239 (далі – CLP). Цю версію вперше опублікував у 1979 р. румунський філолог І. Думітріу-Снагов у об'ємній монографії «Țările Romane în sec. XIV. Codex Latinus Parisinus-7239» («Румунські країни у другій половині XIV ст. Кодекс Latinus Parisinus-7239»). В оригіналі зображення карти повнокольорове, виконано аквареллю на аркуші пергаменту розміром 32×37 см. На карту нанесені території південно-східних Балкан і Нижнього Подунав'я (додаток Ж, рис. 1). Всі підписи і легенди виконані венеціанським діалектом. Орієнтації по сторонах світу і масштабної лінійки немає, лінія морського берега, напрямки річок, загальні пропорції в передачі місцевості сильно викривлені. Дата на карті відсутня, тому автор публікації запропонував власний варіант – 1396 р. [559, р. 609].

У верхньому правому куті зображення знаходиться малюнок замку з підписом «Monchastro» – відома латинська назва Білгорода на Дністрі. На мапі це невеликий значок у вигляді кам'яного укріплення з трьома вежами. У контексті запропонованої дати деякі дослідники прийняли його за «найраніше зображення Білгородської фортеці», оскільки візуально малюнок нібито схожий з існуючою досі цитаделлю оборонного комплексу. На цій підставі було датовано і появу всієї фортеці – не пізніше ніж «створена карта» (1396 р.) [621, р. 80-81; 500, с. 57, 191; 325, с. 75-

102]. Такий погляд на хронологію раннього періоду фортифікації Білгорода увійшов навіть в академічні видання [387, с. 27] та й досі повторюється у тематичних науково-популярних книжках, підготованих румунськими фахівцями з фортифікації [601, р. 36]. Також з'явилися спроби ідентифікувати по значках з цієї карти й інші фортеці – Кілію, Вічину [626, р. 63-65]¹⁰ і Сучідаву [529, р. 5-12].

Цитадель Білгорода дійсно старіший елемент оборонного комплексу. Вона являє собою квадратний в плані замок, розміром 30×30 м з чотирма наріжними вежами. Оскільки писемні джерела мовчать про час будівництва цитаделі в різних наукових роботах варіанти дати варіюються в межах 250 років: з початку XIII ст. до другої половини XV ст. (огляд історіографії див.: [500, с. 51-60; 324, с. 80-94, 125]).

З публікацією І. Думітріу-Снаговим свого дослідження по карті Балкан, здавалося б, проблему датування початкового етапу фортечного ансамблю Білгорода на Дністрі вирішено. Тим більше, що його висновки співвідносяться з першим літописним повідомленням про вихід Молдавії до Чорного моря у 1392 р. [208, с. 182], а також з даними про присутність на західному фасаді цитаделі плити з середньовічним гербом Молдавського воєводства [323, с. 76-77].

Свого часу автор цих рядків також беззастережно прийняв цю дату будівництва цитаделі [325, с. 100]. Але результати історико-архітектурних досліджень споруди незабаром змусили в ній сумніватися. Згідно з ними, ініціатором будівництва білгородського замку, швидше за все, був Олександр Добрий в період з 1414 по 1420 рр. [324, с. 23-25, 161-172]. Виникла необхідність ретельно переглянути аргументи І. Думітріу-Снагова.

Оскільки у карти немає власної назви, в літературі зустрічається безліч варіантів: «Військова карта Балкан» [602, р. 36-37], «Карта Карпато-

¹⁰ М. О. Шлапак намагається знайти на карті Стару Кілію, пов'язуючи з нею топонім карти Балкан – Барадіго (Baradigo), але не враховує супутню легенду, в якій сказано, що «звідси до моря – 200 італійських миль» (348 км). Це ніяк не Кілія і навіть не приморське місто. І. Киндя припускає, що Барадіго міг би співвідноситися з Браїлою [549, р. 18], що має сенс виключно з точки зору співзвучності назв.

Балкано-Анатолійська» [559, р. 66], «Карта Боспора і придунайських країн» [519, р. 18], «Італійська карта Балкан» [535; 537] та ін. Жоден з них не настільки вдалий, щоб його було прийнято.

Карта охоплює ділянку Балкан зі сторонами по 660 км: від Белграда на Дунаї до Чорного моря та від Тімішоари до узбережжя Босфору (додаток 3, рис. 1). У південній частині вона обмежена берегами Пропонтиди. У північній – Карпатами. Дунай показаний в нижній своїй течії від гирла на сході до Белграда на заході. Лівий берег Дунаю позначений як Валахія в двох варіантах написання (Vlachia, Valchia). Вище від неї – Трансільванія (Transiuana, Trasiuana). Дунай не підписаний, але впевнено ідентифікується за топонімами на його берегах (Нікополь, Відін, Смедерево, Колонбаз, Белград) та загальному контуру. Карта містить 74 топонімічні написи (з яких 10 хоронімів, 6 гідронімів і 58 астіонімів), 73 графічні зображення населених пунктів і трьох мостів. На карті розміщено 15 легенд, прив'язаних до певних регіонів (переклад за: [537; 559]). Для зручності на прорисовці карти ми пронумерували їх відповідно до цього переліку (додаток 3, рис. 1):

1. «У це місце приїхав пан король з великим числом християн».
2. «Дорога, яку король вибрав з армією».
3. «Біля цього місця король буде переправлятися настільки довго, наскільки вози дозволять переправлятися».
4. «Дакійський міст».
5. «Річка Олта, на якій кораблі для транспортування армії будуть перебувати».
6. «Пустельне місце».
7. «Невеликі гори в напрямку Дунаю, які поділяються в декількох напрямках».
8. «Пустельне місце, населене лише рибалками».
9. «Від Зорзанело сюди – 400 миль (696 км. – *А. К.*), і звідси до моря 200 миль (348 км. – *А. К.*)».

10. «Зверніть увагу, що від Нікополя до моря 500 італійських миль (870 км. – *А. К.*) і звідси до Зорзанело 100 миль (174 км. – *А. К.*), і звідси до моря незліченна кількість миль, якщо ви прямуєте річкою».

11. «Від Нікополя до Адріанополя і навіть до Константинополя немає гір, але уздовж рівнинної дороги розташовані невеликі пагорби, якщо їх можна так назвати».

12. «Тут розташовувалось велике місто Троя».

13. «Висока та дуже міцна» (фортеця).

14. «Тут скелі на Дунаї, які названі Залізними воротами і жоден з них не може переправитися через це місце без провідника».

15. «Початок Валахії».

Над значками міст і фортець в більшості випадків встановлені прапорці з півмісяцем (ісламський символ, як показчик приналежності міста османам), або з хрестом (приналежність до християнського правителя).

У двох підписах картограф використовував майбутній час (№ 3, № 5). Король не перетнув перевал, а лише збирався це зробити. Кораблі на р. Олта не переправили армію, їх лише планувалося в цьому задіяти. Як завершений факт подана інформація тільки про збір військ. Показово, що «початок Валахії», з точки зору картографа, розташований саме з боку Угорщини. Цей текст за характером виглядає як доповідь про результати розвідки.

Не відповідають дійсності наведені картографом відстані: від Нікополя до моря по прямій виходить 870 км, а через Зорзанело і Барадіго – 1200 км. І. Думітріу-Снагов намагається максимально скоротити розліт в даних при перерахунку кілометражу на сучасний лад. У метричній системі 500 італійських миль «від Нікополя до Ісакчі» у нього дорівнюють лише 493 км (така реальна відстань між містами сьогодні). Але з Ісакчою автор чомусь пов'язує пункт Барадіго, який віддалений від моря на 200 миль (347 км), згідно з експлікацією, що не відповідає дійсному стану першої.

Румунський дослідник італійську милю перерахував в пропорції 1:1. Тоді як навіть в мінімальному значенні т. зв. римська миля дорівнює 1,489 км. Невідповідність картографічних даних дослідник списує на «зміну рівня води в Чорному морі за останні 600 років», що призвело до викривлення берегової лінії на сотні кілометрів [559, р. 101].

І. Думітріу-Снагов дуже вільно поводитьсь з джерелом не тільки в справі перерахунку відстаней. На власному варіанті прорисовки карти він перетворює прапор над Нікополем на християнський, хоча в оригіналі той без символів. Праворуч від Нікополя на чистому прапорі міста Зорзанело також малює хрест. Під фортецями на південному березі Босфору опускає їх назви, хоча вони добре читаються. На північному узбережжі Мармурового моря ігнорує топонім Родесто. Проте додає в своєму малюнку до безіменних фортець назви: Вічина (в гирлі Дунаю), Челей (в гирлі р. Олта) і Димбовіца по сусідству з ними. Без будь-якого пояснення в тексті [559, р. 87, 99].

При цьому на самій карті вже є грубі помилки в локалізації деяких топонімів. Наприклад, Монкастро, що нас цікавить, неправильно розміщений картографом у гирлі Дунаю. На це звернув увагу ще Ф. Банфі [537, р. 18]. Таке положення (на правому березі північного рукава дельти Дунаю) має займати Стара Кілія.

Цілком ймовірно, саме це джерело сприяло появі в подальшій європейській картографічній традиції XVI-XVII ст. дублюючої дунайської локалізації Білгорода, як топонімічного синоніма Монкастро. Так, на карті Якопо Кастальдо 1584 р. на лівому березі Нижнього Дунаю позначений Bialogrod, а на правому березі Нижнього Дністра – Bialigrod. Дві назви Bialigrod знаходяться на мапі Кремера 1589 р., а між ними, в Буджаку, зазначений ще й Moncastro [602, р. 72-75]. Подібна плутанина має місце і на карті 1596 р. Домініка Кустоса: Bialogrod розміщений на лівому березі в дельті Дунаю, нижче топоніма Kilia poua. На правому березі lac. Vidouc (Дністровський лиман) показаний другий Bialogrot, з припискою: «ou Moncastro». На карті Меркатора 1619 р. топонім Bialigrod також зазначено

двічі: на лівому березі Дунаю, нижче за течією від Кілії Нової, і на правому березі Дністровського лиману. Тут же знову вказаний і «Буджацький» Moncastro.

Карта Балкан розташована на заключному розвороті кодексу CLP 7239. Основний його обсяг займає «Трактат Паоло Сантіні¹¹ про військове мистецтво і військові машини». І. Думітріу-Снагов публікує факсиміле трактату супроводжуючи його багатьма коментарями. Дослідник наполягає на єдиному походженні карти і трактату, не бажаючи розділяти їх ні за якими критеріями. Проте, інженерний твір ніяк не пов'язаний за змістом з розглянутою картою (немає авторських коментарів до неї, посилань в тексті; навіть мови використані різні). Трактат структурований за тематичним принципом і являє собою набір повноформатних ілюстрацій різних механічних винаходів, забезпечених пояснювальними текстами різного розміру. Дати немає. На титульній сторінці, поруч з назвою, розміщена тугра султана [559, р. 30, 31]. Назва – італійською (як і підписи на карті), основний текст латиною.

Між картою та трактатом середньовічний укладач залишив кілька чистих аркушів. Серед ілюстрацій самого трактату карт немає, як немає і жодного підписаного зображення фортеці. Візуально можна ідентифікувати, мабуть, Константинополь (?), але це зображення також розміщено поза трактатом, займаючи один з останніх розворотів Кодексу. Зображення цього міста дещо дивне – показані лише стіни, без внутрішніх споруд (ніби художник не мав доступу до них). На задньому плані, через протоку – невелике місто, що нагадує Перу і ще далі, за нею – декілька фортечних башт Румеліхисар (?) [116, fo. 110v-111r; 559, р. 614-615].

Румунський філолог не сумнівається в авторстві твору Паоло Сантіні, керуючись його підписом на титулі. На думку І. Думітріу-Снагова, праця написана «протягом підготовки до антиосманського хрестового

¹¹ Паоло Сантіні – відомий італійський інженер середини XV ст. Народився в П'ємонті. Кілька років перебував на службі Венеціанської республіки, потім перейшов на службу до угорського регента Яноша Хуньяди, очоливши модернізацію кількох фортець, а також розвиваючи артилерійську справу.

походу європейців, що закінчився трагічно під Нікополем 25 вересня 1396 р.», а карта є конспективною ілюстрацією до рукопису з викладом «всіх військових умов тих теренів, які добре знав, і на яких могли розвернутися воюючі армії» [559, р. 24-26, 40-41, 66, 86, 161-163].

Уявлення І. Думітріу-Снагова про датування карти (до 1396 р.) засновано на факті присутності християнського прапора над містом, що розташоване на захід від Нікополя, яке на авторському малюнку розшифроване як Ahandin, тобто Відін¹² (додаток 3, рис. 1). Як відомо, місто перейшло під владу турків лише після Нікопольської битви [559, р. 165].

Цю версію розвинув болгарський дослідник А. Орачев. Він звужив датування джерела, уточнивши *terminus post quem* – 1395 р., виходячи з помилкового уявлення про те, що над Нікополем розвивається прапор з ісламським півмісяцем (насправді стяг без символів), в той час як Відін ще залишається містом християнським. Нікополь османські війська взяли у 1396 р. [602, р. 36; 554, р. 22-27; 590; 612]. І. Думітріу-Снагов знав про загальноприйнятту думку, що трактат Сантіні з кодексу CPL 7239 є лише копією широко відомої праці італійського інженера Маріано Таккола (1381-1453 pp.) «Про машини» («De machinis»), що вийшов у 1449 р. [592, р. 149]. Знав і всіляко спростовував це.

Не будемо розбирати розлогі аргументи дослідника з даного питання. Роль Сантіні як переписувача твору «Про машини» Маріано Таккола давно і ґрунтовно вивчена [615; 592]. Досить лише порівняти трактат Таккола з кодексу CLM 28800 з його пізнішою копією CLP 7239. Вони майже ідентичні. Відмінності, в основному, в оформленні. Сантіні прикрасив чорно-білі ескізи Таккола, оживив їх, додав деякі деталі (додаток 3, рис. 2), змінив розташування коментарів на сторінках, де-не-де вставив фігури (додаток 3, рис. 3). Деякі ілюстрації у CLP 7239 перегукуються з раннім

¹² На карті Балкан написано трохи інакше: Ahondin. Походить від античного Бонон, Бононія (у Ортеліуса), трансформувався в пізніший Бдін. На карті Сансона 1648 р. [602, р. 76, 80] нова назва Відін дубльована більш звичним Бодоні. На захід від Відіна розташований історичний Flarantrotu (Флорентин), як і в наші дні.

трактатом Таккола «Про двигуни» («De ingeneis»). Наприклад, малюнок вершника з ручною бомбардою або малюнок човна з гребними гвинтами по бортах – вони також повторюються в обох працях Таккола (додаток 3, рис. 4). Але технічна інформація на малюнках передана Сантіні без змін (додаток 3, рис. 5).

Сантіні замінив ім'я автора на власне не тільки в титулі, а й в самому тексті. Його коментар до зображення картини світу виглядає так: «Я, Паоло, вважаю, що вся земля є круглою і перебуває посеред вод, і частина її знаходиться нижче вод, а частина підноситься над ними» [116, fol. 107v; 558, р. 607]. У першоджерелі замість Паоло, дано «Архімед» [115, f. 5v]. «Архімедом з Сієни» – так називав себе сам Таккола, це прізвисько використовувалося і його сучасниками [592, р. 149-150]. І воно в повній мірі виправдано. Мар'яно Таккола – один із засновників італійської інженерної школи. Його праці набули популярності у XV ст. і широко розповсюджувалися в копіях, надихаючи Гіберті Бонароско [136], Франческо ді Джорджо (як винахідника бастіонів, перш за все – численими малюнками облогових військових машин [407, с. 43]) і, можливо, навіть Леонардо да Вінчі. Вважається, що архітектор Філіппо Брунеллескі на підставі розробок Таккола створив інструменти для будівництва знаменитого куполу Флорентійського собору [592, р. 149; 615]. Перша з праць Таккола – «Про двигуни», складається з 4 книг. Закінчено її у 1433 р. та присвячено угорському королю Сигізмунду Люксембурзькому, який зупинився в Сієні по дорозі до Рима, прямуючи на свою коронацію. Другий – «Про машини», являє собою оновлений і доповнений у 1449 р. варіант попереднього¹³ [615].

У своїх роботах інженер розглядав питання будівництва мостів, млинів, акведуків, використання гідроресурсів, будівництва гаваней, переміщення вантажів, облаштування свердловин і колодязів. Чого немає в

¹³ До нього перекочує з першої книги зображення короля Сигізмунда в образі вершника з короною на голові [116, f. 5r; 558, р. 203]. Ф. Банфі помилково прийняв вершника за венеціанського кондотьєра Бартоломео Колеоні – замовника однієї з копій трактату «Про машини» [537, р. 23].

працях Таккола, так це карти Балкан. Тому датування першоджерела поширюється лише на трактат Сантіні з CLP 7239. Трактат «Про машини» включений до кодексу CLM 28800 (розмір 29×22 см, 83 стор., латинська мова, папір). Спочатку книга називалася «Військові питання», але з XVI ст. з легкої руки переписувача вона стає відома під заголовком, що використовується сьогодні [592, р. 149].

Що стосується кодексу CLP 7239, то він був знайдений і опублікований набагато раніше за оригінали Таккола. У 1687 р. кодекс придбаний П'єром Жірданом, французьким послом при Блискучій Порті, у бібліотеці султана Мустафи I, та доставлений до Парижа через рік. У 1797 р. він був знайдений Вентурі і вперше виданий [537, с. 17]. Паризький кодекс виконаний на пергаменті. Розмір 35×24,5 см. Складається з 125 розворотів, пронумерованих в єдиній пагінації¹⁴. Паоло Сантіні виступив автором великої компіляції, яка сьогодні визнана дослідниками як найбільш повна копія праць Таккола [592, р. 149].

Німецький османіст Ф. Бабінгер припустив, що Сантіні створив кодекс спеціально для Мехмеда II, оскільки саме його тугра знаходиться на титулі [535, р. 8-15]. Але навіщо тоді переписувач включив до трактату вступ Таккола, в якому той закликав християнських правителів до боротьби з мусульманами? Ймовірно, щоб не дратувати султана, неполіткоректну сторінку в подарованій йому копії ретельно зафарбували [116, f. 2r; 592, р. 150; 559, р. 180-181].

Отже, нижня дата кодексу CLP 7239 визначається часом створення оригіналу, з якого той скопійовано – не раніше 1449 р. За логікою І. Думітріу-Снагова про нерозривність трактату з картою Балкан, цю дату треба було б перенести на обидва документи. Дійсно, єдина художня манера виконання карти і малюнків трактату очевидна. І вона не властива Таккола. З іншого боку, між трактатом і картою немає контекстуального зв'язку, в чому

---

¹⁴ У змісті самого трактату переписувачем зазначено лише 106 розворотів. Поза змістом дано ще вісім останніх [559, р. 606-619].

Ф. Бабінгер правий [535, р. 8]. З сумнівом щодо авторства Сантіні відносно карти Балкан ставився і Ф. Банфі, акцентуючи увагу на тому, що переписувач не був знайомий з картографією і походив з П'ємонту, тоді як в легендах використаний венеціанський діалект. При цьому дослідник підкреслив стилістичну схожість карти з кодексу і «*Marra mundi*» Фра-Мауро середини XV ст., допускаючи їх спільне походження [537, р. 23-24].

Обидва дослідники схильні датувати карту XV ст., як і переважна більшість інших істориків, які займалися цим питанням (огляд історіографії див.: [537, р. 17; 559, р. 67-78]). Найбільш несуперечливий варіант датування (квітень 1452 р. – травень 1453 р.) озвучений Ф. Бабінгером. Обґрунтуванням слугувало зображення замку без назви з османським прапором на північному березі Босфору, між Перою та фортецею Фенер (чорноморське гирло Босфору). І якщо над візантійською столицею майорить прапор Палеологів і місто ще не взято турками, тоді османською фортецею на схід від нього може бути тільки Румеліхісар [535, р. 8-15].

Ф. Банфі критично ставився до цього варіанту трактування, визначивши час створення карти жовтнем 1443 р. [537, р. 23-24]. За експлікацією він намагається відтворити маршрут походу на Болгарію польського короля Владислава III восени 1443 р. Ключовою ланкою в цих міркуваннях є підпис біля Тімішоари (Варадулум), куди «прибули війська короля у вересні». Згідно з Ф. Банфі, початок військової кампанії короля був саме тут. Потім король нібито перетнув Карпатські перевали, досягши р. Олта, та вийшов до османського Нікополя з півночі, форсувавши тут Дунай.

Цей маршрут не підтверджується джерелами. Невідомо, як взагалі пролягав шлях військ Владислава тієї осінньої кампанії. Ясно лише, що переправа через Дунай відбулася у невстановленому місці під назвою *salsum lapidem*, а на зворотному шляху до Угорщини війська увійшли до Софії і до 3 листопада вступили у Ніш [537, р. 21-22]. І. Думітріу-Снагов і зовсім заперечує прочитання слова «вересень» в легенді біля Тімішоари (в оригіналі – набір букв «*ins mbre*»), спростовуючи датування Ф. Банфі [559,

р. 74]. Проте приєднується до нього в його критиці версії Ф. Бабінгера. Обидва апелюють до того, що фортеця по сусідству з Перою безіменна. Отже, якщо «на ній не написано, що це Румеліхісар, значить, це могла бути будь-яка стара візантійська фортеця, захоплена турками в першій половині XV ст., наприклад, Анадолу-Каваг» [537, р. 22; 559, р. 92].

Однак у турків не було ніяких фортець, захоплених або збудованих на європейському березі Босфору до квітня 1452 р., тобто до появи Румеліхісар. Це добре відомо з численних джерел. Північна сторона протоки офіційно належала Візантії, доки не почалося будівництво Румеліхісар [406, с. 68-69]. Отже, на карті Балкан показана саме вона. Якраз між мисом Румеліфенер та Золотим Рогом, напроти пункту Gıgıro, який співвідноситься з Анадолхісар [234, с. 11-19], що відповідає реальній топографічній ситуації на даній ділянці Босфору.

Переконливий висновок Ф. Бабінгера спробував розвинути сучасний історик картографії І. К. Фоменко. У своїй масштабній монографії присвяченій причорноморським портоланам він включив прорисовку німецького колеги замість якісної кольорової фотокопії оригіналу (хоча карта не є портоланом). Російський дослідник визначив *terminus post quem* створення карти – 29 травня 1453 р. [489, с. 151-153, рис. 22].

І. К. Фоменко зауважив, що над Константинополем майорять два стяги: візантійський з геральдичною символікою Палеологів над Мармуровою вежею та генуезький – над районом Месотіхіон. Другий прапор нібито вказує на кінцевий епізод облоги – оборону цього фортечного сектору генуезьким загоном Джустініані Лонго. Це важливе спостереження, оскільки прапор над Месотіхіоном дійсно такий, як і над Перою (додаток 3, рис. 1). Правда, історик впевнений, що подібний розподіл значків автор карти міг зробити лише після падіння Константинополя.

Але чому не під час облоги або навіть до її початку (23 березня 1453 р.) [611]? Адже Джустініані прибув до Константинополя ще 29 січня 1453 р. і «був негайно призначений командувачем оборони сухопутних

мурів» [406, с. 83]. Далі версія І. К. Фоменка змушує його стати на «хиткий ґрунт припущень» в пошуках пояснення: чому ж картограф не встановив ісламський півмісяць над Константинополем, якщо карту складено ним після падіння столиці? Начебто, справа у «відмові картографа примиритися з реальністю, в чому проглядається політична програма християнських держав в східному питанні» [491, с. 151].

На наш погляд, результати спостережень Ф. Бабінгера та І. К. Фоменка дають змогу звузити датування карти до місяця. Так, Дука повідомляє, що перш ніж взяти в облогу Константинополь в березні¹⁵ 1453 р. за наказом Мехмеда II на північному узбережжі Мармурового моря був розграбований Перінфос, зазнала нападу Селімврія (оборонялася до самого падіння столиці) та під час штурму впав розташований поруч з нею монастир святого Стефана. Останні два пункти чітко локалізуються на мапі Балкан. Селімврія співвідноситься з Salonbrea (сьогоднішній Бешикташ, що в 60 км на північний захід від стін Константинополя). Сан-Стефано, це відома ще по облозі 1204 р. гавань на місці нинішнього Ешількьой, в 14 км на північний захід від стін столиці [263, с. 214]. Схоже, саме Сан-Стефано зображений на карті у вигляді вежі оточеної кільцем стін на березі Мармурового моря, поряд з Константинополем, та з підписом: «Athron nator» (додаток 3, рис. 1).

Обидва пункти під християнським прапором. Це дає верхню дату створення карти (або збору інформації для неї) – березень 1453 р. (взяття османами Сан-Стефано). На той час свої повноваження з оборони Константинополя вже давно отримав Джустініані Лонго, що знайшло відображення на карті у вигляді генуезького прапора над столицею (нижня межа – лютий того ж року). За щільністю інформаційної насиченості карти, видно, що автор зосередився не тільки на розстановці сил у Чорноморських

¹⁵ Дослівно: «пройшов лютий і березень, до того як з'явилася вона (бомбарда. – А. К.) у місці, розташованому від міста в 5 милях. Бо незадовго до цього часу до укріплень Понта, тобто до Месемврії, Ахелоя, Візону та інших, був посланий з військом Караджа-бек, та приєднав їх. Подібним же чином, взявши штурмом і розташовані у Селімврії вежі святого Стефана, всіх, хто був усередині їх, перебив [471, с. 392].

протоках але й на Нижньому Дунаї. Гірше справа з Добруджею та Західним Причорномор'ям. Тут автор залишив поза увагою Кілію, забув вказати Варну, сплутав локалізацію Монкастро.

У Східній Угорщині, Західній Болгарії та на Мармуровому морі, на Босфорі автором відзначено велику кількість населених пунктів при мінімальній кількості безіменних (підписані навіть великі острова), що свідчить про високий ступінь його інформованості¹⁶.

Судячи за художніми та стилістичними характеристиками, карта, найімовірніше, належить руці Паоло Сантіні. А ініціатива її створення – його безпосередньому патрону, Яношу Хуньяді, регенту короля Ласло V. Угорщина була єдиною країною, яка з усією серйозністю реагувала на посилення османської агресії на Балканах не тільки у 1453 р., але і в попередні часи, починаючи з кінця XIV ст. Експлікації маршруту королівської армії на мапі свідчать про плани угорського короля щодо превентивного захисту країни від турків на дунайському кордоні. Звідси і майбутній час при вживанні деяких дієслів в легендах. Угорці розуміли, що після падіння Константинополя наступну кампанію турки проведуть проти них. Тому після взяття султаном візантійської столиці у 1454 р. Хуньяді діє на випередження. Він змусив Мехмеда зняти облогу дунайської фортеці Смедерево, а у 1456 р. зупинив просування османських військ під Белградом. Причому в цій битві діяла його річкова гребна флотилія [555, р. 92].

У період, синхронний створенню карти, в березні 1453 р. перед самою облогою, Хуньяді надіслав під стіни візантійської столиці до Мехмеда посольство. Причому в складі місії перебували фахівці з артилерії, які давали корисні поради османським канонірам щодо методики обстрілу укріплень [471, с. 396; 608]. Консультативна допомога цього християнського правителя своєму давньому і потенційному противнику

¹⁶ І. Думітріу-Снагов в своїй прорисовці карти дописує топоніми в Добруджі та Валахії, скорочуючи кількість розміщених тут безіменних пунктів. І навпаки – ігнорує підписи в південній, азіатській частині карти, не переймаючись їх фіксацією.

вказує на дружній характер посольства, що могло бути викликано лише особливими обставинами. Сучасник подій, Дука дає зрозуміти, що в їх основі лежать ревності Хуньяді до свого короля у зв'язку з нещодавнім відстороненням від регентства. Досягши свого повноліття 22 лютого 1453 р., Ласло V віддалив від опікунської влади свого славетного полководця. Посли повідомили Мехмеду II, що Хуньяді більше не регент і договір про трирічне перемир'я з султаном не дійсний, хоча пройшла лише половина цього терміну. Дука приписує угорському полководцеві такі слова, начебто сказані султану: «Державну владу передав я пану моєму і з цього часу не можу відповідати за те, що обіцяв: візьми листи, які ти дав, і дай наші, та роби з царем Угорщини, що хочеш». І додає: «Це і було причиною прибуття посла» [471, с. 396].

Всю серйозність палацових інтриг, до яких був втягнутий король Ласло V та його колишній регент, демонструють події, що відбулися після смерті Хуньяді. Отримавши після зняття опікунства від Ласло V чин генерал-капітана та титул наслідного графа, Янош Хуньяді раптово помер 1456 р. Щоб не допустити його рід до влади, король відразу ж карає старшого сина Хуньяді. Молодший (майбутній король Матяш I Корвін) узятий під варту. Втративши у 1453 р. регентство, Янош Хуньяді знаходився в складному становищі. Він явно відчував владні амбіції, і переговори з турками могли носити характер політичного шантажу, спрямованого проти свого короля («роби з царем Угорщини, що хочеш»).

Тут вже можна задатись питанням: чи не створена карта Сантіні безпосередньо під стінами Константинополя, як додаток до доставленого з Угорщини подарунка султану – копії знаменитого трактату Таккола? Орієнтація карти за сторонами світу розрахована якраз на турецького адресата (на відміну від тієї ж карти Фра Мауро, розгорнутої інакше – в південному напрямку). Відомо, що Сантіні очолював угорську артилерію і навіть займався модернізацією фортеці Тімішоара у 1443-1447 рр. [537, р. 24], а в складі угорської делегації перебували артилеристи. Такий подарунок

королівського рівня мав би не тільки привернути султана до перемовин, але й сприяти поліпшенню теоретичної підготовки інженерів османської армії напередодні активної фази облоги. Тим більше, що це сталося під час перемир'я між Османською імперією та Угорщиною.

Крім карти, до Кодексу включено малюнок стін Константинополя. Тоді ж з'явилася і тугра Мехмеда II на титулі. Карта відображає занадто короткий період в оперативній, бурхливо мінливій ситуації на Босфорі (і прилеглих до театру бойових дій землях), яка склалася в ході візантійсько-османського протистояння на початку весни 1453 р. Настільки деталізовану інформацію щодо Босфору, яку відобразив картограф, він міг зібрати лише перебуваючи на місці і безпосередньо спостерігаючи за розвитком подій. Інша річ – інформація про запланований похід угорського короля до Нижнього Подунав'я. Чи це не демонстрація султану своєї лояльності шляхом розкриття недоброзичливих планів нового глави сусідньої держави в період офіційно чинної мирної угоди? У той період, коли всі сили Мехмеда зосереджені під Константинополем, а кордони слабо захищені.

І в такому випадку свою логіку знаходить, здавалося б, дивовижна для європейця на угорській службі «непоінформованість» в передачі відстаней описуваної території. Адже Хуньяді брав участь у поході на Варну 1444 р. Свої давні інтереси угорці мали на Нижньому Дунаї і в Молдавському воєводстві. Ще у 1447 р. Кілію було передано Яношу Хуньяді молдавським воєводою Петром II в обмін на допомогу у внутрішньополітичній боротьбі. Це дунайське місто залишалось під владою Угорщини до 1465 р. [446, с. 62-63]. Тому королівська канцелярія і численні італійські військові радники регента [246, с. 69-75; 555, р. 133-135] мали добре знати не тільки справжні відстані до гирла Дунаю, а й всю тамтешню топоніміку. Інша справа, чи володів цими відомостями Сантіні, якщо, звичайно, це не навмисна дезінформація у відповідь на прохання султана описати стан справ на кордоні.

Тоді дані про відстань (а можливо, заодно і локації пунктів) могли бути навмисно і завбачливо спотворені картографом (завищені в 3-4 рази). Причому, картограф повідомляє відстані виключно в напрямку чорноморського узбережжя: фантастичні 1200 км від Нікополя до дунайської дельти та «незліченну кількість миль», якщо слідувати уздовж самої річки. Мехмеда II дійсно могли цікавити річкові шляхи до Угорщини вже в перші роки його правління. Побічно на це вказує експедиція 1456 р., коли в Дунай зайшла флотилія з 200 османських кораблів, дійшовши до самого Белграда [555, р. 92]¹⁷.

Про що б не домовлялися Мехмед з Хуньяді в березні 1453 р. це не призвело до втрати репутації останнього як головного борця з турками. Вже в самому розпалі облоги Константинополя захисники все частіше пов'язують з його ім'ям свої рятівні надії: напевно, «великий християнський воїн, регент Угорщини Янош Хуньяді, скористається тим, що турки залишили майже без військ свій кордон на Дунаї». Загроза угорського вторгнення до турецьких володінь панувала в суспільній свідомості протягом усієї облоги. І чим далі вона затягувалася, тим наполегливіше в Константинополі ходили чутки, що ось-ось на допомогу прийде Хуньяді [406, с. 112].

І останній епізод, який побічно підтверджує заявлений варіант датування розглянутої карти. На південному березі Дарданелл її автор визнав за необхідне розмістити легенду: «Тут розташовувалось велике місто Троя» (додаток 3, рис. 1).

Відомо, що облога і падіння Константинополя викликали в Європі спалах гомерівських ремінісценцій. В листуваннях інколи оплакувалася «друга смерть Гомера і Платона». Розгром Візантії уявлявся відплатою за грецький напад на Трою. Захоплені класичною літературою і фразеологією письменники були схильні називати турків тевкрами (троянцями). Кілька

---

¹⁷ Річковою флотилією планував скористатися при переправі військ через Олту і якийсь король, судячи з легенди карти Балкан.

десятиліть потому у Франції набув широкого поширення лист нібито написаний Мехмедом II Папі Миколі V. В ньому султан висловлював здивування тим, що італійці проявляють до нього ворожість, в той час як вони походять від тих же троянців, що й турки [406, с. 149]. Це означає, що згадка міфічної Трої на карті поряд з реальними відомостями як для її автора так і для читачів, здавалась особливо актуальною саме в період облоги Константинополя.

Отже, трактат «Про військове мистецтво і військові машини» був переписаний Сантіні (в межах ff. 2-107) після 1449 р. з твору Маріано Таккола «Про машини». Датування карти, запропоноване І. Думітріу-Снаговим (1396 р.) є хибним. Анахронізм в статусі міста Відін – результат помилки картографа, яку допущено, скоріше за все, через недбалість (на карті значок розташований на кордоні між ісламськими і християнськими містами). Карту було створено у березні 1453 р., ймовірно, Паоло Сантіні, і включено до комплекту документів, піднесених султану в початковий період облоги Константинополя.

Карта Балкан не може слугувати джерелом для визначення часу спорудження цитаделі Білгород-Дністровської фортеці. Зображення замку Монкастро неправильно розміщено на Дунаї і не відображає реальний вигляд фортечного ансамблю для середини XV ст. (до початку 1450-х рр. замок вже був обнесений фортечними стінами в периметрі нинішнього Військового двору). Найбільш раннім з відомих нині автентичних зображень фортеці залишається аксонометричне креслення фортеці Аккерман 1770 р. невідомого автора [323, с. 28-33]. Цей інформативний документ був створений, коли Аккерман тимчасово перейшов до рук росіян на умовах капітуляції [232, с. 14].

Отже, на тлі неспроможності знайти дату заснування цитаделі Білгорода у документальних джерелах, звернемось до джерел архітектурних для вирішення цього питання. При наявності архітектурних ознак її молдавського походження (герб на західному фасаді), одним з основних датуючих елементів споруди стають артилерійські амбразури північно-східної вежі

(додаток Б, рис. 4; 5). Традиційно широкий діапазон датування замку, виходячи з інформації джерел про появу в середньовічній Молдавії вогнепальної артилерії (не раніше 1407 р.) [487; 488; 489], у сукупності з інформацією про військово-політичну ситуацію в регіоні, звузився до 1414-1420 рр. [346; 318; 336].

Протягом усього XV ст. у фортечній архітектурі Європи зберігається тенденція до обмеженого використання артилерії. Подібна ситуація характерна і для білгородського фортечного комплексу в цілому.

Проект цитаделі з початку передбачав впровадження передових для свого часу засобів озброєння (гармати) в поєднанні з колишніми середньовічними традиціями оборонної архітектури. Білгородський замок виник на межі двох епох в розвитку фортечної архітектури Східної Європи, а молдавський господар як замовник споруди, уже мав на час будівництва артилерію великого калібру.

Чотири бомбарди розташовувалися в спеціально побудованій для них північно-східній вежі. Стволами були повернуті в бік порту. Їх завданням було не підпускати до міста ворожий флот, якого замовник замку побоювався куди більше ніж армії сухопутної. Про те, наскільки ефективним може виявитися таке озброєння проти кораблів, при вмілому використанні, наочно демонструють джерела середини XV ст. [29, с. 55-56]. Параметри вежі, що закладені від початку в її конструкцію, були розраховані на віддачу від пострілів. Занадто тонкі стіни іноді руйнувалися під дією цієї сили [92, с. 116; 212, с. 236-445].

Важливим є те, що башта не перебудовувалась. Артилерійські позиції збереглися майже у первісному стані, з показовим для XV ст. розміщенням гармат (у даному випадку – важких казнозарядних) на підлозі, у спеціальній стаціонарній ложі (додаток Б, рис. 5).

Появі замку і його озброєння сприяли цілком конкретні політичні причини. В епоху Олександра Доброго закупівля і доставка артилерійського

арсеналу до фортець залежали не тільки від багатства міста, його стратегічних інтересів, але «й ступеня очікуваної небезпеки» [291, с. 219].

Так, в першій третині XV ст. на зовнішньополітичному фронті господарю Олександру вдається успішно реалізовувати політику розумного компромісу, перебуваючи між трьома конкуруючими і домінуючими політичними силами в регіоні: угорцями, поляками і литовцями. Доки у 1420 р. не з'явилася пряма загроза з боку Османської держави. Йдеться про перший «розвідувальний» морський похід турків на Кілію та Білгород [572, р. 390].

Але, незважаючи на внутрішню боротьбу за владу між синами султана, не припинявся військовий тиск османів і на Угорщину [387, с. 34]. Різка зміна ситуації в Подунав'ї у 1413 р. спричинила за собою підпорядкування туркам сусідньої з Молдавією Валахії. Це насторожило польську, угорську та молдавську дипломатію. У контексті цих подій 1412 р. підписано договірні грамоти в Любовлі між литовським князем Вітовтом, угорським королем Сигізмундом та польським королем Ягайлом [550]. Головним змістом документа стали взаємини цих володарів «з приводу Молдови, правитель якої розцінювався як васал польського короля, і зобов'язаний за його наказом надавати військову допомогу Сигізмунду в разі війни з турками» [178, с. 137]. Не будучи ще готовим до нового походу на північ, держава османів у 1414 р. бере перерву, уклавши мирні угоди з поляками і угорцями терміном на шість років. Ні Польща, ні Молдавія, як її васал, не прагнули в цей період до наступальних дій проти османів, а навпаки, всіляко ухилялися від конфліктів з ними [387, с. 35, 42].

Тому логічно припустити, що в умовах, які склалися в цей час, Олександр Добрий, за підтримки своїх сюзеренів, міг зайнятися підготовкою до оборони на найбільш вразливих і важливих кордонах воєводства, з точки зору можливої тактики османського вторгнення. При цьому, османські правителі з другої третини XV ст. починають приділяти

активну увагу оснащенню своєї армії пушками та мушкетами, все активніше переходячи на новий тип озброєнь [163].

Молдавське воєводство в цей період «при невідомих обставинах» отримує у володіння місто Кілію в гирлі Дунаю. Це другий стратегічно важливий, з точки зору охорони південних шляхів вторгнення в країну, пункт. З приєднанням Кілії Олександр Добрий отримав оборонний форпост, торговий порт, а також доступ до інформації про відносини між османами і тими країнами, в які можна було потрапити лише через Молдавію [387, с. 34, 39; 606].

Шестирічне перемир'я Польщі з Османською імперією, яке поширювалося і на Молдавське воєводство, закінчувалося у 1420 р. Того ж року султан посадив на валаський престол свого ставленика і організував напад морської ескадри на Кілію та Білгород. Господарю вдалося відстояти місто на Дністрі, але довелося здати Кілію, яка перейшла до рук протурецького правителя Валахії, Дана II [389, с. 46; 604].

Отже, у 1420 р. Білгород опинився в епіцентрі очікуваного військового конфлікту з турками. Поява тут кам'яного замку, зверненого всією своєю вогневою міццю до лиману, слід пов'язувати саме з передбачуваним по закінченню миру морським походом османів. Найбільш ймовірний час появи замку – напередодні цього походу, в період шестирічного перемир'я, але не раніше дати появи перших гармат у Молдавії (1407 р.). Непрямим підтвердженням цього припущення може слугувати той факт, що оволодіти Білгородом туркам так і не вдалося (можливо, внаслідок добре організованої оборони), а через рік після походу, у 1421 р., Г. де Ланнуа охарактеризував його як «укріплене місто» [10, с. 439]. Це перша, серед усього комплексу документальних історичних згадок про Білгород, пряма вказівка на факт наявності тут довгочасної фортифікації, спроможної протистояти облозі.

Першим суттєвим будівельним періодом в історії фортеці Білгород, є 1440-й рік. Виділити цей період вдалося також завдяки не документальним джерелам, а епіграфіці.

Одним з найважливіших джерел для створення будівельної періодизації фортеці Білгород молдавського періоду є пам'ятні плити, що були зафіксовані на її стінах (додаток Б, рис. 6). Унікальність колекції білгородських пам'яток епіграфіки XV ст. визначається тим, що ніяких документальних та літописних відомостей про час, причини та авторів будівництва цієї найбільшої в регіоні фортеці, не збереглося. Крім текстів п'яти відомих на цей час плит молдавського періоду.

Побувавши у фортеці в 1789 р. барон Кампенгаузен повідомляє, що «стіни повні турецькими, вірменськими та молдавськими написами». Є один напис грецькою мовою, який для нього незрозумілий (плита 1440 р.). «Крім цього є один герб у вигляді сердечка з подвійним трикутником. По боках від них – літери слов'янською» [112, р. 871]. Йдеться про плиту 1452 р. з вежі № 26 (додаток Б, рис. 7)¹⁸ [343, с. 178, 180].

Чотири з п'яти плит XV ст., що колись зберігалися в Одеському музеї старожитностей, були введені до наукового обігу ще російськими істориками XIX ст. Дати з текстів цих плит лягли в основу хронології фортечного ансамблю, яка залишалася загальноприйнятою протягом XX ст., і лише трохи уточнювалася наприкінці 1990-х. Вважалося, що на різних етапах до будівництва фортечних стін і веж Білгорода мали відношення молдавські господарі Стефан II і Стефан III Великий, а також пиркалаб Станчул, Дума, Херман і Лука [368; 294; 295; 409; 484, с. 178-181; 540; 381; 218; 217; 209; 500; 626; 324].

Плита з фасаду вежі № 26 була загублена в період між 1848 р., коли її зафіксував О. С. Уваров [485, табл. XXXII: 21], та 1860 р., коли вперше повідомили про її зникнення. Ця плита не встигла потрапити до колекції Одеського музею старожитностей і була вкрадена прямо зі стіни. Доля її

¹⁸ Версія про її датування 1399 р. [569] не витримує критики.

залишається невідомою й досі. Що стосується інших чотирьох плит, то вони зберігалися в фондах музею ще у 1912 р. [409, с. 72, 73, прим. 2], потім їх сліди також були втрачені. Тому всі наступні покоління дослідників змушені були працювати з текстами лише за фотографіями XIX ст. не дуже високої якості.

Першу збірку малюнків епіграфічних пам'яток фортеці було складено російським військовим художником у 1819 р. Історик архітектури В. А. Войцехівський знайшов його у фондах Російського військово-історичного архіву [217, с. 371-374]. На листку під назвою «Герби і написи, що знаходяться в різних місцях Аккерманської фортеці» [422, с. 67], представлено шість зображень різних епіграфічних пам'яток з куртин і веж, доступних на той час для копіювання. Щодо молдавського періоду, серед них є малюнки лише двох пам'ятних плит: датованої 1440 р. [294, с. 527-538; 33, с. 2-5] та малюнок загубленої плити 1452 р. [612, р. 77; 503, с. 260-265].

У 1843 р. плиту з грецьким текстом 1440 р. на своєму первісному місці – у ніші т. зв. розділювальної стіни (між Цивільним та Військовим дворами), бачив Юзеф Крашевський [131, р. 245-251]. А у 1848 р. [409, с. 73] її скопіював граф О. С. Уваров (разом з плитою 1452 р.), видавши через кілька років в додатку до «Досліджень про старожитності Південної Росії і береги Чорного моря» [485, табл. XXXII: 22]. Ще три плити з текстами на кирилиці пізніше видав О. О. Кочубинський у супроводі перших, не дуже якісних фотографій [294; 295].

До недавнього часу колекція білгородських плит XV ст. вважалася загубленою. Тому уточнити спірні моменти в перекладах текстів було майже неможливо [324, с. 38]. На початку 2013 р. автором цих рядків знайдено чотири пам'ятні плити в фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею [334]¹⁹. В «Акті № 7 про надходження до Херсонського історичного

¹⁹ Поштовхом до знахідки стала несподівана публікація кольорової фотографії плити з грецьким написом у вірменській енциклопедії І. Гаюк [221, с. 150]. Автор не знала, що це плита із загубленої білгородської колекції [315; 336], тому опублікувала її як звичайний хачкар.

музею» нових експонатів від 12 грудня 1945 р. за підписом А. Ісакова повідомляється: «Прийнято і надійшло до музею з Букареста [...] мармурових дощок з Аккермана чотири» [343, с. 180].

Плити були вивезені з ОАМ відступаючою з Одеси румунською армією до Бухареста не пізніше 10 квітня 1944 р. (коли місто було звільнено радянськими військами). Як випливає з «Акту», колекція незабаром була повернута на територію СРСР, проте з невідомих причин потрапила до Херсона. Вивчення текстів за оригіналами дозволило отримати новий, абсолютно несподіваний пласт інформації, який доповнив історію розвитку фортечного ансамблю Білгорода, а також змусив переглянути колишні уявлення про будівельну періодизацію.

Найбільш ранньою є плита з розділювальної стіни з текстом 1440 р. (Інв. №: ХОКМ-а-9633). Вона з білого сарматського вапняку (додаток Б, рис. 7). Розташовувалася на південному фасаді (із зовнішнього боку) цієї стіни, в декількох метрах на південний схід від Середньої брами (вежа № 24), що з'єднують Цивільний та Військовий двори (додаток Б, рис. 6). Ніша від неї збереглася. Архітрав та всі камені, що формують краї ніші, перев'язані з кладкою [324, с. 44, рис. 19]. У травні 2016 р. в ніші була встановлена точна копія плити.

Розміри плити: довжина – 115 см, ширина по верхньому краю – 51,5 см, по нижньому краю – 51,3 см. Товщина – 18 см по всій площі. На тильній стороні вгорі – вузький, неглибокий отвір для кріплення прута діаметром 4 см. Характер обробки бічних поверхонь плити і ретельний пригін окремих деталей вказують на її установку до готової ніші по завершенні будівельних робіт.

Первісно це була деталь антаблементу споруди раннього візантійського або пізнього античного часу. До майстра XV ст. сполія могла потрапити як заготовка з руїн античної Тіри, розташованої в районі фортеці.

Плита ретельно обтесана з усіх боків, поверхня рівна, без слідів розчину. На тильному боці верхній лівий кут сколотий. На лицьовій стороні

пошкодження тексту незначні, виникли в результаті впливу природних факторів. Від руки людини постраждало зображення хреста – перехрестя навмисно пошкоджено, про що свідчать характерні діагональні насічки від гострого інструмента (стик чотирьох променів був оформлений у вигляді квадрифолія з поглибленням всередині, контури якого простежуються у верхній правій його частині) (додаток Б, рис. 8).

Текст грецькою мовою утворює чотири епіграфічних поля. Перше – під верхньою рамкою. Більша половина лицьової поверхні плити зайнята зображенням хреста (ширина поля – 37,5 см, висота – 74,2 см).

У полях над поперечиною хреста різьбярем розміщені розетки, а під нею – два малих хреста, які спираються на вигнуті стебла. Завершення променів виконані у вигляді хвоста ластівки зі стилізованими пелюстками на кутах. Між променями висічені чотири пари грецьких букв: «IC», «XC», «NI», «KA».

Під хрестом розміщено третю, основну частину напису, початок і кінець якої обмежені інвокаціями хреста на всю висоту рядка. Основний напис займає меншу частину лицьової поверхні плити (висота поля – 36,3 см). Завершальна частина тексту розташована в нижній рамці та складається з двох слів.

Жодній іншій епіграфічній пам'ятці XV ст. з Білгорода не приділялося стільки уваги, як плиті з розділювальної стіни. Перший варіант розшифровки і перекладу тексту опублікував М. Н. Мурзакевич. Не претендуючи на остаточне вирішення всіх спірних моментів, він виявив загальний зміст напису. Переклад [368, с. 481]:

«Молитва раба божого Феодора. Ісус Христос перемагає.

Ця фортеця споруджена

за правління благочестивішого государя Іо Стефана воєводи

і старанням начальника області та фортеці

... Врятуй від бід раба твого, Богородице! Стефана».

Власне ім'я в першому рядку дано як «Θεόδωρου» (Феодор), без закінчення «κά», що суперечить оригіналу. Важкий для читання набір букв у 4-му рядку перед словом «Ιω» автор вважав за краще пропустити. Також не розібрано першу половину 5-го рядка, де розміщена дата. Подібні «недоробки» могли бути викликані складними умовами, в яких доводилося працювати з плитою (вона ще залишалася на стіні) [368, с. 481]. Згідно з припущенням М. Н. Мурзакевича, воєвода Стефан і є той самий «власник, який повелів спорудити цю стіну». Виконавцем же виступив візантійський майстер Феодор, який, можливо, втік до Білгорода після падіння Константинополя у 1453 р. [368, с. 482-483].

На жаль, дослідник не зробив малюнок плити. Цей недолік взявся усунути граф О. С. Уваров, який вперше опублікував її малюнок, виконаний М. Вебелем (до речі, хрест ним зображений без пошкоджень в центральній частині) [323, с. 69]. Він же майже вирішив завдання датування напису, правильно розібравши в тексті букви //ς̄μη, але розшифрувавши їх як 7048 = 1540 р. (помилився на сторіччя через невірну інтерпретацію першого знака). Так, початкову літеру «ς̄» з тітли він прийняв за лігатуру «εν», отримавши таким чином «μη», де знак «Сампі» розумів як «тисячу», а відсутнє число 7 припускав умоглядно, як «само собою зрозуміле для рукописів цього часу». Це дозволило йому бачити в імені воєводи – саме Стефана VIII. Але насправді в цьому році в Молдавії правив Стефан V Лакуста (1538-1540 рр.). Втім і сам О. С. Уваров не наполягав на точності свого варіанту датування [484, с. 180]²⁰.

Він також працював з оригіналом плити і суттєво доповнив прочитання свого попередника. Переклад дослідник не дав, посилаючись на варіант М. Н. Мурзакевича [484, с. 179-180], хоча в його версії з'явилося багато нових спостережень. Так, ім'я «Θεδωρκα» прописано із закінченням

²⁰ Малюнок, опублікований О. С. Уваровим, відрізняється високою точністю передачі оригіналу і свідчить про сумлінність виконавця. Він зумів правильно розпізнати практично всі букви, за деяким винятком. Створюється враження, що дослідник просто не зміг приділити належну кількість часу розшифровці і перекладу напису, опублікувавши явно попередні висновки.

«ка». В 4-му рядку, перед ім'ям «Ιω Στεφανου» автор правильно розпізнав букву «μ», а також «омегу». Але з третьої «р» явно помилився. В результаті слово «μρω» перевести не вдалося. У 6-му рядку О. С. Уваров заповнив другий пробіл (перед датою), існуючий у М. Н. Мурзакевича, розпізнавши тут слово «επιστατου» («начальник», «комендант»).

Наприкінці 1840-х рр. плита була демонтована і доставлена до музею Одеського товариства історії та старожитностей [294, с. 528]. Інтерес до неї знову виникає лише через 40 років, коли вийшла робота одеського епіграфіста, славіста О. О. Кочубинського, присвячена відразу трьом плитам XV ст. з Білгорода (двом з кириличними текстами та однієї з грецьким) [294, с. 527-538].

Запропонований ним варіант прочитання майже ідентичний до уварівського, особливо в тих місцях, які залишалися недопрацьованими у М. Н. Мурзакевича: власне ім'я в першому рядку, дата та слово «επιστατου» у 6-му рядку. При цьому він не послався на О. С. Уварова і навіть побіжно не згадав його роботу, що виглядає дивним, оскільки не знати про неї дослідник не міг. На тому місці, де О. С. Уваров бачив нерозбірливе «μρω», О. О. Кочубинський запропонував читати «υλατο», віддалившись від правильних висновків в спостереженнях попередника.

Дивним здається ряд помилок, допущених О. О. Кочубинським, адже він мав можливість безпосереднього вивчити плиту, яка десь ще до 1850 р. вже була перевезена з фортеці до Одеси. Наприклад, автор двічі називає її мармуровою [294, с. 537], хоча вона вапнякова²¹. Також автор помилково вважав, що плита «трохи розширена у верхній частині, на зразок надгробних» [294, с. 528]. В реальності різниця між верхнім і нижнім краями становить лише 2 см (на користь верхнього) і непомітна при погляді з боку. Нарешті, він не помічає в 4-му рядку чітко вирізане слово «ζουπανου» («жупан»), погоджуючись замість цього з уже опублікованими «διά του». Не помітити це професійному епіграфісту-славісту було б дуже важко.

²¹ Цю помилку видавця повторює і М. І. Репніков [407, с. 75].

Мабуть, автор працював з текстом плити за фотографією (звідси ілюзія її розширення у верхній частині). Переклад О. О. Кочубинського [294, с. 530]:

«Молитва раба божого Федорка. Ісус Христос перемагає.

Споруджена ця фортеця

при благочестивому господареві його високості,

Іо Стефане воєводі начальником області і комендантом тієї фортеці,
літа 6948.

Богородиця, врятуй від напастей раба твого. Сте /.../ фан».

У цьому варіанті з'являється вже правильний переклад дати (6948=1440 р.). Місяць «листопад» в останньому рядку автор не ризикнув дати, хоча в коментарях і говорить про нього, прив'язавши факт монтажу плити до церковного свята Стефана Нового, що відзначається в кінці цього місяця [294, с. 536].

Зменшувальна форма імені «Федорка» дозволяє автору бачити в його носії руського, вихідця з Галичини. Критикуючи версію М. Н. Мурзакевича про втечу Федорки з Константинополя в результаті турецької експансії, О. О. Кочубинський торкається лише дати самої плити [294, с. 532].

Коментарі до тексту автором дані вибірково, що не дозволяє зрозуміти походження деяких слів у запропонованому варіанті. Дослідник не пояснює, як саме прочитав слово «αφεντιας» в 5-му рядку та слово «ελιστατου» в 6-му рядку [294, с. 535].

У 1896 р. В. В. Латишев включає текст 1440 р. до «Збірки грецьких написів християнських часів з Південної Росії» [33, с. 3-5]. Він характеризував його як такий, що «насилу піддається читанню», з огляду на орфографічні помилки і скорочення. Його варіант перекладу напису базується на версії О. О. Кочубинського²², яку він, однак, піддав критиці.

²² В. В. Латишев чомусь також не помітив публікацію гр. О. С. Уварова 1856 р.

Так, В. В. Латишев не згоден зі зменшувальним варіантом прочитання імені «Федорка» в першому рядку. Останній склад «ка» він пропонує читати окремо від імені, пояснюючи його як незакінчений союз «ка» («і»). Хоча не зрозуміло, що заважало різьбярєві додати одну невелику букву «і» в кінці складу, коли місця для цього достатньо. Перший рядок пропонувалося читати як «Молитва раба божого Феодора і...». Щоб пояснити обрив вступної фрази В. В. Латишев приєднує до неї ім'я власне «Стефан» з останнього рядка: «Молитва раба божого Феодора і Стефана».

Епіграфіст пояснює алогічність в побудові тексту нібито прагненням до синкретизму, «що є властивим різьбярєві нашого напису» [33, с. 3]. Причому, Феодора дослідник пропонує вважати комендантом фортеці, а Стефана (з нижнього рядка) – різьбярєм напису. Автор вважав, що то є спільна молитва коменданта і різьбярє, замовника і виконавця.

В. В. Латишев впевнений і в тому, що в останньому рядку назвою місяця є саме «листопад», правда, з додатковим літерним позначенням цифри 10. Дослідник наголошує, що рік і місяць дані в тексті окремо, і знову списує це на ознаки особистого мислення різьбярє. Таким чином, можливо саме тому, що академік не працював з оригіналом, його варіант розшифровки тексту майже не вирізняється від попередніх [33, с. 4]:

«Молитва раба божого Федора і Стефана.

Ісус Христос перемагає.

Споруджена ця фортеця

при благочестнішому господарі його високості,

Іо Стефані воєводі

магістром області та начальником фортеці, літа 6948, листопада 10-го.

Врятуй від напастей раба твого, Богородице».

Плита 1440 р. майже відразу викликала до себе жвавий інтерес з боку румунських колег. Відомий епіграфіст І. Богдан в своїй статті «Написи з Четатя Албе і панування Молдавії над нею» вже у 1908 р. безпідставно

вважав, що плита 1440 р. загублена [540, р. 314, прим. 1]. Це означає, що дослідник також не мав доступу до оригіналу. Про розміри плити йому довелося «судити за фотографією», повторюючи помилку свого російського колеги, вважаючи плиту мармуровою при товщині всього 6 см [540, р. 315].

І. Богдан вважав, що О. О. Кочубинський видав напис поверхнево, практично не дослідивши його. Але в своєму варіанті прочитання і перекладу він майже в усьому повторив опубліковану російським колегою версію [541, р. 316]. Переклад напису румунський епіграфіст чогось дублює офіційною мовою Молдавської держави XV ст. [540, р. 319]:

«Моление раба божьего, Федорки.

Иисус Христос побеждает.

Создан сей град (или город)

при благочестивом господине Ио Стефане воеводе, и през боярина господства его и градского (или городского) наместника, в год 1440.

Спаси от напастей раба твоего, Богородица.

Стефана. Ноябрь, 10».

І. Богдан знайшов безліч граматичних і орфографічних помилок в написі. Він не вважав це доказом того, що різьбяр був не греком, але п'ятьма сторінками пізніше припустив, що той міг бути з Генуї або навіть молдаванином [540, р. 317, 322].

Політичні причини будівництва Стефаном II розділювального муру в своїй «новій столиці» дослідник вбачав у його боротьбі з братом Ілляшем [540, р. 320, 323]. Цей аргумент не витримує критики. В період 1435-1442 рр. брати зберігали паритетні відносини, офіційно будучи співправителями країни, що підтверджується грамотами [210, с. 189].

У цьому складному політичному контексті, вважає епіграфіст, Федорка просить у Богородиці порятунку саме за Стефана воеводу. Але ким був цей скромний прохач? Лише білгородським архітектором – вважав румунський історик Н. Йорга, який вперше ототожнив його з мешканцем Солдаї Теодором де Теліха [585, р. 118, 137]. І. Богдан чомусь вважав

Федорка пиркалабом [540, р. 323], погоджуючись з В. В. Латишевим, який вбачав в ньому коменданта фортеці [33, с. 4].

Ідею пиркалабства Федорка підхопили Г. Авакян [530, р. 6] та П. Нікореску [600, р. 8]. Але той же Н. Йорга першим пиркалабом Білгорода називав Ончу, який згадується в писемних джерелах лише з 1443 р. Про пиркалаба Федорка румунський історик не говорить ані слова [584, р. 99].

Проти версії пиркалаба свідчить відсутність символів державної влади Молдавського воєводства на плиті. А також використання різьбярем не офіційної мови воєводства (слов'янської), а грецької [210, с. 201; 415, с. 21].

Інтерес до тексту плити 1440 р. майже ніколи не згасав. У 1998 р. румунський дослідник А. Піпіді спробував уточнити опублікований І. Богданом варіант перекладу²³. При цьому він також аналізував текст за старими фотографіями [612, р. 81].

Зміни виявилися незначними. А. Піпіді вставив зайву «омегу» до ім'я Федорка, а також розклав лігатуру ζ-τ (в місцях вживання «стигми»). У 5-му рядку, після слова «αφεντιας», автор розпізнав союз «και», а не «κέ», як було у І. Богдана. В іншому все залишилося без змін.

М. О. Шлапак особливу увагу приділила розвитку ідеї про Федорка як пиркалаба [490, с. 476]. Вона критикує стару гіпотезу М. Н. Мурзакевича та О. О. Кочубинського про Федорка-архітектора. Аргументи зводяться до двох питань: як може ім'я майстра будівельних робіт перебувати в тексті вище імені воєводи, і чому його ім'я більше не зустрічається ні в одній з молдавських фортець? [501, с. 473-478; 500, р. 169-181].

Дослідниця проводить аналогії між білгородським Федорком та Теодором де Теліха, який фігурує в генуезьких документах 1445-1457 рр. Цей багатий купець проживав в Солдаї вже у 1445 р. [585, р. 118] Як аргумент на користь своєї точки зору М. О. Шлапак вказує на близькість

---

²³ Більша частина статті присвячена іншій грецькій плиті, з вежі № 26, де автор вперше визначив її правильну дату – 1452 р. [612, р. 77].

хачкара (хрест на плиті) з ім'ям Федорка 1440 р. з хачкарами з фортеці Солдайя. Ідею про те, що білгородська плита – хачкар відстоював ще А. Х. Тораманян. Основними «вірменськими ознаками» він вважав круги-пальмети на верхніх кутах лицьової поверхні [479, с. 205].

Таким чином, головним висновком попередніх досліджень є те, що плита увійшла в історіографію як свідчення певного етапу будівництва Білгородської фортеці, здійсненого молдавським господарем Стефаном II у листопаді 1440 р.

З появою доступу до оригіналу виникла можливість знову проаналізувати текст і перевірити версії попередників.

Текст:

+Δευσης του (δου)λου Θ(ε)ου Θεδωρκα

ΙC ΧC ΝΙ ΚΑ

+Γεγωνε (ε)ν τω παρον καστρον

επι του ευσεβεστατου αυφεν

τος υμων Ιω Στεφανου βο[ε]βωδα

και ζουπανου μεγας προ της και φ(ι)λος του Ασπρωкаστρου

επι ετους //ςλμη ιν(δικτιων) γ + Διασο

σον αποκληιον τους δουλ[ους] σου Θ(εοτο)κε+

Στε /ΝΒΡΗ γ/ φαν

Переклад:

+ Молитва раба божого Федорка

Ісус Христос перемагає

+ Здійснилася в цій фортеці

при благочестивому панові

нашому Іоанні Стефані воєводі

і великому жупанові, захиснику та другові Аспрокастрона,

у рік 6948 індікта 3 + Врятуї,

захисти рабів твоїх, Богородиця

Сте / листопад 3 / фан

Перший рядок містить у собі п'ять слів. Великій букві «Δ» передує символічна інвокація – хрест, який має одну перекладину. Перше слово: «Δευσις» («молитва»), в правильній орфографії було б «δεσις». У другому, третьому і четвертому словах склад «ου» різьбяр передав через лігатуру, що нагадує зображення слов'янської «8». У другому слові початкова «τ» займає надрядкову позицію якраз над такою лігатурою. У третьому слові «(δου)λου» склад «δου» явно розташовувався в надрядковій позиції (верхній ряд сколотий). Про це свідчить мала висота збережених букв нижнього ряду. Слово відновлюється за змістом.

Четверте слово – скорочення (ознакою чого є титло) «Θ(ε)ου» («Бога»). Останнє слово – ім'я власне «Θεδωρκα», в якому «δ» розміщена над «ω». У полі великого хреста, між променями, у верхній позиції знаходиться скорочення «Ις Χς» («Ісус Христос»), в нижній – «Νικα» («перемагати»).

Головна «Γ» другого рядка передує символічній інвокації рівностороннього хреста. Рядок складається з чотирьох слів. У всіх опублікованих раніше грецьких версіях тексту плити пропонувалося читати перше слово другого рядка як «γεγωνεν» («відбулася»). Але, можливо, тут слід бачити форму «γεγων(ε) εν τω...» («відбулася в...»). Таке прочитання допустимо з точки зору норм граматики. Якщо помилки немає, то іменником до цього дієслова є «молитва». Отже: «Молитва раба божого Федорка відбулася в цій фортеці...». Такий варіант читання все одно не скасовує факт появи стіни в один час з установкою плити.

Саме розташування плити біля Середньої брами (в місці концентрації людського потоку) на порівняно доступній висоті, дозволяє припускати, що у 1440 р. розділювальна стіна була на той період зовнішнім південним кордоном фортечного ансамблю Білгорода.

Монтаж плити (при варіанті перекладу: «Молитва здійснилася у цій фортеці...») можна розглядати тільки в контексті появи стіни, на якій вона була. Це узгоджується з результатами архітектурних досліджень фортечного

ансамблю Білгорода. Ця стіна є внутрішньою в нинішній системі оборони, розділяє Цивільний і Військовий двори, та побудована без перев'язки з сусідніми куртинами зовнішніх фронтів (додаток Б, рис. 10). На той час вже існувала цитадель, відбудована у 1410-х рр. Причому, вона виникла в оточенні деяких вже існуючих на той час кам'яних укріплень, що збереглися частково в периметрі Військового двору [324, с. 351].

Аналізуючи текст плити важко судити про масштаби проведених будівельних робіт. Швидше за все, до листопада 1440 р. було закінчено або реконструйовано лінію розділювальної стіни (або її західної частини). Сумнівно, щоб Стефан II зумів забезпечити великі обсяги будівельних робіт, враховуючи слабкість його політичного становища в період смути у Молдавському воєводстві.

Плита являє собою поки що єдиний лапідарний пам'ятник, який містить грецький варіант назви Білгорода («Аспрокастро»), що, поряд з відсутністю офіційної державної молдавської символіки, прямо вказує на автономне становище міста в цей час. Це узгоджується з легендами монет Білгорода середини XV ст.²⁴, на яких офіційна назва міста зазначена саме грецькою: «Аспр(о) кастро». Це ще один аргумент на користь думки про автономію міста на Дністрі у складі Молдавського воєводства [210, с. 201].

Графічні особливості шрифту на деяких монетах Аспрокастроу [210, рис. 35] нагадують стиль різьблення топоніму в тексті плити: така ж буква «а» з верхнім відгалуженням, «сигма» зображена у вигляді «с», лігатури «ст» і «оу». Ім'я Стефана II фігурує в тексті плити не випадково. У ці роки він був правителем Нижньої Молдавії [210, с. 189, 237]. Ймовірно, звідси і згадка в тексті титулу: «великий жупан»²⁵.

²⁴ На думку дослідників, монети типу «Аспрокастроу» можуть бути датовані найширшим періодом: від часів правління Олександра II або Петра Арона до періоду спільного правління Стефана та Ілляша, або ж Олександра Доброго [210, с. 201].

²⁵ Термін «жупан» зустрічається у молдавських документах синхронного періоду. Так, в грамотах Ілляша від 2 січня 1432 р., від 28 січня 1433 р. та ін. «жупаном» названий інший брат господаря Ілляша – Богдан [126, р. 157, 163].

Символічним є сам вигляд білгородської пам'ятної плити, синкретичної за своєю суттю. Міська влада Білгорода прийняла Стефана II у контексті його міжусобної війни з братом, згідно зауваженню М. Д. Руссева: «з метою підвищення свого статусу від міста “порто-франко” до якогось центру столичного рівня»²⁶. Тим більше, що саме в цей період білгородська громада набуває прав широкої автономії, зберігаючи їх до кінця 1450-х рр. [206, с. 107-126; 207, с. 14-15].

Плиту було виготовлено та встановлено на замовлення міської влади спільно з молдавським господарем. На рівноправні відносини сторін вказує сама структура тексту. З одного боку, автономія міської громади підкреслюється грецькою мовою і відсутністю молдавської символіки на плиті. З іншого – на ній немає й символіки міської громади (якщо за таку не вважати цілком універсальне зображення хреста). Титули Стефана II ретельно прописані, господар навіть названий «нашим паном». Композиція тексту розгортається навколо імені Стефана, «при якому» відбулася молитва і була побудована стіна. Саме Стефану присвячена основна частина тексту. При цьому ім'я того, хто молиться, винесено на периферію. Ім'я Стефана ще розміщено й на зовнішній рамці, ніби в суміжній з Федорком позиції. Воно знаходиться хоч і в нижній, менш престижній частині плити, але зате згадується двічі.

Таким чином, ця плита – чудовий зразок державного, дипломатичного документа, з ретельно вивіреними деталями і нюансами: від символіки і розташування імен до вибору мови. З датою установки лапідарної пам'ятки узгоджується факт зовнішньої військової загрози, якої так побоювалися у 1440 р. мешканці Аспрокастропа.

Бистрицький літопис повідомляє, що 12 грудня 1440 р. (через місяць після закінчення будівництва стіни і монтажу плити) татарами були спалені міста Васлуй і Бирлад у 200 км на південний захід від Білгорода, що

---

²⁶ Стенограма виступу офіційного опонента на захисті кандидатської дисертації: «Білгород-Дністровська фортеця в контексті етнополітичного розвитку Карпато-Дністровських земель у XIV-XV ст.» в Чернівецькому університеті 24 грудня 2010 р. [302].

належали Стефану [210, с. 189]. Місто на Дністрі було на прямому шляху до них. Перед тим навала татар на землі Молдавського воєводства відбулася роком раніше, внаслідок чого 28 листопада 1439 р. було спалено місто Ботушани [7, с. 25]. Немає сумнівів, що саме ця подія змусила Стефана II та владу міста приступити до робіт з посилення обороноздатності Білгорода, розташованого практично біля кордону зі Степом.

Н. Йорга безпосередньо пов'язував установку плити 1440 р. в Білгороді з татарськими набігами, називаючи будівельні роботи «першою чергою [приготувань] проти сусідів по Дністру, татар» [585, р. 99]. Але швидше за все, ця черга була далеко не першою.

Епіграфічні та архітектурні джерела також надають змогу виявити сліди гуситської військової традиції, яку було застосовано при будівництві принаймні трьох веж фортеці Білгород.

У 1848 р. на стіні т.зв. Вартової вежі (№ 26 в системі розділювального муру) ще можна було бачити плиту з грецьким текстом і датою: 1452 р. Її скопіював М. Вебель (на відстані, без драбини) для альбому О. С. Уварова [485, с. 179. табл. XXXII: 22; 323, с. 71]. Цінність зображення (додаток Б, рис. 7) в тому, що плита незабаром була загублена. Значною мірою малюнок доповнюється іншим, від 1819 р. (додаток Б, рис. 9). Свою версію прочитання тексту першим надав М. Н. Мурзакевич [370, с. 480-483].

На обох малюнках плити читається дата в кінці останнього рядка. Але дослідник її не розгадав, прочитавши текст наступним чином: $\tau\epsilon\lambda\omicron\varsigma \epsilon\lambda\alpha\beta\iota\nu \Theta\epsilon\iota\alpha \tau\omicron \tau\epsilon\iota\chi\omicron\varsigma \epsilon\lambda\theta\eta (\eta\chi\alpha\rho\iota\varsigma). \text{I}\varsigma \text{X}\epsilon \tau\omega \pi\epsilon\lambda\omicron\iota\eta\kappa\omicron\tau\iota \alpha (...)$

Переклад: «Спорудження стіни цієї з Божою допомогою завершилось. Хай зійде благословення твоє, Ісусе Христе, на будівельника!»

Першим правильну дату (1452 р.) прочитав румунський дослідник А. Піпіді [612, р. 77]. Текст плити супроводжується зображенням знаку Δ , який вміщено у поле геральдичного гострого щита (додаток Б, рис. 7).

Більш точно цей знак зображений на малюнку російського військового 1819 р., який працював, схоже, за допомогою драбини. Він чітко передав контур дельти, вписаний в простір під ніжками Λ. У центральній частині верхнього рядка погано читаються уривки напису. Праворуч – фрагмент правого боку голови туру (підборіддя та верхня частина), як символ державної влади Молдавського воєводства (додаток Б, рис. 9).

За конструктивними особливостями вежа № 26 близька до башти № 3, на фасаді якої зафіксована інша пам'ятка епіграфіки, з таким же геральдичним символом. Це квадратна плита з білого мармуру (додаток Б, рис. 11). Розміри по лицьовій поверхні: ширина у верхній частині – 40 см, у нижній – 29 см. Довжина лівого боку – 36,5 см, правого – 35 см. Товщина – 19 см. Поверхня розділена в горизонтальному напрямку на дві частини. Верхня відведена під кириличний напис (чотири рядки). Нижня – під зображення гострого геральдичного щита (орієнтований вістрям донизу). Лицьова поверхня плити добре відшліфована. Місцями збереглися лінії початкової розмітки під різьбу.

Якість різьблення висока. Висота і довжина кожного рядка, а також букв ретельно витримані. Зображення в дев'яти місцях пошкоджено в результаті попадання куль, через що ускладнено читання тексту. Пошкодження також присутні у верхній правій частині щита (приблизно половина зображення всередині нього збиті), але контур рельєфу піддається реконструкції.

Плита розташовувалася на південно-східному фасаді башти. Виявлена та знята зі стіни у 1898 р. доглядачем фортеці В. І. Штулкерцем [295, с. 148-150]. Досі збереглася ніша у верхній, південній частині фасаду. Її борта сформовані ретельно підігнаними блоками, викладеними у перев'язку з основним муруванням. У травні 2016 р. в ніші встановлена точна копія плити [310, с. 168-169], яку знято з оригіналу, що зберігається у ХОКМ (Інв. №: ХОКМ-а-9634).

До наукового обігу напис ввів О. О. Кочубинський. Він же опублікував першу фотографію знахідки. Зображенню герба дослідник не приділив уваги, а розміри щита вказав неправильно. Неточними виявилися і наведені розміри самої плити [295, с. 153, 198, табл. II]²⁷. Епіграфіст нарікає на погану збереженість напису. Основні проблеми у нього виникли при роботі над другим, найбільш пошкодженим рядком.

Перша літера рядка сколота повністю і О. О. Кочубинський відновлює її як «в». Над другою літерою – «р» він правильно помічає залишки якоїсь надрядкової літери, помилково інтерпретуючи її як «А» [295, с. 161].

Ці спостереження в сукупності зі збереженими буквами дозволили досліднику відновити на початку рядка пошкоджене слово як «(в) одрѣж(ає)ма» // . В кінці рядка він розпізнав молдавське слово «ацаста» («ця»), сприймаючи букву «н» за «ч». У наступному, третьому рядку, О. О. Кочубинський знову бачить молдавське слово у слов'янській літерації: «цѣгѣла» («дошка»), де вже реальну букву «ч» він переплутав з «г» [295, с. 170-174].

Останній, 4-й рядок починається з дати від створення світу: **СЦѢВ** (6962 р.), що не викликає заперечень. Друга половина останнього рядка також сильно пошкоджена, і відновлення тексту тут знову викликало труднощі. На думку епіграфіста, на цьому місці мала б бути назва місяця і число монтажу плити на стіні вежі, що дійсно відповідає традиції складання середньовічних молдавських грамот.

В результаті дослідник пропонує наступний варіант читання тексту [295, с. 174]: «Побудована ця стіна (і) встановлена ця дошка у рік 1454 місяця березня 31-го». На думку дослідника, слово «мур» означає стіну, в системі якої вежа з пам'ятною плитою. Тобто текст відображає цілий будівельний період, а не локальний епізод в історії фортеці.

²⁷ О. О. Кочубинський помилково припускав, що тут був молдавський герб: «голова тура із зіркою між рогів» [295, с. 174].

Даний варіант читання зазнав критики з боку І. Богдана. Якщо російський славіст наполягав на змішуванні в напису молдавських і слов'янських слів, то його румунський колега демонструє в цьому питанні неупередженість: ніяких молдавських слів в тексті немає. Він пропонує наступний варіант перекладу: «Побудована ця стіна і озброєна була від пана Станчула в рік 1454 місяця березня» [540, р. 327].

Дата залишається незмінною. І. Богдан не згоден лише з позначенням числа в кінці рядка. Також з'являється ім'я фігуранта – пана Станчула, який сприймається за текстом як будівельник вежі і стіни навколо, а також як ініціатор її озброєння.

Версія І. І. Богдана отримала подальший розвиток в історіографії. З'явилося переконання, ніби Станчул не тільки спорудив вежу № 3, але й озброїв («оружил») її «потужними приладами для гармат», а разом з тим – й інші вежі Військового двору [218, с. 341-349; 291, с. 27, 60, 62].

І. Богдан вважає, що пан Станчул займав посаду пиркалаба Білгорода в рік зведення вежі. Він звертається за доказами до середньовічних грамот. Дослідник приходять до висновку, що Станчул займав цю посаду з перервами, починаючи з 1453 р., а постійно перебував на ній протягом 16 років: з 1459 р. по 1475 рр. [540, р. 328, 329].

Дещо інший погляд на зміст тексту плити дозволяють сформулювати результати безпосереднього вивчення оригіналу [344, с. 205-206]. Ретельний аналіз дозволив отримати наступний варіант прочитання напису (доаток Б, рис. 11).

Текст:

Съвршіся сін (м)҃рѣ

(с)о(т)р҃ж(ден)и(є)мѣ пана

Станьчула въ лѣто

СЦ҃ѢВ м(ар)та ла

Переклад:

«Збудована ця стіна зусиллями пана Станьчула в рік 1454 р. березня 31-го».

Основною відмінністю від версій попередників стало прочитання слова «СОТРУЖДЕНИЕМЪ» у другому рядку, що повністю змінило загальний зміст попередніх перекладів. Таким чином, дві пам'ятки епіграфіки 1450-х рр. відображають собою черговий етап посилення обороноздатності фортеці. Причиною стала нова військова загроза з боку османів. Як і в 1440 р. будівельні роботи закінчуються буквально за лічені місяці до очікуваного нападу на місто. Так, вежу № 3 було закінчено 31 березня 1454 р., а вже у другій половині червня до фортеці підійшла ескадра турецького капітана Темір-Кая. Спроба атакувати місто з лиману не мала успіху [372, с. 237-138], як і в 1420 р.

В обороні міста особисто брав участь молдавський господар Олександр II [210, с. 194]. Йому було всього 16 років [7, с. 25]. Тому зовсім не дивно, що донатором вежі № 3 (можливо, й інших, що не збереглися) виступав настільки досвідчений керівник, як пан Станчул. Правда, важко сказати, чи дійсно він був у цей період пиркалабом фортеці. У грамотах слово: «пан» передувало іменам титулованих осіб при боярській раді та додавали назву посади, якщо така була. Схоже, подібної канцелярської форми дотримувалися і різьбярі білгородських плит.

Про пана Станчула відомо небагато. Був одружений на дочці Олександра I (1400 – 1432 рр.), займав різні державні посади як радник, скарбник (1435 р.), постельник (1436-1443 рр.) і пиркалаб Білгородської фортеці (1448 р.?, 1453 р., 1456 р., 1466-1470 рр.). Його кар'єра почалася відразу ж після смерті Олександра Доброго, 4 січня 1432 р., зі сходження на престол його сина Ілляша I, який ввів Станчула до господарської ради. Станчул залишався одним з радників Ілляша протягом майже всього правління останнього. Він продовжував залишатися довіреною особою при синові Ілляша, Олександрі II, на період правління якого припала облога Темір-Кая.

Його ім'я вперше фігурує в контексті посади пиркалаба в молдавській грамоті від 5 жовтня 1448 р. Правда, не відомо, якої з фортець Молдавії [126, р. 411]. Як «пиркалаб Білгорода» Станчул вперше згадується в грамоті від 23 січня 1453 р. [127, р. 34], на що вказував ще І. Богдан [540, р. 329]. Але це разова згадка, і укладачі збірки документів DRH схильні трактувати повідомлення як помилку писаря, посилаючись на те, що пиркалабом Білгорода в даний час був пан Костя [127, р. 36].

Вже 12 червня 1453 р. пиркалабом названий пан Петро. У цій грамоті також згаданий і Станчул, але взагалі без регалій [127, р. 42-43]. Петро, схоже, отримав посаду пиркалаба після свого брата: ім'я Кості в цій грамоті вже не згадується. У грамоті від 20 червня 1453 р. на посаді пиркалаба знову згадується Петро. Правда, як і раніше не уточнюється: Білгорода чи ні. Ім'я Станчула в цій грамоті знову приведено без позначення посади [127, р. 44-45].

У грамоті від 1 січня 1454 р. за три місяці до будівництва вежі № 3, Станчул знову згадується, але без регалій, а Петро – як пиркалаб (але без назви фортеці). Наступна грамота в списку датована вже 25 серпня 1454 р., після того, як облога Темір-Кая була знята. У цій грамоті відсутні імена Станчула і Петра пиркалаба, що пов'язано, очевидно, зі зміною влади (після Олександрела приходить воєвода Петро).

Згодом пиркалаб Петро і пан Станчул ще будуть фігурувати в грамотах від 8 лютого, 20 серпня та 12 грудня 1455 р. [127, р. 63, 75, 77]. І лише в грамоті від 11 вересня 1467 р. з'являється «**Станчоул Белгородский**» [127, р. 215]. У грамоті від 28 липня 1468 р. він вже згадується «як пиркалаб Білгородський» [127, р. 221]. Пан «Станчул пиркалаб» править у Білгороді спільно зі Збирею до 1470 р. В документі від 18 липня вперше замість нього з'являється пан Белко [127, р. 252]. Таким чином, в період з жовтня 1449 р. по січень 1454 р. у Білгороді на посаді пиркалаба перебував пан Петро, брат Кості. Можливо, він залишився пиркалабом до серпня 1454 р., до нападу на місто турецької ескадри. На

користь цього припущення говорить той факт, що ім'я Петра несподівано з'являється в одній з перших грамот періоду правління Стефана III, від 8 вересня 1457 р., де він зазначений як співправитель Влайку: «віра пана Петра, пиркалаба, віра пана Влайкула, пиркалаба Білгородського» [127, р. 94-95].

Це побічно вказує на те, що Станчул все-таки не був пиркалабом Білгорода у березні 1454 р. Проте його ім'я фігурує в грамотах впродовж більш ніж 22 років і, періодично, у зв'язку з Білгородом. Схоже, що авторитет і вплив цієї людини в місті на Дністрі був досить великим, щоб здійснити подібну будівельну ініціативу на момент раптової небезпеки.

У зв'язку з особливими конструктивними ознаками збудованої вежі, А. В. Федорук та І. М. Кубай порушують тему зв'язків Станчула з гуситами [490]. Вежа № 3 пристосована для розміщення трьох гармат типу тарасниці [561] та однієї більшої польової гармати невизначеного типу (можливо, гуфниці). Це стає зрозуміло завдяки збереженим формам бійниць (повністю чи частково) по периметру вежі: три її сторони на верхньому ярусі мають по одній бійниці для тарасниць, з яких повністю збереглася лише одна (додаток Б, рис. 12-14). Четверта бійниця, яка частково пошкоджена, розташована на північному фланзі (ліворуч на: додаток Б, рис. 15а) та має скошену назовні нижню поверхню для збільшення куту обстрілу під вежею, у т. зв. «мертвій зоні» (додаток Б, рис. 15б). Ця вогнепальна зброя традиційно співвідноситься саме з гуситською військовою справою [490, с. 259; 536, р. 75-80; 551] та мала розповсюдження на теренах українського правобережжя, що підтверджено завдяки результатам археологічних досліджень. Наприклад, в замку у с. Сокілець Гайсинського р-ну Вінницької обл. було знайдено у 2002-2003 рр. одне глиняне ядро чорного кольору діаметром 4,0 см з металевою серцевиною, що інтерпретується саме як заряд до цього типу гармат [216, с. 78].

До речі, вежа № 3 ще чекає на окреме дослідження саме з точки зору її озброєння. Це одна з небагатьох споруд фортеці, що є унікальною через те,

що збереглася майже не перебудованою з часів свого заснування та ще й з точною інформацією про час появи та донатора, який належить до відомих історичних постатей [306, с. 75-80]. Гуситські війни 1419-1485 рр. та військове мистецтво гуситів отримало міжнародний резонанс і пізніше вплинуло на розвиток військової справи по всій Європі. Не стали винятком і західні терени сучасної України [348], а також Молдавське воєводство. Найбільш ранні відомості про проникнення гуситів до Молдавії відносяться до початку 20-х рр. XV ст., коли сюди тікали, рятуючись від переслідувань, перші чеські проповідники з Північної Угорщини [490, с. 256]. Угорські та саксонські гусити з теренів Угорського королівства трьома хвилями проникали до середньовічної Молдавії: у 1420, 1437 та 1460 рр. Першій групі гуситів Олександр Добрий надав дуже добрий прийом. У 1431 р. особливим рішенням він взяв гуситів під свій особистий захист. Вони оселялися переважно в містах. Наявність їх громад підтверджено у Романі, Бакеу, Тиргу-Нямц та інших містах. Найближчим до Білгорода містом, де доведено існування гуситської громади, був Чобруч на Нижньому Дністрі, який за 70 км на північний захід від нього. Нащадки колишніх угорських гуситів проживали тут ще навіть на початку XVIII ст. [566, s. 106].

Румунський дослідник К. Джуреску виділяє декілька причин, через які гусити прямували до Молдавського воєводства. Серед них релігійна лояльність влади та її незалежність від католицьких релігійних структур [566, s. 120-121]. Натомість господарю від гуситів був свій зиск переселенці мали неабиякий військовий досвід, передовий для того часу.

Часто колишні таборити та «сироти» наймались до складу польських і угорських військ, яких, в свою чергу, закликали на допомогу різні претенденти у боротьбі за молдавський престол у 1440-х рр. Особливо багато гуситів служило як найманці в армії трансільванського воєводи і регента Угорського королівства Яноша Хуньяді. Не виключено, що чеські найманці входили до складу угорського гарнізону Кілії після передачі її

молдавським господарем Яношу. Можливо, вони могли бути пов'язані з гарнізоном Білгорода [82, с. 59; 58, с. 62]. Елементи гуситського військового мистецтва простежуються в битвах молдавського війська з турками при Васлуї (1475 р.) та Білій долині (1476 р.), а також у «Повстанні Мухи» 1490-1492 рр. [490, с. 262-263, 266].

Джерела повідомляють про переселення до Молдавії з Трансильванії двох кнезів на ім'я Коста і Станчул в середині 1430-х рр. Можливо, вони були гуситами [490, с. 256]. Якраз в цей період починається католицька реакція проти гуситів в Угорському королівстві, що призвело до т. зв. «селянського повстання» у Південній Угорщині й Трансильванії у 1437 р. [514, с. 163-164]. Побічно про гуситське походження двох переселенців свідчить не тільки час і маршрут втечі, гуситське озброєння, що було встановлено Станчулом на вежу 1454 р. у Білгороді [326, с. 239; 307, с. 77-88].

Свого часу, помітивши схожість пам'ятних знаків на двох плитах з веж № 3 (1454 р.) та № 26 (1452 р.), В. П. Кирилко висловив припущення про відносну синхронність у створенні цих будівель та написів з них. Дослідник реконструював частково пошкоджене зображення геральдичного щита на плиті 1454 р., розшифрувавши його як «монограму з двох, розташованих по вертикалі, букв: спереду – «А», а над нею «Л» (додаток Б, рис. 16), що могло означати ім'я молдавського господаря Олександра II (Александрела) [281, с. 215-216].

Нумізмат Л. В. Дергачова повністю приймає варіант промалюнку знака на щиті, який запропонував В. П. Кирилко, вбачаючи в ньому дельту, вміщену під ніжки літери Л (як і на плиті 1452 р. з малюнка 1819 р.). Однак вона не згодна з авторською інтерпретацією знака. Оскільки сам зміст напису вказує на зусилля пана Станчула у будівництві вежі, значить це саме він «діяння свої підтвердив словами, що вирізьблені на меморіальній плиті», і слова свої затвердив власним особисто-родовим знаком [251, с. 395].

Як людина високого державного статусу, Станчул мав печатку з особистим родовим знаком, яка являє собою зображення дельти, що вписана в геральдичний щит у супроводі імені (додаток Б, рис. 17). Л. В. Дергачова малюнок з відбитку печатки [379, с. 91] дещо корегує: в щиті розташовуються два знака, один над іншим. Верхній відповідає великій літері грецького алфавіту – лямбда Λ , а нижній – великій літері Δ . Також вони зображені і на плиті 1454 р. Обидва елементи формують систематизований або геометричний, тамгоподібний знак. Такий же знак був виявлений і на одному з підтипів молдавських монет (підтип II), що були викарбувані у XV ст. [246, с. 397].

Нумізмати не виключали ймовірності щодо приналежності цих емісій до локальних випусків Білгорода і відносили чекан до періоду правління Олександра I, 1415-1431 рр. [582, р. 28; 210, с. 201]. Причому, зображення рівностороннього хреста на монетах цього типу могло бути перейнято саме з угорських парвусів [583, р. 91], звідки, власне, і прийшов до Молдавського воєводства Станчул.

Л. В. Дергачова датує цю емісію монет 1435 р., коли Станчул точно займав посаду скарбника країни, або 1437 р. Ймовірно, сановник контролював випуск цих емісій, відзначаючи їх своїм особисто-родовим знаком, що не характерно для попередніх емітентів середньовічної Молдавії. Якщо все так, то даний монетний тип міг бути переданий Станчулу на відкуп [249, с. 399]. Таким чином, згідно Л. В. Дергачової родовий знак цього пана відображений на двох плитах веж Білгородської фортеці, збудованих ним у першій половині 1450-х рр. Той же знак є на певному типу монет 1430-х рр., а також на його особистій печатці.

Окрему точку зору висловила М. О. Шлапак, інтерпретуючи емблему на плиті як геральдичний символ, що пов'язаний з польською традицією (стремено), а не літери [629].

Ймовірно, сам Станчул походив із князівського роду і був пов'язаний з гуситським рухом. Чому і втік до Молдавії з Трансільванії на початку 1430-х рр. Типологія бійниць башти № 3 вказує на те, що для зведення та її

озброєння він запросив фахівців з чеських найманців. Можливо, з числа тих, що втекли з ним до Молдавії. Він робить стрімку кар'єру при дворі Ілляша I, зберігаючи своє статусне положення аж до самої смерті у 1479 р.

Гуситський вплив на становлення молдавської фортифікації Нижнього Подністров'я в середині XV ст. демонструє ще одну пам'ятку епіграфіки з Білгорода. Облоговий артилерійський вогонь військ султана Баязида II призвів до руйнування зовнішньої лінії фортечних стін у серпні 1484 р.²⁸ По всьому фронту збереглися лише дві вежі молдавського періоду: вже згадана № 3 та Велика (т. зв. Кілійська) брама [324, с. 368-369].

Кілійська брама – споруда з кількома будівельними періодами, які чітко простежуються за конструктивними ознаками. Поява первинної надбрамної вежі відноситься до другої половини 1450-х рр. На другому етапі, за часів Стефана Великого, вона була посилена потужною зовнішньою стіною з трьох боків. На третьому етапі вежа зазнала внутрішнього перепланування на верхніх ярусах вже за епохи Баязида II [324, с. 280-292].

Другий етап датований завдяки пам'ятній плиті 1484 р., що також зберігається у ХОКМ (Інв. №: ХОКМ-а-9632). Це мармурова сполія прямокутної форми. Поверхня вкрита патиною. Висота – 89 см, ширина – 46,5 см. Товщина від 10,5 – до 11,5 см. Розміри по тильній стороні такі ж самі.

Лицьова поверхня плити ретельно відшліфована і розділена на дві нерівні частини. Верхня, більша частина (розмірами 51×41 см), відведена під зображення геральдичних символів (нашоломник та герб) молдавського господаря Стефана Великого. У порівнянні з численними прикладами з середньовічних гербовників, має пряму аналогію з зображенням з Євангелія 1503 р., що належав Стефану III [558, р. 121, fig. 203]. Центральну частину композиції займає нашоломник та голова тура, з якої виростають орнаментальні завитки декорованого фону. Нижче з нахилом розташований герб Стефана – розсічений щит старофранцузького типу з трьома фасціями в

---

²⁸ Власне, через це ми не знаємо як виглядала саме молдавська фортеця ззовні, в період до серпня 1484 р.

лівій частині й трьома ліліями в правій. Висота щита – 12,5 см, ширина 9,5 см. Між рогами тура – шестикутна зірка. Над ними – лілія, по боках – місяць (праворуч) і сонце (ліворуч).

Нижню частину лицевої сторони плити займає кириличний напис з шириною колонки 37,5 см у п'яти рядках. При всій ретельності і високій техніці різьблення має місце недбалість в розподілі тексту по рядках. Різьбяр п'ять разів заступив на поля: на початку першого, другого і третього рядків, а також наприкінці другого і третього. Висота рядків не тільки вирізняється від норми (4 см), яка простежується на інших плитах, вона різниться в межах самої плити. Ступінь збереженості різьблення чудовий. До наукового обігу пам'ятку ввів О. О. Кочубинський²⁹. Плику нібито випадково виявив місцевий житель Аккермана у 1886 р. під час ведення земляних робіт, в межах міської забудови, приблизно в 600 м на південний схід від Кілійської брами [294, с. 513].

Розібравши на місці без особливих зусиль текст про встановлення плити на честь закінчення будівництва «Великої брами», О. О. Кочубинський переконався в наявності ніші на Кілійській надбрамній вежі (№ 6), схожою за формою і розмірами. Ніша розташована на висоті 7,5 м від сучасної денної поверхні, над північним ступінчастим контрфорсом, праворуч від прольоту воріт (при вході до фортеці) (додаток Б, рис. 18).

Її розміри [343, с. 198] вдалося уточнити, отримавши у 2016 р. безпосередній доступ до неї: ширина 59 см, висота – 1 м. З'ясувалося, що не збігаються не тільки розміри ніші і плити, але також і контури. Різницю середньовічні майстри компенсували шляхом забутовки по лівому боці щілини між краєм ніші та плитою. У верхній частині ця забутовка збереглася дотепер, в нижній частині камені випали, але напрямок цього

²⁹ У виданні П. М. Батюшкова наведено гравюру цієї плити з позначкою: «А. Уро. гр.» [167, с. 54]. Якщо це скорочення означає: «гр. О. С. Уваров», то підпис слід визнати помилковим, оскільки плита знайдена через два роки після смерті графа. Цей же малюнок потрапив в монографію «Історичні дослідження Кілії та Четатя Албе» Н. Йорги, правда, вже без сумнівного автографа [585, р. 98].

вторинного фіксуючого мурування вказує шар застиглого вапняного розчину, на якому простежуються сліди видавлювання, утворені при монтажі плити. При цьому коригування зазнали верхня та ліва сторони ніші.

Це вказує на те, що спочатку ніша готувалася під плиту більших розмірів ніж та, яка була встановлена. Потім, з якоїсь причини першу плиту вирішили не встановлювати, підібравши на руїнах античного міста Тіра мармурову сполію менших розмірів. У процесі її монтажу довелося усувати зазори. Контури внутрішньої коригувальної кладки точно збігаються з розмірами плити [310, с. 171]. Це вдалося з'ясувати під час повернення у нішу точної формованої копії плити у травні 2016 р. (додаток Б, рис. 19).

Плита востаннє помічена на фасаді у 1789 р., коли її коротко описав вельми уважний до таких речей барон Кампенгаузен: «Поруч з одними з воріт бачив чотирикутний камінь, на якому зображений зубр із зігнутими рогами. Між рогами зірка п'ятикутна і під шиєю зубра герб, розділений від верху до низу на два поля, в одній з половинок ми можемо бачити чотири горизонтальних лінії з трьома ліліями» [113, р. 871].

Перший варіант перекладу кириличного напису запропонував О. О. Кочубинський: «У рік від втілення Господня 1438 завершено велику браму у дні благочестивого і Стефана воєводи і в дні пана Луція Хермана» [294, с. 520].

Епіграфіст побачив в тексті дату в системі літочислення від Р. Х., а не від створення світу, як було прийнято в молдавських документах XV ст. Важливо, що даті передує формула «пѡд лѣти вѣплѣченіа господа». Її фахівець називав «дивною». В наведеній даті: «**АУЛИ**» він неправильно розшифрував дві останні літери, виходячи, мабуть, з припущення, що Стефан – син Олександра Доброго, який зазначений у тексті плити 1440 р. [294, с. 521-522].

Цей хибний варіант датування плити увійшов до альманаху, виданого П. М. Батюшковим [156, с. 54], та монографію Н. Йорги [585, р. 98] разом з літографією невідомого автора. Після цих публікацій в

румунській науковій пресі з'явилася серія критичних матеріалів, спрямованих проти версії О. О. Кочубинського. Епіграфіст І. Богдан згадує статтю з «*Noua Revistă Română*» від 15 грудня 1900 р. (на жаль, її назва не повідомляється), де Н. Йорга вперше заявив, що в тексті стоїть дата: 1484 р. [540, р. 312-313]. Можливо, саме через авторитет румунського історика у своїй першій публікації на цю тему І. Богдан визнав цю дату «близькою до правди». Стаття так і називалася: «Напис 1484 року з великої брами Четатя Албе» [539, р. 247-253]. Проте доктор І. Тановічану, знавець генеалогії молдавських бояр, розкритикував дату «1484 р.» ґрунтуючись на історичних відомостях: імена двох бояр (або пиркалабів), які згадані в написі, відсутні в документах 1484 р. так само, як і в документах попередніх років. Отже, автор зробив висновок про можливість датування плити приблизно 1474 р. «якщо дата в тексті взагалі була» [632, р. 462-469; 633, р. 136-137].

Після цього помилкового зауваження І. Богдан переглядає свою версію і «отримує дату, близьку до варіанту І. Тановічану» [540, р. 312-313]. Розвиваючи цю версію в своєму розлогіму дослідженні: «Написи з Четатя Албе і панування Молдавії над нею», І. Богдан приходять вже до дати: 1476 р. [540, р. 330-336]. Ця стаття підвела ризику під дискусією з питання датування плити з Великої (Кілійської) брами. Хибний варіант датування, запропонований І. Богданом, міцно закріпився в історіографії і не переглядався аж до теперішнього часу. Н. Йорге запропонував з самого початку правильну дату, що більше не бралось до уваги. Дата будівництва Кілійської брами (1476 р.) увійшла в наукові видання Молдавії, Румунії, України [446, с. 79; 206, с. 122; 200, с. 443; 500, с. 28 та ін.].

При цьому працювати з текстом плити І. Богдан міг тільки за фотографіями. У 1886³⁰ і 1888³¹ рр. для румунської Академії наук було

³⁰ Знімки 1886 р. – мабуть, ті самі, які відправив до Бухареста мешканець Аккермана та автор знахідки, в надії, що «прийдуть мисливці з того берега Пруту» та заплатять добру ціну [294, с. 514].

³¹ Йдеться про знімки, які зробив через кілька місяців після надходження плити в колекцію Одеського товариства історії та старожитностей (1887 р.) такий собі пан Строеско з Кишинева [294, с. 518].

зроблено дві фотографії цієї епіграфічної пам'ятки [540, р. 331]. Судячи з усього, саме з ними і працював дослідник, оскільки вже у 1894 р. румунський історик Е. Теодореску при відвідуванні Одеського музею старожитностей «не знайшов» плити з кириличними текстами з Білгорода [540, р. 314, прим. 1], однак це зовсім не означає, що їх там не було³².

Дату І. Богдан пропонує читати в традиційному для середньовічної Молдавії стилі: від створення світу. Пана Луці і пана Хермана він бачить як двох різних людей, а в іншому його версія не вирізняється від запропонованої О. О. Кочубинським. Переклад пропонує такий: «У рік від втілення Господня 6984 споруджено цю велику браму в дні благочестивого і Стефана воєводи і в дні пана Луці та пана Хермана» [540, р. 333]. Розуміючи, що датування тексту від створення світу суперечить вступній формулі: «пѡд лѣти вѣплѣщеніа господа», І. Богдан плутано спробував пояснити невідповідність. Нібито різьбяр працював за своїм власним шаблоном. Оскільки «в житті він використовував підрахунок років за стилем від народження Христа», міркує І. Богдан, то аналогічна формула введена ним на власний розсуд на початку тексту. Однак дату різьбяр привів згідно з давньослов'янською традицією: від створення світу, замість того, щоб відразу переробити 6984 рік на 1476 р. від Р. Х. Чому? Тому що «у середньовічному Білгороді, де західні елементи культури настільки ж численні, як і східні, в чужинних для (православної) церкви умовах, цей різьбяр дозволив собі використати стиль християнської ери або її змішання з іудейської ерою», – резюмував дослідник [540, р. 334-335].

Куди більш обґрунтованим виглядає другий його висновок: в останньому рядку дійсно імена двох людей, а не одного. Правда, ім'я першого з них він читає як: «пан Лука» (замість «Луці»), а другого – «пан Херман», вважаючи їх пиркалабами [540, р. 335]. Отже, дослідник просто спробував «узгодити» між собою два повідомлення в тексті: факт спільного правління пиркалабів Луки та Хермана у Білгороді, який датується за

³² Це означає, що дирекція музею заблокувала румунським колегам доступ до оригіналів.

грамотами 1475/76 рр. [127, р. 299-312], а також найбільш відповідний варіант дати створення плити (1476 р.).

Проведена робота з оригіналом напису дозволила перевірити і дещо уточнити висновки попередників (додаток Б, рис. 20):

Текст:

**Пѡдъ лети въплъщені
а Г(оспод)на А҃҃҃Д съвершисѧ велика
врата въ дньы благочестиваго ж Ѡ
тѣфана воєвѡдѣ и въ дне
паноу Луци (и) паноу Хрманоу**

Переклад: «У рік від втілення Господня 1484-й, завершено Велику браму, в дні благочестивого ж Стефана воєводи і в дні (?) Пану Луці (і) пану Херману» [343, с. 201].

На початку тексту наведена формула, яка навмисно підкреслює особливість системи літочислення, відповідно до якої слід сприймати дату в даному випадку. Дата складається з чотирьох букв. Читається цілком ясно, букви без сколів, контури чіткі. Першою йде титла «тисяча», яка трохи перекрита літерою «а» (означає одиницю). За нею літери: «Ѳ» (400), «п» (80), і «А» (4), яка нагадує сучасний м'який знак, та вже зустрічалася в першому рядку. В сумі: «1484». Після дати йде фраза: «сѡ҃҃҃ершисѧ велика». Таким чином, слід визнати правоту ранніх поглядів І. Богдана щодо датування плити [539, р. 247-253] і необґрунтованість дати «1476 р.» [540, р. 334], так само як і дати «1438 р.» [294, с. 520].

Молдавська літописна традиція і канцелярське діловодство XV ст. майже не знають прецедентів використання в державних документах літочислення від Р. Х. або подвійного літочислення. У Молдавії аж до 80-х рр. XVI ст. користувалися ерою від створення світу [279, с. 14]. Тому є дивним такий спосіб датування плити з Великої брами, на що відразу звернув увагу О. О. Кочубинський: «ця формула [від втілення Господа] для

позначення часу в пам'ятках слов'янської мови не зовсім звичайна, але вона відома в канцелярському складі сербських грамот» [294, с. 522].

Проте у середньовічній Молдавії іноді використовували літочислення в стилі від Р. Х., що пояснюється тісними контактами з деякими європейськими та балканськими країнами. Так, «серед південних слов'ян тільки в Боснії вели літочислення від Р. Х., що пояснювалося їх прихильністю до богомільля. У сербських друкованих книгах XV-XVI ст. зазвичай вказувалися дві дати – від створення світу та від Р. Х.» [467, с. 47].

Як приклад молдавського середньовічного документа з подвійним датуванням можна навести Молдавсько-Польський літопис, складений на латиниці – для зручності користування іноземними читачами, тому її супроводжує синкретична формула: «От року сотворения света 6860, от рождения божьего 1352» [36, с. 105]. Або, наприклад, грамота, адресована польському королю Владиславу від молдавського господаря Петра Мушата з формулою слов'янською: «оу лето бжьего рождества, а и т. п. и.» (1388 р.) [210, с. 248]. Подібні випадки поодинокі і пояснюються міжнародним характером документів. Саме такий випадок – плита з Білгорода 1484 р., текст і дата якої розраховувалася на міжнаціональну аудиторію.

Молдавські офіційні документи часів Стефана Великого датовані в стилі від створення світу відповідно до православної церковної традиції [126; 127]. Плита з датою: «1484 р. від Р. Х.» являє собою унікальний прецедент в середньовічній Молдавії. Можливо, цей текст слід розцінювати як ознаку того, що вежу споруджував західноєвропейський майстер. Ознакою того може слугувати формула «від втілення Господа», яка свідчить про застосування різьбярем календаря в стилі Благовіщення, згідно з яким новий рік починався з 25 березня. Цей стиль дуже поширений в середньовічній Європі, особливо в країнах з католицьким впливом [495, с. 74; 288, с. 232]. З огляду на березневу дату початку «року від втілення» і літописні відомості про взяття Білгорода турками 5 серпня 1484 р., дату

капітальної модернізації надбрамної вежі № 6 можна віднести до квітня-липня. Але, швидше за все, роботи завершилися вже до початку липня, коли Баязид II підійшов до сусідньої Кілії (14-го числа вона впала) [7, с. 30].

Під «завершенням великої брами» не можна розуміти будівництво надбрамної вежі, а лише капітальну реконструкцію, коли стару браму обнесли зовнішньою стіною, на якій і розташовувалася плита Стефана 1484 р. [324, с. 286].

Причому, повністю завершити роботи майстри, мабуть, так і не встигли. В архітектурі вежі відсутні ознаки функціонування пристрою для підйому герси, задуманої якраз на східному фасаді, в межах нової стіни. Рамку з пазами для неї спорудили, але без всяких отворів для тросів у верхній частині. Відсутні сліди зношеності внутрішньої поверхні рамки [324, с. 28-9-190, рис. 223].

Дата на плиті «1484 р.» спростовує висновок І. Богдана про те, що в тексті згадані імена двох пиркалабів. Грамоти свідчать – в цей рік у Білгороді пиркалабами служили пан Оана та пан Герман (1481-1484 рр.). Різниця в написанні імен Герман та Херман в одній літері, але грамоти вирізняють цих двох осіб, які часто згадуються в одному рядку. Так, в грамоті від 12 квітня 1483 р. йдеться: «вєра пана Хрѣмана, вєра пана Германа и вєра пана Оана, пиркалабове Белоградских» [127, с. 378, 382]. Ця ж формула повторюється і в грамоті від 12 травня 1484 р., складеної за три місяці до падіння міста [127, с. 392].

Ім'я пиркалаба Германа (разом з Оана) зустрічається в літописних повідомленнях про турецьку облогу Білгорода у 1484 р.: «Тогожде лета (6992) августа 5 въ сряде възяше и Белоград при Германа и Оана пиркалаба» [7, с. 30; 58, с. 72].

Немає сумнівів, що Херман з тексту білгородської плити 1484 року – це колишній пиркалаб. Саме він, в офіційному статусі, як «пиркалаб Херман», відзначений в тексті ще однієї будівельної плити з цього міста, з датою 1480 р. (див. нижче) [343, с. 191-194]. Він залишався пиркалабом

Білгорода в період з 1476 по 1480 рр. В першій половині цього терміну його співправителем був Лука, а в другій – Дума.

Менш впевнено ідентифікується «пан Луці». І. Богдан ототожнював його з пиркалабом Лукою, який служив спільно з Херманом у 1475-1476 рр. і, «здається, помер» до лютого 1478 р. [540, с. 335]. Але він міг і дожити до 1484 р. та бути відзначений в тексті плити з Великої брами. Так, давальний відмінок слів 5-го рядку допускає читання літери «ц» в імені «Луци», як «к» (Луки). Тоді «ДНЕ» в кінці 4-го рядку являє собою слово в скороченому вигляді, та, ймовірно, реконструюється як «(Благо) Д(арє)н(и)є». Тобто, завдяки пану Луці і пану Херману (колишнім пиркалабам), вежа «відбулася» в дні Стефана III.

З іншого боку, давальний відмінок міг бути вжитий різьбярем помилково. Тоді ім'я «Луци» слід читати саме так, як воно вирізьблене. Його написання може виявитися кириличною калькою з чеського імені «Luci»³³ (ч. р.), зменшувальне від «Lucian». Походить від латинського преномену «Lucianus» (лат. Lux – «світло»).

Якщо пан Луці був дійсно чехом, який перебував на службі у молдавського господаря, то датування будівельної плити за «Благовіщенським» календарним стилем є цілком логічним. Тим більше, що ця формула широко застосовувалася в чеських джерелах синхронного періоду. Наприклад, у відомій «гуситській хроніці» XV ст. Лаврентія з Бржезовой, текст якої починається з тієї ж формули: «В літо від втілення Господа 1414-те високоповажне і божественне причастя...» [31, с. 21].

Таким чином, дві збережені вежі XV ст. молдавського періоду в зовнішньому східному фронті Білгородської фортеці з високою ймовірністю були побудовані вихідцями з Чехії, можливо, гуситами.

Проект білгородської фортеці слугував прототипом для будівництва іншого форпосту у Параталасії – укріплень Кілії Нової на Нижньому Дунаї.

³³ Таке ж написання властиво ще для угорської мови, але там це ім'я вживалося як жіноче, зменшувальне від «Lucza» («Луца»), «Lúcia» («Луція»).

Її зведення на лівому березі Дунаю здійснилося в рекордно короткий термін, якщо вірити літописним даним. Молдавський господар Стефан Великий приступив до справи 22 червня 1479 р. і закінчив в той же рік, 16 липня [7, с. 29]. Тобто, на всі роботи пішло 25 діб. При цьому була використана праця «800 каменярів і 17 тис. підсобних робітників» [94, с. 51]. Важко судити з даного повідомлення про обсяг виконаних робіт, як і складно повірити в те, що за цей час з'явилася фортеця у відомих на 1770 р. кордонах (додаток В, рис. 2). Вважається, що Стефан Великий побудував трикутну в плані фортецю з цитаделлю та двома великими дворами. Найраніше з її зображень датовано 1770 р. На думку М. О. Шлапак, загальна площа фортеці становила 7,5 га [501, с. 429]. На наш погляд, вона була на гектар більше, ніж Білгород (8,3 га) [324, с. 13], а не менше.

Не схильний довіряти літописним повідомленням, П. П. Бирня датував початок будівництва Кілії 1475 р. або 1476 р. У 1479 р., на його думку, будівництво було закінчено [208, с. 183]. Будівництво фортеці Кілії не могло розпочатися в «суворі» (за висловом П. В. Советова) для Молдавії 1475-й та 1476-й роки. І без того складна політична ситуація в регіоні вкрай загострилася до літа 1475 р. Напруга стала спадати лише після битви при Білій долині влітку 1476 р. [468, с. 271].

Судячи зі збережених планів 1770 та 1794 рр. (додаток В, рис. 1-3), кам'яна фортеця Кілії в плані наближалася до рівнобічного трикутника з довжиною медіани біля 400 м. У 1770 р. територія фортеці поділялася на два основних двора, які були розділені стіною з єдиною баштою по центру та внутрішнім ровом. У 1790-ті рр. ці двори називалися: «Мала фортеця» і «Велика фортеця». На краю берегового мису розташовувалась цитадель, яка також обнесена ровом з перекинутим мостом і додатковою захисною стіною. Цитадель в плані наближалась до квадрата розміром 45×45 м з чотирма квадратними вежами шириною приблизно 10-15 м (додаток В, рис. 1; 4).

З північної і північно-західної сторони у зовнішній фортечній огорожі були влаштовані дві брами. Перед ними, з боку міста, існували

великі майдани. Головним залишався північно-східний в'їзд до фортеці, який захищали дві надбрамні вежі, розташовані в шаховому порядку одна по відношенню до іншої (додаток В, рис. 5). З напільної сторони головна брама була прикрита трикутним в плані контргардом (не раніше середини XVIII ст.). Другий контргард знаходився з південного сходу біля «Малої брами» (Kuchuc karu), прикриваючи вихід до Дунаю, біля т. зв. «Дівочій вежі» [504, с. 218].

В цілому налічувалося 15 веж по зовнішньому фронту вздовж водяного рову. Багатокутні вежі чергувалися з квадратними. У рові налічувалося 7 веж прямокутних в плані. Комунікація між двома дворами здійснювалася через квадратну надбрамну вежу, розміщену в центральній частині розділювальної стіни (на аксонометричному кресленні 1770 р. видно перекидний міст, влаштований перед нею). Гирла рову під розділювальною стіною прикриті додатковими вежами. Вхід до цитаделі розташовувався з північно-східного боку.

Щодо дати спорудження фортеці (1479 р.) немає підстав не довіряти літописним даним. Але навряд чи будівельникам вдалося впоратися лише за 25 днів, якщо брати до уваги відомі нам розміри фортеці за планами XVIII ст. Після кампанії 1476 р. настав час затишшя у відносинах Молдавії з турками, яке тривало аж до 1484 р. Користуючись цим, Стефан міг розпочати у 1479 р. «перенесення» Старої Кілії на лівий берег. Майже повна схожість планів Кілії та Білгорода неодноразово підкреслювалася дослідниками [501, с. 421-429; 324, с. 116]. Немає сумнівів, що Стефан, скоріше за все, взяв за зразок план Білгорода. Нова фортеця вирізнялася в деталях від прототипу (наприклад, квадратні вежі цитаделі) і була дещо більше за Білгород.

У центральній частині фортечного комплексу, також як і у Білгороді, була збудована церква. Найсуттєвіша відмінність у планах – перед розділювальною стіною у Білгороді не існувало рову, принаймні після

створення Цивільного двору. Цитадель тут, мабуть, мала у XV ст. аналогічну зовнішню додаткову захисну стіну з напільного боку, як у Кілії.

Вирізняється система виїзду через головну браму Кілії – вона організована за допомогою двох веж, розміщених не по одній осі. Втім, ця система могла бути збудована і Баязидом II під час масштабної реконструкції фортеці після облоги 1484 р. Проте немає сумнівів щодо походження цитаделі у доосманські часи. Одна з чотирьох веж, найбільш віддалена від входу та найближча до річки, заведена всередину замкової огорожі, тоді як інші винесені за її лінію назовні. Вірогідно, ця вежа мала особливе значення. На плані Ф. Кауффера 1794 р. у замковому дворі знаходиться палацова прямокутна в плані споруда, підписана латиницею «Geb Hane» (тур. «укріплена будівля»).

Замок з квадратними вежами – настільки незвичний для фортечної архітектури регіону план, що М. О. Шлапак мимоволі звернулася до італійських аналогів [626, р. 126-127]. Авторка нагадує, що у XIV ст. у Кілії існувала генуезька колонія. Однак у цей час фортеця і місто розміщувалися на правому березі Кілійського гирла Дунаю. За версією дослідниці, цей замок або вже існував тут окремо до 1479 р., коли почалося будівництво Стефана Великого (господар ніби просто оточив італійський форт новими стінами), або італійці самі збудували на новому місці замок для захисту власних комерційних інтересів в системі молдавської фортеці [626, р. 128. fig. 88].

Також М. О. Шлапак пов'язує походження замку з використанням артилерії: у Кілії «найвищими є вежі цитаделі, що дозволяє говорити про її зведення в епоху, що передує часу повсюдного використання вогнепальної зброї. За Стефана Великого артилерія диктує свої закони фортечного будівництва, вимагаючи різкого потовщення стін і знижуючи висоту веж. Найбільш ймовірно, що цитадель побудована генуезцями у XIV ст. як резиденція консула або як військовий опорний пункт для захисту торгової факторії від ворожих нападів» [501, с. 426].

Версія цікава, але не переконлива. Навряд чи такий авторитарний правитель, як Стефан III, дозволив би Генуї володіти своїм окремим замком у серці нової молдавської фортеці. З «італійських» архітектурних ознак у М. О. Шлапак є лише квадратна форма веж, яка універсальна в своєму роді, хоча й вирізняється від Білгорода.

На наш погляд, аналоги плану кілійської цитаделі слід шукати у фортецях Верхньої Молдавії, звідки Стефан міг привести своїх майстрів – замки XIV ст. Сучава і Тиргу-Нямц. Прямокутний регулярний план укріплень, квадратні в плані вежі, які не винесені за зовнішню лінію стін, а знаходяться в межах внутрішнього двору (додаток В, рис. 6) [626, р. 115. fig. 67; 270, с. 471, 475].

За часів Стефана III (1457-1504 рр.) артилерія ще не диктувала закони фортечного будівництва (хоча можна було б згадати ронделі у Сучаві, але їх загальноприйнята дата здається спірною). З напільного боку фортеці сам господар звів кам'яні, високі вежі архаїчного типу, які після 1495 р. відновив Баязид II [585, р. 89] (їх добре видно на акварелях М. М. Іванова 1790 р.) [323, с. 239-240, 262]³⁴. Сулейман Пишний будував високі кам'яні вежі навіть у 1538 р. (замок Бендер) з такими ж архаїчними ознаками. Взагалі артилерія використовувалася в Північному Причорномор'ї ще з кінця XIV ст. Наприклад, у Чембало 1434 р. зруйновано ділянку стіни та вежу внаслідок артилерійського обстрілу [372, с. 161; 350]. Баязид застосував важку артилерію при облозі Білгорода 1484 р. [96, с. 34; 324, с. 367]. Але всі ці приклади демонструють, що ніякої реакції, крім потовщення стін вже існуючих веж напільного фронту не було [372, с. 98-100; 324, с. 286, рис. 283]. Цитадель Кілії, судячи за картографічними матеріалами, відбудована в дусі оборонної архітектури розвиненого Середньовіччя. Одним з істотних аспектів, на наш погляд, залишається питання про причини, через які Стефан Великий здійснив безпрецедентну за всю історію регіону акцію з переселення з острова на Дунаї цілого міста (з усіма його мешканцями) на

---

³⁴ Зберігається у Фондах Державного Руського музею та ИИМК РАН [323, с. 239, 262].

лівий, корінний берег. Це настільки витратний і масштабний захід, що піти на нього господар міг лише з причин крайньої необхідності.

Причина переміщення міста і фортеці на лівий корінний берег з острова в дельті, могла бути пов'язана з підготовкою до очікуваного чергового вторгнення до регіону османських військ. Оборона острівного міста вимагала наявності флоту, яким Молдавія не володіла. Навпаки, османський флот мінімум двічі вже діяв в регіоні досить впевнено. Розміщення Кілії на правому, молдавському березі, відкривало можливість налагодження підхідних шляхів та маневрів з боку «материка».

Втім, місту це не допомогло, як відомо, через події літа 1484 р. На п'ятий рік свого існування на новому місці його коротка молдавська історія завершилася. Султан Баязид II побудував на місці церкви Стефана Великого свою мечеть, як символ нової влади і нового політичного впливу у регіоні.

2.2. Замок Качубейов і подільські фортифікаційні традиції (1420 – 1440 рр.)

Хаджибейська затока (сучасна Одеська) протягом 400 років займала унікальне географічне положення між ключовими річковими переправами Північно-Західного Причорномор'я – на Нижньому Дністрі та на Нижньому Дніпрі і Бузі (додаток Е, рис. 1). В районі переправ склалися свої урбаністичні та військово-політичні центри: Білгород (Аккерман), Бендери на Дністрі, і дещо пізніше Озі (Очаків) у гирлі Дніпро-Бузького лиману. За османських часів Хаджибей опинився в районі перетину водних і сухопутних шляхів між Аккерманом, Очаковом і Бендерами.

Порт тут з'явився вже до 1415 р. під назвою Качубейов [124, р. 367-368]. На помітний населений пункт з основними елементами міської інфраструктури (за мірками свого часу) він перетворюється, мабуть, не раніше середини 1760-х рр., але значно поступався Бендерам, Кілії та Аккерману.

Однією з ознак його статусу невеликого містечка у XV – XVIII ст. були фортифікаційні укріплення. Невирішеним досі залишалося питання еволюції фортифікації Качубейова-Хаджибея³⁵, проблема будівельної періодизації укріплень, їх датування та локалізації.

Історіографія з даного питання налічує 219 років, від П. І. Сумарокова, який у 1799 р., відвідавши молоду Одесу, проявив зацікавленість щодо турецького періоду історії цього місця. Не заставши слідів раннього замку, але зазначивши, що колись тут «розташовувалась приморська невелика фортеця», мандрівник локалізував будинок паші, який «стояв на подвір'ї будинку князя Волконського проти моїх вікон, де росте грушеве дерево» (на розі Ланжеронівської та Рішельєвської по непарній стороні) [86, с. 212-213]. На той момент це була єдина зі збережених Хаджибейських будівель.

Через 21 рік у Парижі виходять «Записки з історії Новоросії (від давнини до сьогодення)» маркіза де Кастельно (перевидані у 1827 р.). Перша у своєму роді спроба створення офіційної історії приєданого до Росії краю, задумана ще герцогом де Рішельє [400, с. 19, 21].

В описі турецького Хаджибея Ш. Кастельно повторює відомості П. І. Сумарокова: тут стояло лише кілька бараків, п'ять-шість кам'яних будинків, серед яких і будинок паші. Відомості про те, що «фортеця була оточена ровом, стіни дуже високі з зубцями були її єдиним захистом», явно взяті з якоїсь місцевої усної традиції [114, р. 8-9]. Це перша в історіографії характеристика конструктивних ознак замку, вона відповідає документам, що ввійшли до наукового обігу набагато пізніше³⁶.

Але з описом дисонує супровідний ілюстративний «план Одеси 1794 р.», де зображений не архаїчний (як випливає з тексту) замок, а сучасна для того часу земляна фортеця тенального типу, в якій не було високих фронтальних стін з зубцями, оскільки проектувалася з розрахунку

---

³⁵ Походження назви, напевно, йде від імені татарського князя Качибєя, одного з тих, хто брав участь у битві під Синіми Водами 1362 р. [372, с. 15-16].

³⁶ Схоже, до деяких архівів Ш. Кастельно мав доступ: «Рішельє доручив своєму другові збирати документи і відомості з метою написання твору з історії краю» [402, с. 18].

на застосування важкої артилерії (додаток Е, рис. 8). Незважаючи на солідні розміри укріплення на малюнку, автор дотримується характеристики П. І. Сумарокова та підписує оборонний комплекс як «Маленький турецький форт». Він розташований на «плані» приблизно в центральній частині плато південного берега Хаджибейської бухти, між двома балками, зайнятими в першому десятилітті ХІХ ст. Приморським бульваром сучасної Одеси.

Ш. Кастельно зобразив пізню російську Малу фортецю за проектом Ф. де Волана 1793 р., що не мала відношення до турецького періоду. Вона розміщувалася в північно-західній частині бульвару, а зовсім не по центру [114, р. 9; 320, рис. 5]. За варіантом маркіза локалізація турецької фортеці в районі пам'ятника Рішельє закріпилась в історіографії надовго (додаток Е, рис. 11б).

З такою ж часткою умовності він виносить на план й іншу російську земляну фортецю Ф. де Волана, на південний схід від гирла Карантинної балки, підписуючи її як «сліди фортеці». За мотивами оповідання П. І. Сумарокова вказані дві груші на лівому березі останньої. Відповідає повідомленням джерел і зазначений колодязь в гирлі Карантинної балки, який, ймовірно, зберіг своє значення з хаджибейських часів до епохи Рішельє. План відображає лише уявлення автора про історичну топографію Хаджибея, що були властиві для першої чверті ХІХ ст.

Одне з цих уявлень відображено в статті «Історичний погляд на Одесу» П. Морозова (1831 р.). Аналізуючи план Ш. Кастельно, він приходить до висновку, що споруда займала центральну частину бульвару, між пам'ятником Рішельє і т. зв. Напівкруглою будівлею. Автор довіряє цим відомостям маркіза, оскільки той спирався на повідомлення учасника російського штурму замку 1789 р. пана Аркудинського [367, с. 12]. А. Скальковський – наступний, після Ш. Кастельно, літописець півдня України і найближчий соратник нового генерал-губернатора М. С. Воронцова. У своїй праці «Перше тридцятиріччя Одеси» історик

вперше повністю наводить рапорт Й. де Рібаса про взяття ним Хаджибейського замку 14 вересня 1789 р. Але не використовує його для визначення локалізації фортифікаційної споруди.

Мимохідь А. Скальковський уточнює важливу подробицю щодо історичної топографії Хаджибея: у 1794 р. «турецьке укріплення, тобто колишній Хаджибейський замок, залишено в його колишньому вигляді та оточене казармами. Між фортецею і містом залишався великий простір, який тепер вже частково забудовано» [443, с. 37-38]. Ці слова суперечать свідченням джерел про те, що замок в жовтні 1789 р. був «зруйнований за допомогою двох мін» незабаром після його штурму військами Й. де Рібаса [24, с. 346], згідно з наказом Г. О. Потьомкіна [53, с. 293], або А. Скальковський прийняв за турецьку фортецю земляний форт російського інженера Ф. де Волана (додаток Е, рис. 9).

У 1885 р. історик вводить до наукового обігу рапорт отамана П. Головатого від 30 червня 1765 р. з донесенням військового перекладача К. Іванова. У ньому сказано, що «в селищі Куджабей» навесні 1765 р. в 60 верстах від Очакова, в напрямку до Білгорода, «при морі робиться фортеця» Єні-Дунья [454, с. 271].

Документ переконав історика в тому, що Хаджибейський замок, який колись «вважали стародавнім турецьким укріпленням, побудованим у XVI або XVII столітті», насправді зовсім пізній. А. Скальковський вбачає причини будівництва укріплень Хаджибея в прагненні турків створити противагу російській фортеці Св. Єлизавети (та інших «ново-сербських шанців, по всьому турецько-польському кордоні»). Але фортеця Св. Єлизавети існувала ще з 1753 р., знаходячись в сотнях кілометрів від Хаджибея³⁷. Цікавим є відсилання історика до якогось поширеного, загальноприйнятого уявлення щодо віку Хаджибейського замку.

---

³⁷ Про припинення російською владою будівництва фортеці Св. Єлизавети: див. коментар Т. Г. Гончарука [26, с. 71-72].

Інформація старожилів про Хаджибей доодеського періоду залишалася доступною дослідникам аж до середини ХІХ ст. У 1853 р. її використовував у своїй невеликій статті К. М. Смольянінов. На підставі наведених ним відомостей можна зрозуміти, що замок розташовувався на піднесеному морському березі Приморського бульвару навпроти сучасних будинків № 1-2 (додаток Е, рис. 11б). У плані він представляв собою «невеликий чотирикутник, оточений земляним валом», в центрі якого був «Пашинський будинок» розміром 13 м в довжину і 9 м в ширину. Осторонь від будинку – глибока міна для зберігання пороху. Міська забудова Хаджибея складалася з «погано побудованих із місцевого каменю» татарських «землянок» [465, с. 342].

На розі Рішельєвської та Ланжеронівської (де колись розташовувався будинок Г. С. Волконського) інформатори К. М. Смольянінова помилково розмістили кав'ярню Аспорідіса і грушеве дерево. Згодом заклад грека правильно локалізовано в іншому місці, на перетині Грецької і Катерининської вулиць [240]. У цьому ж районі одеський історик ХІХ ст. розміщує старе хаджибейське кладовище, ґрунтуючись на усному переказі.

Кладовище фіксується за випадковими археологічними знахідками, зробленими протягом другої половини ХІХ ст. Кістяки при будівництві будинків в кварталі між вул. Грецькою, Дерibasівською та Катерининською знаходили «у великій кількості» (додаток Е, рис. 10). Згадується їх західне орієнтування, що властиво як християнським, так і мусульманським поховальним традиціям. Відзначені поховання в трунах, що іноді «поставлені в два яруси один над іншим» (християнські?). О. І. Губар вважає, що цей цвинтар з'явився у перші роки існування російського Хаджибея, ще до затвердження у 1794 р. регулярної квартальної розбивки міста [242, с. 192]. Висновок цілком логічний і ніяк не виключає функціонування тут кладовища ще з турецьких часів.

Вперше історичне зображення Хаджибейського замку – аксонометричне креслення та його план (додаток Е, рис. 12) – було введено до

наукового обігу у 1867 р. М. Н. Мурзакевичем. Історик помилково поставив на план іншу дату: 1784 р. (турецька доба) з іншого документа: «Plan du Château de Cojabey» (додаток Е, рис. 4) і надрукував його в урізаному вигляді. На архівному оригіналі плану присутня ще й розгортка фронтального фасаду та підписи російською, чого немає в публікації М. Н. Мурзакевича.

На жаль, цей план замку не прив'язаний до місцевості, відсутній навіть напрям на північ, що залишило відкритим питання щодо його локалізації. Розміри споруди за масштабом: ширина по фасаду з круглими вежами – 37 м (за внутрішніми куртинами – 25 м); довжина 38 м – по осі. Діаметр круглих веж – 10 м, висота 8 м. Товщина стін круглих веж і куртин – 2,1 м. Ширина тилової квадратної вежі – 9,5 м, довжина – 9,5 м. Ширина надбрамної вежі – 9,1 м, довжина – 7,4 м. Надбрамна вежа: довжина – 3,7 м, ширина – 2,7 м.

План підтверджує інформацію К. М. Смольянінова про прямокутну форму замку (усічений прямокутник). Підтвердилася інформація і про пороховий льох всередині огорожі. Якщо взяти до уваги, що поруч зі входом до нього показана квадратна в плані вежа зі зрізаними кутами, розміром 9,5×9,5 м, то отримує джерелознавчу основу й згадка старожилів про т. зв. «будинок паші» всередині фортеці (9×13 м). Після публікації плану, усну інформацію про зовнішній вигляд замку, яку опублікував К. М. Смольянінов, слід визнати правдивою. Не відзначено лише рів по периметру.

Так само документ підтверджує ту характеристику зовнішнього вигляду замку, яку дав йому маркіз де Кастельно, але абсолютно суперечить зображенню «Petit fort turc» на його «Plan d'Odessa en 1794». Зображення з плану М. Н. Мурзакевича демонструє конструктивні особливості споруди, властиві епосі розвиненого Середньовіччя: мерлони на високих і порівняно тонких кам'яних стінах, вежі без гарматних позицій. Такий архаїчний вигляд замку типовий для оборонних споруд причорноморського регіону епохи, що

передую активному використанню класичної бастионної фортифікації (в Північному Причорномор'ї вона почалася на початку XVIII ст.).

До таких же висновків щодо архаїчності споруди приходять і М. Н. Мурзакевич з огляду на її конструктивні ознаки. Він наводить аналогію з цитаделями в Аккермані і Бендерах. Але автор тоді ще не міг знати, що перша датується початком XV ст., а друга 1538 р. [345; 301, с. 233]. Тому й вивів дату замку – «після 1709 р.», спираючись на міркування пов'язані з походом Карла XII [369, с. 596]. Цьому спостереженню на даному етапі досліджень суперечила дата будівництва фортеці, наведена К. Івановим (весна 1765 р.).

Протиріччя двох джерел (свідчення Я. Длугоша та К. Іванова) намагається вирішити у 1879 р. Ф. К. Брун. Він розділяє литовський Качубейов (польсько-литовський порт у Длугоша, 1415 р.) з Хаджибеєм турецьким. При цьому припускає існування тільки нової турецької фортеці 1764 р.³⁸. приймаючи сторону А. Скальковського [198, с. 186]. Саме її, згідно з логікою дослідника, і взяв штурмом загін Й. де Рібаса у 1789 р. Турецьке походження замку не було поставлено під сумнів до 2010 р. [326, с. 16-27; 327].

Конспективно переказує рапорт Й. де Рібаса у своїй фундаментальній праці про російсько-турецькі війни епохи царювання Катерини II військовий історик, полковник генерального штабу А. М. Петров, але в деталі локалізації замку та його зовнішнього вигляду не вдається [389, с. 77-79].

Сюжет про взяття російським загоном Хаджибея займає кілька сторінок. До нього додається авторська схема: «План атаки Гаджибейського замку 14 вересня 1789 р.» (додаток Е, рис. 12). На ній контури фортеці передані умовно. Ілюстрація відображає суб'єктивне уявлення самого А. М. Петрова про план замку і його розміщення на місцевості – в самому

---

³⁸ Автор помилився: А. Скальковський вказав 1765 р. Через авторитет Ф. К. Бруна помилка увійшла в історіографію [379, с. 13-14; 358, с. 26]. Виправив її лише С. Я. Боровий через 86 років [193, с. 131, прим. 3].

центрі плато між двома балками, на краю урвища, але виконаний з опорою на архівні матеріали, до яких він мав доступ.

У 1889 р. А. Скальковський випускає «твір» під назвою: «Адмірал Й. де Рібас і завоювання Хаджибея (1764-1797 рр.)». Незважаючи на нові історіографічні дані, що з'явилися на той час в публікаціях та джерелознавчі відкриття, до питань вигляду, датування і розташування Хаджибейського замку історик не звертався. Проте, перевидає ілюстрацію з книги Ш. Кастельно «Plan d'Odessa en 1794» з російським перекладом легенд, разом з кресленням М. Н. Мурзакевича [451, с. 32, 39]. Невідповідність двох об'єктів фортифікації на двох різних ілюстраціях (перша з яких анахронічна) в одному населеному пункті ніяк не збентежила історика, і він дав їх під однією обкладинкою без жодних коментарів.

Наприкінці 1880-х – першій половині 1890-х рр. напередодні двох столітніх ювілеїв (дня штурму Хаджибея і офіційного дня заснування міста) в наукових публікаціях все більше уваги приділяється історії середньовічного попередника Одеси.

До ювілею першої дати виходить праця одеського історика В. О. Яковлева «До історії заселення Хаджибея: 1789-1795 рр.». До вирішення проблеми локалізації і датування замку він не привносить нічого нового, повторюючи висновки К. М. Смольянінова. В. О. Яковлев приймає без критики версію розташування «фортеці» у північно-західній частині Приморського бульвару [521, с. 14].

До ювілею другої дати виходить куди більш ґрунтовна стаття авторства О. І. Маркевича під назвою: «Місто Качибей або Гаджібей – попередник міста Одеси». Де автор розмірковує в рамках концепції запропонованої Ф. К. Бруном про послідовне існування двох різних населених пунктів – литовського і турецького періодів. Литовський Качубейов він розміщує на схилах Жевахової гори, на північному березі Одеської затоки (додаток Е, рис. 1).

Як аргумент О. І. Маркевич наводить назву Хаджибейського лиману, яке могло бути запозичене від литовського міста, розташованого на його правому березі, при гирлі. Тим більше що лиман на початку XV ст. з'єднувався з морем – в ньому знайдені старовинні якорі, а на самій горі своє поселення облаштували ще давні греки³⁹ [358, с. 6]. Що стосується турецького Хаджибея, то він «відродився» за О. І. Маркевичем, до середини XVIII ст. на іншому, південному березі затоки. Тут влітку 1764 р. з'являється нова фортеця, про що свідчить перекладач К. Іванов. Сам замок історик схильний розміщувати на Приморському бульварі, ближче до Військової балки, дотримуючись версії К. М. Смольянінова і вперше спираючись в цьому на відомості з рапорту Й. де Рібаса [358, с. 34]. Автор вважає, що зображення саме цієї фортеці (з ймовірними незначними змінами) збереглося на архівному плані, опублікованому у 1867 р. З чого можна зробити висновок, що О. І. Маркевич датує зображений на ньому замок 1764/65 рр. Таким чином, автор розвиває колишню версію існування двох населених пунктів на берегах Одеської затоки, в різних хронологічних періодах: XV і XVIII ст.

У 1896 р. О. Л. Бертъе-Делагард виступив з доповіддю на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей. Дослідник виявив в архіві Генерального штабу в Санкт-Петербурзі опис Хаджибея авторства французького інженера на турецькій службі другої половини XVIII ст. А.-Ж. де Лафітта-Клаве. У кількох фразах доповідач переказує характеристику замку, подану інженером: споруда нікчемна, мало придатна до ефективної оборони. Потім додає від себе: «А.-Ж. Лафітт, для посилення місцевості, пропонує будівництво батарей на Жеваховій горі та великого форту на місці нинішньої старої фортеці. Наскільки я міг помітити при поверхневому огляді, плани А.-Ж. Лафітта саме і сприяли розбудові нашої старої фортеці, але тільки – іронія долі – це зробили росіяни, а не турки, на яких працював А.-Ж. Лафітт» [175, с. 66-67].

---

³⁹ З приводу античного поселення на Жеваховій горі: [257].

Опубліковане М. Н. Мурзакевичем креслення замку, як запевнив О. Л. Бертъе-Делагард, належить руці російського «інженер-поручика Фрейганга» (від чого його слід датувати 1789 р., тобто після штурму Й. де Рібаса). Французький підпис з датою: 1784 р. належить іншому плану, авторства А.-Ж. де Лафітта-Клаве [175, с. 66-67]. Інформація про Фрейганга підтвердилася лише зараз, але в контексті іншого плану [312, с. 36-37]. Він буде проаналізований окремо.

У 1904 р. капітан генерального штабу, військовий історик В. М. Черемісінов видає монографію «Одеса в історії російських війн». Питання штурму Хаджибея і його архітектури розглядається побіжно, з опорою на історіографію минулих років. Але це перший автор, який чітко говорить про орієнтацію замку на місцевості (додаток Е, рис. 11б). Без будь-яких аргументів він розгортає його головним фасадом до моря, розташувавши на самому краю урвища: «Від фортечної брами по крутих схилах берегових висот спускалася дорога до пристані». На стінах споруди він «розміщує» 12 гармат, посиляючись при цьому на неіснуючу сторінку в третьому томі Записок Одеського товариства старожитностей. Вирішенням питання локалізації замку автор не переймається, але, судячи з опублікованого в додатку «Плану штурму Гаджибейського замка» з монографії А. М. Петрова, він дотримується версії, яка відображена на схемі [494, с. 19-20].

Ймовірно, саме цей варіант орієнтації ліг в основу відомого малюнка художника С. Гольдмана, який вперше був опублікований у 1911 р. в книзі Д. Г. Атлас [167, с. 37], а через два роки перевиданий журналістом О. М. Дерібасом в збірці краєзнавчих нарисів (додаток Е, рис. 14) [250, с. 2]. Малюнок навіть встиг знайти свою історіографічну долю, отримавши в кінці ХХ ст. статус гравюри кінця ХVІІІ ст. [259, с. 469].

Отже, вся історіографія ХІХ – початку ХХ ст. щодо датування та локалізації Хаджибейських укріплень доросійського періоду сформувалася навколо робіт трьох основних авторів: А. Скальковського,

К. М. Смольянінова та Ф. К. Бруна. За сто років до наукового обігу введено невелику кількість джерел: рапорт Й. де Рібаса про штурм Хаджибея (1789 р.), донесення К. Іванова про будівництво фортеці у 1765 р., аксонометричне креслення та план Хаджибейського замку 1789 р. невідомого автора, фрагмент опису Хаджибейської бухти та характеристика замку А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р. Крім того, опубліковані уривки спогадів старожилів, свідчення очевидців.

На початку ХХ ст. сукупність отриманої інформації щодо Хаджибейських укріплень зводиться до наступного. Замок з креслення М. Н. Мурзакевича – турецький, споруджений у 1764/5 р., розташовувався в північно-західній частині нинішнього Приморського бульвару, між Воронцовським палацом та пам'ятником Рішельє, або ж в центральній частині бульвару, на площі біля двох напівциркульних будівель. Місто Качубейов не пов'язане з османським Хаджибеєм за топографією та займало окрему ділянку берега.

За радянських часів новий сплеск інтересу до проблематики Хаджибея пов'язаний з ім'ям Ф. Є. Петруня і припадає на кінець 1920-х рр., коли виходить у світ його стаття «Качибей на старовинних картах». У цьому матеріалі автор критикує О. І. Маркевича за апріорність висновків щодо хронологічної спадковості литовського Качубейова і турецького Хаджибея. Відкривши новий етап в історії дослідження Хаджибея, він не торкається теми локалізації і датування об'єктів фортифікації [392].

До середини ХХ ст. тема Хаджибея практично не порушувалася вітчизняними дослідниками. Стандартний погляд на локалізацію замку між Воронцовським провулком і Військовим узвозом повторює проф. А. Г. Готалов-Готліб в ювілейному університетському виданні «Одеса: нарис історії міста-героя до 150-річчя від дня заснування» [235, с. 15].

Прорив у вивченні Хаджибея стався у 1965 р. у зв'язку з публікацією С. Я. Боровим нового картографічного документа: «План II специальной новостроемого на берегу Черного моря турецкого города Гаджибея» («План

II особливий міста Хаджибея, що будується на березі Чорного моря»), складеного російським розвідником, картографом-початківцем, І. І. Ісленьєвим 26 травня 1766 р. [193, с. 132; 393, с. 142].

План опублікований в дещо усіченому вигляді, як чорно-біла копія (додаток Е, рис. 15). Головна особливість документа в тому, що на ньому показана інша фортеця, ніж на плані М. Н. Мурзакевича. Вона мала просту форму бастионного типу та прив'язана до північно-західного краю нинішнього Приморського бульвару. Нічого, що нагадувало б замок з чотирма вежами, який, за А. Скальковським нібито побудований ще у 1765 р., на плані не значилось.

У цій же статті С. Я. Боровий публікує згаданий О. Л. Бертьє-Делагардом інший план кам'яного замку – авторства А.-Ж. де Лафїтта-Клаве 1784 р.⁴⁰ (додаток Е, рис. 4), який відображає ту же споруду що і російський план М. Н. Мурзакевича (додаток Е, рис. 12). Таким чином, укріплення двох різних типів відображені на двох планах з інтервалом у 18 років. Ця проблема поставила автора статті в глухий кут. Труднощів додало те, що зображення лише на одному, ранньому плані, було прив'язано до місцевості.

С. Я. Боровий спробував вирішити протиріччя на рівні припущень. Перш за все, бастионний фронт, зображений І. І. Ісленьєвим, він назвав «фортецею, яку відображено в процесі спорудження», а не вже побудованою. Хоча ні типи ліній, ні спеціальні підписи на це не вказують. Як з'ясувалося зараз, здогадка влучна (див. нижче).

Таким чином, два відомих на той час плани демонструють відмінності двох фортець Хаджибея як за виглядом, так і розміром. Тому С. Я. Боровий припустив, що один з планів просто не заслуговує на довіру. Вибираючи між планом французького та російського походження, радянський вчений помилково віддав перевагу вітчизняному [193, с. 134].

---

⁴⁰ Автор повідомляє, що план вже видавався у 1957 р. [193, с. 133, прим. 14].

Дивно, що С. Я. Боровий не звернув уваги на різницю в деталях на планах замку у А.-Ж. Лафїтта та М. Н. Мурзакевича. Судячи з посилання на публікацію останнього, він обидва документи вважав французькими, створеними у 1784 р.⁴¹ І якщо б він зрозумів, що вони створені двома різними авторами, йому довелося б переконувати себе та колег вже в тому, що помилилися два інженера з різних країн і в різні роки.

І все ж, сумніви щодо достовірності французького плану не заважали досліднику задатися питанням: «можливо, фортеця згодом перебудовувалася?». Але «навіть якщо перебудова і мала місце, важко припустити, що передбачалося зменшити розміри споруди» у 1784 р. в порівнянні з 1766 р. [193, с. 134]. Крім того, С. Я. Боровий приймає без критики повідомлення старожилів зі статті К. М. Смольянінова про будиночок паші всередині фортеці розміром 9×13 м, що переконує історика ще більше – будинок таких розмірів всередині замку не розмістився б. Значить, французький план точно помилковий.

Лише в одному, згідно з С. Я. Боровим, план І. І. Ісленьєва збігається з планом А.-Ж. Лафїтта-Клаве – перед обома фортецями немає валу. Взагалі, фортечний фронт на плані І. І. Ісленьєва сам по собі складається з валу. Це бастионне укріплення створене з земляного насипу.

Але найбільшою загадкою на плані російського розвідника для С. Я. Борового виявилось коло під літерою S, яка вказує на нібито «руїни замку міста Качибей» [193, с. 135]. Історик правильно стверджує, що така локалізація руїн суперечить повідомленням Е. Челебі 1657 р. про розташування старовинного замку Хаджибея безпосередньо на березі моря, над урвищем. Крім того, «розташування військового укріплення на місці, позначеному І. І. Ісленьєвим, суперечить фортифікаційній логіці та здоровому глузду».

---

⁴¹ Впевненість в цьому відпала б, якщо б С. Я. Боровий бачив план, опублікований М. Н. Мурзакевичем: в оригіналі кресленик з російськими легендами (додаток Е, рис. 12).

Тому С. Я. Боровий пропонував бачити в цьому контурі руїни іншої будівлі литовського періоду та задавався питанням: де ж тоді були руїни замку Качубейова? Відповідь логічна, але не обґрунтована: «нова фортеця [турецька] будувалася на місці старого замку [литовського], тоді вирішиться це непорозуміння» [193, с. 136].

Розмістивши старий замок на місці нового бастионного фронту, питання невідповідності двох типів фортець на різних планах історик залишив відкритим. Слід додати, що розміщення російським розвідником руїн литовської споруди (або об'єкта, який з ним зв'язувався у свідомості місцевих інформаторів) на плато у Приморського бульвару руйнує гіпотезу О. І. Маркевича про локалізацію Качубейова на Жеваховій горі. Завдяки плану І. І. Ісленьєва можна бачити, що литовський і турецький населений пункти розташовувалися на одному і тому ж місці.

Крім публікації нового і важливого джерела, яке визначило весь хід досліджень на кілька десятиліть вперед, С. Я. Боровий також ввів до наукового обігу уривки деяких маловідомих нових документів, або виявлених в архівах, або надрукованих й давно забутих. Це донесення російського резидента в Стамбулі, О. М. Обрескова, меморіал С. Галицького, подорожні записки Е. Челебі, характеристики і описи фортеці зі «Звіту...» Ф. де Волана та ін.

У 1994 р., з нагоди офіційного двохсотрічного ювілею Одеси, виходить невелика науково-популярна книжка одеського історика О. В. Болдирєва. У ній автор задає новий тон полеміці навколо спадковості литовського Качубейова та турецького Хаджибея, реанімуючи давню ідею О. І. Маркевича.

Завдання автора – поставити під сумнів факт офіційної дати заснування Одеси 22 серпня 1794 р. (за старим стилем). Ця дата вперше опублікована А. Скальковським у 1837 р. і вже серед російських істориків ХІХ ст. викликала скепсис або пряму критику [373; 376, с. 15; 358; 390, с. 80-82].

О. В. Болдирев намагається довести литовське походження «Качібеєва-Одеси», спираючись на перше відоме повідомлення про порт Я. Длугоша. Звідси і провокаційна назва книги: «Одесі-600». Автор не розглядає спеціально питання про датування і локалізацію саме фортечних споруд турецького Хаджибея. Але погоджується з С. Я. Боровим з приводу варіанта трактування плану І. І. Ісленьєва: руїни «старовинного замку міста Кочубея» локалізуються приблизно на перехресті сучасних вулиць Ланжеронівської та Катерининської, але розміщення тут фортифікаційного укріплення суперечило б логіці. Беручи до уваги аргументи С. Я. Борового, а також повідомлення джерела «про відновлення старого замку» турками у Хаджибеї у 1766 р., він розміщує «старе литовське укріплення» на місці сучасного Воронцовського палацу. Факт невідповідності двох планів Хаджибейського укріплення (І. І. Ісленьєва та А.-Ж. де Лафітта-Клаве) не розглядає зовсім. Контур під літерою «S» на плані 1766 р., слідом за С. Я. Боровим, він трактує як руїни громадської забудови литовського періоду [192, с. 39-40]. Одеський дослідник А. О. Добролюбський спробував затвердити альтернативний погляд на Хаджибейську проблематику через призму нових археологічних знахідок. Перш за все, він спробував розділити «село Куджабей» та відзначену в донесенні К. Іванова (1765 р.) фортецю Єні-Дунья. Це укріплення дослідник прагне винести подалі за межі сучасної Одеси, на мис в гирлі Тилігульського лиману. Начебто така локалізація відповідає повідомленням К. Іванова про те, що «фортеця Єні-Дунья будується в селищі Куджабей, яке в 50 верстах від Очакова при морі, у напрямку до Білгорода» [454, с. 271]. А також ніби підтверджується картою Річчі Заноні, складеної через 8 років після К. Іванова, де топонім Ieni Dunі дійсно відзначений в гирлі Тилігульського лиману, але навпроти Возії (Очакова) [448, с. 36-38] (додаток Е, рис. 16).

Це дозволило дослідникові «впевнено зіставити» топонім з гирлом Тилігулу (додаток А, рис. 1). При цьому, автор не пояснює явне протиріччя: з одного боку Єні-Дунья знаходиться у Хаджибеї, з іншого – всього в 50

верстах від Очакова⁴². До Одеси від Очакова 74 версти, але і до гирла Тилігула по прямій, вздовж берега, всього 33 версти (31 км). Тому А. О. Добролюбський відправляє перекладача в обхід Березанського та Тилігульського лиманів, щоб «шлях неминуче збільшився вдвічі». Втім, і при такому, найлояльнішому перерахунку, шлях збільшується зовсім не вдвічі, а до 125 верст (134 км)⁴³. Немає сумнівів, що К. Іванов помилився на 14 верст, даючи відстань від Хаджибея до Одеси. Так само як і Річі Дзанноні неправильно локалізував топонім Єні-Дунья. На це звернув увагу ще І. В. Волков: «дві назви для одного і того ж пункту – явище нормальне», а відповідність розглянутих топонімів показано А. Скальковським та Ф. К. Бруном. «Але головне, що джерело не передбачає сухопутного маршруту від Очакова до Єні-Дуньї: і Хаджибей, і гирло Тилігульського лиману не лежали на шляху К. Іванова. Відомості він отримав при поверненні» з Каушан [454, с. 294-295]. Його шлях йшов у зворотному напрямку, із заходу на схід; шлях уздовж морського берега зовсім не обговорений. Швидше за все, збір розвідувальної інформації проходив саме «по кочовищах та аулах» [219, с. 584, 595].

До речі, А. О. Добролюбський – не перший, кого ввів в оману Річі Заноні. Й. Тунманн в період з 1774 по 1778 рр. також згадує в Бузько-Дністровському межиріччі топоніми Єні-Дунья та Качубейов окремо: «Янідуні, містечко біля моря, з гаванню і маленькою фортецею», розмістивши його навпроти Возії, явно керуючись цією картою [90, с. 55]. Автор заплутався в історіографічній традиції свого часу, що лише підтверджує підозру в тому, що сам Тунманн ані в Криму, ані в інших описуваних ним землях не був, складаючи свою працю за літературними джерелами [517, с. 9].

У 1998 р. А. О. Добролюбський вперше публікує результати розкопок біля Воронцовського палацу в Одесі, що були представлені як

---

⁴² Насправді у першоджерелі вказано 60 верст [454, с. 271].

⁴³ Якщо перетинати Тилігул в районі с. Гуляївка.

остаточне вирішення проблеми локалізації Хаджибейського замку та його датування (друга половина XVIII ст.) [253].

Розкопками на глибині до 1,5 м, в осипах схилу, виявлено кладку довжиною 3 м, яку було прийнято за «сегмент окружності діаметром приблизно 5 м», що співвіднесена з «фундаментом» круглої південно-східної кутової вежі зі входом до нього (додаток Е, рис. 17) [259, с. 466, 468]. Але зачищені субструкції вкрай слабкі навіть для фундаменту простої споруди, тим більше фортеці. Вони були помилково пов'язані з двома відомими на той час планами замку 1780-х рр. Проте відносно датування об'єкта ніяких сумнівів немає – за двома знайденими фрагментами люльок типу «тахта-чубук» [239, с. 161], субструкції можна віднести до другої половини XVIII ст. [220; 221]. Судячи за характером мурування, це залишки якоїсь тимчасової споруди, основна частина якої знищена в результаті зсувних процесів.

Заявлена версія локалізація замку на місці сучасного Воронцовського палацу, приблизно у 80 м на південний схід від краю мису, утвореного Військовою балкою (додаток Е, рис. 11б), суперечила рапорту Й. де Рібаса, згідно з яким споруда перебувала за 213 м від точки, з якої О. Хвостов почав атаку. Тому в статті А. О. Добролюбського він «відправився» в атаку за маршрутом більш плутаним, що пролягає в стороні від гирла яру, адже все одно «немає зазначень, де саме було перейдено Військову балку» [253, с. 76-80]. Насправді вони є (додаток Е, рис. 5; 18). Слідом за В. М. Черемісіновим, замок був розгорнутий дослідником головним фасадом до моря, відповідно до т. зв. «гравюри XVIII ст.» [259, с. 468], яка насправді є результатом фантазії одеського ілюстратора С. Гольдмана (додаток Е, рис. 14) [164, с. 37].

Наступний, вельми суперечливий і одночасно цікавий історіографічний блок за хаджибейською тематикою, пов'язаний з публікаціями І. В. Сапожникова. У перших своїх статтях з історії Хаджибея думка дослідника з ключових питань місцевої фортифікації перебувала у

руслі загальноприйнятої концепції, яку було задано ще С. Я. Боровим [432, с. 32]. Дослідник розділив дві фортеці з двох різних планів (І. І. Ісленьєва 1766 р. та А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р.) за часом їхнього існування. Зробив він це на основі простого спостереження: якщо на планах стоять різні дати, значить, дві різні фортеці збудовані в різні часи. І більш пізньою спорудою в концепції автора стала чомусь та, на плані якої вказана пізніша дата. Далі припускається, що саме бастионну чотирикутну в плані фортецю, відображену на плані І. І. Ісленьєва, «реконструювали» турки у 1765-1766 рр. (згідно реляції російської розвідки), але називали це «ремонтom замку» [432, с. 30, 33].

Відповідаючи на питання С. Я. Борового: як через 18 років замість великої бастионної фортеці міг з'явитися маленький кам'яний замок, І. В. Сапожников висуває гіпотезу про знищення бастионного фронту російськими військами у 1774 р. перед відходом з Хаджибея. Після чого турки зводять у 1779-80 рр. замок з чотирма вежами. Його і відобразив на своєму плані А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р., давши верхню дату споруди (нижньою став 1766 р., коли І. І. Ісленьєв вже не показав замок з вежами) [432, с. 33-34]. Згідно І. В. Сапожникову, А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р. називає замок «старою фортецею», хоча до того моменту споруді мало виповнитися лише п'ять років, згідно з концепцією автора. Французький інженер у зазначений рік ніби пропонував побудувати «великий форт саме на місці старої фортеці» – тобто бастионної споруди з плану І. І. Ісленьєва, що була знесена у 1774 р. [432, с. 27, 30, 34].

Тінь підозри в хронологічній дезорієнтації з А.-Ж. де Лафітта-Клаве знімається при перевірці цитати у О. Л. Берт'є-Делагарда. Насправді в переказі історика під «старою фортецею» мається на увазі російський форт 1792 р. проекту Ф. де Волана, на території Олександрівського парку в Одесі, а зовсім не турецька фортифікація [175, с. 66-67].

Тому припущення І. В. Сапожникова про зруйнування турецького бастионного форту у 1774 р. (за 10 років до А.-Ж. де Лафітта-Клаве)

залишилося недоведеним. На відміну від тези, що на планах А.-Ж. де Лафітта-Клаве/Мурзакевича та І. І. Ісленьєва відзначені дві різні фортеці, але розташовувалися вони в одному населеному пункті. Спробу коротко узагальнити історіографію за темою досліджень Хаджибея зробив у 2002 р. В. М. Хмарський [492, с. 36]. Він також підкреслює різницю в зображеннях фортеці на різних планах, але пояснити її не береться, обмежившись лише сумнівом, висловленим на адресу гіпотези І. В. Сапожникова щодо руйнування росіянами бастионної фортеці у 1774 р. В. М. Хмарський сумнівається в точності передачі І. І. Ісленьєвим масштабів фортеці («надмірно велика») [492, с. 45]. Проте «повністю згоден» з С. Я. Боровим в інтерпретації зазначених під літерою S «руїн старовинного замку Качубієв»: на відкритій місцевості тут не могло бути укріплення. Окреслені руїни були залишками якоїсь споруди або навіть нагромадженням будматеріалів. Дотримуючись версії С. Я. Борового, автор припускає, що нова османська фортеця зводилася на місці старої, литовської [492, с. 46]. Щодо локалізації турецької фортеці дослідник притримується варіанту К. М. Смольянінова (на Приморському бульварі, навпроти будинків № 1-2). Стосовно литовського етапу історії Качубейова-Хаджибея, І. В. Сапожников формулює гіпотезу про його зв'язок з повідомленням про замок Гедігольда, збудованого у 1421 р. десь на берегах Дністровського лиману [10, с. 433-435]. Апріорно дослідник заявляє: «Саме його [замка Гедігольда] залишки під назвою “руїни старовинного замку міста Качубея” зафіксовані на відомому плані» І. І. Ісленьєва під літерою «S». «Місце розташування замку Гедігольда слід пов'язувати не з Маяками, а з Кочубійовим (майбутнім Хаджибеєм та Одесою)» [428, с. 54; 159, с. 66]. Причини для будівництва замку Вітовтом дослідник бачить в добросусідських відносинах Молдавії з Литвою, які нібито склалися при господарі Олександрі, про що «говорить той факт, що Добрий відновив васальну присягу польському королю» [429, с. 57].

Насправді, в рік будівництва замку (1421 р.) Олександр перебував на межі військового протистояння з Литвою. Присяга 1415 р. яку, ймовірно, мав на увазі І. В. Сапожников, була не «відновлена», а підтверджена, що було якраз ознакою охолодження відносин між Олександром і королем Владиславом, що мало місце в контексті боргових зобов'язань Польщі перед Молдавією [337, с. 90; 387, с. 43-44].

І. В. Сапожников керується своїм розумінням «міжнародної ситуації, що склалася після походу османського флоту 1420 р. [на Кілію та Білгород, в контексті якої] будувати новий замок на спокійному кордоні з Молдовою не було ніякого сенсу, а от захистити новий порт Качибей від загрози нападу з моря, сенс був» [429, с. 60]. Теза про «спокійний» кордон з Молдавією дещо перебільшена [7, с. 25; 585, р. 99; 387, с. 46].

«Експансію Литви на Південь» дослідник оцінює як «вимушену, оскільки тоді Велике князівство Литовське ще не розкинулося «від моря до моря», а до Балтики воно вийшло через Померанію лише у 1466 р. (за Торунським мирним договором)». Зі сказаного випливає, що замок в Качубейові «міг побудувати князь Вітовт або хтось при ньому між 1415 і 1431 рр.». Один з аргументів автор знаходить в нещодавно опублікованому османському документі [448, с. 231]. У ньому повідомляється про залишки паланки Каракермен, що збереглася у Хаджибеї до 1765 р. Саме ці руїни, за І. В. Сапожниковим, нібито належали литовському замку і позначені на плані І. І. Ісленьєва. І оскільки замок Гедігольда, на його думку, «в пізньосередньовічній традиції зіставляли з Чорним містом (замком) в різних варіантах (Маврокастрон, Каракермен та ін.) і локалізували від Нижнього Дністра майже до Перекопу» то під назвою Каракермен він знаходився саме у Хаджибеї [429, с. 60-61].

Зрозуміти про яку саме «традицію» йдеться важко з причини відсутності посилань. В сучасній історіографії лише О. В. Білецька «дозволяє собі допустити», що замок, згаданий де Ланнуа, «міг отримати назву Чорнігород». Але тут же обмовляється, що перша згадка про Чернігород

датована на десятиліття пізніше візиту сюди Гедігольда [178, с. 85]. Автори колективної монографії «Золота доба українського лицарства» також, схильні співвідносити появу т. зв. «Чорного замку» з ініціативою Вітовта 1421 р. [496, с. 31]. У «Списку городів Свидригайла» 1432 р. Чернігород відзначений поряд з Качубейовим [403]. У «Жалуваній грамоті...» 1442 р. топонім Чернігород прив'язаний до гирла Дністра, в той час як Качубейов в цьому ж документі «розташований на морському березі» [26, с. 12]. Лише велика фантазія здатна об'єднати Чернігород та Качубейов в одне місто⁴⁴. Тим більше, що локалізація першого з них явно не прибережна. Місто було віддалене від моря і розташовувалося десь на ділянці між гирлом Дністра в районі Маяк до Очаківського гирла Дністровського лиману [500, с. 20-21; 403, рис. 125].

Свого часу І. В. Сапожников висловив припущення щодо спорудження Гедігольдом замку саме в Качубейові [428, с. 54; 159, с. 66]. Згодом, автор цих рядків, займаючись аналізом історико-архітектурних даних Хаджибейського замка, прийшов до аналогічного висновку. Ми виходили з передумови, що сам замок, взятий Й. де Рібасом, є близьким до відомих литовських аналогів за планувальним ознаками, а його архітектурні та конструктивні особливості говорять про походження в епоху, що передувала активному використанню облогової порохової артилерії [322; 327]. Замок зберігся до кінця XVIII ст. у дуже архаїчному вигляді. Якщо не брати до уваги мечеть з восьмикутним в плані мінаретом, яку турки збудували в його дворі [326, с. 18].

Означені архаїчні характеристики не дозволяють датувати будівлю останньою чвертю XVIII ст. Тонкі кам'яні стіни не спроможні захистити від порохової артилерії великого калібру. Мерлони на завершенні стін, вежі як фланкуючі вузли – споруда з такими оборонними характеристиками могла з'явитися лише в період, що передує використанню облогових гармат

---

⁴⁴ М. Д. Бухарін бачить в тюркському слові *kağā* некольорову семантику, яка використовувалася по відношенню до «крайніх» проявів природної стихії, або мало значення, яке вживається як «глибокий», «небезпечний», «непрохідний» [205, с. 465-466].

Нового часу. Куди простіше, дешевше і ефективніше було б звести тут невеликий земляний форт, приклади чого повсюдні на російсько-турецькому кордоні другої половин століття. Якраз таким вимогам відповідала земляна фортеця, відображена на плані І. І. Ісленьєва 1766 р. Тому ми висловили припущення про існування двох фортець на одній ділянці: раннього замку Хаджибея, який перетворився на цитадель після того, як його оточив пізній бастионний фронт. Аналоги послідовного розвитку фортечного ансамблю від архаїчного ядра до модернізованої периферії, коли ранні його елементи опиняються в межах більш пізніх – повсюдні. Здавалося, це могло б пояснити реляцію російської розвідки середини 1760-х рр. про ремонт турками старого замку, а потім і будівництва нової фортеці (зовнішньої огорожі оборонного комплексу).

Виходячи з цієї логіки, свого часу ми дотримувалися точки зору І. В. Сапожникова про знищення бастионного фронту російськими військами у 1774 р. Після чого у Хаджибеї залишився архаїчний замок, який штурмував Й. де Рібас у 1789 р. [326, р. 23]. Висновок, як з'ясувалося, хибний.

Замок був датований не пізніше межі XV-XVI ст., а другий етап формування оборонного комплексу – 1765 р. [308, с. 73-75]. При цьому вперше висловлено припущення про його орієнтацію головним фасадом на південний схід, що суперечило висновкам археологічної експедиції 1997 р. Підставою для цього став схематичний план Ф. де Волана 1793 р. (додаток Е, рис. 21), де замок локалізований навпроти сучасного будинку № 1 на Приморському бульварі [320, с. 139].

Т. Г. Гончарук також розділив за часом існування бастионний фронт з кам'яним замком. На його думку, перший був побудований у 1765 р. на ділянці між гирлом Військової балки і сучасним пам'ятником Рішельє. Фортеця проіснувала як мінімум до 1770 р. і «можна припустити, що під час цієї [1774 р.] нетривалої російської окупації частина укріплень Хаджибея була зруйнована».

Вже до 1784 р. у Хаджибеї з'являється кам'яний замок в розмірах «значно менший, ніж за планом І. І. Ісленьєва» [230, с. 29]. Замок Т. Г. Гончарук локалізує на Приморському бульварі, приблизно, на місці нинішнього пам'ятника Дюку, погоджуючись з М. Н. Мурзакевичем. Докази автор знаходить у двох картографічних матеріалах: «Креслення топографічне...» Ф. де Волана 1791 р. де замок зображений в центральній частині прибережного плато, між двома балками (додаток Е, рис. 22), і на «Плані атаки Хаджибейського замку 14 вересня 1789 р.» з монографії А. М. Петрова (додаток Е, рис. 13) [230, с. 30].

Крім того, автором висловлено дуже точне спостереження: позначене І. І. Ісленьєвим під літерою «С» в периметрі бастионного фронту якесь старе укріплення Т. Г. Гончарук пропонує розуміти як «стару частину (можливо, ще з литовських часів)» фортечного ансамблю. Автор припустив, що розвідник міг вирізнити нові ділянки кладки від раннього мурування за кольором вапняку, що був використаний в роботах 1765 р. [230, с. 29].

У 2015 р. з локалізацією Хаджибейського кам'яного замку визначається й І. В. Сапожников – на південно-східному краю Приморського бульвару, в районі сучасного пам'ятника О. С. Пушкіну, ближче до будівлі нинішньої міської ради (Думська пл.) (додаток Е, рис. 11б). Докази дослідник знайшов у «Журналі подорожі...» А.-Ж. де Лафїтта-Клаве 1784 р., фрагмент якого цитував у своїй доповіді 1896 р. ще О. Л. Бертє-Делагард. Уривок з французького оригіналу з описом Хаджибея [132, р. 50-53] І. В. Сапожников вперше публікує в перекладі (на жаль, недостатньо точно) російською мовою [421, с. 123-128]⁴⁵.

З'ясовуючи місцезнаходження замку, дослідник перераховує вказану А.-Ж. де Лафїттом-Клаве приблизну відстань між маяком та замком («600-700 туаів») за метричною системою, округливши отриману цифру до 1200-1400 м. Потім він намагається зв'язати точки з двома умовними

⁴⁵ В передмові до тексту джерела, дослідник підкреслив, що ці записки «майже без змін надрукував Ж. Б. Лешевал'є у 1800 р.». Насправді зміни кардинальні [133, р. 361-362].

координатами – приблизно прив'язаний до місцевості маяк (десь «в районі пам'ятника Невідомому матросу») (додаток Е, рис. 11а) та сам замок (десь на Приморському бульварі), використовуючи вихідні значення з різницею в 100 туазів (195 м). В результаті заявлено вражаюче точний результат: замок розміщувався на Приморському бульварі біля пам'ятника Пушкіну, «майже впритул до будівлі сучасної Одеської міської ради» [408, с. 124] (додаток Е, рис. 11б). Критика цих «розрахунків» з'явилася вже в травні 2016 р. Навіть за вказаними значеннями місце локалізації замку ніяк не припадає на означену ділянку [321, с. 134-136].

Підсумок своїх досліджень І. В. Сапожников сформував у т. зв. концепції про чотири замки Качубейова-Хаджибея. Суть її зводиться до наступного. Перший, за хронологією об'єкт фортифікації – литовський замок 1421 р. Він розміщений автором на центральній частині приморського плато, в районі Оперного театру. У 1766 р. замок позначений як руїни. Друга фортеця, бастіонного типу, з плану І. І. Ісленьєва, була «реконструйована» (або побудована) турками у 1765-1766 р. на північно-західному краю Приморського бульвару. Третій об'єкт – кам'яний замок Хаджибея 1779-1780 рр. (один його план знятий А.-Ж. Лафіттом-Клаве у 1784 р., інший, опублікований М. Н. Мурзакевичем, датований 1789 р.) на південно-східному краю Приморського бульвару.

Три об'єкти фортифікації дослідник розміщує на різних ділянках плато, між Військовою та Карантинною балками. Всі вони були побудовані і знищені в різні роки, в період з 1421 по 1789 рр. Кожен наступний фортифікатор нібито починав свій об'єкт на новому місці в декількох сотнях метрів від попереднього.

З джерелознавчої точки зору, слабка ланка цієї концепції полягає в її нестиківці з реляціями російської розвідки 1765-1766 рр., де йшлося про відновлення турками якогось «старого замку», що був у Хаджибеї з «давніх часів». Про цю стару споруду (або руїни), що потребують «незначного ремонту», повідомляють картографічні та писемні джерела протягом другої

половини XVI – XVII ст. Якщо вже, на думку І. В. Сапожникова, литовський замок був повністю зруйнований до 1766 р., то руїни якого «стародавнього замку» у Хаджибеї 1765-го р. могли відновлювати турки? Було потрібно їх знайти і свої пошуки автор передує пасажем: «в історіографії довгий час відкритим залишається питання: “Коли саме турки побудували біля литовського замку Качубея або його руїн свою фортецю?” (виділено нами – А. К.)» [427, с. 55-56, 61]. Насправді, в історіографії ніколи не звучало таке питання, тим більше в подібному формулюванні («один замок біля іншого»). Таким чином, в роботах автора з’являється ще один замок з четвірки Хаджибейських фортець – з турецького т. зв. «Плану морейця Льяса» початку XVI ст. (додаток Е, рис. 23).

На цьому малюнку в Бузько-Дністровському межиріччі, ближче до моря вказані руїни якогось населеного пункту, за підписом: «місто Ябу». Короткий відрізок шляху з’єднує замок з узбережжям [150, с. 80-84].

І. В. Сапожников розміщує місто Ябу «десь на половині шляху між Очаковим та Білгородом», біля моря, на відстані 200 м від урізу води. І заявляє: «перед нами очевидне зображення того, що залишилося від замку Качибей майже через сто років після його зведення»⁴⁶. Відтинок шляху – нібито дорога, що підіймається по берегових схилах від морського порту до замку Ябу: «Присутність на мапі короткого відрізка шляху від моря (порту?) до замку, підтверджує дані І. І. Ісленьєва 1765 р. про те, що він стояв віддалено від моря, на найвищій точці прилеглого плато, яке панує над усією затокою, на вододілі, тобто, в районі нинішнього Оперного театру і скверу Пале-Рояль»⁴⁷ [429, с. 64].

Дослідник не погоджується з Ф. К. Бруном та Ф. Є. Петрунем, які локалізували місто Ябу в Нижньому Побужжі. А також і з Ф. М. Шабульдо [497, с. 17-19], який «пов’язав цей топонім з Синеводським замком у Торговиці Кіровоградської області». Дослідник пропонує оперувати

⁴⁶ Дати на карті немає, видавцем вона лише припускається [149, с. 87].

⁴⁷ Якщо цей відрізок дорівнює 200 м, то відстань від Очакова до Києва за мапою складала б 3,5 км.

«взаємним розташуванням об'єктів на карті», а не розглядати «порядок їх згадки в ханському ярлику, за яким, нібито, містечко Ябу могло бути лише в басейні Південного Бугу» [428, с. 64]. «Взаємне розташування об'єктів на карті» – це дуже умовний аргумент, тому що карти як такої немає. Є схема, без масштабу та навіть напрямку на північ.

В ярлику Менглі-Гірея 1507 р. містечко Ябу згадане в такому порядку: «[...] Черкасы, зъ выходы и данми, и зъ землями и водами; Хачибіевъ Маякъ, зъ водами и землями, ино почонши отъ Кіева, и Днепромъ и до устья [...], Козелескъ, Пронскъ, Волконскъ, Испашъ, Донецъ, со всеми ихъ выходы и данми, и зъ землями и водами; Ябу городокъ, Балыклы, Карасунъ, городокъ Дашовъ, городищо Тушинъ, Немиръ, Мушачъ, Ходоровъ, со всеми ихъ выходы и зъ данми, и зъ землями и водами» [97, с. 4-5]. І. В. Сапожников спробував надати цю послідовність як аргумент на користь приморського розташування топоніма: «присутність в ярлику містечка Ябу, нехай і після перерви в переліку, але *відразу ж* (виділено нами. – А. К.) після Хачібеєва Маяка “з водами і з землями” і перед Баликли, Дашевим та ін., як раз і дозволяє шукати його між Дністром та Південним Бугом»⁴⁸ [429, с. 64].

Насправді, укладач ярлика спочатку перераховує міста вздовж по Дніпру, спускаючись до його гирла, до Дашева, а потім підіймається вздовж Південного Буга, переходячи до назв віддалених від моря. У цьому списку містечко Ябу – серед «верхових» назв. Таким чином, ханські ярлики, як і стара турецька «карта», вказують на розташування даного ординського міста десь в межах басейну Південного Бугу, на значній віддаленості від чорноморського узбережжя. Ф. М. Шабульдо висловлює припущення, що це місце співпадає з сучасною Торговицею на Кіровоградщині, та служило у першій половині XIV ст. резиденцією для ханського намісника у володіннях Золотої Орди на Захід від Дніпра [497, с. 19]. У 2011 р. ця версія отримала додатковий аргумент знахідками слідів ординського (?) міста середини XIV ст. із залишками монументальних споруд: мечеті, лазні,

⁴⁸ Не дуже «зручний» для цих состережень Корсунь на Дніпрі дослідником проігнорований.

ремісничих майстерень, а також могильник з виявленими 424 похованнями [191, с. 76; 288, с. 201-204].

Слідом за цим І. В. Сапожников пропонує дату будівництва замку в Ябу (Качубейові). З приміток до статті З. Абрагамовича ним з'ясовано, що «навесні 1593 р. турки відновили старе укріплення Хаджибея» [149, с. 92-93]. Польський дослідник мав на увазі два листи посла Священної Римської імперії у Порті, фон Креквіца, які були опубліковані у 1900 р. мовою оригіналу (періоду ранній верхньонімецький) в розшифровці з двома примітками [122, р. 770]. Перший лист посол складає на початку квітня 1593 р. – щодо планів османської влади заснувати на Дністрі нове бейлербейство. У документі згадується замок під назвою *Hatzi Begh*. У кінці травня посол відправляє другий лист, в якому той же топонім згадується як *Azibegh*. Обидва вони є зміненими назвами Хаджибея.

У 2009 р. на ці листи звертає увагу О. Г. Середа, прийшовши до висновку, що «приморська фортеця Хаджибей набуває особливо великого значення, оскільки у 1593 р. її відремонтували і посилили» [469, с. 53].

У 2016 р. І. В. Сапожников перевидає текст донесень фон Креквіца німецькою мовою (з помилками та відхиленнями від оригіналу). Але на російську перекладає лише дві короткі фрази з обох документів, де згадується Хаджибей [429, с. 68, 75-76].

Фрагмент квітневого листа в перекладі дослідника: «турки *будують* в місці (урочищі), названому татарською місцевою мовою Хатзі Біг [*Hatzi Begh*] (де раніше був замок), *ще один замок*, використовуючи при цьому місцеві матеріали і населення». Фрагмент травневого листа: «*реконструкція* [в] урочищі (міцевості або аулі) Азібег [*Azibegh*] іншого замку в Бессарабії [*Sic!*], яке було зупинено, а пізніше відновлено» (виділено нами. – *А. К.*).

Незважаючи на «неоднозначне трактування» викладених у листах відомостей, які «вступають у взаємну суперечність» (чи то замок був побудований, чи реконструйований), дослідник формує свій висновок таким

чином: «У 1593 р. османи, швидше за все, за допомогою будівельників з Молдови, звели у Хаджибеї фортецю⁴⁹, яка збереглася до 1765-1766 рр.» та була «відремонтована» у 1765 р., як зазначено в лютневій реляції О. М. Обрескова [429, с. 68, 73].

Неточний переклад І. В. Сапожникова спотворив сам зміст донесення. У німецькому тексті зовсім не йдеться про відновлення будівництва замку, яке розпочалося нещодавно. Відновленню підлягав старий замок, який вже існував у Хаджибеї на той час. Нічого нового турки тут на той час не спорудили [306, с. 298-303].

Таким чином, за логікою версії дослідника в період з серпня 1766 по липень 1774 рр. у Хаджибеї мало співіснувати відразу два або навіть три об'єкта фортифікації одночасно, на протилежних частинах плато Приморського бульвару. Серед них – замок 1593 р., що зберігся «як мінімум до 1765-1766 рр., переживши ряд перебудов» [429, с. 68]. Потім бастионна фортеця з плану І. І. Ісленьєва (1765-1766 рр.) і замок з плану М. Н. Мурзакевича, нібито збудований у серпні 1766 р. біля нинішнього будинку міської ради у 380 м від «існуючої» на той момент фортеці І. І. Ісленьєва. Всі ці об'єкти мали співіснувати 8 років в периметрі ділянки площею 13 га (трохи більше за сучасну Аккерманську фортецю).

При цьому «перша османська фортеця», що побудована у 1593 р., мала бути «переважно земляною» (виділено нами. – А. К.), щоб формально претендувати як на бастионний фронт І. І. Ісленьєва (земляний), так і на передуючий йому «стародавній замок» (який міг бути тільки кам'яним). Оскільки бастионна фортеця І. І. Ісленьєва, згідно думки дослідника, у 1765 р. була лише «добудована», то основний її обсяг оформився у 1593 р. «Добудова» ж полягала у створенні «ділянки стіни і наріжного бастиону» позначеного на плані літерою «В» [435, с. 269]. Зазначення ж іншого, більш пізнього донесення (від 22 лютого 1766 р.) щодо типу споруди та характеру виконаних робіт: «ремонт стародавнього замку» [26, с. 77] вже не

---

⁴⁹ У джерелі – «замок» (Castell).

враховується І. В. Сапожниковим. Він замінює типологічне (а значить і хронологічне) визначення: кам'яна споруда з вежами перетворюється на земляну з бастіонами.

Серпневе донесення О. М. Обрескова 1766 р. інтерпретується автором як вказівка на будівництво від фундаменту вже іншої, останньої замкової споруди Хаджибея. З цього документа дослідник «дізнається», що замок з чотирма вежами ніби був збудований через три місяці після візиту І. І. Ісленьєва. При чому, в повній таємниці від російської розвідки. Оскільки він мав «охороняти місцевий порт (пристань і комори) в гирлі Карантинної балки», тому «замок слід розташувати якомога ближче до мису, утвореному берегом моря і лівим берегом Карантинної балки», в районі сучасної будівлі одеської міської ради [434, с. 269, 273].

Попри цю теорію, князь О. О. Прозоровський у 1770 р. вказує на низьку ефективність фортечної артилерії Хаджибея: «ворог гарматами нам шкодити не міг» [57, с. 359]. Цю характеристику підтверджує й А.-Ж. де Лафітт-Клаве (1784 р.): в замку немає «амбразур для гармат і форт дуже малий» [132, р. 51]⁵⁰. Надто слабо, як для реалізації «конкретного призначення» новенького замку – захисту гавані.

Незважаючи на те, що цей «останній» замок виглядав архаїчним, він був абсолютно новим, переконує І. В. Сапожников, не переймаючись фразою О. О. Прозоровського про те, що його «стіни за старовинною манерою зроблені, були високі і всередину з них крім як за допомогою драбин, зійти було не можна» (виділено нами. – А. К.) [57, с. 359]. Адже за підрахунками дослідника замок до моменту облоги мав вік 4 роки, а князь прямо «не назвав замок старим, можливо, знаючи про його коротку історію»⁵¹. Дата облоги Хаджибейського замку князем О. О. Прозоровським (1770 р.) примусила

⁵⁰ Цей фрагмент у І. В. Сапожникова перекладений неточно: «немає амбразур для гармат, яких там дуже мало» [434, с. 271].

⁵¹ Аналогічна маніпуляція в датуванні об'єкта в іншій роботі автора: «Хаджибейський замок був побудований у 1779-1780 рр. і навряд чи пізніше, тому що тоді б А.-Ж. де Лафітт-Клаве [у 1784 р.] описав би його як новий» [432, с. 32-33].

дослідника переглянути останній варіант його датування (1779-1780 рр.) на новий: «не пізніше 1768-1769 рр. [434, с. 270].

До речі, за логікою запропонованої версії також не ясно чим був зайнятий під час облоги О. О. Прозоровського гарнізон іншої турецької фортеці – великої земляної бастіонної твердині, яка мала існувати біля Військової балки за 380 м від замку. Адже її «модернізацію було проведено» ніби у 1766 р. Чому тоді генерал замовчує про цю нову «регулярну фортецю»? Мабуть, тому, що її насправді не було. Основне протиріччя концепції чотирьох замків – невідповідність типології і хронології самого пізнього кам'яного укріплення. За І. В. Сапожниковим, у прифронтівій зоні турками був побудований архаїчний за виглядом замок, попри вимоги епохи домінування важкої облогової порохової артилерії до оборонних споруд. Дослідник вважає, що вся справа в хитрості. Мовляв, «турки, наполягаючи, що ними виконаний лише “ремонт колишнього в тому місці зі стародавніх часів невеликого замку”, обдурили росіян, імітувавши фасад колишнього литовського замку. І зробили вони це не на старому, а на новому місці, оскільки в донесенні від 20 серпня 1766 р. сказано, що “невеликий замок” не ремонтується, а “будується”, причому з “морської сторони”», на чому наголошує сам автор [434, с. 270].

Ця смілива новаторська ідея І. В. Сапожникова, на жаль, базується на побічних аргументах та страждає відсутністю доказів. Свій «псевдолитовський» замок дослідник розвертає головним фасадом до степу, а «тильною стороною до берегового схилу» разом з багатокутною вежею, яка протистояла «можливим обстрілам корабельної артилерії» [434, с. 271].

Але цьому суперечив (на момент видання статті дослідника) опис князем О. О. Прозоровським облоги замку [57, с. 359], опис замку А.-Ж. де Лафітта-Клаве [132, р. 51] та матеріали картографії Ф. де Волана [320]. Батарейою з 4 єдинокорів О. О. Прозоровський розмістив на північний захід від замку, оскільки стріляв в напрямку моря (тобто, перпендикулярно берегу, на північний схід). Звідси ж намагався потрапити до периметру

огорожі (щоб підпалити дворові будівлі), проте заряди перелітали, падаючи в воду. Ще кілька гармат він розмістив у створі воріт, намагаючись їх розбити. Оскільки обидві батареї працювали з різних сторін укріплення (яке в плані – усічений прямокутник), то за своєю осьюовою лінією споруда не могла бути розгорнута тилом до моря і брамою до степу. За такою орієнтацією замок не міг перебувати на мису у Карантинної балці (біля будівлі міської ради), оскільки тим гарматам, що вибивали браму, був потрібен плацдарм з напільного боку.

І. В. Сапожников погоджується з тим, що це хибна орієнтація лише після ознайомлення з «Планом рейду Коджабея» 1784 р., на якому замок орієнтований фасадом на південний схід, повздовжньою віссю паралельно морському берегу. Відтепер під сумнів дослідником поставлений і колишній власний погляд на локалізацію замку біля будівлі міської ради із натяком, що вона ще може змінитися під впливом інформації через неопубліковані на той момент картографічні матеріали, які вже були відомі автору⁵² [406, с. 143].

Причину появи свого первинного висновку щодо розміщення замку дослідник намагається списати на дефекти планів Ф. де Волана 1790-х рр., якими він користувався раніше, але при цьому, нібито, «сумніваючись в їх автентичності» [420, с. 143]. Насправді базовим аргументом у своєму хибному варіанті локалізації замку дослідник використав повідомлення А.-Ж. де Лафітта-Клаве про умовну відстань між маяком та замком у 600-700 туазів, а не картографію Ф. де Волана (яка навпаки – була залучена автором саме для «підтвердження цього висновку») [421, с. 127].

Згаданий «План рейду...» являє собою дещо схематичний картографічний документ (додаток Е, рис. 2). У 1784 р. разом з ним, інженером складено ще кілька креслень: «План № 2 замка Коджа-бей 1784 р.» (додаток Е, рис. 4), а також креслення форту Хассан-паша біля

⁵² Мабуть, мається на увазі інше аксонометричне зображення замку 1789 р. На ньому він показаний поблизу від гирла Військової балки (додаток Е, рис. 19), як і передбачалося більшістю дослідників раніше [322] (додаток Е, рис. 116).

Очакова і розрізи валів фортеці (див. нижче: додаток Е, рис. 5 та 15). Всі вони оформлені в одному стилі і підписані в єдиній нумерації від 1 до 4. Ці документи являють собою додаток до «Журналу...» А.-Ж. де Лафїтта-Клаве [132].

Саме цей план описав у 1896 р. О. Л. Бертє-Делагард у своїй доповіді. Проект французького інженера передбачав посилення оборони рейду шляхом влаштування батарей на Жеваховій горі, на мисі Північному в північній частині затоки, а також великого форту на мисі Ланжерон в сучасній тенальній системі. Ще однією важливою джерелознавчою публікацією І. В. Сапожникова є стаття з виданням повнокольорового зображення «Плана І новостворюваного на березі Чорного моря турецького міста Годжабея з окружною ситуацією» («Плана І турецького міста Хаджибей, що будується на березі Чорного моря, з навколишньою ситуацією») і «Плану ІІ спеціальної новостворюваної на березі Чорного моря турецького міста Гаджибея» («План ІІ особливий міста Хаджибея, що будується на березі Чорного моря») [438, с. 172-176] (додаток Е, рис. 24). Обидва плани вельми схематичні, складені російським картографом і розвідником І. І. Іслєньєвим в травні 1766 р. Про один з них, який було опубліковано ще С. Я. Боровим [195, с. 135], вже йшлося вище.

Перший план відображає загальну ситуацію берегів навколо Хаджибейської бухти (додаток Е, рис. 25). Другий виконаний у великому масштабі, демонструє фортецю і прилеглу міську забудову (додаток Е, рис. 24). В експлікації до першого повідомляється, що турецькою владою передбачалось будівництво ще двох фортець (крім зазначеної біля Військової балки): на нинішньому мисі Ланжерон та на перетині сучасного Олександрівського проспекту з вулицею Троїцькою. В експлікації І. І. Іслєньєв дає зрозуміти, що керується чутками при роботі з планом: «подейкують, ніби будуть будувати фортецю». Ймовірно, з місцевих же легенд він почерпнув і пояснення щодо розвалу каменів (кладовище?), відзначеному під літерою «S» як руїни старовинного замку міста Кочубея.

І. В. Сапожников діаметр цих «руїн» визначив приблизно 192 м з площею 2,9 га. Оскільки це дуже багато для провінційного старовинного замку початку XV ст., дослідник запропонував вважати їх руїнами саме замку Ябу, що «являв собою значну споруду, в якій могло бути до 7 веж». Площа османської бастионної фортеці на мисі біля Військової балки мала сягати 6 га.⁵³ До будівельного періоду 1766 р. І. В. Сапожников відносить лише дві прямокутні батареї, які направлені до моря на кутах оборонного комплексу, разом з «внутрішньою стіною з ровом з південно-західного боку» (яка насправді показана як вал) (додаток Е, рис. 26). Решта фронту апріорно датована ним 1593 р. [438, с. 167, 169].

Отже, в цілому дослідники історії Хаджибейських укріплень змогли переконливо вирішити лише проблему орієнтації замку на місцевості (фасадом до південного сходу), а також другорядне питання про існування його руїн після 1789 р. Такі ключові проблеми, як локалізація замку та його датування не вирішені. Відсутній несуперечливий варіант будівельної періодизації Хаджибея.

Пошук відповідей на озвучені невирішені питання вимагає послідовного аналізу політичної ситуації в регіоні в першій половині XV ст., а також деяких типологічних порівнянь основних зразків замкової фортифікації османського періоду.

Для XV-XVII ст. кам'яні замки османів в більшості своїй мають певні загальні типологічні ознаки планувального та конструктивного характеру. Зазвичай, по периметру огорожі у формі правильного прямокутника або квадрата розміщені по периметру шість або вісім веж.

У 1722 р. подібне просторово-планувальне рішення прийнято за основу плану фортеці Суджук-кале на Північно-Східному узбережжі Чорного моря, із застосуванням елементів бастионного фронту (додаток А, рис. 4.3). З більш віддалених прикладів показовим є форт Пайяс, спроектований Сінаном (Східне Середземномор'я) (додаток А, рис. 4.5),

---

⁵³ С. Я. Боровий нарахував за планом «трохи більше 8 га» [193, с. 134].

план якого нагадує Бендери, замок Баштова в Албанії (додаток А, рис. 4.6) та зовнішній фронт Браїли першої половини XVIII ст. (додаток Н, рис. 1). Замок фортеці Браїла близький до Бендерського замку за планом та часом походження. В обох на другому поверсі надбрамної вежі влаштовані гарнізонні мечеті. Замок Браїли був збудований турками у 1538-1540 рр., коли місто перейшло під владу Порти внаслідок походу Сулеймана Пишного на Молдавію [548, р. 13-15].

Такі фортеці, як Чіменлик (1463 р.) і Седульбахір (XVII ст.) в гирлі Дарданелл (додаток А, рис. 4.7, 9) або Аккаба (1588 р.) на Близькому Сході (додаток А, рис. 4.8), фортеця Паланка (Drégelipalánk) в Угорщині (додаток А, рис. 4.11), фортеця Чесме 1508 р. (додаток А, рис. 4.10) та ін., демонструють однотипні плани оборонної архітектури на території Османської імперії у XV-XVII ст. В основі такого плану дійсно можна вбачати візантійський кастеллум [626, р. 153] (додаток А, рис. 4).

Архітектурно-планувальне рішення Хаджибейського замку позбавлене цих ознак. Споруда виділяється серед всіх відомих в Північному Причорномор'ї і Криму місцевих зразків молдавської, генуезької або турецької замкової архітектури XIV-XVI ст. своїм прямокутним об'ємом з усіченим торцем в тилловій частині і підкресленим фронтальним посиленням головного фасаду. Потужна надбрамна вежа добре виражена за обсягом і щільно затиснута між двома фланкуючими бічними вежами. Порівняно довгі бічні куртини з кутовими зламами без фланкуючого супроводу.

У турецьких артилерійських берегових фортах і фортецях XVIII ст. надбрамні вежі практично втрачені, або погано виражені: форт Сіргі, Румеліфенер, фортеця Арабат, Єні-Кале⁵⁴, Кілійос, Румелікавагі, Ріва та ін.

⁵⁴ Єні-Кале відбудована за проектом італійського архітектора Голоппо у період з 1703 по 1706 рр. [89, с. 30; 90, с. 45; 179, с. 9]. З напільного боку фортеця захищена класичним бастионним фронтом, з елементами кремальєрного типу, здатним витримати довготривалу облогу (додаток Е, рис. 27). Це перша в Причорномор'ї фортеця з лінією берегової далекобійної артилерії нового типу (яка розмістилася на спеціальній платформі уздовж берега). Покладені на неї завдання цілком відображені в її вигляді (додаток Е, рис. 28).

[564, р. 132-139]. Прольоти їх брам декоровані швидше за традицією, без суттєвих оборонних функцій. Все це не притаманно замку Хаджибей.

Децо більше спільного у нього з класичними литовськими чи польськими замками XIV-XV ст. [591, с. 96, 120, 143, 246]. На території Литви переважають регулярні в плані (квадратні або прямокутні) споруди, у яких вежі, як правило, не висуваються за лінію огорожі (додаток Е, рис. 29). Серед спільних з Хаджибейським замком елементів є донжон, винесений в тилову частину укріпленої території, або окрема вежа, що призначена для житла феодала або перебування князя. Подібне композиційне ядро в османських замках зазвичай відсутнє.

Ця особливість добре ілюстрована на прикладі замку Вітовта у Троках (перша чверть XV ст.). Тут донжон відведений до найбільш захищеної сторони, прикритої по фронту безпосередньо замком (предзамче) (додаток А, рис. 5.9). Подібне композиційне рішення прийнято і в житловому замку Радзивіла у Несвіжі кінця XVI ст. (додаток А, рис. 5.8). Його хоч і будував італійський архітектор, але замовник контролював проект, впливаючи на нього за своїм смаком [477, с. 11-13].

У композиційній структурі Хаджибейського замку тилове ядро (донжон?) являє собою велику багатокутну вежу розміром 9,5×9,5 м (додаток А, рис. 5.7). Вона розміщена по поздовжній осі навпроти брами, в протилежному від фасаду боці. Її тилове розташування забезпечувалося прикриттям крутих схилів Військової балки. Не виключено її первісне житлове призначення та існування другого поверху.

Дві круглі вежі по фасаду замку виконували додаткові функції, крім фланкування брами і куртин. Їх винос за лінію стін демонстрував міць споруди на найбільш вразливій ділянці оборони. Для класичної литовської замкової архітектури круглі вежі – рідкість. Вважається, що вони (наприклад, Біла Вежа, Вільнюська вежа та ін.), споруджені в Литві за запозиченою технологією. Квадратний план веж обумовлювався використанням лісу як будматеріалу. В писемних джерелах на території

етнічної Литви XIII-XV ст. згадується 71 замок або замчище, з них 64 були дерев'яними. Кам'яні замки з'явилися в Литві у XIV ст., але в цей період ще є винятком. На цьому етапі кам'яний замок належить лише князю, представнику державної влади [538, р. 104].

Якщо судити за цими ознаками, Хаджибей, з його двома круглими вежами, будувався західноєвропейськими майстрами. Протягом першої половини XV ст. Качубейов (Хаджибей) розташовувався на південному краї Поділля [178, с. 49, 73, 75]. Конструктивні, композиційні та архітектурні ознаки дозволяють визначити певну типологічну спільність серед укріплень західних теренів цього регіону. Найбільш еталонними є Кам'янець, Скала-Подільська, Сокілець, Язловець та ін. (додаток А, рис. 5.1, 3, 4, 6). Спільні основні елементи планувальної структури цих оборонних комплексів: прямокутний план із зрізаною тиловою частиною, куди винесено донжон. Довгі флангові куртини з малим числом веж (або зовсім без них), які під кутом близько 45° завершують весь обсяг конфігурацією, що нагадує ніс корабля.

У Кам'янці, збудованому Коріатовичами у 1370-1380-х рр. [398, с. 66, 216] і який став резиденцією Гедігольда на період з 1414 по 1422 рр. [178, с. 194], в протилежній від брами бік, по поздовжній осі, винесений донжон – масивна кругла Денна вежа. Яскраво виражений захист фасадної частини, слабо фланковані бічні куртини, що витягнуті уздовж схилів каньйону. Майже прямі куртини у цитаделі повертають до неї під кутом, замикаючи тут всю огорожу. Ядром цитаделі служить масивна Денна вежа. Інший замок XIV – першої половини XV ст. в Язловці ще яскравіше виражений в цих ознаках. Його «близнюком» можна назвати замок у Скалі-Подільській (додаток А, рис. 5.3, 6).

Монументальне будівництво на Поділлі у XIV-XVII ст. мало свій особливий архітектурний характер відповідно до умов життя в цьому прикордонному, неспокійному краї. Схильність до вибору місця будівництва на височині, на мисі між двох ярів, зумовила нерегулярне,

часто клиновидне планування пам'яток подільської фортифікації [450, с. 4]. Спільність цих ознак дозволяє співвіднести Хаджибейський замок саме з подільською традицією фортечного будівництва. Автор проекту користувався якимись вже усталеними аналогами або уявленнями про звичну для нього планувальну структуру. Це дає підстави припустити дату походження Хаджибейського замку в широкому діапазоні польсько-литовського періоду історії Північно-Західного Причорномор'я (кінець XIV – середина XV ст.).

Поява цього замку на віддалених південно-східних кордонах Поділля мало свої вагомі причини. З другої половини XIV ст. воно належало Коріатовичам – представникам княжого роду з династії Гедиміновичів. За їх часів починається велике замкове будівництво в регіоні: «Всі Подільські міста умурували і всю землю Подільську оселили», оскільки раніше, при татарах, не було «жодного міста – ні деревом рубленого, ні каменем викладеного» [451, с. 50].

Початок активної фази литовської експансії на південні землі Поділля припав на 1390-х рр. З переходом регіону під владу Литви [178, с. 125] тут формується масштабна програма оборони краю, яка визначила військово-стратегічний феномен Поділля як краю замків і фортець [397, с. 213-214]. Влітку 1398 р. Вітовт побудував на Дніпрі за місяць з глини і каменю замок Св. Івана, десь на південь від сучасних Черкас [178, с. 81].

Дуже швидко Поділля перетворюється на розмінну монету у відносинах Вітовта з Ягайлом [178, с. 131]. У 1400 р. Ягайло передає регіон своєму молодшому братові Свидригайлу, противнику Вітовта. Він володів Поділлям два роки, з чим литовський князь ніяк не міг змиритися, домагаючись повернення краю під свою владу. Однак після провальної битви на Ворсклі (1399 р.) досить сил для обґрунтування своїх вимог він не мав [451, с. 74-76, 89].

Реалізувати свої плани Вітовту вдалося лише на рубежі 1411-1412 рр. Поділля знову переходить під його владу після перемоги під Грюнвальдом

[178, с. 137]. Цей другий етап активної експансії Литви в регіон ознаменувався створенням нових укріплених міст (Саврань, Синя вода, Вітовта брід), які дуже скоро були розгромлені татарами. До самої смерті великого литовського князя Поділля тепер вже не змінювало господарів. З 1414 р. по 1422 р. ним керує ставленик Вітовта, староста Гедігольд [178, с. 82, 141; 451, с. 92].

Розширюючи свої володіння на південний схід, Вітовт зіткнувся з необхідністю захисту від татар. Він не тільки поновлював старі замки, але і споруджував нові, особливо на сході Брацлавщини, куди формально належав і Качубейов. Одним з таких замків був Караул, локалізований В. Антоновичем на лівому березі середньої течії Дністра, в районі Рашкова [451, с. 103-104].

Качубейов, на думку О. В. Білецької, міг перейти до литовців саме в цей період – починаючи з 1411 р., якщо вже у 1415 р. він відзначений як діючий портовий пункт. Причорноморські землі фактично належали Вітовту, без сумнівів вже у 1421 р., якщо в пониззі Дністровського лиману замкове будівництво здійснює його староста Гедігольд. Дослідниця пов'язує відбудований ним замок з Чернігородом, розташовуючи навпроти Білгорода, але зазначає, що топонім з'являється в документах лише з 1431 р. [178, с. 84, 85].

На тлі цих подій, як вже йшлося, у 1420 р. османський флот напав на два молдавських міста: Кілію та Білгород [387, с. 46; 570, р. 41]. Згідно Любовльській угоді між Ягайлом та Сигізмундом (1412 р.), Молдавія мала право розраховувати на військову підтримку з боку сусідів. Водночас Олександр Добрий проводив власні переговори з Ягайлом з метою забезпечення необхідних міжнародних гарантій своїй державі, але не отримав їх. Побічно це стало причиною погіршення відносин між Молдавією та Литвою. Вітовт почав будувати плани щодо нападу на сусіда вже у 1421 р., тому підготовку Гедігольдом фортеці в районі Білгорода слід

розглядати як укріплення, яке загрожувало Білгороду. Ворожі відносини Олександра Доброго з Вітовтом зберігались і в наступні роки [389, с. 46].

Так, у 1427 р. Олександр Добрий здійснює силове повернення фортеці Кілія, яка в результаті нападу турків 1420 р. перейшла до ставленика Угорщини, Дана II. Цей вчинок викликав протест з боку Угорщини та її союзника Вітовта. У наступні кілька років угорський король за підтримки литовського князя наполегливо домагався повернення Кілії або йому, або ставленику в Валахії. Тому з 1421 р. і до смерті Вітовта молдавський господар дотримувався політики опори на Польщу, конфліктуючи з Угорщиною і Литвою через питання Кілії [389, с. 48-49].

Згідно Длугошу, у 1415 р. Качубейов був портом польським, «королівським». Швидше за все, можна говорити про подвійне підпорядкування цього пункту (польсько-литовське) [124, р. 367-368; 178, с. 99]⁵⁵. Одним з аргументів проти того, щоб пов'язувати цей топонім з замком Гедігольда 1421 р. вважається пасаж де Ланнуа. В його подорожньому описі після Білгорода не йдеться про замок в районі сучасної Одеси. Переправившись через Дністер, до самого Дніпра лицар в дорозі нічого не помітив: «З Монкастро я відправив частину моїх людей і моїх коштовностей морем до Кафи, а сам з іншими поїхав суходолом, прямуючи з Валахії, щоб їхати в згадане місце – Кафу, по великій татарській пустелі, яку я проїхав тільки за 18 днів. Я переїхав через Дністер, Дніпро, на якому я знайшов одного татарського князя, друга і слугу великого князя Вітольда, а також велике село, населене татарами, підданими Вітольда» [10, с. 438-439].

О. В. Білецька на підставі «мовчання» де Ланнуа робить припущення, що Качубейов міг залишатися незначним пунктом в його часи [178, с. 100], але все ж таки існував. Втім, невідомо як пролягав шлях до Криму з Білгорода. Уздовж морського берега він був неможливий до середини XV ст. через відсутність пересипу в гирлах лиманів на той час [26,

---

⁵⁵ Не довіряти Я. Длугошу в пасажі про Качубейов, як намагався довести О. Третяк [481] немає ніяких підстав [337; 355; 472; 473]. Дослідники спадку Я. Длугоша, оцінюють його як перший в середньовічній Польщі науковий історичний труд [405; 277; 470; 610; 498].

с. 11-12]. Гільбер де Ланнуа цілком міг проїхати Качубейов стороною, по верхів'ях лиманів.

Після прецеденту з нападом турків на Білгород і Кілію 1420 р., Ягайло після звернення Олександра наказав надати допомогу, особливо на Поділлі, як суміжній Молдавії землі [389, с. 45]. Не виключено, що виконувати саме це доручення на Нижній Дністер прибув Гедігольд. В такому разі появу замку в «королівському порту» слід розглядати як превентивний захід проти можливої турецької експансії в майбутньому, а зовсім не захист від Молдавії.

Повної впевненості в тому, що замок Гедігольда побудований саме в Качубейові немає. Але факт присутності в межиріччі Дністра і Бугу в приморській смузі в цей час цього чи не єдиного населеного пункту польсько-литовської приналежності очевидний. Тому укріплення портового містечка Качубейов, у контексті реальної загрози османського вторгнення з моря, більш ніж ймовірно.

Можливо, Качубейов розглядався як альтернативний Білгороду порт, на той випадок, якщо його морська облога повториться, або торгівля через Кілію та Білгород буде закрита. Прецедент вже мав місце, коли Олександр Добрий у 1426 р. (або 1427 р.) повернувши собі Кілію, заклав на деякий час її порт для торгівлі з придунайськими країнами [389, с. 49].

Показово, що незабаром після повідомлення де Ланнуа про будівництво замку, у 1424 р., Вітовт вирішив відправитися на південь своїх володінь, повідомивши в листі до великого магістра Тевтонського ордену, що збирається нанести візит до деяких зі своїх замків, в яких ніколи раніше не бував [228, с. 103].

Після смерті Вітовта у 1430 р. особливих причин для будівництва замку не було як мінімум найближчі 10 років. Поділля в цей час переходить до поляків, розгортається конфлікт Ягайла зі Свидригайлом. Початок 1430-х рр. ознаменувався стихійними зіткненнями між польськими феодалами і

місцевим подільським населенням (особливо на Брацлавщині) [178, с. 146, 148-149].

Свидригайло приступає до пошуку союзників. Основні серед них: магістри Тевтонського і Лівонського орденів, угорський король Сигізмунд, молдавський воєвода Олександр і татари. Бойові дії почалися влітку 1431 р. на Волині. Молдавський воєвода навіть здійснив рейд на Західне Поділля [178, с. 149]. Ці події відбувалися в стороні від Качубейова і не могли стати причиною його зміцнення.

З 1 вересня 1431 р. по 7 липня 1433 р. між сторонами діє укладене перемир'я. Свидригайло за «Грамотою» (не пізніше жовтня 1432 р.) отримує у володіння міста Поділля на південному сході: Брацлав, Сокоlecь, Звенигород, а також Качубейов (Kaszakeuow – за С. В. Полеховим) і Дашков. Але замки Західного Поділля Ягайло так і не повернув, конфлікт вичерпаний не був. Для будь-яких суттєвих фортифікаційних робіт на Поділлі, у віддаленому прикордонні, у Свидригайла немає ні часу, ні сил, ні мотивації. Навіть фортецю Бакота Свидригайло навмисно не перебудовував в період перемир'я, щоб уникнути провокацій. Все закінчилося для князя у 1432 р. зіткненням із Сигізмундом і втечею. Першого вересня 1432 р. Сигізмунд проголосив себе великим князем литовським [178, с. 150, 152]. У той же рік новий литовський князь підписав Гродненську унію, в якій відмовився від претензій на Поділля, передавши права на неї полякам.

У цьому міжособному конфлікті осаджувати незговірливого Свидригайла в Луцьку і громити молдавські війська активно допомагали Бучацькі [389, с. 50]. Одному з представників цього роду, Теодорику, дістається Качубейов (з іншими містами південного Поділля) у володіння, згідно з жалуваною грамотою від польського короля Владислава (1442 р.). Король зобов'язав нового «воєводу-палатіна» західних земель Поділля прийняти це та інші прикордонні міста з «готовими укріпленнями» з тим, щоб «зазначені укріплення і міста забудувати, відновити, заселити [...], щоб

звідси користь і честь Польського королівства забезпечити» [26, с. 12-13; 178, с. 196].

Як можна зрозуміти з документа, місто і порт Качубейов, як і вся навколишня приморська місцевість в Бузько-Дністровському межиріччі, з якихось причин прийшли до занепаду на той час, як було видано грамоту. І пов'язано це могло бути з т. зв. «татарською реконкістою» [178, с. 271]. Наприклад, два глибоких рейди татар у 1439 р. і 1440 р. на Дністер та за Прут призвели до необхідності термінового укріплення Білгородської фортеці, що знайшло відображення в епіграфічному джерелі [345, с. 191]. Міста в Запрутській Молдавії – Васлуй та Браїла були спалені [7, с. 25; 585, р. 99]. Білгород встояв під захистом своєчасно побудованих нових стін. Можна припустити, що нападу зазнав і Качубейов, який перебував на шляху до Нижнього Дністра зі степу.

Крім того, жалувана грамота демонструє прояв інтересу на найвищому рівні до цього чорноморського порту – єдиного польського на Чорному морі. Відновленням Качубейова 1442 р. перейнявся сам король Владислав III. В чому причина? Навіщо доручати магнату Теодорику Бучацькому турботу про державний «королівський порт»?

О. В. Білецька вважає, що в грамоті відображені широкі процеси колонізаційної політики князівства, оскільки з часів завоювань Вітовта теперішній король Владислав III навряд чи міг відчувати себе господарем цих країв: «в грамоті ані слова про стації або інші королівські права, які традиційно враховуються в наданнях земель, що реально контролювалися Польщею» [178, с. 211].

На наш погляд, поновлення інтересу до Качубейова було пов'язане не стільки з колонізаторською ідеєю, скільки з військовою, більш раціональною та реальною. Добре відомо, що в середині липня 1440 р. король Владислав III коронується ще й на угорський престол під ім'ям Уласло I. Це накладало на нього певні зобов'язання в сфері антиосманської політики, яка послідовно виконувалася Угорським королівством ось вже понад

півстоліття. Першого січня 1443 р. Владислав оголошує хрестовий похід проти турків, який трагічно для нього закінчився битвою при Варні 1444 р. Отже, весь 1442 р. пішов на підготовку до цього походу (рік надання грамоти Бучацькому).

В рамках антиосманської кампанії у 1443 р. до Чорного моря входила флотилія бургундського герцога Філіпа III під командуванням лицаря Валерана де Вавріна [147, р. 83-84]. Флотилію передбачалося використовувати у війні проти османів, але поразка військ Владислава III і Яноша Хуньяді під Варною 1444 р. змінила плани коаліції. Відтепер бургундці діяли самостійно, спрямовуючи свої удари проти турків [371, с. 358].

Де перебували морські бази цього союзного угорцям флоту? Відомо, що у 1445 р. де Ваврін базувався у Білгороді на Дністрі. «І так повернувся назад сеньйор Ваврін з двома галерами знову в Чорне море спробувати щастя і помірятися з турками. І так досяг порту під назвою Білгород, де розташовувалося місто і фортеця, яка належить Генуї. Там знайшов багато кораблів з Трапезунда. Серед населення було багато вірмен; і всіх розпитував: чи не було турецького флоту? І вони повідомили новини, що ні султан і жоден з турків морем не прийшов, а море борознять християнські галери. І вони повідомили йому, що бачили три галери бургундського князя, що попрямували до Трапезунду» [147, р. 83-84].

Зрозуміло, що Владислав не міг передбачити сумний результат свого хрестового походу та готувався до нього з усією серйозністю. На одному з етапів цієї підготовки з'явилася грамота на ім'я воєводи Поділля, Теодорика Бучацького, із завданням привести в порядок деякі прикордонні південні міста і чорноморський порт Качубейов зокрема. Скоріше за усе, мав місце розрахунок на використання його в військово-морських цілях як базу флоту, або елемент комунікацій та морського постачання. Вести війну проти Османської імперії в Чорноморському регіоні, не маючи своїх портів, важко.

Отже, замок в Качубейові міг з'явитися саме на цьому історичному етапі з ініціативи Теодорика Бучацького. Але ніяк не в попереднє десятиліття, або в роки після катастрофи під Варною 1444 р.

Вихід до Чорного моря залишався за поляками до 1452 р. [178, с. 298]. Не пізніше 1440 р. в гирлі Дніпра і Бугу з'являється генуезьський замок Ілліче, якій принаймні з 1454 р. належить братам Сенарега, перетворившись на форпост генуезької Кафи в Північно-Західному Причорномор'ї. Вже влітку 1454 р. до Білгорода знову підходить османська ескадра, невдало намагаючись завоювати його. Через рік Сенарега вступають у військовий конфлікт з Білгородом та програють [410, с. 29; 372, с. 244] і замок Ілліче, скоріше за все, переходить під управління цього подністровського міста, залишаючись за ним до 1484 р.⁵⁶

З фактичним відступом Литви і Польщі з регіону відбувається заміна політичних гравців в Північно-Західному Причорномор'ї. Всілякі згадки про Качубейов зникають після 1442 р. [26]. До 1452 р. вплив поляків тут остаточно згас. Хоча черкаський староста ще зумів зруйнувати замок татар у 1492 р. в гирлі Дніпра (майбутній Очаків), але закріпитись тут не зміг [238, с. 330-337]. До 1540 р. володіння Польщею цією пустельною степовою ділянкою Поділля лишається формальним, при впливі татар, який лише збільшується.

Таким чином, є два епізоди в історії Качубейова, коли будівництво в ньому замку мало певні історичні передумови. Перший – у 1421 р., коли на хвилі «турецького страху» після вторгнення ескадри османів в Північно-Західне Причорномор'я поява цього укріплення набула політичних і військових причин. За розпорядженням Ягайла, з ініціативи Вітовта і у виконанні Гедігольда. Другий – 1442 р., коли напередодні запланованого спільного угорсько-польського хрестового походу проти турків в Качубейові укріплена гавань і порт для майбутніх військово-морських операцій

⁵⁶ Треба додати, що відносини білгородського магістрата з генуезцями залишались вкрай напруженими протягом всієї першої половини XV ст. [278, с. 39].

християнського флоту. За розпорядженням короля Владислава і у виконанні Теодорика Бучацького.

Датування замку в межах двадцятиріччя (1421-1442 рр.) цілком вкладається в хронологічні ознаки його конструктивних, планувальних та архітектурних елементів. А також має політичне підґрунтя. Замок був збудований на мисі, утвореному нинішньою Військовою балкою та морським берегом, приблизно в 200 м на південний схід від його краю, біля урвища корінного плато, фасадом з надбрамною вежею на південний схід. Поява замку була викликана загрозою османського вторгнення в регіон і прагненням Польщі та Литви протистояти їй з моря після інциденту 1420 р., або в контексті підготовки до хрестового походу 1443-1444 рр.

2.3. Замкові укріплення османів (кін. XV – кін. XVII ст.)

Цей новий хронологічний етап в історії розвитку фортифікації регіону починається з перебудови Аккермана та Кілії, яка відбулася за епохи Баязида II з 1484 – до 1512 рр. У липні 1484 р. султан Баязид II на чолі великого війська перейшов Дунай. До нього приєдналися загони волоського господаря Влада Келугера і кримського хана. Турецькі війська, які переважали за чисельністю гарнізони фортець, взяли їх в облогу та змусили до капітуляції (за дев'ять днів) спочатку Кілію [7, с. 30], а в серпні і Білгород (через 16 діб облоги).

При облозі Білгорода турками активно використовувалася ствольна порохова артилерія. Через 173 роки після цих подій Е. Челебі повідомляє, що обстріл фортеці вели з трьох боків [96, с. 34]. За деякими даними в облозі Білгорода брав участь також і флот зі 100 суден [571, р. 100-101].

Захисників Білгорода змусила здатися суттєва руйнація фортечної огорожі, судячи за розповіддю Е. Челебі: «Мудрість Аллаха, вранці по Аккерману стріляниною з гармат потрапили в купол укріплення і воно було

зруйновано, 10 священників з 10 ключами від фортеці Піргаз Конман⁵⁷ вийшли і передали їх султану в скриньці власноруч. Фортецю Піргаз Конман було захоплено в році 889 (1484 р.) і було свято її приєднання до решти земель ісламу» [119, р. 160].

Після штурму у відповідь на протест Корвіна (схоже, символічний) щодо порушення умов угоди 1483 р. Баязид II пообіцяв, що фортеці в подальшому не будуть використовуватися для нападу на Молдавське воєводство. За умовами відновленої у 1485 р. османсько-угорської угоди Кілія та Білгород були визнані володіннями султана [229, с. 85; 619, с. 18-29].

Угоди, про які йде мова, належать до попередньої активної фази дипломатичної підготовки султана Баязида II до походу на Молдавію, яка почалася за рік до того. У 1483 р. угорський король Матіаш Корвін був зайнятий війною з імператором Фрідріхом III. Тому він погодився на договір про мир, запропонований султаном, в якому Молдавська держава фігурувала як данник. І під приводом того, що «Кілія та Білгород не були включені до договору 1483 р. про мир з Угорщиною як міста Молдавського воєводства, Баязид II з флотом і великими сухопутними силами захопив обидві фортеці» [229, с. 34]. Отже, долю обох міст було вирішено ще до облоги 1484 р.

В результаті кількох вдалих дипломатичних маневрів турки, нарешті, зосередили свою увагу виключно на придбанні «ключів від Валахії, Польщі та Криму» [229, с. 33]. Після падіння кримських фортець (1475 р.) ці два міста Дунай-Дністровського межиріччя залишалися чи не останнім бар'єром на шляху більш ніж півстолітньої експансії турків у північно-причорноморський регіон.

Внаслідок облоги і штурму Білгородської фортеці руйнування її зовнішньої огорожі були майже повсюдні. Зруйновані стіни відбудовуються, але вже в іншому архітектурному стилі. Зовнішній периметр Цивільного та

---

⁵⁷ Грецька назва Аккермана. Так в оригіналі [119, р. 160].

Військового дворів складається з багатокутних веж, зведених муруванням *opus mixtum*, яке характерне для візантійської будівельної традиції [199, с. 26; 194, с. 432]. Такий тип споруд широко відомий на прикладах численних турецьких фортець другої половини XV ст. Східного Середземномор'я та Малої Азії [324, с. 115, 274, 349]. Весь фронт багатокутних веж, збудованих уздовж краю рову – від вежі № 1 до вежі № 20, це єдиний будівельний проект, в якому дивним чином вціліли лише два фрагмента від огорожі попереднього, доосманського періоду історії: вежа № 6 (Кілійська брама) і вежа № 3. Саме з Баязидом пов'язана поява зовнішнього фронту багатокутних веж «османського вигляду» Військового та Цивільного дворів (а також модернізація Кілійської брами і надбудова третього ярусу південно-східної вежі цитаделі), які виділені в окремий період будівельної історії білгородського оборонного комплексу [324, с. 301; 339; 300].

Масштаб проведеної реконструкції зовнішньої огорожі вказує на всю серйозність викликаних руйнувань. Сукупна довжина стін фортечного полігону Білгорода (враховуючи вежі), збудованих уздовж рову (з напільного боку), становить 650 м (додаток Б, рис. 6). Серед будівель епохи Баязида II найкраще збереглася квадратна в плані вежа № 20 у південно-західному куті фортеці. Її вирізняє наявність житлових приміщень на верхньому ярусі, які суміщені з бойовими секторами на нижньому, де були розташовані бомбарди великого калібру у ложах, того ж зразка, що й у цитаделі (додаток Б, рис. 21-22).

Про ініціативу Баязида II відновити зовнішні стіни Білгорода написав Е. Челебі [96, с. 34]. Султан очікував на реванш з боку поляків і молдаван і тому був зацікавлений у якнайшвидшому відновленні обороноздатності фортеці. Причиною тому стали спроби Стефана Великого відвоювати обидві фортеці вже у 1484-1485 рр. [626, р. 46]. Польща також не змогла довго миритися з втратою Білгорода, який відігравав виключно важливу роль в торгівлі та безпеці королівства [623]. Навіть через 12 років після переходу міст під владу турків польсько-литовська дипломатія зберігає риторичну про

необхідність їх повернення до рук християн. Так, у 1496 р. Литовська рада заявляла: «Як ми розуміємо, поки Кілія та Білгород залишаються в руках поганих, не може бути миру» [593, s. 426]. Вже через рік, у 1497 р., Ян Ольбрахт здійснює буковинський похід, задуманий спочатку заради відвоювання цих центрів, що закінчився невдачею [7, с. 31; 542]. Відомо, що задля руйнувань саме фортечних стін король узяв із собою у похід потужну важку облогову артилерію вагою від 6 до 10 тон [637, s. 46]. Отже, султан, який був обізнаний з військовою спроможністю поляків, мав привід якомога скоріше відремонтувати білгородські стіни після облоги 1484 р.

Вірогідно, саме з цим будівельним періодом співвідноситься значний зріст обігу грошей Баязида II емісії 1497-1498 рр. в Аккермані, який спостерігається нумізматами. Серед османських монет, знайдених у Білгороді-Дністровському, більшість, як срібних, так і мідних, належать до періоду правління саме цього султана [524, с. 79; 638].

Ці події призвели до кардинального зниження товарообігу на Молдавському торгівельному шляху. Втрата Параталасії «розорила не тільки Молдавію, а й навіть багатих купців Львова». Судячи з того, що польський король 1484 р. знизив їм податки до тих пір, доки «...не повернуться під владу християн Каффа, Кілія і Білгород» [377, с. 276], перехід цих портів під владу османів дійсно вважався явищем тимчасовим.

Подібні настрої на міжнародній арені просто зобов'язували Баязида II терміново приступити якщо не до кардинальної модернізації двох новопридбаних та довгоочікуваних фортець, то хоча б до масштабного ремонту зруйнованих після штурму укріплень. У своєму листуванні султан, не зупиняючись на подробицях облоги Білгорода, повідомляє з легкою недбалістю, в цезаріанській манері: «Цю фортецю взяли за два дні, зміцнили її та повернулися» [206, с. 23]. Вище вже наголошувалося, що Е. Челебі повідомив про масштабні будівельні роботи, які відбулися незабаром після штурму: «Султан Баязид відновив та відбудував цю фортецю» [96, с. 34].

Ті ж заходи султан запроваджує щодо захопленої Кілії, віддавши наказ відновити її після липневого штурму 1484 р. До цієї твердині прибуло 90 османських суден завантажених будматеріалами [585, р. 89]. Цей обсяг свідчить зовсім не про рядові ремонтні роботи. Можливо, масштабний будівельний проект був пов'язаний з відновленням периметру зовнішньої огорожі.

Цим і можна пояснити надзвичайну зовнішню схожість Кілійської кам'яної фортеці з Білгородською, яка визначається за аксонометричними малюнками XVIII ст. (додаток Б, рис. 3; додаток В, рис. 3). Причому, не тільки в плані, а й у зовнішньому вигляді та за формами веж. Як і у Білгороді, у Кілії оборонний пояс включав до себе «глухі башти та напівбашти з чотирма, шістьма і вісьмома гранями» [501, с. 425]. Кілійські восьмигранні вежі зберігалися аж до кінця XVIII ст. і добре відображені на відомих акварелях М. М. Іванова 1790 р. [626, р. 129, 200]. Є підстави припускати, що кілійські вежі також були збудовані муруванням *opus mixtum*: на малюнку фортеці авторства турецького хроніста Н. Матракчі (перша половина XVI ст.) видно, що «окремі вежі прикрашені скромними кам'яними поясками» [501, с. 424]. С. В. Паламарчук звернула увагу на новий етап робіт, який пройшов у Кілії після відомих подій у Молдавії 1538 р. У повідомленні джерела дослідниця бачить підстави говорити про «відновлювальні роботи, які призвели до зміни її вигляду» [385, с. 156, 163].

Мається на увазі вказівка Сулеймана Пишного, яка у викладі О. Я. Чемерзіна, зводиться до того, що султан «зібрав бояр [молдавських, після облоги Сучави 1538 р.] поставив при цьому умову [...], щоб фортеця Кілія на Нижньому Дунаї була знову зведена, і щоб місто Аккерман було укріплено з сухого шляху» [493, с. 250]. Однак руйнування фортеці такої площі було б неможливо без застосування важкої облогової артилерії і довготривалих облогових заходів. Отже, мова могла йти про не більш ніж незначні ремонтні роботи.

На окрему увагу в контексті військових походів козацьких ватажків, заслуговує формування бендерських кам'яних укріплень у XVI ст. Фортечний комплекс Бендер розташовується на правому березі нижньої течії Дністра між сучасним населеними пунктами Бендери та Варниця. У сучасному стані фортеця складається з двох секторів XVI ст.: 1) чотирикутний замок з вісьмома вежами (цитадель) на високому плато корінного берега (0,77 га); 2) Нижня фортеця, на другій береговій терасі, під цитаделлю (1,1 га) (додаток Н, рис. 2). Під назвою Тігіна молдавський митний пункт на переправі вперше відзначений 1408 р. у привілеї Олександра Доброго [125, р. 630-633].

Перші комплексні історико-архітектурні дослідження Бендерської фортеці були проведені автором цих рядків у 2009-2010 рр. Був створений обмірний план фортечного ансамблю та всіх його веж. Проведено детальний і повсюдний аналіз конструктивних планувальних характеристик фортеці. Зафіксовано та введено до наукового обігу десятки нових епіграфічних пам'яток з її стін. Дані, що були отримані, дозволили створити будівельну періодизацію оборонного комплексу [303]. Всі відомі версії періодизації будівельних періодів фортечного ансамблю Бендер об'єднані ідеєю поділу оборонного комплексу на ранню Внутрішню фортецю (цитадель) і більш пізню Зовнішню, бастіонну. Військовий історик О. І. Защук час заснування внутрішнього «замку» відносив до епохи активного застосування середньовічної механічної артилерії [267, с. 339]. Румунський історик Шт. Чобану висловив думку, що цитадель слід датувати 1538 р. згідно з датою таріха Сулеймана. Зовнішній бастіонний фронт він відніс до початку XVIII ст. спираючись на помилкову інтерпретацію епіграфічних пам'яток та ескарпів зовнішнього рову [554, р. 55]. Історик архітектури В. О. Войцехівський виділяв три періоди в розвитку Бендерської фортеці. До першого він відносив цитадель, яку вважав молдавською (кінець XIV ст.). Другий період датував 1538 р. (за таріхом Сулеймана), вважаючи, що фраза з пам'ятної плити цитаделі про те, що «Сулейман збудував цю фортецю», означає «посилення

турками стін замку за допомогою “прикладок”». Нарешті, на останньому етапі (XVIII ст.) зводиться Зовнішня фортеця [218, с. 189-190].

Дослідник історії Бендерської фортеці Г. О. Аствацатуров також схильний виділяти декілька будівельних періодів, до першого з яких він відносить зведення цитаделі, спираючись на повідомлення таріха. Другий період помилково відносить до початку XVII ст. коли «стіни і башти цитаделі були добудовані та потовщені» [161, с. 51-56].

Опис Бендерської фортеці авторства Е. Челебі демонструє його знайомство з укріпленнями в межах першого і другого будівельних періодів [102, с. 42-45], що вже було озвучено в літературі [184, с. 47]. Bastionної фортеці у нинішньому варіанті в середині XVII ст. ще не було, всупереч моїм попереднім припущенням [303, с. 250]. Е. Челебі стверджував, що під час облог у фортеці збиралось 12 тис. осіб. В той час як постійний гарнізон сягав чисельності 9 тис. осіб [96, с. 43; 119, р. 171]. Розмістити їх в межах огорожі однієї лише цитаделі та Нижньої фортеці не було можливим. Турецький мандрівник явно перебільшує. Хоча не виключено, що кам'яний замок був обнесений додатковими валами з напільного боку.

Епіграфічні матеріали на стінах кам'яного замку Бендер, разом зі спостереженнями над конструктивними особливостями споруд, дозволяють виділити і досить точно датувати два основних будівельних періоди XVI ст. в історії цього об'єкта. Таріх Сулеймана – найбільш рання епіграфічна пам'ятка османів не тільки для Бендер, але й всього Північно-Західного Причорномор'я. Він знаходився як мінімум до 1928 р. на південному фасаді надбрамної вежі № 1 цитаделі. Судячи зі схеми М. О. Маркса, плита була закріплена над фасадною стрілчастою аркою головного проїзду брами [359; 431]. Праворуч від нього розташовувалась плита с романтичним текстом Маджара Мустафи до коханої Рюкайє ханим (додаток Н, рис. 3.1), та чаша – як символ кохання [155]. На фотографії Шт. Чобану 1928 р. ця плита в ніші вже у фрагментованому стані (напис нерозбірливий) [554, р. 24]. Очевидною є розбіжність у розмірах плити та ніші (остання значно більша). Ніша має

нерівні краї, плита в ній не закріплена. Судячи з усього, вона розміщена там повторно, під час реконструкції вежі. Згодом фрагмент нижньої половини був доставлений до Бендерського краєзнавчого музею (додаток Н, рис. 4). Вперше цю частину пам'ятки, що зберіглася, опубліковано у 2011 р. [303, с. 236].

Текст таріху у шести рядках, виконаний османською мовою. Першим його згадує Е. Челебі, марно спробувавши прочитати [96, с. 43; 119, р. 171]. Перший переклад німецькою (а потім і в англійському перевиданні) опублікував барон Кампенгаузен в своїх нотатках про подорож Бессарабією у 1789 р. Консультант барона з місцевих турків помилився у даті на 20 років при перекладі (965 х. = 1558 р.) [113, р. 69-70]. У 1917 р. цю плиту сфотографував М. О. Маркс [359, с. 7) (додаток Н, рис. 5). З цим фото працювали дослідники надалі, через те, що сама плита вважалась загубленою. М. Губоглу прочитав в нижньому правому куті правильну дату: 945 х. = 1538 р. та надав найбільш точний на даний час варіант перекладу [243, с. 441-442]:

«Я, раб Аллаха і повелитель цього світу, султан. Аллах зробив мене вірним керівником народу Магомета, я – улюбленець Всемилоствого. Мудрість Аллаха і чудотворна сила Магомета – мої супутники. Я – той Сулейман, від імені якого читалася молитва в святих місцях. Я – той, який відправляв кораблі до морів Європейського, Африканського та Індійського. Я – шах Багдада та Іраку, цар Риму і султан Єгипту. Трону і золотої корони угорського короля я домігся через співчуття і великодушність мою, він – покірний раб султана. А також воєводу Петра, заколотника вельми злісного, я вигнав. Коли від підкови коня мого піднявся пил, я завоював Богдан. Хассан-бей, новий кадій Бендер, що зміцнив переправу, допоміг морським бейам. Я – Сулейман, нащадок Османів, який побудував фортецю і написав хронограму. Рік 945».

Перелічені військові перемоги і дата свідчать про створення напису в період військового походу Сулеймана на Молдавію 1538 р. Внаслідок якого

Петро IV Рареш, згадуваний в хронограмі, був повалений з княжого престолу [243, с. 441-442]. Під час досліджень 2010 р. на фасаді тієї ж вежі автором цих рядків відкрито іншу хронограму: «дата 992», що відповідає 1584 р. за християнською ерою (та цифра 8 поруч – серпень?). Це дата реконструкції цитаделі (додаток Н, рис. 3.4; рис. 7). Судячи за конструктивними ознаками у 1584 р. споруджено зовнішню підсилювальну стіну надбрамної вежі № 1 та рів навколо старої цитаделі з новою надбрамною вежею (№ 9), а також увесь сектор Нижньої фортеці [303, рис. 8.9]. Будівельні шари читалися (до реконструкції вежі у 2000-х рр.) по стикувальних швах в розрізі мурувань з тильного боку споруди (додаток Н, рис. 7). Протягом саме цих робіт таріх Сулеймана було демонтовано зі своєї первинної ніші та переміщено на новий фасад в нішу над стрілчастою аркою брами, де плита залишалася до кінця 1920-х рр. (додаток Н, рис. 8). Збудований у 1538 р. кам'яний замок, захищений високими квадратними та круглими вежами і однією багатокутною (додаток Н, рис. 9-11). У плані замок наближається до прямокутника зі сторонами: 84×101×75×101 м. На другому ярусі надбрамної вежі № 1 розміщено мечеть з міхрабом в цегляному облицюванні у південній стіні (додаток Н, рис. 12). Д. Крман називав її «баштовим храмом» [30, с. 178-179]. Подібне рішення у розміщенні гарнізонної мечеті вбудованої до системи оборонної вежі – дуже популярне в архітектурній оборонній традиції османів. Вона відома на прикладі двох замків Очакова (кінець XVI – початок XVII ст.): Серединної та Нижньої фортець, де над прольотами кожної з надбрамних веж, орієнтованих в бік киблі, також «розташовувалась мечеть з цегляними мінаретами» [96, с. 113]. Аналогічне розташування мечеті зафіксовано і в османському замку Браїли, збудованому у 1540 р. (додаток Н, рис. 1). Ідея розміщення мечеті в баштах над брамою від самого початку зумовила розбивку всіх цих споруд за віссю північ-південь. Ще одна відома гарнізонна мечеть розташовувалася у Хаджибейському замку [326, с. 18], але в цьому випадку вона виникла пізніше самого укріплення та не вплинула на його культову орієнтацію на місцевості

(додаткова ознака його до османського походження). У Нижній фортеці Бендер існувала інша гарнізонна мечеть, що також збереглася дотепер в стінах багатокутної вежі № 12. Її цегляний міхраб розміщений між двома артилерійськими бійницями у точності з описом Е. Челебі. Обидві мечеті були названі, згідно мандрівнику, на честь султана Сулеймана. Ця нижня мечеть могла належати яничарському корпусу, який розташовувався в даному секторі [96, с. 44; 119, р. 172-173] (додаток Н, рис. 13; рис 14).

Унікальними для Північно-Західного Причорномор'я є особливості внутрішнього плану більшості веж Бендерського замку. Найдальшими від входу є північні вежі: № 4, № 5, № 6, які комфортніші з точки зору побутових умов. Тут влаштовані туалети, каміни декоровані цегляними піддашками на кронштейнах. Нарешті, вежа № 6 виділяється серед інших своєю багатокутною формою і роздільною системою доступу на поверхи. Всі ці споруди виконували не лише оборонну функцію, а й ставали житловими приміщеннями. Е. Челебі називає автором проекту Бендерського замку «головного архітектора Сулеймана хана, Сінан-ага» [96, с. 43]. Сінан свою кар'єру придворного архітектора дійсно почав у 1538 р., коли був помічений султаном під час походу на Молдавію, що відповідає даті на пам'ятній плиті. Помер мімар у 1588 р. (у віці 98 років), залишивши після себе кілька сотень різних споруд по всій імперії [390, с. 161-162]. Якщо допустити, що Сінан побудував тільки цитадель, то чому його ім'я не відображено на таріху Сулеймана? Проте новий кадій Бендер Хассан-бей, який «зміцнив переправу», в цьому тексті вказаний. Армія Сулеймана не проходила повз Бендер під час молдавського походу 1538 р. Маршрут пролягав на 200 км південно-західніше від Нижнього Дністра [243, с. 441-442]. Втім, Сінана могли направити на бендерську переправу за особливим розпорядженням задля розбивки і заснування споруди. У всякому разі, фортеця за своїм планом є типовою для подібної замкової архітектури Османської імперії XV-XVI ст. (додаток А, рис. 4).

Причина появи другого будівельного періоду замку – в посиленні козацьких набігів на Нижнє Подністров'я. В середині 1580-х рр. вони помітно почастишали. Керував будівельними роботами у фортеці після минулорічного нападу 1583 р. молдавський господар Петро Кульгавий. На початку 1584 р. за наказом турецького султана він приступає до відновлення пошкоджених козаками бендерських укріплень. Австрійський представник при султанському дворі повідомляє в рапорті від 3 квітня 1584 р. що руйнування були настільки суттєвими, що «воєвода Молдови перебудував за планом фортецю Бендер, яка минулого літа була частково зруйнована козаками і виділив все необхідне для її озброєння» [161, с. 67]. Це повідомлення співвідноситься з документами османських архівів. В середині серпня 1583 р. Бендери були взяті в облогу «ворогом» але завдяки яничарам вдалося місто відстояти і ворог пішов геть [103]. Вже 26 серпня того ж року Хусейн-бей відправив з Бендер листа з проханням забезпечити поставку будматеріалів для укріплення фортеці, бажано до зими [104]. Далі йде повідомлення від 25 лютого 1584 р. про відправку господарем Молдавії великої кількості будматеріалів на укріплення фортеці [105]. Отже, як відомо з тексту відкритого таріху на фасаді цитаделі, в серпні 1584 р. роботи було закінчено. Але вжиті заходи не зупинили козаків від набігу і в наступному 1585 р. Ще через рік козаки вступають до бою з об'єднаним молдавсько-турецьким військом, завдавши йому відчутних втрат. Уряд Османської імперії був змушений сконцентрувати в Бендерах значні сили, закликавши сюди війська з Молдавії та Валахії. Але у квітні 1587 р. відбувається черговий набіг козацького загону чисельністю 7 тис. осіб, в результаті якого Бендерська фортеця зазнала нових руйнувань. Як наслідок, у 1588 р. турки надсилають нові війська для захисту Бендер, але козаки продовжували походи на місто ще багато років поспіль. Ніби саме ці події призвели до занепаду величезних степових територій від Пруту до Дніпра, на що нарікав у своєму листуванні з польським королем султан Мурад III [161, с. 68]. У 1592 і 1593 рр. відбулися два нових спустошливих напади на

бендерські околиці. Ситуація в Нижньому Подністров'ї значно ускладнюється для турків у середині 1590-х рр., коли молдавський господар Арон Тиран підтримав повстання валаського правителя Михая Хороброго, приєднавшись до антитурецької «Священної Ліги». Одночасно з цим, у 1594 р. об'єднане козацьке військо Лободи і Наливайка кілька разів підходять до Бендер, вступаючи під ними у важкі й кровопролитні бої з турками [161, с. 69]. Навесні 1595 р. об'єднане молдавсько-козацьке військо розгромило багатотисячний загін бендерського санджаку, але штурм фортеці закінчився невдачею. «Місто спалили, намагалися взяти замок, але не змогли», повідомляє Семерій Наливайко [272, с. 214].

Таким чином, кам'яний замок Бендер був збудований в епоху активного використання облогової порохової артилерії в Європі. Однак в Північно-Західному Причорномор'ї козацькі загони не мали важких гармат. Для запобігання загрозам з їх боку, османський уряд визнав достатнім спорудити кам'яний замковий комплекс, за старими правилами оборонного мистецтва. При цьому деякі вежі були забезпечені важкою пороховою артилерією, розміщеною на двох ярусах.

Щодо фортеці Очаків у XVI – першій третині XVII ст., поширеною є версія про появу першого укріплення на місці нинішнього Очакова (Озі) приблизно у першій половині 1490-х рр. [523, с. 31; 449, с. 63; 180, с. 237]. Це перше місцеве укріплення було побудовано татарами і швидко знищено литовцями [397, с. 33]. Джерельною основою цього висновку є повідомлення кримського хана Менглі-Гірея 1494 р.: «перешед Днепр у Белгорода близко на воевание город чиню; а из Литвы убытка тому городу не учинити, таково место сделал да посадив в нем три тысячи человек» [14, с. 210]. Майже століття про укріплення чи місто Озі нічого не чути, доки не з'являється повідомлення Мартіна Броневського 1578 р. про те, що в Очакові є «фортеця кам'яна, але не добре укріплена» і незначне місто, яке «знаходиться під владою турків» [9, с. 337]. Наступного разу переправа Озі фігурує в донесенні 1593 р. у контексті спроб османів побудувати заново

замкове укріплення для охорони переправи від козаків [122, р. 770; 296, с. 298-303]. «Заново відбудована» фортеця, ймовірно, співвідноситься з так званим «Старим» замком за Е. Челебі. Він мав прямокутну форму. Сягав у розмірах: $97 \times 116 \times 126 \times 126$ м, що визначається за планами фортеці 1730-х рр. (додаток Ж, рис. 2). Е. Челебі приписує ініціативу його будівництва якомусь Маджар Алі-паші [96, с. 111]. Замок займав верхню частину корінного прибережного плато над гирлом Дніпро-Бузького лиману. Він був оточений ровом, тут розташовувався палац бея (додаток Ж, рис. 3).

Поява замку маркує перший будівельний період в історії фортифікації Очакова. Судячи із плану, ця споруда турецького типу, до Литви не має відношення (додаток Ж, рис. 2). Периметром огорожі на однаковій відстані один від одного збудовано п'ять круглих веж і одна квадратна надбрамна, в якій розташовувалася гарнізонна мечеть. Веж спочатку, мабуть, було вісім (чотири наріжних і чотири по центру куртин), але частина східної огорожі втрачена під час подальшої розбудови комплексу. Замок орієнтований брамою на південь, у бік киблі, через наявність мечеті на її верхньому поверсі. Своїми розмірами і характером орієнтування споруда близька до Бендерського замку 1538 р. та інших турецьких укріплень подібного типу (додаток А, рис. 4). З боку лиману, на схилі перед береговою терасою, до нього примикав тин з дерев'яним частоколом [96, с. 112]. Дату будови цього замку Е. Челебі не повідомляє. Він міг з'явитися не раніше середини XVI ст.

Другий будівельний період пов'язаний з появою на схід від Старого замку т. зв. Середнього укріплення. Ймовірно, відбулася перебудова дерев'яного частоколу на кам'яний замок, з ініціативи капудана Піяле-паші у 1626-1627 рр. Споруда прямокутна, витягнута по осі схід-захід. На плані 1737 р. в периметрі огорожі простежується одна кругла вежа (на ділянці стику з куртиною Старого замку), квадратна вежа і брама (додаток Ж, рис. 2). Розміри споруди: $195 \times 126 \times 156 \times 88$ м. Е. Челебі говорить про десять веж по

лінії стін, але цю інформацію зараз підтвердити немає чим. На другому ярусі надбрамної вежі також розміщувалася гарнізонна мечеть.

Третій будівельний період віднесений до тих же самих років (1626-1627 рр.), але замовник робіт інший – капудан Хассан-паша. Будується третій замок впритул до «Середнього» на схід від нього. Правильний в плані квадрат, розміром: 88×88 м. З чотирма наріжними вежами. Квадратну в плані надбрамну вежу розміщено в південній куртині. Будівництво здійснювалося на нижній береговій терасі. Перед тим будівельний майданчик був піднятий ґрунтовою підсипкою.

Четвертий період відзначений будівництвом на нижній береговій терасі малої фортеці Хассан-паша (Кючюк Хассан-паша) на віддалені до північного сходу від основного оборонного комплексу, на мисі правого берега гирла Дніпро-Бузького лиману. Він був невеликою чотирикутною в плані спорудою, на території якої розташовувалося 5 великих будівель та мечеть. Дата: 1626-1627 рр., ініціатор – капудан Хассан-паша [96, с. 115].

Отже, цей замковий комплекс другої половини XVI – першої третини XVII ст., який складається з трьох частин, включений у 1710-х рр. [573] до системи зовнішньої лінії оборони бастионного типу, перетворившись, по суті, на цитадель. Композиція замкового комплексу Очакова витягнулася на терасах берегового схилу Дніпро-Бузького лиману по осі Схід-Захід, яка була від початку задана Старою фортецею. За формою ці кам'яні укріплення дещо схожі з прикаспійською фортецею Дербент (додаток Ж, рис. 4) [236, с. 55]. Старий замок розташовувався на високому береговому корінному плато, на віддалені від берега і трохи північніше від гирла лиману (додаток Ж, рис. 11). Замок створювався як форпост на переправі. Втім, він зовсім не підходить для артилерійського контролю над гирлом Дніпро-Бузького лиману. Гармати XVI ст. були нездатні з його стін заблокувати вихід до Чорного моря козацьким флотиліям. Цю функцію спробують на себе взяти дві пізні споруди Хассан-паші, які висунуті навмисно ближче до води (недарма ініціатор будівництва – командував ескадрою). Але загальне

невдале розташування комплексу призвело до необхідності побудувати і четвертий форт – безпосередньо на мисі біля гирла лиману (додаток Ж, рис. 5). Це єдина фортифікаційна споруда, яка зберегла свою функціональність до середини XIX ст. в зміненому вигляді (Миколаївський ретраншемент) [2] (додаток Ж, рис. 6). Окремої уваги заслуговують спроби модернізації Хаджибея у XVI ст. Після 1442 р. в джерелах немає згадок про існування порту в Качубейові. Це пов'язано зі зміною загальної політичної ситуації в регіоні і ослабленням впливу Литви та Польщі. Про присутність в Качубейові (Caczibei) якоїсь фортеці, хоч і «зруйнованої за давністю років», вперше прямо говорить польський історик С. Сарницький у 1585 р., помиляючись як у географічних координатах місцевості, так і розміщенні топоніму на березі Овідієва озера [26, с. 35]. Менш ніж через 10 років це свідчення підтверджується двома дипломатичними повідомленнями фон Креквіца [306, с. 298-303; 122, р. 770]. Його перший лист від 8 квітня 1593 р. написано в Константинополі та адресовано ерцгерцогу Ернесту (?) і стосується планів щодо заснування на Дністрі нового бейлербейства⁵⁸:

«Кілька днів тому Піррі-Бег (Pirri Begh), за походженням албанець, але народився в Мореї, та кілька років тому працював комендантом у бейлербея Греції, якому відтяли голову, був делегований до Силістрії до санджакбею і звідти до назіра⁵⁹, або головного доглядача через султанські *datiari*⁶⁰ на Дунаї навпроти Чорного моря; з приписом, що цього літа він мав би побудувати інший замок (*castell*) над кордонами Поділля, між річками Дніпро, або Борисфен і Дністер, або Тірас, біля переправи через річку Узія (*Usia*)⁶¹, де до цього, зазвичай, робили перехід козаки, якщо вони хотіли йти на Туреччину, [а також] і до того місця, де колись був замок, зараз названий татарською та німецькою мовами Хаці-бег (Hatzı Begh), і зміцнити його за допомогою й сприянням сусіднього народу з Валахії, Молдавії, а також

⁵⁸ Автор вдячний С. В. Церна за переклад з німецької та О. Г. Середі за консультації по османській термінології тексту.

⁵⁹ Судово-адміністративна посада в Османській імперії.

⁶⁰ Можливо, «розпорядження» (транскрипція з османської).

⁶¹ Дніпро; від османської: [Özi suyu].

Кафи, і висунути нового бейлербея, а потім бейлербей сам там буде проживати і мати у своєму розпорядженні санджакбея з Бендер, Узія (Usia)⁶², Аккермана або Монкастро, Кілії, Силістрії, і, можливо, ще інших деяких прилеглих місцевостей Греції. Це нове починання незабаром дасть результат; без сумніву, потім [там] зможуть знову з'явитися, перш за все поляки, отже, необхідно подбати [про те, щоб] поступово приєднати країни Валахію, Молдавію [...]»⁶³. І це викликало б небезпеку для всієї споруди (будівлі), дати полякам жалюгідну причину в цей час здійснити свої наміри. В намірах же німців, без сумніву, тим самим не тільки запобігти нападам козаків, і потім (навіть) не було б потреби в новому бейлербеї, але також навести страх на поляків [в тому, що] щорічно буде відбуватися оцінка їх майна, і якщо вони не захочуть його [майно] віддавати добровільно, то його [майно] будуть шукати і вилучати з погрозами і силою».

Нижче видавець, у вигляді уточнюючої примітки до донесення, додає: «З цього приводу Креквіц пише 22 травня [в іншому листі]», і текст:

«Реставрація місця Ажібег (Azibegh) і іншого замку в Бессарабії, про що неодноразово згадувалось, в даний час знову було зупинено, [потім] німці були приведені до Semüet, поляки [в цьому випадку] неодмінно не допустять такої бездіяльності і з усією своєю міццю протистоять такій ситуації; тому і спробують знайти причину укласти асоціацію з Його Величністю Кайзером; в зв'язку з цим неможливо атакувати табір того берега, а також тому, що якраз зараз в Польщі зайняті виборами нового короля».

Таким чином, у 1593 р. у Хаджибеї не був побудований новий турецький замок, і тим більше фортеця, як стверджувалося деякими дослідниками на підставі цього документа. Ніяких причин виділяти другий період еволюції фортифікації Хаджибея (1593 р.) в межах заявленої т. зв. «концепції чотирьох замків», на базі розглянутих листів фон Креквіца, у її

⁶² Очаків; напр.: «Ouzi. Oczakow» – на карті Корнеліуса Мортієра 1740-х рр.

⁶³ Незрозумілий фрагмент тексту мова в якому йде про 15 талерів.

автора немає [429, с. 75-76]. На той час в містечку зберігався старий замок у занедбаному стані, який у підсумку було вирішено відновлювати («реконструювати»), а не будувати новий (мабуть, це здалося більш раціональним, виходячи з характеру його «зруйнованості за давністю років»). Однак вже наприкінці травня 1593 р. роботи у Хаджибеї були зупинені, а не «відновлені», як стверджувалося. Ініційовані османською владою роботи явно пов'язані із загостренням військової ситуації в Північно-Західному Причорномор'ї у 1590-ті рр. Як вже йшлося вище, саме у 1593 р. відбувся черговий спустошливий набіг козаків на Бендери. Хаджибей не міг залишитися осторонь від напрямку цих походів. Наказ Піррі-Бегу зміцнити очаківську переправу безпосередньо пов'язаний з цими наступами з-за Дніпра. До того ж, в середині 1590-х рр. молдавський господар приєднується до антитурецького повстання волохів. Прагнення османської влади зміцнити Очаків та Хаджибей навесні 1593 р. пов'язано з більш широким контекстом міжнародної політики. Як добре відомо, у серпні цього року Османська імперія розпочала велику війну на Балканах. Основний удар турків було спрямовано на Священну Римську імперію (Австрію) [353, с. 93]. Саме тому австрійський посол фон Креквіц звертає особливу увагу на підготовчі дії турків у Північно-Західному Причорномор'ї, на тодішньому прикордонні з теренами, підконтрольними козакам. Адже «початок воєнних дій у серпні 1593 р. підштовхнув антитурецький блок до швидкого встановлення зв'язків з українським козацтвом» з рівноправною участю в антитурецькій спілці [353, с. 95, 96]. Таким чином, намагання турків надати старому замку у Хаджибеї обороноспроможності та відновити укріплення на очаківській переправі у рамках створення нової адміністративної структури, були викликані бажанням прикрити кордон від проникнення козаків саме в межах передбачуваної кампанії.

Проте, це не завадило козацьким угрупованням у 1594 р. захопити посад Аккермана [353, с. 109]. В лютому 1595 р. запорожці Лободи

повторили похід на Аккерман, а також захопили передмістя Бендер та Кілії, але замків взяти не змогли. Одночасно великі загони козаків брали участь у вдалих штурмах Браїли та Ізмаїла [353, с. 124-125]. Щойно укріплений, чи перебудований замок Очакова, було взято козаками на початку червня 1595 р. Намаганню знищити його завадила лише відсутність пороху [353, с. 126]. Проте, вже восени 1595 р. настає примирення Туреччини та Речі Посполитої [353, с. 194]. Отже, в регіоні ініційовано низку ремонтних робіт напередодні цих подій: у Бендерах, Очакові та Хаджибеї. Е. Челебі відвідав «Ходжабай» у 1657 р., і його «фортецю» оцінив як будівлю, яка знов потребує ремонту. Важливість його повідомлення в тому, що автор ділився враженнями особистими. Він бачив на власні очі фортецю, розташовану на крутій скелі на березі Чорного моря нібито в оточенні будівель прилеглого населеного пункту. «У цих місцях з Чорного моря видобувають сіль, і платня гарнізону виплачується сіллю» [96, с. 108]. Ця фраза з російського варіанту перекладу тексту турецького мандрівника здатна ввести в оману щодо функціонування фортеці. Інформація подана так, немов Хаджибейський замок мав залог у цей час.

У виданні Сейхат-Наме 2010 р. цей пасаж виглядає інакше⁶⁴: «Коли султан Баязид завоював Аккерман, багата людина на ім'я Ходжабей отримала дозвіл від Баязид-Хана побудувати міцну фортецю на скелі в цьому місці. Він розмістив в ньому людей і разом з ними 500 000 овець. Він отримав у володіння землі навколо замку і тому його назвали Ходжабей (багатий Ходжа). Це, як і раніше, крута скеля на краю берега Чорного моря, залишки споруди й досі там стоять, і з невеликими зусиллями цей замок можна відновити, забезпечивши безпеку дороги. На прилеглих околицях з Чорного моря добувають сіль, з виручки від продажу якої можна було б видавати платню солдатам» [119, р. 245-246]. Таким чином, Е. Челебі лише рекомендує розмістити у Хаджибеї гарнізон в разі ремонту замку, а не стверджує про його наявність. Принаймні у 1593 р.

⁶⁴ Автор вдячний доктору М. Тютюнджю за переклад тексту.

привести замок до ладу так і не вдалося. Місцевість навколо залишилася незаселеною. У занепаді вона перебувала як мінімум до 1680-х рр., стіни і башти замку продовжували стояти пусті. Це той самий литовський замок, який згаданий в польських і литовських документах 1430-40-х рр. У всякому разі, іншого факту будівництва замкового укріплення у Хаджибеї після литовців джерела епохи не містять.

До нашого часу не зберігся замок Татарбунари. Він розташовувався на півдорозі між Ізмаїлом та Аккерманом, біля повноводного джерела з дуже якісною водою. У 1787 р. він описаний А.-Ж. де Лафиттом-Клаве: «Фортеця, або замок, має вигляд чотирикутника, кожна сторона якого в 30 або 40 туазів, обнесена з боків чотирма круглими вежами від 15 до 18 футів [висотою]. Вона, як здається, зруйнована і ніхто її не займає. Знаходиться вона на правому березі струмка, де багато зруйнованих кам'яних будинків, так само, як і лазні, що були, мабуть, колись у значній кількості» [34, с. 77; 430, с. 105]. М. О. Шлапак опублікувала поки що єдиний відомий план замку, зроблений російським інженером у 1770 р., та підготувала план-реконструкцію на його основі (додаток А, рис. 4.4, 5). Це прямокутна споруда, розміром близько 45×40 м. По кутах чотири вежі круглі, винесені за межі огорожі, діаметром 6,3 м (внутрішній) та 9,45 м (зовнішній). У цих розмірах М. О. Шлапак вбачає візантійський фут [626, р. 140-141]. Брама розташована по центру однієї з куртин (план опублікований без вказівки напряму на північ). Вона має розширення бойового майданчику для контролю простору перед входом. М. О. Шлапак вважає, що на плані вказані внутрішні пілони будівлі [626, р. 141], з чим можна погодитися. Креслення зроблене на рівні горизонту першого ярусу. Вочевидь, кутові вежі були двоярусними, круглими у плані (наведений розріз однієї з них). У перших ярусах вежі мають по п'ять артилерійських бійниць. З боку двору в трьох вежах влаштований вхід. На четверту вхід вів через бойовий хід з другого ярусу (ймовірно), що нагадує план башти № 6 Бендерського замку (додаток

Н, рис. 9). Куртини забезпечені кам'яним бруствером (ймовірно, з мерлонами).

М. О. Шлапак бачить в основі плану візантійський проект, що не викликає заперечень. Однак пропонує датувати періодом Стефана Великого, що потребує додаткових обґрунтувань. Начебто, замок могли спорудити молдавани, як сторожовий пост від турків або татар [626, р. 98-100, 140]. В якості аналогу автор наводить фортецю Стефана III в Старому Орхеї. Вона має схожий регулярний план з кутовими круглими (але надзвичайно маленькими) вежами. І головне – брама, яку дослідник порівнює з татарбунарською. Обидві, нібито, забезпечені внутрішніми пілонами. Насправді, ця схожість ілюзорна (додаток М, рис. 1). В Орхеї брама складного плану з внутрішнім поворотом прольоту [626, р. 161; 613]. Замок вирізняється від ранніх зразків середини XV ст. наявністю великої кількості артилерії для такого другорядного об'єкта (20 гармат). У молдавському замку XV ст. такий варіант озброєння був неможливий через високу вартість самих гармат та їх експлуатацію для свого часу. У вежах Бендерського замку 1538 р. налічувалося по 4-5 бійниць на першому ярусі та по 3-4 на другому. Фортечна артилерія в такій кількості в Татарбунарах, другорядному за стратегічним значенням замку – ознака появи будівлі не раніше за XVII ст. Втім, М. О. Шлапак не наполягає на молдавській версії, нагадуючи, що «у нас немає документів, де йшлося б про Стефана Великого як будівника Татарбунар» [626, р. 142]. Про зведення цієї фортеці Кенанпашою у 1636/37 р. повідомляє Е. Челебі. На момент його візиту це була «невелика, сильна чотирикутна фортеця» в «тисячу кроків за периметром». З чотирма високими вежами по кутах і з однією брамою в південній стороні (додаткова ознака саме мусульманського плану). В самій фортеці є «одна мечеть», навкруги – місто з 200 будинками [96, с. 33; 119, р. 156]. Є точка зору, що її було зруйновано татарами і тільки потім відновлено Кенанпашою [387, с. 144]. Отже, план замку Татарбунар відображає фортецю, яку відбудовано в стилі османської фортифікації XVI-XVII ст.

РОЗДІЛ 3

БАСТІОННА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVIII ст.

Винахід і введення у військову практику бастіонної системи стало своєрідною революцією в оборонному будівництві. Замість колишніх однолінійних фронтів укріплень до зовнішнього ворога був висунутий фронт з багатокутних споруд, що призвело до різкої активізації оборонного фронтального і фланкуючого вогню. Даний процес був тривалим і трудомістким. З середини XVI ст. він охопив всю Європу. Були модернізовані старі фортеці і зведені нові. Розвиток вогнепальної техніки стимулював до побудови бастіонів. І якщо Російська імперія – головний ворог Туреччини у XVIII ст., перейняла західні розробки довготривалої оборони майже відразу [457, с. 260], то на протилежному боці північно-причорноморської кордону нововведення приживалися куди повільніше і відбулися із запізненням.

Ось чому реформи військового сектору Османської імперії другої половини XVIII ст. деякі західні дослідники порівнюють з петровськими та катерининськими аналогічними ініціативами, втіленими по іншу сторону північно-причорноморського кордону, у Російській імперії [631].

Запрошений до Туреччини барон де Тотт – військовий радник при Мустафі III та Абдул-Хаміді I, насамперед реформує корпус артилерії – найбільш важливу складову сучасної армії того часу [527, р. 164-165]. Особливу увагу приділено підготовці військових кадрів. З ініціативи великого візира Халіл Хамід-паші в Стамбулі відкрилася «Школа інженерів», в якій викладав, зокрема, Ф. Кауффер – один з авторів проекту перебудов фортець Північно-Західного Причорномор'я. З початку 1780-х рр. у Стамбулі діє французька інженерна місія, якою опікувався консул О. Шуазель-Гофьє, який прибув сюди 26 вересня 1784 р. Перед групою запрошених французьких інженерів, картографів, військових і морських

фахівців османський уряд поставив завдання з модернізації та реформування армії і флоту за західними зразками.

У 1770 р. починається розробка програми системної модернізації турецьких укріплень на Босфорі, за яку спершу взявся барон де Тотт [100, р. 222-225; 527, р. 165]. У 1780-х рр. її продовжили А.-Ж. Лафітт-Клаве, Ф. Кауффер та ін. [580, р. 234, 235, 240; 609, р. 33, 34; 111, р. 24; 564, р. 92-93]. При цьому всі ці фахівці періодично відвідують Північно-Західне Причорномор'я, де беруть активну участь у модернізації існуючих фортець протягом 1780-1790-х рр. Недарма французький квартал в ці роки з'явився не тільки у Стамбулі [133, р. 169, plan], але й в Очакові – адміністративному центрі причорноморського ейялету [441, с. 30-31]. Порта в другій половині XVIII ст. приділяє особливу увагу двом ділянкам своїх володінь, з точки зору оборонної фортифікації – Босфору та Північно-Західному Причорномор'ю.

Незважаючи на ініціативи Стамбула, західні раціональні поради та інновації, важливість яких розумів і уряд і сам султан, при реалізації на місцях, в провінціях стикалися з проявом ментальності виконавців, з корупцією, з владою бюрократії і навіть з релігійними упередженнями.

Так, Ф. Кауффер у 1793 р. критикує попередників, що встановлювали артилерію на фортечних мурах Аккермана, які похитнулися при першому ж пострілі. А.-Ж. де Лафітт-Клаве, прибувши до Хаджибея з фірманом капудан-паші, отримав заборону місцевого діздара на зйомку креслення замку. Без пояснень. Щорічно виділялися кошти з казни на реконструкцію Очаківської фортеці та її ремонт. Але вони розкрадалися не доходячи за призначенням [11, с. 119]. На корупцію скаржиться Ф. Кауффер в описі до своєї «Карти топографічної...» від 27 червня 1793 р.: нові укріплення Аккермана були зроблені «особами, які дбали лише про власний інтерес на шкоду інтересам Імперії» [318, с. 39]. Для припинення розпочатого масштабного будівництва сучасної фортеці у

Хаджибеї у 1765 р. виявилось достатнім лише повідомлення від місцевих мешканців про дефіцит води в колодязях [132, р. 50-52; 329, с. 36].

Багато прикладів щодо релігійних упереджень, обскурантизму, які ставали на заваді технічному прогресу в османській армії. Барон де Тотт розповідає у мемуарах, як під час виконання вправ з артилерійської стрільби турецьким командуванням було накладено заборону на використання мусульманськими учнями-канонірами шомполів зі свинячої щетини. Мабуть подібними історіями барон сподівався розважити свого західного читача [99, р. 9-10, 85-90].

Моральний дух особового складу турків також не був на висоті. У вересні 1773 р. за кілька днів перед битвою під Карасу османська армія скоротилася з 25 тис. осіб до 6 тис. через дезертирство [388, с. 108-109; 534, р. 234]. На прикладі армії Б. К. Мініха, під час облоги 1737 р., генерал Х. Г. фон Манштейн дає показову характеристику бойового настрою основного ворога османів на той час в Північному Причорномор'ї – російських вояків. Та ж саме релігійна упередженість, але протилежна мотивація і рівень дисципліни: «Одна обставина сильно розвиває хвороби в російських арміях – це майже безперервні пости, яких вони зобов'язані дотримуватися. Народ такий забобонний, що незважаючи на дозвіл синоду під час походу харчуватися скоромним, мало хто користується цим дозволом. Інші готові краще померти, ніж вживати грішну їжу. Крім того, в поході російський солдат спить на голій землі, не піклуючись навіть дістати соломи [...]. Щодо дезертирства, то в російських військах це майже невідомо» [35, с. 121-122].

3.1. Бендери у 1710-1790-х рр.

Після появи зовнішнього бастионного фронту Бендерської фортеці ранній чотирикутний замок з вісьмома вежами і Нижня фортеця перетворюються на цитадель, оточену сухим ровом [301]. Так звана Зовнішня (бастионна) фортеця також обнесена ровом. Після модернізації

загальна площа Бендерського фортечного комплексу (по зовнішньому краю рову) склала біля 63 га (додатки Н, рис. 15; рис. 16). Довжина укріплень з напільного боку досягла 2,5 тис. м. По кутах комплексу розташовано чотири п'ятикутних бастіони. Бастіони № 10 та № 11 збереглися частково, бастіони № 8 та напівбастіони № 7 не збереглися і відновлені на обмірному плані за зображеннями XVIII ст. (додаток Н, рис. 17-19).

Одним з найточніших картографічних документів оборонного комплексу є російський «План Бендерской крепости в большем виде в каком состоянии она покорена победоносным Ея Императорского Величества оружием, с показанием по взятию оной произведенных работ, для приведения в лучшую дивензию крепостного укрепления 1770 года, сочинен 1775 года» («План Бендерської фортеці у великому масштабі у тому стані, в якому її підкорено переможною зброєю Її Імператорської величності, із зазначенням виконаних робіт для надання кращої обороноспроможності фортечного укріплення 1770 року, складено 1775 р.») (додаток Н, рис. 18).

Всі бастіони на плані пронумеровані від 1 до 10, починаючи з південно-східного. Царгородська брама, головна у фортеці, перебувала між бастіонами № 1 та 2. У західній лінії фронту, між бастіонами № 5 та 6, Ординська брама⁶⁵. На розі північно-східного кута фортечного комплексу – Варницька брама. Водяна брама – між бастіонами № 9 та 10 в лінії бастіонного фронту навколо Нижньої фортеці. Тут же, у зоні стику куртини з кам'яними стінами старої нижньої фортеці, біля вежі № 12, розташована Кам'янецька брама. Всі вони з перекидними мостами через рів.

Брама, яка в наш час має назву «Кінська», в південній куртині Нижньої кам'яної фортеці відсутня на планах XVIII ст. Вона пізнішого походження, судячи за конструктивними ознаками, муруванням та архітектурою (початок XIX ст.) (додаток Н, рис. 13). На плані 1775 р. її ще немає (так само, як і на планах 1790 р., 1796 р., а також відомій акварелі М. М. Іванова 1790 р.). В цій частині забудови знаходився артилерійський цейхгауз і кругла в плані вежа

⁶⁵ Спотворена первинна османська назва «Орта капу» (Військова брама).

(південно-східна), яку знищено до 1790 р., судячи за іншим російським планом фортеці (додаток Н, рис. 19).

Оригінально організовано вхід до Нижньої фортеці – через нижній ярус вежі № 12, що показано на плані 1775 р. (додаток Н, рис. 18). Система збереглася й досі, що відображено на обмірному плані споруди (додаток Н, рис. 11). Через досить широку вхідну арку у південному фланку вежі (орієнтована на Каменецьку браму) прохід веде до темного внутрішнього приміщення (ярус 1) без єдиного вікна. Звідси напівпідземна галерея-пандус довжиною 8 м виводить на дещо вищий за рівнем двір Нижньої фортеці. Незвичайна конструкція для регіональної фортифікації.

Ще один цейхгауз, що збудований росіянами у цей період, був розташований у внутрішньому дворі Верхньої фортеці, між вежами № 6 та 7. Його зруйновано на початку 2000-х рр. під час реконструкції фортеці. У вежі № 14 (відповідно до сучасної нумерації) на краю берегового урвища, розташовувалася Табацька брама з двома сусідніми пандусами на штучних терасах. Невелика за розміром Мала водяна брама, розміщувалася у південно-східному кутку фортечного комплексу біля бастіону № 1. Ця інформація дещо коригує загальноприйняту топоніміку фортеці.

В цілому в новій фортеці побудовано шість бастіонів, між якими розташовувалося чотири напівбастіони. Ще два напівбастіони відносились до південного сектору – один у західному куті та один у північному. П'ятий за переліком напівбастіон (№ 9), значно більших розмірів розташований в північно-східному секторі фортеці над краєм берегового урвища.

Напівбастіони № 2 та № 3 мають із західного боку напівкапоніри, які прибудовані до них пізніше. Бастіон № 5 має такі ж прибудови з обох сторін. До функцій цих споруд входило фланкування рову на надмірно довгих ділянках. Всього у рові зафіксовано 11 потерн різного часу та 3 кам'яних сходів, які відкривали доступ до рову на бойовий хід перед гласісом. Більша частина північного сектору зовнішнього рову в цей час засипана. Зберігся відкритим лише невеликий відтинок (довжиною 95 м) в

західній частині сегменту. Також сучасною господарською діяльністю частково зруйнований напівбастіон № 9.

Від бастіону № 8 фронт спускається до нижньої тераси і оперізує зі сходу кам'яні укріплення Нижньої фортеці, стикуючись з її східною стіною в тому місці, де зафіксовано перехід від артилерійської ділянки куртини до захищеної із зовнішнього боку ділянки стіни з мерлонами для стрільців. У XVIII ст. відкрита частина стіни з артилерійськими бійницями була огорожена зі сходу дерев'яним тином.

Зовнішній рів бастіонного фронту сягає довжини 1812 м. Ширина варіюється від 15 м (навпроти фасів бастіонів) до 30 м (біля основи фланків бастіонів), сягаючи глибини 7 м. На даний час наносного ґрунту в ньому не більше півметра. Контрескарп має зигзагоподібний контур вигину, повторюючи плани винесених у рів бастіонів та напівбастіонів.

У бортах контрескарпу рову влаштовано кам'яні сходи навпроти потерн № 3, № 5, № 6 і, мабуть, № 11 (додаток Н, рис. 15). Кладка контрескарпу здається більш архаїчною, на відміну від облицювання ескарпу та бастіонів (результат пізніших ремонтних робіт?). З внутрішньої сторони фортеці, уздовж лінії ескарпу, споруджений земляний вал висотою до 10 м та шириною від 27 м (в південному секторі) до 35 м (в західному). Всі бастіони також вкриті земляними траверсами висотою до 6 м (додаток Н, рис. 16).

Така форма огорожі є характерною для європейської бастіонної фортифікації XVII ст. Куртини між п'ятикутними бастіонами сягають довжини від 450 до 715 м. Допоміжні малі бастіони також присутні (№ 2, 3, 5, 7). Кутові бастіони мають відкриті фланки, які примикають до куртини під прямим кутом. Всі ознаки еволюції, яку пройшов бастіонний фронт перш ніж поступитися місцем новому, полігональному фронту, тут відсутні. А саме: немає «малих» відстаней між куртинами (до 200 м), немає відступного зниженого фланку для прикриття гармат на бастіонах від вогню

польової артилерії, немає багатоярусної оборони рову, організованої з різних рівнів фланків, куртини прямі, не виламані і т. п. [520, с. 51, 53-55].

Отже, зовнішня фортеця Бендер належить до первісного типу так званого «простого бастионного фронту» західноєвропейської форми оборонних укріплень, що була поширена в другій половині XVI – протягом XVII ст.

Перейшовши до рук російського командування на початку XIX ст., фортеця Бендер отримала негативну оцінку з боку військових. Вона являла собою значно застарілий в технологічному відношенні об'єкт. На той час сам проект значно відставав від нових вимог до оборонних споруд. Недарма у 1814 р. почалися роботи з модернізації фортеці [161, с. 58]. Генерал-губернатор Новоросійського краю О. Ф. Ланжерон, досвідчений військовий, критично оцінював оборонні можливості фортеці Бендер. Одне із зауважень стосувалося довжини куртин між бастионами: «інші куртини так непомірно великі, що навіть з бастионів не можна було виконувати перехресного вогню» [32, с. 578].

Тому будівництво росіянами додаткових напівкапонірів та напівбастионів № 2, № 3, № 5 явно було викликано необхідністю поліпшення ефективності фланкування рову при наявності дуже довгих фронтів цієї фортеці.

У перших публікаціях ми висловлювали точку зору про датування зовнішнього бастионного фронту 1619 р. та пов'язували його появу з загрозою з боку Польщі. Напередодні 1619 р. коронний гетьман Польщі С. Жолкевський розробив план військових дій проти Туреччини, згідно з яким дійсно передбачалось захоплення чорноморського узбережжя з Білгородом, Бендерами та Кілією [239, с. 378]. Польсько-турецька війна за землі, на яких розташовувався Бендерський замок, назріла вже на кінець другого десятиліття XVII ст. Передбачалось, що напередодні війни турки могли здійснити укріплення стратегічно важливої переправи на Нижньому Дністрі. Датування було прив'язане до дати відображеної на барельєфі з

годинником у рові фортеці (1028 р. х. = 1619 р.) (додаток Н, рис. 20; 21.3). Але ця версія не знайшла підтвердження (схоже, різьбяр просто переплутав місцями нуль та двійку – 1793/94 рр.).

Г. О. Аствацатуров та М. О. Шлапак (із застереженням «можливо») припускали датування бастіонної фортеці не пізніше ніж перша декада XVIII ст. з опорою на дані епіграфіки [161, с. 56; 162, с. 429-431; 503, с. 262-264; 628, р. 127]. Але відповідних дат в епіграфічному зводі не виявлено [300, с. 234-242] (додаток Н, рис. 3; 21-23).

Епіграфіка на стінах бастіонного фронту відноситься, переважно, до періоду 1793-1794 рр., і немає жодного напису до початку XVIII ст. Епіграфічні пам'ятки Зовнішньої фортеці вирізали прямо на стінах, ймовірно, по свіжому муруванню в процесі ремонту. Деякі з барельєфів мають ознаки незакінченої роботи. Особливо багато пам'яток такого типу в районі напівбастіону № 2. Тут знаходяться барельєфи із зображеннями тварин і різними сюжетними композиціями.

Ще один подібний барельєф розташований на фасаді редану між цитаделлю та Нижньою фортецею. На цих композиціях рясніють міфічні звірі в атакуючій або оборонній позі, здиблені або приборкуванні коні, ісламська релігійна символіка, а також геометричні орнаменти в східному стилі. М. О. Шлапак присвятила цим символам окреме дослідження і вбачає в них розпізнавальні знаки деяких яничарських орт [628, р. 272-277].

Однією із загадкових хронограм є т. зв. «подвійна» дата на кутовому стику бастіону № 1, у верхніх рядах кладки. Вона максимально відкрита для загального огляду (додаток Н, рис. 24). Одна дата висічена в християнському літочисленні: 1791 X, а друга, супутня – за хіджрою: 1208=1793/1794 р. Таким чином запрошені майстри відобразили час проведення робіт.

Проте, як правильно зауважив І. В. Сапожников, будівельні роботи не могли бути розпочаті турками у фортеці до підписання і ратифікації Яського мирного договору. У статті XI цього документа визначена крайня

дата виведення російських військ з правого берега Дністра – травень 1792 р. [425, с. 74].

Це може означати, що напис на каменю бастіону вирізано з помилкою. Дата дійсно відноситься до християнської ери і співвідноситься з періодом ремонтних робіт французького інженера Ф. Кауффера. Але різьбяр явно був східною людиною, судячи за манерою виконання сімки та дев'ятки (перша виконана як арабська «٧» 6). Мабуть, він не звик до роботи з західними цифрами та міг припуститися помилки, написавши «1791» замість «1793».

Ф. Кауффер перебував у Бендерах починаючи з квітня 1793 р. і до весни 1795 р. [580, р. 241]. За його рекомендаціями проведено незначну модернізацію оборонного комплексу. На думку І. Г. Кіртоаге, в цей період здійснювався «косметичний ремонт [існуючих укріплень] і створення нових оборонних ліній поза містом». Дослідник датує закінчення робіт кінцем весни 1794 р. [552, р. 118], всупереч даним картографічних документів. Так, на плані Ф. Кауффера 1796 р., складеному за підсумками «проведеної реконструкції» фортеці, період проведених робіт датовано: 1793-1795 рр. (додаток Н, рис. 25) [587, р. 66]. Фрагмент цього плану в авторському малюнку, фрагментарному вигляді та без експлікації, опублікований М. О. Шлапак [628, р. 148, fig. 119].

Порівнюючи документ з більш раннім, російським планом фортеці 1790 р. (додаток Н, рис. 19) [628, р. 146], можна помітити, що найбільш масштабні зміни торкнулися східної частини полігону, на нижній прибережній терасі. Тут було заплановано будівництво ділянки фронту полігонального типу з характерним прямокутним капоніром, винесеним за лінію основних укріплень в сторону переправи через Дністер, задля її фланкування.

Судячи за даними пізніших ситуаційних планів, проект капоніру так і залишився на кресленнях (або був скасований наприкінці XVIII ст.). Головне завдання капоніра – фланкування куртин і проходів уздовж них по

рву. М. О. Шлапак допускає, що споруду було, все-таки, збудовано [628, р. 148, fig. 119, fig. 120] та називає її люнетом [628, р. 228, fig. 209], з чим не можна погодитися, оскільки виступ прикритий з тилу (люнет автономний).

Серед здійснених Ф. Кауффером змін також слід відзначити редан, побудований краєм корінного плато на межі Верхньої та Нижньої кам'яних фортець. Дату маркує будівельна плита на фасаді споруди (додаток Н, рис. 3.5; 26). Текст у першому варіанті прочитання: «Мухаммед висік від чистого серця. Рік 1206» [303, с. 237]. Запропонована дата хіджри відповідає 30 серпня 1791 р. – 20 липня 1792 р., що не вкладається в хронологію робіт у фортеці французького інженера, і занадто близька до дати виведення російських військ з правобережжя Дністра за умовами Яського договору. Остання цифра в даті: ۱۲۰۶ (1206), яка в першому варіанті читалася як османська «б» [291, с. 237]. Але вона схожа на цифру ^۹ «9». Тому все ж таки варто прийняти дату: ۱۲۰۹ (1209) за хіджрою, що відповідає 1794/95 р. і укладається в зазначений період реконструкції⁶⁶. Рядком нижче, під зазначеним роком, можна розібрати цифру «21» і фрагменти букв, що вказують місяць.

На північ від редану, судячи з ситуаційного плану, також було збудовано стіну уздовж краю корінного плато, разом з кам'яною брамою (під сучасною назвою: «Григор'євська») та напівбастіоном № 9 (додаток Н, рис. 25). На цій ділянці стін зустрічаються дві дати (поруч одна з одною), які вирізьблені у європейській манері з імовірним прочитанням «1792» [303, рис. 11. 21-22] або «1799» (додаток Н, рис. 23.21-22).

Саме з роботами Ф. Кауффера пов'язана група епіграфічних зображень 1793-1794 рр. на ескарпі зовнішнього рову (додаток Н, рис. 3; 21-24; 27). Географія поширення написів охоплює майже весь периметр Зовнішньої фортеці по лінії бастіонного фронту. Що свідчить про

⁶⁶ На підставі цієї епіграфічної дати і двох інших («1792»), вважалося, що роботам Ф. Кауффера в Бендерах передував річний ремонт, який розгорнувся за ініціативи османської влади [301, с. 221-251]. Цей висновок слід визнати помилковим.

повсюдний ремонт облицювання кам'яного одягу ескарпу рову (можливо, перекладку).

Тут слід звернути увагу на причини появи цього першого в історії регіону османського бастионного фронту. Що саме і коли змусило Порту перетворити Бендери на найбільш укріплене місто в Північно-Західному Причорномор'ї? Одним з головних «ідеологів» посилення Бендер, так само як і всього турецького прикордоння в Північному Причорномор'ї, був великий візир Юсуф-паша. У 1698 р. він призначений на посаду бейлербея в ейялет Озі (Очаківська область). У Бендерах починають концентруватися передові сили османської армії північного напрямку на чолі з сераскіром, або санджакбеем Бендерського санджаку. Дуже скоро відбувається заміна адміністративного статусу міста. Починаючи з 1700 р., він стає місцем перебування адміністративного апарату Сілістрінсько-Очаківського ейялету. Відповідно до статусу центру провінції, в Бендерах стали перебувати валі (бейлербей або губернатор), кадій (суддя), дефтердар (скарбник) і господарсько-розпорядчі чиновники в ранзі воєводи [448, с. 62]. Тому саме фортеця Бендери – адміністративний центр османської влади в Північно-Західному Причорномор'ї, обрана місцем притулку короля Карла XII і І. С. Мазепи у 1709 р.

Будівництво бастионної фортеці Бендер має бути пов'язане з ім'ям Юсуф-паші. Побоювання турецького намісника спиралися на його цілком адекватну оцінку військово-політичної ситуації в регіоні, починаючи з останніх років XVII ст. [512, с. 2-38].

Криза загарбницької політики Османської імперії намітилася вже в останню чверть XVII ст. Османські завоювання в Європі, як постійний фактор зовнішньої політики в попередній період, були пов'язані з великими труднощами. Історики фіксують «об'єктивну неможливість продовжити завойовницьку політику колишніми методами» [89, с. 19; 362]. Проте, існує думка що кризові явища почались століттям раніше, після захоплення османами Кіпру та поразки султанського флоту під Лепанто 7 жовтня

1571 р. «Вся Європа святкувала цю велику перемогу, як кінець турецької загрози» [269, с. 51-52].

Проте, лише поразка османів під Віднем 1683 р. остаточно продемонструвала відставання Туреччини не тільки у військово-технічному рівні розвитку від Європи, але й загальне відставання військово-стратегічних уявлень в османській армії. Перша ознака початку системної кризи в Північному Причорномор'ї припала на 1641-1642 рр., коли османи з великими труднощами спромоглися відвоювати захопленій козаками Азов [89, с. 21].

При цьому у XVII ст. ці землі ще сприймалися османами як географічна окраїна, а не прикордоння поряд з потужним сусідом. Сухий, широкий степ, пороги Дніпра та Бугу, суворі зими – все це могло створювати у свідомості стамбульських чиновників уявлення про природний захист Північного Причорномор'я, що не вимагає додаткових укріплень особливого характеру.

Для останньої чверті XVII ст. Чорне море не було об'єктом іноземних домагань і не вимагало від османської влади особливих заходів захисту. Для неї цей регіон залишався глибокою внутрішньою провінцією, не надто розвинутою, але безперечно, своєю, недоступною для будь-яких втручань з зовні [89, с. 10].

Спільний кордон між Османською і Російською імперіями з'явився лише після входження до складу останньої українських земель згідно з Бахчисарайським мирним договором 1681 р. Перші військові конфлікти на цьому прикордонні були викликані приєднанням Росії до Священної ліги (1686 р.), всупереч двадцятирічному Бахчисарайському перемир'ю. Протягом воєн ліги у 1687-1696 рр. було здійснено невдалі експедиції Голіцина до Криму, Дніпровській похід на Кизкермен 1695 р., у 1695-1696 рр. відбулися походи Петра I та І. С. Мазепи до Азова. Взяття цієї фортеці у 1696 р. надавало Росії перспективи виходу до Азово-Чорноморського басейну. З цього часу цар Петро «жваво захопився ідеєю

виходу Росії до теплого моря і можливістю створення Російського морського флоту» [89, с. 11].

Надто пізно й повільно, але все ж таки входить Османська імперія до XVIII ст. безпрецедентними ініціативами будівництва бастионних фортець, купуючи в Європі вже дещо застарілі оборонні технології. У той час як в Європі інженер С. де Вобан вдосконалив систему бастионної фортифікації та метод атаки паралелями і поздовжнього вогню⁶⁷, на причорноморському фронті майбутніх російсько-турецьких війн все ще панували архаїчні замки і фортеці середньовічного походження.

Початок загальної політичної напруженості в регіоні було покладено підписанням Карловицького мирного договору (1699 р.), який закріпив Азов за Росією. Це викликало занепокоєння серед військової та політичної еліти Османської імперії. Саме в перших роках XVIII ст. в Туреччині з'являються трактати-описи стратегічних пунктів османських портів і укріплень на Чорному морі (особливо на його північних берегах), що мають привернути увагу до реального стану справ у фортецях та підкреслити їх значення для імперії [265, с. 69].

В цьому ж році російський азовський флот вперше продемонстрував туркам можливість потенційного ворожого вторгнення, коли військовий корабель «Фортеця» прибув до Стамбула самостійно, без залучення місцевих лоцманів [89, с. 10]. Росіяни проводять у Азові вельми затратні та, скоріше, демонстративні роботи з поглиблення гирла Дону.

З цього часу російська влада залучає іноземних фахівців для будівництва в причорноморському регіоні кораблів, а турки – для будівництва фортець. Північне Причорномор'я поступово мілітаризувалося. І ця тенденція лише наростала протягом усього століття. Цар Петро I особисто вибирає біля мису Таганрог зручну, на його погляд, гавань для

---

⁶⁷ Чи не основним нововведенням С. де Вобана, яке йому приписують сучасні дослідники, є теналі і траверси (останні будувалися на кожній дільниці прикритого шляху для захисту людей від рикошетного вогню) [457, с. 85].

майбутнього флоту. Було посилено фортечні споруди Кизкермена та інших наддніпрянських містечок, відвойованих у турків ще 1695 р. – в самому тилу турецького Очакова. Цар готувався до нової війни. Але у 1698 р., всупереч бажанню Росії, почалися переговори союзників з Османською імперією, які порушили причорноморські завойовницькі плани Петра I. Більше за інших перепочинку від постійної агресії потребувала в цей період Османська імперія. Ті ж інтереси незабаром з'явилися й у Росії, яка розв'язала Північну війну і відтепер їй потрібен був спокійний кордон на півдні. Одне із завдань, що поставлено перед російським послом у Стамбулі П. А. Толстим – забезпечити цей спокій [89, с. 12, 24].

Посол не зумів зруйнувати плани османського уряду, щодо закриття російського флоту в Азовському морі шляхом укріплення Керченської протоки. Вже у 1702 р. П. А. Толстому вдалося дізнатися, що будівельні роботи в Єні-Кале заплановані, але «из-за скудости денежной» до них не приступили. Початок роботам було покладено у 1703 р. під керівництвом італійського інженера, який прийняв іслам, на ім'я Мехмет Голоппо. Посол його характеризує як людину, яка «більше говорить, ніж робить». Але інший інженер – ліворнець Мустафа Батіста, проявив більше хисту. Збудоване укріплення отримало назву «Нова фортеця».

Єні-Кале мала стати головним опорним пунктом у разі війни з Росією на Чорному морі. Загальна чисельність гарнізону склала 2000 осіб [89, с. 30, 286]. Це перша бастионна фортифікація османів в Північно-Причорноморському регіоні⁶⁸. Завершили будівництво Єні-Кале до 1706 р. [89, с. 116: примітка 9]. Проте, цей проект виявився невдалим. Галерея берегових бійниць розміщена надто низько над водою. Гармати не в змозі були прострілювати протоку на всю його ширину (4 км) в цій ділянці.

---

⁶⁸ З позицій визначення самого терміну «бастион» до споруд цього типу важко віднести дві оборонні окремі конструкції в Кафі, що виникли біля вежі Костянтина та у передмісті Топракли у невизначений час. Дата їх побудови – початок XVII ст. лише передбачається дослідниками з намаганням визначити як першу османську бастионну фортифікацію Північного Причорномор'я [169, с. 375; 194]. Проте, перший бастионний оборонний комплекс в цьому регіоні побудували росіяни у 1697 р. у щойно завойованому у турок Казкирмені (сучасний Берислав) на нижньому Дніпрі [165, с. 66-67].

У листопаді 1709 р. Османська імперія оголосила війну Росії. Театр військових дій був перенесений на Прут. Після невдалого закінчення походу Петро погоджується на передачу туркам Азова, знову переключившись на балтійський напрямок. Але самі османи лише активізувалися після цього, готуючись, мабуть, до чергової швидкої війни з Росією. Саме на цей період (1713-1718 рр.) припадає створення зовнішніх бастионних укріплень Хотина [18, с. 139; 141, р. 337-338] (додаток Н, рис. 7). Втім, царя Петра після повернення Азова вже не хвилював південний напрямок зовнішньої політики і він вважав протиріччя між Туреччиною і Росією вичерпаними [89, с. 42].

На такому військовому і політичному тлі з'являється найбільша в усьому турецькому Причорномор'ї бастионна фортеця в Бендерах. За площею її перевищив лише Очаківський оборонний комплекс зразка 1787 р. Показово, що турки вибирають для реалізації такого грандіозного оборонного проекту не стару приморську фортецю, а «материкову», розташовану біля річкової переправи на перетині сухопутних а не морських шляхів.

То не дивно, бо про безпеку морського узбережжя після заборони російського флоту за підсумками Прутського походу, вже турбуватися не доводилося. Інша річ, що Петро I продемонстрував вразливість сухопутних османських кордонів.

Отже, дата будівництва бастионної фортеці Бендер прямо у відомих на даний час джерелах не названа. Дослідники більшою мірою оперують набором непрямих вказівок документів, хронік та спогадів сучасників.

Г. О. Аствацатуров будівництво фортеці відносить до періоду 1705 – 1707 рр., посилаючись на донесення російського посла Петру I на початку 1705 р., де сказано, що Юсуф-паша був відправлений до Бендер під приводом перебудови фортеці. Про причини не говорить [161, с. 52]. Повідомлення дипломата приведено в контексті інформації про те, що у 1707 р. Порта змістила татарського хана Газі-Гірея, який допускав набіги

ногайців і татар на прикордонні володіння сусідів (відголос знаменного татарського повстання у Буджаку). І турки «визнали корисним» відправити до російських кордонів у Бендери «господаря молдавського і волоського», Юсуф-пашу, а також тімаріотів та інших «військових з Румелії під приводом перебудови Бендерської фортеці, а насправді побоюючись раптового нападу». П. А. Толстой зізнається, що йому це не подобається: «Додав мені тягар Юсуф-паша сілістрійський; писав до Порти, що московського кордону без війська залишити не можна; цей лист привів Порту у великий сумнів, тому що раніше він так не писав» [512, с. 7].

Молдавський хроніст Іон Некулче фіксує деяку активізацію будівельної діяльності в Бендерах, куди молдавським боярам і господарю велено з'явитися з робочою силою і будматеріалами «якомога швидше і в суворій дисципліні» [138, р. 360-361]. Мирон Костін пише, що господар Антіох-воде виступив з Ясс до Бендер 20 квітня 1707 р. Про фронт робіт повідомляється наступне: турки планували «збільшити рів», спорудити *tăbii* (в данному випадку – турецьке позначення бастионів), звести чотири великі брами «з кам'яними стінами». На підставі цих даних М. О. Шлапак обережно заявляє про «можливе» датування бастионної фортеці початком XVIII ст. [629, р. 127, 128].

Г. О. Аствацатуров, спираючись на повідомлення соратників Карла XII, що перебували у фортеці в складі його свити, зазначає, що опису самої фортеці ними не залишено. І пояснює це тим, що «людей військових не дивували нові бастиони і каземати Бендерської фортеці» [161, с. 53]. Але ж серед них були і не військові. Наприклад, Д. Крман, який залишив один з докладних описів подій після Полтави та відступ до Бендер. Він описує замок в деяких деталях його внутрішнього плану і навіть орієнтації на місцевості. Про бастионний фронт дійсно мова не йде. Як немає ані слова про масштабні будівельні роботи [30, с. 178-179].

Проте, зовнішні укріплення Бендер вже зображені у першому з відомих планів авторства Я. Вольфа (не раніше 1711 р.), з якого випливає,

що у 1710-1711 рр. бастіонний фронт зовнішньої Бендерської фортеці вже існував (додаток Н, рис. 28). Немає підстав бачити у випадку з посиленням Бендер у 1705-1707 рр. превентивну дію турків. Здається малоімовірним, що вони змогли за кілька років передбачити серйозне загострення відносин з царем Петром саме на цій, далекій від «московських кордонів» степовій ділянці Північно-Західного Причорномор'я, в розпал Північної війни, коли росіяни були зайняті в польській та ще й невдалій кампанії (31 липня поразка поблизу Варшави).

Навпаки, Стамбул відреагував на розгром Карла XII під Полтавою з певною несподіванкою, в найостанніший момент. Так, перша звістка про те, що сталося, прийшла від Юсуф-паші 15 липня з Бендер. Австрійський посол М. Тальман повідомляв, що в Османській імперії сильно спантеличені несподіваною перемогою Росії і тепер з занепокоєнням очікували її надмірного посилення. «З цієї нагоди великий візир скликав конференцію всіх турецьких міністрів і зробив про це доповідь султану. На конференції було вирішено віддати наказ загонам, які вже були зібрані, та тим загонам, що звідси відіслані з більшістю пашів та алай-беків з усіма їм підлеглими сіпахами та з ополченням виступити до московського кордону». У чорноморських гаванях розгорнулися роботи зі спорудження кораблів, які призначалися для цього заходу. У поточному році планувалося зібрати на кордоні значну турецьку армію, але вона вже не встигала зробити будь-які ворожі дії, гарантуючи лише безпеку, зважаючи на пізній час року. «І ще особливо через те, що досягнута московітами перемога суттєво порушила прийняті Туреччиною заходи на користь Швеції і ввела турецьке міністерство до великого збентеження» [87, с. 44].

Війна все більше наближалася до кордонів Росії, та османські війська все більше побоювалися вторгнення. Судячи з доповідей М. Тальмана, починається масштабне озброєння. Після поразки під Полтавою султаном було прийняте рішення «озброїтися і на суші, і на морі». Ніхто поки не може зрозуміти – чи це приготування до війни або просто зміцнення

кордонів. У Чорне море направлені кораблі, навантажені гарматами. «Мої довірені особи запевняють мене, що це для фортець, збудованих на московському кордоні». У свою чергу, Москва намагається задобрити султана і зняти напруження [87, с. 41].

Все це вказує на появу потужного бастіонного комплексу в Бендерах ще до Прутського походу 1711 р. та до оголошення війни Росії у листопаді 1709 р., і до появи в Бендерах Карла XII. І напевно, не через очікування зазначених подій (бо наслідок не може передувати причині). Закономірною реакцією Туреччини на це є термінове зведення після прутської поразки Петра потужних укріплень у Хотині, але не до того.

Причиною могла стати інша важлива регіональна подія 1702-1703 рр. – повстання татар у Буджаку за участю кримського хана. Воно настільки налякало Стамбул, що цілком могло стати приводом замислитися (після придушення силами того ж Юсуф-паші) над організацією оборони бунтівного регіону, що примикає до Дунаю – останньої перешкоди на шляху до столиці (форсування якого так побоювалися в центрі) [462, с. 671]. Це було справою султана Ахмеда III, якій змінив Мустафу II, що був скинутий внаслідок повстання мешканців Стамбула у червні 1703 р. [362, с. 36-37].

Бендерський кам'яний замок спочатку будувався для контролю над переправою на Нижньому Дністрі. Створення тут великої фортеці з армійським корпусом в кілька тисяч чоловік блокувало можливості переправи на всій степовій ділянці, від Бендер до Маяк. Фортеця розташувалась якраз в центрі повсталих територій, на кордоні між Єдісанською та Буджацькою ордами. Це дальній кордон на підступах до Ізмаїла, який Юсуф-паші довелося боронити від повсталих на межі своїх можливостей. Якщо сказане правильно, то всього рік (1704 р.) знадобився османській адміністрації на перепочинок і прийняття рішення про початок заготівлі матеріалів, виділення коштів та замовлення проекту. Вже навесні

1705 р. молдавський господар отримав наказ прибути до Бендер, Аккермана та Очакова для початку ремонтних та будівельних робіт.

Розбивка бастионного фронту відбувалася від вежі № 2 старого Бендерського замку 1538 р. (додаток Н, рис. 29). Планувальною основою нових укріплень слугувала фігура п'ятикутника, один з методів будови якого, за допомогою кола, проілюстрував ще Евклід. Вершиною цього пентагону став бастион № 6, а основою – південно-східна хорда. Бічними сторонами (рівними по довжині) є північно-східний і південно-західний фронти. Верхня частина фігури сформована іншою парою рівних сторін: західним та північно-західним фронтами [303, с. 243-245].

Винесення на місцевості фортеці у вигляді такого полігону (або поліплевра) детально розписане в рекомендаціях Антуана де Вілля, виданому вперше ще у 1639 р. [12, с. 86-89]. Це одна з найпопулярніших форм фортечного фронту в європейській ранній традиції бастионної фортифікації, яка протрималася до самого кінця XVII ст. Рекомендації по трасуванню п'ятикутного фронту за допомогою простих мотузок і дерев'яних кілочків, надані в трактаті, виданому у 1696 р. «*Les Travaux de Mars, ou l'Art de la guerre*» [134, р. 147, 149] (додаток Н, рис. 30), а також в роботі С. де Вобана [146, р. 152, 161-163] (додаток Н, рис. 31). У знаменитому трактаті С. де Вобана також описані кроки розбивки п'ятикутного бастионного фронту, що підкреслює його універсальність в середовищі фортифікаторів XVII – початку XVIII ст. [460, с. 97]. Автором проекту в Бендерах міг бути хто завгодно, інженер будь-якої національності, якщо він взяв за основу опубліковані матеріали з інструкціями та пристосував проект під властивості місцевості. Правда, вже у другій половині XVIII ст. простий фронт буде безнадійно застарілим через свої довгі прями куртини.

З російського боку причорноморського кордону у 1770-х рр. переважна більшість укріплень мала тенальний тип фронту. Все частіше

використовується порівняно новий кремальєрний фронт. Дуже часто з зовнішніми виступами-кронверками (додаток Н, рис. 32).

Отже, сукупність даних історико-архітектурного аналізу укріплень Бендерського фортифікаційного комплексу дозволяє відкоригувати дати абсолютної хронології схеми будівельної періодизації фортечного комплексу [303, с. 250] (додаток Н, рис. 27):

1. У 1538 р. закінчено будівництво кам'яного замку («цитадель», «Верхня фортеця»).

2. Лютий-серпень 1584 р. – виконано роботи з посилення південної надбрамної вежі цитаделі (№ 1), а також завершено будівництво навколо замку рову, з вежами № 9, № 10, № 13; спорудження периметру Нижньої фортеці з трьома вежами: № 11, № 12 та наріжної на південно-східному куті.

3. У 1705-1707 рр. – спорудження бастионного фронту по зовнішньому периметру старих укріплень. Зведено Табацьку браму (вежа № 14) і дво'ярусний береговий пандус узвозу до Дністра.

4. З жовтня 1793 р. по серпень 1795 р. здійснено модернізацію фортеці під керівництвом французького інженера Ф. Кауффера. Виконано ремонт кам'яного одягу ескарпу зовнішнього оборонного рову. Споруджено потерни № 3, 5, 6, 11 та суміжні сходи у контрескарпі. Влаштований прикритий шлях із зовнішнього боку рову та гласіс (хоча не виключно, що це стосується попереднього періоду). Зруйновані стіни по периметру бастионного фронту. Зведені куртини між напівбастионом № 9 і т. зв. Григор'ївською брамою (включно з нею). Споруджено редан на верхній береговій терасі між Верхньою та Нижньою фортецями (1794/95 р). На нижній береговій терасі збудований гласіс з капоніром для захисту річкової переправи.

Бастионний фронт Бендер в цілому відноситься до звичайних зразків західноєвропейської фортифікації свого часу. Одним з основних його недоліків було використання однієї лінії оборони з прямим фронтом, без

теналей і зламів куртин, без винесених за гласіс люнетів, демілюн, кронверків тощо. Ймовірно, на думку османської влади, такий фронт цілком відповідав тому рівню військової загрози, яка склалася у регіоні на початку XVIII ст.

3.2. Модернізація укріплень Очакова (1730-ті – 1780-ті рр.)

Із повідомлення російського посла в Стамбулі П. А. Толстого випливає, що у 1706 р. тут існував ще старий замок XVII ст.: «Місто міцне. Має дві фортеці, названі одна Асан-паша, друга – Ікул Бурук» [89, с. 96].

Анонімний османський експерт, трактат якого датується 1706-1711 рр., дає рекомендації щодо модернізації фортеці Очакова, щоб вона могла «отримати досконалу неприступність і міць». Тилове прикриття Очакова від постійних набігів козаків з боку річки брала на себе «фортеця Тоган». М. Губоглу її пов'язує з Кизкерменом, описаним у Е. Челебі, або сучасним Бериславом [18, с. 156, прим. 106]. Але, швидше за все, це Тягин (за співзвучністю назв). Тоган служила «деякою перешкодою для проникнення кораблів ворога» до гирла Дніпро-Бузького лиману [11, с. 114]. Втім, малоефективною. Не виключено, що залишки саме цієї фортеці були знайдені у 1914 р. археологічною експедицією Херсонського музею в районі сучасного с. Тягінка (додаток Н, рис. 7) [354, с. 2-13].

Джерело характеризує Очаків у першому десятилітті XVIII ст. як фортецю з функціями прикордонного форпосту. Це замкове укріплення з трьох частин, що збудоване без системи і попереднього плану. «Той, хто спочатку будував фортецю Озю, спорудив лише одне укріплення і назвав його фортецею [річки] Озю. Пізніше до неї добудували ще одну фортецю і дали їй назву Орта паланка (Середня паланка). А ще пізніше до згаданої фортеці добудували ще одну фортецю, названу Хассан-паша Джедід (Нова [фортеця] Хассан-паші). Всі ці укріплення приєднані одне до іншого на всю довжину і складають єдину фортецю. Однак внаслідок того, що вони не були побудовані одночасно, а кожна з них споруджена окремо, у них різний

рядовий склад і агі». На нижній терасі на краю коси розташовувалася паланка Капудан Хассан-паша. У неї теж свій ага і рядовий склад [11, с. 115]. Тобто, фортечний комплекс Очакова навіть не мав єдиного командування на той час.

До цього часу стіни кам'яного замку прийшли у занепад, але кам'яний одяг рову залишався в гарному стані після недавнього ремонту. Автор нарікає на те, що рів не має однакової глибини, яка варіюється від 6 до 9 м та рекомендує його вирівняти. А також наполягає на модернізації фортеці, оскільки «в такому вигляді вона є непридатною» [11, с. 116].

Сам автор радикальний у своїх порадах. Він рекомендує знести деякі частини замкової огорожі, найбільш важливі її ділянки відремонтувати. Створити єдину структуру укріплень на місці старого замкового комплексу.

І головне – нова фортеця має включити до своєї площі два колодязі, які розміщувалися поблизу паланки Капудан Хассан-паша на нижній береговій терасі. У доповнення до цього в межах нової огорожі передбачалося вирити ще кілька колодязів.

За даними анонімного автора, «деякі знаючі люди» планували приступити до створення семи бастіонів периметром замкового укріплення, щоб привести її у відповідність до вимог часу і підвищити якість опору артилерійському обстрілу. «В іншому ж випадку основна стіна фортеці, стара і розбита, не витримає гарматних ударів». З тексту можна судити, що бастіонна фортеця з'явилася тут після 1711 р. та її будівництво викликано агресивною політикою Петра I на північно-причорноморських рубежах Османської імперії. Але насправді роботи почалися задовго до цієї дати.

Сукупність османських джерел дозволили К. Фінкель і В. Остапчуку віднести початок фортифікаційних робіт в Очакові (на стадії створення огорожі бастіонного типу) до 1710 р. Роботи розтягнулися на кілька років [573, р. 153, fig. 3].

Проте, датувати початок робіт роком раніше дозволяє повідомлення Д. Крмана від 25 липня 1709 р. Він опинився в Очакові в складі

відступаючої армії шведського короля Карла XII. Д. Крман пише, що місто захищене «замком» з північної сторони, який обнесений валом і високими вежами. «Саме в цей час його зміцнювали новим валом з необпаленої цегли. Рів наповнюється водою, заведеної з моря» [30, с. 168]. Мова явно йде про створення бастионної лінії. Воду з моря (лиману) можна було завести до рову лише на нижній ділянці укріплень, на береговій терасі (навколо замку Хассан-паша). В цілому етап будівництва першої бастионної фортеці навколо старого замку XVI-XVII ст. можна датувати в межах 1709-1713 рр.

Рекомендації джерела анонімного автора і були виконані, судячи з перших відомих планів Очакова. На плані 1737 р. фортеця показана як бастионний фронт вельми примітивної форми, з прямими куртинами, без теналей та верків. Замість того щоб змінити план оборонного полігону, інженер пішов простим шляхом обнесення старого замку (який залишили на місці) більш сучасними укріпленнями. Повністю підкоряючись в плані первісному ядру, на яке перетворилась цитадель.

Турецький автор документа 1740 р., описуючи стан фортеці після облоги і штурму російською армією Б. К. Мініха (липень 1737 р.), вказує на численні руйнування. Російські війська підірвали фортецю, «зрівнявши з землею» [18, с. 147]. Але це явне перебільшення. На одному з планів 1738 р. (?) («Project der Linie welche...») (додаток Н, рис. 8), складеному після закінчення штурму інженерами російської армії, видно, що бастионна фортеця складається з тих же семи вузлових батарей, без будь-яких змін. Руйнування відзначені лише в північно-східній і північно-західній (частково східній) сторонах кам'яної огорожі замку.

На цьому плані до проектної його частини відноситься зазначена система валів та реданів (А, В, С), яка так і не була реалізована всупереч припущенням дослідників [523, с. 73]. Вона не була реалізована саме в такому вигляді, про що можна судити з двох планів 1787-х рр., на яких відображено укріплення періоду, що передусь реконструкції А.-Ж. де

Лафінга-Клаве (додаток Н, рис. 9; 10)⁶⁹. До цього року місто залишалося під захистом простої лінії валів та ровів з трьома батареями на виїздах з міста (додаток Н, рис. 12).

По типу лінії, що існувала в Ізмаїлі (до 1770 р.), або валу по периметру міської забудови Аккермана 1787 р. [627, р. 68; 323, с. 38-39], Бендер 1760-х рр. (додаток Н, рис. 17) та Кілії 1768 р. [40] (додаток В, рис. 8).

Цитадель (кам'яний замок) входила до системи бастионної прямокутної фортеці, ймовірно, до 1770 р. В цей період нижній сектор замку називається «Фортеця», середній – «Арсенал» [523, рис. 3]. В результаті модернізації оборонного комплексу 1787 р. від замку залишилася лише прибережна стіна нижнього сектора з єдиною береговою вежею (рис. 113).

Швидше за все, саме цю проектну лінію мав на увазі генерал Х. Г. фон Манштейн, учасник облоги Очакова 1737 р., коли вказував, що після закінчення штурму російські війська приступили до створення зовнішнього ретраншементу на суттєвому віддаленні від фортеці. Роботи розпочалися через очікування спроб турків відбити фортецю. Планувалося змусити супротивника перейти до облогових робіт поза зоною досяжності його артилерією фортечних стін [35, с. 116-117].

Тим самим Б. К. Мініх врахував недоліки оборони Очакова, які сам успішно використовував протягом нещодавньої облоги. Завдяки можливості підібратися досить близько до фортеці російські батареї запалили пороховий склад, вибух якого призвів до загибелі 6 тис. осіб (!) та капітуляцію гарнізону. Цей вибух – велика вдача російської армії в тій облозі. Зовсім не ясно, чим би закінчилася кампанія, якби не це випадкове влучення. Облога була погано продумана, без розвідувальних планів на

---

⁶⁹ Один з цих планів складено російським картографом, без зазначення дати (додаток Ж, рис. 9). Судячи з експлікації (турецький десант на Кінбурні), він датується не раніше цієї події (жовтень 1787 р.), коли Очаків ще не був узятий російськими військами. Анахронізм в зображенні очаківських зовнішніх укріплень можна пояснити тим, що картограф, вочевидь, використовував старі матеріали. Зображена ним фортеця була перебудована турками до серпня 1787 р.

руках, без попередньої розвідки, з обозом, що відстав. Російське командування погано розумілося на розташуванні укріплень і навіть не знало про зовнішній рів. Б. К. Мініх пішов на штурм з напільного боку, найбільш укріпленого, навіть не маючи матеріалів для подолання рову. Тим часом, при оцінці фортеці постфактум з боку лиману вона визнана найменш захищеною. Тут розташовувалася всього одна стіна (без бастіонної лінії), «місцями пошкоджена» [35, с. 113-115].

Навряд чи руйнування замкової огорожі в північно-західній частині на плані 1738 р. (?) пов'язані саме з цим вибухом, оскільки арсенал розташовувався в центральній частині фортеці (додаток Ж, рис. 8). Ця руйнація могла бути викликана і навмисними діями росіян, виконаними за наказом Б. К. Мініха перед відходом з Очакова у 1738 р. [523, рис. 3, с. 62, 64, 67].

У 1753 р. розвідкою козаків в Очакові зафіксовані незначні ремонтні роботи, основною метою яких була організація на деяких ділянках артилерійських позицій. Також була збудована мечеть, кілька магазинів, корабельна пристань. Камінь на ремонтні роботи привозили з верхів'їв Бугу [157, с. 242].

У такому вигляді фортеця залишалася кілька десятиліть. У 1769 р. невисоку оцінку її обороноздатності дав барон де Тотт: «Ця фортеця [...] побудована на невеликому схилі. Рів і крута дорога – єдині її укріплення: фортеця має вигляд витягнутого паралелограма, тут також, як в Бендерах і Хотині, є численна артилерія; але гармати погані: кожна з них встановлена між двома габіонами, що утворюють тип амбразури». Артилерія не була здатна прострілювати русло річки і на половину його ширини [99, р. 68-70]. Менш професійна оцінка фортифікаційних характеристик Очакова належить Ш. Пейсонелю, який у 1785 р., напередодні масштабної модернізації фортеці, обмежився коротким повідомленням: «Місто добре укріплене. Султан там тримає гарнізон, але такий само як і в інших прикордонних укріплених містах, які перебувають у володіннях хана. Це

місце є дуже важливим за своїм географічним положенням: росіяни його брали в облогу під час останньої війни та захопили, але воно було повернуто до рук турецького правителя [...]» [140, р. 294].

У 1787 р., напередодні другої російсько-турецької війни сюди знову прибуває французький інженер на турецькій службі А.-Ж. де Лафітт-Клаве з проектним планом капітальної модернізації фортечного комплексу Очакова (додаток Ж, рис. 10). На ньому також відображена реальна ситуація, за якою можна судити про стан оборонного об'єкта на той час (додаток Ж, рис. 13). Внутрішній старий замок знесений, крім бережного муру. Первинний бастионний фронт 1710-х рр. перетворився на внутрішню фортецю, будучи обнесений новим гласісом по периметру міста, який в зображенні не має нічого спільного з проектними пропозиціями 1737 р. Це простий вал з ровом і кількома невеликими батареями по периметру. А.-Ж. де Лафітт-Клаве передбачив будівництво капітальної сучасної тенальної системи на зовнішній межі міста. Заплановане нічим не поступалося будь-якому якісному європейському проекту фортечного комплексу того періоду. Передбачалося створення ешелонованої оборони, з винесеними за основну лінію люнетами і редурами. Інженер передбачав вдосконалення колишньої системи земляних укріплень, зафіксованих ним ще у 1784 р. (додаток Ж, рис. 15).

Все це реалізовано не було, судячи з ситуаційного плану Очакова 1787 р., складеного А.-Ж. де Лафіттом-Клаве за підсумками проведених робіт (додаток Ж, рис. 14). Ймовірно, через нестачу часу, або ресурсів напередодні чергової російсько-турецької війни. Замість зазначеного фронту виник його дуже спрощений варіант. Цей план показує, що була створена одна лінія укріплень, яка складалася з серії реданів (тенальний фронт не стали будувати) з прямими довгими куртинами без можливості фланкування. До периметру зовнішньої фортечної огорожі включена вся міська забудова, а також прибережний форт Хассан-паші. Були модернізовані бастионні укріплення внутрішньої прямокутної фортеці:

доданий береговий бастіон, посилено захист з боку лиману. А.-Ж. де Лафітт-Клаве покинув Очаків у зв'язку з початком бойових дій 1788 р. [436, с. 459], так і не реалізувавши проект повністю. Після переходу Очакова під владу Російської імперії (1792 р.), перебудовується, мабуть, лише форт Хассан-паша. Він перейменований на Миколаївський ретраншемент. До 1910 р. на його місці з'явилася т. зв. Катерининська батарея № 1. Стара турецька фортеця була знищена ще до Кримської війни. До наших часів збереглася лише будівля Султанської мечеті на плато в центральній частині фортечного ансамблю (перетворена на Свято-Миколаївську церкву) [180, с. 93].

3.3. Етапи фортечного будівництва в Ізмаїлі (1770 – 1790-ті рр.)

Перші фортечні споруди з'явилися тут не раніше 1589 р. з ініціативи головного євнуха Османської імперії, Хабеші Мехмед-агі, відповідно до розпорядження султана Мурада III. Турецький хроніст Мустафа Селанікі прямо пише, що він «встановив фортецю і місто на березі Дунаю, в місці, званому як переправа Ізмаїл» у 1590 р. [142, р. 362; 552]. Що стосується ролі Мехмед-агі в справі заснування міста на цьому «страшному» на той час і пустельному місці, «названому Ізмаїльською переправою» [88, с. 44], історик В. О. Постернак висловлюється дипломатично: з передачею євнухові цих місць Ізмаїл почав «відроджуватися» [404, с. 20, 32, 36]. Йдеться про відродження «махалля», яка вже до 1560 р. перебувала в руїнах, згідно зі згадкою у фірмані султана Сулеймана I [283, с. 47; 382, с. 454]. О. Г. Середа відносить цю «махалля» до населеного пункту саме міського типу (що вимагає додаткових обґрунтувань) без фортифікації. Тут зупинявся аккерманський санджакбей під час своєї поїздки до Силістри [447, с. 62]. С. В. Паламарчук відносить цей документ до числа тих, що вказують «на час заснування Ізмаїла» [383, с. 168-169], що не дуже узгоджується зі статусом руїн «махалля».

Стосовно топоніма «Ізмаїл», то його перша згадка датована І. Г. Кіртоаге 1542 р., згідно з османським документом [283, с. 47]. Ця дата закріпилася в історіографії [441, с. 244; 383, с. 168-169; 402, с. 29-30] і навіть отримала інтерпретацію «першої згадки міста» [180, с. 212], хоча в документі йдеться лише про переправу.

Отже, лише ініціатива Мехмет-агі привела до появи фортеці у 1589 р. – згідно з датою фірмана (документ № I 7041, що зберігається у Staatliche Museen zu Berlin) та отримання Ізмаїлом нового статусу судово-адміністративного округу каза, що відповідає рівню невеликого міста за критеріями османського бюрократичного апарату того часу [447].

Аналогічним чином еволюція статусу населеного пункту простежується на прикладі Бендер. У 1538 р. біля давньої переправи через Дністер, яка відома з 1408 р. [125, р. 630-633], побудований замок, а містечку наданий статус каза [448, с. 19].

Вже через два роки після дати, зазначеної Мустафою Селанікі, один з дефтерів (1592 р.) характеризує Ізмаїл як невелику фортецю з гарнізоном з 36 чол. та прилеглим передмістям, яке включає до себе одних тільки християнських кварталів з десятків та більш ніж тисячу «мешканців чоловічої статі». На думку Ф. Еміджена, загальна кількість населення міста могла сягати тоді 4-5 тис. осіб [563, р. 82]. Ознаки міського пункту тепер більш ніж очевидні.

Укріплення, збудовані з ініціативи Мехмед-агі, Е. Челебі вже не застав. Відвідавши Ізмаїл у 1657 р., він прямо пише, що «фортеці тут немає, немає і коменданта» [96, с. 31]. Трохи раніше про це ж повідомив Г. де Боплан: «Це турецьке місто, що зовсім не обнесене кам'яною стіною» [8, с. 47].

В. О. Постернак, цитуючи джерело, приходять до висновку про існування у 1715 р. в Ізмаїлі невеликого валу, який знаходився в непридатному стані, і, можливо, був збудований у 1636 – 1637 рр. (?) [404, с. 64, 68]. З другою частиною цього твердження погодитися неможливо.

Фортифікація Ізмаїла відображена на найбільш ранньому російському плані 1770 р. В цей час Ізмаїл залишався слабо укріпленим, в порівнянні з Кілією або Білгородом. Його хаотична забудова витягнулася уздовж берега Дунаю по лінії захід-схід між долиною Броска і т. зв. Лебедячою канавкою, наближаючись за формою до прямокутника зі сторонами близько 2400×1000 м. З напільного боку ця забудова обнесена валом і ровом. За межі укріпленої території видається молдавська слобода (на схід від т. зв. Лебедячої канавки). План створення оборонної лінії підпорядковувався необхідності найпростішого захисту вже існуючих житлових районів, а не елементарним правилам фортифікації. Так, східні укріплення пройшли по тальвегу канавки, а не по високому правому берегу, як слід було б очікувати.

Придунайські схили і берег долини Броска не захищені взагалі. На зламах оборонного фронту влаштовані прості редути замість повноцінних бастіонів (додаток К, рис. 1).

З огляду на те, що на сході міська забудова значно висувається за межі первинної лінії укріплень (молдавська слобода), а на це потрібно багато років, оборонні рубежі виникли задовго до 1770 р. Мабуть, ще на початку XVIII ст., після татарського повстання 1702-1703 рр. [462, с. 671]. Окрема батарея розташована на дунайському острові, в гирлі долини Броска (на північний захід від міста) (додаток К, рис. 1-2 п. 3). Згодом на її місці виникне артилерійська вежа Табія (додаток К, рис. 4). На північ з міста вели чотири дороги, кожна з яких на виїзді охоронялася батареєю. Низька якість укріплень міста свідчить про його другорядне значення в цей період в очах центральної влади.

Захопивши Ізмаїл 26 липня 1770 р., російські війська укріплюють трьома бастіонами хан, що розташовувався на березі, серед турецьких кварталів, в декількох десятках метрах на схід від Малої мечеті (додаток К, рис. 1) [316, с. 107; 384, с. 200]. Версія В. О. Постернака, що ця споруда на прибережній ділянці (на російських планах позначена під літерою D) була

замком кадія [402, с. 67, 70], звучить безпідставно. Згідно з рапортом І. М. Голенищева-Кутузова (який перебував в Ізмаїлі з 7 серпня 1770 р. [499, с. 207]) на ім'я П. О. Румянцева (від 16 серпня 1770 р.), ця кам'яна будівля була двоповерховою, розміром 15×30 м. Для захисту гарнізону він пропонує зміцнити саме цю будівлю, що було зроблено до 30 вересня інженер-поручиком Северіциним [95].

За рік перебування в Ізмаїлі (1770-1771 рр.) російські військові провели модернізацію зовнішніх укріплень (додаток К, рис. 2). Дві брами були розібрані (ті, що розташовувались у татарських і турецьких кварталах). По периметру з'являються бастіони або редути. У південно-західній частині, на мисі (вже не на острові), показано багатокутний бастіон (майбутня «Табія») (додаток К, рис. 1 п. 3). Інший, такий же, займав домінуючий у висотному відношенні мис із східного боку, на стику берегової лінії з яром Лебедячої канавки (майбутній «Кавальєр»). Хан, перетворений на цитадель бастіонного типу в центрі прибережної квартальної забудови (турецькі квартали) проіснував як мінімум до початку масштабних робіт з модернізації фортеці, розпочатих у 1780-х рр. Так, на плані 1790 р. на її місці розташований хан без всяких додаткових укріплень. Цей же хан і Малу мечеть видно на відомій акварелі М. М. Іванова 1790 р. (додаток Б, рис. 2). Російський військовий художник також відобразив мінарети трьох інших мечетей в межах міської забудови. Вони в точності співвідносяться з мечетями, розташованими щодо точки спостереження (з південного заходу), на планах початку 1770-х рр.

У 1774 р. російські війська залишили Ізмаїл, а місто перетворилося на центральну ланку Нижньодунайського оборонного рубежу османського прикордоння в Північному Причорномор'ї. Інженер А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1787 р. характеризує Ізмаїл, як велике місто, населене турками, греками, вірменами, євреями і татарами. «З боку поля він закритий окопом, який має в деяких частинах маленькі бастіони, фаси яких не більше фланків, з'єднаних довгими куртинами. Рів його дуже вузький, не вимощений

каменем, за винятком деякої частини [...], якої кам'яна сторона укріплена контрфорсами. Його парапети і вали не мають потрібної товщини і внутрішнє вимощення парапету складається з шарампасів, або тину за турецьким звичаєм. З боку ріки немає ні окопу, ніякого захисту». Вочевидь, саме «бастіон Табія» у А.-Ж. де Лафітта-Клаве названий «кам'яною з казематом батареєю»⁷⁰. Ці укріплення в Ізмаїлі «розпочато» «за 10 років» (тобто у 1777 р.). Місто «не здатне до великого опору, як з боку поля, так і з боку річки» [34, с. 71-72].

У 1789 р. за проектом цього інженера тут розгортається будівництво фортеці сучасного бастіонного типу [79, с. 153]. Сучасні ізмаїльські дослідники уточнюють, що роботи було розпочато у 1782 р. [402, с. 75-76; 384, с. 200-201], але їх обсяг до візиту А.-Ж. де Лафітта-Клаве, ймовірно, був виконаний невеликий, судячи з його опису міста. У архіві зберігся османський план 1781-1782 рр., який показує, що в цей час бастіонна фортеця лише планувалася до будівництва [110]. На зображенні суміщені дві лінії укріплень: реальна, що збігається з планами 1770-х рр. і проектна, втілена, ймовірно, лише наприкінці 1780-х рр. (додаток К, рис. 5).

А.-Ж. де Лафітт-Клаве взявся завершити розпочате. Оборонні лінії нової фортеці повторювали місцями напрямок старих укріплень з урахуванням розвитку міської забудови. Молдавську слободу включено до складу нових укріплень (т. зв. Нова фортеця), що негативно вплинуло на обороноздатність всього комплексу. Лінія укріплень з'являється і на західному боці, де будується Броська брама (додаток К, рис. 6 п. 2). Але замкнути оборонне кільце в Ізмаїлі так і не спромоглися – з боку річки збудовано лише кілька автономних редутів. Штурм військ О. В. Суворова (грудень 1790 р.) показав два вразливих місця в обороні нової фортеці – в південно-західному розі (район Табії) та по всій прибережній смузі. Саме під Табією, берегом, колона гренадерів Золотарьова прорвала оборону

⁷⁰ Згідно з кресленнями Ф. Смітта, товщина стін батареї сягала 3,6 м, висота 8,2 м. У ній розміщувалося 11 артилерійських амбразур [464, с. 398] (додаток К, рис. 3).

міста, протиснувшись береговою смугою до фортеці. З усіх видів укріплень їй заступав тут шлях лише тин.

Загальна оцінка проекту А.-Ж. де Лафітта-Клаве негативна. Він обніс валами міські квартали з їх заплутаними, тісними і вузькими вуличками. Проведені роботи були модернізацією старої системи оборони. Так, нова Бендерська брама співпадає в розташуванні зі старою лінією укріплень 1771 р. (додаток К, рис. 6 п. 5). Північна сторона валу 1771 р. в напівзруйнованому вигляді як і раніше зображена на планах межі 1780-90-х рр. У 1791 р. за свідченням Кампенгаузена фортеця Ізмаїл складалася лише з п'яти незакінчених бастіонів Ravekin (равелінів?). Барон називає ім'я другого інженера – Ріхтера, який брав участь у будівництві фортеці напередодні російсько-турецької війни [112, р. 873; 223, с. 6].

Недоліки проекту А.-Ж. де Лафітта-Клаве змусили Порту знову приділити пильну увагу розбудові Ізмаїла, незважаючи на те, що його бастіонні укріплення, спроектовані в кінці 1780-х рр., залишалися найновішими у регіоні. У період тривалої і масштабної модернізації фортеці 1792-1795 рр. в роботах беруть участь Ф. Кауффер (1794-1795 рр.), англійські інженери Джорж Фредерік Кохлер та Джон Спенсер Сміт (з 1792 р.) [580, р. 240], які перебудували її майже повністю (додаток К, рис. 15)⁷¹. Саме цю фортецю видно сьогодні в рельєфі місцевості. На даному етапі Нову фортецю (східний сектор) було зруйновано, оборонна площа стає більш компактною (додаток К, рис. 16). У північній частині полігону окремою лінією виділено цитадель. Північний фронт отримав додатковий бастіон. У прибережній частині з'являються два великих напівбастіона з реданом, фортечний фронт замикається по всьому периметру.

---

⁷¹ В. О. Постернак та М. О. Шлапак помилково приписали Ф. Кауфферу розробку ще одного проекту реконструкції фортеці від 1797 р., посилаючись на його архівний план: «Plan d'une partie de fortifications de fortrese d'Ismail» [66; 628, р. 174-175], який не має дати. Насправді, це деталізований фрагмент генерального плану реконструкції східної ділянки фортечного фронту 1795 р. [628, р. 177. fig. 143] (додаток К, рис. 15). Один з дослідників на цій підставі зробив передчасний висновок про новий етап реконструкції фортеці за вказаним, не існуючим проектом, у 1798-1806 рр. [404, с. 93].

У виданні «Деякі військові зауваження про Бессарабію» 1815 р. укладач так характеризує фортецю після проведеної останньої її модернізації: «Турецький інженер Кауферт» після Ясського миру «зміцнив Ізмаїл зовсім інакше. Деякі лінії, які штурмував Суворов, тепер видно всередині фортеці». Але за підсумками перебудову об'єкту не хвалить: «Ізмаїл має недоліки: фортеця лежить між двома лощинами, які дозволяють супротивнику підійти до самої подошви гласиса без будь-якої шкоди від фортечного вогню. Для захисту фортеця потребує цілого корпусу військ. Багато її ділянок зовсім не фланковані. Особливо з боку Дунаю» [43, с. 235]. Після закінчення будівництва над брамами фортеці було вмонтовано однакові мармурові плити з текстом пам'ятного змісту і датою закінчення будівництва. Згідно з експлікацією на малюнку 1819 р. авторства Літова, вони розташовувалися на внутрішніх сторонах Хотинської, Бендерської, Кілійської, Царгородської брам [628, р. 286; 60].

Три плити з цієї групи пам'яток епіграфіки автору цих строк вдалося знайти у січні 2014 р. у фондах Музейного національного комплексу «Молдова» в Яссах (збереглись без номерів та документації). Елементи різьблення на всіх майже однакові. Напис розміщений в нижньому лівому кутку в невеликій (незважаючи на значні розміри плити: 1,21×0,92 м) прямокутній рамці (додаток К, рис. 7; 8). Османська мова, каліграфія стилю насталік.

Текст:

اثر خانه محمد راشيد بناء قلعه اسمعيل سنة ١٢٠٩

Переклад⁷²:

«Витвір [представника дома?] Мухаммада Рашида, управляючого будівництвом фортеці Ізмаїл. Рік 1209».

Рік 1209 за хіджрою припадає на період з серпня 1794 р. – до липня 1795 р. Опис і фотографія однієї з цих плит вперше опубліковані

⁷² Автор вдячний О. Г. Середі та М. Тютюнджю за важливі уточнення при роботі з написом.

І. Спафарсісом. Він пише, що в період зберігання в Одеському музеї старожитностей їх було чотири [469, с. 165-167].

Другий знімок (зроблений нами в Яському музеї) видала М. О. Шлапак [628, р. 294]. Але видавнича якість та формат обох публікацій, на жаль, не дозволяють розібрати саму текстову частину лапідарного пам'ятника. Тому нами згодом було опубліковано знімок саме цього, найбільш інформативного фрагменту плити, загальне фото і картограму [411, с. 30].

Отже, в Румунію плити вивезли під час Другої світової війни з ОАМ. В Одесу вони потрапили після скасування військового статусу фортеці за підсумками Паризького мирного договору 1856 р. Таким чином, напис з Ізмаїльської фортеці є пам'ятним, будівельним, та пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу (1792-1795 рр.). У 1989 р. в Ізмаїльській фортеці були проведені чи не перші її масштабні археологічні дослідження (під керівництвом А. О. Добролюбського). Розкоп був закладений на березі навпроти Успенської церкви, на південь від неї, ближче до берега. Згідно з висновками авторів розкопок, досліджене місце «не було зачеплене фортифікаційним будівництвом другої половини XVIII ст.» [256, с. 168].

Розкопками виявлені у верхній частині нашарувань два «чорноземних вала», які перекрили яму з монетою 1562 р. або 1620-х рр. Тому, на думку керівника розкопок, нижній і верхній вали були побудовані на початку та в середині XVII ст., являючи собою першу фортифікаційну систему Ізмаїла, що співвідноситься з початковим періодом існування міста [256, с. 176] (додаток К, рис. 9). Цей висновок суперечить основному змісту публікації: монетні знахідки із закритих комплексів можуть датувати нижню хронологічну межу появи валів, що його перекривають. Верхня залишається відкритою. Судячи з того, що розкоп був розбитий на території вірменських житлових кварталів, про фортифікацію тут мови бути не може до будівництва берегових укріплень під керівництвом А.-Ж. де Лафїтта-

Клаве у 1789 р., які локалізуються на місці проведених розкопок. В такому випадку, монета першої третини XVII ст. з ями під валами співвідноситься з часом появи другої хвилі вірменської міграції в Північно-Західному Причорномор'ї.

Наприкінці 1790-х рр., плануючи модернізацію прикордонних фортець Північно-Західного Причорномор'я, турки стали віддавати перевагу придунайським фортецям. Крім Ізмаїла, настільки ж пильну увагу Порта приділяє розбудові Кілійської фортеці. При цьому для Ізмаїла Ф. Кауффер виконав вже друге масштабне перепланування та перебудову бастионного фронту за п'ять років. Незважаючи на новизну останніх укріплень, створених наприкінці 1780-х рр., проект А.-Ж. де Лафїтта-Клаве передбачав перебудови.

На тлі цих реконструкцій практично ніякої уваги Порта не приділяє після Яського миру прикордонним фортецям на Дністрі: Аккерману, Паланці, Бендерам, Хотину, всупереч прямим рекомендаціям французького інженера Ф. Кауффера [334]. І на то були причини політичного характеру – Порта вже не була впевнена в здатності утримати Бессарабію в разі нового військового конфлікту з Росією в цьому регіоні.

3.4. Кілія та Аккерман: модернізація 1793-1798 рр.

Французький інженер на турецькій службі, Франсуа Кауффер, прибув до Північно-Західного Причорномор'я навесні 1793 р.⁷³ з наказом від султана провести інспекцію фортець регіону, дати оцінку їх боєздатності та організувати модернізацію. До таких планів Порту спонукали завоювання Російської імперії в Причорномор'ї за підсумками війни 1788-1791 рр., а також активні приготування росіян на новому кордоні вздовж Нижнього Дністра, які проявились у будівництві фортець Тирасполя, Аджидера (Овідіополь), Хаджибея (Одеса) та Кінбурна.

---

⁷³ Відрядження до Бессарабії він отримує відразу після вступу на службу Османській імперії (на початку квітня 1793 р.).

На початку осені 1794 р. Ф. Кауффер приступає до розробки проекту бастионної фортеці у Кілії (план складений ним до 8 жовтня) [504, рис. 3; 628, р. fig. 85]. Він розробляє і контролює відразу декілька проектів: Бендери, Аккерман, Ізмаїл. Навесні 1795 р. інженер переїжджає до Кілії [580, р. 241] для безпосереднього контролю над будівництвом, початок якому покладено в квітні. Але у 1796 р. у Кілії почалася чума і роботи відновили лише наприкінці весни 1797 р.

Згідно з інформацією австрійського агента у Яссах Жана Тімоні, Ф. Кауффер сюди знову приїжджає (з інспекцією) десь до середини травня [123, р. 825]. За підсумками візиту інженером складений рапорт із «зауваженнями щодо влаштування фортеці» від 1 липня 1797 р. З нього випливає, що до даного часу роботи закінчено начорно, кам'яна фортеця XV ст. майже повністю розібрана [75].

На ситуаційному плані новий бастионний комплекс виглядає як правильний чотирикутник з розмірами сторін до 400 м [627, fig. 3: 25]. Австрійський дипломат Меркеліус 2 листопада 1797 р. повідомляє, що дізнався «від пана фон Кауффера, який є інженером фортець, розташованих навпроти російського кордону: Хотина, Аккермана, Бендер, Ізмаїла та Кілії, про досконалу готовність» лише останньої з них [123, р. 851-852], що не відповідає рапорту самого Кауффера від 1 липня 1797 р. (бастионну фортецю Кілії дійсно в основному споруджено, але вона ще вимагала ряд істотних доробок).

Знесення старої Кілійської фортеці відбулося майже в повному обсязі. Судячи з ситуаційного турецького плану, а також з плану Гартінга 1807 р. (додаток Б, рис. 9; 12), контури двох старих ровів в цей час ще простежувалися на поверхні. Малий внутрішній рів інженер залишив як додаткову перешкоду з зовнішнього боку цитаделі, яка також збереглася з двома вежами із чотирьох. Ф. Кауффер вписав її в структуру нового берегового бастиону (додаток В, рис. 1; 9). Через рів перекинуто міст з колишньої надбрамної вежі.

У внутрішньому дворі цитаделі десь між 1770 р. та 1773 р. з'явився палац, який зберігся після модернізації 1790-х рр. Не знесли також хамам і мечеть у Великому дворі. До початку XIX ст. залишалися «п'ять кам'яних веж, з яких дві восьмикутні, а три чотирикутні» [430, с. 113] по периметру нового квадратного в плані бастионного комплексу, з теналями. Всі вони відзначені на турецькому плані кінця XVIII ст. [628, fig. 86] (додаток В, рис. 9).

Система подвійних напівбастионів в районі цитаделі, що повернута до Дунаю, має аналоги ще в двох фортецях найближчих територій: бастионному фронті Хотина (1713 р.)⁷⁴ (додаток В, рис. 7) та Арабата (1760 р.) (додаток В, рис. 10; 11) [340; 303, с. 90, рис. 2; 304; 313; 336; 374; 597]. У всіх трьох випадках цей прийом застосовується на ділянках контролю за водними просторами. Ф. Кауффер запланував знести стару середньовічну фортецю у Кілії і отримав схвалення османської влади. У Кілії спостерігався єдиний випадок для всього Північно-Західного Причорномор'я, коли будівництву нового бастионного укріплення в місті передуює руйнування старої фортеці.

Однак виконання задуманого старанністю османських інженерів не задовольняло Ф. Кауффера. Пересуваючись між декількома об'єктами будівництва і контролюючи їх хід одночасно, інженер заїжджає до Кілії, де за підсумками інспекції складає рапорт (1 липня 1797 р.), адресований «Блискучій Порті». Документ переповнений скаргами та погано стримуваним роздратуванням. Місцевим турецьким підрядникам зауваження могли б здатися проявом дріб'язкової прискіпливості та європейської педантичності.

Витяги з цього рапорту варто привести в цитатах, щоб передати враження сучасника про ті складнощі, які супроводжували головні оборонні

⁷⁴ Датування внутрішнього старого кам'яного замку наразі важко визначити, як остаточно вирішене. Цікавою є статистика по монетним знахідкам, яка наведена С. Пивоваровим за матеріалами багаторічних археологічних досліджень у фортеці. За весь період регулярних розкопок у фортеці знайдено 145 монет. З них лише дві відносяться до Молдавської державі, причому до періоду правління Олександра Доброго. До того ж, то є найдавніші номінали [398, с. 169-170].

будівництва на передових рубежах імперії того часу, і ті технічні особливості, на які звертали увагу західні інженери, втілюючи тут свої проекти [75]⁷⁵ (додаток Б, рис. 23).

Починає Ф. Кауффер з позитивного – нагадує, що він був призначений «Блискучою Портою для того, щоб розпланувати і здійснити будівельні роботи в цій фортеці». На той час у нього в запасі було «декілька задумок для здійснення проекту, який дасть йому ту важливу перевагу, яку і повинна мати фортеця такого рівня».

Насамперед, інженер думає про збереження висотних переваг. «Перш за все слід відшукати найвищу точку на цій природній ділянці, щоб визначити рівень прив'язки. Я вибрав за точку відліку виступаючий кут бастіону Султан Селім-Табія, і завдяки цьому зберіг панівне становище фортеці над містом, яке знаходиться на більш високій ділянці».

Найбільш вразливу ділянку – з боку Дунаю, Ф. Кауффер не обходить увагою: «Крім того, я зберіг панівне становище фортеці над річкою і над островом навпроти. До цього етапу робіт мої плани вдавалося виконувати в точності».

Але далі – суцільний негатив та професійні зауваження. Критиці виконання закладеного в основу модернізації Кілії проекту присвячена більша частина рапорту. «Але щодо зовнішніх оборонних споруд, таких як контрескарп, прикритий шлях і гласіс, я собі намітив опустити їх на 1 аршин (71 см – *А. К.*), щоб зберегти рів з водою. Будучи переконаним в тому, що той, що оточує не зможе ні в якому разі під вогнем гармат фортеці прокласти траншею на тій ділянці, яка затиснута між Дунаєм і фортецею – тут ворог зустрів би тисячу перешкод. Але мої наміри не були здійснені [виконавцем] в цьому напрямку навіть близько, оскільки і не думаючи про те, щоб опустити прикритий шлях тут, обраний рівень був витриманий на інших фронтах. Потім [турецькі інженери?] встановили палісади на 5 аршинів вище (3,6 м – *А. К.*), проти всіх правил грамотної фортифікації, згідно за якими встановлена

---

⁷⁵ Переклад з французької: О. О. Драгомирецький.

для тину висота дорівнює 3 аршинам (2,13 м). Через ці неправильні дії, які від початку коштували багато грошей, було припущено помилку – тепер ворог буде прикритий настільки добре, що з фортечних валів не стане видно й цілий кавалерійський загін. І навіть найбільш укріплена брама виявляється уразливою через те що: 1) ворог буде користуватись прикриттям, 2) він зможе перешкоджати підвозу провіанту до фортеці через Стамбульську браму – єдину, передбачену для цього що створювало неоціненну перевагу для військового об'єкту». Ф. Кауффер не розуміє причин такої халатності і вимагає від влади Османської імперії наказу на зміну висоти тину у Кілії. «З усім жалем повідомляю Блискучій Порті, що потрібно віддати наказ опустити палісади в цій частині зовнішнього кута прикритого шляху навпроти Паша Табії (південно-східний бастіон. – *А. К.*), а також гласіс. І це після того, як були витрачені всі гроші, щоб там насипати землю без будь-якої користі. Більше місяця робітники були зайняті тут роботою, яка є шкідливою для фортеці».

Вочевидь, інженер має на увазі відсутність узгодження скату брустверу земляного валу зі скатом гласісу.

В рамках налагодженої субординації француз не бачить іншого способу вирішити проблему повторної установки палісаду, як повідомити про це в Стамбул. «1000 паль потрібно зрізати, заново відточити та поставити. Один робочий зможе зробити тільки три одиниці на день. Потім опустити рівень гласісу до горизонту гребеня валу. Головний вал також занадто піднятий до [...], потрібно його опустити на 6-8 пармак (15-20 см), щоб відкрити для стрільців прикритий шлях [...]».

І далі: «За зразком існуючої брами в Бендерах, тут було побудовано по сторонах від прольоту дві кріпильні стіни, які утримують насип валу. Але у Кілії вони не приносять користі і навіть шкідливі. Не подумали про те, що в Бендерах обслуговувалася стара брама, яка не мала достатньої глибини і щоб зміцнити землю вала, інженер придумав стіни. У Кілії ж

зовсім інакше, оскільки брама достатньої глибини і збігається з лінією скосу валу, потрібно її знести [...]».

Не обійшлося й без метафор: «Стамбульська брама, на прикритому шляху, звивиста як вуж, через що створює великі труднощі для доставки габаритних вантажів, яким потрібно запрягати по 6-8 коней в один візок. Брама, що звернена до міста, занадто широка і в разі її захоплення, ворог зможе пройтися через неї колоною з 12 чоловік в ряд, і навіть більше [...]» (додаток В, рис. 5).

У цій частині йдеться про ґрунтові води, які надзвичайно високо закладені у Кілії відносно рівня денної поверхні (або маються на увазі розливи Дунаю, що робить автору честь в обізнаності щодо властивостей місцевості). «В межах фортечної огорожі рівень двору знижено (винесено ґрунт) на 2 і навіть 3 аршини, в результаті чого взимку будуть утворюватися озера і жителям знадобляться човни, щоб добиратися від хати до хати. Потрібно обов'язково принести землі для підсипки, і не те щоб повернути колишній рівень, але дати можливість воді стікати так, як належить до Водяної брами (в південно-західній частині фортеці, навколо цитаделі. – *А. К.*)».

Говорячи про принципи ведення облоги, автор передбачає найбільш передові на той час її методи, оскільки передбачає небезпеку навіть у зовнішньому рові «який оточує місто [і] є шкідливим для справи оборони фортеці. Потрібно буде його засипати, оскільки оточуючий супротивник зможе скористатися ним як третьою паралеллю⁷⁶ [...]». Майданчики для гармат всюди занадто високо підняті і підставляють не тільки канонірів, але й самі гармати під руйнівний вогонь (дивіться розділ про Ізмаїл з приводу цього важливого моменту). Всі берми занадто низькі. Я не буду говорити про лінійні укріплення: ні про прикритий шлях, ні про вали, ні пандуси до

⁷⁶ Паралель – траншея, що оточує фортецю під час облоги для укриття від фортечного вогню. Метод «поступової атаки» на фортецю за допомогою паралелей був впорядкований де Віллем, а також вдосконалений С. де Вобаном.

валів, оскільки всі вони хоч і погано зроблені, але все ж ніяк не шкодять обороноздатності фортеці».

У підсумковій частині рапорту надано найбільш показовий приклад ставлення виконавців та інженера до дрібниць, які можуть завадити справі оборони, в певних обставинах, руйнуванням всього об'єкта без жодних сторонніх зусиль.

«Облицювання дэреном валів проведено зовсім не за правилами. Дэрен поганої якості, взятий на відстані рушничного пострілу від фортеці, нарізаний квадратами по 7-8 пармак, та має не більше 8 пармак (20 см) в товщину і прикріплений до валу за допомогою дерев'яних кілків. Буде диво, якщо цей газон, змонтований на схилах валів таким чином, втримається протягом майбутньої зими, бо є створений невдалим способом».

Якщо у випадку з Кілією Ф. Кауффер власний проект був реалізований, то в Аккермані справи йшли набагато гірше. У підсумку інженер створив три великі проекти з модернізації фортеці у 1793 р. з різним кошторисом. Від повної перебудови, як це було у Кілії [628, р. 105-108], до малобюджетного варіанту створення внутрішніх артилерійських батарей. Саме останній варіант було обрано владою, та реалізовано лише у 1798 р. Ф. Кауффер на той час вже поїде з Туреччини.

У сучасних дослідженнях з історії бастіонної фортифікації Дунай-Дністровського межиріччя повторюється давня [180, с. 70, 219; 625, р. 48] теза про те, що бастіонний фронт в Аккермані «міг з'явитися» у 1707 р. «за наказом Ахмеда III, презентуючи французьку школу» [628, р. 63].

Це припущення базується на помилковому уявленні про те, що зовнішня лінія кам'яних багатокутних веж Аккермана належить до типу «бастіонних» укріплень. Як аргумент, залучається свідоцтво хроніки І. Некулче. Відповідно до неї, у 1707 р. молдавани привезли багато будматеріалів, в тому числі будівельний ліс і очерет (явно на випал вапна) до Бендер, Аккермана та Очакова [138, р. 360-361]. Правда, в джерелі не йдеться про типи побудованих укріплень в зазначених містах. Про бастіони

в Бендерах, наприклад, мова може йти вже з 1705 р., а Очакові – лише з 1709 р.

На найбільш ранньому, відомому наразі плані Аккермана (1770 р.), немає ніякої бастіонної системи або її слідів. Ніяких зовнішніх земляних укріплень типу гласісу або бастіонних валів. У безпосередній близькості від фортеці, біля краю рову в північно-східній частині, показано кладовище. Датування деяких його поховань відносяться до XVII ст., що означає відсутність будь-яких будівельних робіт із зовнішнього боку контрескарпу протягом тривалого часу до моменту створення плану. Вочевидь, гласіс навколо фортеці з'являється між 1770 та 1793 рр. (додаток Б, рис. 1; 3). Один з варіантів датування, що був висловлений раніше – XVII ст. [324, с. 402], маловірогідний, оскільки вимагає підтвердження датувань поховань та чіткого розуміння: чи вони були впущені у насип або перекриті нею. Ще менш імовірним здається припущення щодо появи гласісу у XV ст., в період до османського завоювання [296, с. 19; 187, с. 31].

Відомим є план Є. Ферстера 1807 р. з демонстрацією тенального фронту периметром старої фортеці [628, р. 74, fig. 56]. Але цей план не ситуаційний, а проектний, він створений в період ведення російсько-турецької війни. Теналі накладаються за планом на житлові квартали, чого не могло бути при відображенні реальної обстановки.

Недоліки оборонної системи старовинної фортеці Аккермана озвучені ще А.-Ж. де Лафіттом-Клаве у 1787 р. На підступах до фортеці він зазначив «пагорб, з якого легко обстрілювати її». Напільна сторона фортеці «погано захищена і не може чинити опір першим гарматним пострілам». У ній знаходиться кілька табіясів або батарей, розсіяних по різних місцях навмання і відбудованих з сапами або амбразурами з тину» [34, с. 81].

Прибувши до Аккермана, Ф. Кауффер створює серію ситуаційних і проектних планів фортеці та міста влітку 1793 р. [345, с. 327-328; 323, с. 38-55]. Картографічні роботи він розпочав у червні, створивши мінімум чотири

ситуаційних і проектних плани міста і фортеці, не враховуючи кількох профілів та начерків від руки [68; 69; 200, с. 449-451].

Його авторству належить об'ємна доповідь щодо оцінки ступеня обороноздатності фортеці Аккерман з проектними пропозиціями щодо її модернізації. Документ має назву: «Доповідна записка про фортецю Аккерман, що передана Директорії в місяць Нівоз року 6» («Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au Directoire en Nivose de l'an 6») [67; 580; 577].

Текст рукописний, анонімний, від першої особи, в архіві зберігається без ілюстрацій. Авторство вдалося встановити за комплексним аналізом документа [345]. На титулі значиться дата французького революційного календаря (відповідає грудню 1797 р. – січню 1798 р.), із зазначенням факту передачі документа у Директорію.

Ф. Кауффером фортеця характеризується як «невелика», хоча в розумінні сучасних дослідників її розміри значні (8,3 га). Ймовірно, інженер не вважав фортецю більшу частину оборонного комплексу – Цивільний та Торговий двори. Так, для позначення Цивільного двору вжито слово *la ville* (яке до XIX ст. у французькій мові означало «поселення, обнесене стінами»). Цитадель позначена як *le château*. Відомий лише один ситуаційний план фортеці Аккерман з французькою експлікацією: «Plan de l'état de défense de la forteresse d'Akerman ou Bielgorod. 1793 p.» (авторства Ф. Кауффера?), де застосована та ж термінологія. Фортеця розділена на *la forteresse* (відповідає Військовому двору) та *la ville* (відповідає Цивільному двору). Не виключено, що саме цей план додавався до доповідної записки (додаток Б, рис. 25). Інший план (додаток Б, рис. 1) за підписом інж. Ф. Кауффера (створений не раніше серпня 1793 р.), міг слугувати ілюстрацією вже до проектних рішень, що озвучені в доповіді (т. зв. «схема проектних робіт, яка супроводжує пояснення»).

В уяві автора доповіді цитадель (*le château*) відокремлена від міста (*la ville*) розділювальною стіною, яка обмежує еспланаду, «куди може відійти гарнізон, щоб отримати капітуляцію». Це і є сучасний Військовий двір.

Автор наполягає на тому, щоб його площа залишалася вільною від забудови. Однак проектний план 1793 р. передбачав тут зведення чотирьох казарм (додаток Б, рис. 1).

Головним заходом з модернізації оборонного комплексу пропонувалося створити з зовнішньої сторони середньовічних стін деякі укріплення для протидії облозі, яку організовано «за всіма правилами» того часу (не інакше як бастіонного фронту). Три бастіони дійсно показані на плані 1793 р. проектною лінією жовтого кольору, прийнятою у французькій інженерній школі [609, р. 45], та носять назви: Паша Табія, Султан Селім Табія і Султан Валіде Табія (додаток Б, рис. 1).

Характеризуючи стан об'єкта, автор також згадує «останні ремонтні роботи», що проводилися у фортеці. За їх підсумками окремі вежі у зовнішній лінії укріплень були розібрані у верхніх ярусах до рівня сусідніх куртин, після чого наповнені землею і перетворені на артилерійські платформи. Місцями уздовж стін з внутрішньої сторони зведені неширокі барбети. Це перекликається з інформацією іншого плану фортеці і міста: «*Carte topographique de la situation actuelle du Château d'Ackerman, et des Maisons etablies dans les environs...*» («Топографічна карта сучасного розташування замка Аккерман, будівель міста...»), складеного Ф. Кауффером 27 червня 1793 р. (додаток Б, рис. 26). В експлікації автор повідомляє, що напередодні війни 1788-1791 рр. турки перетворили на батареї вежі № 7, № 15, № 17, № 19 та № 29 – згідно з теперішньою нумерацією [324, рис. 2]. Але при першому ж пострілі стіни платформ похитнулися, тому гармати довелося кинути. Ці конструкції Ф. Кауффер назвав «сміхотворно вигаданими [тими] особами, які дбали лише про власний інтерес на шкоду інтересам Імперії» [66].

План 27 червня – перший ситуаційний план міста і фортеці Аккерман авторства Ф. Кауффера. На його створення інженер отримав спеціальний фірман від Порти. Але цей документ демонструє також схематичний варіант модернізації фортеці, згідно з яким в радіусі 200-400 м навколо старих стін,

по лінії пануючих висот, пропонувалося звести бастионний шестикутний фронт (автор доповіді теж наполягає на тому, щоб «зайняти панівні висоти на підступах до фортеці, що зайняті кладовищами і садами»). Але проект вимагав знесення житлових кварталів і громадських будівель, в тому числі культових. Тому декількома місяцями пізніше інженер пропонує новий, більш скромний за масштабом проект трикутного в плані бастионного фронту (додаток Б, рис. 1).

У «Доповіді...» також згадано «подвійну фортечну стіну», яка за всіма ознаками відповідає нинішній північній куртині Військового двору, що примикає до північно-східної вежі цитаделі та протейхізми під нею [324, рис. 2]. Судячи з проекту 1793 р., тут мала бути артилерійська батарея з 6 гармат. В кінцевому підсумку вона з'явилася разом з барбетом з внутрішньої сторони. Насип зберігався до 1980-х рр. Шість відкритих артилерійських бійниць видно на верхній площині північної куртини Військового двору до цього часу.

Але на момент підготовки доповіді батарея ще відсутня. Автор наголошує на необхідності зведення тут «земляного парапету» з гарматами та жаровнями для ядер. Розжарені (запальні) ядра застосовувалися проти кораблів, а північна стіна Військового двору якраз звернена фронтом до портової гавані та корабельного рейду XVIII ст. [66; 323, с. 40-41].

Надані в тексті ідеї модернізації фортеці відповідають проектним рішенням саме Ф. Кауффера від 1793 р. (додаток Б, рис. 1). Вони майже збігаються навіть у деяких деталях. Так, за оцінкою автора доповіді, для підтримки обороноздатності фортеці потрібно 50 гармат, а на плані 1793 р. позначено 45 бійниць для артилерії в семи нових батареях.

Ці ідеї також повторюються в іншому документі Ф. Кауффера: «Rapport de l'Ingénieur Kauffer...», який складений 1 липня 1797 р. [75].

Зокрема, мова йде про необхідність збільшення в ширину «всіх гарматних майданчиків настільки, наскільки це потрібно для обслуговування артилерії». Додатковою вказівкою на авторство доповіді

служить примітка № 6, де повідомляється, що інженер перебував у Бендерах, коли отримав інформацію від місцевих жителів про 5 тис. плотів, сплавлених по річці для будівництва російських фортець на лівому березі Дністра, що співвідноситься з Тирасполем та Аджидером. Він не бачив цих плотів («мене переконували у Бендерах»), отже, потрапив туди після початкової фази будівництва російських укріплень (1792 р.)⁷⁷.

Ф. Кауффер був єдиним відомим французьким інженером, який керував будівельними роботами у Бендерах, починаючи з квітня 1793 р. до весни 1795 р. Він був також єдиним французьким інженером, який одночасно інспектував і сусідній Аккерман, складаючи рекомендації з модернізації об'єкта безпосередньо османському уряду [580, р. 241]. Інший його співвітчизник, який також працював у фортецях Північно-Західного Причорномор'я за завданням Порти – інженер А.-Ж. де Лафітт-Клаве, ще у 1788 р. був відкликаний до Стамбула, після чого повернувся до Франції, де був заарештований у 1793 р. та помер через рік у в'язниці [172, с. 151].

Датування документа визначається за кількома ознаками. У тексті тричі згадується мирний договір, після підписання якого Османська та Російська імперії отримали спільний кордон (в інспектованому, мабуть, районі). Йдеться про Яський договір (січень 1792 р.). Причому «з моменту укладення миру», нагадує автор, «росіяни вже побудували три нових плацдарми від Очакова до Бендер на березі Чорного моря і річки (Дністер. – А. К.)».

Ці «плацдарми» відомі: на березі Чорного моря – Одеська (Хаджибейська) фортеця, на лівому березі Дністра – Аджидерська (Овідіопольська) та Тираспольська фортеці. Всі три спроектував та побудував інженер Ф. де Волан, отримавши наказ на будівництво 16 червня

---

⁷⁷ Про ці плоти повідомляє і російська сторона. В указі від 17 червня 1792 р. Катерина II наказує катеринославському наміснику В. В. Каховському «приступити заздалегідь до заготівлі лісу, який зручно вам буде дістати у верхів'ях Дністра» для будівництва даних фортець [176, с. 537-538]. Незабаром «частину потрібного лісу було відправлено до Овідіополя плотами по Дністру» [54, с. 366-367].

1792 р. [176, с. 537-538; 475, с. 151, 156-159], а до кінця 1793 р. об'єкти були побудовані в основному об'ємі.

В кінці доповіді автор згадує про використання човна для огляду піщаного острова в гирлі Дністровського лиману. Це означає, що польовий матеріал ним було зібрано в теплий сезон, придатний до навігації. Таким чином, доповідь було підготовлено у період з кінця весни до початку осені 1794 р. Побічно це підтверджується самим Ф. Кауффером в іншому, складеному ним рапорту, 1797 р.: «Rapport de l'Ingénieur...», коли він повідомив, що пропонував спорудити три бастіони в Аккерманській фортеці ще у 1794 р., посилаючись на власні колишні пропозиції щодо модернізації укріплень, які повторюють положення анонімної доповіді: «Весь вогонь цієї фортеці – це прямий вогонь; абсолютно немає вогневого захисту у підходів до стін, до рову, критого шляху, ні біля інших частин її укріплень. Це велика помилка, яку можна виправити, тільки якщо побудувати 3 бастіони, які пропонував інженер у 1794 р. і які спочатку були прийняті Бл[искучою] Портою, а потім забуті» [69].

Остання фраза показує, що проект модернізації не був реалізований як мінімум до липня 1797 р. Отже, дата на титулі доповіді (нівоз 6 року) вказує на час відправки документа у Директорію, а не на рік його створення. Втім, ми не знаємо, як документ потрапив до Франції і чи потрапив взагалі та яким чином він опинився у Росії. Політична ситуація в Османській імперії, Валахії і Молдавії у 1790-х рр. дуже цікавила європейські уряди.

Зокрема, численними французькими, австрійськими, венеціанськими шпигунами і дипломатами відстежувалася як діяльність самого Ф. Кауффера, так і процес модернізації османських фортець у Буджаку. Така пильна увага до регіону відзначилася в десятках архівних документів [123, с. 732, 825; 120]. На цьому тлі інтерес Директорії до «Mémoire sur la forteresse d'Akermann» не виглядає чимось винятковим, що намагався показати ще Д. Фрумін. На думку дослідника, причиною передачі доповіді до Франції могла слугувати тенденція до поступового зближення

Директорії з Портою взимку 1797 р.⁷⁸ Інтерес французів до османських фортець біля кордонів Російської імперії став ознакою недружніх намірів у розумінні росіян. Це підтверджується діями імператора Павла I, який, побоюючись загрози нової війни з турками, 15 лютого 1798 р. віддав наказ привести у бойову готовність свої ескадри [575, р. 18].

Дата відправки доповіді у Директорію збігається з фазою перерви у військових діях між першою і другою антифранцузькою коаліціями. У першій коаліції ні Росія, ні Туреччина не брали участь. У другій (з вересня 1798 р.) вони виступали вже як союзники проти Франції. Але чи міг сам Ф. Кауффер свідомо брати участь у відправленні доповіді щодо Аккерманської фортеці до Директорії? Прямої відповіді немає. Відомо лише, що посол Франції в Стамбулі періоду Директорії, ймовірно, не тільки підтримував контакти зі своїм співвітчизником, але й опікував його. Так, австрійський агент у Яссах, Жан Тімоні в донесенні 16 травня 1797 р. повідомляє: «Я дізнався з надійного джерела, що інженер Ф. Кауффер, якого, *на прохання пана французького посла*, віддячила Порта, знову повернувся на свою посаду» (виділено нами. – А. К.) [123, р. 825]. На перший погляд, цей факт суперечить твердженням, що Ф. Кауффер постраждав від французької влади у 1792 р. через свої роялістські переконання [580, р. 238]. Проте, з формальної точки зору в цей період у Франції діяв Національний конвент (з 20 вересня 1792 р. по 26 жовтня 1795 р.), що передував Директорії.

Втім, загальновідомим є факт таємного співробітництва Ф. Кауффера з владою Російської імперії. Це могло стати причиною, через яку доповідь (або її копія) опинилася в архівах Москви. Влітку 1799 р. російський посол у Стамбулі В. С. Томара відправляє листа на ім'я Ф. В. Ростопчина. З послання випливає, що до кінця зими 1800 р. Ф. Кауффер зобов'язався поставити російському двору серію копій планів турецьких фортець і міст,

⁷⁸ Насправді це зближення почалося набагато раніше. У рапорті від 10 травня 1795 р. Федерик Фоскалі повідомляє венеціанському дожеві з Пери про наполегливе підштовхування Францією Порти до війни з Росією [121, р. 277].

за що російський посол призначив йому щорічну стипендію у розмірі 3000 піастрів. До листа додавався список карт з експлікаціями французькою мовою: «Державні загальні і спеціальні карти, які знаходяться у портфелі Ф. Кауффера, інженера на турецькій службі з 1792 р. Змінені, виправлені протягом власних подорожей». У списку є і плани Аккермана, виконані власноруч [575, р. 16-17]. Його матеріали і лягли в основу колекції аккерманських французьких документів, що зберігаються в Росії.

У лютому 1801 р. Ф. Кауффер помер від пневмонії [580, р. 240], тому співпраця з російською владою тривала не більше півтора року. Але яка передісторія цієї співпраці і в чому її причини?

Ф. Кауффер працював у Стамбулі у «Школі інженерів» (в рамках програми французької військової місії), поки не сталася Велика Французька революція 1789 р. Вона змусила інженера покинути турецьку столицю у серпні 1792 р. Інкогніто він відправляється на батьківщину, де був відразу заарештований через свої роялістські переконання [580, р. 238]. Звільнившись через кілька тижнів Ф. Кауффер повертається до Стамбула [609, р. 36-37].

У вересні відбулося відсторонення від влади французького короля, і посол О. Шуазель-Гофьє йде з поста, а потім вирушає до Росії, де у 1797 р. отримує посаду директора Російської академії мистецтв [576, р. 18; 577, р. 239]. Ф. Кауффер залишається в Стамбулі, вступивши у березні 1793 р. на службу Османській імперії як військовий інженер та картограф. Тепер він підписувався на турецький манер – «мухандіс» («інженер»). За службу отримував щомісячну платню в розмірі 500 піастрів, а починаючи з 10 березня 1793 р. – додаткові 100 піастрів на перекладача. На початку квітня 1793 р. Ф. Кауффер приступає до інспекції османських фортець в Бессарабії, де відпрацював в цілому 5 років [580, р. 240, 241].

З огляду на особливості біографії Ф. Кауффера, початок його таємної роботи в інтересах Російської імперії міг статися за посередництва колишнього патрона О. Шуазель-Гофьє. Ці події розгортались на тлі другої

коаліційної війни, 2 липня 1798 р. Наполеон висадився в Єгипті, а 9 вересня Османська імперія оголосила війну Франції.

У матеріалах, наданих Ф. Кауффером, російських дипломатів і військових могли зацікавити ті зміни в обороноздатності турецьких фортець Північно-Західного Причорномор'я, які відбулися в період після підписання Ясського миру.

Підвищена увага Порту до проблеми модернізації своїх укріплень в регіоні дала підставу російському полководцю О. В. Суворову вже у листопаді 1793 р. написати: «Турки готуються до війни [...]. Однак, було б нерозсудливо з їх боку починати війну, поки вони не приведуть свої фортеці у належний стан» [84, с. 252].

До літа 1797 р. роботи в Аккермані за проектом 1793 р. не просунулися ні на крок. Це впливає з того ж липневого рапорту, в якому інженер з подивом відзначає, що бастіони тут так і не були побудовані, незважаючи на погодження проекту Портою ще у 1794 р. [75].

Уряд зажадав від інженера новий проект модернізації фортеці, менш витратний. У своєму «Звіті про теперішній стан прикордонних фортець...» 1797 р. [75], а також в іншому, більш пізньому (не датованому) документі «Зауваження про захист кордонів, починаючи від Бендер і далі проходячи через Аккерман, Кілію...» [69] Ф. Кауффер дає нові поради щодо посилення фортеці. Точніше, скорочує до мінімуму колишні плани перебудови. Суть їх зводиться до спорудження артилерійських батарей всередині периметру фортеці, відмова від бастіонів із зовнішнього боку рову. У «Рапорті про теперішній стан прикордонних фортець...» від 1 липня 1797 р., інженер критикує укріплення Аккермана в рамках уявлень про сучасні вимоги до фортець з точки зору опору артилерійському вогню. І дає рекомендації, які були реалізовані згодом.

А саме: «Вежі, які перевищують головний земляний вал на 3 аршини заввишки, є шкідливі [...]. Ядра і картеч, які потраплять у вежі, будуть відколювати/відбивати від них безліч уламків, і все навколо стане дуже

смертоносним. Потрібно буде їх зрізати до висоти земляного валу»⁷⁹ (додаток Б, рис. 27).

Інженер ставиться вкрай уважно до питання трамбування насипу гласісу. Він сповнений гравію та каміння «розміром від горошку до яйця, який, коли в нього потрапить ядро, або просто мушкетна куля [...], справить враження картечі» через рикошет. Ф. Кауффер рекомендує просіяти землю в валах навколо фортеці і «усунути з неї дрібні камені».

У 1797 р. рів фортеці вже сухий, водою не заповнюється. Його гирла перекриті «стінами 1,5 аршини товщиною». Інженер пропонує посилити захист, створивши тераси і парапет з берм, «щоб там розмістити стрільців з рушницями». Вхід до рову у північному гирлі «є тільки один» – через вежу Емірлер Кулесі. Інженер пропонує зробити ще один під брамою (головною?), «і навіть третій вхід з боку Паша Табії» зі зручними сходами. Йдеться про запланований у 1793 р., але не побудований бастіон біля північного гирла рову (додаток Б, рис. 1) [323, с. 48-49].

Професійна оцінка Ф. Кауффером конструктивних і оборонних властивостей фортеці дуже ретельна. З високою педантичністю він звертається навіть до теми розчинів для мурування, що були застосовані у попередні часи. «Вапняний розчин, який використовували у кам'яному муруванні, складається з гравію або піску з каменями. Ось чому немає зв'язку в стінах та при найменшій (...), до яких призводить струс гармат, вони псуються і розчин обсипається».

При цьому місцеві жителі вимагали посилення міста за допомогою зовнішнього укріплення, яке являло собою рів і вал не дуже високих захисних властивостей. Ф. Кауффер заперечує проти його спорудження (точніше поглиблення) в силу дорожнечі робіт (адже скелю доведеться «підривати щоб прорити рів, що є дуже дорого»).

У дещо пізнішому документі: «Зауваження про захист кордонів починаючи від Бендер і далі...» [69] Ф. Кауффер пропонує знести верхні

---

⁷⁹ Переклад з французької: О. О. Драгомирецький.

брустверні виступи старих стін. До документа додається схема східного фронту фортеці, яка складена інженером (додаток Б, рис. 28). Вона цікава своєю фіксацією плану фортеці, що передує періоду запланованої модернізації та дає нижню хронологічну межу для виконаних робіт не раніше ніж 1797 р. Так, на малюнку відзначено вежу № 7 без бічних прикладок (порівняй з: додаток Б, рис. 10), які з'явилися лише під час створення тут артилерійської батареї. Подібної конструкції, що підсилює із зовнішнього боку стіни, ще немає й в районі вежі № 1. Не посилена ззовні і північна стіна Військового двору, що примикає до цієї вежі. Шість артилерійських бійниць на ній з'являться пізніше, після виконання масштабного проекту модернізації.

Саме про неї йде мова в наступному пасажі документа: «одна така ж у фортеці перед брамою біля Константинопольської пристані, одна батарея з 6 гарматами на терасі за цитаделлю». Пропозиція Ф. Кауффера також передбачала створення артилерійської батареї на місці Водної брами (т. зв. Водний барбакан). Всі рекомендації з рапорту були виконані (у 1798 р.). Результат можна спостерігати й досі.

У зв'язку з цими роботами господар Молдавії Олександр Каллімакі отримав від турецької влади в тому ж році «теплу подяку» за зусилля «з будівництва фортець у Кілії та Аккермані» [586, р. 253]. Масштаб виконаних робіт не обговорений, але сам факт подяки на рівні господаря свідчить про їх значний обсяг. Сам Ф. Кауффер навряд чи здійснював нагляд за цим будівництвом, оскільки не пізніше середини літа 1798 р. назавжди виїхав із Бессарабії до Стамбула [580, с. 242].

Показово, що Порта ігнорує первинний (1793 р.) радикальний проект Ф. Кауффера з модернізації не лише вкрай архаїчного Аккермана, але й інших середньовічних фортець на всьому протязі правого берега Дністра, до самого Хотина. Так, інженер вважав недостатньою модернізацію лише старих об'єктів, рекомендуючи створити додаткові форпости між ними: як мінімум дві фортеці між Хотином та Бендерами і ще одну між Бендерами та

Аккерманом. З метою посилення кордону він пропонував зміцнити всі проміжні пости, які можуть бути придатні для забезпечення зв'язку між фортецями; влаштувати аванпости на кордоні ближче до річкових переправ. Як добре відомо, османською владою все це зроблено не було.

Ймовірно, зневірившись, в одному з пасажів інженер прямо ставить в приклад потенційного противника: «врешті-решт, потрібно робити те ж саме, що росіяни». Російська влада зберігала на дністровському кордоні ініціативу за собою. Характерним прикладом служить переказана ним історія із захопленням турецького острова у гирлі Дністровського лиману. Створена на ньому російськими солдатами батарея дозволяла контролювати вхід до Константинопольського гирла лиману. Формально острів залишався нейтральною територією (або турецьким наполовину), але ворожий гарнізон не дозволив Ф. Кауфферу оглянути його навесні 1794 р. [345, с. 326].

Пасивність турків у справі захисту подністровських рубежів відзначало й російське командування. О. В. Суворов в «Рапорті про становище на південному кордоні» на ім'я Катерини II від 14 липня 1796 р. повідомляв: «Від Порти прикордонного занепокоєння немає: її фортеці ще не забезпечені достатніми залогами та артилерією, волохи і молдавани ними незадоволені по наростаючій» [84, с. 546].

Крім того, турецька влада явно зазнавала фінансових труднощів в забезпеченні своїх будівельних проектів. Натяки на бюджетні проблеми помітні в рапортах і записках Ф. Кауффера. Раз у разі він звертає увагу на недбалість у витрачанні коштів турецькими колегами, або ж демонструє особисту ощадливість, пропонуючи власні рекомендації («тільки через економію я не зробив приміщення для казарм з казематами» і т. п.). Вочевидь, за певних причин, Порті довелося вибирати між фінансуванням реконструкції дністровських та дунайських фортець. І якщо юридично кордоном Османської та Російської імперій в Північно-Західному

Причорномор'ї у 1790-х рр. залишався Дністер, то фактично турки зробили ставку на посилення саме дунайського кордону.

Отже, підведемо підсумок. Аналітичну доповідь щодо стану Аккерманської фортеці було підготовлено інженером Ф. Кауффером влітку 1794 р. (дата на титулі не має відношення до часу появи документа). У 1797 р. він деталізує основні тези в двох інших коротких рапортах і пропонує проект модернізації фортеці з мінімальними витратами⁸⁰.

Втім, реалізовані у 1798 р. роботи з модернізації фортеці виявилися найбільш масштабними з кінця XV ст. Вони призвели до планувальних та конструктивних змін середньовічного оборонного комплексу в Аккермані вперше з 1480-х рр. За проектними планами Ф. Кауффера цей етап модернізації був спочатку помилково датований дослідниками 1793-м р. [500, с. 201; 200, с. 443-451; 324, с. 369-370]. Нова інформація джерел (в тому числі й новий погляд на колишні картографічні матеріали), дозволяють відкоригувати цей висновок, уточнивши загальний підсумковий варіант будівельної періодизації пам'ятки (додаток Б, рис. 10).

3.5. Хаджибей у 1765-1789 рр.

У 1706 р. граф П. А. Толстой у створеному ним «Описі Чорного моря» відзначає пункт Ходжамбагі між Білгородом та Очаковом. Російській посол вказує, що при ньому «є добрий порт, однак на пустельному місці, і немає там поселення ні великого, ні малого» [89, с. 95].

Наскільки «добрим» цей порт був у той час, судити важко. За картографічними даними про Хаджибей, як населене місце можна говорити напевно з 1709 р., коли на карті авторства Жан-Баптіста відзначено «Паланку Коджабей», тобто фортецю [458, с. 195]. Цей же топонім

⁸⁰ У травні 1797 р. з'являється непряма вказівка на патронаж послом Директорії в Стамбулі інженера Ф. Кауффера. У грудні 1797 р. доповідь «Mémoire sur la forteresse d'Akermann» кимось було підготовлено до відправки у Директорію. В середині літа 1798 р. Ф. Кауффер назавжди залишає Бессарабію. У вересні Порти і Росія оголошують війну Франції. Влітку 1799 р. інженер починає таємні переговори про переправлення документації до Росії. В такому випадку з березня 1793 р. до лютого 1801 р. він міг працювати в інтересах мінімум трьох країн [345].

присутній і на карті 1726 р. в районі сучасної Одеси [89, с. 93] і відтепер регулярно з'являється на картографічних матеріалах аж до кінця XVIII ст. Нещодавно О. Г. Середой опубліковано османський документ з непрямым свідченням про Хаджибей як пункт, населений з середини 1680-х рр. [458, с. 231]. Говорити про його існування в період з середини XV – до останньої чверті XVII ст. поки немає підстав.

Даний документ також повідомляє, що в другій половині 1764 р. свою увагу на Хаджибей звернула спеціальна комісія з метою переведення цього маленького міста й сусідніх територій до рангу султанського володіння: «порт Ходжабай у встановлених межах стає султанським хассом» (велике земельне землеволодіння в Османській імперії). До 28 січня 1765 р. відповідну резолюцію було зафіксовано упорядником документа з викладенням деталей. В цей час у Хаджибеї повним ходом йшло будівництво нового «містечка» і «майже закінчено зведення священної мечеті, різних будівель і пристані у порту». Їх будівництво здійснювалося за султанським наказом.

Виходячи з дати документа, будівельні роботи в місті почалися як мінімум влітку 1764 р. і вже у 1765 р. планувалося відкрити пристань [458, с. 232, 240, 244]. Про будівництво (або наявність готових діючих) укріплень в ньому не йдеться. Шляхом розпитувань однієї людини «діючого кримського хана [...], мубашир з питань зернового фуражу [...], писаря головного казначейства та інших», автору донесення вдалося з'ясувати, що колись тут була паланка Каракерман «з іншою назвою Ходжабей», «де залишки цієї фортеці» ще зберігалися на момент провадження. Кількома рядками нижче автор повторює: «Місце в цих межах є Каракерман-Паланкою, з іншою назвою Ходжабей». Автор дає зрозуміти, що поселення у Хаджибеї відродилося в останній чверті XVII ст.: «Ця земля 80 років тому була порожня і без власника» [458, с. 231-232]⁸¹.

---

⁸¹ Скоріше за все мова йде не про населений пункт, а великі терени, що примикають до нього (на той час оформлені у хасс).

В цілому ці дані узгоджуються з донесенням перекладача К. Іванова, який повідомляє, що навесні 1765 р. (через 3-4 місяці після османської комісії) у Хаджибеї почали чи то будувати, чи то ремонтувати («біля моря робиться») фортецю під назвою Єні-Дунья⁸². Щодо плану та локалізації фортеці нічого не повідомляється. Відомо лише, що роботи вимагали незначної кількості каменю та його було вдосталь по ярах і найближчих балках [454, с. 271].

22 лютого 1766 р. до російської розвідки потрапляє інформація, що Єні-Дунья – це зовсім не нова фортеця турків, як передбачалося ще в січні [26, с. 75], а старий, відремонтований Хаджибейський замок («ремонт невеликого замку що існував в тому місці в стародавні часи»). Розвідка не впевнена що саме є правдою: відомості про «ремонт старого невеликого замку», або про будівництво «регулярної фортеці», тобто укріплень сучасного, бастионного типу в термінології того часу. Тим більше що купець Петрушин підтвердив в тому ж році інформацію щодо будівництва турецької фортеці Єні-Дунья саме на залишках укріплень, що існували тут з попередніх часів [26, с. 77-78].

Тому для з'ясування обставин у травні 1766 р. до Хаджибея відправлений розвідник, військовий топограф І. І. Ісленьєв (під виглядом купця). Він склав план бастионної фортеці площею 6-8 га та цивільної забудови, що примикає з південного сходу (додаток Е, рис. 26). На його кресленні фортеця вийшла надто великою, порівняно з розмірами бендерських, кілійських та аккерманських укріплень, що викликає підозру (при відсутності інших відомостей про такий масштабний оборонний комплекс). В середині периметру топограф під літерою «С» зазначив «старе укріплення», яке було включено до системи фортечного ансамблю. План внутрішнього укріплення відсутній. Фортеця втиснута до куту, утвореного

---

⁸² Досить дивна назва для фортеці («Новий Світ»). Тим більше що в османських джерелах вона не використовується стосовно Хаджибея. Показовим є використання цієї назви у Сейхат-наме. Словом «Yenidunya» Челебі позначає Америку в загадковому епізоді з Колумбом, який ніби запропонував Баязиду II свої послуги з відкриття Нового Світу, але той був зайнятий облогою Аккермана, через те на пропозицію реагував стримано [119, р. 160].

Військовою балкою та берегом Приморського бульвару. Причому, прямий кут стику балки з лінією берегового урвища переданий неправильно.

Одне з найголовніших повідомлень документа міститься в його назві. І. І. Ісленьєв дає зрозуміти, що місто турками будується чи не з нуля і підписує його як «новозбудоване».

Спроба поєднання плану з сучасною картою місцевості дає підстави припускати, що топограф зробив його у два прийоми. План складений з двох погано узгоджених між собою фрагментів. Перший створений з прив'язкою до Військової балки, куди увійшли і фортеця, і плато вздовж морського берега й далі до гирла Карантинної балки. Другий (можливо, спочатку на окремому аркуші) він створив з прив'язкою до Карантинної балки, де позначено місто і пристань. Згодом, можливо, в кабінетних умовах, топограф поєднав ці дві частини.

Результати накладення плану на сучасну карту показали, що мечеть могла бути розташована на місці нинішнього Літературного музею (початок вул. Ланжеронівської) на краю мису, утвореного Карантинною балкою і береговим плато (що робило її максимально помітною спорудою як з території міста, так і з моря). Ця прямокутна в плані споруда сягала в довжину, імовірно 20 м. Внизу, біля підніжжя схилу, показаний колодязь, місце розташування якого припадає приблизно на ту частину, де є нині будівля колишнього морехідного училища. У правильності такої локалізації переконує факт стрімкого розвантаження водоносного горизонту в цій частині схилів (від чого підвали зазначеного училища затоплені).

В гирлі цієї балки на своїй схемі-реконструкції колодязь вказав і Кастельно, на що звернув увагу Т. Г. Гончарук. Однак це не результат високої інформованості французького автора у Хаджибейській топографії. «Криниця [явно] дісталася в спадок російській владі [від турків] та присутня на гравюрах Одеси 1820-1830-х рр.» [231, с. 22].

Комплекс будівель гостинного двору припадає приблизно на перетин сучасних вул. Пушкінської та Ланжеронівської. Площа загальної

громадської забудови Хаджибея співвідноситься з ділянками перетину вул. Дерibasівська, Грецька та Польський узвіз.

При всій деталізації свого плану І. І. Ісленьєв не позначив на експлікації кладовище, яке, напевно, було присутнє у Хаджибеї (такого роду об'єкти зазвичай наносяться російськими топографами на плани інших міст регіону синхронного періоду).

До плану фортеці є ряд зауважень. З приморського боку, над урвищем, відзначені під літерою «В» два бастіони як «батареї, що знову зроблені». Але вони пов'язані з усім периметром бастіонного фронту. На плані фортеця квадратна, в реальності вона могла бути лише трикутною. Три кути мали бути звернені на південь та південний захід, до напільної сторони. Перша квадратна батарея співвідноситься з площею біля Потьомкінських сходів. Редан мав би відповідати Катерининській площі. Єдиний фортечний бастіон класичного типу, згідно з планом, стикався своїм правим флангом з правим берегом Військової балки в районі нинішнього мосту Сабанєєва. Ще одна квадратна в плані батарея співвідноситься з місцем розташування нинішньої Колонади палацового комплексу М. С. Воронцова, на краю мису, сформованого Військовою балкою та морським берегом.

Таким чином, довжина кожної сторони фортечного трикутника мала б складати приблизно 300 м. Південний, напільний фронт у разі нападу брав основний удар на себе, він був зламаний навпіл та захищений краще. Так само і редан південного фронту мав бути рівновіддалений на 150 м від кожного з крайніх бастіонів.

Але в реальності фортеця не була збудована (додаток Е, рис. 26; 10). У кращому випадку І. І. Ісленьєв зафіксував лише початковий етап її розбивки (ще С. Я. Боровий припустив, що бастіонна фортеця з цього плану не є завершеною). Оборонний комплекс таких розмірів займав би надто велику площу. І його будівництво вимагало б значно більших зусиль і витрат, ніж ті, що зазначені в документах 1760-х рр. Гарнізон для фортеці

мав налічувати близько 2 тис. чол., а озброєння не одну сотню гармат великого калібру. Такий об'єкт, його функціонування та забезпечення не міг залишитися непоміченим у російських реляціях та писемних джерелах іншого типу.

О. Г. Серєда виділяє три типи османських фортець в регіоні: калесі (велика фортеця), хісар (форт середніх розмірів) та паланка (незначне укріплення). Хаджибей в документах османів зустрічається тільки під двома останніми термінами, хоча І. Іслєньєв вказує тут фортецю, яка в розмірах ледь поступається Аккерманській, з більш сучасним планом. Але Аккерманська фортеця ніколи в османських джерелах не називалася «паланкою», тільки «калесі», за вищою категорією [447, с. 70]⁸³.

Отже, план І. І. Іслєньєва можна було б сприймати за джерело, що демонструє досить амбітні наміри султана Мустафи III (1757-1774 рр.) щодо спорудження у Хаджибеї дійсно великого міста та порту, з посиленням фортечним захистом з напільного боку, якби ця інформація спиралася не тільки на місцеві чутки (судячи з експлікації).

Лише через три місяці після місії І. І. Іслєньєва, 20 серпня 1766 р. російський резидент в Стамбулі, О. М. Обресков пише, що зі слів прибулих до нього днями російських купців, які відвідали Хаджибей, він дізнався про те, що там в «прикриття комор від морської сторони будується невеликий замок, або, як тут називають – каланча з чотирма вежами, з каменю, ламаного по морських берегах» [77, с. 107]. Камінь по урвищах в цьому році збирали на будматеріали також як і в минулому. Повідомлення про замок знаходиться в контексті попередньої інформації. Але на цей раз він не названий ні «старим», ні «стародавнім».

Ні слова про будь-яке грандіозне будівництво масштабного бастионного форту. Крім замку, поряд з яким «на деякій відстані від самого моря до затоки викопаний невеликий рів, шириною на три, а глибиною на чотири сходинки». Купці зізнаються, що рів може слугувати зовнішньою

---

⁸³ Хоча у турецькому виданні Е. Челебі Хаджибей зазначений як «калесі» [119, р. 245].

лінією оборони фортеці, який ще будується, чи зовнішньою лінією оборони самого міста. Тобто, ровом була охоплена значна площа місцевості. «Затока» – це напевно велике гирло однієї з балок. Повідомлення про рів цілком співвідноситься з вказаною І. І. Ісленьєвим бастіонною огорожею. Однак цей рів незначний за параметрами, на відміну від того, що нанесений на план.

У 1769 р. в донесеннях козаків, які побували у Хаджибеї, годі й шукати відомості про масштабну фортецю в цьому невеликому місті. Козаки Семена Галицького, які його штурмували, укріплення в ньому характеризують на турецький манер – паланкою (тобто, нижча категорія обороноздатності) [26, с. 88].

13 липня 1770 р. у Хаджибей увійшли козаки кн. О. О. Прозоровського з двома ескадронами драгунів, трьома єдинорогами та запорозькими легкими гарматами. Оснащення та озброєння загону не припускало виконання довгострокових облогових операцій щодо фортифікаційних об'єктів. Генерал залишив докладний опис обороноздатності фортеці, за яким визначаються її конструктивні та архітектурні характеристики.

У донесенні військового фігурує лише кам'яний замок з високими стінами, що «за старовинною манерою зроблені». Його обороняли понад 50 турків і 6 гармат. Він був розташований над високим морським стрімким берегом, звідки штурм уявлявся неможливим. Доступ до замку відкривала єдина брама, незахищена від фронтального обстрілу (не фланкована та не прихована за контргардом). Відсутність зовнішнього захисту у вигляді рову або вала із зовнішнього боку замку спеціально зазначено у звіті. Ніякого бастіонного фронту, по типу ісленьєвського, або навіть мілкового рову (з серпневого донесення О. М. Обрескова) у Хаджибеї О. О. Прозоровський не бачить («рову близько цього замку ніякого не було»). Не бачить князь і масштабного комплексу площею 6-8 га, який мав би тут бути за І. І. Ісленьєвим. Лише 6 гармат та 50 вояків в маленькому архаїчному замку,

який витримав короткочасний обстріл лише тому, що засоби нападу цього разу відповідали засобам оборони.

Встановивши навпроти правого флангу батарею О. О. Прозоровський починає його нічний обстріл з чотирьох єдинорогів. Ще дві «запорізькі гармати» розмістилися навпроти брами із завданням її вибити. Однак легка польова артилерія не досягла необхідного результату. У браму потрапило лише два ядра (недоліки нічної стрільби). Інші припали на стіни («бо досить близько гармати не навели»), що говорить про істотну відстань між брамою і позицією дислокації артилерії. Тим більше, що доводилося триматися на відстані від фортечного вогню. Флангова батарея постійно давала перельоти – «гранати єдинорогів» падали у море. Це говорить про напрямок директриси обстрілу перпендикулярно лінії берега та дає інформацію щодо локалізації та орієнтації замку на місцевості (в північно-західній, прибережній частині плато, головним фасадом – на північний захід, до степу). На світанку, не досягнувши успіху, О. О. Прозоровський відступив [57, с. 359-360].

Кам'яний замок (без додаткових укріплень) згаданий також і в численних реляціях та донесеннях 1774 р. Одне з найбільш цікавих – від 25 травня, в якому показана методика захисту гавані від турецького десанту загоном російського поручика Веденяпіна. Гарнізон дислокувався у замку, але при появі зовнішньої небезпеки вийшов з нього, діючи мобільно та використовуючи укріплення лише як базу. На березі розгорнули батарею, яка тримала на відстані ворожий флот. Певною мірою ці дії з активної оборони можуть бути екстрапольовані і на попередні історичні періоди існування замку Хаджибея. Вони демонструють, що вибір місця для фортифікації в першу чергу підпорядковується умовам наявних природних переваг місцевості для захисту фортеці. В першу чергу укріплення мало забезпечити надійний захист гарнізону.

На плато Приморського бульвару самою природою створено єдине вигідне для оборони фортеці місце – мис біля Військової балки. З точки

зору природного захисту, гострий кут, що формується урвищами, вигідний для організації оборони, оскільки захисникам залишається зміцнити лише напільну сторону. На відміну від протилежного кута, який формується Карантинною балкою та морським берегом, де лінія фронту з напільного боку у двічі довша (додаток Е, рис. 10).

Ніяких інших укріплень, крім замку, не бачить тут А.-Ж. де Лафітт-Клаве, який відвідав Хаджибей влітку 1784 р. На його загальному плані затоки замок розміщений на краю морського обриву, в центральній частині приморського плато, яке зайняте сучасним Приморським бульваром, ближче до Карантинної балки⁸⁴. Фасадом він розгорнутий на південний схід (додаток Е, рис. 2). Ніякого рову або зовнішніх бастіонних укріплень немає. Охарактеризований, як «маленький форт, в якому немає амбразур для гармат» [132, р. 51]⁸⁵.

Згідно з подорожніми нотатками інженера, споруда сягала в довжину 40 м. Стіни завершені мерлонами для стрільців (архаїчна ознака). З морської сторони (лівий фланг) до замку прибудована (за словами француза) невисока кам'яна огорожа з дерев'яно-земляним перекриттям. В цілому А.-Ж. де Лафітт-Клаве характеризує замок як «поганий, що не відповідає своєму призначенню» [34, с. 85] і «з гарнізоном в 20-25 чоловік» який неефективний для оборони рейду та вимагає поліпшення захисту [132, р.14].

А.-Ж. де Лафітт-Клаве мимоволі розкриває загадку земляної фортеці з плану І. І. Ісленьєва. Від місцевого чиновника він отримав відомості про те, що «деякий час тому» очаківський паша вже намагався побудувати у Хаджибеї сучасну фортецю («новий форт») для зміцнення існуючого замку⁸⁶. Роботи почалися «і навіть було перенесено кілька куп землі», але

⁸⁴ Це суперечить плану І. І. Ісленьєва, де «старий ретраншемент» під літерою «С» відзначений біля Військової балки.

⁸⁵ Варіант перекладу, опублікований І. В. Сапожниковим: «Там немає амбразур для гармат, яких там дуже мало» [418, с. 124; 420, с. 146] не відповідає оригіналу: «Château où il n'y a point d'embrasures a canon et qui est fort petit».

⁸⁶ Варіант перекладу, опублікований І. В. Сапожниковим: «Нещодавно паша Очакова надіслав сюди...» [421, с. 125] невірно передає часове відношення до події. В оригіналі: «паша Очакова відправив сюди

незабаром вони припинилися через отриману від місцевих інформацію про відсутність поблизу достатніх запасів питної води. У 1766 р., за 18 років до того, турки дійсно намагалися спорудити невеликий рів перед замком (або навіть бастионний фронт, якщо вірити І. І. Ісленьєву), але припинили розпочате. Судячи з відсутності даного типу укріплень у військових реляціях найближчих трьох-чотирьох років, російський розвідник відобразив на своєму плані у 1766 р. лише початковий етап будівництва, а не завершений бастионний форт.

Два плани 1784 р. є додатками до «Журналу...» А.-Ж. де Лафітт-Клаве. На першому, оглядовому в межах Хаджибейської бухти показані три укріплення бастионного типу: фортеця на мисі Ланжерон і два форти – на Жеваховій горі та мису Північний (додаток Е, рис. 2). Споруди показані як проектні, бо вони не були збудовані на той час. Одну з них буде реалізовано через десятиліття російською владою, а іншу – радянською, через півтора століття при формуванні системи оборони Одеської затоки. Замок показаний у вигляді прямокутної споруди з чотирма вежами у центральній ділянці берегової лінії, біля урвища, між нинішніми балками Військовою і Карантинною. Будівля орієнтована головним фасадом на південний схід. Від узбережжя, перетинаючи гирло однієї з балок, до нього веде дорога. Креслення схематичне, порівняльний масштаб не дотримано (незважаючи на наявність мірної лінійки). Тому точна локалізація об'єкта за цим документом не можлива.

Перед замком немає ніяких укріплень. Показово, що французький інженер запропонував будувати у Хаджибеї 1780-х рр. саме сучасний бастионний фронт. Укріплення такого ж типу з ініціативи очаківського паші спробували побудувати ще у 1765 р., що зафіксував І. І. Ісленьєв. Обидва цих починання відображають уявлення турецької влади про ефективну модель оборонного комплексу свого часу, і вона зовсім не пов'язана з

деякий час тому (Il y a quelque temps) архітектора, аби зробити новий форт, чи збільшити замок, який тут стоїть» [132, р. 52].

архаїчними зразками замкового будівництва, як намагаються довести деякі дослідники [434, с. 269].

Помічник А.-Ж. де Лафїтта-Клаве, пан Пуаро, створив окомірний план замку в великому масштабі без прив'язки до місцевості. Крім контуру куртин і веж самого укріплення на ньому зображено квадратний в плані будинок з двосхилим (?) дахом біля приморського флангу споруди (додаток Е, рис. 4).

Архітектура замку не пристосована для виконання функцій берегової батареї. Його високі і тонкі стіни не придатні для розміщення далекобійних гармат для захисту гавані чи ефективного опору важкої облогової артилерії. У проекті замку не передбачені артилерійські позиції (додаток Е, рис. 12; 18; 19).

З початком другої російсько-турецької війни і облогою Очакова російськими військами посилюється диверсійна і розвідувальна активність козаків в районі Хаджибея, що розташовується на відстані всього 70 верст від цієї великої турецької фортеці. У жовтні 1788 р. З. Чепіга підпалює продовольчі склади в припортовій береговій зоні Хаджибея, що ускладнило туркам постачання Очакова [26, с. 169-170]. Ця операція зіграла свою роль при організації штурму вже і самого Хаджибея, який стався через рік.

Турецьке командування відреагувало посиленням обороноздатності Хаджибейської фортеці. Наприкінці серпня 1789 р. тут встановили вісім 9-фунтових гармат (калібру 110 мм). Очікувалася доставка ще трьох корабельних 30-фунтових гармат калібром (164 мм). Позиції для них не могли бути влаштовані в уразливому для обстрілу кам'яному замку з тонкими стінами. Тому повідомлення джерела про те, що «близько від Гаджибея» викопаний «глибокий рів», побічно вказує на наявність і валу, який міг призначатися для розміщення важкої артилерії.

Все це змушує перевірити колишні висновки щодо прив'язки бастионної фортеці у Хаджибеї (насправді, так і не побудованої) до північно-

західної частини Приморського бульвару, в центрі якої знаходився старий замок-цитадель [320, с. 139]. Єдиним і тимчасовим зовнішнім захистом замку був рів, який не попадав під категорію бастионної фортеці, але оточував середньовічне укріплення приблизно в тому ж периметрі.

Рів оточував замок з напільного боку з фронтальної південно-східної частини, на деякій відстані від стін, що визначалося топографією мису біля Військової балки і логікою його захисту. За півмісяця до штурму Й. де Рібаса, у Хаджибеї перебувало до двох сотень яничар. Додатково з Аккермана направлено ще шість тисяч «допоміжного війська» (але до Хаджибея вони не дійшли). На додаток до цього в бухті курсувала турецька ескадра, готова підтримати вогнем або висадити десант [26, с. 189].

Це пояснює ту кількість російських військ, які були задіяні в штурмі Хаджибея у вересні 1789 р.: три кінних і три піших полки (мінімум 3 тис. осіб), плюс, ескадри М. І. Войновича (не встигла прийти)⁸⁷. Штурм замку був початковою частиною більш широкої операції з метою захоплення всього населеного пункту. Дії російських військ, відправлених на взяття Хаджибея, їх чисельність, були обумовлені очікуваними військовими ризиками.

Вісім дев'ятифутових гармат дійсно були доставлені турками до фортеці – вони відзначені у списку трофеїв [26, с. 204]. Тридцятифутові, ймовірно, не дійшли. Отже, рапорт Й. де Рібаса також наочно демонструє (підтверджуючи джерела попередніх років), що кам'яний замок залишався головною і єдиною фортифікаційною спорудою у Хаджибеї до самого вересня 1789 р. [26, с. 208].

Щодо проблеми локалізації замку Хаджибея, то рапорт Й. де Рібаса – найбільш достеменне і несуперечливе джерело для її вирішення (в сукупності з доданим планом атаки). До нього неодноразово зверталися дослідники [255, с. 156; 253, с. 76-80; 241, с. 14], але розгорнутий детальний аналіз проводився лише раз автором цих рядків [310].

---

⁸⁷ Або М. І. Войнович побоювся ризиків. Спроба нічного переходу ескадри при технічних приладах навігації того часу в мало знайомих, ворожих водах – задум майже фантастичний. Немає нічого дивного, що він не з'явився під Хаджибей.

«План атаки Гаджибейського замка» (додаток Е, рис. 5) та рапорт дозволяють сьогодні реконструювати маршрут колон з високою точністю. Отже, в ніч з 11 на 12 вересня три кінних і три піших полки з 6 гарматами перейшли вузький перешийок між морем і «обома Куяльниками». В ніч з 12 на 13 вересня на вихідну позицію для марш-кидка перейшли (на правий берег нинішнього Хаджибейського лиману) два батальйони піхоти, облогової артилерії 4 гармати і 6 польових гармат (додаток Е, рис. 1). Для таємності було вибрано нічний час, при пересуванні дотримувалися «тиші та порядку». Довжина переходу по пересипу склала 8 верст (8,5 км), що відповідає відстані від балки у сучасному селищі Шевченкове до нинішньої Усатівської балки на околицях Одеси.

«По зборах всього корпусу в Кривій балці, що від Аджібея в 7 верстах, зроблено від мене наступне розпорядження», пише Й. де Рібас. По прямій, від гирла Усатівської балки до Приморського бульвару – 7,7 км (трохи більше 7 верст). Згадана в рапорті Крива балка співвідноситься з сучасним яром с. Усатове.

У Кривій балці Й. де Рібас розділив загін на дві колони – лівого та правого флангів. Перша, під командуванням полковника О. Хвостова «мала самим берегом до замку дістатися і взяти його».

Це важливе зауваження, оскільки наступ планувалося здійснити у повній темряві, але рух пересипом вздовж правого берега Хаджибейського лиману надавав загону чіткий маршрутний орієнтир у вигляді берегового плато з правого боку.

«У цьому порядку о 7-й годині вечора виступили і прийшли до Балки, що від замку на 2 версти віддалена» – переходить Й. де Рібас до головного. Тобто, виступ на позиції з Кривої балки (Усатове) відбувся о 19 годині 13-го вересня. Балка, до якої «прийшли» війська – нинішня Водяна. Її гирло розташоване точно на вказаній відстані (2,2 км) від сучасної північно-західної частини Приморського бульвару.

Війська, судячи з експлікації «Плану атаки...», заночували в гирлі Водяної балки. При цьому одна колона залишалася «під горою, інша на горі» задля запобігання несподіваного нападу ворога через поганий візуальний контроль над місцевістю пересіченого типу (додаток Е, рис. 6).

До півночі вітер посилювався і, можливо, з цієї причини флотилія М. І. Войновича, що покликана для блокування турецького флоту, не з'явилася. Хоча Й. де Рібас, згідно з домовленістю, встановив у трьох місцях на березі сигнальні вогні. Де саме, не ясно. Ескадра турків складалася з 40 кораблів на рейді та 33 лансонів, що стояли поблизу берега [160, с. 286]. Кораблі вишикувались в гавані півколом таким чином, що два фланги прикрили морські підходи до замку та пристані з північного заходу та південного сходу (додаток Е, рис. 5). На нашу думку, завдання Войновича полягало саме нейтралізації лівого флангу ескадри, що був звернутий до відкритого моря. З протилежного боку, з берега, правий фланг планувалось відволікти стріляниною з артбатарей, розташованої на пересипу (10 польових та 4 облогових гармати) (додаток Е, рис. 5е).

Проте, цей план атаки став під загрозу, через те, що Войнович не прибув. Отже, о 4 ранку, так і не дочекавшись свого флоту та побоюючись демаскування у зв'язку з близьким світанком, передовий загін де Рібаса виступив на штурм з гирла Водяної балки. Нижня колона також зійшла на плато правим берегом балки, рухаючись тальвегом невеликого яру в районі сучасного Ольгіївського узвозу (Одеса). Тут розділилися напрямки руху: перша колона пішла на схід, до берега моря (О. Хвостов), а друга (С. Воєйков) – на південь, щоб обійти Військову балку у верхів'ях та підійти до замку очікуваним для турків маршрутом – з боку головного фасаду, ледве не по основній дорозі. О. Хвостов навпаки, рухався по плато більш прихованим маршрутом, уздовж берега та форсував Військову балку майже в самому гирлі, де береги високі і круті (додаток Е, рис. 6).

Й. де Рібас особливо прописує маршрут руху штурмової колони – уздовж морського обриву, без відхилень до напільної сторони: «Полковник

О. Хвостов, який мав увесь час по лівій стороні флот і який має переходити яр під картечними пострілами». «Заволодіти цим» замком за допомогою драбин, Й. де Рібас наказав саме О. Хвостову, командирі штурмової колони.

Друга колона мала її прикрити, відволікаючи вогонь гарнізону на себе. З «лівого боку» (в термінології Й. де Рібаса), приморського, північно-східного, якщо дивитися по ходу руху колони, замок був найменш захищений та уразливий. Тильну, північно-західну його сторону прикривала єдина квадратна в плані вежа («донжон»). Із зовнішнього боку до огорожі замку тут була прибудована нова артилерійська батарея, звернена до моря (яку А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р. помилково прийняв за будівлю з земляним дахом). Штурмовий удар саме в цю точку був найбільш вигідним.

Згідно із задумом Й. де Рібаса: «на правому фланзі два полка» з резервами «в один і той же час» із О. Хвостовим мали підійти до замку і відвернути на себе увагу замкової артилерії та гарнізону. Оскільки замок був розгорнутий вежами на південний схід, то поки О. Хвостов підбирався до укріплення з тилу, турецька артилерія мала б відреагувати на другу колону С. Воєйкова.

Задля цього С. Воєйкову слід було зайняти форштадт на південний схід і захід від замку. Він мав перешкоджати як ймовірному десанту турків з моря (такий був можливий лише в гирлі Карантинної балки з низьким пологим берегом, найближчої до форштадту), так і вірогідному відступу з замку гарнізону до порту. Цій колоні також наказано зайняти хан – капітальну будову у Хаджибейському містечку.

Але турки раніше помітили з кораблів саме загін О. Хвостова, коли о 5 годині ранку вже починало світати, і відкрили по ньому вогонь, коли той форсував гирло Військової балки (для замкової залоги він поки що був непомітний за її схилами). Тієї ж митті «ворогом виявлені були» і частини С. Воєйкова, по яких почали стріляти гармати з замку. «Не чекаючи вже правого свого флангу [підлеглі О. Хвостова] поступово пішли» на штурм.

О. Хвостов сам «першу драбину поставив, інші сходи були поставлені також скоро і, незважаючи на сильний вогонь гармат та рушниць з фортеці й отвори в стіні, а потім гарматну стрілянину з ворожих кораблів, у чверть години ліву сторону стіни було захоплено, а незабаром оволоділи брамою і всім замком».

Корабельна артилерія відкрила щільний вогонь по атакуючих військах, але через «поганий напрямок своїх пострілів, не зашкодила переможцям» [160, с. 287]. Власне, головний недолік вогню з моря полягав в тому, що стрілянина з кораблів йшла вгору, в сторону високого плато, майже навмання.

У рапорті Й. де Рібас також повідомляє головну деталь для визначення місця локалізації замку: «О. Хвостов [...], який мав переходити яр під картечними пострілами, о 5 годині був уже в 100 сажнях від стіни» [26, с. 208]. (або 213 м від краю мису Військової балки, що припадає на ділянку сучасного бульвару навпроти будинку № 2. Це трохи далі на південний схід, ніж передбачалося нещодавно [320] (додаток Е, рис. 10). Якщо врахувати довжину поздовжньої осі замку (близько 40 м), то виходить, що він мав би знаходитись ближче до центру берегового відрізка (на ділянці між будинками № 2-3), між нинішнім пам'ятником Дюку і палацом Воронцова, на краю урвища берегового плато (додаток Е, рис. 30) [344, с. 179]. Такий варіант локалізації узгоджується з версією К. М. Смольянінова, що спирався на повідомлення старожила А. Феогності [465, с. 342].

Проблема такої інтерпретації лише в одному – нам не відомі точні параметри прив'язки. Не відомо яких змін зазнала берегова лінія Військової балки і корінного плато бульвару протягом минулих століть з моменту фіксації замку креслярами і художниками російської армії у 1789 р. Дослідження мікроблокових зрушень і деформаційних процесів в береговій зоні Приморського бульвару показують, що ерозія берегової тераси до її

зміцнення та нівелювання схилу у другій половині XIX ст. мала досить прогресивний характер [202].

Незабаром після штурму Хаджибея було складено чотири картографічних документи, з кресленнями, планами укріплення та передмістя:

1. «План атаки Гаджибейского замка» («План атаки Гаджибейського замка»). Без зазначення авторства і дати. Ймовірно, вересень 1789 р. [61] (додаток Е, рис. 5).

2. «Situation plan, profil et vue d'Adjibey, prise par m.Ribas sous les ordres dem. Goudowitsch» («Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича»). Без зазначення дати. Імовірно, вересень 1789 р. [76] (додаток Е, рис. 18).

3. «План замка Гаджибей с показанием при оном положения места. Профили фасада. План замка Гаджибей, лежащего при берегу Черного моря» («План замку Хаджибей з позначенням місцевості навколо нього. Профілі фасаду. План замку Хаджибей, що лежить на березі Чорного моря»). Без дати. Автор: М. Фрейганг (М. Фреланк?). Ймовірно, друга половина 1789 – початок 1790 рр. [52] (додаток Е, рис. 31).

4. «План Гаджибейского замка с Фасадом по линии А–Б. Проспект Гаджибейского замка» («План Хаджибейського замку з фасадом по лінії А–Б. Проспект Хаджибейського замку»). З'єднаний підсумковий план без зазначення авторства і дати. Друга половина 1789 р. [63] (додаток Е, рис. 12).

Безпосереднім картографічним додатком до рапорту Й. де Рібаса є «План атаки Хаджибейського замку». Це оглядовий план Хаджибейської бухти від мису Північний до мису Ланжерон. І. В. Сапожников наполягав, що «копія [цього] плану» була опублікована А. М. Петровим [389, с. 76], та на ній «позначене не тільки місце розташування Хаджибейського замку, але і його орієнтація фасадом на південний захід» [434, с. 271]. Проте,

нещодавно дослідник змінив точку зору: «Петров “спотворював” справжню картину» [420, с. 143].

Про те, що схема А. М. Петрова «складена заднім числом на підставі письмових рапортів учасників битви» та не є точною «копією» історичного документа, говорилося давно [326, р. 20]. Схема суттєво вирізняється від оригінального «Плану атаки...», особливо в передачі деталей плану замку та його просторової орієнтації. Не точно передані маршрути колон.

До оригінального «Плану атаки замка» додається розгортка фасаду і креслення замка (додаток Е, рис. 7). На ній надбрамна вежа має «східний вигляд» за рахунок подвійного уступчастого склепіння вхідного отвору (як вхід до Бендерського замку). Але цей вигляд суперечить іншим зображенням фасаду, де він сформований двома масивними бічними пілонами (додаток Е, рис. 12; 19).

Дві фасадні круглі вежі за висотою є рівними прилеглим до них куртинам, без гарматних бійниць (по фасаду розташовані лише світлові щілини). Тилова багатокутна вежа, ймовірно, в минулому мала другий поверх, який розібрано згодом.

Гармати на лафетах розміщені лише на верхніх відкритих майданчиках трьох веж, на вкрай незручних позиціях, явно заважаючи одна одній. На прикладі замку Бендер (1538 р.) та деяких веж фортеці Аккермана (періоду 1480-1490 рр.) можна бачити, що артилерійські бійниці розташовувалися переважно на нижніх ярусах, для ведення стрільби настільним вогнем на рівні людського зросту. У Хаджибеї гарматні бійниці в замку не передбачені самим проектом. І це одна з додаткових ознак його появи в епоху, що передуює активному використанню важкої порохової облогової артилерії в Північно-Західному Причорномор'ї.

Ще дві гармати розміщені в периметрі огорожі нової батареї над приморським урвищем. До сектору їх обстрілу входила акваторія порту. Це наявна ознака модернізації архаїчного замку і намагання посилити його

обороздатность. На «Плані атаки...» показано підсіпку валгангу з піднесенням в сторону моря. Батарей з'явилася до 1784 р., коли її позначив А.-Ж. де Лафітт-Клаве як «будівлю, що перекрита землею і деревом» з висотою кріпильних бічних стін 2-2,5 м [132, р. 51].

Батарей з'явилася до візиту сюди французького інженера, але не раніше 1765 р., коли у Хаджибеї почався «ремонт старого замку». Саме сюди був направлений удар штурмової колони О. Хвостова, судячи з «Плану атаки...» (додаток Е, рис. 6). Подолати цю стіну виявилось куди легше, ніж високі куртини замку. Тим більше, що з батареї відкривався доступ на внутрішню територію двору. Вістря атаки припало на стик північно-західної огорожі батареї та основної куртини замку, в районі мінарету, звідки полковник швидко опанував «всією лівою стороною стіни» [26, с. 208]. На протилежному, правому боці, друга частина цієї колони закрила кліщі навколо північно-західної частини замку (якщо вірити зображенню, тут навіть показана приставна драбина).

Менш докладним, але також звітним картографічним документом щодо проведеної атаки, є «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича» (додаток Е, рис. 18). У нижньому кутку підпис: «малював граф Григорій Чернишов».

Скоріше за все, це той самий славнозвісний Г. І. Чернишов (1762-1831 рр.), син генерал-фельдмаршала флоту І. Г. Чернишова. Бонвіван, дивак та театрал-аматор, шанувальник мистецтв та масон. Був присутній на Ясьському мирному конгресі. За іронією долі, його мати була уродженою Ганною Ісленьєвою, з роду І. І. Ісленьєва, першого картографа Хаджибея [416, с. 308-309].

Деталі місцевості ним передані недбало. Порівняльний масштаб замку не дотримано – на прибережному плато його розміщено з певною часткою умовності (осторонь від берега, по центру плато). Найбільш важливим в цьому плані є зазначені напрямки руху першої і другої колон

(О. Хвостова та С. Воєйкова) безпосередньо перед атакою. Обидві колони розійшлися перед штурмом приблизно в районі перетину сучасних вул. Кінної та Софіївської після виходу на правий берег Водяної балки.

О. Хвостов, перетнувши Військову балку, зайняв плацдарм в тилу замку, на місці нинішнього Воронцовського палацу. Друга колона, С. Воєйкова, перетнула цю балку трохи вище, приблизно між сучасним мостом Сабанєєва та вул. Гаванною. На плані також показано розташування російської батареї Меркеля вже на місці Карантинної балки (яка перейшла на нову позицію за наказом Гудовича, оскільки на пересипу вона вже не могла діяти з успіхом проти кораблів турків через те, що вони відійшли у море [26, с. 212]). Це означає, що на плані зафіксовано фінальну стадію штурму, коли ця батарея перейшла на плато для обстрілу вже лівого флангу турецької ескадри (виправляючи відхилення у плані штурму через недбалість Войновича). Ще одну батарею розміщено в гирлі Карантинної балки, третю – біля маяка. Безпосередньо у штурмі брали участь лише дві колони.

Переважна більшість військ прикривала по флангах і з тилу атакуючі частини. План забезпечений трьома додатками, два з яких особливо цікаві. Перший – це малюнок замку в аксонометричній проекції з передачею рельєфу місцевості. На ньому замок зображений на краю берегового плато, ближче до гирла Військової балки. Відкритий, обнесений майданчик, що прибудований до замку з боку приморського схилу, можливо, заповнена насипом з ухилом від моря (артилерійська берегова батарея). Від дворової території її відділяє невисока тонка куртина (додаток Е, рис. 19).

Другим додатком є поперечний розріз, прокладений через внутрішню будівлю із зображенням фасаду мінарету над нею на дальньому плані (додаток Е, рис. 20). Це зображення дозволило І. В. Сапожникову інтерпретувати приміщення з двосхилим дахом всередині двору під ним як мечеть. Але дослідник не впевнений, чи існувала культова споруда до 1784 р., оскільки вона не відзначена на мініатюрному зображенні з оглядового

плану А.-Ж. де Лафітта-Клаве [420, с. 144] (додаток Е, рис. 2). Проте її показано на іншому плані того ж року, складеному інженером у великому масштабі – будівля з двосхилим дахом розташована на тому ж місці (додаток Е, рис. 4)⁸⁸.

Зображення 1789 р. лише підтверджує наш давній висновок про існування у Хаджибейському замку гарнізонної мечеті, яка виявлена при аналізі «Плану Гаджибейского замку...» опублікованого М. Н. Мурзакевичем [326, р. 18].

Найбільш показовим є приклад організації гарнізонної мечеті всередині турецького замку Бендер 1538 р. Вона розташовувалася на другому поверсі надбрамної вежі. Міхраб вбудований в південну куртину, що вплинуло на орієнтацію як вежі, так і всього оборонного комплексу – вздовж осі північ-південь [303, с. 224-225]. Але у Хаджибеї наявні всі ознаки різночасного походження гарнізонної мечеті та оборонного комплексу. Оскільки орієнтація замку обумовлена топографією місцевості (поздовжньою віссю паралельно до берега моря), без прив'язки до сторін світу⁸⁹, його північно-східний фронт, звернений до моря, виявився найзручнішим для організації внутрішніх будівель, в тому числі й мечеті. У такому варіанті розташування входу до неї з двору було можливе лише з півдня, де має бути міхраб, що не зручно (додаток Е, рис. 12; 7). До того ж молитовний зал не є ізольованим, будучи пов'язаний з анфіладою прилеглих приміщень ще одним дверним прорізом. Мінарет надбудований на бойовому ході куртини. Доступ до нього організований звідти ж. Таким чином, мусульманська культова споруда може служити додатковою ознакою походження Хаджибейського замку саме у дотурецький період історії регіону. Своїми розмірами помітно виділяється тилова багатокутна вежа. З двору до неї веде широкий вхід з склепінчастим перекриттям. На верхньому ярусі – надбудова уступом (сліди колишнього другого поверху?).

⁸⁸ Не варто забувати, що це окомірний план замку, виконаний по пам'яті або потайки, наспіх, з причини заборони діздар на інструментальну зйомку [132, р. 51].

⁸⁹ Але зовсім не: «майже неухильно на південь» (виділено нами. – А. К.) [420, с. 142].

Фасад надбрамної вежі по боках посилений пілонами на всю висоту споруди. Це єдина з башт, яка з дахом. Ні рову, ні валу на передньому плані, перед замком, не помітно.

Наступний документ: «План замку Хаджибей з позначенням місцевості навколо нього. Профілі фасаду. План замку Хаджибей, що лежить на березі Чорного моря». У правому нижньому кутку автограф: «Знімав поручик-капітан М. Фрейганг (Фреланк?)».

На цьому плані замок розміщений в безпосередній близькості від мису, сформованого морським берегом і правим берегом Військової балки. Правда, саму балку поручик вказати забув, але характерний вигин берегової смуги в її гирлі переданий (додаток Е, рис. 31).

На плані показаний в районі сучасного мису Ланжерон «кам'яний маяк», квадратний в плані. З гирлом Карантинної балки його з'єднує дорога. У гирлі показано «залишки колишнього поселення» з прямокутними будівлями. Пристань «корабельна» зображена зовсім не у вигляді пірсу, як можна було спостерігати на плані І. І. Ісленьєва 1766 р. (перебудована?). Це утрамбована набережна з відкритою в сторону затоки вертикальною причальною стінкою. У гирлі балки – криниця. Дорога від пристані через сучасний Ланжеронівській узвіз прямує до замку на саме плато.

Надбрамна вежа замку показана без бічних пілонів. Фасад замку складений регулярної кам'яною кладкою з прямокутних блоків (додаток Е, рис. 32). На двох (в горизонтах першого та другого ярусів) обмірних кресленнях замку трохи інакше витримані кути бічних куртин. Вони розходяться від круглих веж, що не відповідає показанням інших креслень (додаток Е, рис. 33). Батарейю на приморському схилі від території замку відокремлює лише невисока тонка куртина. Ще більш низький парканчик відокремлює цю батарею на її передньому краю. При певній вправності, штурм замку через цю ділянку був би найбільш перспективним.

На кресленні куртина, що прилягає до зовнішньої батареї, помилково зображена з мерлонами. Уступчаста арка, яка позначена на фасаді, швидше

за все, також є хибною, бо не відображена у розрізі вежі (додаток Е, рис. 32). На поздовжньому розрізі замку надбрамна вежа перекрита лише дерев'яним настилом, над яким навіть немає шатрового даху. Дуже потужна фасадна стіна – вона товстіша, ніж в інших будівлях замку. Проліт захищений стулками брами, ніяких пазів для герси не видно.

Рівень підлоги в тильній багатокутній вежі (та фасадній південно-західній) закладений нижче рівня денної поверхні. З рівня двору до неї ведуть невеликі кам'яні сходи. Вежа складається з єдиного просторого приміщення першого ярусу. У стіні, яка звернена на двір, два вузьких вікна та отвір дверей. Вхід зміщений від центру до краю. Перший ярус був перекритий кам'яним склепінням. На кресленні в розрізі воно орієнтоване поздовжньо. Склепіння циркульне або коробове. Непрямим свідченням цього на зображенні є рівномірне округлення поверхні стіни у верхній частині за допомогою моделювання світлом та тінню.

Доступ на верхню відкриту площадку здійснювався двома кам'яними сходами з рівня бойового ходу. Тому наше припущення, що ця вежа спочатку могла бути донжоном, має сенс.

Рівень підлоги фасадних круглих веж теж нижче рівня двору. Вони мають кам'яні сходи. Вежі одноярусні, з єдиним приміщенням на всю висоту будівлі. По фасаду – кілька вузьких світлових отворів. Верхнє перекриття – дерев'яне. Відкритий майданчик оточений бруствером з мерлонами.

На час складання плану мінарет вже був зруйнований на половину висоти. Також відсутні колишні дворові споруди. Мабуть, даний план створений пізніше тих, на яких мечеть та внутрішні будівлі ще існують (додаток Е, рис. 32).

Після завоювання Хаджибея Г. О. Потьомкін віддав розпорядження: «нам непотрібний Гаджибейський замок розорити вщент». За звітами, замок «був зруйнований за допомогою двох мін» вже у жовтні 1789 р. [26, с. 217-

218, 228]. Але насправді споруда стояла на своєму місці ще до 1793 р. (додаток Е, рис. 21).

«План Гаджибейского замку» з «Фасадом» і «Проспектом» – став першим з усіх, що введений до наукового обігу зусиллями М. Н. Мурзакевича, з помилковою датою: 1784 р. [369, с. 595-597] (додаток Е, рис. 12). Документ в середовищі фахівців відомий краще за інші і досить ретельно проаналізований. Він складається з трьох частин: креслення замку, аксонометричний малюнок, розгортка головного фасаду. Він не підписаний, але у 1896 р. О. Л. Бертъе-Делагард відніс (цей?) план до авторства російського «інженер-поручика Фрейганга» [175, с. 66-67]. Це не зовсім так. План створений пізніше за інші, розглянуті вище документи та являє собою чистову зведену фінальну компіляцію з: «Плану замка Хаджибей с показанием...» роботи Фрейганга (креслення та розгортка) і «Ситуаційного плану, профілю...» 1789 р. (аксонометричний малюнок та розгортка фасадів).

Всупереч хронологічній послідовності слід зазначити ще одне джерело з серії Хаджибейської картографії: «План расположения войск при взятии города Гаджибея» («План розташування військ під час взяття міста Хаджибея») (додаток Е, рис. 34) [50]. І. В. Сапожников запропонував його датувати 1789 р. [434, с. 274], хоча в експлікації дата відсутня і навіть непрямих вказівок немає (навіть чи дослідник його бачив).

На «Плані розташування військ...» навколо міста Хаджибей, в радіусі до 2 км, півколом зосередилися чотири козацькі полки: «полки донські», «полк лівої сторони», «Дніпра», «полк верхніх козаків». Єдина артилерійська облогова батарея з двох гармат розміщена на захід від замку, з напільного боку. Маяк названий «кам'яним стовпом», фортеця зображена умовно у вигляді квадратної позначки типу «редут» в центрі прибережної частини плато нинішнього Приморського бульвару. З такою ж умовністю зображено селище на захід від укріплення, що розділене на чотири квартали.

Дислокація військ вирізняється від схеми розміщення при взятті Хаджибея 1789 р. Інше розташування корпусів на підходах та облогової батареї при них. У гавані відсутня турецька ескадра, яка обстрілювала російські війська у 1789 р. Отже, цей план куди «старший» за інші. На ньому відображена схема якоїсь ранньої облоги Хаджибея силами козацьких полків, яку можна віднести до періоду 1770-1774 рр. І в цьому є унікальність документа, бо він відображає першу облогу міста, внаслідок якої тут закріпився російській гарнізон під командуванням Веденяпіна. Ми й досі майже нічого не знаємо про цю облогу – коли саме Хаджибей був підкорений, ким саме та хід військової операції. Скоріше за все, датування цього плану треба звзвити до 1771 – початок 1774 р., бо з повідомлення кн. Прозоровського ми знаємо, що у 1770 р. місто ще належало туркам.

Ще два картографічних документа Хаджибея, які вже згадувалися вище, належать Ф. де Волану. У 1791 р. він складає «Чертеж [...] топографический Гаджибейскому заливу» («Топографічне креслення Хаджибейської затоки») з коротким коментарем [21, с. 82, 133]. У Хаджибеї все ще залишається замок, який описаний ним в супровідному тексті «Звіту...». За планом замок розміщений на ділянці місцевості, зображеної схематично в дрібному масштабі, приблизно в центральній частині берегової лінії корінного плато, що обмежений двома балками, на південному березі Хаджибейської затоки. Споруда орієнтована головним фасадом до південного сходу (віссю уздовж морського берега). З напільного боку його оточує вал і рів, протягнутий від морського схилу в напрямку правого берега Військової балки, з кутовим вигином в південно-західній частині (додаток Е, рис. 22).

У 1793 р. Ф. де Волан знову показує замок в такому ж положенні на «Плане проекта устройства порта у Хаджибее» («План проекту облаштування порту у Хаджибеї») (додаток Е, рис. 21). Його план тут відображений вже більш детально. Показана частина кварталів Грецького форштадта російського «Аджибея» (майбутньої Одеси) з квартальною

розбивкою та портовими молами. Із західного і південно-західного боків укріплення оточують залишки валу й рів (перший – виділений заливкою). Рів віддалений від замку на кілька десятків метрів в районі фасадної частини та на сотні метрів – з правого флангу, формуючи захищену еспланаду. Вал майже впирається в правий берег Військової балки, формуючи перед нею плавний вигин.

Документ також дає додаткові важливі деталі для визначення локалізації замку, оскільки Ф. Деволан пов'язав його руїни з планом запроектованої земляної російської фортеці, яка була збудована у 1793 р. (до 1794 р.). На початку ХІХ ст. це фортеця займала всю північно-західну частину нинішнього Приморського бульвару [455, с. 25; 114, р. 26]. Прив'язка цього форту до сучасного плану Одеси дозволяє локалізувати Хаджибейський замок в тому ж місці, на яке вказують результати аналізу рапорту Й. де Рібаса.

Ф. де Волан оцінював Хаджибейський «місцевий форт» як застарілий. Споруда нагадувала інженеру ті турецькі фортеці, що збудовані на берегах Босфору і Мармурового моря. Таке порівняння і оцінка типологічної єдності зі спорудами ХІV-ХV ст. (Румеліхісар, Анадолхісар, Єдікуле замок та ін.) є показовим [21, с. 134].

Старі кам'яні замки експлуатуються турками не тільки на Босфорі, а й в Північно-Західному Причорномор'ї. Деякі з них пізніше обнесені більш досконалою, з точки зору поточних вимог військового мистецтва, бастионною огорожею. У першій половині 1730-х рр. модернізований Очаків. Через 30 років спроба модернізації торкнулася його сателіта – Хаджибея (невдала), що відобразив на своєму плані І. І. Ісленьєв.

Не відомо жодного випадку нового будівництва турками в Північному і Північно-Західному Причорномор'ї, на лінії протистояння з Російською імперією, протягом усього ХVІІІ ст. хоч одного кам'яного замку, подібного за типом, оснащенням і функціями до Хаджибейського. Не

відомі подібні випадки і в Добруджі [630, р. 7]. Їх не знайти для всього чорноморського узбережжя.

Цю тезу намагався оскаржити І. В. Сапожников, дотримуючись логіки системної кризи Османської імперії у XVIII ст., та наполягаючи на своїй версії датування Хаджибейського замку 1766-1770 рр.. Отже, він звертається до пошуку аналогій, і знаходить форт берегової оборони Румеліфенер біля чорноморського входу до Босфору. Дослідник нагадує, що це укріплення побудоване у 1769 р., в той же час, що і Хаджибейський замок. Нібито за своїми конструктивними, планувальними ознаками вони мають багато спільного. У плані Румеліфенер нагадує такий же усічений прямокутник, на сторонах якого – дві восьмисторонні вежі. Таким чином, уявляється типологічна єдність двох об'єктів, яка використана дослідником для екстраполяції дати з одного на інший [434, с. 273]. Проте, Румеліфенер – це сторожовий форт берегової артилерії, призначений для контролю над вузькою морською протокою. Він розміщений майже над урізом води і розрахований на встановлення декількох десятків важких далекобійних гармат (додаток Е, рис. 35). Форт збудований в глибокому тилу Османської імперії, поза зоною дії сухопутних армій ймовірного противника, на скелях, захищених самою природою і не розрахований на довгий опір при облозі з напільного боку. Основна вимога до такого типу споруд – знищення кораблів, що йдуть фарватером. На реалізацію цього завдання і спрямовані всі інженерні та конструктивні рішення проекту, який, до речі, не є вдалим для свого часу.

У 1785 р. форт був розрахований на 15 артилерійських позицій для великокаліберних гармат, камори яких розташовані в ряд, у нижній частині кам'яного бруствера, з північного боку комплексу зверненого до моря (додаток Е, рис. 36). В ході подальших перебудов їх кількість зросла вдвічі. Гармати базувалися на ґрунтовій платформі підсипаній під рівень бійниць. Кам'яний бруствер не брав участі у розподілі навантаження багатотонних гармат і не приймав на себе силу віддачі, залишаючись лише фронтальним

захисним елементом. Цей бруствер, разом з вежами, і додав форту архаїчного вигляду, коли повсюдно (в т. ч. і на Босфорі) в цей період турками використовувався бастионний профіль на берегових батареях.

Румеліфенер дійсно мав деякі спільні конструктивні деталі з Хаджибеєм: дві високі вежі з мерлонами і фрагменти куртин. Хаджибейські вежі винесені за межі фронтальної огорожі з метою фланкування брами при атаці з напільної сторони. У Румеліфенер ця функція на вежі не покладається, вони виконували роль арсеналів. Тут практично відсутня надбрамна вежа. Оформлення головної брами та огорожі з напільного боку мало швидше естетичне значення, ніж оборонне. Над входом (проліт шириною 3,38 м з цегляним склепінням) з боку фасаду збереглися кам'яні балконні кронштейни або опори для невеликої декоративної надбудови (дозорної вежі) (додаток Е, рис. 37)⁹⁰. По боках від вежі, всередині стін, влаштовані кам'яні сходи, що відкривають доступ на бойовий хід. Мерлони також стилізовані, досягаючи 0,95 м товщини і 0,62 м висоти. Артилерійські амбразури в нижній частині стіни сягають висоти 1,8 м (зовнішня) і 2,3 м (внутрішня), вони перекриті цегляними арками товщиною в півтори цеглини [564, р. 97-100; 562].

Отже, форт Румеліфенер має кілька будівельних періодів. До раннього відноситься південно-східна вежа, а також частина прилеглих до неї куртин з круглими цегляними бійницями в мерлонах на кшталт тих, що зроблені в Топкапе (додаток Е, рис. 38), або аналогічні турецьким вежам XV ст. фортеці Смедерево. Споруда завершується мерлонами, по периметру влаштовано воронкоподібні бійниці. Перший ярус призначався для арсеналу, він глухий і без вікон.

Укріплення вивчено недостатньо. Єдиний його дослідник, турецький історик архітектури К. Юпгіллер, вважає, що споруда з'явилася в існуючому плані у 1769 р., посилаючись при цьому на спогади дю Бокаж.

---

⁹⁰ Аналог – брама берегового турецького форту Сіргі 1746 р.

Той, в свою чергу, вказує, що запозичив цю інформацію у інженера, барона де Тотта [564, р. 97].

Але барон де Тотт приступив до модернізації босфорських фортець лише через рік – у 1770 р. [527, р. 165] і відвідав цей форт (який вже існував) в межах загальної інспекції берегових укріплень на протоці. Він нічого не говорить про його будівництво, не вказує ніяких дат. Навпаки, інженер характеризує наявні тут укріплення як такі, що не в змозі служити завданням оборони проток, тобто не відповідні сучасним вимогам. Натомість, він запропонував побудувати нові форти в інших місцях проток: на мисах Гаріпче та Пойраз [100, р. 222-225; 596, р. 55].

Дата 1769/70 р. стосовно модернізації Румеліфенер зустрічається і в найбільш ранніх, з відомих, архівних турецьких документах⁹¹. Під роком хіджри 1183 видано «розпорядження щодо боєприпасів, які будуть виділені двом загонам та призначені для двох відновлених оборонних укріплень на місці маяків Румелі та Анадолу, які розташовані на Чорноморській протоці» [107]. З повідомлення випливає, що форт Румелі вже існував до 1769 р. і лише був оновлений (*yeniden*) в цей час. Проте деякі архаїчні частини комплексу залишилися без змін.

Тому дата появи форту у Румеліфенер, яку привів дю Бокаж, є некоректною. Щодо подальших будівельних етапів споруди, француз наводить більш надійні відомості: «Останні із замків Босфору – Румеліфенер і Анадолуфенер [...] були покращені у 1783 р. Гуссеном, у 1785 р. А.-Ж. де Лафітт-Клаве (додаток Е, рис. 36) і, нарешті, у 1794 р. паном М. Моньє» [111, р. 31].

Дю Бокаж був знайомим О. Шуазеля-Гофьє, французького посла у Стамбулі [166, с. 51]. А той, в свою чергу, був соратником А.-Ж. де Лафітта-Клаве [580, р. 234, 235, 240; 609, р. 33, 34]. Отже, автор володів достовірною інформацією з перших вуст, щодо тієї частини повідомлення, де йдеться про внесок французьких інженерів у перебудову форту.

---

⁹¹ Автор вдячний доктору К. Юпгіллеру за наданий матеріал та О. Г. Середі за переклад.

Румеліфенер відомий на картах як пункт навігації мінімум з середини XV ст. Османський історик XVIII ст. Комірціян в деталях розповідає про напади на береги Босфору у 1624 р. козаків, в результаті чого з'явилися берегові укріплення у Румелі Каваг та Анадолу Каваг [564, р. 92]. Це сусідні з Румеліфенер форти.

Тому не дивно, що у Румеліфенер могли зберегтися дві середньовічні (за конструктивними ознаками) вежі. Вони були інтегровані в нову систему артилерійського форту збудованого тут на початку 1780-х рр. французькими інженерами. Ці ранні елементи комплексу дійсно можуть бути порівняні з хаджибейським в конструктивному відношенні.

Отже, підведемо підсумок щодо еволюції оборонного комплексу Хаджибея. Замок XV ст. (подільського типу) зберігся без суттєвих перепланувань до 1793 р. За весь період він переніс кілька ремонтів та спробу модернізації. Можливо, перший з них пов'язаний з ініціативами Теодорика Бучацького на початку 1440-х рр. Другий – з ім'ям Піррі-Бега, коли у 1593 р. було здійснено (?) реконструкцію замку. У 1765 р. замок знову відремонтовано в контексті планів османського уряду по перетворенню Хаджибея на султанський хасс. У самому місті з'являються мечеть, портова пристань та інші громадські будівлі. Замок позбувся приморської куртени, з північно-східного боку з'явилася берегова батарея. У північному куті двору побудовано гарнізонну мечеть з мінаретом. Модернізація укріплення і проведення будівельних робіт у місті та порту в ці роки відбуваються на тлі посилення уваги османської влади до Хаджибея у зв'язку зі зміною його адміністративного статусу [448, с. 232].

Міську забудову Хаджибея, або лише замок, очаківський паша планував у 1766 р. обнести з напільного боку оборонним ровом з валами та земляними батареями. Втім, ця ініціатива не вдалася. Російський розвідник І. І. Ісленьєв відобразив спробу втілення цього проекту на початковій стадії, яка нічим не закінчилася. Хіба що новий фортифікаційний елемент в містечку Хаджибей з'являється напередодні військової загрози у 1789 р.

Після підкорення росіянами Очакова тут поспіхом турками споруджено рів з валом, що оточили замок з напільного боку. Залишки саме цього земляного укріплення відображені на двох планах Ф. де Волана 1791 та 1793 рр.

В середині 1790-х рр. замок був розібраний остаточно і незабаром на його місці, в північно-західній частині сучасного Приморського бульвару, з'являється т. зв. «Мале укріплення» (бастіонний форт Ф. де Волана). Судячи за генеральним планом Одеси 1816 р., його сліди ще було видно в цей час [452, с. 417]. Інший оборонний пункт російського Хаджибея (велика бастіонна фортеця), збудована Ф. де Воланом у 1792-93 рр. на мисі Ланжерон в місці, яке пропонував ще А.-Ж. де Лафітт-Клаве. Але як показала практика, обидва російські укріплення виявилися малоефективними у справі контролю над такою великою гаванню. Наприкінці першої чверті XIX ст. вони були розібрані.

Сукупність накопичених матеріалів дозволяє сьогодні визначити місце розташування замку Хаджибея з відносною точністю навпроти будинків № 2-3 на сучасному Приморському бульварі, у 200 м від краю мису, утвореному Військовою балкою та берегом моря, фасадом на південний схід. Відкритим залишається питання про точну дату появи замку. Найбільш вірогідним слід визнати період між початком 1420 р. та початком 1440 р.

3.6. Фортеця Паланка: будівельна періодизація

Фортеця Паланка розташовувалася на високому корінному плато правого берега Дністра, в районі його впадання у Дністровський лиман, навпроти переправи Маяк (додаток Л, рис. 1). Відомі декілька варіантів назви цього населеного пункту. Перший: Яник-Хісар [96, с. 40], точніше «Яникхісар Калесі» [119, р. 168]. Другий, більш пізній – Eni Palanka (Нова фортеця), відзначений на європейській карті «Mer Noire» 1724-1729 рр. [448, с. 181], або Яник-Паланка. Остання назва використовується в документах інженера Ф. Кауффера [75] і здається більш коректною для подібного

невеликого типу турецьких споруд [447, с. 58]. В османських документах першої чверті XVI ст. фігурує «укріплення» Юргеч-Керман в сільській окрузі Аккермана [128, р. 9], яке може розглядатися як ймовірна рання назва Яник-Паланки [383, с. 117, 118].

Сам об'єкт не зберігся, і судити про його вигляд та конструктивні особливості можна лише за двома відомими наразі картографічними документами: «Ситуативный план, профиль и вид Паланки» [628, fig. 45; 65] і «Plan topographique de la Fort Palanka sur le Dnestre prise par l'Armie russe le 24 Septbr 1789» («Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі») [42] (додаток Л, рис. 2).

На планах зображено фортецю бастионного типу з огорожею простої форми. Прямокутна в плані, розміром (по лінії ескарпу) 128×57,5×50 м. Ширина рову – 8,5 м, глибина – 6,5 м. Ескарп і контрескарп викладено каменем. Основна огорожа складається з невисокого земляного рову з частоколом. На трьох п'ятикутних бастіонах, розташованих по кутах, встановлені тури для прикриття артилерійських позицій (числом 5, 8 і 9 відповідно). Надбрамна вежа – квадратна в плані, з двома ярусами, розташована в центрі західної куртени, звернена до міста. Перед нею через рів перекинуто міст. У центрі східної куртени – потерна для евакуації схилом до Дністра. З трьох сторін укріплення захищено ярами і крутим високим береговим обривом. Тальвегом однієї з балок йшла дорога з переправи Маяк, що перетворювало фортецю на домінуючий контрольний пункт цієї ділянки.

За планувальними і конструктивними особливостями бастионну фортецю не можна датувати періодом раніше першої половини XVIII ст. Їй притаманні традиції бастионної архітектури, що властиві даному регіону лише з 1710-х рр. Від зовнішніх земляних укріплень вирізняється кам'яна вежа в північно-східному куті оборонного комплексу, на мисі, що підноситься над дорогою з дністровської заплави (додаток Л, рис. 3). За виглядом це є найбільш архаїчний елемент оборонного комплексу, навколо

якого сформувався пізній бастионний фронт. У діаметрі вежа сягала 10 м, що порівнюється за розмірами з північно-західною вежею цитаделі Білгорода. Висота стін дорівнювала 7,5 м (чи 15 м – до верху даху). На момент створення плану в башті зберігався порох.

В межах фортечної огорожі розташовувалося шість будівель і дві садибні ділянки, а також мечеть з дерев'яним двосхилим дахом без мінарету (додаток Л, рис. 4). На краю форштадту помітні кілька курганів та «руїни старої греблі, яка визнана за Траянову дорогу».

Е. Челебі 1657 р. цю вежу називає «потужною», порівнюючи з «галатською», «із загостреним дерев'яним верхом». Важливою є його згадка про існування тут якоїсь середньовічної фортеці: «У минулому тут була ніби велика фортеця. Її побудував султан Баязид Вели». Про бастиони мови немає, проте відзначений рів та вал із частоколом, що збудовані у 1616 р. [96, с. 40].

Ф. Кауффер також приділив увагу Паланці в своєму рапорті «Observations sur la deffense des frontières...» складеному десь у 1797 р. [69]. Французький інженер нарікає, що колись Яник-Паланка («редут», так у автора) мала значення, але «сьогодні не може перешкодити ворогові увійти до Дністра для транспортування важкої артилерії»⁹². Наприкінці 1790-х рр. «Пост Яник Паланка непотрібний. Крім того, він невдало розташований та прострілюється з [найближчих] висот. До нього легко підійти [непомітно] по дорозі, що прокладена в низині. Його здадуть просто від страху перед козаками».

Інженер радить перенести укріплення «на відстань рушничного пострілу» на захід, тобто подалі від берегового схилу та ярів. Тоді це дало б захисникам можливість стежити за місцевістю та прострілювати еспланаду по всьому периметру укріплень (порада цілком в дусі артилерійської епохи). «Він опинився б у дуже вигідному становищі, контролюючи всю місцевість навколо на відстані гарматного пострілу і навіть річку». Щоб позбавити

⁹² Переклад з французької: О. О. Драгомирецький.

ймовірного противника переваг при облозі, Ф. Кауффер пропонує «знести Тепе» ймовірно, один з курганів найближчих околиць, що розташовувався на вододілі. Модернізація Паланки могла б позитивно позначитися на «безпеці Бендер та Аккермана. Принаймні, цей проміжний форпост ще знадобиться для здійснення пильної охорони та своєчасного попередження дій ворога, якби той задумав переправитися через річку між двох фортець, щоб застати їх зненацька». Але поки ж, без всіх цих змін «форпост може служити для охорони кордону не далі ніж на відстань рушничного пострілу».

Чи не єдиний наразі варіант будівельної періодизації фортеці підготувала сучасна дослідниця І. В. Карашевич [264, с. 110]. Вона виділяє три етапи її будівництва. Перший пов'язаний з ім'ям напівлегендарного молдавського пиркалаба Юргеча, яке фігурує у деяких джерелах 1440-х рр. [282, с. 74]. Автор датує його серединою – кінцем XV ст. Дещо дивний поділ, оскільки у 1484 р. ці землі приєднано до Османської імперії. Отже, поява якого саме укріплення – Юргеча або Баязида II пов'язана з цим періодом – не зрозуміло.

Другий етап: кінець XV – середина XVI ст. Фортеця «відбудовується знову». На підставі повідомлення Е. Челебі, І. В. Карашевич говорить про її руйнування внаслідок нападу козаків у 1577 – 1584 рр. (за правління Мухаммед Гірея) [276, с. 108]. Це припущення можна вважати цілком обґрунтованим. В цей час особливо потужна атака відбулася на фортецю Бендери.

Третій етап дослідниця обмежила початком XVII – кінцем XVIII ст. Але він чомусь розтягнувся на два століття, з 1616 р., коли тут ніби побудовано «фортецю з каменю», та закінчуючи деякими «будівельними роботами» 1779 р. Дві будівельні події чомусь зведені до одного етапу. Автор намагається «реконструювати» зовнішній вигляд цього укріплення у XVII-XVIII ст. [276, с. 108-109], що дублює інформацію з розгортки фасаду на плані 1789 р.

Основну інформацію, яку надає картографія щодо оборонного комплексу Паланки, можна звести до наступної тези. Рання за своїми конструктивними властивостями кам'яна вежа являє собою архітектуру доартилерійського періоду. Можливо, вона дійсно пов'язана з замком Юргеча або будівельними ініціативами Баязида II. Зовнішній бастионний фронт з використанням п'ятикутних насипів (типу бендерських або хотинських) презентує пізній період, пов'язаний з початком застосування в регіоні важкої облогової порохової артилерії (з 1710 р.).

3.7. Фортеця Березань: етапи розбудови, ступінь збереженості

Острів Березань розташований за 10,5 км на північний захід від Очакова, на віддаленні 2 км від найближчого берега. Це невеликий шматок землі, що витягнувся з півночі на південь майже на 900 м (і сягає 300-400 м в ширину). В основі цього геологічного утворення – поклади понтичних вапняків, кут залягання яких формує значний ухил поверхні острова практично від рівня моря у північній частині до позначки +21 м в південній частині з крутими обривчастими берегами (додаток Ж, рис. 16).

Документальні джерела і картографія останньої чверті XVIII ст. з історії березанського укріплення опубліковані і докладно описані І. В. Сапожниковим. Видані І. В. Тункіною невідомі раніше плани острова першої чверті XIX ст., а також сучасні натурні обстеження автором цих рядків та зйомка укріплень, що збереглися, дозволили доповнити уявлення про еволюцію фортифікації на о. Березань.

Фортеця розташована на південній ділянці, в зоні максимального піднесення острова. Плани 1788 р. та початку XIX ст. [441, рис. 9-10; 483, рис. 102, 103] фіксують систему укріплень з двома напівкруглими бастіонами на верхньому плато (за формою нагадують бастіони Яник-Хісар) і однією багатокутною артилерійською батареєю біля самого краю води [483, с. 416]. Всі вони звернені до фарватеру, що з'єднував море з гирлом

Дніпро-Бузького лиману та мали контролювати вогнем підхідні шляхи до Очакова.

З північного боку, де низький берег дозволяє організувати десант, укріплень на ранньому етапі немає. Фортеця обмежена з напільного (північного боку) валом і ровом, від західного берега до східного, через весь острів. У центрі розташовувалася квадратна в плані брама з перекидним мостом. Від фортеці до пристані вела дорога. В межах огорожі відзначені кілька невеликих будівель (додаток Ж, рис. 17).

Всі недоліки плану цієї фортеці і організації її оборони описані у 1784 р. А.-Ж. де Лафітт-Клаве [287, с. 49-50; 441, с. 101-102]. Форт земляний, «погано продуманий», збудований «нещодавно». Гармати в амбразурах верхніх батарей обмежені малою площею позицій та мерлонами, які рекомендовано знести. В цілому дві батареї визнані ефективними. На відміну від кам'яної нижньої, яка розташована над водою: «вона абсолютно зайва і непотрібна». До опису додається план з поясненнями [441, с. 102; 436, с. 456, 459; 44].

На пізньому плані острова авторства лейтенанта М. Д. Критського (1823 р.) [483, рис. 103], на тій самій ділянці показано фортецю іншого плану, з великим гострокутним бастіоном в центрі напільної куртини та другим, менших розмірів, на краю острова, в південній точці оборонного комплексу (додаток Ж, рис. 18). Місце розташування брами не змінилося. Так само, як і прибережної багатокутної батареї, «біля підніжжя острова», «що обкладена тесаним каменем і добре побудована» [483, с. 418]. Два круглих в плані бастіони розібрані. У північній, зниженій частині острова, з'явилися дві батареї, з'єднані куртиною для запобігання можливого десанту.

В даний час на місці фортечної системи Березані фіксується лише шестикутна земляна батарея, яка співпадає за локалізацією з напільним бастіоном з плану М. Д. Критського (додаток Ж, рис. 19). З північного сходу

до нього примикають залишки валу з ровом, який зі сходу упирається до берегового урвища (додаток Ж, рис. 20).

На протилежному західному фланзі вал знівельовано, рів засипаний. Появу шестикутної батареї, скоріше за все, слід пов'язувати з подіями Кримської війни (1853-1856 рр.). На кресленні 1848 р. (?) О. С. Уварова контури залишків укріплень та напільного бастіону залишаються без змін [485, таб. XXV]. Вже на компасній зйомці острова 1884 р. замість бастіону показано шестикутну батарею у периметрі колишньої фортеці [441, с. 9]. Складається враження, що внутрішній контур старого бастіону був закритий з тильного, південного боку, та перетворений на автономний форт.

Таким чином, за наявними документальними і картографічними матеріалами можна виділити три будівельні періоди в історії березанської фортеці. Перший з них досить точно датован дослідниками 1778 р. [56, с. 82; 453, с. 27]. У південній частині острова з'являється фортечний фронт з трьома артилерійськими батареями берегової оборони і мечеттю всередині огорожі. Другий період (не раніше 1800 р.) пов'язаний з перебудовами старої фортеці російськими військовими у зв'язку з наказом Павла I відновити гарнізон [483, с. 416-417].

На відміну від старої турецької, російська фортеця збудована в більш сучасній системі. На третьому етапі, між 1823 р. та 1884 р. зі старої системи укріплень формується автономний шестикутний форт, який зберігся дотепер (за 176 м від сучасного південного краю острова та за 133 м від пам'ятника лейтенанту Шмідту).

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XV-XVIII ст.)

У XV ст. у Північно-Західному Причорномор'ї було лише два великих міста: Кілія та Білгород. Статус литовського Качубейова в цей період сумнівний. Цей населений пункт у короткий період свого існування у 10-40-х рр. XV ст. міг бути лише невеликим міським поселенням. Ще менш зрозумілим представляється статус Чернігорода, відносно якого немає єдиної думки серед дослідників навіть з питання локалізації. Урбаністичний статус Дашева (майбутній Очаків) також під сумнівом. Куди більша щільність населення в регіоні спостерігається в османський період. Помітно збільшилася не тільки кількість великих і малих міст, але й сільськогосподарська округа. До переліку головних міських ознак османського періоду О. Г. Середа відносить наявність фортеці, міста та розгорнутої інфраструктури [447, с. 58].

Протягом XVIII ст. модернізація османських фортець в регіоні йшла особливо активно через зростаючу військову загрозу з боку Російської імперії. З цієї ж причини змінювався етнічний склад міст та їх площа. Ці зміни османські та російські картографи намагалися ретельно фіксувати майже в кожному із зазначених пунктів.

Ці матеріали добре ілюструє опис османських міст (правда, на прикладі угорського порубіжжя середини XVII ст.) генералісімуса імператорських військ Священної Римської імперії Раймундо Монтекукколі (1609-1680 рр.): «Турецькі міста не настільки добрі, як наші. Вони позбавлені сучасних укріплень, не мають королівських фланків, тісні, з беззахисними передмістями, а будівлі в них переважно дерев'яні та примикають, або стоять поблизу від міських стін [37, с. 357]». В повній мірі вона є відповідною й до міст Північно-Західного Причорномор'я.

4.1. Порти Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст.

Морські пристані у Північно-Західному Причорномор'ї XV-XVIII ст. (до 1794 р.) існували лише в двох місцях: в Качубейові (сучасна Одеська затока) та поблизу Білгорода, навколо Царгородського гирла Дністровського лиману. Обидві в джерелах з'являються лише раз. Перша – як польсько-литовський «королівський порт» на чорноморському узбережжі, згаданий в «Історії Польщі» («*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*») польського історика Яна Длугоша під датою 1415 р. [124, р. 367-368]. Друга – у 1419 р., відзначена ієромонахом Зосимою як морська пристань Білгорода [93, с. 12].

Порт Качубейова з 1440-х до 1760-х рр. не функціонував. Він відроджується у 1764 р. за спеціальним указом султана [448, с. 244-245]. Це єдина морська гавань у Північно-Західному Причорномор'ї XVIII ст. Османами тут побудована стаціонарна пристань та пов'язана з нею інфраструктура (адміністративні будівлі, митниця, пакгаузи, колодязі і т. п.).

Інші регіональні порти були річковими. Найбільшими з них у XV-XVIII ст. (до початку робіт у російському Хаджибеї) залишалися Кілія та Білгород. Корабельна стоянка у Кілії розташовувалася в затоні на відстані 500 м від фортеці вище за течією Дунаю. Її добре видно на панорамі міста 1790 р. (додаток В, рис. 13). Пристань була при вході до затону, поруч на березі – митниця (додаток В, рис. 1), проходження якої у 1768 р. так жваво описано Н. Клеєманом [28, с. 39-400]. Порт Ізмаїла розташовувався за таким же принципом – у широкому, повноводному затоні, що примикає до міста вище за течією. Немає сумнівів, що дані особливості місцевості і стали причиною для вибору місця для заснування цих міст.

Очаків також не міг похвалитися власним портом, хоча і розташовувався біля моря. У 1740 р. місто відзначено як таке, де немає пристані. Втім, «кораблі все ж зупиняються там» (якірна стоянка) [18, с. 146]. У 1765 р. Ш. Пейсонель критично оцінював перебування кораблів у бухті Дніпро-Бузького лиману біля Очакова через різні глибини [140, р. 294]. Ф. де Волан також бачив небезпеку в мінливості глибин цього лиману, яка

залежить від річкових наносів [21, с. 147-148]. Особливо взимку навігація тут була досить непростою. В Очакові середини XVIII ст. «по-перше відсутні портові складські приміщення, по-друге, кораблі можуть піддаватися тиску льоду, який йде з Дніпра з грудня до квітня [...]. Ті судна, які вимушені проводити зиму в цій області, складують товар, виходячи з кліматичних умов, в порту Коджабей на території ногайців Едісан, на відстані 12 льє (54 км. – *А. К.*) на північний захід від Очакова» [26, с. 135].

Малими глибинами (в межах 2-3 м) та зимовим льодоставом вирізнявся і Дністровський лиман [21, с. 78]. У 1740 р. анонімний автор вважає, що через низьку воду біля пристані Аккермана кораблі мали ставати на якір за 3 милі до фортеці [18, с. 145]. Цю відстань явно завищено. Якірна стоянка розташовувалася максимум за 500 м від берега, що видно на плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. (додаток Б, рис. 26). Цей рейд навпроти грецької церкви (береговий орієнтир) згадує В. Дзедушицький у 1785 р.: кораблі знімаються з якоря, ледь починається шторм і ховаються біля Очаківської пристані (одна з трьох в Аккермані), під захистом берегів [129, р. 242].

Базовий порт Білгорода (Аккермана) знаходився в межах міста. Одним з перших про нього згадує де Ланнуа у 1421 р. [10, с. 439]. У 1445 р. лицар Ваврін при заході на двох галерах до Білгорода тут «знайшов багато кораблів з Трапезунда» [147, р. 83-84]. У 1450 р. на королівській раді в Кракові, Казимиром IV проголошено, що Білгород (поряд з Кілією) за значенням «виняткові порти для кораблів всього Сходу». Кораблі білгородських купців отримували особливі привілеї від султана на ведення торгівлі в найбільших турецьких портах: Константинополі і Бурсі [209, с. 118-120, 175].

Е. Челебі у 1657 р., згадуючи про портові причали Аккермана, повідомляє, що «влітку і взимку біля них багато кораблів з різних країн» [119, р. 165]. А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р. описав вкрай незручну систему функціонування цього порту і щось на зразок паромної переправи між

Аккерманом та Аджидером, яка здійснювалася на плотах. «Всі барки або судна, що йдуть з Дністра, і навіть плоти, які приходять з лісом, і також з іншими життєвими припасами, вивантажуються в Аккермані і навантажуються всім цим потім маленькі судна томбаси, які в цій країні знаходяться, і вже таким чином [вантажі] перевозяться до Чорного моря» [34, с. 82-83].

У 1793 р. Ф. Кауффер в самому Аккермані відзначає три пристані, біля головної з яких – «Стамбульської», була митниця [323, с. 45-46]. У «Звіті...», складеному у 1791 р., гавань біля фортеці Аккерман описує Ф. де Волан, дивуючись, як при таких малих глибинах в минулі часи тут могла розвиватися настільки жвава морська торгівля [21, с. 78].

Мабуть, єдина за весь період з XV – по XVIII ст. згадка про наявність верфі також належить Аккерману – якщо виключити повідомлення про невдалу спробу Г. О. Потьомкіна будувати кораблі в Бендерах у 1789 р. [21, с. 175]. У 1780-х рр. польський мандрівник залишив таке повідомлення: «Щорічно в порту Аккермана будується вісім невеликих кораблів, які можуть взяти на борт 4-5 тис. кілі до Стамбула» [129, р. 242].

Головна Стамбульська пристань на дерев'яних палях функціонувала в Аккермані як мінімум до початку 1870-х рр. Її розташування відзначено на плані Ф. Кауффера 27 червня 1793 р., а зовнішній вигляд відображений на серії зображень XIX ст., починаючи з пастелі К. Боссолі 1838 р., малюнка М. Вебеля 1848 р. [323, с. 43, 86, 90] і завершуючи фотографією авторства І. К. Мігурського 1869 р. (додаток Б, рис. 29).

На захід від неї (для захисту від головних вітрів і льодоходу) у середині XIX ст. зведено капітальний кам'яний Г-подібний в плані брекватер «РОПіТ», що формувало штучну гавань навколо старого пірсу. Цим пояснюється конструктивне рішення ступінчастої кладки кам'яних

блоків зі скосом зовнішньої стінки споруди, спрямованої у бік хвильового прибою та льодоходу⁹³ (додаток Б, рис. 30).

Що стосується морського порту Білгорода (Аккермана), факт його безперервного існування залишається під сумнівом. Точно не визначено місце розташування його пристані з «ліхтарем» (маяковою вежею), що згаданий Зосимою у 1419 р.⁹⁴ Зазначена ієромонахом відстань між містом та пристанню (9 верст, тобто, приблизно 16-17 км) співвідноситься з північно-західним мисом, сформованим корінним берегом Будацького і Дністровського лиманів біля нинішнього с. Прибережне. У 1990-х рр. експедицією О. Е. Малюкевича тут був виявлений фундамент, ймовірно, маякової башти, датований автором розкопок античним часом [356, с. 117-119].

Розташування пристані безпосередньо на морському, піщаному березі передбачало б лише перманентне, сезонне її існування (через руйнівний вплив зимових штормів). Більш вірогідним є її розташування в період навігації безпосередньо біля Царгородського гирла Дністровського лиману, місці глибокому та захищеному від морського прибою. Воно придатне для розвантаження-завантаження суден у спокійну погоду, але не для довготривалої стоянки.

Як би там не було, морська пристань Білгорода, після Зосими, більше не згадується у джерелах. Немає про неї нічого й в описі Царгородського гирла та південно-західної акваторії лиману 1784 р. у А.-Ж. де Лафітта-Клаве [132, р. 63]. У 1794 р. при обстеженні гирла Ф. Кауффер також не бачить жодних діючих або зруйнованих гідротехнічних споруд на морському березі [345, с. 326].

Ця пристань існувала лише в першій чверті XV ст. Швидше за все, вона була пов'язана з морською рейдовою стоянкою кораблів з великою осадкою,

---

⁹³ Розміщуючи середньовічну гавань Білгорода в цій частині акваторії (до ознайомлення з планом Кауффера), ми помилково відносили сучасний причал №1 до середньовічного періоду [325, с. 221-224].

⁹⁴ «У гирлі Дністра знаходиться стовп, який зветься Фонар, тут є пристань корабельна. Найняли собі кораблі і пішли морем» [93, с. 12].

що не заходили до мілководного лиману. Навряд чи вона підходила для здійснення портових розвантажувальних робіт. Якщо пристань й існувала протягом наступних часів, то епізодично. В османський період про неї згадок немає.

Версію безперервного існування морського порту Білгорода (Аккермана) і навіть фортеці при ньому (з 1419 р. до 1780-х рр.) відстоює І. В. Сапожников. Він переконаний, що йому «вдалося локалізувати середньовічний морський порт» [433, с. 298-303]. Згідно з твердженням дослідника, після Зосими існування не лише пристані, а навіть і фортеці при ній на правому березі Царгородського гирла нібито підтверджує Е. Челебі у 1657 р. Мова йде про фортецю Богаз-конман, зазначену в пасажі з «Сейхат-Наме» про штурм Баязидом II 1484 р. фортеці Білгород [433, с. 298].

Для переконливості дослідник нагадує добре відомі цитати з «Книги подорожей»: «[...] військо ісламу билося за фортецю Аккерман. А коли вранці загуркотіло також безліч гармат, то стіни з одного боку впали. І тоді з фортеці вийшли дванадцять попів і в коштовній скриньці передали десять ключів від фортеці і ключ від фортеці Богаз-конман».

Потім додає, не акцентуючи уваги на суперечності двох фрагментів тексту Е. Челебі: «трохи вище Евлія написав про Аккерманську фортецю: “першозасновник її є Салсал [велетень, герой турецьких міфів]. У його часи назва цієї фортеці була Богаз-конман”» [433, с. 298].

Виходить, Баязид узяв в облогу дві фортеці: Аккерман і Богаз-конман (віддалені одна від одної на 16 км)? Між тим, це назви одного пункту. І. В. Сапожников проводить власний «аналіз тексту Евлії», з якого «випливає, що назву, яка стала пізніше Богаз-конманом (пізніше чого? – А. К.), було перекладено на турецьку мову не раніше 1484 р., а у 1650-х рр. вона використовувалася, і була зрозуміла сучасникам, оскільки Евлія її не пояснює». Значення назви фортеці археолог переклав як «Богаз-конман», тобто «Протока – місце ночівлі». Це дало йому можливість зробити головний висновок статті: Богаз-конман в середині XVII ст. була фортецею,

яка «могла знаходитись на правому березі більш глибокого Царгородського гирла Дністра» [433, с. 299].

Тобо, «Богаз-конман» стало «першою назвою Аккермана», яка, за логікою міркувань І. В. Сапожникова, народилася з молдавської та італійської мов (!). Нібито саме так могли порт називати генуезці або молдавани ще до того часу, як «Штефан Великий побудував фортецю Четатя-Альбе» [433, с. 299]. Все це викликає подив. Молдавія у XV ст. користувалася слов'янською і господар Стефан III у будівництві фортеці Білгород на Дністрі участі не брав [343, с. 201-204].

Насупним кроком дослідник намагається пов'язати повідомлення Зосими про пристань, а також пасаж Е. Челебі про «дві» фортеці з інформацією про турецький редут 1760-х рр., який показаний А.-Ж. де Лафіттом-Клаве на березі Царгородського гирла [132, р. 63. fig.]. «Середньовічний морський порт Четатя-Альбе» та «османська фортеця Богаз-конман, супутник Аккермана, існували до кінця XVIII ст.» [433, с. 302-303]⁹⁵.

Неспроможність цієї версії в тому, що фортецю Богаз-конман не знав сам Е. Челебі. Такої назви немає в його творі. Це впливає з тексту останнього повноцінного, наукового видання Сейхат-наме [119].

У турецькому варіанті видання «Сейхат-Наме» 2010 р. цитовані вище уривки з його книги істотно вирізняються від радянського⁹⁶. Глава про Аккерман починається з вказівки про те, що його «засновником є Салсал Конман. В його часи фортеця називалася Піргаз Конман. Піргаз, грецькою означає “фортеця”. Конман Салсал – прізвисько короля». Колись ця фортеця перебувала в руках Молдавії» («Salsal-ı Boğdan taht merkezi») [119, р. 157].

⁹⁵ За словами Ф. Кауффера, цей редут був відновлений до 1797 р. Його планувалося «передати під опіку командувача» Аккерманом, який зобов'язувався забезпечувати щоденний зв'язок, відправляючи кінні патрулі. Редут дуже слабо захищений, не міг протистояти, ані кораблям, ані десанту. Інженер рекомендує тут «побудувати форт з 4 бастионами, які обійдуться у 4000-5000 піастрів», або перенести його на більш вигідне місце – на мис Будацького лиману [69].

⁹⁶ Автор вдячний доктору М. Тютюнджю за надані консультації.

Πύργος – грецькою «вежа», «укріплення». Для більшої ясності Е. Челебі дає лінгвістичні порівняння: «У той час цей замок був таким білим і яскравим, що був схожий на світло. Ось чому татарське плем'я фортецю Піргаз Конман називає Аккерман. Татарською мовою “фортеця” – це “Керман”. Грецькою мовою говорять “піргаз”. Арабською мовою говорять – “кале”» [119, р. 160]. Ймовірно, турецький мандрівник зафіксував сліди якоїсь давньої місцевої традиції (можливо, в зміненому вигляді), що збереглася після переходу міста до турків. Є підстави вважати, що у Білгороді XV ст. грецька була однією з офіційних мов міської влади. Нею були вирізані тексти двох закладних пам'ятних плит 1440 р. та 1452 р. [343, с. 178, 187-188]. Її ж використано при карбуванні білгородських монет [206, с. 14; 412, с. 288]. Правда, в цих написах місто назване Аспрокастрон.

Якщо в російському перекладі після штурму фортеці до султана вийшли дванадцять попів, то в оригіналі – десять. Якщо в російському – ключі винесли від двох фортець, то в турецькому – від однієї, але з двома різними назвами: «Мудрість Аллаха, вранці по Аккерману стріляниною з гармат потрапили в купол укріплення, і воно було зруйновано, 10 священиків з 10 ключами від фортеці Піргаз Конман вийшли і передали їх султану в скриньці своїми руками. Фортеця Піргаз Конман була захоплена в рік 889 (1484) і було свято її приєднання до решти земель ісламу» [119, р. 160].

У цих уривках звертає на себе увагу ім'я «короля» Салсала з прізвиськом Конман (саме лакаб, а не дієслово), який серед місцевих вважався засновником Аккермана в його архаїчній назві Піргаз Конман. Закономірно використання однакового лакабу як в імені цього персонажа, так і в назві заснованого ним міста. Конман – співзвучно слову куман, за влучним спостереженням доктора М. Тютюнджю. За археологічними даними місто дійсно з'явилося не раніше кінця XIII ст. і мало яскраво виражений ординський вигляд [296, с. 21-22].

Білгород належав татарам до третьої чверті XIV ст. Як мінімум ще у 1330-х рр. тут правив «єпарх міста», названий в «Житії» Іоанна Нового «персом». Він поклонявся вогню, Сонцю і ранковій зірці, що вказує, на думку М. Д. Руссева, на монополію татар-язичників у владній вертикалі Білгорода [411, с. 9-10]. Кумани-кипчаки, які об'єднували різноманітне населення під загальною назвою «половці» [622], можливо, залишили свій слід у XV-XVII ст. у вигляді субстрату відомих у Середньовіччі «білгородських татар» («берегових» за Е. Челебі). Нащадки цих татар склали основне населення північно-причорноморських степів XIV – початку XV ст. після розпаду Улусу Джучі. Кумани перетворились на «ядро» татар у Дунай-Дністровському межиріччі. Мова «команечей» була основною мовою міжнародного спілкування у північно-причорноморських степах.

С. В. Паламарчук припускає, що саме кумани могли тут скласти місцеву основу буджацьких татар [383, с. 124-125]. Їх мова існувала і зафіксована як «кипчацька» у XVII ст. [380, с. 8]. Можливість існування другої, татарської назви Аккермана з приставкою «Конман», підкріплюється прикладом Очакова, який носив іншу назву «Узі», «Узу», тюркську за походженням [247, с. 167]. «Узі» – історична назва огузів, які осіли в Добруджі [278, с. 130].

М. Д. Руссєв показує регіональний синкретизм – «нашарування тонкого монгольського субстрату на половецьку основу з християнською традицією» в Подунав'ї. «Про роль половців (куманів, кипчаків) в етногенезі ординців ясно говорить найбільш оригінальний з єгипетських енциклопедистів ал-Омарі (1301-1349 рр.)». Згадані в нотаріальних актах XIV ст. ординці у Кілії говорять куманською мовою: *comanescha* [413, с. 189-190].

Отже, швидше за все, Челебі записав місцеву легенду, перебуваючи в Аккермані, про якогось ватажка куманів Салсала, що заснував Піргаз Конман – «Фортецю куманів». Вона має під собою реальну історичну основу, якщо збереглася в пам'яті нащадків тієї етнічної групи, яка жила в цих

землях за часів Е. Челебі. При цьому, якщо ім'я Салсал могло стати продуктом людської фантазії, то прізвисько Конман підкріплено історично.

4.2. Білгород (Аккерман)

Щодо інформації про місто, його забудову, населення та етнічний склад, першим з джерел її надає Гільбер де Ланнуа у 1421 р., який помітив у Білгороді лише молдаван (волохів), генуезців та вірмен. Дивно, що лицар нічого не говорить про грецьку громаду, яка мала вплив у місті на той час.

Лицар Ваврін у 1445 р. відзначає велику кількість вірменів серед місцевих жителів. А також називає власниками фортеці генуезців, що є помилкою. Ніяких даних про існування в місті генуезької факторії з адміністративним апаратом численні свідоцтва епохи не містять [289, с. 19; 290, с. 108-126]. Судячи з наявності великої кількості кораблів з Трапезунду, грецька громада у Білгороді мала давні і стабільні торгові зв'язки з чорноморськими візантійськими містами з часів Іоанна Нового [147, р. 83-84; 480; 525].

Е. Челебі подав найбільш повну характеристику місту Аккерман для середини XVII ст. Вона зводиться до демонстрації вельми привабливих його рис з мінімальною критикою (до такої, мабуть, відноситься небезпека, що виходить від прилеглої пустелі Камрі-Ал-Кум). Судячи з характеристик турецького мандрівника в Північно-Західному Причорномор'ї, було інше, настільки ж стародавнє та велике й розвинене в інфраструктурному відношенні місто – Кілія [96]. При цьому Аккерман залишався майже незмінним за площею міської забудови, а також своїм виглядом та планом з другої половини XV ст. аж до початку XIX ст. Якщо у Кілії була перебудована повністю стара кам'яна фортеця, в Аккермані архаїчна система оборони залишалася майже без кардинальних змін аж до останніх років XVIII ст. (коли було зведено 7 земляних батарей у периметрі фортечної огорожі).

Якщо у XV ст., у молдавський період, існування сільської округи Білгорода залишалось під питанням, то в турецькому Аккермані вже з XVI ст. найближчими околицями налічувалося кілька десятків молдавських і татарських селищ [282, с. 79].

Міська забудова Аккермана османського періоду вирізнялася хаотичним планом з виділеними трьома-чотирма локальними центрами, сформованими навколо площ. Нерівною дугою місто оточували зовнішні укріплення (рів та вал). Щільність забудови підвищується з наближенням до фортеці. В межах її стін також розташовувалися громадські споруди. Територія оборонного ансамблю розбита на кілька кварталів. Найвища щільність забудови спостерігається у північно-східній, прибережній частині міста, в районі сучасних вул. Попова та Шабської. Це найстаріша частина міста [303, с. 56-62]. Окремі споруди, що тут збереглися, датуються другою половиною XV ст. (грецька церква) [343, с. 195-197] і початком XVII ст. (вірменська церква) [299, с. 167-177], та кінцем XVIII ст.

На початок літа 1793 р. кількість зазначених французьким картографом Ф. Кауффером на плані міста садиб в міській забудові Аккермана (без торгових рядів і громадських будівель) сягає 408 одиниць. Це дозволяє припускати, що загальне число мешканців тоді сягало 2,5-3 тис. чол. При чисельності сім'ї 5-6 чол. З огляду на те, що план був складений в повоєнний час і на ньому зазначено багато порожніх ділянок, то до війни населення могло становити 5-6 тис. чол. Можливо, напередодні першої російсько-турецької війни загальна чисельність жителів Аккермана наближалася до 10 тис. чол. В цілому можна виділити 13-14 районів міської забудови (за ознаками компактного розташування садиб і назвами)⁹⁷. Вісім з них підписані (з характерною прикладкою «махалесі») як: Водна махала,

---

⁹⁷ Це співпадає з даними Е. Челебі, якій на середину XVII ст. виділяв тут 13 кварталів [96, с. 38], а не 30, з яких 24 були мусульманськими – як вважала І. В. Карашевич, посилаючись на цього турецького мандрівника, та на статтю турецького дослідника Мустафи Ішик: «за даними перепису 1574 р. в Аккермані було 24 райони. Із них 20 були мусульманськими, інші чотири – грецькі, вірменські, єврейські та циганські» [274, с. 361-364].

Зміїна, махала Кечкек, Майдан махала, Вірменська, Грецька і Циганська махала, махала Хаджі Мустафа. У грецьких і вірменських кварталах позначені церкви, які збереглися досі. Циганський район зовсім невеликий. Показово, що назва «вірмено-циганська магала» зберігалася за цим районом і в ХІХ ст. [294, с. 515].

Місцями архаїчний міський план зберігся дотепер (незмінні абрисы вулиць і площі в кварталі між нинішніми вулицями Шабська, Кутузова, Попова і Шевченка). Вірменська і Грецька махала представляли собою найдавнішу частину міста вже за османських часів. Забудова розкинулася на високому корінному березі, під яким влаштовано кілька пристаней. Циганська махала розташовувалася на виїзді з міста (в напрямку сучасного селища Шабо). На захід, по сусідству з нею, на плані Ф. Кауффера показана порожня велика ділянка, що підписана як «Мейдан махалесі» (це міжквартальна площа, що примикає до зовнішньої оборонної лінії). На північний захід від останнього, в глибині забудови позначений район із загадковою назвою Кечкек («Пшеничної каші»).

В районі Циганської махали знаходився один з трьох виїздів з міста – в бік селища Катаржа⁹⁸ й далі, у напрямку до морської пристані (що розташовувалась на мисі між Шаболатським і Дністровським лиманами), про яку відомо з 1419 р. [93, с. 12] На північний схід від міської брами, з зовнішнього боку міських укріплень, розташовувалося кладовище (ймовірно, християнське).

Два інших виїзди з міста розташовувались у південно-західній частині зовнішньої лінії укріплень. В цілому до міста вели три магістральні дороги і дві другорядні. З них підписані тільки дві, на південно-західному напрямку: «дорога, яка веде з Бендер» й «дорога, яка веде з Кілії, Ізмаїла і Балабан-Бурун». Перші два топоніма добре відомі дослідникам. Балабан-бурун (мис Балабан) відзначений на турецькій карті 1780-х рр. в районі

⁹⁸ На російському плані 1789 р. картографом подано перекинуту назву села: «Катарак» [627, р. 68. fig. 2.4].

сучасного селища Приморське, між оз. Сасик і лиманом Шагани [449, с. 200]. Дорогою, що прямує до Бендер, на околицях міста, знаходився колодязь. Третій основний шлях прокладено в південно-східному напрямку, уздовж берега лиману, і веде, як можна судити з мапи Ф. де Волана 1791 р., до морської пристані [21, с. 79].

Ймовірно, саме біля головного виїзду з міста був цвинтар, розташований в міських межах. Це мусульманський мазар, площа якого збігалася з чотирма сучасними кварталами Білгород-Дністровського в межах вулиць Свердлова, Дзержинського, Кірова та Шевченко. Локалізація кладовища підтверджується випадковими знахідками поховань в зазначеному районі міста, а також мармурових надгробків з епітафіями османською мовою (на одному дата: 1743 р., приватна колекція О. К. Коломійченко). На схід від Татарбунарської брами (додаток Б, рис. 31) розкинувся сад, поруч з оборонною лінією в межах сучасних кварталів між вул. Першотравнева та Кірова. Ще один сад знаходився за межами міста, на нижній береговій терасі лиману, на північний захід від Бендерської брами. Декілька невеликих цвинтарів розташовувалися в глибині міської забудови. Майже всі вони прив'язані до культових споруд. Так, на розі нинішніх вул. Калініна і Ушакова, за історичними планами локалізована мечеть з невеликим мазаром на захід від неї (район сучасної школи № 1). Інше мусульманське кладовище XVI-XVIII ст. [296, с. 8; 324, с. 70-72] розкинулося безпосередньо біля фортеці, на відкритій місцевості, на південний схід від веж № 1-3 Військового двору. Окремі цвинтарі були і при двох церквах по вул. Попова: вірменської (Успіння Богородиці) та грецької (Св. Іоанна Предтечі). На теренах Цивільного двору фортеці кілька десятків поховань дотурецького періоду було зафіксовано на захід від залишків православного храму в ході археологічних робіт під керівництвом Г. Г. Мезенцевої [324, с. 83-89]. Після взяття турками Білгорода (1484 р.) на місці цієї церкви побудована мечеть Баязида II [96, с. 38]. На плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. вона позначена як «Султанська мечеть» [323, с. 39, рис. 6].

Про наявність ще одного невеликого християнського цвинтаря XV ст. всередині фортеці свідчать розкопки Г. Авакяна біля східного муру цитаделі, де під вікном апсиди цитадельного храму виявлені поховання [533, р. 65. fig 39]⁹⁹.

Мечетей в зазначений період у фортеці налічувалося мінімум сім. На прилеглий території, в межах найближчої міської забудови – чотири. Але не всі з них функціонували одночасно. Так, мечеть в південній частині Торгового двору зображена на акварелі М. М. Іванова 1790 р. [17; 323, с. 262-269], але на плані Ф. Кауффера 1793 р. на місці споруди вже позначений сад. Судячи з однотонної заливки, він простягався від вежі № 20 до вежі № 22 та від решти території двору був відокремлений огорожею [323, с. 39-40, 262].

Серед будівель громадського характеру привертає увагу будівля суду (на північний захід від вірменського кварталу), адміністративний будинок а також кілька мечетей: Мустафа джамі, мечеть Дагістанлі Алі-паші, мечеть Свинцева (вказівка на тип покрівлі), Хан джамі (Ханська мечеть?).

Пристань розташовувалася на північному сході від фортеці, між сучасними причалами № 1 та № 2. На плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. вона підписана як «Константинопольська (Стамбульська) пристань». Вище неї, як мінімум у 1789 р., існувала будівля митниці. В. Дзедушицький повідомляє про аккерманську митницю наступна: «Шеф митниці є свого роду політичним керівником цього місця в Аккермані. Важко здогадатися, що це порт саме для торговців» [129, р. 242].

До пристані з плато вів узвіз тальвегом балки (збігається з початком нинішньої вул. Ушакова). На східній стороні спуску до порту, на розі сучасних вул. Попова і Ушакова, був великий хамам Султан Селім (будова XVI ст.). У кварталі навпроти нього, парною стороною вул. Попова,

⁹⁹ Розташування храму в цитаделі Білгорода на другому поверсі має аналоги в Хотині [536], в Сучаві, та Тиргу-Нямц.

розташовувалася Хан джамі, яка на плані Кауффера від 27 липня 1793 р. позначена вже у вигляді руїн.

В цілому, у 1790-х рр. в Аккермані функціонували три портові пристані, на південний схід від фортеці, в межах міста. Вони підписані як причал Джебі огли, причал Очаківський і Стамбульський. Назви останніх двох, мабуть, пов'язані з гідронімами: Очаківське і Царгородське гирла, які з'єднували з морем Дністровський лиман. Ці назви використовуються й в «Описі землі Едісан» Ф. де Волана 1792 р. [21, с. 80]. Причал Очаківський розташовувався під грецькою церквою; до нього, судячи з опису В. Дзедушицького, приставав його корабель у 1785 р. [129, р. 242]. З трьох причалів лише Стамбульський дубльований французьким підписом: *Echelle*, що підкреслює його портове значення. Старовинне значення цього слова (з 1654 р.) позначає торгове місце на деяких узбережжях в портах Туреччини, Лівану, а також місце для установки трапу [594, р. 595].

До 1793 р. на еспланаді перед фортецею з південно-східного боку (біля вежі № 11) з'являється гласіс. У 1770 р. російськими військами під час облоги фортеці були споруджені дві батареї напроти веж № 15-17. Існування однієї з цих батарей вплинуло на формування сучасного плану міста – вздовж абрису споруди пролягла західна частина вул. Ушакова.

Все місто периметром було обнесене валом і ровом. Ф. Кауффер в експлікації називає рів «поганим», характеризуючи його оборонні якості вкрай низько. Рів був споруджений напередодні російсько-турецької війни 1787-1791 рр. На планах фортеці і міста 1770 р., 1774 р. та 1777 р. зовнішньої оборонної лінії ще немає [627, fig. 2-3]. Вона з'являється лише на плані 1789 р. [627, р. 68. fig. 2.4] На заході і південному сході рів упирається у берег лиману. Із зовнішнього боку укріплень також позначені сади Аккермана та виноградники «уздовж дороги на Кілію». Сади і кладовища також були організовані з внутрішнього боку міської межі в південній і південно-західній частинах міста. Низинна частина берега, де до

лиману виходить західне гирло зовнішнього рову, позначена як місцевість, що поросла очеретом.

Кардинальному переплануванню місто піддалося після затвердження 24 травня 1841 р. Генерального плану Аккермана [627, р. 68. fig. 3.29; 54]. До його основи було покладено прямокутну квартальну сітку з радіальними магістралями по периметру і трьома основними променевими вулицями, які розходяться від фортеці до периферії міста. На значній ділянці (від вул. Держинського до Шабської) межа міста, згідно з новим планом, збігається з лінією зовнішніх укріплень міста османського періоду. Вільною від забудови у першій пол. XIX ст. показана територія мусульманського мазару в південно-західній частині міста. Прямою лінією через нього прокладено магістраль сучасної вулиці Ізмаїльської, яка повторює колишній маршрут в'їзду до Аккермана з боку Бендер.

Цікаво, що деяке турецьке міське населення зберігалось у місті майже до середини 1840-х рр. Ю. Крашевський описує «останнього турка Аккермана» [131, с. 250-251], а на малюнках К. Боссолі, якій вів художню хронічку екскурсії членів Одеського товариства старожитностей у 1838 р. в Аккермані, відображено турка в чалмі, який супроводжує групу [323, с. 79, 82-83]. Проте про турецьке населення ані слова в офіційній характеристиці міста 1815 р.: «Аккерманські мешканці всі складаються суцільно з купецтва. Найбільше греків, вірмен, молдаван малоросіян і болгар» [43, с. 232].

Цивільна забудова Аккермана була розділена на дві нерівні частини: в межах фортечних стін (яка називалася «містом» *la ville*) та поза ними (передмістя, форштадт) [345, с. 327; 139, р. 180]. Е. Челебі всередині фортечних стін нарахував півтори тисячі будинків [96, с. 36], що здається неправдоподібним. У межах фортеці розташовувалася, мабуть, «елітна» забудова османського Аккермана (для молдавського періоду також). Тут функціонувала найбільша міська мечеть, лазня, будинки цивільної та військової адміністрації (яничарський ага, будинок паші). Тут спостерігалася

найвища концентрація мечетей у місті. Навіть тюрбе однієї невідомої, але явно шанованої персони, також розташовувалося в межах міських стін [127].

На першому автентичному історичному зображенні фортеці 1770 р. [323, с. 28-29] внутрішніх цивільних будівель куди менше, ніж назвав Е. Челебі. Серед них всього сім двоповерхових. Кам'яних будівель всього п'ять, з яких лише одна світського призначення (додаток Б, рис. 3). Починаючи з цього часу, міський план більш-менш детально показаний майже на всіх картографічних зображеннях фортеці і міста Аккерман другої половини XVIII ст., які введені до наукового обігу. Але найбільш унікальним, з точки зору інформативності, є план 23 червня 1793 р. авторства Ф. Кауффера [323, с. 39-41]. Це перший план міста з серії картографічних документів, виконаних інженером [345, с. 333]. Ситуаційний за основою, але з проектним доповненням. Він був створений як підоснова для проекту майбутньої фортеці бастионного типу (з 6 бастионами), яка б перетворила стару середньовічну фортецю на велику цитадель в середині нового оборонного комплексу.

Проекту Ф. Кауффера так і не судилося бути втіленим у життя. Замість дорогої кардинальної реконструкції фортеці влада зважилася на скромну за витратами модернізацію окремих ділянок старих укріплень. Тому особливу увагу Ф. Кауффер в експлікації приділяє обороноздатності фортифікаційного ансамблю.

Відповідно до зауважень інженера, вежі № 15, 17, 19 і 30, а також батареї біля веж № 11 та веж № 9, 10, 3, перебудовані у період між 1774 та 1787 рр. На плані вони відзначені як артилерійські платформи. Їх оборонні властивості французький інженер оцінює негативно. Вежа № 7 показана прямокутною, хоча була спочатку багатокутною в плані, а у 1798 р. стала трикутною після масштабної модернізації фортеці. Напівбашти у рові № 19.1 і № 20.1 (додаток Б, рис. 6), які є на планах 1770 р. і відомі зараз, у Ф. Кауффера відсутні.

Цейхгауз, що примикає до башти (платформи) № 19, ймовірно, також збудований напередодні війни 1787-1791 рр. Артилерійська батарея з 4 гарматами на кожній з двох сторін перебувала на момент створення плану лише навколо вежі № 11. Це єдина з шести батарей фортеці, що виникла до модернізації 1798 р. В цей період поки ще не перетворений на батарею Водний барбакан – у ньому функціонує виїзд до лиману через «Водяну браму».

Дорога від нього веде до Цивільного двору через надбрамну вежу № 22. Стіну Торгового двору вздовж берега підпирають 5 контрфорсів – в північній частині (ближче до барбакану). Решта 3 – в південній частині, з'явилися у 1798 р., в результаті перебудови цього відрізка стіни при спорудженні артилерійської батареї біля вежі № 27. Ця споруда названа турками «Вежею воєначальників». Вежа № 28 також мала своє власне ім'я: «Вежа сухарів». Ймовірно, вона використовувалася, як сховище запасів галет (сухарів) для фортечної залоги. Вежа № 6 названа на плані «Великою брамою». Біля вежі № 25, з боку Військового двору, відзначена прямокутна в плані підземна цистерна, яка збереглася до сьогодні (додаток Б, рис. 32).

Напрямок на північ вказаний по лінії, прокладеній через вежу № 11, а також західну стіну головної Султанської мечеті та вежу № 26. Він не збігається з істинним географічним значенням (зміщення до заходу). На платформі вежі № 29 відзначені по три артилерійських позиції з північно-західної і південно-східної сторін і одна – з північно-східної. По боках від Кілійської брами вказана глибина рову у футах. Прилегла до фортеці територія з південно-східної сторони зайнята торговими рядами.

Гласіс перед ними (його залишки й сьогодні видно на території, що примикає до фортеці з півдня) датується періодом до 1793 р. Цитадель підписана Ф. Кауффером як Джебї хане («Оборонна будівля»). Військовий двір – «Внутрішня фортеця», Цивільний двір – «Зовнішня фортеця». Торговий двір – без назви. На плато над портом, на північний схід від фортеці, на території навпроти веж № 2-4, позначений пустир, в той час як

на плані 1770 р. тут відмічено кладовище (додаток Б, рис. 1; 3; 26), зафіксоване археологами [510, с. 88; 296, с. 8]. У Цивільному дворі, на північний захід від Кілійської брами, показана велика прямокутна за планом будівля. На малюнку К. Боссолі 1838 р. на її місці знаходиться вже інша споруда, з класичним портиком, яку на плані Е. Р. Штерна підписано як «колишнє казначейство» [508, с. 33].

На південному фронті двору вежу № 17 показано у вигляді напівбастіону з артилерійськими позиціями. Це узгоджується з її зображенням на акварелі М. М. Іванова 1790 р. Вежа № 22 автором плану позначена як «брама». Між вежами № 24 і № 25 західна стіна Військового двору показана без контрфорсів (які є сьогодні), що може вказувати на перебудову цієї лінії стін двору після 1798 р. Судячи з синього кольору рову, в ньому перебувала вода на період складання плану. У південно-західній та південній частинах рову подано пояснення щодо його глибини і ширини в футах. Так звана «Внутрішня фортеця» (Військовий двір) показана майже без споруд (за винятком єдиної будівлі). У Торговому дворі також знаходиться одна споруда (лазня). Південна частина двору підписана як «сади».

Не відображено і мечеть, яка присутня на акварелі М. М. Іванова 1790 р. (додаток Б, рис. 2). Культові споруди турецького періоду представлені кількома мечетями. У південно-східній частині двору – Мечеть священної заповіді (Месджед Шаріф). У центрі, зі зміщенням на південь будинок командира яничар. Недалеко від нього, на захід – руїни ще якоїсь мечеті. Нарешті, ще одну мечеть – Нахче джамі, показано в західній частині двору, біля стіни. На північ від неї, між вежами № 22 і 23, пунктиром позначено руїни круглої в плані будівлі, яка функціонувала ще у 1770 р. (тюрбе) (додаток Б, рис. 1; 3). Головна і найбільша міська мечеть розташовувалася в північній частині Цивільного двору, з мінаретом біля розділювальної стіни. Схоже, саме її мав на увазі Е. Челебі, коли говорив про мечеть султана Баязида II [96, с. 36]. На плані Аккермана 1793 р. ця споруда

дійсно значиться як – *جامعی حنکار* Султанська мечеть (حنکار – титул султана).

Ця оригінальна назва мечеті – Султан Баязид джамі, збереглася на епіграфічній пам'ятці з фондів ХОКМ. Мова йде про унікальну епіграфічну пам'ятку – надгробну мармурову стелу з ім'ям імама Халіл-ефенді, що мала завершення у вигляді чалми [635, р. 30-31] (додаток Б, рис. 33). Розміри плити: висота 125 см, ширина – 31 см. Напис складається з 10 рядків без пошкоджень, одинадцята майже повністю знищена. На жаль, останній рядок з датою не зберігся. Переклад тексту російською мовою виконаний М. І. Веселовським [354, с. 23-24]. Перше фото стели та короткий опис введено до наукового обігу А. В. Костенко [293, с. 563-564].

Текст¹⁰⁰:

حوالباقي
 كمال معرفتله فضليله باغ ادبياده
 اير شمشدي قولنه كلزار معناده
 بقاسي اولمامق دهرک وضعيدر حالاً
 کرکدر چشم عبرت کنج و پير اعلا و ادناه
 کلوب بر فاتحه قيلدي تسلي مزده هاتيف
 بحمد الله بي شپهه ماقامي جنت و اعلاده
 الغازي سلطان بيازيد
 ولينك جامع شريف امامي مرحوم
 خليل افندي ابن الحاج عثمان

Переклад:

Він [Аллах] вічний!

Досконалістю знань і своєю перевагою в саду утворених

Він досяг (слова?) у квітнику думок

Відсутність вічності – це властивість світу. Тепер

Потрібно око спостереження молодим і старим, вищим і нижчим.

Прийшовши, поет прочитав молитву, як втішну звістку

Хвала Аллаху: без сумніву, його місце у вищому раю.

Імам священної мечеті

¹⁰⁰ Прочитання: доктор М. Тютюнджю.

«Ель-газі султан Баязид-Велі»
 покійний Халіл-ефенді, син Хаджі Османа
 (душі його прочитай молитву)

Різьблення виконане на високому професійному рівні. Бездоганне каліграфічне виконання. Почерк насх, мова османська. Головний убір на плиті зберігся. Відноситься до типу катібі. Цей елемент на надгробних стелах відображає інформацію про освіту і професію померлого [534, р. 115-117]. Убір катібі носили освічені люди, які брали участь в роботах з письмовими документами: хронографи, каліграфи, державні чиновники або клірики. Більшість державних діячів носили саме такий головний убір, тому їх кам'яні копії можна знайти майже на всіх кладовищах Туреччини.

У Північно-Західному Причорномор'ї в османський період існувало лише дві мечеті з назвою на честь султана Баязида II – у Кілії та Аккермані [96, с. 32; 628, р. 106-108; 323, с. 45]. Султан приєднав ці міста у 1484 р. до своїх володінь та заснував мечеті всередині фортечних огорож на місці колишніх православних храмів [324, с. 80; 628, р. 106].

З огляду на те, що розглянута стела передана до Херсонського музею І. А. Стемпковським з Тирасполя [354, с. 23-24, 39], то її походження можна пов'язати лише з найближчим Аккерманом. У Бендерах великий населений пункт з'являється вже після правління Баязида II [301, с. 250], а Кілія віддалена від Тирасполя на 150 км.

Е. Челебі повідомляє, що мечеть Баязида-Велі в Аккермані була «приємного вигляду, з одним мінаретом» і розташовувалась «всередині фортеці». Фундаменти цієї споруди були досліджені археологами у 1977-1982 рр. та 2017 р. [324, с. 80-89; 474] (додаток Б, рис. 34; 35). Це одна з найбільших середньовічних мечетей у Північному Причорномор'ї. Площа – 400 кв. м. Її мінарет зберігся дотепер, але є вторинним, збудованим, мабуть, у третій чверті XVIII ст. Фундаменти першого мінарету виявила експедиція Г. Г. Мезенцевої. Він примикав до південної стіни, ближче до західного кута (додаток Б, рис. 37).

За результатами проведених розкопок невирішеним залишається питання локалізації входу у споруду. Північна стіна – традиційна для його розташування у мечетях, розчищена повністю розкопками 2017 р. але слідів входу не виявлено. Не виключено, що він розташовувався в західній стіні, що також зустрічається (хоча й не часто) в історії мусульманської культової архітектури. Це впливає з зображення мечеті Аккермана на плані Ф. Кауффера 1793 р., який виправлений і доповнений в російський період з урахуванням розміщення у будівлі православного храму (додаток Б, рис. 1) [317, с. 48].

Судячи з розташування двосхилого даху, поздовжня вісь церкви має меридіональний напрям. Зі сходу до будівлі прибудовано апсиду (показана на плані). Така організація входу може пояснити дещо незвичайне розташування мінарету – біля південно-західного кута будівлі. Мінарет зазвичай розміщувався при вході до мечеті. Вхід з північного боку був би занадто близьким до башти № 26 та фортечної розділювальної стіни (на відстані лише 3,5 м). Це закривало б панораму вхідної галереї та робило незручним доступ до входу віруючих.

Причиною такого дещо незвичного плану Султанської мечеті (Баязида II) в Аккермані слугував вибір засновниками місця її розташування. У ініціатора будівництва було бажання побудувати будівлю саме на цьому місці – на руїнах центрального православного храму фортечного комплексу. Через таке розміщення у запланованих розмірах (20×20 м) будівлю затиснуло між розділювальною стіною та дорогою, що вела до Кілійської брами з фортечного двору. Через це мінарет був віддалений від стіни до південно-західного кута споруди для найкращого візуального ефекту. Пошук входу саме в західній стіні, при наявності цих ознак, є логічним.

Кладовище, яке розташовувалося при мечеті, вочевидь, було зруйновано разом з нею у середині 1830-х рр. [334, с. 128]. Розглянута надгробна пам'ятка, напевно, була пов'язана саме з цим мазаром. Його

епітафія є непрямим підтвердженням слів Е. Челебі про існування в Аккермані мечеті Баязида II. Датування надгробка цілком припустимо у межах другої половини XVIII ст., за винятком тих років, коли Аккерман знаходився в руках російської армії (1770-1774 рр. та 1789-1791 рр.).

Відомо кілька зображень цієї мечеті. Перше відноситься до 1770 р., воно явно фантазійне. Мінарет показаний в центрі даху, над гребенем, в стилі мечетей Татарстану. Вхід західний, що могло відображати реальність (додаток Б, рис. 3). Ще одне зображення – на плані Ф. Кауффера 1793 р. з двосхилим дахом та центральною балкою, що перекинута по осі схід-захід, підтверджує західне розташування входу. Зі східного боку споруди показано апсиду (пізній гарнізонний храм) (додаток Б, рис. 1).

Найбільш повне та реалістичне зображення цієї будівлі відноситься до 1789 р. з російського плану-розгортки (додаток Б, рис. 38). Це квадратний в плані будинок. Стіни з двоярусним розташуванням вікон, що характерно для мечетей такого типу. На східній стороні біля північно-східного кута невеликий вхід (другорядного значення). Дах чотирихилий, як на плані 1770 р. Мінарет показаний дещо перебільшеним у розмірах, але його місце (зміщений до південно-західного кута) відповідає дійсності.

В Аккермані досить великою була вірменська громада. Ранній етап історії вірменів Білгорода можна дослідити за даними епіграфіки. Першим непрямим історичним свідченням на користь існування у Білгороді вірменської громади слід визнати грамоту Олександра Доброго від 30 липня 1401 р., в якій молдавський господар дозволяє заснувати в Молдавії вірменську єпископію. Особливо наголошується, що головний вірменський храм воєводства буде розташовуватися у престольній фортеці Сучаві [126, р. 21-22]. Про вірменів Білгорода джерело замовчує. Той же Олександр Добрий у 1418 р. розселяє 3000 вірменських родин по семи молдавських містах. Правда, в джерелі не повідомляється їх назви, неясно, чи міг входити в цей перелік Білгород [616, р. 65-74; 618, р. 26-27]. Однак вже через три роки громада білгородських вірмен згадується у «Записках» Г. де Ланнуа 1421 р.

Фламандський лицар, який побував у місті з дипломатичною місією, ставить у своєму переліку вірменську громаду на третє місце після генуезців та волохів [10, с. 440]. Це перше пряме документальне повідомлення про існування у Білгороді громади вірменів та перша непряма вказівка на ймовірність функціонування в місті вірменської церкви.

Ще одна така непряма вказівка міститься у джерелі 1460 р. [480, с. 279]. Йдеться про меморіал, який зберігається в Центральній вірменській бібліотеці Бухареста. Укладач, єпископ Микола (Nicoghos), в преамбулі повідомляє, що дана книга була розпочата ним у Яссах, а закінчена в «місті Аккерман, року 909 (1460 р.)» [616, р. 65-74]. Звертає увагу використання церковником в період підпорядкування міста Молдавському воєводству саме татарської назви Білгорода (Аккерман/Акчакермен). Теоретично можна припустити, що якщо вірменський єпископ працював в Аккермані над церковною книгою, то він міг робити це тільки при храмі. Але прямих доказів тому немає.

Думки дослідників співпадають щодо міцного та стабільного положення вірменів на півдні Карпато-Дністровських земель у XV ст. Тут були створені великі громади. Вірмени брали участь у будівельних роботах Білгородської фортеці (1440 р.), у військових діях в складі війська Стефана Великого [410, с. 30; 567, р. 89; 343, с. 180-191].

Найдавнішою середньовічною вірменською плитою, з усіх зафіксованих в Аккермані, виявився хачкар 967 р. християнського літочислення, опублікований професором Х. І. Кучук-Іоаннесовим. До наших днів ця пам'ятка епіграфіки не дійшла. Дослідник зробив його єдиний опис без малюнка, тому залишається покладатися на професіоналізм автора знахідки. Напис було вирізано на «маленькому шматку мармуру, у середині якого зображено хрест з написом по обидва боки, права сторона мармуру відбита». Напис сильно фрагментований, розташований в чотири рядки двома колонками [245, с. 78].

Автор знахідки дешифрує деякі скорочення, відновлює втрачені частини тексту і робить переклад російською мовою:

Մըրբ իսշս Յի(շսսսկ Է)

նըսսս Դ. [Դսսթի]

Գրեցսս (?)

Թի. Նժգ.

«Святой хрест у пам'ять Смиренного Д[авида] Написано... року 416».

Найважливіша частина напису – дата, наголошує Х. І. Кучук-Іоаннесов, «не може викликати навіть найменшого сумніву» та «за читання першого, другого та четвертого рядків можна ручатися» [351, с. 64]. Якщо припустити, що при датуванні плити були допущені помилки, то навіть при комбінації з початковою літерою Ն (400), остаточна дата не вийде за межі Х ст. Розшифрування імені у другому рядку «նըսսս Դ. [Դսսթի]» /смиренного Д.[Давида]/ цілком припустима.

Достовірність знахідки не викликає сумніву. Автор явно працював з оригіналом десь на початку 1890-х р. Побічно на це вказує протокол № 44 засідання Східної комісії Імператорського Московського археологічного товариства від 18 жовтня 1894 р., де сказано, що Х. І. Кучук-Іоаннесов влітку того року здійснив поїздку до Бессарабії за дорученням товариства [404, с. 123-124]. Ймовірно, тоді ним і була досліджена вірменська церква Аккермана, а в парафіяльній школі виявлена плита 967 р.

Можливо, приводом відвідати Аккерман стала публікація двома роками раніше професором Київської духовної академії М. І. Петровим у історичному альманасі «Бессарабія» П. М. Батюшкова [167, с. 30, 42] короткої інформації про вірменський храм Аккермана. Він фрагментарно описує тільки дві білгородські плити з храму, причому допускаючи грубі помилки в перекладі і датуванні [167, с. 72]. Тексти цих плит були, напевно, перекладені автору місцевими вірменами (священником або вчителем).

Доступ до плити 967 р. з якоїсь причини М. І. Петрову не відкрили. Або плита просто не була ще відома на той час. Так, Х. І. Кучук-Іоаннесов повідомляє, що вчитель місцевої вірменської парафіяльної школи Айдиньян (Айтінян) деякі плити, що були вмонтовані в огорожу церкви, переніс до будівлі школи.

Під впливом публікації Х. І. Кучук-Іоаннесова румунський історик Г. Гойлав у 1912 р. прямо називає цю плиту «найбільш раннім свідченням у всій джерельній базі історії вірменів» Карпато-Дністровського регіону. Він дає свій варіант перекладу: «Цей хрест вирізаний у 416 р.» (967 р.). Правда, саму плиту автор не бачив [351, с. 63]. Сучасник Г. Гойлава, Л. М. Меліксет-Беков, який вивчав пам'ятні плити вірменського храму Білгорода, нічого не говорить про неї в своїй спеціальній роботі, присвяченій церкві. Про плиту X ст. не пише й Г. Авакян [532, р. 7]. Немає цієї плити і у «Зводі вірменських написів України та Молдови» [16]. Через 70 років після першої згадки хачкару X ст. з Білгорода на нього звертає увагу в своїй статті лише А. Х. Тораманян. Автор називає хачкар «свідком більш раннього періоду» існування культури вірменів Білгорода, «зокрема X-XII ст.». При цьому історик архітектури свідомо дистанціюється від розбору проблем вірменської історії міста X ст., посилаючись на відсутність серед дослідників єдиної думки щодо датування цієї ранньої пам'ятки [480, с. 278].

Тому абсолютно несподіваним виглядає пасаж того ж автора в іншій роботі, опублікованій через 20 років, де він вже прямо заявляє, що «найбільш рання плита церкви відноситься до 967 р.», а також стверджує, що вона «біломармурова, вмурована до північної стіни церкви». Але насправді автор її не бачив, бо при описі пів незважаючи нічної стіни будівлі в іншій частині статті архітектор згадує лише ті дві плити, що збереглися до наших часів, і ніякого хачкару X ст. [478, с. 7, 16-17].

Цієї плити у храмі дослідники не бачили у 1910-х чи 1920-х рр. Тому А. Х. Тораманян повторює варіант дешифрування тексту хачкара авторства Х. І. Кучук-Іоаннесова [478, с. 7]. І якщо датування визнати правильним, то

це буде одна з найдавніших пам'яток вірменської епіграфіки на території України. На жаль, украй мізерна інформація про хачкар не дозволяє зробити скільки-небудь обґрунтовані висновки про існування в X ст. у Білгороді вірменської колонії з власним храмом. Під питанням досі перебуває і сам факт існування міста в цей період. Незважаючи на численні знахідки у Білгороді-Дністровському монет, прикрас, хрестів та енкалпійонів X-XIII ст. [419, с. 155-173], загальноприйнятим вважається час появи Білгорода лише наприкінці XIII ст. [289, с. 307; 411, с. 68; 324, с. 13]. Ця пам'ятка епіграфіки могла бути перевезена до міста на Дністрі та встановлена в церкві набагато пізніше ніж була вироблена.

Щодо кількості вірменських храмів в Аккермані. Дотепер зберігся лише один – Успіння Св. Богородиці, прямокутний в плані, розміром 20,3×8,15 м з двома прибудовами по сторонах вівтарної частини, з апсидою, одним південним притвором і портиком на чотирьох колонах із заходу. Храм розташований у кварталі на перетині сучасних вулиць Кутузова та Л. Попова, за 390 м на південний схід від фортеці (від вежі № 11). За 110 м на північ від нього розташована т. зв. грецька церква. Від сучасного краю верхньої, корінної тераси берега лиману храм стоїть у 101 м на північний захід [298; 330].

У периметрі стін шість приміщень: А – північний великий приділ, В – північний малий приділ, С – південний малий приділ, D – південний великий приділ, E – неф, F – великий південний притвор (додаток Б, рис. 39; 40). Висота стін центрального нефу над рівнем сучасної денної поверхні складає 3 м. Рівень підлоги залягає нижче сучасної денної поверхні на 2,6 м (біля північної стіни) та 2 м з південного боку. Різниця між сучасним рівнем бруківки вул. Кутузова та підлогою нефа становить 1,5 м. Споруда заглиблена у землю через заборону турків на будівництво нових храмів у класичному вигляді, що зачіпають погляди правовірних (додаток Б, рис. 41-44).

Час появи храму точно не визначено, але напівпідземне розташування дає змогу віднести його до османського періоду. Дата його будівництва в роботах різних дослідників варіюється від XIV – чи середини XV ст. до 1830-х рр. Всі спроби створити будівельну періодизацію споруди спиралися на два типа джерел: епіграфічні та документальні.

«Вірменська церква у Білгороді з'явилася вже у 1384 р.», стверджував румунський історик А. Дж. Сіруні, спираючись на відомості документального джерела, яке вказує, що католикос Теодорос (1389-1392 рр.) своїм кондаком затвердив головою вірменів Львова архієпископа Ованеса, підпорядкувавши його владі також громади Луцька та Манкермана (Києва) [479, с. 279; 15, с. 87; 616, р. 65-74]. Дещо впевненіше з приводу часу заснування храму Успіння Св. Богородиці висловлюється А. Х. Тораманян. Він акцентує увагу на тому, що істотним аргументом у справі визначення дати його появи є свідцтво хроніста XVII ст. Г. Даранагці, прямуючи в цьому за А. Дж. Сіруні. Він висловлює версію про перебудову ймовірного старого грецького храму після передачі його вірменам за часів султана Мехмеда III [480, с. 279].

При цьому, будучи архітектором, основні висновки з періодизації храму А. Х. Тораманян будує на підставі аналізу переважно документальних історичних свідчень. Як єдиний архітектурний аргумент на користь існування в основі плану існуючої церкви раннього грецького храму, наводиться факт її напівпідземного розташування. Появу раннього, грецького храму, дослідник теоретично відносить до 80-90-х рр. XV ст. Адже тільки після захоплення міста турками, як вважає автор, представники християнських громад могли будувати церкви, що заглиблені в землю (символ домінування ісламської влади). Підводячи підсумки, дослідник робить несподіваний висновок: «Порівняльний архітектурний аналіз пам'яток дозволив простежити шлях розвитку архітектури церкви від початкового типового молдавського планувального рішення церкви XV-XVIII ст. до вірменського, з особливо розвиненим вівтарним блоком» [480, с. 280, 292]. Залишається незрозумілою

позиція автора: яка саме церква розглядається ним як попередниця вірменської у Білгороді-Дністровському: грецька чи молдавська?

У своїй наступній роботі автор вже чітко датує час будівництва нинішнього храму кінцем XV – серединою XVI ст., спираючись на пізніше (1634 р.) повідомлення Г. Даранагці [478, с. 10]. Різні думки з приводу дати будівництва пам'ятки висловлювалися, починаючи з останніх десятиліть XIX ст. Але всі накопичені за століття аргументи не переконали колектив авторів «синоптичного» історико-архітектурного видання: «Пам'ятки містобудування та архітектури УРСР», де з приводу вірменського храму Білгорода йдеться: «Точна дата побудови не встановлена» [385, с. 266]. Одним з останніх дослідників, який знову порушив питання будівельної періодизації вірменського храму Білгорода є молдавський історик архітектури Т. П. Нестерова [598].

Обстеживши храм, вона назвала його дуже простим в плані, але з явними ознаками перебудови вівтарної частини і подовження його осі на захід. Т. П. Нестерова виділяє контур прямокутного первісного храму. Його «прості» пропорції дослідниця вважає «типовими» саме для місцевої молдавської культової архітектури XV-XVIII ст. З огляду на широкий діапазон датування т. зв. «Молдавського» храму, Т. П. Нестерова позначає «єдиний критерій» його ідентифікації – факт заглибленого розташування. Саме це дозволяє автору відносити споруду до другої половини XIV – першої половини XV ст. [598].

Отже, в історіографії найбільш міцно закріпилася думка, що перша пряма вказівка на появу у Білгороді нинішньої вірменської церкви міститься в повідомленні вірменського хроніста Г. Даранагці [480, с. 279]. У 1634 р. він був присутній на судовому процесі в Константинополі. Представник турецького суду, звернувшись до вірменів-служителів церкви Аккермана, запитав: «Чи не ви є послідовники тих вірменів, яких султан Мехмед привіз до Константинополя з Аккермана у заслання? Церква, якою ви володієте, (султан Мехмед) взяв у греків і подарував її вам» [617, р. 18-19].

Незважаючи на повну ясність даного повідомлення А. Х. Тораманян чомусь трактує його як «згадку про грецьке походження нинішньої вірменської церкви» Аккермана [480, с. 279]. Але з тексту випливає, що Мехмед III (1595-1603 рр.) подарував церкву вірменам, які живуть в Константинополі, а не в Аккермані. Тому першим прямим документальним свідченням про існування в місті на Дністрі вірменської церкви слід визнати свідоцтво керівника місії католицького ордену театинців Луїджі Марія Пиду де Сент-Олона. У 1664 р., через 34 роки після створення Львівської вірмено-католицької архієпархії, місія прибула до Львова задля пропагандистської роботи серед українських вірмен. У своїх звітах місіонери розповідають про «виправлення» ними вірменських церковних книг, що не відповідали догмам католицизму, та про контроль над виданням нових книг. Луї Марія Пиду у 1669 р. буквально повідомляє про те, що в Молдавії організовані різні релігійні вірменські «ділянки», в кожній з яких є по одній церкві. Серед інших «ділянок» він згадує і Аккерман як центр релігійного округу [532, р. 6-7].

Протягом всього XVIII ст. історія вірменського храму Успіння Св. Богородиці ніяк не відбивається у писемних джерелах. Проте збереглося кілька карт міста другої половини століття, за якими можна бачити загальний план храму. На початку січня 1829 р. єпископом вірменської єпархії Нерсесом було подано прохання до бессарабського цивільного губернатора Є. М. Голубцова «про добудову вірменської церкви в Аккермані». У тексті цього важливого документа Нерсес визнає, що «невідомо коли побудовано вірменського сповідання церкву, але судячи за переказами, вона здавна існує, вважають, що навіть близько 300 років» [479, с. 190-191]. У 1843 р. церкву відвідав Юзеф Крашевський, залишивши її опис, який відображає той вигляд храму, який відомий сьогодні [131, р. 250-251].

Оскільки писемні джерела не дають вичерпної відповіді на питання: коли з'явилася ця церква, особливого значення набувають результати архітектурного аналізу споруди, що був свого часу проведений автором цих

рядків. Храм належить до церков зального типу з одним нефом. Будівля в плані нагадує літеру «Т» з двома входами (західний та південний). Неф формує основний об'єм будівлі. З боків до апсиди прилягають два внутрішніх (малих) і два зовнішніх (великих) приміщення А, В (з півночі) і С, D (з півдня). Найбільш архаїчна частина – вівтарний блок в межах приміщень В і С. Дві малі ризниці по боках від вівтаря з'явилися разом з апсидою. Західна межа первісного храму проходила на широті західної стінки південного притвору. Перший, південний вхід до будівлі розташовувався, як видно, там, де і зараз. Можливо, ще один вхід був влаштований у західній стіні, яку згодом зруйновано.

У першій чверті ХІХ ст. притвор біля південного входу перебудували. Квадратна в плані споруда з декоруванням по фасаду в стилі класицизму, домінує в висотному відношенні над всім храмом і наводить на думку про незакінчену дзвіницю. Причому, близькою за планом до дзвіниці ХІХ ст. сусідньої грецької церкви. В обох цих будівлях в першому ярусі розташований вхід до храму. Збігаються й розміри. Притвор вірменської церкви: 6,4×6,4 м, дзвіниця грецької – 6,3×6,4 м. Товщина стін першого ярусу в обох випадках – 1,06 м. Висота від підлоги до шелиги склепіння кам'яного між'ярусного перекриття – 5,47 м (вірменська церква) та 5,21 м (грецька церква – з урахуванням сучасної дощатої підлоги на дерев'яних лагах).

Подібні дзвіниці можна бачити і на прикладі інших вірменських храмів Бессарабії. Так, до вірменського храму 1804 р. у Кишиневі з заходу прибудовано таку ж споруду над входом, що нагадує за планом і розмірами (6,5×7 м) дзвіницю церкви Аккермана. Дзвіницю розміром 5×5 м було прибудовано до вірменського храму ХVІІ-ХVІІІ ст. в Ізмаїлі (сьогодні не існує). Дзвіниці і у вірменських церквах Хотина, Григоріополі та Кілії (ХVІІ-ХVІІІ ст.) були прибудовані з західної сторони, мали два або чотири поверхи [479 с. 207-208].

Південний (D) і північний (A) приділи різних часів. Між ними є відмінності: приміщення D витягнуто за лінією С-3. Ділянку стику південного притвору зі східною стіною храму виконано недбало, з помилкою, яка призвела до утворення уступу у 10 см на зовнішньому фасаді.

Про більш ранню появу приміщення D свідчить також і його функціональне призначення. Це була ризниця, приміщення з підсобними функціями, в якому зберігається одяг настоятеля храму та служителів. Північний приділ виконує функції сховища (сакристії) або баптистерію (у випадку з вірменським храмом Аккермана ці функції були поєднані). Для зручностей церковної служби першим звели саме південний приділ як найбільш необхідній і функціонально важливий (додаток Б, рис. 45).

Весь період модернізації старого храму (будівництво дзвіниці, зведення бічних прибудов, розширення нефу на захід і спорудження портику) зайняло близько 20-ти років (з початку ХІХ ст. до 1827 р.). У тому ж 1827 р. перед вівтарем було піднято рівень солеї. Тоді ж відбулося розширення вікон в центральному нефі, храм відремонтовано, у приміщенні F та на склепіння трансепту нанесено фрески.

Таким чином, протягом усього ХVІ ст. вірменської громади у Білгороді, швидше за все, не існувало. Це могло бути пов'язано із загальним занепадом життя у вірменських громадах Причорномор'я і Криму та відсутність його пожвавлення до самого початку ХVІІ ст. Про будівництво храму в цей період годі й казати. Швидше за все, він з'явився вже до 1650 р. Цим роком датована найстаріша могильна плита, яка розміщена в приміщенні F. Марія Піду свідчить, що у 1669 р. в Аккермані вже точно існує вірменська церква [532, р. 6-7]. Розміри храму також вказують на його пізнє походження. Отже, будівлю слід датувати не раніше першого десятиліття ХVІІ ст. (але до початку 50-х рр.).

Суттєвим джерелознавчим блоком, який пов'язаний з вивченням історії вірменської громади Аккермана, є звід епіграфічних пам'яток. На

рубежі XIX-XX ст. у вірменському храмі Успіння Св. Богородиці та прилеглих будівлях (парафіяльній школі та муруванні церковної огорожі) Х. І. Кучук-Іоаннесовим зафіксовано 42 плити з вірменськими написами. На сьогодні в храмі зафіксовано 16 плит з пам'ятними написами вірменською мовою [245, с. 78]. Майже всі вони присвятні, або надгробні (додаток Б, рис. 46-51), із загальним діапазоном датування від першої половини XV – до кінця XVIII ст. Лише одна з них відноситься до типу будівельних плит з датою 1699 р. (додаток Б, рис. 52).

На трьох плитах, що вмуровані в стіни храму в межах нефу¹⁰¹, спостерігається типологічна спорідненість манери різьблення (1446, 1474 рр. та одна недатована) (додаток Б, рис. 45; 47-49). Їх було вирізано якщо не одним майстром (різниця у датах 28 років), то в одній техніці. Г. Авакян за стилем різьблення плити 1440 р. з фортеці (додаток Б, рис. 8) вважає хачкаром, який дуже близький до плити 1446 р. з храму [532, р. 7].

До цієї ж хронологічної групи можна віднести і т. зв. Недатовану плиту з трансепту храму (рис.178). Згідно за типологією хачкарів, розробленою О. А. Айбабіною на прикладі пам'яток Криму, ця група відноситься до середини XV ст. Її виділяє декор виконаний за певною схемою, яка характерна для плит 1440 р. (з фортеці), а також 1446 р. і 1474 р., та недатованої плити (з церкви). Всі ці хачкари мають загальні риси: зображення трилисників, або листочків на кінцях хрестів, обробка прямими лініями внутрішньої поверхні центрального хреста. Орнамент виконаний в двох рівнях, хрест чотирикутний. Характерною рисою хачкарів цієї хронологічної групи є скромна орнаментация поверхні хрестів [153, с. 48-49].

Певною ознакою групи пам'ятних плит XV ст. з храму є наявність міжрядкових кордонів у текстах (на плитах 1446, 1474 рр. і також на недатованій плиті), у той час як на плитах 1703 та 1699 рр. (додаток Б, рис. 46; 52) вони вже відсутні.

¹⁰¹ Четверта, відкрита Д. А. Давтяном під шаром штукатурки у 2015 р., ще потребує вивчення.

Хачкар без дати з трансепту (додаток Б, рис. 45 п. 3; 49) за типологією О. А. Айбабіної близький до пам'яток середини XV ст. Плита 1446 р. (додаток Б, рис. 45 п. 2; 47) аналогічна за технікою різьби, сюжету та композиції, хачкару 1451 р. з кафінської церкви Св. Сергія, а також хачкару сер. XV ст. з тієї ж церкви. Вочевидь, хачкар з трансепту був встановлений у той же період, що і два інших датованих хачкара центрального нефу [153, с. 71, 74-75, рис. 13.1, 15.3].

Інша група плит (надгробних) знаходиться на паперті біля сходів у приміщенні F (додаток Б, рис. 45). У 1911 р. Л. М. Меліксет-Беков нарахував тут на одну більше. Частина плит фрагментована. Розміри різні. Л. М. Меліксет-Беков дає переклад лише одній з найбільш, на його думку, цікавих епітафій [364]. Г. Авакян публікує переклади чотирьох написів з цього приміщення [532]. Найбільший за розміром текст на плиті у приміщенні F складається з 20 рядків (додаток Б, рис. 45 п. 8; 51). Це епітафія на честь племінника владики Святого Ечміадзинського престолу, архієпископа Данила Баязетського. Судячи з тексту, племінник приїхав до Аккермана, де згодом і помер 21 квітня 1798 р. Г. Авакян підкреслює, що архієпископ Данило – особистість в історії відома. Він став католиком усіх вірмен у 1801 р., а помер у 1806 р. [532, р. 9].

Найбільш рання плита цієї групи з епітафією на честь вчителя Ованеса датується 1650 р. (додаток Б, рис. 45 п.7). Поруч з нею – плита з епітафією на честь якогось вихідця з Танакерту і датою 1743 р. Ця плита прикрашена гарним рельєфом у вигляді букету в глечуку та двома стилізованими кипарисами з боків (додаток Б, рис. 45 п. 6; 50). Ближче до виходу – плита з датою 1759 р. і короткою епітафією про поховання ще одного вихідця з Танакерту [532, р. 9]. Інша плита з приміщення F датована 1749 р. [478, с. 23].

Біля західного входу до храму, із зовнішнього боку, в підлозі біля порогу розташовані дві надгробні плити: одна з короткою епітафією і датою 1719 р., друга з датою 1713 р. Обидва похованих родом з Єрвану [532].

А. Х. Тораманян вказував на важливість епіграфічних пам'яток у справі вирішення питання про кількість церков у середньовічному Білгороді (Аккермані) та часу їх функціонування і появи [480, с. 278, 280]. Л. М. Меліксет-Беков звертає увагу, що написи повні помилок. Використовується суміш вірменської книжкової мови з місцевим діалектом. Зміст епітафій шаблонний [364, с. 18]. Всі написи поминального характеру за винятком однієї, будівельної 1699 р.

Г. Авакян зазначає, що з 38 досліджених написів [532, с. 3] три датуються XV ст., п'ять належать до XVII ст. (друга половина), двадцять вісім – до XVIII ст. і одна – до початку XIX ст. Не зафіксовано жодної плити XVI ст. Дослідник пояснює це раптовим припиненням діяльності вірменської громади регіону внаслідок турецького вторгнення 1484 р. і регулярних нападів козаків на місто протягом двох наступних століть. Але вже на початку XVII ст. починається період війн у самій Вірменії, який викликав новий потік емігрантів до Північно-Західного Причорномор'я [150, с. 15].

Із загальної кількості плит XVIII ст. більшість припадає на 1710-ті та 1760-ті рр. (по 6 плит). На третьому місці за чисельністю плити 1740-х рр. Немає жодної плити 1770-х та 1780-х рр. Г. Авакян робить важливе спостереження: більшість емігрантів Аккермана походять з сіл Єреванської губернії, головним чином з села Танакерт. Це свідчить про деяку традицію серед вірменських переселенців у виборі місць поселення [150, с. 18]. Незважаючи на такий представницький звід епіграфічних матеріалів, що походять з храму, у середині XX ст. А. Дж. Сіруні змушений був констатувати, що «ктитори [існуючої] вірменської церкви Білгорода залишаються невідомими» [618, р. 62].

У 1747 р. М. Бжшкянц залишає важливе повідомлення: «Знов оновлений опис скарбниці, записаний у 1747 р. в приморському місті Аккерман, в сінях храмів трьох святих: Успіння Св. Богородиці, Св. Авксентія і Св. Іоанна Богослова» [150, с. 24; 480, с. 279]. Виникає питання:

згадані назви стосуються трьох різних храмів, чи до прибудов одного, існуючого сьогодні храму?

У контексті цього повідомлення слід розглянути текст пам'ятної будівельної плити з датою 1699 р. Він присвячений закінченню будівництва якоїсь церкви Св. Авксентія. Плита вмурована у південному притворі теперішнього храму Успіння Св. Богородиці (п. 5). Виготовлена з чорного мармуру (додаток Б, рис. 52). Розміри: 1×0,5 м, товщина – 0,15 м. Поверхня відшліфована. Різьба виконана технікою сграфіто і побілена. Текст складається з 4-х рядків і займає центральну композицію. По боках від нього, в верхніх кутах, у квадратних рамках вирізано два хреста з написами навколо них. Плита поставлена на торець на кам'яний вівтар (який являє собою прямокутну плиту, горизонтально встановлену на колону). Будівельним розчином прикріплена до стін. Переклад [364, с. 20-21]: «Волею безсмертного Бога, ми аккерманський народ і купці, побудували церкву Св. Авксентія утриманням верховного архімандрита Афанасія. Просимо пом'янути його в Бозі. Року 1148 (1699 р.). Святий хрест – пам'ять дячка Карапета. Святий хрест – хранитель Айтїна».

Г. Авакян дає дещо інший варіант перекладу цього напису: «...побудували цю церкву Св. Авксентія з архімандритом Атанасом з Цаїру...». Він вважає, що архімандрит Атанас приїхав до Білгорода з Вірменії в середині XVII століття. В ту епоху посилювався потік емігрантів з Вірменії до Північно-Західного Причорномор'я [532, р. 4-5].

У північному приділі храму (п. 4) на кам'яному вівтарі встановлено іншу плиту, білого мармуру з текстом 1703 р. Її дещо незвичайна трикутна форма наводить на думку про первинне розміщення на фронтоні. Розміри: 0,9×0,38 м, товщина – 0,15 м. Поверхня відшліфована. Різьблення рельєфне (додаток Б, рис. 46). Переклад [364, с. 20-21]: «камінь цей – пам'ять брата танакертського, ходжа Месроб Багатура, в притворі Св. Іоанна. Господь-бог Ісус Христос, року 1052 (1603)». А. Х. Тораманян дещо коригує переклад, вказуючи, що в написі мається на увазі «вхід до церкви Св. Іоанна», а не на

вівтар, і дає правильне прочитання дати: 1152 (1703 р.). Він аргументує це тим, що в «історичній Вірменії» вхідне приміщення, як напівкультова будівля, не носило назв храмів. Дослідник припускає, що плита могла бути встановлена після закінчення реконструкції Аккерманської церкви (будівництво вівтаря і притворів) [480, с. 281, 283, 291].

Спираючись на тексти двох плит (1703 та 1699 рр.), Л. М. Меліксет-Беков наполягав на існуванні в Аккермані османського періоду трьох різних вірменських храмів. Він приходить до висновку, що церква Св. Авксентія у Білгороді зникла до початку ХІХ ст. Але нинішня церква Успіння Св. Богородиці вже точно існувала у 1747 р. [364, с. 8-9].

Йому заперечує Г. Авакян, зауваживши, що від двох інших церков мали зберегтися б хоч якісь сліди. Марія Луїджі Піду у 1669 р. говорить лише про одну вірменську церкву в Аккермані [160, с. 24; 532, р. 6-7]. Кількома роками раніше Ф. Кирика спробував пояснити відсутність матеріальних слідів двох храмів ерозією берегових схилів, на яких вони, можливо, стояли [280]. Г. Авакян вважає, що в тексті опису йдеться все-таки про будівництво прибудови, а не церкви, таким чином датуючи за датою плити 1699 р. один з будівельних періодів вірменської церкви Аккермана [532, р. 5].

Існування в місті османського періоду лише одного вірменського храму допускає М. О. Шлапак, висловлюючи думку, що нинішній храм носив ім'я Св. Авксентія, а пізніше отримав ще два престоли: на честь Св. Іоанна і на честь Успіння Св. Богородиці [488, с. 74].

Ф. Кіріка та В. І. Курдиновський наполягають на існуванні в Аккермані трьох храмів. Два з них (Св. Авксентія і Св. Іоанна) могли бути знищені у зв'язку з переселенням більшості вірменів до Григоріополя у 1792 р. Зокрема, Ф. Кіріка припустив, що після їх закриття престоли церков Св. Іоанна та Св. Авксентія були перенесені до теперішньої церкви, де для них були виділені окремі вівтарі. З цього моменту церква стала

трьохпрестольною (не пізніше 1820-х рр.), у період між складанням опису скарбниці і візитом М. Бжшкянца до Аккермана [280].

А. Х. Тораманян переселення вірменів до Григоріополя вважав сумнівним приводом для ліквідації двох церков. Датуючи 1699 р. реконструкцію вівтарного блоку церкви, більш ранню частину споруди він виділяв у нефі, датуючи її XV ст. [480, с. 285].

На факті колись проведеної реконструкції східної частини храму наполягав й В. І. Курдиновський. Але тільки не всієї одночасно, а лише великих бічних прибудов. Його думка ґрунтувалася на чисто планувальних особливостях цих двох бічних будівель: якщо вони виведені від апсиди, знаходяться поза її меж, то і створені вони пізніше неї [480, с. 286].

У безпосередньому зв'язку з переселенням вірменів з Григоріополя до Аккермана в першій третині XIX ст. ставив факт заснування храму і М. І. Петров. Він вважав, що церква могла з'явитися після 1831 р., оскільки вірмени мали «відразу після переселення спорудити і церкву» [167, с. 82].

Дійсно, у 1831 р. вірменська громада відкрила в Аккермані початкову школу, яка розташовувалася на прилеглий до нинішньої церкви території [167, с. 159]. Але про будівництво храму в цей момент говорити не доводиться. Це не узгоджується з більш ранніми повідомленнями Нерсеса [479, с. 190-191] та М. Бжшкянца [480, с. 279-280].

Спираючись на свідчення останнього, М. І. Петров також прийшов до висновку про колишнє існування в місті відразу трьох церков, дві з яких не збереглися. Вперше він публікує фотографію південного фасаду церкви, а також одним з перших вводить до наукового обігу переклади текстів мармурових плит XV ст. (і помиляється на рік при датуванні обох) [167, с. 82, прим. 29].

Вельми обережно висловився з приводу часу появи в Аккермані існуючої вірменської церкви, О. О. Кочубинський. Спеціально храмом він ніколи не займався, але назвав будівлю «свідком турецької епохи» [295, с.

21]. Як відомо, «турецька епоха у Білгороді (Аккермані) тривала з 1484 р. до 1806 р.

Не говорить нічого певного з приводу часу заснування церкви Успіння Св. Богородиці і Л. М. Меліксет-Беков. Проте підкреслює, що якась культова споруда у Білгороді існувала вже у XV ст. (не обов'язково саме цей храм), оскільки вмонтовані в стіни церкви хачкари 1446 та 1474 рр. дають чітку вказівку на існування тут вірменської громади в цей період [364, с. 5, 13].

Це співпадає з думкою А. Дж. Сіруні, який теоретично відносив можливість появи першої вірменської церкви у Білгороді до 1384 р., коли Теодорос призначений архієпископом вірменів Львова, з підпорядкуванням йому також вірменів Аккермана. Але румунський історик не наполягає на тому, що та церква могла зберегтися до наших днів [616, р. 68-73].

З приводу невизначеності у пошуках дати заснування нинішньої церкви висловився також і Г. Авакян: не відома ні дата заснування, ні ктитор. Несподіваним є твердження про те, що «в архітектурі місцевої вірменської церкви немає ані тіні впливу вірменського духу» [150, с. 27-30]. Грунтуючись швидше на інтуїції, ніж на фактичних доказах, дослідник все-таки висуває свою версію датування пам'ятки «Її положення нижче поверхні землі, велика товщина стін, загальний вигляд, який нагадує форму корабля, свідчать про заснування будівлі в епоху, що передує появі в Аккермані генуезців, приблизно у часи татарського панування» тобто у XIV ст. [150, с. 27; 531, р. 72]. Додаючи при цьому з упевненістю, що в першій половині XV ст. храм вже точно існував, оскільки на його стінах зафіксовані плити з відповідними датами (1446 та 1474 рр.). Правда, обмовившись: невідомо, як скоро після заснування церкви вони були вмонтовані до її стін.

Появу вірменів у середньовічному Білгороді румунський дослідник розглядає в тісному зв'язку із львівською громадою. Торговельні відносини Білгорода і Львова добре відображені в письмових джерелах. Вірмени

Львова вже у 1344 р. отримують від Казимира III право на володіння своїми національними судами. На цій підставі Г. Авакян припускає, що вірменська громада могла з'явитися в синхронний період і у Білгороді [531, р. 72]. Непрямим підтвердженням того, на думку дослідника, є нумізматичні знахідки в Аккермані. Йдеться про бронзові монети зі столиці Кілікійської Вірменії, міста Сіс, випущені вірменським царем Хетумом I, які було знайдено на березі лиману, в районі цитаделі. Цей цар правив Кілікійською Вірменією протягом 45 років (1226-1270 рр.). Г. Авакян робить висновок, що подібні знахідки свідчать про високу роль вірменів як торговців в цьому регіоні вже в другій половині XIII ст. [531, р. 72].

Однією з останніх за часом виявлення знахідок вірменської епіграфіки в Аккермані є хачкар, що переданий в дар одеській вірменській церкві Св. Григорія Просвітителя. Його знайшли робітники під час земляних робіт у так званій усипальні Іоанна Нового [245]. Споруда розташована поруч з грецькою церквою.

Хачкар вирізаний на плиті білого мармуру, розміром 32×18 см. Напис розташований в трьох рядках в нижньому полі плити. Верхня, більша частина лицьової площини, зайнята зображенням хреста. Різьба вирізняється простотою. Поверхня навколо хреста носить сліди червоної вохри. Верхня межа різьби над хрестом оформлена у вигляді овального склепіння. Тильна сторона грубо сколота, зі слідами металевих штирів, за допомогою якого плита колись кріпилася на стіні (додаток Б, рис. 53).

Текст:

ԲԱՂԷԽԱՍԷՍԲԽԱ

ՉՍԱՆԱՅԽԱ

ԹՈՒՆԵԻՂՁԱՎԿԻՆ

Переклад¹⁰²:

«Святий хрест – заступись за чадо Анай Хатуне».

¹⁰² Переклад Д. А. Давтяна.

На жаль, напис не містить дати. Але за типологічними ознаками різьблення хачкар можна віднести до XV ст. Чи випадково вірменський напис опинився біля фундаментів усипальниці на території православного храму XV ст.?

Усипальниця входить до єдиного з грецькою церквою комплексу, куди включено й каплицю при джерелі на околицях міста (сучасне т. зв. «джерело Іоанна Сочавського»). За повідомленням М. І. Петрова, остання колись належала вірменській громаді [167, с. 65]. Над входом до напівпідземного приміщення каплиці знаходився мармуровий надгробок з ім'ям якогось Ованеса та датою 1715 р. В самій усипальниці при церкві ще у середині XIX ст. була надмогильна мармурова плита з текстом і помилковою датою: «Св. мученик Іоанн Новий з Трапезунта, який постраждав в Аккермані 1492 року червня 2-го, святі моці його нині перебувають у Сочаві»¹⁰³. На плиті «з боків грубо вирізані дві пальми». Це кипариси – зображення, традиційне саме для вірменських могильних плит того часу (додаток В, рис. 14). Крім того, на «старовинному» цвинтарі біля стін грецької церкви ще на початку XX ст. «були помітні могили, вкриті мармуровими дошками зі стертими грецькими та вірменськими написами» [266, с. 138].

Таким чином, знахідка хачкару в районі грецької церкви не випадкова. У певний період храм явно належав вірменській громаді Аккермана. Приклади подібного перепідпорядкування грецьких церков вірменським громадам Константинополя та Кишинєва відомі [480, с. 205-206].

Отже, пасаж М. Бжшкянца слід розуміти буквально: в Аккермані 1747 р. існувало три храми з назвами на честь трьох різних святих. Протягом XVII – першій половині XVIII ст. існування трьох вірменських храмів: Св. Іоанна, Св. Авксентія та Успіння Св. Богородиці, відстоювали Л. М. Меліксет-Беков, Ф. Кіріка та В. І. Курдиновський. Два храми були

¹⁰³ Хибна дата дає нижню хронологічну межу для датування самої надгробної плити.

ліквідовані після 1747 р., але до 1789 р., оскільки на самому ранньому з відомих планів міста (1789 р.), інші храми, крім грецького та вірменського (а також одного, полкового, у приміщенні мечеті на території Цивільного двору), не вказані.

Правий також був і А. Х. Тораманян у своєму варіанті перекладу тексту плити 1703 р., вбачаючи в ньому вказівку на розміщення пам'ятки при вході до церкви, а не у притворі Св. Іоанна. Можна погодитися з тим, що ця плита дійсно була перенесена до нинішньої церкви, тільки не з Криму, а з найближчого міського кварталу, з грецької церкви (додаток Б, рис. 54). Плита 1699 р. також не стосується існуючого храму (правда, немає підстав її пов'язувати і з далекою Сучавою).

Не зрозуміла причина ліквідації храмів Св. Іоанна та Св. Авксентія. Можливо, у зв'язку зі скороченням чисельності громади. Після 1747 р. найбільш ймовірний для цього період припадає на роки війни 1768-1774 рр. У 1789 р. в місті існує лише одна вірменська церква – храм Успіння Св. Богородиці.

Отже, вірменська громада в середньовічному Білгороді могла з'явитися вже у 1380-х рр., але напевно існувала у 20-х рр. XV ст. Ймовірно, якийсь вірменський храм існував у місті вже в 1446 р., але навряд чи в стінах нинішньої культової будівлі. Після завоювання міста турками, вірменська громада Білгорода мала різко скоротитися та занепасти. Це загальна тенденція, яка характерна не тільки для цього регіону, але й вірменських громад Криму [445]. Тому відсутність вірменських лапідарних пам'яток даного століття у Білгороді не є відображенням якихось суто місцевих історичних подій.

У Кілії, чия вірменська громада в середині XVIII ст. могла конкурувати за чисельністю з аккерманською, за повідомленням Н. Клеємана, були дві вірменських церкви [28, с. 32-33]. Дві були в Ізмаїлі у 1770-х рр. [298]. Храм Успіння Св. Богородиці Аккермана міг вмістити

близько 150 осіб (в сучасних межах). Тому цілком ймовірно, що в місті могло існувати три вірменських храми у пізній османській період.

Щодо обґрунтування дати будівництва грецької церкви Аккермана (1480 р.) У 1838 р. директором аккерманського повітового училища М. Є. Афанасьєвим, знайдено мармурову будівельну плиту з текстом XV ст. та написом кирилицею¹⁰⁴. До наукового обігу її ввів О. О. Кочубинський у 1889 р. Він же вперше видав фотографію та запропонував свій варіант перекладу. Надійшла до музею Товариства у 40-х роках, «належала будь-якій православній церкві» [294, с. 538]. В теперешній час зберігається у фондах ХОКМ (Інв. №: ХОКМ-а-9635).

У 2013 р. автор цих рядків висловив припущення, що ця плита могла бути знята зі стін нині існуючої грецької церкви [343, с. 191-197] (додаток Б, рис. 55). Раніше її текстом займалися лише два дослідника – О. О. Кочубинський та І. Богдан. Перший з них дав наступний переклад: «У дні благочестивого та христолюбного й богодарованого, та гідного всякої похвали, Іоанн Стефан Воєвода, господар всієї землі Молдавської, син Богдана воєводи, почав та завершив цей монастир пиркалаба Дума і Херман. 1482» [294, с. 538-535].

І. Богдан не згоден зі своїм російським колегою за двома пунктами. У його варіанті перекладу рік відсутній зовсім, а замість слова «монастир» прочитано: «мур». Хоча безпосередньо у тексті дату румунський дослідник не побачив, на підставі відомостей грамот про період спільного правління у Білгороді згаданих пиркалабів (1478-1480 рр.), він висуває свій варіант: 1479 р. Перевагу саме цій даті з трьох можливих він віддав під впливом літописного повідомлення про зведення в той рік Стефаном Великим фортеці у Кілії [7, с. 24-34; 540, р. 339-340]. Це дало підстави пов'язати плиту з появою майже всієї лінії стін Цивільного двору – найбільшого

---

¹⁰⁴ Училище функціонувало на території Цивільного двору фортеці [485, табл. XXXII: 23; 294, с. 538], але немає ніяких відомостей про те, що він знайшов її саме там.

сектору білгородського оборонного комплексу¹⁰⁵. Ця версія міцно закріпилася в історіографії і дала основу датуванням фортеці під впливом авторитету цього найбільшого румунського дипломатиста та археографа [279, с. 84]. З того часу верхньою датою закінчення будівництва фортеці було прийнято вважати саме 1479 р. [446, с. 79; 621; 188, с. 443-444; 500, с. 62, 169 та ін.]. При цьому, про масштабні будівельні роботи молдавського господаря у Білгороді у 1479 р. в літописних та документальних джерелах не згадуються взагалі.

Плита являє собою сполію з білого мармуру (додаток Б, рис. 55). Розміри за лицьовою стороною: 57×35,2 см. Товщина 12-16,5 см. На зворотному боці – виїмки, які призначалися для кріплення якоїсь архітектурної деталі або статуї. В деяких місцях текст пошкоджено. Лицьову поверхню плити поділено на дві нерівні частини. Верхня, менша, відведена під орнаментовані зображення символів державної влади Молдавського воєводства: голова тура з зіркою між рогами, місяцем та сонцем, а також герба у вигляді загостреного геральдичного щита та лілії праворуч від нього. Щит орієнтований вертикально по відношенню до нижнього поля, розділений на дві рівні частини: в лівій три горизонтальних фасції, в правій – три лілії.

Нижня, більша частина лицьової поверхні, відведена під напис кирилицею. Напис складається з восьми рядків, зберігся майже повністю. Букви значно стерті, є відколи по правому боці біля торця, пошкоджено по одній-дві останній літери в кожному рядку.

Текст:

В дни бл(аго)ч(ести)ваго и х(о)люб(т)ваго и Бо(го)д
арован(н)го и в(ъ)с(ъ)б(о)ж(н)ой (...)|
и д(о)с(о)т(о)н(н)ъ Іванъ Ст(ѣ)фанъ воє
Г(ос)п(ода)р(ь) в(ъ)сеи з(е)мли Молдав
скон с(ъ)н(ъ) Богдана воєво[д(ы)]

¹⁰⁵ Невідомо, хто саме вперше «зв'язав» дану плиту зі стінами Цивільного двору, приписавши факт будівництва більшої частини найбільшої молдавської фортеці ініціативам відомого молдавського правителя середньовіччя – Стефана III.

поча и съв(є)ръши съа мон(а)с(тѣ)

ри прѣкалабѣ Дѣма и Хє

рманѣ ꙗци

Переклад:

«У дні благочестивого і холубівового та богодарованого й всякої... в... і гідного Іоанна Стефана воєводи, господар всієї землі Молдавської, син Богдана воєводи, почав та завершив (будівництво) цього монастиря пиркалаби Дума і Херман. 6988 (1480 р.)».

Шостий рядок – найбільш важливий з точки зору атрибуції плити, містить п'ять слів. У його завершенні чітко вирізано: «**съа мон(а)с**». Наполягаючи на прочитанні саме слова «**мѣръ**», І. Богдан дорікає О. О. Кочубинському у відсутності підстав бачити лігатуру «**он**» в складі «**мон**». Дослідник підкреслює, що в різьбі такої лігатури немає, як немає її в письмових документах та лапідарних пам'ятках [540, р. 338].

Але сам О. О. Кочубинський зовсім не говорив про вживання тут лігатури. Ніяк не простежується і буква «**ѣ**», що спростовує версію І. Богдана. Крім того, передбачуване ним слово «**мѣръ**» не співвідноситься в роді з прийменником «**съа**». Незважаючи на те, що «юс малий» чітко видно, І. Богдан не помітив його і замість прийменника «**съа**» дав «**съ**» [540, р. 337]. На початку сьомого рядка закінчення слова представлено складом «**ри**». Буква «**р**» обмежена зліва рамкою, а «**и**» об'єднана з наступною «**п**». Прийменник «**при**», який побачив І. Богдан перед словом «**пиркалабѣ**», не проглядається.

Далі за текстом йде перелік посад та імен, причетних до будівництва осіб: «**прѣкалабѣ Дѣма и Херманѣ**»; з переносом половини другого імені на останній, 8-й рядок. Ім'я пиркалаба – співправителя Думи у білгородській фортеці добре відомо за молдавськими грамотами 1479-1480 рр., де воно пишеться як: «Хръманѣ» [127, р. 321, 331], «Хърманѣ» [127, р. 333, 344, 347], або «Херманѣ» [127, с. 351].

В такому випадку, будівництво у Білгороді двома пиркалабами Стефана Великого якогось монастиря у 1480 р. дійсно мало місце. Але про який саме монастир йдеться? Цим питанням задався О. О. Кочубинський, наголошуючи, що «історія нічого не знає про існування монастирів в Аккермані» [294, с. 544]. І. Богдан, критикуючи варіант перекладу свого колеги, був більш категоричним: «В Аккермані немає монастирів, не зберігся жоден. Хіба доцільно будувати монастир в місті, в якому очікується великий штурм, напередодні 1484 р.?» [540, р. 336]. Навряд чи за кілька років можна було передбачити цей штурм з точністю до місяця і навіть року. Тим більше, що його результат заздалегідь невідомий.

До початку XIX ст. у турецькому Аккермані збереглися тільки три храми, яким могла би належати пам'ятка епіграфіки XV ст. Всі вони були побудовані до переходу у 1812 р. Бессарабії під владу Росії та позначені на плані Аккермана 1807 р. Це т. зв. церква Троїцького полку на Цивільному дворі фортеці (у приміщенні колишньої Султанської мечеті), вірменська (григоріанського обряду) церква і грецька (православна), яка співвідноситься з нинішньою церквою Св. Іоанна Предтечі на вул. Л. Попова. З них будівельна плита XV ст. могла належати лише останній [313].

Грецька церква відзначена на першому зі збережених планів міста 1770 р. [500, рис. 31]. Це перше історичне джерело, що достовірно вказує на існування в місті цієї церкви. Вона збудована у декількох сотнях метрів на південний схід від фортеці й розташована на високому корінному березі Дністровського лиману. З цією церквою традиційно пов'язують легенду про Іоанна Нового – першого молдавського святого, що загинув у Білгороді у 1330-х роках. Згідно з легендою, переказаною молдавським літописцем Г. Цамбалаком на початку XV ст., тіло мученика було поховано у Білгороді після знущань, в якійсь місцевій церкві східного обряду, поблизу жертовника [38, с. 157]. Яка саме церква мала на увазі, невідомо. Традиційно вважається, що це нинішня грецька церква Аккермана. Через 70 років після

загибелі мученика, у 1402 р., господар Олександр Добрий просив білгородську громаду передати мощі святого, і вивіз їх до Сучави [411, с. 9-11].

Наступна згадка про неї датується 1785 р., коли польський мандрівник В. Дзедушицький назвав цю церкву «молдавською», а кладовище, розташоване на нижній береговій терасі під ним, «грецьким». Напевно, саме цю церкву мав на увазі мандрівник, коли говорив про десятки греків Аккермана і утисках християнського населення, наводячи на підтвердження слова про «пустуючу» церкву зі «старовинними стінами», у якій «заборонялось проводити служби» [129, р. 242].

Вельми дивною виглядає остання версія локалізації згаданої молдавської церкви середньовічного Аккермана, «обґрунтувати» яку намагався І. В. Сапожников. На його думку, в записках В. Дзедушицького «присутній епізод про візит до порту Аккермана декількох кораблів з пшеницею для Стамбула». Спочатку караван нібито став на якір в гавані навпроти молдавської церкви, але через шторм «сховався під Грецькою церквою та кладовищем» [424, с. 49].

Чомусь розділивши грецьку і якусь «молдавську» церкви з опорою на текст В. Дзедушицького 1785 р., дослідник розміщує другу з них в будівлі нинішньої Болгарської церкви Білгорода-Дністровського по вул. Кишинівській, що є доволі дивним, бо останню культову споруду збудовано лише у 1817 р.¹⁰⁶ [262, с. 802; 333, с. 130-133] (додаток Б, рис. 31).

Крім того, насправді в пасажі мандрівника дослівно сказано інакше: «У Білгороді кораблі кидають якір під молдавською церквою, що

¹⁰⁶ Варіант локалізації саме в цій пізній будівлі вигаданої автором «молдавської» церкви з джерела 1785 р., випливає з наступної цитати І. В. Сапожникова: «...на роль цієї («молдавської» - А. К.) церкви залишається всього дві – Покровська і Георгієвська церкви. Відомо, що храми з такими назвами існують у Білгороді-Дністровському до теперішнього часу. Церква Покрови Пресвятої Богородиці знаходиться по вул. Кишинівській (будинок 241; на межі старих передмість Папушой та Кривда). Друге ім'я носить церква з місцевою назвою Болгарська, що також розташована поблизу вул. Кишинівській, але недалеко від Аккерманської фортеці. Отже, вона і могла носити ім'я Молдавської (виділено нами – А. К.), розташовуючись у 1793 р. в так званій Водяній Махалі. [таким чином] ...тепер із забуття виходить Молдавська (Болгарська) (церква - А.К.)» [424, с. 49]. Як саме Болгарська церква 1817 р. могла носити назву «молдавської», претендуючи на роль будівлі XVIII ст., не зрозуміло.

знаходиться над портом. Коли шторм – кораблі знаходять укриття під церквою і грецьким кладовищем» [129, с. 242].

На березі, нижче грецької церкви дійсно існувала одна з трьох аккерманських портових пристаней, зазначених Ф. Кауффером у 1793 р.: «Очаківська» [324, с. 44] (додаток Б, рис. 26). Але у поляка йдеться лише про один храм (а не два), саме той, який розташований над портом, поруч з грецьким (тобто ортодоксальним) кладовищем. Немає у В. Дзедушицького епізоду з заходом до порту Аккермана каравану з зерном для Стамбула та про його переміщення від якоїсь молдавської церкви до іншої, грецької в укриття. Йдеться про рейдову стоянку навпроти «молдавської церкви» (тобто, відбудованої молдаванами), з якої кораблі знімаються з якоря, ледь починається шторм (а зовсім не «через шторм» в конкретний момент).

Єдиний для того часу внутрішній опис храму наводить Л. Б. Кампенгаузен, який побував у місті в 1789 р. Причому, автор говорить вже не просто про молдавське походження храму, а повідомляє час його заснування та навіть ім'я засновника: «Воєвода землі Валаської Стефан підняв у XV ст. католицьку церкву грецького обряду. Він поставив на всі ворота (двері? – А. К.) валаський герб з головою бика, який можна бачити і сьогодні. Підлога церкви з білого мармуру, викладена плитами, на кожній з яких вирізана зірка. Церква має два вівтаря, один з яких призначається для грецької літургії, а другий – для слов'янської і молдавської» [113, р. 871].

Назвавши ім'я ктитора, барон Кампенгаузен чомусь не дає точної дати будівництва об'єкта. Начебто його джерело ясно вказувало ім'я Стефана, про роки життя якого іноземець був поінформований, але дату розібрати не зміг (пам'ятна будівельна плита?). Зірки на мармурових плитах – шестикінечні молдавські, які зустрічаються на гербових зображеннях. Визначення джерела цієї церкви як «католицької» не має вводити в оману [333, с. 129; 341]. Цей термін в даному випадку слід перекладати як «вселенська». Турки у XVIII ст. також називали цю церкву «румкілісі», тобто грецька [323, с. 44].

Повідомлення О. О. Кочубинського про приналежність плити до «якоїсь церкви» дозволило у 1903 р. автору історичної частини альманаху «Бессарабія», Н. М. Зозулінову прямо стверджувати, що саме грецька церква була побудована Стефаном Великим у 1482 р. [347]. Хоча, насправді, сам епіграфіст у своїй публікації не приписував дану плиту до грецької церкви і навіть не висуває це у вигляді версії. У виданні «Пам'ятки містобудування і архітектури УРСР» будівля датується в широкому діапазоні з кінця XV до початку XVI ст., його архітектура характеризується як «дуже архаїчна» [385, с. 267].

В БДКМ зберігся рапорт, складений місцевим священнослужителем на ім'я Його Преосвященства Анатолія, єпископа Ізмаїльського і Болградського. Згідно з цим документом, у цей час храм пустував і перебував у плачевному стані. В 1944 р. церква «частково була зруйнована» під час радянського бомбардування, однак конкретні дані про пошкодження обмежуються лише фразою про те, що «снарядом була збита маківка купола і зруйнований кут в північно-західній стіні». До того часу у вівтарі храму знаходився дерев'яний престол з каменем всередині, а від нефа вівтарну частину відокремлював п'ятиярусний іконостас «старовинного вигляду» [3].

У 1957 р. в церкві були проведені роботи з обмірювання працівниками Науково-дослідного і проектного сектора СНРВМ (м. Київ). Звіт про ці дослідження так і не був опублікований. Автори «Дослідження...»¹⁰⁷ припускають, спираючись на непрямі історичні свідчення, що церква могла з'явитися у XIII – на початку XIV ст. «Підтвердженням тому може слугувати план церкви: з одним нефом, витягнута споруда невеликого розміру, створена у 1347 р. у православної єпархії Білгорода» [25, с. 4].

Молдавський історик архітектури Т. П. Нестерова припускає, що церква належить до т. зв. «змішаного» типу і вона дійсно могла з'явитися у

---

¹⁰⁷ На жаль, в доступній мені копії прізвища не вказані (зберігається в церковному архіві грецького храму).

часи Стефана Великого, про що свідчать деякі архітектурні особливості пам'ятки (габарити) характерні для церковної архітектури його часу. Появу дзвіниці автор датує 1848 р., з чим повністю можна погодитись [598, р. 22–33].

Обмірювальні роботи на пам'ятці, що були проведені автором цих рядків у 2013 р., дозволили виявити в межах східної ділянки грецької церкви, включаючи апсиду, неф первинного раннього храму. Його розміри по зовнішньому контуру: довжина – 12,15 м, ширина – 7 м, ширина апсиди – 5 м, глибина – 3,15 м. Кам'яні склепіння храму підтримували три підпружні арки з прольотом 4,87 м, які йдуть з кроком (від західної межі храму) 2 м. Між пілястрами № 5-6 і 3-4 відстань 1,8 м. Між № 3-4 і № 1-2 відстань 2 м. Між № 1-2 і поворотом апсиди – 2 м. Від початку апсиди і до вершини – 3,15 м. Цілком можливо, четверта арка, яка підтримувала конховидне склепіння апсиди, починалась на відстані 3,15 від вершини апсиди, але її устої опирались на п'яти під стелею, подібно тому, як ця сама конструкція зроблена у вірменському храмі Аккермана (додаток Б, рис. 56). Т. П. Нестерова помилково визначила межі первинного храму західніше від справжніх, включаючи у його комплекс і стіни другого періоду впритул до самої дзвіниці [598, р. 22-33], не враховуючи стикових швів між секторами і різницю в товщині стін.

За розмірами і планом грецька церква дуже близька до храму середини XV ст., що розташовувався у Цивільному дворі фортеці [363, с. 508]. Його довжина по зовнішньому контуру – 13 м, ширина – 8,7 м, апсида шириною 7 м і глибиною 3,75 м. Дві підпружні арки з прольотом 5,5 м, які йдуть з кроком (від західної стіни) 2,2 м (додаток Б, рис. 57с).

За конструктивними та архітектурно-планувальними особливостями грецька церква схожа на інші молдавські храми XV ст. Споруда вирізняється майже рівною шириною внутрішнього контуру апсиди і основного обсягу залу, а також слабо вираженою ділянкою стику апсиди з бічними стінами нефу, що є спільною ознакою для молдавських церков XV ст. [270, с. 476].

Одним з найближчих за часом аналогів може служити церква Стефана Великого в Резбоєнь, що побудована у 1476 р. [273, с. 436-437]. Внутрішній контур її апсиди відокремлений заплечиками від основного об'єму нефу, що простежується в плані храму, який знайдено у Цивільному дворі фортеці. Але це не властиво грецькій церкві. Всі згадані споруди можна порівняти між собою за розмірами і планами (додаток Б, рис. 57).

Отже, аккерманська церква Св. Іоанна Предтечі у своїй основі має ранній однефний храм, який датується XV ст., судячи за конструктивними і архітектурно-планувальними особливостями. Вона розвивалась у три етапи. Тут спостерігається принцип розширення основного об'єму споруди від ранньої ділянки забудови на захід, вдовж осі храму, до більш пізнього. Закладна мармурова плита зі згадкою про будівництво Стефаном Великим у Білгороді монастиря у 1480 р., на нашу думку, належала саме до цієї церкви.

Швидше за все, споруда виникла на місці якоїсь попередньої культової будівлі. О. С. Уваров повідомляв у 1856 р., що «при перебудові цього храму знайшли між людськими кістками біля самих фундаментів подвійний мідний хрест. Зображення Спасителя зроблено фініфтю. За прямим положенням рук та загальним обрисом розп'яття [...] можна віднести цей хрест до X або XI ст.» [481, с. 180]. Судячи за опублікованим малюнком, сучасні дослідники уточнюють датування цього енкалпіону – XII ст. [418, с. 162]. Не зрозуміло також про яку перебудову храму веде мову граф. Ймовірно, про спорудження дзвіниці у першій половині XIX ст.

4.3. Кілія

Кілію (Нову) відбудовано Стефаном Великим у період з 22 червня до 16 липня 1479 р. (якщо вірити Бистрицькому літопису) на лівому березі Дунаю, навпроти Старої Кілії [7, с. 29]. Через п'ять років після цього фортеця і місто перейшли до рук султана Баязида II в результаті нетривалої облоги. Можливо, саме падіння міста справило деморалізуюче враження на

захисників іншої фортеці – Білгорода, і багато в чому визначило його недовгий опір османам.

Головну мечеть міста Баязид II наказав збудувати на місці колишньої православної церкви, що розташовувалася в центрі фортечної території [628, р. 106-108]. Локалізація як кілійського храму, так і білгородського, співпадають за місцем розташування на планах фортець (додаток В, рис. 1; додаток Б, 3). Знесення православного храму також передувало будівництву мечеті у Білгороді.

З точки зору історичної географії цікавими є свідчення джерел щодо віддаленості Кілії від морського узбережжя. Так, в середині XVII ст. Г. де Боплан розміщував місто за 4,5 км від гирла Дунаю (одна миля) [8, с. 46]. Ще через 120 років Н. Клеєман повідомив, що населений пункт віддалений від моря на 22 км (за 3 милі німецьких географічних, тогочасне узбережжя на широті нинішнього м. Вілкове) [28, с. 32]. Зараз Кілія розташована в 39 км від морського берега. Скоріше за все Г. де Боплан помилився, інакше за століття з третиною, між повідомленнями, річка мала б намити 17 км наносів (що сумнівно) та стільки же за останні 235 років (в середньому по 60 м/на рік з середини XVIII ст.).

У турецький період це місто було найважливішим центром рибного промислу і торгівлі. Завдяки річному сполученню до Кілії поступали необхідні різноманітні ресурси. Так, біля набережної брами фортеці розвантажувалися плоти з дровами. Фортифікаційні укріплення практично не зазнали змін з 1480-х рр. до самого кінця XVIII ст. Майже у всіх описах міста можна зустріти незмінну характеристику: воно чудово укріплене, в центрі сильна фортеця з високими кам'яними стінами.

У 1647 р. у Кілії за кошт молдавського господаря Василя Лупу була побудована церква Св. Миколая. Згідно з текстом пам'ятної будівельної плити з фасаду будівлі, на її зведення пішов рік [459, с. 293; 587, р. 191] (додаток В, рис. 15). Ймовірно, під час ремонту (демонтаж південної галереї) плита була загублена [598]. Пам'ятка епіграфіки відкрита вдруге у 2012 р. під час

земляних робіт за 15 м на північ від церкви [444, с. 102]. Церква стояла за 400 м на північний захід від зовнішньої лінії фортечних стін, у прибережній частині, на території міста (додаток В, рис. 16). На плані Ф. Кауффера 1794 р. в цьому напрямку на відстані 460 м показаний вірменський квартал з прямокутною в плані будівлею, орієнтованою по лінії схід-захід в центрі огороженої території (додаток В, рис. 17). Найменування цієї церкви – «вірменська», зберігалось як мінімум до 1807 р., судячи за планом Гартінга [628, fig. 87].

Храм напівпідземний, підлогу опущено на 2,5 м нижче рівня денної поверхні (додаток В, рис. 18). Це конструктивна особливість будівлі, що ставить її в один ряд з каушанською церквою та вірменським храмом Успіння Св. Богородиці в Аккермані. Розміри раннього храму Св. Миколая, виявленого Т. П. Нестеровою під час архітектурних досліджень, складають 14×7 м (додаток В, рис. 19) [598, р. 33]. З високою ймовірністю всі ці споруди близькі за часом походження. Правда, порівняно невеликі розміри храму в межах періоду, прив'язаного до будівельної плити, дозволили Т. П. Нестеровій відстоювати варіант раннього походження споруди (XIV ст. – перша половина XV ст.), яку Василь Лупу лише перебудував, розширивши на захід¹⁰⁸ [598].

Не дивно, що ктитор розмістив її над головним, південним входом, який у вірменській культовій архітектурі вважався важливішим ніж західний. За припущенням Т. П. Нестерової, в кінці 1780-х рр. до храму були прибудовані притвори у вівтарній частині, на кшталт тих, що є у вірменській церкві Аккермана. Але первинні пропорції можуть говорити, за думкою дослідниці, про появу будівлі у період Стефана Великого. Тієї ж версії дотримувався й Н. Йорга, всупереч прямій вказівці пам'ятного тексту плити: «Звісно, Василь Вода не будував нову церкву. Все це успадковане від Стефана Великого» [587, р. 191]. Не зрозуміло лише, навіщо було Стефану заглиблювати храм в землю?

¹⁰⁸ У тексті плити сказано, що господар «побудував» «почавши будівництво» у 1647 р.

Підстав не довіряти повідомленням тексту будівельної плити Василя Лупу немає. Ніяких заперечень проти зазначеної в тексті дати появи храму не бачив один з перших його дослідників М. Н. Мурзакевич [370, с. 484-488]. В певний момент кілійська церква Св. Миколая перейшла до рук місцевої вірменської громади, про що свідчить не тільки план Ф. Кауффера, а й численні знахідки вірменських надгробків і пам'ятних написів як в стінах церкви, так і на прилеглий території. Найбільш ранній за датою з відомих надгробків «з різьбленими вірменськими написами» датується 1706 р. [478, с. 63].

У вівтарній частині в стіну ще в першій половині ХХ ст. було вмонтовано пам'ятку з більш ранньою датою – 1689 р. та грецькою епітафією і різьбленням вірменського стилю. На даний час плиту демонтовано з місця її первинного розташування та перенесено на подвір'я (додаток В, рис. 14). З тексту зрозуміло, що плита належала похованню грека на ім'я Фома, сину Іоанна з міста Неохор, що на південному узбережжі Адріатики [587, р. 190].

Історик Т. Е. Саргсян майже не сумнівається, що вірмени могли придбати право на цю церкву з початку ХVІІІ ст. [444, с. 105]. І наводить свідчення джерел про існування вірменської громади у Новій Кілії як протягом короткого молдавського періоду [19, с. 11-12], так і за османських часів. Наприклад, Н. Клеєман повідомляє про існування двох вірменських церков у місті в 1768 р. [28, с. 32-33].

Не може залишитися непоміченим певна планувальна і конструктивна схожість вірменських церков Кілії та Аккермана. Якщо в межах раннього періоду аккерманський храм куди більше кілійського за довжиною, то за шириною майже дорівнює йому: 20,3×8 м. В обох спорудах рівень підлоги залягає на однаковій глибині: 2,5 м нижче за сучасну денну поверхню. Два пізніх бокових вівтаря в апсидній частині задають схожий планувальний «Т»-подібний вигляд цим будівлям. Обидві споруди мають бічний південний вхід у центральній частині фасаду, з притвором (в

кілійській церкві – галерея з виступаючою частиною) та сходами, що ведуть до нефу.

Розміри аккерманського храму видають в ньому більш пізню споруду, ніж кілійського. Його основний обсяг, за своїми порівняльними характеристиками для інших церковних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та Криму, тяжіє ближче до Нового часу. Так, церква Сурб-Хач (сер. XIV ст.) в розмірах дорівнює 14,25×8,3 м. Церква Іоанна Предтечі (Феодосія) (XIV-XV ст.): 10×6 м. Церква монастирського комплексу Спаса Преображення (Крим, с. Багате) (скоріш за все, початок XVII ст.): 17,9×8,2 м. Церква Св. Саркіса (Феодосія) (XIV-XV ст.): 12×7,5 м. Церква Михаїла та Гавриїла (Феодосія) (XV ст.): 11,5×6,8 м [519, с. 175, 182, 186]. Церква Св. Стефана у Кафі: 7,65×5,90 м [153, с. 213]. Церква у с. Грушівка (Крим) (XV ст.?, з перебудовами XVIII ст.): 12,3×8,4 м. Церква (молдавська) Св. Богородиці (Каушани) (сер. XVII? ст.): 20×8 м. Кафедральна вірменська церква (Кишинев) (1809 р.) розміри: 22×11,5 м (без гавіту) [479, с. 207].

Розміри храмів XIV-XV ст. варіюються в межах 12 м завдовжки та 8 м завширшки. Починаючи з XVII ст. об'єми церков в Північному Причорномор'ї та Криму збільшуються (переважно у поздовжньому напрямку), коливаючись у межах 20-22 м – в довжину та 8-11 м – в ширину. Порівняльні розміри дозволяють віднести церкву Успіння Св. Богородиці Аккермана до споруд другої половини XVII ст. Стосовно храму Св. Миколая цілком прийнятним здається датування, що зазначено на пам'ятній будівельній плиті господаря Василя Лупу.

Історична топографія міста Кілія проілюстрована лише з другої половини XVIII ст. Найбільш ранній з відомих планів Кілії, із зображенням фортеці та міської забудови, складений російськими інженерами під час кампанії М. В. Рєпніна: «План города Килии с показанием в каком состоянии...» («План міста Кілія із зображенням в якому стані...») 18 серпня 1770 р. (додаток В, рис. 8). Місцева легенда, що передавалася з покоління в покоління протягом 250 років, сформувала цікаву міську

традицію: султан Баязид II, який завоював місто, мав звичку сидіти на стільці біля фортечної брами. За його прикладом комендант робить те ж саме і в середині XVIII ст. До цього часу Кілія залишається «добре побудованим містом», хоча є деякі зауваження відносно стану прибережних стін, які поступово підмивав Дунай [18, с. 145].

Серед міської забудови також розташовано кілька багато оздоблених мечетей. Велика брама з фортеці відкривала шлях на татарський ринок. Між ровом та стінами позначено могилу якогось святого. Джерело повідомляє про 60 заїжджих дворів у Кілії на цей час. Ринки, суд, красиві кав'ярні. Недалеко від митниці знаходився рибний ринок. Митниця, судячи з плану Ф. Кауффера, на самому березі, біля пристані (додаток В, рис. 1). Саме тут розташовані й харчевні, казенні кухні. Селища навколо Кілії «точно як татарські», населення переважно татарське [18, с. 145].

Н. Клеєман у 1768 р. високо оцінює навігаційні переваги русла біля Кілії. Місто, за його твердженням, «зручно розташоване для мореплавання». До нього забезпечений доступ навіть трищогловим кораблям (фрегати?). Крім «великої безлічі мечетей» тут знаходяться дві вірменські церкви [28, с. 32-33].

У 1770 р. межа міста була віддалена на 1000-1200 м від фортеці. При цьому цивільна забудова розміщувалася і в межах фортечних стін. У центрі оборонного комплексу розташовувалася мечеть. На аксонометричному кресленні 1770 р. її показано двоповерховою з мінаретом біля західної стіни (додаток В, рис. 4). Максимальна щільність забудови характерна для прибережної частини, що прилягає до фортеці з північного заходу. У цій же частині розташована церква Василя Лупу 1648 р. (на теперішній вул. Дунайській, ближче до перетину з вул. Татарбунарською) (додаток В, рис. 16).

У 1770 р. місто ділилося на східну та західну половини. З північного сходу його прикривала лінія штучних каналів і озеро. Простір між двома частинами було зайнято найбільшим турецьким міським цвинтарем.

У північно-західній частині плато, на вододілі, турки вирили рів, з'єднавши його з системою ериків. На російському плані 1770 р. ця ділянка вирізняється чітким напрямком розбивки, яку підписано: «ретраншемент незакінчений». Це дає підстави датувати укріплення передоднем війни 1768-1774 рр. На російському плані 1770 р. спеціально відзначені квартали, зруйновані під час бойових дій – близько половини площі міської забудови по зовнішньому периметру міста.

Турецьке кладовище на схід від фортечних стін – одне з найдавніших, судячи з локації. Віддалені від фортеці цвинтарі – більш пізні. У 1770 р. на міській околиці, в північно-східній частині, розкинулося єврейське кладовище (додаток В, рис. 16 п. 2). Інше кладовище у межах міста належало вірменській громаді (додаток В, рис. 16 п. 3).

До 1790 р. площа міста скоротилася вдвічі (за рахунок східної частини). Проте місто вже повністю обнесене валом та ровом з водою (?). Вочевидь, залишками цієї системи укріплень є кілька ериків шириною до 7 м на сучасній території Кілії (додаток В, рис. 20).

При співставленні двох планів міста, створених з різницею у 20 років, видно, що у 1770 р. картографом зафіксовані берега Дунаю під час повені. На 1790 р. обидва гирла великого рову у фортеці продовжені до урізу води, щоб перекрити доступ до неї вздовж берега з флангів піщаними пустищами.

На початку жовтня 1794 р. Ф. Кауффер закінчив роботу над проектом чотирикутної бастионної фортеці у Кілії, який передбачав знесення кам'яних середньовічних укріплень [492, рис. 3]. Проект був реалізований у період з квітня 1795 р. до липня 1797 р. [346, с. 331]. Новий бастионний фронт простягнувся по периметру колишньої молдавської фортеці.

Після закінчення війни 1806-1812 рр. міська забудова навколо фортеці скоротилася до декількох прибережних кварталів на північний захід від неї, займаючи найбільш архаїчну частину міста. До початку 20-х рр. XIX ст. збереглася колишня головна мечеть Кілії, що раніше розташовувалася на

Великому дворі кам'яної фортеці. На плані 1815 р. на її місці відзначений Успенський собор (додаток В, рис. 21), дзвіниця якого збереглася й досі.

Фортецю Ф. Кауффера було ліквідовано за умовами Паризького мирного договору 1856 р. До теперішнього часу від неї збереглися лише два широкі відрізки рову з водою з напільного боку, навколо яких сьогодні розбитий міський парк.

Деякі епізоди історії міста Кілії пізнього османського періоду відкривають нові епіграфічні матеріали [635, р. 29-30]. Вельми цікавим є пам'ятний османський напис на будівельній мармуровій плиті прямокутної форми розміром близько 1,5×1 м. Судячи з тексту та характерної форми плити, вона розташовувалася на фасаді якоїсь споруди (додаток К, рис. 10). Текст розбитий на 5 рядків і посередині розділений вертикальною лінією. Плита частково пошкоджена. Відсутній весь лівий край і частково правий. Дата не збереглася. Каліграфія – монументальний сульс. Зберігається в Одеському археологічному музеї. Дата надходження до музею і походження невідомі. Плита не увійшла до каталогу східних написів Одеського музею старожитностей, що був опублікований у 1915 р. І. Спафарсісом [469]. Отже, до колекції вона надійшла після даної публікації.

Текст¹⁰⁹:

... اصل بانيسی حاجي عبدی اغا * اولوب بعده بالکایه محر [سه]
 ... محروسه اسمعيلده اوردو * قاصاب باشلغی ايله كلوب شهادت ...
 ... ایدن دولت علیه ده روز نامهء * اول جنتمکان مرحوم و مغفور ...
 ... الحاج حسن رائف افنديک روحیچون * مجدداً بنا و احیا اولمغا ...
 ... و ثانی روحریچون الله تعالینک رضای * شریفچون فاتحه دعا ...

Переклад:

[Ця мечеть, або будівля була спочатку] побудована Хаджі Абді-агою після того, як він прийшов у Кілію бережену,

...[та] Ізмаїл захищений кассаб-баші з османської армії, він був замучений, а після цього

Головний контролер державної скарбниці Османської імперії,

¹⁰⁹ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

Хаджі Хассан Раїф-ефенді будівлю було відремонтовано (його місце буде в раю), милосердний той, хто помер...

Прочитайте Фатіху¹¹⁰ і віддайте належне обом душам, задля милості Аллаха, прочитайте благочестиву молитву...

Через відсутні частини напису її переклад місцями можна передати умовно. Наприклад, не дуже зрозуміло з другого рядка, хто саме був закатований. Ймовірно, Абді-ага. У четвертому рядку йдеться, що мечеть була відремонтована Хассаном Раїф-ефенді. Але з перших рядків можна зрозуміти, що Хассан Раїф-ефенді в своєму житті реставрував мечеть, котру побудував Хаджі Абді-ага, який був замучений.

Отже, тип споруди, а також рік не вказані в напису, але є підстави припускати, що мається на увазі мечеть саме Кілії. Її засновник – Хаджі Абді-ага, який був главою кассаба в «бережених» Богом містах: Кілії та Ізмаїлі. Кассаб-баші – це офіцерська посада, начальник поставок м'ясних продуктів у турецькій армії. Після того, як він відійшов до іншого світу, будівля, ним побудована, була відремонтована в пам'ять про нього, схоже, саме Хаджі Хассаном Раїф-ефенді.

Рядком вище згадується рузнамеджі-еввел Османської імперії, тобто головний фінансовий контролер султанської скарбниці. Судячи зі структури тексту, цей титул може бути пов'язаний саме з Хаджі Хассаном. Значить, якісь стосунки пов'язували головного контролера за витратами імперського двору з офіцером-постачальником гарнізонів двох найбільших турецьких міст Нижнього Подунав'я.

Якщо столичний чиновник ініціює ремонт місцевої мечеті в пам'ять про загиблого (ким він йому доводився?), то з останнього рядка випливає, що напис був зроблений після його смерті, якоюсь третьою особою. Адже в напису йде заклик прочитати молитву за обидві душі.

---

¹¹⁰ Фатіха – перша сура Корану. Є обов'язковою частиною щоденної молитви, що повторюється кілька разів протягом дня.

Виходячи із загальних стилістичних ознак різьблення, пам'ятку можна віднести до XVIII ст. Якщо виходити з припущення, що Хаджі Хассан Раїф – рузнамеджі, то до початку 1790-х рр. плита не відноситься. Оскільки при підписанні Ясського мирного договору був присутній рузнамеджі-еввел з іншим ім'ям: Дуррі-ефенді [518, с. 42].

Скоріше за все, цей напис є відображенням нововведень великого везира Коджи Рагіб-паши у 1758 р., та має бути датованим не раніше за цей рік. З джерел відомо, що на початку правління султана Мустафи III (1757-1774 рр.) доходи вакфного майна османської династії відійшли під контроль «державних скарбників». Це є найважливіше досягнення великого візира за шість років його правління. З кінця XVI ст. і до 1758 р. надходження султанських вакфов (включаючи і той, в який входив Ізмаїл), йшли двом священним містам – Мецці та Медині. Коджи Рагіб-паша змінив існуючу практику, в чому дослідники вбачають не тільки економічну, а й політичну основу – «прагнення обмежити вплив глави чорних євнухів». Крім того, «публічна скарбниця» отримувала значне джерело доходів [362, с. 79].

Текст цієї визначної пам'ятки османської епіграфіки відсутній у зводі «Гербы и надписи состоящие на верках Измаильской крепости», який виконаний військовим художником Літовим у квітні 1819 р. [60]. Подібні зводи східної епіграфіки були зроблені російськими військовими також у фортецях Аккерман [323, с. 67] і Бендери [628, р. 280] протягом 1819 р. У Кілії подібних копій зробити не встигли, оскільки стара кам'яна фортеця 1479 р. була знищена турками ще у 1796-1797 рр. згідно проекту інженера Ф. Кауффера [345, с. 331].

Все це дає підстави шукати мечеть Хаджі Абді скоріше у Кілії, ніж в Ізмаїлі, датуючи її другою половиною 1770-х рр. Зі збережених у Кілії до 1793-1794 рр. відомі лише Арабська мечеть, Кура-ефенді джамі, мечеть Хаджі Ахмет, Ісмаїл-ага джамі (серед міської забудови), а також Буюк султан джамі [628, р. 106, 253, 254. fig. 85]. Причому, Велика султанська мечеть – це друга назва центральної міської мечеті – Sultan Beazit djami

(سلطان بيازيد جامع) [628, fig. 85, 86b]. Згідно з документами османського архіву, відома й третя назва цієї культової будівлі у Кілії: султан Баязид Хан джамі. Були також Махмуд-ага джамі у Ринковій махале [108] та Султанська мечеть Орхан [106].

Мечеть султана Баязида II збереглася разом з мінаретом як мінімум до 1823 р. через те, що була перетворена на церкву [626, р. 249, fig. 200]. Креслення будівлі дозволяють бачити її план з шириною сторін 18×18 м (додаток В, рис. 22), що майже співпадає з такою ж мечеттю у Аккермані. Інша епіграфічна пам'ятка – мармуровий надгробок з епітафією османською мовою у п'яти рядках пов'язаний з громадою вихідців з Північної Африки (або їх нащадків), що мешкали у Кілії. Головний убір на стелі відламаний. Пам'ятка зберігається у фондах Ізмаїльського історичного музею О. В. Суворова (додаток К, рис. 12). Місце знахідки невідомо (без номера). Каліграфія – насх, простий і дуже чіткий, з великими літерами.

Текст:

[1] مرحوم عرب
 [2] زاده سليمان جلبي نك
 [3] اوغلي منلا محمد
 [4] فاتحة روحنه
 [5] سنة 1131

Переклад¹¹¹:

Покійний Арапзаде¹¹²

Сулейман Челебі

Син Мулли Мухаммеда

Прочитай Фатіху за його душу в році 1131 (1718-1719 р.)

Пам'ятка важлива для розуміння деяких деталей соціальної та культурної історії Нижнього Подунав'я османських часів. Текст пов'язаний з маловідомою історією арабів (або чорношкірих, яких в Османській імперії також іменували арабами), що мешкали тут.

¹¹¹ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

¹¹² Родове ім'я або вказівка на національність.

У Кілії існувала Арабська мечеть, що впливає з плану Ф. Кауффера 1794 р. (додаток Б, рис. 2) [628, р. 105], але час її заснування нам не відомий. Це означає, що в місті був арабський квартал (махала). Плани Ізмаїла 1770-1790-х рр. не вказують на наявність тут арабських кварталів і мечетей. Таким чином, надгробок, швидше за все, був доставлений до музею з Кілії.

Можливо, Арапзаде мулла Мухаммед, що означає його релігійне або вчене звання, міг стати засновником Кілійської мечеті Араб джамі. У будь-якому разі цей надгробний камінь є свідком того періоду, коли Чорноморський регіон був яскравим мультикультурним і космополітичним місцем, де поруч торгували і жили мусульмани, християни, білі і чорні люди.

В османських архівах є реєстр торгівлі порту Кілія від 1769 р. [109], зі списком імен місцевих торговців, серед яких є представники різних національностей. В тому числі, Араб Сулейман-ага. Немає сумнівів, що це онук чи син зазначеного в епітафії Араб Мулли Мухаммеда, чиїм батьком був, згідно з текстом, Сулейман Челебі – зазвичай на Сході старшим синам давали імена своїх батьків.

Поява чорношкірих африканців або арабів на Північно-Західному узбережжі Чорного моря спостерігалася з кінця XVI ст. Швидше за все, саме з цією громадою пов'язаний надгробний камінь з музею Ізмаїла.

4.4. Ізмаїл

Ізмаїл, як населений пункт з ознаками міської інфраструктури, з'явився на дунайській переправі за ініціативи першого головного євнуха гарему османського султана, чорношкірого Хабеші Мехмед-агі¹¹³. Османські джерела датують його діяльність тут 1589-1590 рр. [142, р. 362; 88, с. 44; 552].

У вітчизняній історіографії реакція істориків на цей факт варіюється від сухої констатації [283, с. 47; 382, с. 454; 402, с. 20] до прямого

¹¹³ Лакаб «Хабеш» означає «абіссінець», або «ефіоп».

заперечення його участі у справі заснування міста з опорою на матеріали нумізматики [271, с. 114]. Ця остання, дещо радикальна позиція ізмаїльського краєзнавця Р. А. Ісламова передбачає виникнення міста куди пізніше, у середині XVII ст., з показовим висновком: «Виглядає фантастичним і сумнівним, щоб євнух, вочевидь, хворий і звиклий до життя в палаці, який не має спеціальної освіти і досвіду в будівництві та військовій справі, зміг побудувати за такий малий проміжок часу біля переправи Ізмаїл-Гечіді [...] місто та фортецю». В дусі крайнього позитивізму автор переходить до заперечення одного з джерел щодо діяльності Мехмет-агі в Ізмаїлі – хроніки історика Мустафи Селянікі. Мовляв, хроніст «ніколи не був в Ізмаїлі та його інформація про “побудовані фортецю та місто” написана з чийхось слів і тому викликає сумнів» [271, с. 114, 121].

Не торкаючись ідеологічної складової цього пасажу, нумізмат Д. М. Янов взявся розглянути професійну сторону аргументації. Він істотно скоригував висновок Р. А. Ісламова і згладив категоричність: «знахідки османських монет дозволяють говорити про існування османського Ізмаїла принаймні з кінця XVI ст. Але більшість монет відноситься до кінця XVII ст.» [260, с. 156].

І. Г. Кіртоаге знайшов найбільш ранню дату писемної згадки переправи на місці сучасного Ізмаїла – 1542 р. [282, с. 76]. З того часу поодинокі джерела повідомляють про наявність тут «місця для переправи» або «махалля», яка функціонувала до 1560 р. [283, с. 47].

В. О. Постернак процес розвитку Ізмаїла як урбаністичного центру в результаті передачі султаном переправи в управління Хабеші Мехмед-агі, характеризує словом «відродження». Мається на увазі відродження «переправи козенят» через Дунай та занепалої на 1560 р. старої «махалля» [402, с. 24, 29-30, 34].

В руслі загальноприйнятої історіографічної традиції прийняття «дату заснування міста» [384, с. 193] як історично обґрунтовану – 1590 р., вважає і О. Г. Середа, як рік «першої підтвердженої згадки міста-фортеці в писемних

джерелах». Проте дослідник не виключає в подальшому переоцінку цієї дати на більш давню: 1560 р. або 1542 р. [448, с. 63].

Проте, стаціонарний населений пункт з урбаністичною інфраструктурою та відповідним територіально-адміністративним і судовим апаратами з'явився в Ізмаїлі в результаті виконання указу султана Мурада III (1574-1595 рр.), виданого на ім'я чорношкірого головного євнуха гарему Хабеші Мехмет-агі. З тих пір в статусі міста Ізмаїл існує безперервно.

«Страшна та небезпечна місцевість – Ізмаїл-Гечіді на березі Дунаю» (переправа) була передана у володіння Мехмет-агі султаном у листопаді 1589 р. для її «оживлення, відродження та приведення в упорядкований стан» [88, с. 44].

Хабеші Мехмед-ага «заклав основи інфраструктури в тому населеному пункті, який зараз називається Ізмаїлом» в рамках системи вакф [581, р. 7]. Це був «вільний вакф Аллаха», за висловом Е. Челебі, який додає, що на його час місто, як і раніше ще управляється намісником головного гаремного євнуха, і весь дохід від нього йшов на користь Мекки та Медіни [96, с. 31]. Вакф включав до складу мечеті, школи, лікарні, громадські кухні, сховища та магазини. Ця система збагатила релігійне, інтелектуальне, соціальне та економічне життя в цьому провінційному краї. Вакф демонструє, яким чином в епоху децентралізації влада Османської імперії залишалася залученою до розвитку цього далекого регіону.

Не тільки Ізмаїл, але й пониззя Дунаю в цілому перебували під управлінням чорношкірих євнухів палацу Топкапи в період з 1580-х до середини XVIII ст. Вакф був створений навіть в Сулині у 1745 р. з ініціативи іншого головного гаремного євнуха імперії, аль-Хадж Бешир-агі, де був побудований маяк для поліпшення умов навігації [581, р. 7].

У турецьких архівах є документи з даними про масштабні імперські замовлення на будівництво в Ізмаїлі якраз наприкінці XVI ст., але Хабеші Мехмед-ага міг мати до цього відношення тільки до листопада 1590 р., поки не помер [579, р. 186]. Отже, саме цей історичний контекст став фоном, на якому

виникла та функціонувала Арабська мечеть Кілії, а також мешкав та працював Арапзаде та його нащадки, про що йшлося в попередньому підрозділі.

До середини XVII ст. Ізмаїл перетворюється на міський центр з двома тисячами будинків. Виходячи з цієї цифри, наведеної Е. Челебі [96, с. 32], можна припустити, що чисельність населення коливалася в межах 10 тис. чол. (при складі сім'ї в середньому 5 чол.). При цьому турецьке населення становило меншу його частину відносно загальної кількості жителів, серед яких відмічені греки, вірмени, євреї. Принаймні, вже у XVIII ст. у місті з'явилося молдавське населення, яке опанувало східну його частину поряд з вірменами [316] (додаток К, рис. 1). Основна сфера діяльності останніх – це посередницька торгівля із середземноморськими центрами [18, с. 142]. Е. Челебі у 1657 р. відзначає переважно сільський вигляд цього міського центру: дахи будинків в переважній більшості перекриті очеретом. Проте капітальні кам'яні споруди громадського користування (постоялі двори, мечеті з цегляними стінами та черепичними дахами) знаходяться у мусульманських, тобто турецьких кварталах [96, с. 32].

Показова деталь в тексті мандрівника: будівель, перекритих свинцем в місті немає. В Аккермані наприкінці XVIII ст. відзначена мечеть (Куршанли джамі), свинцевий дах якої дав їй особливе найменування (явно не офіційне) [323, с. 44]. Е. Челебі на весь Ізмаїл зафіксував лише одну баню, брудну і непривабливу. При цьому є 800 лавок, критих тесом («деревом»). Ізмаїл використовується як важлива переправа, що видно з «розпорядження» тримати в його гавані «п'ятсот кораблів» [96, с. 32; 119, р. 155].

У 1770 р. Ізмаїл розбитий на 4 нерівномірних частини. У центрі, між річкою та північною стороною укріплень, компактно розташовані турецькі квартали. На схід від них – вірменські, з двома церквами. Околичну частину міста займають татарські квартали (із заходу) і молдавські (зі сходу). Місто рівномірно поділене на мусульманську і християнську частини. Історичний центр та найбільш престижна, сакральна і ділова частина розташовані у

прибережній смузі на плато висотою до 10 м. Центр ділять між собою турки і вірмени, що вказує на особливе становище саме цих двох етнічних груп населення. У татарській частині Ізмаїла немає жодної мечеті. Проте в турецьких кварталах – їх мінімум 7. Молдавський район – найбільший за розмірами, велика його частина винесена за межі міських укріплень. Але в ньому всього три церкви.

У Кілії та Аккермані міська забудова також розвивалася від лиману або річки, від порту (гавані) до околиць. Рік перебування російських військ в Ізмаїлі призвів до різкого скорочення площі його міської забудови, що видно за планом 1771 р. Татарське населення покинуло місто, турецькі квартали в північній його частині значно скорочуються. Але незмінним залишається число молдавських і вірменських районів.

Площа забудови скоротилася до кількох десятків кварталів у межах центрального і південного сектора міста, навколо двох вірменських церков. Як мінімум одна з них збереглася й досі та співвідноситься за історичним планом з нинішньою Свято-Успенською церквою у південно-східній частині фортеці (додаток К, рис. 2; 6), за 80 м від берега Дунаю [316, с. 109]. Судячи з російських планів початку 1770-х рр., в місті на той час залишилася лише одна діюча мечеть – Мала (додаток К, рис. 11).

Стрімке розширення міської території Ізмаїла у 1789 р. стало можливим завдяки переїзду до міста населення із взятого російськими військами у 1788 р. Очакова або інших сіл та містечок османського Причорномор'я. Барон Кампенгаузен вже у 1790 р. в місті нарахував «17 чудових мечетей», а також «палац паші і хан для купців». Він описує якусь будівлю, яку називає «ротондою з куполом, покритим свинцем, прикрашеною чотирма колонами в доричному стилі з сірого мармуру» [112, р. 873], що може бути т. зв. Малою мечеттю, де купол тримається на восьмикутному барабані. Чи йшлося про галерею якоїсь іншої мечеті, яку було створено не раніше другої половини XVII ст., оскільки 1657 р. Челебі нарікав на відсутність в Ізмаїлі будівель зі свинцевими дахами [96, с. 32].

Достеменно визначити час спорудження т. зв. Малої мечеті сьогодні можна лише за допомогою архітектурного аналізу чи подальших архівних досліджень. Перші картографічні зображення міста з кількома мечетями датуються лише 1770 р. [316, с. 107-108], і Мала мечеть на них вже відзначена.

«Мала мечеть» – це загальноприйнята в літературі назва цієї будівлі [386, с. 81], проте вона не є автентичною, та придумана у новітній час. І. В. Сапожников спробував ввести до наукового обігу її нібито історичне найменування: «Мечеть Пророка Муххамеда» (виділено нами. – *А. К.*), з непрямым посиланням на повідомлення хроніки М. Костіна, у переказі румунського історика Р. Росетті. Так, під датою 1622 р., за І. В. Сапожниковим, в джерелі нібито йдеться про те, що «частина доходів православної райї міста Рені та кількох навколишніх сіл віддавалася ізмаїльській мечеті, “присвяченій пророку Магомету”» [423, с. 244].

Насправді, у літописця сказано інакше: доходи від Рені, Галаца, Ізмаїла та прилеглих сіл у 1622 р. йшли «на користь могили Магомета, яка розташована в країні Арабів майже на Червоному морі» [117, р. 63]. Тобто, на користь єдиної свого роду Мечеті Пророка Мухаммада, яка розташована в священній Медіні. Інших мечетей з такою назвою в світі просто не може існувати. М. Костін згадує вакф, який був заснований ще 1621 р. на Нижньому Дунаї султаном Османом II [581, р. 5] на користь Мекки та Медіни, що підтвердив пізніше й Е. Челебі [96, с. 31].

Головний вхід до мечеті розташований з північного боку і оформлений галереєю на чотирьох суцільних мармурових колонах. Верхні частини баз колон та перехід від фусту до капітелей, бронзові з профілем у вигляді валу та викружки. Плінти кам'яні. На думку В. П. Кирилко, це може служити додатковою архітектурною хронологічною ознакою споруди, як модне для певного часу запозичення¹¹⁴.

---

¹¹⁴ Усне повідомлення.

На увігнутій поверхні металевої деталі бази крайньої східної колони є напис османською мовою (додаток К, рис. 13). Відома лише одна спроба прочитання й публікації транскрибованого варіанту напису з дуже приблизним перекладом російською мовою авторства співробітників Інституту сходознавства в Москві. О. П. Панкова датувала напис 1702 р. на підставі згадки в тексті повстання татар, пов'язуючи факт її появи з відомими за джерелами подіями у Буджаку [386, с. 81, 83]. Але це не єдине повстання татар, що торкнулося Ізмаїла. Заворушення мали місце і у 1603 р., у 1624-1625 рр. та 1637 р. Проте у 1702 р. було найбільш потужне й тривале (до 1703 р.). На його початковій стадії для придушення повстання прибув Юсуф паша (правитель Сілістри), який тримав кілька тижнів оборону в Ізмаїлі, а в січні 1703 р. був змушений відійти на правий берег Дунаю [588, р. 3].

Напис на колоні мечеті дійсно вирізаний якраз в цей період, що впливає з дати. Працював майстер впевненою рукою (чітко видно сліди різця). Текст:

[1] تاتاريك طوغيانى
[2] حقدى تاريخ غنى دن

Переклад¹¹⁵:

Дату повстання татар

Отримано зі слова: надмірність

Фраза вирізняється граничною лаконічністю і витонченістю каліграфії. Зашифровано рік. «Надмірність» (Gani) це слово-криптограма, адже в ньому оформлений abjad (літерне позначення числівників османською мовою). В останньому слові: غنى دن, де літери дорівнюють значенню: غ-1000+ن-50+ي-10+د-4+ن-50 що в сумі дає 1114 р. за хіджрою (відповідає 28 травня 1702 р. – 16 травня 1703 р. християнського літочислення).

¹¹⁵ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

Згадане повстання було викликане умовами Карловицького мирного договору (січень 1699 р.) Відповідно до нього, кримські татари були змушені відступити з Буджака, що позбавляло їх можливості стягувати данину з територій, які відійшли тепер до Польщі [588, р. 2]. Заборонялися грабіжницькі рейди і напади на прикордонні землі в цьому регіоні. Кримський хан Девлет II Гірей (1699-1702 рр.) виявив своє невдоволення цим. Його брат Газі III Гірей у 1701 р. прибув до Буджака, де серед ногайців організував повстання проти османської влади. Татари напали на гарнізони в Ізмаїлі та інших містах. В результаті Газі Гірей був заарештований і відправлений на Родос. Девлет Гірей хоч і підкорився владі султана, але свій престол тимчасово втратив. В результаті цих подій у 1702 р. новим кримським ханом став Селім I Гірей.

Найстрашніше в цьому повстанні, з точки зору центральної влади – перша реальна загроза форсування Дунаю з боку причорноморських степів з метою подальшого руху на столицю. У середовищі бунтівних татар лунали прямі погрози перейти Дунай, як тільки він замерзне. «І аж до самого Стамбула розгромлять, спалять, спустошать усю Румелію [...]. Дружини питали чоловіків своїх: “куди ви йдете?” І ті відповідали: “На Стамбул робити набіг”». Для того, щоб не дати татарам переправитися, все населення Очаківського та Румелійського ейялетів, яке здатне носити зброю, мало охороняти дунайські береги. В. Д. Смірнов акцентує увагу на тому, що «підняте Девлет-Гіреєм заворушення так перелякало стамбульців, що до придушення заколоту були вжиті енергійні заходи і зібрані величезні військові сили [...]. Але на щастя, зима того року була м'яка, Дунай не вкрився кригою і плани татар не здійснилися. Численні османські війська оточили їх». Порта виставила проти татар такі потужні сили, що «стамбульці дивуватися й питали: “Невже ці приготування відбуваються проти татар? Мабуть, треба боротися з Московією [...]”. Татарський заколот спричинив жахливий переполох у Високій державі» за повідомленням османського історика [462, с. 698-702].

Свідком цих подій була людина, яка залишила свій напис на нижньому бронзовому кільці північно-східної колони ізмаїльської мечеті. Зазначена ним дата дозволяє тепер вже впевнено визначити верхню хронологічну межу появи цієї споруди. Нижню межу, ймовірно, слід бачити не раніше середини XVII ст., з опорою на повідомлення Е. Челебі про наявність в місті мечетей з «кам'яними стінами, критих черепицею» [90, с. 32], тобто, будівель капітальних.

Інший чудовий епіграфічний пам'ятник, який введений до наукового обігу лише нещодавно [635, р. 26], демонструє сюжет з повсякденного життя Ізмаїла середини XVIII ст. Йдеться про фрагмент (нижня частина) мармурової надгробної стели з написом у 4 рядках. Дата вказана в останньому рядку, в картуші. Частина тексту з ім'ям похованого не збереглася. Плита походить з Ізмаїла. Зберігається у фондах Ізмаїльського історичного музею О. В. Суворова (додаток К, рис. 14).

Текст:

[1] ...بر چيرك اول واقتن حاضر قهوسند
 [2] تسبيخ ايدر ايكن پنجره طشراسندن
 [3] قورسونيلر قتل ايلمشلردير روخنه
 [4] الفاتحه ۱۱۷۰ سنة

Переклад¹¹⁶:

Він був у кав'ярні¹¹⁷

Він робив свій тесбіх¹¹⁸ в той час як зовні через вікно

вбитий (пострілом) з пістолету. Прочитай Фатіху для його душі.

рік 1170 (1756-1757 pp.).

Епітафія привертає увагу побутовими подробицями тієї події. З них випливає, що в цьому провінційному і не настільки великому в ті роки місті була поширена мода на вживання кави. Вбивцю (якщо він запланував свій вчинок заздалегідь) не лякав ризик привернути до себе увагу мешканців звуком пострілу.

¹¹⁶ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

¹¹⁷ Або він випив свою каву

¹¹⁸ Дослівно: «доглядав за розарієм» – метафора молитви. Тесбіх – означає і молитовні чотки, і розарій, як один із символів чистоти віри в ісламі. Розарій – згадка імені Аллаха.

Але не виключено, що цей постріл був випадковий. Подібно тим, що описує в синхронний період Н. Клеєман (1768 р.), на прикладі сусідньої Кілії. Так, в її порту висадилися турецькі війська для передислокації на фронт. Колони йшли прямо через місто, на вихід з нього у бік Бендер. Дуже швидко в безладді солдати розсіялися по вулицях, «не знаючи за що взятися, стріляючи з рушниць і пістолетів». Вони почали грабувати магазини, які «швидко зачинити не встигли» їх власники. Брали «все те, що їм треба було, кинувши купцям гроші, які ледь перевищували половину від вартості того, що було ними винесене. Я здалеку бачив єврейську крамницю, розграбовану так, що бідному дияволу жодної копійки за товари не дали. Яничари з нещасних двох вірменів, які вийшли зі своєї церкви, знявши шуби, негайно втекли» [28, с. 39-40]. Проте, у цьому ізмаїльському вбивстві, скоріш за все, куля була випадковою. Тому вбивця ніяк не відзначений у тексті плити.

В Ізмаїлі розташовувалася одна з найбільших за чисельністю вірменських громад в регіоні для другої половини XVIII ст., порівняно з аккерманською. З плану Ізмаїла 21 грудня 1770-х рр., у місті в цей період функціонувало дві вірменські церкви (відмічені літерою «Н» у південній та південно-східній центральній частині берегової забудови) (додаток К, рис. 1). В одній з них, як запевнили барона Кампенгаузена, був похований барон, генерал Вейсман, «великий герой Росії» за його словами [112, р. 873]. Генерал загинув 24 липня 1773 р. при Кучук-Кайнарджі [211, с. 728].

Співставлення історичних планів із сучасною топографічною ситуацією дозволяє вважати, що принаймні одна з цих церков могла зберегтися в зміненому вигляді донині [297]. Йдеться про Успенську церкву, яка розташована тепер на території прибережної ділянки колишньої Ізмаїльської фортеці. Традиційно вона датується серединою XIX ст. Будівля височіла лише в декількох десятках метрів від берега Дунаю. В середині XVIII ст. саме в цьому, прибережному районі, перебував економічний і сакральний центр вірменських кварталів міста (додаток К, рис. 2). Два

вірменські храми були побудовані на одній вулиці, за два квартали один від іншого. Поруч з храмами розташовувалися торговельні ряди вірменської громади, в двох кварталах на північний захід – турецький хан. Локалізація нинішньої Успенської церкви збігається з розміщенням на плані 1770 р. одного з цих вірменських храмів (південно-східного) (додаток К, рис. 1-2).

На жаль, його назва невідома, можна припустити, що вона не змінювалася. Виник храм, ймовірно, ще на початку XVII ст., коли в Північно-Західне Причорномор'я хлинула хвиля вірменських переселенців з Ані. В цей же час в Аккермані з'являється вірменський храм Успіння Св. Богородиці [315, с. 21-36]. У першій третині XIX ст. в Ізмаїлі розміщувалася одна вірменська церква. М. Бжшкянц повідомляє, що раніше в ньому було багато вірменів, і вони володіли «кам'яною церквою в ім'я Св. Богородиці». Однак після закінчення будівництва місто було захоплене «іншим народом», багато вірменів покинули Ізмаїл, переселившись до Григоріополя. Мова йде про наслідки штурму російської армії 1790 р. У синхронний період в Ізмаїлі налічувалося 60 вірменських будинків, а нова церква (відновлена?) «схожа на маленький будиночок» [6, с. 216].

З цими відомостями перегукується й інформація дослідника І. Х. Кучук-Іоаннесова. На зламі XIX-XX ст. ним згадується в Ізмаїлі «вірменська» церква Успіння Св. Богородиці [352, с. 33-75]. На подвір'ї храму він досліджував 25 мармурових плит з вірменськими текстами, велика частина яких – епітафії. Плити були перенесені сюди з інших місць.

При цьому автор посилається на відомості старожилів про те, що «всі 25 каменів від початку перебували в огорожі старої вірменської церкви, яка була зруйнована під час облоги Ізмаїла Суворовим». Незважаючи на те, що з моменту облоги на той час минуло 112 років, старожили пам'ятали місце розташування колишнього зруйнованого храму, позначивши його дерев'яним хрестом, а плити з прилеглого цвинтаря перевезли під іншу, збережену церкву.

Серед 25 пам'яток дослідник виділяє одну плиту з написом будівельного характеру:

1. Ողորմութեամբ Այ ՚ի Հիմանէ նորոգեցաւ սուրբ Ածածին եկեղեցիս ՚ի Հայրապետութեան սբ Էջմիածնի Տն Յակօբայ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին և ՚ի պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմին Կարապետի և ՚ի պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ Տեառն Յակօբ ածարան արքեպիսկոպոսին, վերակացութեամբ և յորդորմամբ և արդեամբ քահանայի և ժողովրդոց քաղաքիս և ըստ հրամանաւն.....

և աշխատութեամբ և արդեամբք արևելցի մահտեսի Մաղաբիոյին և եղբօրն մահտեսի Յակօրին. այլ և յիշեսցիք զարևելցի մահտեսի Պերթուզարին, որ աշխատութեամբ և յոլով արդեամբք օգնեաց շինութեամբ եկեղեցիս. և սոսք զողորմին ամենայն ջատագովաց. ամին ՚ի ոմժք թւին Հայոց Յունվարի Ժ.

Переклад [352, с. 61]: «Милістю Божою церкву Св. Богородиці відновлено від фундаменту, під час патріаршества Святішого Католикоса Ечміадзинського владики Акопа, Св. Єрусалимського патріарха Карапета, Константинопольського патріарха владики Акопа, архієпископа-богослова, під наглядом, за умовляння і утриманням священика і прихожан міста і за велінням [...] і ретельністю і на кошти східних вихідців: мугдусі Магакії та його брата мугдусі Акопа; згадайте також східного вихідця мугдусі Берхударя, який багато сприяв побудові церкви своїми працями і коштами, даруйте всіх її покровителів. 1212 рік, січня 10-го» (за вірменським літочисленням).

У перекладі з вірменського літочислення – 1763 р. Наведені відомості епіграфіки не суперечать даним картографії, оскільки стара вірменська церква з плану 1770 р. співвідноситься з місцем розташування нинішньої Успенської церкви, що може вказувати на спадкоємність споруд різних періодів. І. Х. Кучук-Іоанесов вважав, що плита відноситься до тієї самої, зруйнованої суворовськими військами вірменської церкви, що розташовувалася на території фортеці [352, с. 33-75].

Проблема спадковості двох культових споруд Ізмаїла – вірменської церкви Св. Богородиці XVIII ст. і нинішньої Успенської вже була озвучена в історіографії [297] та вимагає окремого, ґрунтовного архітектурного і археологічного дослідження.

Отже, напевно, в Ізмаїлі на початку XVII ст. розташовувалася церква Успіння Св. Богородиці, яка прийшла у занепад до середини XVIII ст. та була відновлена у 1763 р. У 1770 р. на російському плані міста відзначені дві

вірменські церкви, одна з яких розташовувалася на місці нинішньої Успенської. У 1790 р. церква Св. Богородиці значно постраждала (або була зруйнована) в результаті суворовського штурму. У ХІХ ст., ймовірно, на фундаментах старої вірменської церкви побудована інша, православна, Свято-Успенська церква, яка існує досі.

4.5. Бендери

У середині ХVІІ ст. місто Бендери складалось з тисячі семиста будинків, що розмістилися в семи мусульманських кварталах та семи волоських і молдавських. Будинки перекриті тесом (як у Ізмаїлі та Аккермані) і очеретом, деякі мали другий поверх. У місті налічувалося чотири мечеті. Були також торгові ряди, дві початкові школи, сотні крамниць і лише одна «тісна» лазня [96, с. 45]. З цього опису випливає, що Бендери не перевищували за розмірами два інших найбільших міста регіону ХVІІ ст.: Аккерман та Кілію, залишаючись приблизно на рівні Ізмаїла.

З початку наступного, ХVІІІ ст., Бендери кардинально змінюються. Тут будується найбільш масштабна бастіонна фортеця в регіоні, місто набуває нового адміністративного статусу і збільшується в розмірах: площа забудови, лише в периметрі стін, перевищує 60 га, зовні розкинулося місто, яке не поступається в розмірах забудові в межах фортечних стін [628, р. 140: fig. 110]. На 1770 р., судячи з плану штурму Бендер, місто було обнесено додатковою лінією оборони (вал з тином, рів, редути). Цей «ретраншемент» навколо передмістя був успішно використаний військами М. І. Паніна під час організації облоги і штурму фортеці 16 вересня зазначеного року (додаток Н, рис. 17). В османські часи розміри міста можна уявити за кількістю мечетей. Е. Челебі у 1657 р. нарахував 4 міські мечеті та дві гарнізонні, під назвою султана Сулеймана [96, с. 43-45], які збереглися у замку й досі¹¹⁹.

¹¹⁹ Обидві споруди мають однакові назви, але з'явилися в різні часи. Верхня мечеть побудована у 1538 р. (за правління султана Сулеймана І), а мечеть у Нижній фортеці – у 1584 р. (період Мурада ІІІ). Мабудь, з назвою більш пізньої споруди Е. Челебі помилився.

На плані Бендерської фортеці 1775 р. (доаток Н, рис. 18) мечеті в межах фортечної огорожі не підписані, що пояснюється пожежею, викликаною штурмом (судячи з експлікації, після цього залишилося мало капітальних будов). На північний захід від цитаделі відзначено одну громадську будівлю, ближче до бастіону № 4, ймовірно, колишню мечеть. Завдяки мінаретам на «Проспекте крепости Бендеры» 1774 р. декілька з них можна локалізувати [628, р. 140 fig. 111]¹²⁰. На північному заході від цитаделі височіє мінарет (можливо, напівзруйнований).

У 1789 р. барон Кампенгаузен відзначає тут вже два форштадта з 12 мечетями. А також шість караван-сараїв та сім воріт на виїзді з міста. Вулиці хоч і темні, але прямі і такі ж брудні як і 150 років тому. Є хан для мандрівників, але маленький і незатишний. Вельми «жалюгідною будівлею» є вірменська церква. Схоже, вона єдина в місті, і вірменська громада не так численна, як в Ізмаїлі або Аккермані – всього 150 сімей [112, р. 872].

В цьому описі Бендер ретельно описано головну міську мечеть, яку барон називає «Соборною». Віруючі збираються в цій головній мечеті тільки по п'ятницях. В ній одній дозволено вести молитву за султана. Мечеть купольна. Барон називає її будівлю «чудовою» і повідомляє про довжину споруди у 58 кроків [113, р. 71]. Розміри явно передані неправильно. Оскільки площа такого будинку була б неправдоподібно великою для такого провінційного міста.

Кампенгаузен називає мечеть: Мункар-Дгарамід [Muynkar-Dgaramid] [113, р. 70], яку І. В. Сапожников транскрибує у «Мункар-Хамід». Сучасний дослідник намагається так розтлумачити етимологію назви: «Мункар і Накір в ісламській традиції – ангели, які допитують і карають мертвих в могилах. Хамід – в перекладі з арабської: “похвальний”, той, що славить» [431, с. 70].

Насправді в османській традиції мечеті ніколи не носили імен ангелів. Добре відомо, що їх називали тільки на честь людей. Не будучи обізнаними з османською мовою, ані барон Кампенгаузен, ані

¹²⁰ М. О. Шлапак, яка опублікувала план, датує його 1771 р.

І. В. Сапожников не змогли розпізнати в звучанні (назві) просте: حميد خنكار [Hamid Hünkar] «Султана Хаміда». Hünkar – султанський титул, а слово «Dgaramid» – спотворене ім'я Абд аль-Хаміда I (1774-1789 рр.)¹²¹.

У 1819 р. ця мечеть ще стояла на своєму місці. Російський військовий художник робить копію будівельної плити з її фасаду з позначкою: «Над мечеттю, що стоїть біля Каушанської брами» [628, р. 280]. Напис змальований людиною, яка не володіла османською, тому прочитати можна лише кілька слів, включно з датою (додаток Н, рис. 33). З тексту випливає, що мечеть засновано султаном Хамідом у 1194 р. хіджри (1780/81 р.)¹²².

Локалізувати її вдалося І. В. Сапожникову, завдяки відомостям російських планів фортеці і повідомленням історичних джерел. Каушанська брама до 1806 р. мала назву Стамбульської, або Царгородської, була головною у фортеці, розташовувалась на південній стороні (додаток Н, рис. 18). При вході, праворуч від неї на плані 1790 р. показано колишню «головну мечеть» (з помітним міхрабом з південного боку), яка заново освячена на «Соборну церкву Св. Георгія» у 1789 р. [55, с. 365-366] (додаток Н, рис. 19). Ця мечеть не існувала в період війни 1768-1774 рр., оскільки її мінарету немає на східній панорамі фортеці 1774 р. [628, р. 140]. Крім цієї соборної мечеті, Кампенгаузен відзначає ще дві, найбільш важливі, на його думку: «Мечеть Дагестан» [Dagestan Metsched] і мечеть султана Селіма [113, р. 70].

Перша з них пов'язана з ім'ям візира, трьохбунчужного Дагістанлі Алі-паші, відомого за військовими подіями вересня 1773 р. на Дунаї. Разом з ним в битві при Карасу неподалік від Гірсова брав участь ще один трьохбунчужний паша, ім'я якого пов'язане з Бендерами, де він помер. Його надгробок був досліджений зовсім нещодавно [635, р. 26-28]. Епітафія з мармурового саркофагу збереглася частково (додаток Н, рис. 34).

¹²¹ Хюнкар джамі [Hünkar camii], «Мечеть повелителя» або «Султанська мечеть», відома за джерелами в сусідньому Аккермані [318, с. 41].

¹²² Визначення доктора М. Тютюнджю.

Лише два останніх рядка в нижній частині мармурової стели. Верхня частина стели відсутня. Почерк насх, каліграфія професійна. Розміри плити: 92×63 см. Зберігається у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею (№ ХКМ-а-9694). У колекцію музею надійшла від І. Я. Стемковського у період з 1911 до 1914 рр. У музейному паспорті знахідки повідомляється, що плита привезена «з околиць Тирасполя». Під категорію околиць потрапляє старовинне турецьке місто Бендери, яке знаходиться в 10 км на захід (Тирасполь заснований у 1792 р.).

Російською мовою з неправильним датуванням текст перекладено М. І. Веселовським [354, с. 24]. Оpubлікований у виправленому варіанті із загальним описом пам'ятника А. В. Костенком [293, с. 561-562].

Текст:

عمر پاشا روحیچون الفاتحه [1]
سنة ۱۱۸۹ [2]

Переклад¹²³:

Помолися про душу Омер-паші

Рік 1189 (1775-1776)

Дата за хіджрою відповідає 4 березня 1775 – 20 лютому 1776 рр. християнської ери. Це перший повоєнний рік після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Статус паші в Османській імперії – один з найвищих титулів державних або військових службовців. Згідно з розподілом на 3 ранги, йому відповідав умовний знак у вигляді відповідного числа бунчуків.

Про високий статус похованого говорить не тільки зазначений в написі титул паші, а й високий ступінь художньої обробки дорогого мармурового саркофагу. Дата смерті власника надгробку і район виявлення пам'ятника говорить про те, що він мав би проживати на території, зайнятій російськими військами у період з вересня 1770 по січень 1775 р.¹²⁴, що для великого чину османської армії можливе лише за умови, якщо той був

¹²³ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

¹²⁴ До ратифікації султаном Кючук-Кайнаджирського договору.

військовополоненим. Османські хроніки і російські джерела в синхронний період знають лише одного Омер-пашу, та ще й трьохбунчужного. Його ім'я згадується у зв'язку з театром військових дій на Нижньому Дунаї, в Добруджі. Турецький хроніст так пише про ці події: 17 вересня 1773 р. «невірні захопили владу в невеликій фортеці Гірсова (сучасний Hârşova в Румунії. – А. К.), яка розташовувалася на березі Дунаю, і під час цього інциденту до них в полон потрапив губернатор Кютах'ї, візир Омер-паша та Чаушбаші Іспір-ага, який був прикомандирований на допомогу. Омер-паша помер на землі ворога. Проте, Іспір-ага повернувся до Константинополя після [укладення] миру, де він був нагороджений Імператором» [526, р. 220].

Омер-паша Кютах'ї дійсно був узятий у полон 17 вересня після битви під Карасу, неподалік від Гірсова. І відпущений на свободу за Кючук-Кайнаджирським мирним договором, але помер незабаром десь «в районі, ймовірно, Аккермана або Бендер» [526, р. 93; 560, р. 123]. Про це ж говорять і російські джерела. В ході військової кампанії 1773 р. місто Гірсова перетворюється на стратегічний пункт контролю однієї з переправ на Дунаї. Кампанія цього року почалася навесні з переправи російської армії на правий берег річки. Під Карасу відбулися перші битви цього року [388, с. 20-23]. Закріпившись у фортеці Гірсова, російські війська намагаються використовувати її як плацдарм для розвитку успіху, а турки прагнуть видавити їх назад за Дунай. Як результат, в середині вересня 1773 р. після невдалої спроби військ султана штурмувати Гірсова, обороною якого керував О. В. Суворов, російські полки переходять у контрнаступ.

Командувач армії П. О. Румянцев наказує генерал-поручику К. К. Унгерну та генерал-майору О. В. Суворову не зволікати з просуванням на Карасу, де турки встигли зосередити військо чисельністю 25 тис. чоловік під командуванням трьохбунчужного Дагістанлі Алі-паші [534, р. 234]. Разом з ними перебували Омер-паша, Черкес-паша і турецькі військові керівники інших рангів і звань.

Через масове дезертирство 16 вересня число османських військ зменшилося до 15 тис. Однак Дагістанлі Алі-паша все ж таки зайняв шанці при Карасу і приготувався до бою. Вранці, 17 вересня, перед боєм, у турків залишилося не більше 6 тис. чоловік.

За підсумком розпочатої битви турки втратили вбитими ще не менше 1,5 тис. чоловік і більше 60 осіб полоненими. У числі полонених перебував й Омер-паша, а також Чаум-паша «з їх чиновниками та іншими знатними сановниками» [388, с. 108-109]. Полонених, ймовірно, під конвоєм супроводили до Бендер, які розташовані у 300 км на північний захід. Це місто з потужною фортецею було найближчим до театру військових дій, великою і найбільш захищеною базою російської армії. Надгробок Омер-паші, знайдений І. Я. Стемковським у цих місцях через 130 років. Місце знахідки дозволяє зв'язати ім'я паші саме з цим воєначальником, який «помер в полоні в землі невірних».

Правда, з початку 1773 р. Бендери вже півтора місяці як відійшли під владу османської адміністрації. Цілком можливо, що за станом здоров'я або через холодну пору року, Омер-паша не зміг відразу виїхати з Нижнього Подністров'я, де і помер.

Судячи зі спотвореної назви мечеті Dagestan Metsched, наведеної Кампенгаузенем, з Бендерами також пов'язана доля соратника Омер-паші, іншого учасника бою при Карасу 17 вересня 1773 р. – Дагістанлі Алі-паші. Кам'яна мечеть під його ім'ям, власним коштом, разом з фонтанами, вакуфними будинками, була зведена у Бендерах, судячи за архівними даними у 1776/77 р. [102].

Друга мечеть, названа на його честь, була відома в Аккермані, де також побудована після 1774 р. недалеко від фортеці, в районі перетину сучасних вулиць Калініна та Ушакова. На плані Аккермана 1793 р. вона вже супроводжується позначкою «руїни» (додаток Б, рис. 26) [323, с. 44, 64-65].

Омер-паша був похований у Бендерах, напевно, біля однієї з міських мечетей, яка пережила першу російсько-турецьку війну або збудована незабаром після початку мирного періоду (додаток Н, рис. 35).

4.6. Очаків

До першої третини XVII ст. про Очаків як про місто говорити важко. Доки у 1620-х рр. тут не з'явилася велика кам'яна фортеця, що сформувалася з трьох частин. Мечеть і п'ять великих будівель існували в окремій частині укріплень – Кучюк Хассан-паша. Приблизно за 400 м на південь від укріплень розкинулася молдавська слобода, що включала до себе за часів Е. Челебі 300 житлових будинків та 200 споруд іншого типу (крамниць, трактирів, заїжджих дворів, млинів). На захід від цитаделі Е. Челебі локалізує висілки ногайців [96, с. 115].

Г. де Боплан в Очакові згадує «хорошу якірну стоянку» для галер, які охороняють гирло Дніпра від козацьких рейдів. При цьому, порту тут не існувало. Міська забудова має передмістя – прибережні квартали Хассан-паша. У місті, імовірно, 2 тис. мешканців. Ширина лиману навпроти Очакова за Г. де Бопланом «на добру французьку милю» [8, с. 45]. У донесенні фон Креквіца 1593 р. цю переправу османська влада рекомендувала зміцнити [122, р. 770].

Російський посол в Стамбулі П. А. Толстой у 1706 р. повідомляє про «чималий» порт в Очакові: «там стоять кораблі та галери великого флоту, пристань неабияка та безпечна» [89, с. 96]. З приводу безпеки та зручності – явне перебільшення.

Про пристань розповідає й Д. Крман, який відвідав місто влітку 1709 р. Однією фразою він дав характеристику міським звичаям: до оборонного рову «приходять жителі, спорожнити свій шлунок, не маючи іншого місця, яке служило б цій потребі». В Очакові мандрівник зазначив «волохів», татар, греків і «особливо турків, які продають різний товар» [30, с. 168].

У другій половині XVIII ст. місто ділилося на кілька окремих частин (додаток Ж, рис. 12; 13). Перша, з найбільш щільною і престижною забудовою, розташована на північний захід від стін фортеці, на деякій відстані. Тут функціонували дві мечеті і два цвинтаря. Ця забудова обнесена валом і ровом, яка у 1787 р. перетвориться на більш потужну лінію оборони зусиллями А.-Ж. де Лафітта-Клаве [436, с. 459]. Ця верхня частина міста, що розташовувалася на береговому плато, з'єднувалася дорогою, тальвегом глибокої балки, з передмістям Кучюк Хассан-паша, з окремою мечеттю і декількома кварталами. На нижній береговій терасі під «верхнім містом» розкинувся невеликий присилок, що складався з кількох десятків невеликих будинків. Із зовнішнього боку міського валу розташовувалася молдавська слобода (на схід від верхнього міста) і великі сади. Біля підніжжя корінного берега, навколо цих забудов позначений колодязь.

Всередині цитаделі ніякої цивільної забудови немає. У 1737 р. в південній її частині відзначено мечеть (додаток Ж, рис. 2). У 1787 р. в межах стін вже дві мечеті (додаток Ж, рис. 13). Якась мечеть розташована на відстані від житлової забудови, біля дороги, що розсікає два великих садка. Культова будівля, певно, призначалася для сезонних робітників у період збору врожаю. А.-Ж. де Лафітт-Клаве, задумавши реконструкцію фортечних укріплень Очакова, запропонував також проект знесення внутрішньої хаотичної забудови «Верхнього міста» з переплануванням за прямокутною квартальною системою. З вулицями, орієнтованими за сторонами світу, з чіткою квартальною розбивкою та центральною квадратною площею на захід від цитаделі (додаток Ж, рис. 10). Це перший та єдиний свого роду османський містобудівний проект з регулярним плануванням у Північно-Західному Причорномор'ї, але так і не здійснений турецькою адміністрацією. На зміну планування вплинули раціональні міркування. Дослідники помітили, що зміни, які принесли з собою бастіони, вплинули й на планування європейських міст-фортець. Міське планування отримало

регулярність заради зручності доставки снарядів і гармат до бастіонів та визначалося геометрією зовнішнього периметра [407, с. 39].

Через 10 років після штурму Очакова військами Г. О. Потьомкіна фортецю і місто в стані занепаду описав П. І. Сумароков. Укріплення «обома своїми кінцями примикали до самих вод лиману, простягнувшись з вершини гори». «Тверді кам'яні стіни», якими вона була обнесена, частково розібрані або пошкоджені. Всередині фортеці ще були помітні будинок паші, руїни «кам'яної брами». Мечеть на нижній терасі перетворена на магазин. Форштадт, що оточував фортецю притулений до оборонної лінії, та складався всього з 80 житлових і 30 порожніх дерев'яних будинків [86, с. 195, 196]. У 1791-1792 рр. Ф. де Волан рекомендує «розібрати масивний форт всередині фортечної огорожі, що знаходиться під загрозою обвалу» [21, с. 184]. Судячи за подорожнім описом П. І. Сумарокова, його не розібрали.

4.7. Хаджибей

У другій половині XVIII ст. Хаджибей – це невелике турецьке місто зі старовинним кам'яним замком. Кількість будинків – близько 70-ти, судячи з плану Ф. де Волана 1791 р. Отже, чисельність населення мала дорівнювати декільком сотням і навряд чи в кращі часи (1760-ті) воно сягало тисячі осіб.

Судячи за планами А.-Ж. де Лафїтта-Клаве, Й. де Рібаса та Ф. де Волана, основна забудова міста поширювалась на північний схід від замку на плато між двома балками. Окреме селище займало мис на протилежному, лівому березі Військової балки (сучасний бульвар Жванецького). Воно було засноване татарами-біженцями з Криму, що перебралися сюди після 1783 р. [21, р. 51], у деяких документах названо «татарським селищем». Якщо судити за планом І. І. Ісленьєва, то південна частина міста розміщувалася на схилах Карантинної балки. Всі адміністративні й громадські будівлі, а також пристань, розташовувалися саме тут, в основній частині цивільної забудови Хаджибея (додаток Е, рис. 10).

Накладення історичних планів на сучасну карту місцевості дозволяють зробити досить точну прив'язку основних її будівель, завдяки деяким топографічним орієнтирам (таким, як дві глибокі балки, що перерізали плато по лінії південь-північ). На виїзді з міста, в тому ж місці, де І. І. Ісленьєв показав пунктиром коло (під літерою «S»), розташовувалося кладовище. Мазар на виїзді з міста біля роздоріжжя – цілком типово для кладовищ турецьких міст регіону синхронного періоду (додаток Е, рис. 10). Ймовірно, з ним пов'язані поховання, що розкриті під час земляних робіт у 1850-1890-х рр. в районі перетину вул. Катерининської та Грецької. К. М. Смольянінов вказував, що це кладовище є мусульманським [455, с. 192].

Поруч, на місці існуючого сьогодні будинку Прокопеуса, на виїзді з Хаджибея доволі точно локалізовано кав'ярню грека Аспорідіса [240]. На розі Рішельєвської та Ланжеронівської, ближче до фортеці, височів «будинок паші». Обидві будови збереглися до кінця XVIII ст. [86, с. 212-213]. На відміну від т. зв. «Хаджибейської лазні», яку О. І. Губар помилково локалізував на розі вул. Буніна та Пушкінської, та яка не мала відношення до османського міста [241, с. 326-327]. Про хамам в турецькому Хаджибеї джерела взагалі мовчать. На опублікованих одеським краєзнавцем малюнках авторства К. Боссолі насправді зображена аккерманська лазня Султан Селім [323, с. 79-84].

Головна мечеть Хаджибея розташовувалася в центрі міста, на лівому березі Карантинної балки, в районі нинішнього Ланжеронівського узвозу (додаток Е, рис. 10). Одна з найбільш капітальних будов – хан, відзначена на «Плані атаки...» 1789 р. з директивою Й. де Рібаса колоні С. Воєйкова зайняти його під час штурму. Гостинний двір існує в російському Хаджибеї ще в 1792 р., так само, як і деякі будівлі у низині Карантинної балки. Ніяких руїн старого замку на місці кругового контуру І. І. Ісленьєва (S) у Ф. де Волана немає. Як немає їх і на ранніх планах (1770-х, 1780-х рр.), вельми детальних у передачі міської забудови.

На «Кресленні...» Ф. де Волана між двома балками з напільного боку місто оточують широкі сади. Ще один важливий елемент місцевої інфраструктури, який був побудований на краю сучасного мису Ланжерон у 1766 р. – маяк [78, с. 260]. За підсумками штурму Хаджибея російськими військами у вересні 1789 р. маяк виведений з ладу, але не зруйнований повністю [26, с. 217]. Те ж саме можна сказати і про замок, який не був «розорений дощенту», всупереч ордеру Г. О. Потьомкіна на ім'я І. Гудовича [26, с. 217], а ймовірно, лише виведений з ладу шляхом підриву двох мін. У будь-якому разі, у 1791 р. Ф. де Волан бачив замок на власні очі, надавши навіть характеристику вапняку, з якого він збудований [21, с. 134]. У 1793 р. будівля ще на своєму місці, оскільки вона потрапила на чорнову схему проекту запланованих укріплень, житлових кварталів та порту російського Хаджибея, будучи відзначеною як «руїни замку Хаджибей» [320, рис. 5]. Споруда орієнтована головним фасадом до південного сходу та вписана у вигляді цитаделі (?) до планувальної структури т. зв. Малої російської фортеці (на сучасному Приморському бульварі). Але через певну частку умовності ескізу форт розміщений на ньому дещо ближче до центральної частини берегової смуги Одеського плато, а не північної, де він знаходився насправді (додаток Е, рис. 21). Форт був збудований до кінця 1793 р. [22, с. 8-9] та проіснував до кінця 1810-х рр.

4.8. Міста і фортеці Очаківської області у 1790-ті рр.

Північно-Західне Причорномор'я цікавило російську владу наприкінці XVIII ст. насамперед як плацдарм для майбутніх військових дій на Балканах. У Хаджибеї/Одесі планується створити т. зв. середземноморську флотилію для подальшої експансії на південь [455, с. 34-35; 26, с. 309]. З прибуттям до Хаджибея у травні 1794 р. російських полків, населення міста «пожвавилось і додало йому характер абсолютно військовий» [465, с. 345, 352]. У державних документах епохи подібна мета прямо не декларується, але вона «витає у повітрі» та присутня в листуванні офіційних осіб.

Граф Ф. В. Ростопчин у листі від 8 грудня 1795 р. повідомляє, що Ф. де Волан розробив «чудовий план та проект» наступу російських військ на Константинополь з точками вирушення з щойно приєднаних земель. Три колони мали вийти з Бендер, Ясс та Очакова за підтримки флотилії, і до серпня дістатися столиці Османської імперії. «Цей проект такий добрий і настільки зручний для виконання, що мають намір провести його за першої нагоди» [226, с. 10]. О. В. Суворов в листі Й. де Рібасу з Варшави від 16 січня 1795 р. пише: «нехай цвіте Ваш Гаджибей: збільшуйте флот, штурмуйте Візантійську протоку як колись Дунай» [85, с. 291].

Відразу після приєднання колишньої Очаківської області, російська влада не приділяє Очакову взагалі ніякої уваги, наче дотримуючись рекомендацій Ф. де Волана. Чотири потужні бастионні фортеці (в тенальній системі), які росіяни вирішили побудувати вже на самому початку 1792 р. (січень-лютий): біля гирла р. Ботна (Тирасполь) (додаток Д, рис. 3), у Аджидері (Овідіополь) (додаток Д, рис. 1), у Хаджибеї (Одеса) (додаток Е, рис. 11а) а також на Кінбурні [226, с. 17], всі вони з'явилися на нових місцях, за винятком Кінбурна, в якому була значно посилена стара фортеця (додаток Ж, рис. 1).

Візував проекти Ф. де Волана генерал-аншеф О. В. Суворов, відповідальний за будівництво т. зв. «Дністровської лінії» фортець. Щодо нашого регіону, з креслень, що ним підписані, збереглися дев'ять [394, с. 222, 411; 395, с. 6, 23, 29]. Серед них: «сім проектів оборони входу до Дніпро-Бузького лиману, проект Тираспольської фортеці, проект гавані, берегових батарей та сухопутних верків Гаджибею (Одеси)» [460, с. 20].

У випадку з «Головним депотом» (Тирасполем) та Аджидером (Овідіополем) планувалося блокувати протилежні на цих ділянках прикордонні Бендери та Аккерман. Кінбурн був збудований для захисту Херсона та Миколаєва з боку моря і в реалізації проекту знову вбачається дотримання рекомендацій Ф. де Волана. «Система захисту кордонів» за його концепцією полягає в логіці парного протистояння. Новим фортецям належало бути опорними пунктами з гарнізонами із 10-12 тис. осіб для

оборони кордону. «Відчувається необхідність протиставити якомога більш солідні споруди у відповідь на наявні, або ті, що передбачувані у турків з їх боку, якщо вони задумають відновити Бендерську фортецю або зайняти іншу точку для оборонних споруд, або скористатися Паланкою та Аккерманом». Аджидерська (Овідіопольська) фортеця мала блокувати «Дністровський лиман, з тим щоб тримати Аккерман на відстані та забезпечити собі сполучення Чорним морем» [21, с. 171, 173].

Будівельні роботи у російській фортеці Аджидер інженер Ф. де Волан почав 21 вересня 1792 р. силами 160 солдатів. Наприкінці місяця до них приєдналися 18 італійських мулярів з Мілану. Навесні їх вирішили використовувати й на роботах в інших фортецях [158, с. 95, 100].

Цікавою є та увага, яку надали спорудженню фортець іноземні консультанти при османському уряді. Ф. Кауффер власноруч складає начерк плану фортеці Аджидер для рапорту (чи його частини, недатованої), відправленого до Стамбула (додаток Д, рис. 2) [69]. Підготовка цієї схеми в положенні спостерігача могла бути здійснена інженером під час відвідування Аккермана у 1796 р. чи 1797 р., коли фортецю вже було відбудовано. Цей нарис міг бути створений лише при візуальному спостереженні інженером через підзорну трубу (з піднесеної точки – з однієї з веж цитаделі чи з будівельних лісів) за ходом будівництва російської фортеці Аджидер на протилежному березі (відстань 9 км). Можливо, саме з цією діяльністю пов'язане відкрите нещодавно автором цих рядків графіті на східній частині фасаду південно-східної вежі Аккерманської цитаделі з датою у європейському стилі та латинськими буквами: «1796 Kof», зробленої на висоті 5,5 м явно з будівельних лісів, як раз у зоні прямої видимості Аджидера на протилежному, північному березу (додаток Б, рис. 58е-ж). Чи це не є автограф французького інженера?

Що стосується не прикордонного Хаджибея, то тут фортеця з'являється з метою захисту гавані та запланованої військово-морської бази. «Покійний [Потьомкін] знав йому ціну і мав намір побудувати там невеликий

порт і кілька оборонних споруд для захисту як порту, так і околиць нового грецького міста, яке потрібно було побудувати» [21, с. 179]. Не відомо, чи знав Ф. де Волан про «План укріплення рейду Коджа-бея» А.-Ж. Лафїтта-Клаве, але схожість двох проектів наявна. У 1792 р. під його керівництвом був закладений масштабний бастионний форт на тому самому південному мисі гавані (нині мис Ланжерон), де подібний був запланований його попередником у 1784 р. Навіть форма цих укріплень схожа (додаток Е, рис. 11а; 3). Малу бастионну фортецю Хаджибея Ф. де Волан розміщує на протилежному, північному фланзі майбутнього порту, біля мису Військової балки, де розташовувався старий кам'яний замок. На ескізі проекту 1793 р. замок вписаний в систему нового форту. Між двома фортифікаційними об'єктами в цьому варіанті проекту російського Хаджибея розміщена сітка міських кварталів (додаток Е, рис. 21), як було заплановано османами ще у 1765 р. (додаток Е, рис. 25).

На межі XVIII-XIX ст. військовий характер освоєння краю поступається місцем торгово-економічним відносинам і проектам. Місто задумане як військово-морська гавань, де планування підпорядковано логіці організації військового порту (правда, «разом з пристанню купецькою»). Вже на початку XIX ст. в Одесі Малу бастионну фортецю ліквідовано. У Військовому форштадті знесений великий район з казармами, запланований ще Ф. де Воланом. З початком правління в краї Рішельє (1803 р.) місто поступово набуває світського, цивільного та комерційного вигляду. Свій військовий стан, через незмінність прикордонного положення, зберігає Тирасполь та, певною мірою, Овідіополь. Деволанівська пропозиція щодо перетворення Кінбурна на «морську браму імперії» провалилася.

В історіографії є поширеною точка зору про завчасне планування російською владою у Хаджибеї найбільшого міста і порту Північного Причорномор'я. Ф. Є. Петрунь пов'язує з Г. О. Потьомкіним початок «ініціативи російського будівництва» у Хаджибеї ще з 1789 р. [393, с. 148]. Дійсно, з каменів старого замку планувалось спорудити нові укріплення [55, с.

371]. Але ініціатива так і залишилася на папері його особистого листа, оскільки замок не був розібраний на будматеріали того року, всупереч розпорядженню Світлішого. У «Звіті...» Ф. де Волана, що доставлений у січнілютому 1792 р. до Петербурга [226, с. 17] значення Хаджибейської гавані описано стримано, в об'єктивній тональності. Ніщо в тексті не вказує на попередні плани щодо будівництва тут великого міста й порту. Вони остаточно оформилися, ймовірно, лише за підсумками якихось нетривалих обговорень в столиці. Проте, за спогадами самого Ф. де Волана, в Петербурзі він «представив одеський порт, як передовий порт російських чорноморських флотів, що мали свої пакгаузи у Херсоні та Миколаєві на річках». На Хаджибей саме з тих пір було звернуто особливу увагу, що підтверджується сумою, яку виділив уряд на будівництво тут фортеці: 450 тис. рублів з 950 тис. запланованих в цілому на всі чотири фортеці Дніпро-Бузького межиріччя [22, с. 8]. Але після звіту де Волана владою «оглянути щойно приєднану країну» 27 січня 1792 р. доручено вже Катеринославському губернатору В. В. Каховському, який критикував матеріали колеги¹²⁵ [393, с. 148].

За підсумками проведених робіт на початку травня того ж року В. В. Каховський надає свою доповідь (на основі пошукових матеріалів інженерів Шостака та Матіоса) [475, с. 150], в якій, зокрема, з явним перебільшенням описано якість питної води в районі Хаджибея та доступність джерел. У чому відчувається якесь упередження. За висловом Ф. Є. Петруня, «вчасно пролунав тверезий голос В. В. Каховського», адже «російський уряд завжди підкреслював у своїх розпорядженнях, що керівництво роботами залишається за його представниками у знову приєднаному краї» [393, с. 148]. «Тверезість голосу» В. В. Каховського стала не причиною, а наслідком вже озвученого на той час «призначення Аджибея

---

¹²⁵ В. В. Каховський про «Звіт...» Ф. де Волана і картографічний додаток: «Розглядаючи цей атлас, знаходжу я неправди багато, і роблю ґрунтовний висновок, що той, хто це вигадав, не був особисто на тих місцях, котрі окреслені на папері»; і текстова частина «таким же чином сміливо написана, як і атлас зроблений». «Атлас цієї місцевості готовий, але я маю сумнів, що можливо було б швидко зробити опис цього краю, стосовно опису г. Волана» [54, с. 368, 370; 393, с. 148].

Його Імператорською Величністю для проживання службовців» середземноморської флотилії [226, с. 18].

Отримання Російською імперією контролю над гирлом Дніпро-Бузького лиману поставило питання про необхідність перетворення Дніпра на повноцінну транспортну артерію. Ця майже ідеальна магістральна річка мала єдиний, але істотний недолік – пороги. Основна частина комунікацій в Росії кінця XVIII ст. здійснювалася річками. Тому у вересні-жовтні 1792 р. Ф. де Волан обстежує пороги Бугу і Дніпра в пошуках вирішення завдання щодо поліпшення їх судноплавності [226, с. 14].

Дніпро втратив прикордонний статус після 1774 р., перетворившись на внутрішню річку. Не було б на ній порогів, ще невідомо, отримали б Очаків або Херсон у своєму оточенні такого конкурента, як Одеса. Інша річка, Дністер, хоч і була позбавлена порогів, але її навігаційні властивості залишалися незадовільними. Вона не забезпечувала надійної комунікації з морем через неглибокий лиман. Крім того, після 1791 р. річка залишається прикордонною. Багато в чому це пояснює неможливість реалізації проекту щодо влаштування найбільшого порту і міста в регіоні саме на берегах Дністровського лиману. Тому Хаджибей з його глибокою морською гаванню, що не замерзає, та віддаленим від тодішніх кордонів положенням, залишався найбільш перспективним варіантом для утворення значного і потужного чорноморського порту. Мабуть, передбачуваний зиск перекривав недоліки з наявною нестачею ресурсів. Будувати і забезпечувати місто на березі кращої (і єдиної в регіоні) природної морської гавані Північно-Західного Причорномор'я, було занадто дорого як у період античності, так і середньовіччя. До кінця другої половини XVIII ст. у Хаджибей важко було привабити мореплавця або засновника великого міста через надвелику дотаційність проекту.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню двох основних проблем: 1) еволюції довгочасної фортифікації від моменту появи першого середньовічного укріплення у Північно-Західному Причорномор'ї і до останньої фортеці бастионного типу; 2) історичній топографії міст регіону у XV-XVIII ст.

Задля вирішення заявлених наукових завдань (№ 1-8) в роботі розглянуто та проаналізовано до двох десятків фортифікаційних об'єктів регіону. З них майже повністю збереглися лише два: Білгород-Дністровська та Бендерська фортеці (доступні для обмірних робіт і візуального вивчення). Частково до наших днів дійшли також залишки бастионних фортець в Ізмаїлі, Кілії, Овідіюполі (Аджидер) і на острові Березань. Крім того, десятки фортець з інших регіонів сучасної України, а також Литви, Польщі, Туреччини, Росії, Молдови та Румунії використані в роботі в ході компаративного аналізу.

Вся фортифікація регіону за розглянутий період поділяється на дві основні групи: 1) замкова (початок XV – кінець XVII ст.); та 2) бастионна (все XVIII ст.).

Перша група за типологічними ознаками розділена на три блоки: 1) замкова фортифікація Молдавського воєводства (~1414-1484 рр.); 2) замкова фортифікація Литви (1420-1440-ті рр.); 3) замкова фортифікація Османської імперії (1480-ті-1620-ті рр.).

Перший блок першої групи представлений найбільш раннім в регіоні об'єктом фортифікації, виявленим на даний момент. Це замок Олександра Доброго у Білгороді на Дністрі. Його збудовано у період з 1414 р. до 1420 р. Датування визначено за результатами историко-архітектурного аналізу будівлі. У 1479 р. Стефаном III збудовано фортецю Кілії. Поява цих двох оборонних комплексів та подальший розвиток пов'язані, переважно, з загрозою чергового османського вторгнення у регіон. Третя пам'ятка

молдавського періоду, датування якої поки що гіпотетичне – т. зв. фортеця Юргеч на місці нинішнього с. Паланка в гирлі Дністра, навпроти маяцької переправи на правому березі річки. Саме з цим періодом, за низкою типологічних ознак, можна пов'язати високу кам'яну вежу-донжон (?) місцевої фортеці (османська Паланка), що зберегалася як мінімум до кінця 1780-х рр. Всі три означених укріплення пов'язані з південною, приморською ділянкою володінь Молдавської середньовічної держави (з 1392 – по 1484 рр.).

Другий блок, литовський, представлений замком на південному березі сучасного Одеської затоки в портовому пункті Качубейов, згадка про який вперше з'явилась у «Історії Польщі» Я. Длугоша в контексті подій, датованих 1415 р. Датування цієї пам'ятки за наявними на сьогодні свідченнями, укладається у 1420-1440-і рр. Замок збудовано для захисту «королівського» польсько-литовського порту. Будівництво могло бути пов'язано або з ініціативою Вітовта в контексті зміцнення південно-західних рубежів свого князівства та тогочасним конфліктом з сусіднім Молдавським воєводством, або ж з ініціативою короля Владислава III щодо посилення порту у зв'язку з початком Хрестового походу проти турків 1444 р.

Всі зазначені вище фортеці першої половини XV ст. виникли під впливом різних архітектурних традицій. Фортеці Білгорода та Кілії головним чином мають ознаки близькі до трансільванських зразків та фортець запрутської Молдавії. Деякі елементи в архітектурі укріплень Білгорода вказують на чеську фортифікаційну традицію (гусити?). План замку Качубейов (у вигляді усіченого прямокутника) має західно-подільське походження, що відповідає адміністративній приналежності цих земель у першій половині XV ст.

Третій блок складається зі зразків замкової фортифікації, збудованих турками після завоювання Дунай-Дністровського межиріччя влітку 1484 р. Першими перебудови зазнали фортеці Кілія та Білгород (Аккерман), які протягом другої половини 1480-х – 1490-х рр., після переходу міст під владу

османів, оновлюються в межах зовнішніх ліній оборони, що може бути пояснено лише руйнуванням цих мурів внаслідок облоги 1484 р. Роботи могли виконуватися грецькими архітекторами на османській службі. Тут з'являється характерна для візантійської будівельної традиції техніка мурування *opus mixstum*, а також восьми- та п'ятикутні вежі.

Фортечна архітектура османів протягом наступних двох століть (XVI-XVII ст.) представлена новим типом регіональної фортифікації. У Північно-Західному Причорномор'ї з'являються османські прямокутні або квадратні замки типу *кастеллум* (з 4, 5 або 8 вежами по периметру), що мають в основі плану візантійський прототип. Однією з характерних особливостей споруд цього періоду є гарнізонні мечеті у надбрамних вежах (для варти), що від початку визначало їх планування і орієнтацію по сторонах світу.

Першим з них є замок Бендер (1538 р.). У 1584 р., під впливом козацьких нападів, навкруги нього зводиться нова система кам'яних мурів. Наприкінці 1580-х рр. в результаті діяльності Мехмет-Хабеші ага, з'являється перше укріплення на переправі та нове місто Ізмаїл, але план і конструктивні особливості цього дунайського форпосту на той період не відомі. З високою ймовірністю можна говорити про будівництво нового (або відновлення колишнього) замку в Очакові (т. зв. Стара цитадель) в цей же період (1593 р.) для охорони переправи по дорозі на Крим, що також було обумовлено залученням козаків до польсько-османського протистояння 1593-1595 рр.

Наприкінці 1620-х рр. в Очакові турки будують поруч з цією Старою цитаделлю ще три кам'яні фортеці замкового типу. Типологічний ряд цього періоду поповнює замок у Татарбунарах. Всі ці споруди мало вирізняються від фортечної архітектури епохи, що передувала використанню важкої порохової облогової артилерії, незважаючи на те, що застосування гармат в європейських війнах для руйнування фортєчних стін вже давно практикувалося. Причина в тому, що у Північно-Західному Причорномор'ї XVI-XVII ст. ще не було такої військової сили, яка б могла загрожувати

фортифікації через застосування облогової важкої артилерії. Османською адміністрацією замки переважно будуються з розрахунком на атаки козацьких з'єднань, що використовували нечисленні легкі польові гармати.

Друга група пам'яток фортифікації представлена бастионними фортецями. Це споруди нового типу з оборонним завданням, яке відповідало принципам ведення облоги нового часу. У Буджаку будівництво бастионних фортець або артилерійських батарей відбувається у період з 1705 по 1798 рр. та пов'язане з ініціативами турецького уряду. У Бузько-Дністровському межиріччі остання турецька бастионна фортеця з'являється у 1787 р. в Очакові. Після чого на цих теренах будується п'ять бастионних фортець вже російською владою: Кінбурн, дві фортеці в Хаджибеї, Аджидер, Тирасполь. Це будівництво стало закономірним продовженням ініціатив Російської імперії щодо зміцнення причорноморських кордонів за підсумками закінчення першої катерининської війни.

З них чотири потужні бастионні фортеці (в тенальній системі) росіяни вирішили побудувати на самому початку 1792 р. (січень-лютий) на нових місцях. І лише турецький Кінбурн був значно посилений та частково перебудований. Ця російська «система захисту кордонів» за концепцією її автора Ф. де Волана створена за логікою парного протистояння османським укріпленням. Новим фортецям належало бути опорними пунктами з гарнізонами із 10-12 тис. осіб для оборони кордону. Що стосується Хаджибея, то тут фортеця з'являється з метою захисту гавані та запланованої до будівництва військово-морської бази. Кінбурн перейняв у Очакова функції по блокуванню лиманного фарватеру в напрямку Херсона та Миколаєва.

Першу бастионну фортецю Північно-Західного Причорномор'я було закладено у 1705 р. у Бендерах. Вона залишалася найбільшою в регіоні фортифікаційною спорудою до створення у 1787 р. очаківських укріплень. Її будівництво було зумовлено подіями внутрішнього порядку – татарським повстанням у Буджаку 1702-1703 рр. Фортеця з'явилася ще до Прутського походу і до перемоги росіян під Полтавою. І хоча російський флот вже у

1700 р. став демонструвати свою самостійність в акваторії Чорного моря, факт будівництва Бендерської бастионної фортеці на віддаленні від узбережжя виключає цю загрозу як ту, що детермінувала б її створення.

Протягом всього XVIII ст. турецька влада будує в регіоні лише сучасні бастионні фронти, розраховані на використання важкої артилерії та на опір її ударам. Переважна більшість старих замкових фортець була інтегрована османами до системи нових укріплень, перетворившись на цитаделі (за винятком однієї лише Кілії, де старий фортечний комплекс був знесений в більшій частині, а на його місці звели новий тенальний фронт у 1797 р., розрахований на сучасні методи ведення війни). У Хаджибеї спроба інтегрувати старовинний литовський замок першої чверті XV ст. у нову систему бастионних укріплень відбулася у 1765 р. Намагання султанської адміністрації перетворити провінційний Хаджибей на велике місто та порт (єдиний морський порт в регіоні) з трьома укріпленнями для захисту рейду виявилися марними. На тлі фінансової кризи та з урахуванням соціально-економічної ситуації в Бессарабії, османська влада вирішила також обійтися без зовнішнього бастионного фронту в Аккермані. Замість надто витратного проекту турками тут було створено лише 7 внутрішніх артилерійських батарей. Проте в Ізмаїлі з'явилась чи не найбільша за розміром бастионна фортеця регіону (1789 р.). Вона значно вдосконалюється у 1795-1796 рр. (з урахуванням недоліків, що проявилися під час суворівського штурму), перетворившись на найсучаснішу фортецю Північно-Західного Причорномор'я.

До малих укріплень другорядного характеру слід віднести спорудження редуту біля Стамбульського (Царгородського) гирла Дністровського лиману, форту берегової артилерії на острові Березань (1778 р.), а також земляні фортеці бастионного типу у Рені та Паланці.

Всі бастионні проекти цього століття мають західноєвропейське походження. Турками будуються універсальні для того часу бастионні фронти за проектами французьких інженерів. Проте, в більшості проектів

використовуються зовсім не передові європейські ідеї фортечної оборони. Зазвичай йшло будівництво простого бастионного фронту без особливих ускладнень. Порівняно більш ефективні тенальний та кремальєрний типи фронтів з'явилися лише на пізньому етапі історії фортифікації краю, й лише у фортеці Ізмаїл та частково Кілії.

Якщо в XV ст. Порта долучала до будівництва фортифікації майстрів грецьких або вірменських, то у XVIII ст. на їх місце прийшли французькі інженери-консультанти. Проте, у більшості випадків проектні плани значно спрощувались під час втілення у життя під впливом низки обставин: обмеженість бюджету, обмеженість у часі та ресурсах, корупція виконавців, низька дисципліна місцевих робітників, які не завжди воліли дотримуватися проекту в точності.

Втім запит османської адміністрації на зміцнення причорноморського прикордоння в рамках даної території був своєчасним та відповідним до очікуваних військово-політичних викликів у регіоні.

Для Північно-Західного Причорномор'я не характерний традиційний перехідний період у розвитку фортифікації між класичним кам'яним замком та бастионним фронтом через ронделі або бастей (XVI ст.). У фортецях Північно-Західного Причорномор'я не було ронделей та бастей. Це пояснюється тим, що регіон не відчував скільки-небудь серйозної військової загрози в той період, коли ці технології могли бути імпортовані із Західної Європи (XVI-XVII ст.). До появи біля кордонів постійної загрози з боку реформованої Петром Російської держави з її ресурсами та військовою міццю, османська влада не бачила підстав міняти досі ефективну у справі протидії нерегулярним нападам козацьких з'єднань місцеву замкову архітектуру, архаїчну за виглядом та конструктивними особливостями.

Таким чином, стосовно Північно-Західного Причорномор'я виділяється два періоди активізації оборонного будівництва: 1) 1420-1480-ті рр. (з максимумом у середині 1450-х – 1470-х рр.) коли поява укріплень в молдавських та литовських населених пунктах була обумовлена т. зв.

«турецьким страхом»; 2) 1730-і – 1790-і рр. (з максимумом у середині 1780-х рр.), коли будівництво найбільших бастионних фортець регіону було викликано вже страхом османської влади перед вторгненням російським.

У межах другої частини дисертації, згідно заявленими науковими завданнями (№ 9-11), досліджено і частково реконструйовано історичну топографію міст Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст., а також локалізовані та визначені дати (створена будівельна періодизація) окремих культових споруд XV-XVII ст., що збереглися до наших часів.

Перші середньовічні міста в степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я з'явилися наприкінці XIII ст. (Білгород та Кілія). В регіоні вони залишалися найбільшими до початку XVIII ст., поступившись місцем за масштабом та кількістю мешканців Бендерам, а наприкінці століття – Очакову та Ізмаїлу.

Крім Білгорода та Кілії для XV ст. можна говорити ще про міське (?) поселення Юргеч на деякому віддаленні від першого з цих міст на північний захід. А також про перманентне існування населених пунктів Дашев (в гирлі Дніпро-Бузького лиману) та Качубейов (сучасна Одеса) – для литовського періоду історії Бузько-Дністровського межиріччя. Функціонування як мінімум другого з них після 1440-х рр. і до кінця XVII ст. було перервано. Також на місці Бендер джерела вперше відмічають переправу з митним пунктом під назвою Тігін у 1408 р., проте молдавський період сучасних Бендер – наразі це майже недосліджене питання.

З переходом Північно-Західного Причорномор'я під владу Османської імперії число міст, дрібних населених пунктів і сіл зростає. В середині XVIII ст. їх тут налічувалося вже кілька сотень при наявності декількох великих міст, заснованих протягом XVI ст.: Бендери (1530-ті рр.), Ізмаїл (кінець 1580-х рр.), Очаків (початок 1590-х рр.). Не раніше першої третини XVII ст. можна говорити про фортеці Татарбунар та, можливо, Рені. З другої половини XVIII ст. рис населеного пункту міського типу набуває Хаджибей, а також Аджидер.

Чисельність населення Білгорода і Кілії в другій половині XV ст. (напередодні турецького завоювання) навряд чи перевищувала 15-16 тис. осіб. Приблизно таких же демографічних показників ці міста досягли знову лише у другій половині XVIII ст. Після другої російсько-турецької війни у 1793 р., населення міст скорочується, а деякі майже повністю зникають, перетворившись на селища.

Особливістю майже всіх міст як молдавського, литовського, так і османського періоду історії регіону, є прив'язка до річкових артерій. За винятком Качубієва (Хаджибея), чиє розташування – єдине в своєму роді та пов'язане безпосередньо з морським узбережжям. Цей населений пункт був позбавлений ресурсів (прісна вода, будівельний ліс, дрова), які сприяли б виникненню тут великого порту, порівнянного за розмірами і значенням з тим же Білгородом (Аккерманом). Саме тому дві наявні спроби перетворити його на значне місто у 1440-х рр. та у 1760-х рр. були невдалими.

Залежність від природних ресурсів чітко визначила всю структуру урбаністичного розвитку краю у розглянутий період. Через те схема заселення Північно-Західного Причорномор'я повторювала античну модель колонізації. При цьому, жодне місто не володіло природними перевагами від свого розташування у повній мірі. Кожному прикладу була притаманна серія певних недоліків, які компенсувались чи державними витратами, чи зусиллями самих міських громад.

Склад населення міст для XV ст. у джерелах представлений найбільшими за чисельністю етнічними громадами: греків, вірмен, молдаван, генуезців, євреїв. Для XVI-XVIII ст. склад населення всіх перерахованих вище турецьких міст також порівняно однорідний. Він складався з громад вірмен (з початку XVII ст.), євреїв, греків (найстабільніша етнічна категорія мешканців Північно-Західного Причорномор'я), молдаван, татар, турків та циган. У 80-і рр. XVIII ст. в Очакові відзначений також французький квартал. У Кілії та Ізмаїлі з кінця XVII ст. і як мінімум до середини 1790-х рр. мешкали чорношкірі вихідці з

Північної Африки. Після анексії Криму Російською імперією 1783 р. частина татар переселилась до Північно-Західного Причорномор'я, заснувавши в деяких містах окремі передмістя. Зокрема, одне з таких сіл закладено на околицях невеликого міста Хаджибей, у безпосередній близькості від фортеці.

У 1770 р. Ізмаїл розбитий на 4 нерівномірні частини. У центрі, між річкою та північною стороною укріплень, компактно розташовані турецькі квартали. На схід від них – вірменські. Околичну частину міста займають татарські квартали (із заходу) і молдавські (зі сходу). Місто рівномірно поділене на мусульманську і християнську частини. Центр ділять між собою турки і вірмени, що вказує на особливе становище саме цих двох етнічних груп населення. У татарській частині Ізмаїла немає жодної мечеті. Проте в турецьких кварталах їх мінімум 7. Молдавський район – найбільший за розмірами, велика його частина була винесена за межі міських укріплень.

На прикладі Ізмаїла можна судити про відсоткове співвідношення складу населення. До початку 1770-х рр. ісламського населення тут було якщо не менше, то стільки ж скільки християн (більшу частину яких становили вірмени та молдавани). Багато в чому подібна ситуація спостерігалася і в Кілії для синхронного періоду. Як мінімум два цих синкретичних за складом населення міста важко назвати виключно «турецькими» або навіть мусульманськими для тих років. Взагалі, вірменська громада Ізмаїла, вочевидь, до 1770-х рр. не поступалася за чисельністю аккерманській – найбільшій та найстарішій у регіоні. В 1770 р. у місті існувало одночасно дві вірменські церкви. А наприкінці 1780-х таке велике місто, як Бендери, вже мало вірменську громаду, яка складалася лише з 150 родин при «жалюгідній» вірменській церкві.

Проте, переважно турецьким складом населення, вочевидь, вирізнявся до 1790-х рр. Аккерман. До наших днів дійшли назви більше десятка кварталів, які вирізняються переважно турецькою або татарською

етимологією. Лише три райони (махали) пов'язані з місцями проживання вірмен, греків та циган. Причому, розміри їх відносно малі.

Аккерман – чи не єдине з міст регіону, яке залишалося майже незмінним за площею міської забудови, а також своїм виглядом та планом, з другої половини XV ст. аж до початку XIX ст. Деякі залишки історичної топографії вулиць й досі збереглися. Якщо у XV ст., у молдавський період, існування сільської округи Білгорода залишалося під питанням, то вже з XVI ст. найближчими околицями налічувалося кілька десятків молдавських і татарських селищ. Загалом забудова всіх міст вирізнялася хаотичним планом з виділеними трьома-чотирма локальними центрами, сформованими навколо площ. Унікальним є приклад Очакова, повне перепланування якого замислив А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1787 р. Замість хаотичної забудови «Верхнього міста» він планував створити тут прямокутну квартальну систему, з вулицями, орієнтованими по сторонах світу з центральною квадратною площею, розташовану на захід від цитаделі. Це перший та єдиний в своєму роді містобудівний проект у Північно-Західному Причорномор'ї, задуманий у стилі класицизму але так і не здійснений турецькою адміністрацією.

Майже кожне місто у зовнішніх межах (передмістя) оточували додаткові укріплення (рів та вал) при наявності фортеці у центральній частині населеного пункту. Майже всі такі укріплення з'явилися напередодні першої та другої російсько-турецької війни (за виключенням Аджидера та Хаджибея). Щільність міської забудови зазвичай підвищувалась з наближенням до фортеці, проте найближчі 100-150 м до стін залишались під еспланаду. В межах фортечних стін також існували громадські споруди. Найвища щільність забудови спостерігалась у прибережних частинах міст, прилеглих до портових ділянок. В Аккермані та Ізмаїлі, наприклад, ці найбільш стародавні «ділові» квартали ділили між собою вірмени, турки та греки.

Оскільки всі міста регіону були торговими, ремісничими центрами та розташовувались на річках, то кожне мало свою портову інфраструктуру. В

Аккермані налічувалося три одночасно діючих портових ділянки в межах міста та один порт (?) чи пристань на морському узбережжі (принаймні, для початку XV ст.). Проте, морські пристані для Північно-Західного Причорномор'я XV-XVIII ст. – це виключення, ніж правило. Морські порти існували лише в двох місцях (білгородська пристань біля Царгородського гирла Дністровського лиману, та в Качубейові). Проте, вони діяли перманентно в умовах відсутності належної інфраструктури. Адже порт Качубейова (Хаджибея) з 1440-х до 1760-х рр. не функціонував. Він відроджується у 1764 р. за спеціальним указом султана, на цих берегах чи не єдиної морської гавані у всьому Північно-Західному Причорномор'ї. Інші регіональні порти були річковими. Найбільшими з них у XV-XVIII ст. залишалися Кілія та Білгород. Очаків взагалі не міг похвалитися власним портом, хоча і розташовувався майже біля моря. Щодо морського порту Білгорода (Аккермана), наразі точно не визначено навіть місце його розташування.

На межі XVIII-XIX ст. військовий характер освоєння краю росіянами поступається місцем торгово-економічним відносинам та інфраструктурним проектам цивільного характеру. На цьому закінчується епоха середньовічної та нової фортифікації Північно-Західного Причорномор'я.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

1. Архив Юго-Западной Руси. – Киев, 1893. – Ч. 8. Т. 1. – 372 с.
2. Атлас крепостей Российской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://istmat.info/node/45273>
3. БДКМ Ф. КП-36426. П-16166. Рапорт на имя Его Преосвященства Анатолия, епископа Измаильського и Болградского.
4. БДКМ Ф. КП-29304. Ф-6527. Мезенцева Г. Г. Полевой отчет Причерноморской археологической экспедиции Института археологии АН УССР. Раскопки 1978 г. Раскоп Х-2. – Киев, 1979. – 19 с.
5. БДКМ. Инв. № 1759. Мезенцева Г. Г. Полевой отчет Белгород-Днестровского отряда Днестро-Дунайской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1980 г. – Киев, 1981. – 22 с.
6. Бжшкянц М. Путешествия в Польшу и другие места обитаемые армянами, произошедшими от предков из города Ани. – Венеция, 1830. – 101 с.
7. Бистрицкая летопись 1357–1507 гг. // СМЛ XV–XVI вв. – Москва : Наука, 1976. – С. 24-34.
8. Боплан Г. Опис України. – Львів : Каменяр, 1990. – 300 с.
9. Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 333-367.
10. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399-1450 гг. (Текст и археографическое вступление) // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 433-465.
11. Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – Москва : Наука, 1969. – Т. 2. – С. 98-136.

12. Вилль А. Обязанности губернатора крепости. – Москва : Грифон, 2016. – 448 с.
13. Геродот. История в 9 книгах. – Київ : Наукова думка, 1993. – 574 с.
14. Грамоты к Великому князю Ивану Васильевичу от царя Менгли-Гирея. // РИО сб. – СПб, 1884. – Вып. 41. – С. 208-212.
15. Григорян Г. Армянские надписи Киевского собора святой Софии // ИФЖ. – Ереван, 1979. – Вып. 4. – С. 85-93.
16. Григорян Г. Свод армянских надписей (на арм. яз.). – Ереван, 1996. – Т. VII (Украина, Молдова).
17. ГРМ. № Р-30899. Вид на Аккерманскую крепость. М. М. Иванов.
18. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва : Наука, 1964. – Т. 1. – С. 131-161.
19. Даранагци Г. Хронография вардапета Григора Камахеци или Даранагци (на арм. яз.). – Иерусалим, 1915.
20. Деволан Ф. П. Записка об Одессе // Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края. – Одесса : Астропринт, 2002. – С. 201-222.
21. Деволан Ф. П. Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская Степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по Высочайшему указанию // Наследие Ф. П. Де-Волана. – Одесса : из истории порта, города, края. Одесса : Астропринт, 2002. – С. 74-191.
22. Деволан Ф. П. Очерк моей службы в России 1787-1811 гг. – Одесса : Одесский морской торговый порт, 1999. – 136 с.
23. Дюрер А. Наставление к укреплению городов. Дневники. Письма. Трактаты. – Ленинград-Москва : Искусство, 1957. – Т. 2. – С. 99-106.
24. Журнал армии сухопутной // Сборник военно-исторических материалов. – СПб, 1894. – Т. VII. – С. 342-361.

25. Исследования Греческой церкви и часовни, памятника архитектуры XIV-XIX вв. в г. Белгород-Днестровский. – Киев : НИПС РСНПМ, 1957. – 16 с.
26. Історія Хаджибея-Одеси (1415-1795 рр.) в документах. (упорядник Т. Г. Гончарук). – Одеса : Астропринт, 2000. – 372 с.
27. Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1973. – 224 с.
28. Клееман Н. Э. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских. – СПб. : издательство при Государственной военной коллегии, 1783. – 250 с.
29. Кривовул М. Историческое сочинение. Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. – СПб : Алетейя, 2006. – С. 18-75.
30. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – Київ : «Просвіта», 1999. – 160 с.
31. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. – Москва : Изд-во АН СССР, 1962. – 332 с.
32. Ланжерон А. Ф. Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806-1812 гг. // Русский архив. – М. : 1907. – С. 577–615.
33. Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. – СПб : Императорская академия наук, 1896. – 143 с.
34. [Лафитт-Клаве А.-Ж.] Описание пути от Константинополя до Очакова. – СПб., 1821. – 92 с.
35. Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России (1727-1744 гг.). – СПб., 1875. – 378 с.
36. Молдавско-Польская летопись // СМЛ XV– XVI вв. – Москва : Наука, 1976. – С. 105-124.
37. Монтекуолли Р. Записки генералиссимуса или общие принципы военного искусства (в трех книгах). – Монреаль, 2012. – 454 с.

38. Мученичество и житие святого, всехвального великомученика Иоанна новаго Трапезунтскаго, пострадавшего в Леукополе, называемом по общему употреблению, Аккерманом // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. 9. – С. 149-158.
39. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. Е. 8560. Мезенцева Г. Г. Полевой отчет Причерноморской археологической экспедиции Института археологии АН УССР. Белгород-Днестровский отряд. Раскопки 1977 г. – Киев, 1977. – 33 с.
40. НБУВ/СКВ. № 17394. План города Килии с показанием в каком состоянии по взятии [...] деленны о Главной армии корпуса под командою господина генерала-поручика кавалера князя Репнина. 1770-го году августа от 18-го дня.
41. НБУВ/СКВ. № 13297. Проспект Аккерманской крепости, состоящей в Безаравии в каком состоянии ныне по взятии российским войском от турок находится то есть от 1770-го года.
42. НБУВ/СКВ. № 6500. Plan Topographique de la Ville et fortr. Palanka sur le Dnestre prise par l'armée Rousse la 14-Septembr 1789.
43. Некоторые военные замечания о Бессарабии // Сын Отечества. – СПб., 1816. – Т. 32. – С. 232-238.
44. ОАМ. № 9087-9. План острова Березена с проектом.
45. ОВІМ. № 52. Всп. ф. План Очакова (проектний).
46. ОВІМ. № 50, 62. Всп. ф. План Очаковской и Кинбурнской крепостей.
47. ОВІМ. № 64. Всп. ф. Plan d'Oczakow in 1787.
48. ОВІМ. № 66. Всп. ф. Plan du fort de Hassan Pacha. 1784.
49. ОВІМ. № 54. Всп. ф. Profiles d'Oczakow.
50. ОІКМ. № НВФ. 866. План расположения войск при взятии города Гаджибея.
51. ОІКМ. Ф. № К-596. Dispozition des projets d'e [...] Adjibei „Vieu chateau d'Adjebei ruine“.

52. ОІКМ. НВФ. № 866-1. План замка Гаджибей с показанием при оном положения места. Профили фасада. План замка Гаджибей, лежащего при берегу Черного моря.
53. Ордер кн. Потемкина генерал-поручику Гудовичу // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1894. – Т. VII. – С. 293.
54. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского, состоящего при делах ее величества Екатерины II, тайному советнику В. С. Попову для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 января 1792 по 24 июня 1794 г.) // ЗООИД. – Одесса, 1881. – Т. 12. – С. 330-430.
55. Потемкин Г. А. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // Сборник военно-исторических материалов (1788-1789 гг.). – СПб., 1894. – Т. VII. – 416 с.
56. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и Донесения (1778 г.). – СПб., 1885. – Т. II. – 950 с.
57. Прозоровский А. А. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского (1756-1776 гг.). – Москва : АНО Редакция альманаха «Российский Архив», 2003. – 784 с.
58. Путнянская летопись // СМЛ XV-XVI вв. – Москва : Наука, 1976. – С. 68-74.
59. РГВИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 69. Генеральный план Аккермана. 24 мая 1841 г.
60. РГВИА. Ф. 349. Оп. 13. Д. 1119. «Гербы и надписи состоящие на верках Измаильской крепости». Литов. 19 апреля 1819 г.
61. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2546. План атаки Гаджибейского замка.
62. РГВИА. Ф. 349. Оп. 3. Д. 4570. План крепости Бендеры. 1793 г.
63. РГВИА. Ф. 418, Оп. 1, Д. 626, л. 1. План, фасад и проспект Хаджибейского замка.
64. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16, Т. 3. Д. 22020. Проспект крепости Килии. 1770 г.

65. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22362. Ситуативный план, профиль и вид Паланки.
66. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Т. 3. Д. 21608. Carte topographique de la situation actuelle du Chateau d'Ackerman et des Maisons etablies dans les environs; dressee sur les lieux le 27 Juin 1793 conformement au firmanemanе (?) de la Subl. Porte par Kaufer ing.
67. РГВИА. Ф. 450. Оп. 1. Д. 820. Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au Directoire en Nivose de l'an 6.
68. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 21613. Notes sur Ackerman par Kauffer.
69. РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228. Observations sur la deffense des frontières a partir de Bender passant par Ackerman, Kilia, Sumi Bogaze, Ismail Toulcha, Tache Gournon, Constandge, MuKahn, Selegrha, Varna, Bourgaz.
70. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 21609. Л. 1. Plan d'Akerman actuel par Kauffer ingénieur 1793.
71. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 23560. Plan de la Rade de Codja-bey 1784.
72. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 21611. Plan de L'etat de defense de la forteresse d'Ackerman ou Bielgorod. 1793.
73. РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22273. Plan du Château de Codja-bey 1784. № 2.
74. РГВИА. Ф. 465. Оп. 1. Д. 30. Plan d'une partie de fortifications de fortrese d'Ismail.
75. РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 7-8. Rapport de l'Ingénieur Kauffer Sur l'etat actuel des places frontières d'Ismail, Hotun, Bender, Ianuk palanka, Akerman, et Kili. au 1er 7 (les) 1797.
76. РГВИА. Ф. 846. Оп.16. Д. 2544. Situation, plan, profil et vue d'Adgibey, faite par M. de Ribas sur ordre du général Gudovich.
77. Реляция резидента Обрескова и поверенного в делах Левашова // РИО сб. – СПб, 1889. – Т. 67 (4). – С. 107.
78. Рескрипт 1-й резиденту Обрескову // РИО сб. – СПб, 1889. – Т. 67 (4). – С. 260.

79. Ришелье А.-Э. Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности. 1766-1822 // РИО сб. – СПб, 1886. – Т. 54. – 670 с.
80. РНБ. № Э АлТ63/ 4-А 395/3. Мигурский К. И. Вид крепости с северо-востока с причала РОПиТ. 1869 г.
81. РНБ. № Э АлТ63/4-А 395/2. Мигурский К. И. Пристань РОПиТ в Аккермане. 1869 г.
82. Славяно-Молдавская летопись 1359-1504 гг. // СМЛ XV–XVI вв. – Москва : Наука, 1976. – С. 55-59.
83. Страбон. География. – Москва : Ладомир, 1994. – 944 с.
84. Суворов А. В. Документы. 1791-1798. – Москва : Военное издательство Военного министерства СССР, 1952. – 676 с.
85. Суворов А. В. Письма. – Москва : Наука, 1986. – 808 с.
86. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – Москва, 1800. – 238 с.
87. Тальман И. М. Турция накануне и после Полтавской битвы. – Москва : Наука, 1977. – 102 с.
88. Тверитинова А. С. Новые турецкие документы XVI в. из рукописных коллекций Ленинграда, Будапешта и Берлина // Письменные памятники Востока. – Москва : Наука, 1977. – С. 28-303.
89. Толстой П. А. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота. – Москва : Наталис, 2006. – 302 с.
90. Тунманн И. Крымское ханство. – Симферополь, 1936. – 106 с.
91. Фонды архива ПГРГП. Инв. № 2147. Анисимов А. М. Отчет по предварительной разведке для обоснования искусственного пополнения подземных вод в районе г. Белгород-Днестровский Одесской области. – Одесса, 1976. – Т. 1. – 166 с.
92. Халкокондил Лаоник. Историческое повествование. Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. – СПб. : Алетейя, 2006. – С. 110-124.

93. Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину // Вопросы русской литературы (Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина). – Москва, 1971. – С. 12-42.
94. Хроника Стефана // СМЛ XV-XVI вв. – Москва : Наука, 1976. – С. 47-54.
95. ЦДИАК. Ф. 246. Оп. 1. Д. 143. Покорнейший репорт от инженера генерал-майора и кавалера Голенищева-Кутузова П. А. Румянцеву от 16 августа 1770 года.
96. Челеби Э. Книга путешествия (Земли Молдавии и Украины). – Москва : Наука, 1961. – Ч. 1. – 338 с.
97. Ярлык крымского хана Менгли-Гирея литовскому великому князю Сигизмунду // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (1506-1544). – СПб, 1815. – Т. 2. – С. 4-5.
98. Baron de Tott // Călători străini despre Țările Române. – București, 1997. – Vol. IX. – P. 595-619.
99. Baron de Tott. Memoirs of the Turks and the Tatars. – Dublin, 1785. – Vol. II. – 256 p.
100. Baron de Tott. Türkler. – Ankara : Ekim, 2004. – 240 p.
101. BNF. DCP. GE C-1677 (3). Canal de la mer Noire. Feuile 2-e.
102. BOA. Fund: A. DVNSMHM.d. no. 865 37068 H-29-06-1190.
103. BOA. Fund: A. DVNSMHM.d. no. 51 6 H-26-07-991.
104. BOA. Fund: A. DVNSMHM.d. no. 51 12 H-7-08-991.
105. BOA. Fund: A. DVNSMHM.d. no. 52 696 H-14-02-992.
106. BOA. Fund: AE. SMST. III, 179-14088.
107. BOA. Fund: C. AS., 976/42534, 09/R/1183(H)-12/08/1769(M).
108. BOA. Fund: C.EV, 38-1883.
109. BOA. Fund: D.İSM. D, 25452.
110. BOA. Fund: PLK, P. 839.

111. Bocage B. Voyage pittoresquede Constantinople et des Rives du Bosphore. – Paris, 1819. – 156 p.
112. Campenhausen P. B. Despre cele văzute și auzite în Moldova // Călători străini despre Țările Române. – București, 2001. – Vol. X. Part. 2. – P. 863-890.
113. Campenhausen P. B. Travels through several provinces of the Russian empire; with an historical account of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea. – London, 1808. – 136 p.
114. Castelnau M. Essai sur l’histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie. – Paris, 1827. – Vol. 3. Edit. II. – 347 p.
115. CLM 288000. Codex Latinus Monacensis 28800. Bayerische Staatsbibliothek. München.
116. CLP 7239. Codex Latinus Parisinus. Bibliothèque Nationale. Paris.
117. Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace. – București, 1944. – 432 p.
118. Cromeri M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – Basileae, 1555. – 704 p.
119. Çelebi Evliyâ. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp. – Istanbul, 2010. – Kitap 5. Cilt 1. – 416 p.
120. Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (Archivele ministeriului afacerilor străine din Paris (1709-1812)). – București, 1899. – Vol. 1 (III). – 612 p.
121. Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (1751-1796). – București, 1899. – Vol. 9 (II). – 460 p.
122. Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. – București, 1900. – Vol. XI. – 1119 p.
123. Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (Rapoarte consulare austriace (1782-1797)). – București, 1922. – Vol. 19 (I). – 920 p.
124. Długosz J. Historiae Polonicae libri XII (I). – Lipsae, 1711.

125. Documente Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. – București, 1932. Vol. II. – 955 p.
126. Documenta Romaniae Historica. A. Moldova (1384–1448). – București, 1975. – Vol. I. – 605 p.
127. Documenta Romaniae Historica. A. Moldova (1449–1486). – București, 1976. Vol. II. – 648 p.
128. Documente turcești privind istoria României, I (1455-1774). – București, 1976. – 412 p.
129. Dzeduszycki W. Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru în anul 1785 // Călători poloni în Țările Române. – București, 1930. – P. 701–703.
130. HStAM Bestand WHK Nr. WHK 27/13. Plan de la Ville et des attaques de Bender, assiégée depuis le 20. Juillet jusqu'au 16. Septembr., qu'elle fut prise d'assaut par les Russes sous les Ordres du Comte de Panin en 1770.
131. Kraszewski I. I. Descrierea Cetății Albe // Călători poloni în Țările Române. – București, 1930. – P. 245-251.
132. Lafitte-Clavé A. J. Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. – Istanbul, 1998. – 180 p.
133. Lechevalier J. B. Voyage de la Propontide et du Pont Euxin. – Paris, 1800. Vol. I. – 416 p.
134. Mallet Allain. Les Travaux de Mars, ou l'Art de la guerre. – Paris, 1696. – Vol. II. – 344 p.
135. Mönch Philipp. Kriegsbuch. – Heidelberg, 1496. – 118 p.
136. Ms. BR 228. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze.
137. Ms. Pal. 766: Manuscript Palatinus 766. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze.
138. Neculca I. Letopisețul Țării Moldovei. – Craiova : editura Hyperion, 1990.
139. Pavi Fransua // Călători poloni în Țările Române. – București : Ed. Cultura națională, 1972.

140. Peyssonnel Ch. Traité sur le commerce de la mer Noire. – Paris, 1787. – Vol. 1. – 340 p.
141. Schneider E. H. Jurnal de companie 1710-1714 // Călători străini despre Țările Române. – București, 1983. – Vol. VIII. – P. 337-338.
142. Selaniki M. Tarih // Cronici turcesti privind Țările Romane. – București, 1966. – Vol. 1. – P. 357-398.
143. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodska I wszyskiej rusi. – Warszawa, 1846. – 572 p.
144. USF. Ocakiv. SE/KrA/0406/19/020/001, bildid: K0004530_00001. Project der Linie welche unversaümt vor der Stad Otzakoff in der weite eines Canonenschusses gemacht werden sollworhinter bey Somers Zeit die Regimenten Campiren können.
145. USF. Ocakiv. SE/KrA/0406/19/020/002 (1737), bildid: K0004531_00001. Plan de la Ville d'Otzakow, prise par les Russes l'an 1737.
146. Vauban S. Veritable maniere de bien fortifier de mr. de Vauban. Ou l'on voit de quelle methode on se sert aujourd'hui en France, pour la fortification des places. le tout mis en ordre par mr. L'abbé Du Fay, et le chevalier de cambray. – Amsterdam, 1702. – Vol. I. – 215 p.
147. Wavrin W. Expeditia de pe Dunare // Călători străini despre Țările Române. – București, 1968. – P. 81-122.
148. Wolff J. Accurate Delineation der Vestung Bender mitt derer Situation und Vorstaedten, wie auch Ihro Königl. May. zu Schweden alldortige Campement, mit der Türkische Infanterie u. Cavallerie. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=43234>

Література:

149. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва : Наука, 1969. – Т. II. – С. 76-97.

150. Авакян Г. Критическая история аккерманских армян (до XIX в.). – Аккерман, 1922. – 33 с.
151. Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Основные этапы формирования оборонительной системы генуэзского города Чембало (1345-1475 гг.) // Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья. – СПб : Государственный Эрмитаж, 2017. – С. 289-297
152. Айбабина Е. А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. – Симферополь : Сонат, 2001. – 276 с.
153. Айбабина Е. А., Бочаров С. Г. Новые материалы к истории армянской колонии Каффы // ВВ. – Москва : Индрик, 1997. – Т. 57. – С. 211-233.
154. Айдын М. Крепости Турецкой империи // Русский Сборник: Исследования по истории России. – Москва: Модест Колеров, 2016. – Т. XXI. – С. 101-124.
155. Алядинова Д. Ю., Красножон А.В. Чаша с арабской надписью из Судака // *Stratum plus*. – Кишинев, 2012. – №6. – С. 347-356.
156. Амброз Ю. А. Об устойчивости лиманного типа берега Северо-Западного Причерноморья в верхнем плиоцене, плейстоцене и голоцене // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. – Киев : КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1969. – Вып. 3. – С. 177-186.
157. Андриевский А. Материалы для истории Запорожья и пограничных отношений // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т. 16. – С. 241-242.
158. Аргатюк С. С., Левчук В. В., Сапожников И. В. Аджидер-Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. – Одесса-Овидиополь : Апрель, 2015. – 312 с.
159. Аргатюк С. С., Левчук В. В., Русев І. Т., Сапожников І. В. Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. – Одеса : ВМВ, 2011. – 715 с.
160. Аркас З. Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1798 гг. // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – С. 261-309.

161. Аствацатуров Г. О. Бендерская крепость. – Бендеры: Полиграфист, 1997. – 176 с.
162. Аствацатуров Г. О. Петроглифы Бендерской крепости // *Stratum plus*. – Кишинев, 2000. – № 6. – С. 429-431.
163. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. – СПб. : Атлант, 2003. – 336 с.
164. Атлас Д. Г. Одесса: ее друзья и недруги. – Одесса : Ласми, 1992. – 298 с.
165. Багро А. В. Украинское казачество и первый Азово-Днепровский поход: диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – СПб, 2015. – 303 с.
166. Барбье дю-Бокаж // ЭСБЕ. – СПб., 1891. – Т. 3. – С. 51.
167. Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание. – СПб. : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1892. – 322 с.
168. Бачинська О. А. Османські фортеці Буджака на межі XVIII–XIX ст.: залоги й їхній склад. – Одеса: Астропринт, 2013. – 168 с.
169. Безвенюк В. Каффа: как первый и основной объект османской фортификации на земле современной Украины // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – Київ, 2012. – Вип. 21. Ч. 2. – С. 370-376.
170. Беляева С. А., Фиалко Е. Е. Два хамама Аккермана (опыт корреляции археологических и письменных источников) // *Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. – Київ, 2010. – Вип. 1. – С. 413-418.
171. Бережинский В. Османская фортификация в Северном Причерноморье // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – Київ, 2012. – Вип. 21. Ч. II. – С. 349.
172. Бережок Е. В. Военно-топографические описания побережья Черного моря в книжном собрании графа Александра Григорьевича Строганова. // *Вісник ОНУ*. – Одеса, 2010. – Вип. 15 (21). – С. 145-157.

173. Бертье-Делагард А. Л. К вопросу о местонахождении Маврокастроны («Записки» готского топарха) // ЗООИД. – Одесса, 1916. – Т. 33. – С. 1-20.
174. Бертье-Делагард А. Л. О состоянии Аккерманской крепости // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. 22. – С. 75-82.
175. Бертье-Делагард А. Л. Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива Главного штаба // ЗООИД. – Одесса, 1896. – Т. 19(протоколы). – С. 63–67.
176. Бильбасов В. А. Екатерина II и Василий Васильевич Каховский: 1791-1793 гг. Указы Екатерины II // Русская старина. – СПб, 1900. – Т. XXXI. – С. 527-552.
177. Білецька О. В. Повідомлення Яна Длугоша про Качубейов від 1415 р. в контексті ітінераріїв польського короля та великого князя литовського // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (Матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 14-18.
178. Білецька О. В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса : Астропринт, 2004. – 416 с.
179. Білик Ю. Л. Османські оборонні споруди на керченському півострові (XVII-XVIII ст.). Автореф. Дисертації на здобуття ступеня канд. ист. наук. – Київ, 2011. – 18 с.
180. Біляєва С. О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.). – Київ : Вид-во Філюк, 2012. – 523 с.
181. Біляєва С. О. Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – Київ, 2010. – Вип. 1. – С. 67-72.
182. Біляєва С., Гуцуляк Р. Результати порівняльних досліджень будівельних матеріалів з Аккерманської фортеці (2008-2010 рр.). // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 21. Ч. II. – С. 354-360.

183. Біляєва С. О., Карашевич І. В., Фіалко О. Є. Основні результати археологічних досліджень на Кінбурнській косі в 2009-2013 рр. // Археологія. – Київ, 2014. – № 3. – С. 92-103.
184. Біляєва С., Фіалко О. Результати археологічних досліджень 2011 р. на Кінбурні // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 21. Ч. II. – С. 365-366.
185. Богуславский Г. С. Арабо-испанская поливная керамика средневекового Белгорода (из раскопок 1996-2004 гг.) // Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований). – Одесса, 2010. – С. 174-177.
186. Богуславський Г. С. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тирського городища // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2008. – Вип. VIII. – С. 46-52.
187. Богуславский Г. С. Раннемолдавские комплексы средневекового Белгорода (по материалам раскопок 1999-2000 гг.) // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2001. – Вип. IV. – С. 30-35.
188. Богуславский Г. С. Раннеосманская керамика Белгород-Тирского городища (керамика «милетской серии» из раскопок 1996-2004 гг.) // Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований). – Одесса, 2010. – С. 178-181.
189. Богуславский Г. С. Строительный комплекс золотоордынского времени из раскопок Белгород-Тирской экспедиции 1999 года // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2000. – С. 131-145.
190. Богуславський Г. С. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманській фортеці) // Дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 210-216.
191. Бокій Н. М., Козир І. А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – Київ, 2003. – С. 41-81.
192. Болдирев О. В. Одесі – 600. – Одеса : Юг, 1994. – 70 с.

193. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-е гг. XVIII в. // ЗОАО. – Одеса, 1967. – Вип. 2. – С. 130–136.
194. Бородина И. Ф. Архитектура Турции XII-XIX вв. // Всеобщая история архитектуры (средние века). – Ленинград : Стройиздат, 1969. – Т. 8. – С. 427-476.
195. Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вт. пол. XV вв.) // Причерноморье в средние века. – Москва-СПб : Алетейя, 1998. – Вып. 3. – С. 82-116.
196. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм (XV-XVIII ст.). – Київ : Основи, 1995. – Т.І. – 528 с.
197. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II (Роль среды. Ч. I). – Москва : Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.
198. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Одесса : Типография Ульриха, 1879. – Ч. 1. – 277 с.
199. Брунов Н. И. Архитектура Византии. Всеобщая история архитектуры (средние века). – Ленинград : Стройиздат, 1966. – Т. 3. – С. 16-160.
200. Бруяко И. В., Сапожников И. В. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV – начала XIX вв.) // Stratum plus. – Кишинев, 2000. – № 5. – С. 443-451.
201. Бруяко И. В., Ярошевич Ю. И. Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае. – Одесса : Гермес, 2001. – С. 144.
202. Будкин Б. В., Черкез Е. А., Козлова Т. В., Шмуратко В. И. Микроблоковое строение геосреды и деформационные процессы в береговой зоне (на примере припортового участка г. Одессы) // Вісник Українського Будинку економічних та науково-технічних знань. – Київ, 1998. – Вип. 2. – С. 25-27.

203. Буйских С. Б. Античные поселения Северо-Западного Причерноморья доримского времени (опыт картографирования) // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. – Одесса, 1997. – С. 98-101.
204. Бурян А. Н., Красножон А. В. Конструктивные характеристики Бендерской крепости (XVI-XVIII вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2010. – Вип. 20. – С. 277-282.
205. Бухарин М. Д. Возникновение понятия «Черное море» в средневековых географических традициях // Monumentum Gregorianum. Сборник научных статей памяти академика Г. М. Бонгард-Левина. – Москва, 2013. – С. 464-485.
206. Бырня П. П. Из истории молдавского Белгорода – Четатя Албэ // Аккерманские древности. – Белгород-Днестровский, 1997. – Вип. 1. – С. 107-126.
207. Бырня П. П. К вопросу об автономии Белгорода в конце XIV – начале XV в. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. – Белгород-Днестровский, 1995. – С. 14-15.
208. Бырня П. П. Килия и Нижний Дунай в эпоху Стефана Великого // Stratum plus. – Кишинев, 2003. – № 6. – С. 180-189.
209. Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). – Кишинев : Штиинца, 1984. – 202 с.
210. Бырня П. П., Руссев Н. Д. Монеты средневековой Молдавии. Историко-нумизматические очерки // Stratum plus. – Кишинев, 1999. – № 6. – С. 176-262.
211. Вейсман фон-Вейсенштейн // ЭСБЕ. – СПб, 1892. – Т. 5. – С. 728.
212. Веселаго Е. Б. Лаоник Халкокондил. История (из книги VIII) // ВВ. – Москва : из-во АН СССР, 1953. – Т. 7. – С. 431-444.
213. Виноградов Ю. Г. Истрия, Тира и Никоний: покинутый и возрожденный // Нумизматика и эпиграфика. – Москва : ГМИИ им. Пушкина, 1999. – Т. XVI. – С. 50-71.

214. Виноградська Л. І. Предмети озброєння та обладунків XIV-XV ст. з розкопок замків на Побужжі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – С. 74-84.
215. Виолле-ле-Дюк Э. Э. Осада и оборона крепостей (двадцать два столетия осадного вооружения). – Москва : Центрполиграф, 2009. – 378 с.
216. Войцеховский В. А. К вопросу о периодизации строительства крепости в Бендерах // Материалы Третьей научно-технической конференции Кишиневского политехнического института. – Кишинев, 1967. – С. 189-190.
217. Войцеховский В. А. Строительные надписи на стенах крепости в Белгород-Днестровском // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев : Штиинца, 1972. – С. 371-374.
218. Войцеховский В. А. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском // Материалы научно-технической конференции Кишиневского Политехнического института. – Кишинев, 1969. – С. 341-349.
219. Волков И. В. Турецкая карта Черного и Азовского морей из собрания Государственного исторического музея // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Казань-Симферополь-Кишинев : Stratum plus, 2015. – С. 573-576.
220. Волков И. В. Частная коллекция «турецких» курительных трубок из Москвы // Материальная культура Востока. – Москва : Спутник, 1999. – С. 226-252.
221. Волков И. В., Новикова Г. Л. Красноглиняные «турецкие» курительные трубки в собрании музея истории Москвы // Труды музея истории города Москвы. – Москва, 1996. – Вып. 9. – С. 134-152.
222. Ганжа А. «Рецензия на рецензию», или «попробуем остаться людьми» (электронная публикация автора). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/24369315/%D0%A0%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D0%B8%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D0%B8%D1%8E

223. Гарнич Н. Ф. Штурм Измаила. – Москва : Знание, 1952. – 32 с.
224. Гаюк И. Я. Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине. – Львов : Афиша, 2012. Т. 1. – 980 с.
225. Гаюк І Я. Роль вірменських колоній у розвитку південних регіонів України // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – Київ : Міленіум, 2016. – С. 62-72.
226. Глеб-Кошанская Т. Н. Слово о де-Волане // Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края. – Одесса : Астропринт, 2002. – С. 7-72.
227. Глушок О. Еволюція фортифікації на правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). – Київ: Пульсари, 2009. – 124 с.
228. Гонца Г. В. Внешняя политика Молдавского княжества в первой трети XVI в. // ОВИМК (последняя треть XIV – начало XIX вв.). – Кишинев : Штиинца, 1987. – С. 96-124.
229. Гонца Г. В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI века. – Кишинев : Штиинца, 1984. – 150 с.
230. Гончарук Т. Г. Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760-1780-х рр. за матеріалами опублікованих джерел // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 28-35.
231. Гончарук Т. Г. Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760 – 1780-х рр.: за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної історіографії // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2015. – Вип. 10. – С. 16-25.
232. Гончарук Т. Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. – Одеса : Астропринт, 2002. – 57 с.
233. Гончарук Т. Г. Рецензія на монографію А. В. Красножона «Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях» // Юго-Запад. Одессика (историко-краеведческий научный альманах). – Одесса : Друкарський дім, 2016. – № 20. – С. 282-285.

234. Гордеев А. Ю. Топонимия побережья Черного и Азовского морей на картах-портоланах XIV–XVII веков. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/9189971/>
235. Готалов-Готлиб А. Г. История человеческих поселений на месте нынешней Одессы // Одесса: очерк истории города-героя к 150-летию со дня основания. – Одесса, 1947. – С. 9-16.
236. Гребенщикова Г. А. Черноморский флот в период правления Екатерины II. – СПб. : ИТД «Остров», 2012. – Т. I. – 512 с.
237. Гребенщикова Г. А. Черноморский флот в период правления Екатерины II. – СПб. : ИТД «Остров», 2012. – Т. II. – 552 с.
238. Грушевський М. С. Історія України-Русі. – Київ : Наукова думка, 1993. – Т. IV. – 544 с.
239. Грушевський М. С. Історія України-Русі. – Київ : Наукова думка, 1995. – Т. VII. – 628 с.
240. Губарь О. И. Вопрос № 42: Где находилась кофейня Аспоридиса? // Тиква. – Одесса, 2006. – № 542 (47).
241. Губарь О. И. История градостроительства Одессы и функции Одесского градостроительного комитета. – Одесса : ТЭС, 2015. – 518 с.
242. Губарь О. И. История Первого городского кладбища и комментарии к материалам В. И. Смирнова // Первые кладбища Одессы. – Одесса : ТЭС. 2012, – С. 185-638.
243. Губоглу М. Поход Сулеймана Великолепного в Молдавию 1538/945 г. в свете турецких летописей // XXV Международный конгресс турецких востоковедов. – Москва : 1963. – Т. 2. – С. 441-442.
244. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – Москва : Искусство, 1984. – 350 с.
245. Давтян Д. А., Красножон А. В. Армянские надписи из средневекового Белгорода на Днестре // Вопросы армяноведения. – Ереван : ИАИ ЕГУ, 2015. – Т. 2 (5). – С. 77-84.

246. Дан М. Народный и многонациональный характер войска Янку Хунедоарского // Страницы истории румынской армии. – Бухарест, 1975. – С. 69-75.
247. Дашкевич Я. Р. Примітки // Г. Л. Боплан. Опис України. – Львів : Каменяр, 1990.
248. Дергачев В. А. О понятии “контактная зона” // Археологические культуры и культурная трансформация. Материалы методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Ленинград, 1990. – С. 76-82.
249. Дергачева Л. В. Строительная плита 1454 г. из Белгородской крепости и герб пана Станчула // *Stratum Plus*. – Кишинев, 2016. – № 6. – С. 393-403.
250. Дерибас А. Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания). – Одесса : «Ассоциация культурного развития Одессы», 1990. – 379 с.
251. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – Киев, 1986. – 140 с.
252. Добролюбский А. О. Кочевники на западе степного Причерноморья в X-XVIII вв. (историко-археологическое исследование). Автореферат диссертации на соискание степени доктора исторических наук. – Ленинград : ИИМК РАН, 1989. – 40 с.
253. Добролюбский А. О. Причудливая судьба остатков Хаджибея. *Restoration. Reconstruction. Urboecology* // Щорічник ПУВ НК ICOMOS. RUR-98. – Одесса, 1998, – С. 76-80.
254. Добролюбский А. О. Юго-запад Украины как особый историко-культурный регион // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1994. – С. 86-90.
255. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. Борисфен-Хаджибей-Одесса. – Кишинев-Одесса : *Stratum*, 2002. – 272 с.
256. Добролюбский А. О., Дынник И. Н. Первые наблюдения над стратиграфией турецкого Измаила // Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины. – Одесса, 1990. – С. 168-177.

257. Добролюбский А. О., Красножон А. В. Древнегреческое святилище на Жеваховой горе в Одессе // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. – СПб., 2007. – № 2. – С. 88-94.
258. Добролюбский А. О., Красножон А. В. Северо-Западное Причерноморье как «естественная историко-географическая структура» // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Материалы III Международной конференции. – Тирасполь, 2002. – С. 22-25.
259. Добролюбский А. О., Красножон А. В. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы // Stratum plus. – Кишинев, 2000. – № 5. – С. 459-476.
260. Добролюбський А. О., Янов Д. М. Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я) // Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2013. – Т. 24. – С. 153-163.
261. Добролюбский А. О., Мохненко С. С., Добролюбская Ю. А. Школа «Анналов» – «новая историческая наука». – Одесса-Херсон-Москва, 2000. – 188 с.
262. Енакиевич И. Аккерманское православное городское кладбище и на нем безприходная церковь во имя Св. Николая. Кишиневские епархиальные ведомости. – Кишинев, 1874. – С. 801-806.
263. Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах. – Москва : Высшая школа, 1977. – 272 с.
264. Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса : издание автора, 1922. – Ч. 1. – 100 с.
265. Зайцев И. В. Османский флот начала XVIII в. в сочинении П. А. Толстого «Описание Черного моря и Архипелага» // Подводная археология: сто лет исследований. – Москва, 2002. – С. 59-65.

266. Защук А. И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – СПб., 1862. – Ч. II. – 274 с.
267. Защук А. И. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранных офицерами Генерального штаба: Военное обозрение Бессарабской области. – СПб., 1863. – 344 с.
268. Зенкович В. П. Берега Черного и Азовского морей. – Москва : гос. изд-во географической литературы, 1958. – 374 с.
269. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600. – Київ : Критика, 1998. – 286 с.
270. Ионеску Г. Архитектура Молдавии и Валахии // Всемирная история архитектуры. – Ленинград : Стройиздат, 1966. – Т. 3. – С. 465-500.
271. Исламов Р. А. Основание и развитие города Измаила в свете нумизматических находок // Восточная нумизматика в Украине. – Киев, 2013. – Ч. 3 (2). – С. 114-122.
272. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв. (документы и материалы). – Москва : Наука, 1965. – Т. 1. – 364 с.
273. Кантакузино Г. И. Церковь-мавзолей XV века: строение Стефана Великого из Рэзбоень // *Stratum plus*. – Кишинев, 2000. – № 5. – С. 436–442.
274. Карашевич І. В. Аккерман в межах військово-ленної системи Османської імперії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 21, Ч. 2. – С. 361-364.
275. Карашевич І. Археологічні дослідження 2012 р. на Кінбурнській косі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2013. – Вип. 22. Ч. I. – С. 363-367.
276. Карашевич І. В. Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка) // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Київ, 2013. – С. 106-111.
277. Карнаухов Д. В. «Русские» известия хроники Яна Длугоша в отечественной и польской историографии // Российско-польский

исторический альманах. – Ставрополь-Волгоград : изд-во СГУ, 2012. – Вып. VI. – С. 3-19.

278. Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum Filze* Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 9-81.

279. Каштанов С. М. Исследование о молдавской грамоте XV века. – Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – 240 с.

280. Кирика Ф. По преданию прежде бывшая православной, ныне Армянская церковь в г. Аккермане // Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества (Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии). – Кишинев, 1918. – Вып. 10. Ч. 1. – С. 93-96.

281. Кирилко В. П. Герб молдавского господаря Александрела // *Stratum plus*. – Кишинев, 2013. – № 6. – С. 213-216.

282. Киртоагэ И. Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII вв. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 72-82.

283. Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484-1595 гг.). – Кишинев : Штиинца, 1992. – 106 с.

284. Клейман И. Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода // Античная Тира и средневековый Белгород. – Киев : Наукова думка, 1979. – С. 54-75.

285. Клейн Л. С. Генераторы народов // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск : издание Новосибирского университета, 1974. – С. 35-38.

286. Климишин И. А. Календарь и хронология. – Москва : Наука, 1985. – 320 с.

287. Ковалевский Ф. Остров Березань (Военно-исторический очерк) // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. 26. – С. 48-52.

288. Козир І. А., Позивай Т. Д. Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008-2009 рр. // АДУ 2009 р. – Київ, 2010. – С. 201-204.
289. Коновалова И. Г. Торговая фактория в Килие (по данным нотариальных актов 1360-1361 гг. // Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук. – Кишинев, 1989. – Вып. 1. – С. 14-21.
290. Коновалова И. Г. К вопросу о ранней истории Белгорода и Килии // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1991 г. – Москва : Наука, 1994. – С. 224-231.
291. Контамин Ф. Война в Средние века. – СПб : Ювента, 2001. – 414 с.
292. Королюк В. Д. Основные проблемы формирования контактной зоны Юго-Восточной Европы и бессинтезного региона в Восточной Европе // Проблемы социально-экономических формаций. – Москва : Наука, 1975. – С. 158-184.
293. Костенко А. В. Ісламські лапідарні пам'ятки XVI-XIX ст. в фондах археології Херсонського краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – Київ, 2015. – Вип. 24. – С. 561-568.
294. Кочубинский А. А. Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 506–547.
295. Кочубинский А. А. Тира-Белгород-Аккерман (и его новая лапидарная надпись от 1454 г.) // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 79-178.
296. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.). – Киев : Наукова думка, 1986. – 126 с.
297. Красножон А. В. Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии города 1770-х гг. // Актуальні питання вірменознавства. – Київ, 2014. – Вип. 2. – С. 97-100.
298. Красножон А. В. Армянский храм Успения Св. Богородицы в контексте топографии средневекового Аккермана // Актуальні питання вірменознавства. – Київ, 2013. – Вип. 1. С. 44-50.

299. Красножон А. В. Армянская церковь Аккермана (история исследований // Музейний Вісник. – Запоріжжя: Запорізький краєзнавчий музей, 2013. – № 13. – С. 167-177.
300. Красножон А. В. Белгород-Днестровская крепость: этапы развития оборонного комплекса (XV-XVIII вв.) // Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья. – СПб: Государственный Эрмитаж, 2017. – С. 308-315.
301. Красножон А. В. Бендерский фортификационный комплекс XVI-XVIII вв. // Stratum plus. – Кишинев, 2011. – № 6. – С. 221-251.
302. Красножон А. В. Білгород-Дністровська фортеця в контексті етнополітичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я у XIV–XV ст. Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2010. – 18 с.
303. Красножон А. В. Городская топография средневекового Белгорода // Исторіосфера (матеріали VIII наукової конференції іст-філ. факультету ПНПУ імені К. Д. Ушинського). – Одеса : ПНПУ, 2013. – С. 56-62.
304. Красножон А. В. Графический анализ плана крепости Арабат // Исторіосфера (матеріали VI наукової конференції іст-філ. факультету ПДПУ ім. К.Д.Ушинського). – Одеса: ПНПУ, 2011. – С. 55-62.
305. Красножон А. В. Гуситський слід в укріпленнях Білгорода // Scriptorium Nostrum (електроний журнал). – Херсон, 2018. № 4 (10). – С. 77-88.
306. Красножон А. В. Два документа 1593 г. о ремонтных работах в Хаджибее // Стародавнє Причорномор'я. – Одеса, 2018. – № XII. – С. 298-303.
307. Красножон А. В. Два східних написи з Аккермана та Ізмаїла // Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Тернопіль, 2017. – Вип. 1. Ч. 4. – С. 3-9.

308. Красножон А. В. До питання про датування Хаджибейського замку // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 73-76.
309. Красножон А. В. Естественная географическая структура (историография вопроса) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запорож'є, 2005. – Т. XII. – С. 155-163.
310. Красножон, А. В. Закладные плиты Белгород-Днестровской крепости: опыт исторической реконструкции // Новые материалы по истории фортификации (статьи и материалы III и IV междунар. науч.-практ. конф. “Памятники фортификации: история, реставрация, использование”). – Архангельск, 2016. – Вып. 2. – С. 167-172.
311. Красножон А. В. Закладные плиты XV в. из Белгород-Днестровской крепости: лингвистический и искусствоведческий анализ // Актуальные вопросы археологии, этнологии и искусствоведения. – Кишинев : АН Республики Молдова, 2015. – С. 148-149.
312. Красножон А. В. Заснування Одеси в османському Хаджибеї // Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Тернопіль, 2018. – Вип. 1. Ч. 1. – С. 28-33.
313. Красножон А. В. Історія дослідження лапідарних пам'ятників XV ст. з середньовічного Білгорода на Дністрі // Питання історії України (збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького Національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2013. – Т. 16. – С. 24-27.
314. Красножон А. В. История исследований армянского храма Аккермана // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса : Друкарський дім, 2013. – Вип. 16. – С. 21-36.
315. Красножон А. В. Историко-архитектурный анализ крепости Арабат // Материалы Первой научно-практической конференции «Военно-исторические чтения». – Керчь, 2013. – С. 87-91.
316. Красножон А. В. Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. // Краєзнавство. – Київ, 2015. – № 1/2. – С. 107-110.

317. Красножон А. В. Исторична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770-1793 рр. // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2016. – Вип. 11. – С. 16-24.
318. Красножон А. В. К вопросу о датировках цитадели Белгород-Днестровской крепости // Науковий вісник ОДЕУ. – Одеса, 2012. – № 9 (161). – С. 159-163.
319. Красножон А. В. К вопросу о локализации храма древней Тире // *Stratum plus*. – Кишинев, 2012. – № 3. – С. 107-116.
320. Красножон А. В. К проблеме локализации Хаджибейского замка // Вісник ОІКМ. – Одеса, 2016. – №. 15. – С. 132-141.
321. Красножон А.В. К проблеме основания Бендерской крепости // Музейний вісник. Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – Вип. 10. – С. 115-120.
322. Красножон А. В. Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация // *Stratum plus*. – Кишинев, 2011. – №5. – С. 201-220.
323. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аkkerман) в исторических изображениях. – Кишинев: *Stratum plus*, 2016. – 475 с.
324. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре: история строительства. – Кишинев: *Stratum Plus*, 2012. – 412 с.
325. Красножон А. В. Крепость двух Стефанов: о заказчиках и времени основания белгородских укреплений // *Stratum plus*. Кишинев, 2010. – № 6. – С. 75-102.
326. Красножон А. В. Крепость Хаджибея: иконография, археология, політика // *Lietuvos pilys*. – Vilnsaus, 2010. – № 6. – С. 16-27.
327. Красножон А. В. Литовский замок Кочубиев на территории Одессы // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. IX. – С. 226-233.
328. Красножон А. В. Монкастро на мапі з *Codex Latinus Parisinus 7239* // *Libra*: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечнікова. – Одеса, 2017. – С. 118-133.

329. Красножон А. В. Новые данные о локализации и датировке Хаджибейского замка // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2018. – № 1 (21). Т. 3. – С. 35-46.
330. Красножон А. В. О времени строительства армянской церкви Аккермана // Життя та пам'ять (науковий збірник присвячений пам'яті В. І. Шамко). – Одеса, 2015. – Вип. II. – С. 120-136.
331. Красножон А. В. О датировке цитадели Белгорода на Днестре по карте из Codex Latinus Parisinus 7239 // Stratum Plus. – Кишинев, 2017. – № 6. – С. 75–89.
332. Красножон А. В. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одеса, 2017. – № 22. – С. 69-84.
333. Красножон А. В. О культовых зданиях Аккермана в свете последних публикаций // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2017. – № 4 (20). Т. 1. – С. 125-133.
334. Красножон А. В. О находке некогда утерянных строительных плит XV в. из крепости Белгорода // Tyragetia (istorie muzeologie). –g Chişinău, 2013. – Vol. VII [XXII]. №2. – С. 81-88.
335. Красножон А. В. Периодизация строительных периодов Бендерской крепости // Сугдейский сборник. – Киев-Судак, 2010. – Вып. IV. – С. 71-87.
336. Красножон А. В. Пороховая артиллерия как датирующий признак Белгородской крепости // Історіосфера (матеріали VII наукової конференції іст-філ. факультету ПНПУ імені К. Д. Ушинського). – Одеса : ПНПУ, 2012. – С. 38-42.
337. Красножон А. В. Разоблачение «фальшивки Длугоша» в современном дискурсе о Качубейове // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Одесса, 2016. – № 20. – С. 77-99.
338. Красножон А. В. Сравнительная кастеология – зарождающаяся дисциплина. Рецензия на книгу Mariana Şlapac. Comparative Castellology – Discipline In Statu Nascendi. LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken,

- 2012 // *Academos*. – Chişinău: Academia de Ştiinţe a Moldovei, 2013. – № 1. – P. 172-174.
339. Красножон А. В. Строительная периодизация Белгород-Днестровский крепости (XV-XVIII вв.): новые данные // *Південний Захід. Одесика. Историко-краєзнавчий науковий альманах*. – Одеса : Друкарський дім, 2015. – Вип. 19. – С. 77-91.
340. Красножон А. В. Схема разбивки крепости Арабат (XVIII в.) // *Науковий вісник ОДЕУ*. – Одеса, 2011. – Вип. 11 (136). – С. 139-144.
341. Красножон А. В. Церква Стефана Великого у Білгороді-Дністровському // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (збірник наукових праць)*. – Чернівці, 2013. – Вип. 2 (36). – С. 46-53.
342. Красножон А. В. Эпиграфика Бендерской крепости // *Юго-Запад Одессика (историко-краеведческий научный альманах)*. – Одесса, 2010. – № 10. – С. 8-24.
343. Красножон А. В. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // *Stratum plus*. – Кишинев, 2013. – № 6. – С. 177-212.
344. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса : Чорномор'я, 2018. – 312 с.
345. Красножон А. В., Драгомирецкий А. А. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // *Stratum Plus*. – Кишинев, 2015. – № 6. – С. 319-334.
346. Красножон А. В., Федорук А. В. Огнестрельная артиллерия, как датирующий признак цитадели Белгород-Днестровский крепости // *Stratum plus*. – Кишинев, 2012. – № 6. – С. 239-259.
347. Крушеван А. П. Бессарабия. Географический, исторический, статистический справочный сборник. – Москва : тип. А. В. Васильева, 1903. – с.
348. Кубай І. Рецепція гуситських реформаційних ідей на теренах Південно-західної Русі наприкінці XV – першій половині XVII ст. // *Питання*

стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2013. – № 1. – С. 103-113.

349. Кудряшов К. В. Половецкая степь (очерки исторической географии). – Москва : Гос. изд-во географической литературы, 1948. – с.

350. Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV-XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2010. – № 9. – С. 69-84.

351. Кучук-Иоаннесов Х. И. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные. Труды восточной комиссии МАО. – Москва, 1903. – Т. 2 (3). – С. 61-75.

352. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб. : тип. В. С. Балашева, 1887. – с.

353. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів : Северянська думка. 1996. – с.

354. Летопись музея за 1914 год. Херсонский городской музей древностей Херсонского края. – Херсон, 1916. – № 6. – с.

355. Луговой О. М. Візантійські послы у Снятині 1415 року // Стародавнє Причорномор'я. – Одеса, 2018. – Вип. 12. – С. 332-338.

356. Малюкевич А. Е. Открытие башни Неоптолема // Древнее Причерноморье (Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского). – Одесса, 1991. – Вып. II. – С. 117-119.

357. Манзура И. В. О понятии “переходный период” // Археологические культуры и культурная трансформация. Материалы методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Ленинград, 1990. – С. 82-87.

358. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – С. 1-72.

359. Маркс Н. А. К истории Бендерской крепости. – Одесса, 1917. – с.

360. Масан О. М. Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці, 2000. – С. 8-20.
361. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. – Львів: Центр Європи, 2005. – 199 с.
362. Мейер М. С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. – Москва : Наука, 1991. – 261 с.
363. Мезенцева Г. Г. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости // АО 1980 г. – Киев, 1981. – С. 508.
364. Меликсет-Беков Л. М. Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии). – Тифлис, 1911. – с.
365. Молдавський Р. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770-1791 рр.) // Запорізька спадщина. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 16. – 84 с.
366. Мороз С. А., Сулимов И. Н., Гожик П. Ф. Геологическое строение Северного Черноморья. – Киев : Наукова думка, 1995. – с.
367. Морозов П. Исторический взгляд на Одессу // Одесский альманах на 1831-й год. – Одесса, 1831. – С. 1-43.
368. Мурзакевич Н. Н. Аккерманские греческие надписи // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 480-483.
369. Мурзакевич Н. Н. Гаджибейский замок // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 595-597.
370. Мурзакевич Н. Н. Килийская церковь Св. Николая и ее достопримечательности // ЗООИД. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 484-488.
371. Мыц В. Л. Война 1433-1441 гг. между Кафрой и Феодоро // Античная древность и Средние века. – Екатеринбург, 2000. – № 31. – С. 330-359.
372. Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – Симферополь : Универсум, 2009. – с.
373. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. – Одесса : тип. В. В. Кирхнера, 1893. – с.

374. Нестерова Т. П. Об этапах формирования архитектуры Хотинского замка // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2010. – № 30 (2). – С. 92-109.
375. Огуй А. Д. Молдавский торговый путь в XIV– XVI вв.: международная торговля и денежное обращение Северной Буковины // *Stratum plus*. – Кишинев, 2011. – № 6. – С. 273-286.
376. Одесса (1794-1894 гг.). – Одесса : тип. А. Шульца, 1894. – Вып. 1. – с.
377. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV-XVI ст. – Харків : «Просвіта», 2008. – с.
378. Оконченко О. М. Объемно-пространственная структура бастионных замков Западной Украины // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences Wien – Vienna: “East West”*, 2014. – № 9-10. – С. 3-7.
379. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. – Одесса, 1885. – 144 с.
380. Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов / отв. ред.: М. С. Мейер. – Москва : Наука, 1984. – 211 с.
381. Паламарчук С. В. Бессарабия: археология имени // *Stratum plus*. – Кишинев, 2001-2002. – № 5. – С. 475-492.
382. Паламарчук С. В. Город Измаил: начальные этапы истории // *Stratum plus*. – Кишинев, 2000. – № 5. – С. 452-458.
383. Паламарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия. – Одесса: Астропринт, 2008. – 284 с.
384. Паламарчук С. В. З історії міста Ізмаїла (османська доба) // *Архіви України*. – Київ, 2017. – Вип. 1 (306). – С. 191-207.
385. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Київ : Будівельник, 1985. – Т. 3. – 374 с.
386. Панкова О. П. Измаильская мечеть – памятник средневекового мусульманского зодчества // *Суворовские чтения*. – Измаил, 2003. – Вип. 3. С. 81-89.

387. Параска П. Ф. Внешняя политика Молдавии в первой трети XV в. // ОВИМК (последняя треть XIV – начало XIX вв.). – Кишинев, 1987. – С. 32-53.
388. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 – 1774 г. – СПб. : тип. А. Траншеля, 1874. – Т. IV. – 418 с.
389. Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II (1787-1791 гг.). – СПб. : тип. Р. Голике, 1880. – Т. II. – 332 с.
390. Петровский С. В. Экзарх молдавский и митрополит Киевский и Кишиневский, Гавриил Банулеско-Бодони // ЗООИД. – Одесса, 1896. – Т. 19. С. 68-94.
391. Петросян Ю. А. Древний город на берегах Босфора (исторические очерки). – Москва : Наука, 1986. – 240 с.
392. Петрунь Ф. Е. Качибей на старинных картах // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – Одесса, 1928. – № 44. – С. 191-198.
393. Петрунь Ф. Е. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. Серия геол.-геогр. Наук. – Одесса, 1955. – № 145 (3). – С. 141–149.
394. Петрушевский А. Генералиссимус Суворов. – СПб. : типогр. М. М. Стасюлевича, 1884. – Ч. 1. – 486 с.
395. Петрушевский А. Генералиссимус Суворов. – СПб. : типогр. М. М. Стасюлевича, 1884. – Ч. 2. – 472 с.
396. Пивоваров С. Монетні знахідки з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 21. Ч. 1. – С. 168-171.
397. Пламеницька О. А. До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX–XIII ст. // Українська Академія Мистецтва. – Київ, 2010. – Вип. 17. – С. 208-217.
398. Пламеницька О. А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2012. – 671 с.

399. Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии (XIII–XV вв.). – Кишинев : Штиинца, 1979. – 202 с.
400. Полевщикова Е. В. Неизвестное и известное о маркизе де Кастиельно // Дерибасовская-Ришельевская (одесский альманах). – Одесса, 2005. – № 23. – С. 15-26.
401. Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2014. – № 4 (58). – С. 111-125.
402. Постернак В. О. Исмаил гечиди (история Измаила и его земель в XVI – начале XIX вв.). – Харьков : ИМП «Крепость», 2015. – 208 с.
403. Прибега Л. До питання типологічної класифікації мурованих замків України. Замки України: дослідження, збереження, використання // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Галич : Національний заповідник «Давній Галич», 2011. – С. 35-39.
404. Протоколы заседаний Восточной Комиссии Императорского МАО за 1888-1895 гг. // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Императорского МАО. – М. : 1896. – № 2 (1). – С. 123-124.
405. Пташицкий С. Длугош, польский историк XV столетия. – СПб., 1888. – 7 с.
406. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. – Москва : Наука, 1983. – 200 с.
407. Ревзина Ю. Е. Франческо ди Джорджо Мартини и рождение бастионной фортификации в эпоху Ренессанса в Италии // АМІТ. – М. : 2017. – № 1 (38). – С. 32-52.
408. Ревзина Ю. Е. Альбрехт Дюрер и немецкая альтернатива итальянской бастионной фортификации // Приволжский научный журнал. № 7. – Нижний Новгород, 2017. – С. 188-196.
409. Репников Н. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1912. – № 2. – С. 59-87.

410. Руссев Н. Д. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Казань-Симферополь-Кишинев, 2015. – С. 19-38.
411. Руссев Н. Д. Житие Иоанна Нового и жизнь Григория Цамблака в связи с формированием российского идейно-политического пространства // Русин (международный исторический журнал). – Черновцы, 2007. – № 2 (8). – С. 9-19.
412. Руссев Н. Д. Заметки о денежном обращении Молдавии и Буковины XIV-XVI вв. (в связи с исследованиями А. Д. Огуя) // Stratum plus. – Кишинев, 2011. – № 6. – С. 287-292.
413. Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века» // Stratum plus. – Кишинев, 1999. – № 5. – С. 379-407.
414. Руссев Н. Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв. – Кишинев : ВАШ, 1999. – 240 с.
415. Руссев Н. Д., Кройтор Ж. Б., Лазо Ю. В. Стефан Великий в обстоятельствах времени (антропологические эскизы) // Stratum plus. – Кишинев, 2003. – № 6. – С. 19-62.
416. Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. 22. – 644 с.
417. Руснак О. Будівництво Хотинської фортеці у вітчизняній історіографії // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2003. – № 5. – С. 71-75.
418. Рухин Л. Б. Основы общей палеогеографии. – Ленинград : Гостоптехиздат, 1959. – 577 с.
419. Рябцева С. С., Савельев О. К. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости // Stratum plus. – Кишинев, 2014. – № 5. – С. 155-173.
420. Сапожников И. В. А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-бея – Одессы // Scriptorium nostrum (электронный історичний журнал). – Херсон, 2017. – № 3(9). – С. 139-159.

421. Сапожников І. В. Андре-Жозеф де Лафітт-Клаве у Хаджибеї у 1784 році // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали І всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 123-128.
422. Сапожников І. В. Буго-Дністровська Запорозька Січ (1775-1788 рр.) // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 рр.). – Одеса, 1999. – С. 47-110.
423. Сапожников И. В. Здание мечети пророка Муххамеда в Измаиле: новые факты и интерпретации // МАСП. – Одесса, 2009. – № 9. – С. 243-268.
424. Сапожников И.В. Из истории мечетей и церквей Аккермана середины XVII – первой половины XIX веков // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2017. – № 3 (19). Т. 2. – С. 45-58.
425. Сапожников И. В. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797 годов // *Tyragetia. – Chişinău*, 2016. – Vol. X [XXV] nr. 2. – P. 73-96.
426. Сапожников И. В. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – начало XIX вв.). – Ильичевск : «Элтон-2», 1999. – 98 с.
427. Сапожников І. В. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса : Чорномор'я, 1997. – 192 с.
428. Сапожников І. В. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини (друга половина XIII – 1789 р.) // Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 51-79.
429. Сапожников И. В. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. // *Scriptorium nostrum* (електронний історичний журнал). – Херсон, 2016. – № 2 (5). – С. 48-86.
430. Сапожников И. В. Материалы для изучения крепостей Бессарабии (1807-1820 гг.) // *Tyragetia. – Chişinău*, 2016. – Vol. X [XXV] nr. 2. – С. 97-116.
431. Сапожников И. В. Мечети и церкви Бендер до середины XIX в. // Емінак. – Миколаїв, 2017. – № 4 (20). Т. 2. – С. 67-78.

432. Сапожников И. В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х гг. – Ильичевск : «Элтон-2», 1999. – 78 с.
433. Сапожников И. В. Османский замок Богаз-конман кале у гирла Днестра // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Херсон, 2017. – Вип. 6. – С. 298-303.
434. Сапожников И. В. Османский замок Хаджибей (Hocabey Hisar – حواجه بك حصارى) в 1766-1789 годах // Архів. Історія. Сучасність. – Одеса, 2016. – Т. 2. – С. 267-277.
435. Сапожников И.В. Осторожно – гибридная история! Рец. на альбом: Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях / Сост. и автор поясн. текстов А.В. Красножон. – Кишинев-Одесса : Stratum plus, 2016. – 476 с. // Scriptorium nostrum (электронный журнал). – Херсон, 2015. – № 3. – С. 302-310.
436. Сапожников И. В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани (до начала XIX в.) // Stratum plus. – Кишинев, 2001-2002. – № 3. – С. 452-461.
437. Сапожников И. В. Пленные 1806 года из османских крепостей, городов и мест Бессарбии. Рец.: Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII-XIX ст. – Одеса, 2013 // Scriptorium nostrum (электронный журнал). – Херсон, 2016. – № 3 (6). – С. 304-328.
438. Сапожников И. В. Первая картография Хаджибея-Одессы: работы И. И. Исленьева 1766 года // Scriptorium nostrum (электронный историчный журнал). – Херсон, 2017. – № 2 (8). – С. 161-177.
439. Сапожников І. В. [Рец.] Постернак В. Исмаил Гечиди: монографія /Валерий Постернак. – Харьков, 2015. – 208 с. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2016. – Вип. 45. – С. 500-502.
440. Сапожников І. В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. – Іллічівськ : Елтон, 1999. – 84 с.
441. Сапожников І. В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками. – Київ-Іллічівськ, 2000. – 128 с.

442. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и Черноморские казаки у Хаджибее и Одессе. – Одесса : ОКФА, 1998. – 271 с.
443. Сапожников И. В., Левчук В. В. Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н. А. Маркса // *Scriptorium nostrum* (электронний історичний журнал). – Херсон, 2016. – № 2 (5). – С. 306-337.
444. Саргсян Т. Э. Армянские эпитафии из Килии // *Tyragetia*. – Chişinău, 2012. – Vol. VI [XXI], nr. 2. – P. 95-108.
445. Саргсян Т. Э., Петросян М. В. Крым: монастырь Сурб-Хач. – Симферополь, 2008. – 144 с.
446. Семенова Л. Е. Внешнеполитическое положение Молдавского княжества во второй половине XV в. // *ОВИМК* (последняя треть XIV – начало XIX вв.). – Кишинев, 1987. – С. 69-95.
447. Серeda О. Г. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // *Чорноморська минувшина*. – Одеса, 2009. – № 4. – С. 55-72.
448. Серeda О. Г. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса : Астропринт, 2015. – 312 с.
449. Серeda А. Г. Силистренско-очаковскія еялет през XVIII – началото на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. – София, 2009. – 262 с.
450. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси. – Київ : Українська академія наук, 1928. – 99 с.
451. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.
452. Скальковский А. А. Адмирал И. Дерибас и завоевание Хаджибея (1764-1797 гг.). – Одесса, 1889. – 38 с.
453. Скальковский А. А. История Новой Сечи и последнего коша запорожского. – Одесса, 1846. – Т. II. – 367 с.

454. Скальковский А. А. История Новой сечи. – Одесса, 1885. – Изд. 3, II. – 358 с.
455. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793-1823). – Одесса, 1837. – 296 с.
456. Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). – СПб., 1849. – 65 с.
457. Скрипинская Н. Ю. Бастионная система крепостей северо-западного региона России в свете европейской фортификации: диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – СПб, 2017. – 565 с.
458. Скржинская Е. Ч. Судакская крепость. История-археология-эпиграфика. – Киев-Судак-СПб. : Академперіодика, 2006. – 380 с.
459. Славянская надпись в Килийской церкви Святого Николая // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 292-300.
460. Смекалова Т. Н., Белик Ю. Л. Полевая фортификация Крыма в суворовскую эпоху. – Симферополь : «Феникс», 2013. – 196 с.
461. Сметанин В. А. Турецкое нашествие и военные издержки Византии (1283-1453) // АДСВ. – Свердловск, 1976. – Вып. 13. – С. 97-113.
462. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – 774 с.
463. Смирнов В. И. Одесские некрополи // Первые кладбища Одессы. – Одесса : ТЭС, 2012. – С. 7-183.
464. Смитт Ф. Суворов и падение Польши. – СПб., 1866. – Ч. 1. – 381 с.
465. Смольянинов К. Н. История Одессы // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 338-432.
466. Сминтина О. В. Проблема взаємодії природи і суспільства в гуманітарних та природничих науках рубежу тисячоліть: від адаптації до співтворчості // Записки історичного факультету. – Одеса : Друк, 2003. – Вип.13 (1). – С. 5-13.
467. Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. – СПб. : Синодальная типография, 1908. – 162 с.

468. Советов П. В. Исследования по истории феодализма в Молдавии (очерки истории землевладения в XV-XVIII вв.). – Кишинев : Штиинца, 1972. – 512 с.
469. Спафарсис И. Принадлежащие музею императорского Одесского общества истории и древностей предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – С. 146-195.
470. Спесивцева В. А. К вопросу о гуманистической традиции в «Истории Польши» Яна Длугоша // Исторический ежегодник: Сб. науч. трудов. – Новосибирск : Рипэл, 2008. – С. 5-18.
471. Степанов А. С. Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя // ВВ. – Москва, 1953. – Т. 7. – С. 384-430.
472. Степанченко О. Є. Перша літописна згадка про Одесу (Качибей) та церковна унія XV ст. // Краєзнавство. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. – № 1/2. – С. 173-177.
473. Степанченко О. Є. Про визначення точної дати першої літописної згадки про Одесу 1415 р. // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 137-140.
474. Тесленко І. Б., Красножон А. В. Розкопки на території Білгород-Дністровської фортеці у 2017 році. Електроний ресурс. – [Режим доступу]: <http://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/469-rozkopki-na-teritoriji-bilgorod-dnistrovskoj-fortetsi-u-2017-rotsi>
475. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – Киев : Наукова думка, 1984. – 220 с.
476. Тимченко В. Н. Колонна с арабской надписью 1710 г. из Аккермана // Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований). – Одесса, 2010. – С. 182-183.
477. Ткачоў М. А. Замкі і людзі. – Мінск : Навука і техника, 1991. – 184 с.
478. Тораманян А. Х. Из истории строительной деятельности армян в Молдавии. – Москва : Внешторгиздат, 1991. – 206 с.

479. Тораманян А. Х. К вопросу об армяно-молдавских архитектурных связях (XIV XIX вв.) // ИФЖ. – Ереван, 1972. – № 2. – С. 193-212.
480. Тораманян А. Х. О некоторых армянских архитектурных памятниках Белгород-Днестровска // ИФЖ. – Ереван, 1970. – № 2. – С. 278-292.
481. Третьяк А. И. Коцюбиев, или История фальшивки // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2013. – №. 52. – С. 25-53.
482. Трифонова А. Григорий Цамблак // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград : Наука, 1988. – Вып. 2., Ч. 1. – С. 175-180.
483. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – сер. XIX вв.). – СПб. : Наука, 2002. – 676 с.
484. Уваров А. С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря. – СПб., 1856. – Ч. II. – С. 139-184.
485. Уваров А. С. Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря. – СПб., 1853. – Ч. II. – 40 с.
486. Україна на стародавніх картах (кінець XV-перша половина XVII ст.). – Київ : Картографія, 2013. – Т. 1. – 208 с.
487. Федорук А. В. Артиллерия в Великой войне 1409-1411 гг. (по письменным источникам и археологическим материалам) // Stratum plus. – Кишинев, 2014. – № 6. – С. 133-147.
488. Федорук А. В. Великая война 1409-1411 гг. и Молдавское воеводство // Stratum plus. – Кишинев, 2011. – № 6. – С. 295-304.
489. Федорук А. В. «...И громит бомбардами». Артиллерия при Грюнвальде // Родина. – Москва : 2010. – № 7. – С. 32-35.
490. Федорук А. В., Кубай И. М. Гуситы и военное дело Молдавии в XV в. // Stratum plus. – Кишинев, 2013. – № 6. – С. 255-273.
491. Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье (конец XIII – XVII вв.). – Москва : Индрик, 2011. – 424 с.
492. Хмарський В. М. Кримське ханство. Експансія Османської імперії у Північно-Західне Причорномор'я. Хаджибей // Історія Одеси. – Одеса, 2002. – С. 36-54.

493. Чемерзин А. Я. Турция, ее могущество и распадение. – СПб. : тип. Р. Голике, 1878. – 359 с.
494. Черемисинов В. М. Одесса в истории русских войн: к 50-летию Крымской войны. – Одесса : тип. Штаба Одесского военного округа, 1904. – 220 с.
495. Черепнин Л. В. Русская хронология. – Москва : 1-я тип. Трансжелдориздата НКПС, 1944. – 94 с.
496. Черкас Б., Берковський В., Ващук Д., Федорук А. Золота доба українського лицарства. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 208 с.
497. Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – Київ, 2005. – С. 9–27.
498. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – 652 с.
499. Шлапак М. Е. Военный инженер Илларион Матвеевич Голенищев-Кутузов и его вклад в долговременную и полевую фортификацию // Вісник ОІКМ. – Одеса, 2016. – Вип. 15. – С. 206-211.
500. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). – Кишинев : ARC, 2001. – 238 с.
501. Шлапак М. Е. Килийская каменная крепость // *Stratum plus*. – Кишинев, 2005-2009. – № 6. – С. 421-429.
502. Шлапак М. Е. По следам молдавского пыркалаба // *Stratum plus*. – Кишинев, 2003-2004. – № 6. – С. 473-478.
503. Шлапак М. Е. Самая загадочная надпись Белгород-Днестровской крепости // *Stratum plus*. – Кишинев, 2000. – № 6. – С. 260-265.
504. Шлапак М. Е. Феномен «очеловечивания» крепостей Молдавского княжества // *Stratum plus*. – Кишинев, 2011. – № 6. – С. 211-220.
505. Шперк В. Ф. История фортификации. – Москва : Военно-инженерная академия, 1957. – 353 с.

506. Шперк В.Ф. Фортификация. Очерки истории и развития. – Москва : Воениздат, 1940. – 75 с.
507. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. – Москва : издание ВИА, 1946. – 45 с.
508. Штерн Э. Р. О последних раскопках в Аккермане // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 33-61.
509. Штерн Э. Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. – Одесса, 1913. – Т. 31. – С. 92-101.
510. Штерн Э. Р. Экскурсия в Аккерман // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. 26. – С. 87-103.
511. Шувалов Р. О. Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище м. Одеси). – Київ, 1992. – 90 с.
512. Шутой В. Е. Вступительная часть // Турция накануне и после Полтавской битвы: (глазами австрийского дипломата). – Москва : Наука, 1977. – С. 2-38.
513. Шутой В. Е. Малоизвестный источник по истории Северной войны // ВИ. – Москва, 1976. – № 12. – С. 93-111.
514. Шушарин В. П. Крестьянское восстание в Трансильвании (1437-1438 гг.). – Москва : АН СССР, 1963. – 226 с.
515. Щукин М. Б. Машина времени и лопата. – Кишинев : Штиинца, 1991. – С. 248.
516. Щукин М. Б. На рубеже эр (опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.э. – I н.э. в Восточной и Центральной Европе). – СПб. : Фарн, 1994. – С. 324.
517. Эрнст Н. Л. Предисловие // Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь : Крымполиграфтрест, 1936. – С. 5-15.
518. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – СПб., 1869. – 327 с.
519. Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура в Крыму // ВВ. – Москва, 1956. – Т. 8 (33). – С. 166-191.

520. Яковлев В. В. История крепостей: эволюция долговременной фортификации. – Москва : изд-во АСТ, 2000. – 400 с.
521. Яковлев В. К. История заселения Хаджибея (1789-1795). – Одесса, 1889. – 57 с.
522. Якубова Т. А. Роль І. Мазепи, С. Понятовського, Карла XII в історії фортеці Очаків у часи Північної війни (1709 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 21. Ч. 2. – С. 177-185.
523. Якубова Т. А. Фортеця Очаків у XVIII ст. Київ : Вид-во Філюк, 2015. – 247 с.
524. Янов Д. М. Срібні та золоті ісламські монети в колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею // Археологія. – Київ, 2016. – № 1. – С. 77-84.
525. Яцимирский А. И. Григорий Цамблак (очерк его жизни, административной и книжной деятельности). – СПб., 1904. – 502 с.
526. Achmed Resmi Efendi. Wesentliche Betrachtungen oder Geschichte des Krieges zwischen den Osmanen und Russen in den Jahren 1768 bis 1774. – Berlin, 1813. – 307 p.
527. Aksan V. Enlightening the ottomans: Tott & Mustafa III // International congress on learning and education in the Ottoman world. – Istanbul, 2001. – P. 163-174.
528. Aksan V. Manning a Black Sea garrison in the eighteenth century: Ochakov and concepts of mutiny and rebellion in the ottoman context // International Journal of Turkish studies. University of Wisconsin, 2002. – № 8. – P. 62-72.
529. Amon L. A hypothesis regarding the shape of the southern enclosure of Sucidava fortress // Analele universității din Craiova. Istorie. – Craiova, 2015. XX, nr. 27 (1). – P. 5-12.
530. Avakian Gr. Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric // Cronica Numizmatică și Arheologică. – ucurești, 1924. – Vol. IV. – P. 3-7.

531. Avakian G. Cetatea Albă (zece ani dela realipire) 9 aprilie 1918 – 9 aprilie 1928. Cetateă Albă : edit. Fundatia cultural principele Carol Căminul cultural, 1928. – 68 p.
532. Avakian Gr. Inscriptiile armenesti din Cetatea-Albă. Revista Istorică. – București, 1923. – Vol. IX, Nr. 7-9. – P. 2-16.
533. Avakian Gr. Săpăturile de la Cetatea Albă // CMIB. – Chișinău, 1931. – An. III. – P. 47-104.
534. Ayverdi S. Türk-Rus münasebetleri ve muhârebeleri. – Istanbul, 2004. – 424 p.
535. Babinger F. An Italian map of the Balkans, presumably owned by Mehmed II, the Conqueror (1452-1453) // Imago Mundi. – London : Routledge, 1951. – Vol. VIII. – P. 8-15.
536. Balș G. Parasclisul cetății Hotinului // CMIB. – Chișinău, 1928. – An. II. – P. 9-10.
537. Banfi F. Two Italian maps of the Balkan Peninsula // Imago Mundi. – London : Routledge, 1954. – Vol. XI. – P. 17-37.
538. Baranauskas T. Lietuvos medin s pilys rašytiniu šaltiniu duomenimis // Lietuvos archeologija. – Vilniaus, 2003. – Vol. 24. – P. 57-106.
539. Bogdan I. Inscriptia de la 1484 de pe poarta cea mare a Cetății Albe // Convorbiri literare. – București, 1901. – Vol. XXXV (3). – P. 247-253.
540. Bogdan I. Inscriptiile de la Cetatea Albă și stăpînirea Moldovei asupra ei // AARMSI. – București, 1908. – Vol. 30. – P. 311-360.
541. Bogdanowski J. Basteje ziemne Malopolski w świetle traktatu Rei tormentariae... (XV–XVI w.) // Bastejowe fortyfikacje w Polsce. – Wrocław, 1975. – 25-34 p.
542. Borzemski A. Siły zbrojne w wołoskiej wojnie Jana Olbrachta. – Lwów, 1928. – 48 p.
543. Cassioli M. Une ville marchande aux bouches du Danube: Kilia, de la domination genoise a la conquete ottomane (XIVe-XVe siecle). – N.E.C. : Yearbook, 2015. – P. 89-123.

544. Cîndea I. Cercetările arheologice din anii 1997-1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă) // Cercetări arheologice în aria nordtracă. – București : Institutul Român de Tracologie, 1999. – Vol. III. – P. 385-456.
545. Cîndea I. Cetatea Albă în istoriografia românească (I) // Studii și Materiale de Istorie Medie. – Brăila, 2001. – Vol. XIX. – P. 217-226.
546. Cîndea I. Cetatea Albă (La Cité Blanche) dans l'historiographie roumaine // Tyras – Cetatea Albă – Belhorod-Dnistrov'skyj. Săpături 1996-1999. – București, 2002. – P. 29-51.
547. Cîndea I. Cetatea Albă: Cercetările arheologice și istorice. – Brăila: edit. Istros, 2016. – 318 p.
548. Cîndea I. Cetatea Albă în istoriografia românească // Studii și Materiale de Istorie Medie. – Brăila, 2003. – Vol. XXI. – P. 327-348.
549. Cîndea I. Cetatea Brăilei. Istoric. Reconstituire. Valorificare. – Brăila : edit. Istros, 2015. – 212 p.
550. Constantiniu F., Papacostea Ș. Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea // Studii. – București, 1964. – Vol. 17. № 5. – P. 1129-1140.
551. Chodyński A. R. Bombarda krzyżacka z Kurzętnika // Imagines potestatis. Insignia i znaki władzy w Królestwie Polskim i Zakonie Niemieckim. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 8 czerwca – 30 września 2007 roku. – Malbork, 2007. – P. 388-389.
552. Chirtoagă I. Tighina // Destin românesc. – București, 1998. – Vol. 4. – 111-112 p.
553. Chirtoagă I. Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei: secolul al XIV-lea-începutul secolului al XIX-lea. – Chișinău : Prut Internațional, 2004. – 276 p.
554. Ciobanu Șt. Cetatea Tighina // Comisiunea Monumentelor istorice. Secția din Basarabia. – Chișinău, 1928. – Vol. II. – P. 15-57.
555. Colonel N. T. Ioan Huniade Corvin (din istoria românilor ardeleni). – București : Tipografia Marelui Stat Major, 1925. – 281 p.

556. Cooper J., Turner G. *Scottish Renaissance Armies 1513-1550*. – Oxford : Osprey Publishing, 2008. – 64 p.
557. De Vries K. *The Battle of Nicopolis // MHM*. – Leeds, 2003. – Vol. 10 (2). – P. 22-27.
558. Dogaru M. *Din heraldica României*. – București : editura JIF, 1994. – 191 p.
559. Dumitriu-Snagov I. *Țările Romane in sec. XIV. Codex Latinus Parisinus-7239*. – București : Cartea românească, 1979. – 760 p.
560. Durdík J. *Husitské vojenství*. – Praha : Naše vojsko, 1953. – 246 p.
561. Durdík T., Pertll M. *Tarasnice z hradu Křivoklátu // Urbes Medii Aevi*. – Praha, 1984. – P. 149-155.
562. Duffy C. *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*. – London, 1979. – 304 p.
563. Emecen F. *Ismail // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. – İstanbul, 2001. – Vol. XXIII, – P. 82-84.
564. Eyupgiller K. *The 18th-Century Fortifications of the Bosphorus and Istanbul, Turkey // Fort*. – İstanbul, 2007. – Vol. 35. – P. 91-102.
565. Eyupgiller K. *Black Sea Bosphorus forts // Thirteenth International Congress of Turkish Art*. – Budapesht : Hungarian National Museum, 2009. – P. 243-252.
566. Giurescu Const. G. *Útočestě gusitů a jejich střediska v moldavsku // Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada historická*. – Brno, 1961. – Vol.10. – P.106-120.
567. Giurescu Const. G. *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XIV-lea*. – București : Editura Academiei RSR, 1967. – 380 p.
568. Goilav Gr. *Bisericile Armene de prin Țările române*. – București, 1912. – 112 p.
569. Gorovei Șt. *Inscripția lui Iuga vodă din 1399 // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*. – Iași . – Vol. XIX, 1982. – 657-659 p.
570. Gorovei Șt. *Mușatinii*. – Chișinău, 1991. – 172 p.

571. Guboglu M. Cronici Turceş ti privind Țările Române // Izvoare Orientale Privind Istoria României. – Bucureşti : edit. Acad. Republicii Socialiste România, 1974. – Vol. 2. – 543 p.
572. Papp S. Moldavia // EOE. – New York : Facts on file, 2009. – P. 389-391.
573. Finkel C., Ostapchuk V. Outpost of Empire: an appraisal of ottoman building registers as sources for the archeology and construction history of the Black Sea fortress of Özi // Muqarnas: an Annual on the Visual Culture of the Islamic World. – Brill, 2005. – Vol. 22. – P. 150-188.
574. Finkel C., Ostapchuk V., Bilyayeva S., Mathieu J. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress // Anatolian Archaeology, 2006. – Vol. 12. – P. 9-12.
575. Finkel C., Ostapchuk V., Bilyayeva S., Mathieu J. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress // Anatolian Archaeology, 2009. – Vol. 15. – P. 6-7.
576. Frumin D. François Kauffer: at home among strangers, a stranger at home. The fate of a cartographer in foreign service in the age of empires // Восточный архив. – Москва : 2001. – Т. 24 (2). – С. 15-23.
577. Frumin D. François Kauffer (~1751–1801): le destin d'un cartographe français au service de l'étranger // CFC. – Paris, 2011. – Vol. 207. – P. 95-106.
578. Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî. Vefeyât-i Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl. – İstanbul, 1978. – 207 p.
579. Hathaway J. The Chief Harem Eunuch of the Ottoman Empire: Servant of the Sultan, Servant of the Prophe // Celibate and Childless Men in Power: Ruling Eunuchs and Bishops in the Pre-Modern World. – London : Routledge, 2017. – P. 211-250.
580. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieur cartographe français au service de Selim III // Science in Islamic Civilisation. – Istanbul : Research Centre for Islamic History (Art and Culture), 2000. – P. 233-243.

581. Hunt C. Pious Foundations (Vakıfs) in Ottoman Dobruca // The 14-th International Congress of Ottoman Social and Economic History, 24-28 July 2017. – Sofia, 2017. – 4-12 p.
582. Iliescu O. Moneda în România. – București : edit. Merediane, 1970. – 64 p.
583. Iliescu O. Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel Bun // Revista istorica. – București, 2000. – Vol. 11 (1-2). – P. 59-95.
584. Ionescu Gr. Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor. – București, 1982. – 711 p.
585. Iorga N. Studii istorice asupra Chilei și Cetatea Albă. – București, 1899.
586. Iorga N. Studii istorice asupra Chilei și Cetatea Albă. – București : Institutul de arte grafice Carol Gobl, 1900. – 420 p.
587. Iorga N. Les châteaux occidentaux en Roumanie // Buletinul Comisiunii monumentelor istorice. – București, 1929. – P. 49-69.
588. Iorga N. Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice străine 1700-1750. – București, 1909. – 39 p.
589. Josanu V. Monumen al civilizației medievale românești la Marea cea Mare: Cetatea Albă – Moncastro. – București : Fundatia Collegium XXI, 2014. – 777 p.
590. Kaçar H., Dumolyn J. The Battle of Nicopolis (1396), Burgundian Catastrophe and Ottoman Fait Divers // Revue belge de Philologie et d'Histoire. – Brussels, 2013. – P. 905-934.
591. Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J. Leksykon zamków w Polsce. – Warszawa : Arkady, 2012. – 592 p.
592. Knobloch E. L'Art de la guerre. Machines et stratagems de Taccola, ingénieur de la Renaissance. – Paris : Découvertes Gallimard, 1992. – 212 p.
593. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów – Wilno, 1930. – T. I. – 420 p.
594. Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. – Paris, 1984.

595. Malachowicz E. Bastejowe fortyfikacje Wroclawia // Bastejowe fortyfikacje w Polsce. – Wrocław, 1975. – 99-123 s.
596. Müller-Wiener W. Bizans'tan Osmanli'ya Istanbul limani. – Istanbul : Tarih vakfi yurt yayanlari, 1998. – 250 p.
597. Nesterova T. Aspecte controversate ale etapelor formării arhitecturii cetății Hotinului // *Arta*. – Chișinău : Editura Princeps, 2011. – P. 39-48.
598. Nesterova T. Arhitectura ecclziastică din Chilia și Chetatea Albă. Revaluări de datare și interpretare // *Revista Arta*. – Chișinău, 2010. – Vol. XIX, nr. 1. – P. 22-33.
599. Nicorescu P. Lucrări de consolidare și de restaurare la Cetatea-Albă // *CMIB*. – Chișinău, 1931. – P. 115-128.
600. Nicorescu P. Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă. – Iași : Presa bună, 1937. – 14 p.
601. Oltean R. Cetăți, castele și alte fortificații din România [consult. științ. V. Josanu]. – București : Art Historia, 2016. – 103 p.
602. Orachev A. Bulgaria in the European Cartographic Concepts until XIX century. – Sofia : Borina Publishing House, 2005. – 143 p.
603. Ostapchuk V. Five documents from the Topkapi palace archive on the ottoman defense of the Black Sea against the cossacks (1639) // *Journal of Turkish studies*. University of Wisconsin, 1987. – Vol. 11. – P. 49-104.
604. Ostapchuk V., Bennet J., Bilyayeva, S., Fialko O. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine // *Anatolian Archaeology*, 2008. – Vol. 14. – P. 8-10.
605. Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project // *The Frontiers of the Ottoman World*. – Oxford, 2009. – P. 137-170.
606. Panaitescu P. P. Alexandru cel Bun. La cincisute de ani de la moartea lui. – București : Min. Instrucției, cultelor și artelor, 1932. – 58 p.
607. Panaitescu S. Cetatea Albă // *Comisiunea monumentelor istorice (secția din Basarabia)*. – Chișinău, 1924. – P. 104-106.

608. Partington J. R. A history of greek fire and gunpowder. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1999. – 381 p.
609. Pedley M. Enlightenment Cartography at the Sublime Porte: François Kauffer and the Survey of Constantinople // *Osmanlı Araştırmaları: the Journal of Ottoman Studies*. – Istanbul, 2012. – Vol. XXXIX. – P. 29-53.
610. Peradzka K. Genealogia Biblijna i rodowód słowian wpierwszej księdze «Annales» Jana Długosza // *Nasza Przeszłość*. – Kraków, 1958. – № 8. – S. 88-92.
611. Philippides M., Hanak W. The siege and the fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies. – Farnham : ASHGATE, 2011. – 816 p.
612. Pipidi A. Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă // *Honorem Paul Cernovodeanu*. – București : edit. Kriterion, 1998. – P. 81-84.
613. Postică Gh. Două tunuri de bronz din perioada lui Ștefan cel Mare descoperite în cetatea Orheiului Vechi // *Arheologia Moldovei*. – Iași, 2004. – № 27. – P. 165-176.
614. Rosetti R. Notes on the Battle of Nicopolis (1396) // *Slavonic and East European Review*. – London, 1937. – № 15 (45). – P. 629-638.
615. Scaglia G. Mariano Taccola De Machines: The Engineering Treatise of 1449. – Wiesbaden : Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1971. – 389 p.
616. Siruni H. Dj. Cronica armenilor din Țările Române (sec. X-XIII) // *ANI (Revista cultură armeană)*. – București, 1936. – Vol. I (I). – P. 68-73.
617. Siruni H. Dj. Armenii în România (cu prilejul unui centenar). – București, 1940.
618. Siruni H. Dj. Armenii în viața economică a Țărilor Române. – București, 1944.
619. Spatarelu M. The relationships of the righteous and holy voivode Stephen the Great with the Pontic region // *21-st International Congress of Byzantine Studies Communication*. – London, 2006. – № 1. – P. 18-29.

620. Spieralski Zd. *Dziejow wojen polsko-moldawskich // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Warszawa, 1965. T. XI. – 77-121 s.
621. Spinei V. *Moldova în secolele XI-XIV.* – Chișinău : Universitas, 1994. – 491 p.
622. Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century.* – Leiden-Boston, 2009. – 565 p.
623. Stachon B. *Polityka polski wobec turcyi i akcyi antitureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Bialigrodu (1484).* – Lwow, 1930. – 202 p.
624. Stankiewicz J. *Niektóre problem bastejowych fortyfikacji Gdańska w pierwszej polowie XVI wieku // Bastejowe fortyfikacje w Polsce.* – Wrocław, 1975. – 147-157 p.
625. Șlapac M. *Cetatea Albă: studiu de arhitectură militară medievală.* – Chișinău : ARC, 1998. – 210 p.
626. Șlapac M. *Cetăți medievală din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea).* – Chișinău : ARC, 2004. – 372 p.
627. Șlapac M. *Arta urbanismului în Republica Moldova: privire de ansamblu.* – Chișinău : AȘM, 2008. – 272 p.
628. Șlapac M. *Cetățile bastoinare din Moldova (sfârșitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea).* – Chișinău : ARC, 2016. – 371 p.
629. Șlapac M. *Noi considerații privind cea mai enigmatică placă comemorativă de la Cetatea Albă. Monumentul XVIII // Lucrările celei de-a XVIII-a ediții a Simpozionului Național Monumentul – Tradiție și Viitor.* – Iași, 2017. – P. 37-50.
630. Stănică A. *The missing fortresses in Dobrogea case study: turkish fortifications // Dobrogea otomană-coordonate istorice și arheologice.* – Tulcea, 2016. – P. 7-32.
631. Stein M. *Guarding the frontier (ottoman Border Forts and Garrisons in Europe).* – London-New York : Taurus Academic Studies, 2007. – 264 p.

632. Tanoviceanu I. Data rezidirii Cetății Albe // Convorbiri literare. – București, 1901. – Vol. XXXV. – P. 462-469.
633. Tanoviceanu I. Iar inscripția de la Cetatea Albă // NRR. – București, 1901. – Vol. 27 (3). – P. 136-137.
634. Turner A. Ground Penetrating Radar (GPR) Survey // AFP. [Електроний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.scribd.com/rhaddlesey/d/40322045>
635. Tütüncü M., Krasnozhon A. The monuments of the Ottoman epigraphy of the XVIII-th century from Budjak // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2018. – № 2 (22). Т.1. – С. 25-40
636. Violle le-Duke E. Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle. – Paris : Édition Bance, 1859.
637. Walkiewicz L. A. Rodzaje działań zabranych przez Jana Olbrachta na wyprawę mołdawską 1497 r. // Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych. – Suceava, 2014. – S. 30-53.
638. Yanov D. Ottoman petty coinage in pre-ottoman Belgorod, late 14th c. – 1484. Revista de Cercetări Archeologie și Numismatice. – București, 2017. – № 3. – P. 345-379.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ У ДОДАТКАХ

Додаток А. Загальні плани, схеми.

Рис. 1. Північно-Західне Причорномор'я у XV-XVIII ст.

Рис. 2. Приклади планів фортечних фронтів: а – куртина з ронделями; б – простий бастіонний; в, д, е – тенальний; ж – кремальєрний [505, рис. 59].

Рис. 3. Профіль фортечної огорожі в системі А. де-Вілля [12, с. 115-119].

Рис. 4. Типологічні порівняння планів османських замків сер. XV – поч. XVIII ст. [344, с. 99].

Рис. 5. Типологічні порівняння планів литовських та подільських замків сер. XV – поч. XVIII ст. [344, с. 101].

Додадок Б. Фортеця та місто Білгород (Аккерман).

Рис. 1. Ситуаційний план Аккермана. Ф. Кауффер. 1793 р. [323, с. 48-49; 70].

Рис. 2. Вигляд Аккерманської фортеці з південного заходу. М. М. Іванов. 1790 р. Фрагмент [323, с. 262-263; 17].

Рис. 3. Аккерманська фортеця. 1770 р. (Фрагмент) [323, с. 28-29; 41].

Рис. 4. Цитадель фортеці Білгород з позначенням бійниць північно-західної вежі. 1929 р. [323, с. 113].

Рис. 5. а) Цитадель фортеці Білгород. Західна артилерійська камера (другий ярус північно-східної вежі) (фото автора); б) Репліка казнозарядної гармати з Танталона [556, р. 47].

Рис. 6. Обмірний план фортеці Білгород (Аккерман) (б) з нумерацією веж та позначенням місць установки закладних плит (а).

Рис. 7. Малюнок плити 1452 р. з вежі № 26 [485, табл. XXXII: 21].

Рис. 8. Плита 1440 р. Картограма тексту а) схема літер у слові υμων; б) схема літер у слові μευας [343, с. 187].

Рис. 9. Плита 1452 р. Малюнок 1819 р. [220, с. 371-374].

Рис. 10. Фортеця Білгород. Картограма будівельних періодів [324, рис. 351].

Рис. 11. Плита 1454 р. Картограма тексту [343, с. 206].

Рис. 12. Вежа № 3 фортеці Білгород. Бійниця під тарасницю південного фланку (фото автора).

Рис. 13. Вежа № 3. Бійниця під тарасницю східного фланку (фото автора).

Рис. 14. Вежа № 3. Дві бійниці північного фланку (фото автора).

Рис. 15. а) Вежа № 3. Бійниця під легку гармату північного фланку: підлога з уступом та нижня поверхня створу (фото автора); б) станкові тарасниці зі спеціальним лафетом для ведення вогню під від'ємним кутом [135, р. 25-26].

Рис. 16. Плита 1454 р. Фрагмент із зображенням геральдичного щита (фото автора).

Рис. 17. Печатка пана Станчула [377, с. 91].

Рис. 18. Ніша будівельної плити 1484 р. Вежа № 6 (фото автора, 2016 р.).

Рис. 19. Репліка будівельної плити 1484 р. Вежа № 6 (фото автора).

Рис. 20. Плита 1484 р. Картограма тексту [343, с. 201].

Рис. 21. Вежа № 20 Бійниця від бомбарди в південному фланку.

Рис. 22. Вежа № 20. Бійниця від бомбарди в західному фланку.

Рис. 23. Рапорт Ф. Кауффера. 1797 р. Перша сторінка. Фрагмент [75].

Рис. 24. Рапорт Ф. Кауффера. Перша сторінка. Фрагмент [69].

Рис. 25. «План стану оборони фортеці Аккерман або Білгород. 1793» [72].

Рис. 26. Аккерман. Топографічна карта. Ф. Кауффер. 27 червня 1793 р. [323, с. 38-39; 66].

Рис. 27. Вали та рів Аккерманської фортеці. Ф. Кауффер. Схема з рапорту 1790-х рр. [69].

Рис. 28. Східний фронт Аккерманської фортеці. Рисунок Ф. Кауффера з рапорту 1790-х рр. [69].

Рис. 29. Пристань «РОПиТ» в Аккермані. 1869 р. [81].

Рис. 30. Вигляд Аккерманської фортеці з північного сходу. 1869 р. [80].

Рис. 31. Історична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770-1793 рр. з накладенням на сучасну карту міста [323, с. 65]. Умовні позначки: 1 – фортеця; 2 – будинок паші; 3 – Султанська мечеть; 4 – Стамбульська

пристань; 5 – хамам; 6 – Водяна брама; 7 – будинок яничарський; 7а – будинок яничар-агі; 8 – мечеть Нахши Джамі; 9 – залишки мечеті; 10 – мечеть Шаріф; 11 – митниця; 12 – хамам султан Селім; 13 – ринок; 14 – Хан джамі; 15 – гласіс; 16 – руська пролом-батарея 1770 р.; 17 – «місцеві крамниці»; 18 – грецька церква; 19 – вірменська церква; 20 – «місцеві крамниці (вірменський базар); 21 – колодязь; 22 – дорога до Бендер; 23 – дорога до Татарбунар; 24 – дорога до селища Катарджа; 25 – пристань Джебі-оглу; 26 – Очаківська пристань; 27 – будівля суду; 28 – адміністративна будівля; 29 – мечеть Алі-паша; 30 – Свинцева мечеть; а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; в – середньовічна квартальна забудова; д – будинки чи садиби; е – мечеті; ж – цвинтарі; з – сади; к – зовнішня оборона лінія міста (та міські брами).

Рис. 32. Цистерна. Вид із заходу. Друга половина 1960-х рр. [323, с. 157].

Рис. 33. Могильна стела імама Халіл-ефенді мечеті Баязида II в Аккермані (фото автора).

Рис. 34. План мечеті Баязида в Аккермані за підсумками розкопок 1977 р. [324, с. 82].

Рис. 35. Мечеть Баязида II в Аккермані. Фундаменти після консервації за підсумком розкопок 2017 р. (фото А. Носуленко).

Рис. 36. «Доповідна записка про фортецю Аккерман, передана Директорії в місяць нівоз, року 6». Перша сторінка оригіналу [67].

Рис. 37. Розкопки південно-західного кута мечеті Баязида в Аккермані. 1977 р. [39].

Рис. 38. Мечеть Баязида в Аккермані. Вид з південного сходу. 1789 р. [624, р. 249].

Рис. 39. Вірменський храм Аккермана. Обмірний план.

Рис. 40. Вірменський храм Аккермана. Розрізи за обмірним планом.

Рис. 41. Вірменський храм Аккермана. Розгортка фасадів. а) західний фасад; б) східний фасад; в) північний фасад; д) південний фасад.

Рис. 42. Вірменський храм Аккермана. Апсида (фото автора, 2013 р.).

Рис. 43. Вірменський храм Аккермана. Південний притвор (Фонди ЯФІА АНР 1920-30-ті рр.).

Рис. 44. Вірменський храм Аккермана. Портик західного входу (фото автора, 2013 р.).

Рис. 45. Вірменський храм Аккермана. Картограма будівельних періодів.

Рис. 46. Вірменський храм Аккермана. Пам'ятна плита 1703 р. (п. 4 на плані) (фото автора).

Рис. 47. Вірменський храм Аккермана. Хачкар 1446 р. (п. 2 на плані храму) (фото автора).

Рис. 48. Вірменський храм Аккермана. Хачкар 1474 р. (п. 1 на плані храму) (фото автора).

Рис. 49. Вірменський храм Аккермана. Хачкар з трансепту, без дати (п. 3 на плані храму) (фото автора).

Рис. 50. Вірменський храм Аккермана. Надгробна плита у приміщенні F з датою 1743 р. (п.6 на плані храму) (фото автора).

Рис. 51. Вірменський храм Аккермана. Надгробна плита у приміщенні F з датою 1798 р. (п.8 на плані храму) (фото автора).

Рис. 52. Вірменський храм Аккермана. Пам'ятна плита 1699 р. (п. 5 на плані) (фото автора).

Рис. 53. Хачкар з написом Анайя Хатуне. Аккерман [245].

Рис. 54. Грецька церква Аккермана. Апсида (фото автора).

Рис. 55. Пам'ятна плита 1480 р. з грецької церкви (?). Картограма тексту; промалювання дати (а) [343, с. 194].

Рис. 56. Грецька церква Аккермана. Обмірний план.

Рис. 57. Грецька церква Аккермана: картограма будівельних періодів (а); план церкви Стефана Великого у Резбоень (б) [273], план церкви у Цивільному дворі Аккерманської фортеці (в) [5; 324, с. 84].

Рис. 58. Епіграфічні пам'ятки середньовічного Білгорода (Аккермана) (фонди БДКМ). а) плита 1756 р. з порохового льоху; б) закладна плита з грецьким написом «Сімон»; в) хачкар з одним хрестом та написом; д)

хачкар з двома хрестами та написом; е-ж) промалювання та фото графіті на лиштві вікна південно-східної вежі цитаделі Аккерманської фортеці (всі фото автора).

Додаток В. Фортеця та місто Кілія.

Рис. 1. Кілія. Фортеця та місто. Ф. Кауффер. 8 жовтня 1794 р. [628, р. 105].

Рис. 2. Фортеця Кілія. 18 серпня 1770 р. Фрагмент плану (а) та експлікація (б) [40].

Рис. 3. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент плану (архів Г. А. Гребенщикової).
Експлікація: «1 – Місто; 2 – замок; 3 – цейхгауз; 4 – льох; 5 – прибудовані
большерки; 6 – вежі; 7 – ворота; 8 – мости через рови; 9 – мечеть; 10 –
цивільне селище; 11 – колишнє селище за містом; 13 – кладовище».

Рис. 4. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент плану. Цитадель (архів Г. А. Гребенщикової).

Рис. 5. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент плану. Головна брама (архів Г. А. Гребенщикової).

Рис. 6. План фортець Сучава (а) і Тиргу-Нямц (б) [626, р. 79-82, 120-121].

Рис. 7. Хотинська фортеця. План-проспект (1773-1775 рр.) (Архів Г. А. Гребенщикової).

Рис. 8. План міста Кілія. 18 серпня 1770 р. [40].

Рис. 9. Османський план бастионної фортеці Кілії. Після 1797 р. [628, р. 108].

Рис. 10. Обмірний план фортеці Арабат [315, с. 90].

Рис. 11. План фортеці Арабат. 1775 р. (архів Г. А. Гребенщикової).

Рис. 12. План бастионної фортеці Кілії. Гартінг. 1807 р. [628, р. 110].

Рис. 13. Вигляд Нової Кілії з правого берега Дунаю. 1790 р. [541, р. 112].

Рис. 14. Кілія. Плита з написом 1689 р. з церкви Св. Миколая (фото К. Голобородов, 2018 р.).

Рис. 15. Пам'ятна плита 1648 р. Церква Св. Миколая. Кілія (фото К. Голобородов, 2018 р.).

Рис. 16. Історична топографія Кілії у 1770 р. Умовні позначки: а – межа висохлого озера; б – квартална сітка сучасного міста; в – квартална сітка

старовинного міста; д – старовинні споруди; е – мечеті; ж – сучасні ерики; з – піщані наноси; к – кладовища; л – сучасна берегова лінія. 1. – недобудована зовнішня лінія укріплень 1768-1770 рр.; 2. – єврейський цвинтар; 3. – вірменський цвинтар; 4. – турецьке кладовище; 5. – сучасні кордони рову фортеці 1797 р.; 6. – фортеця XV ст.

Рис. 17. План Кілії. 1794 р. Ф. Кауффер. Фрагмент. а) Вірменський квартал; б) Арабська мечеть; в) Мечеть Кура-Ефенди [628, с. 105].

Рис. 18. Кілія. Церква Св. Миколая. Апсида. (фото автора, 2009 р.).

Рис. 19. Обмірний план церкви Св. Миколая. Т. Нестерова. а) первинний храм; б) добудова, можливо, XVIII ст.; в) дзвіниця, можливо, 1891 р.; д) дверні отвори, закладені у 1998 р.; е) зруйнована галерея; ж) нові ділянки стін, 1998 р. [598, р. 33].

Рис. 20. Історична топографія Кілії. 1790 р. Умовні позначки: а – межа висохлого озера; б – квартальна сітка сучасного міста; в – квартальна сітка старовинного міста; д – старовинні споруди; е – мечеті; ж – сучасні ерики; з – кліф берегового плато; к – берегова лінія 1790 р.; л – сучасна берегова лінія. 1. – зовнішня лінія укріплень 1780-х рр.; 2. – берегові вали, збудовані турками напередодні другої русько-турецької війни; 3. – фортеця XV ст.; 4. – сучасні кордони рову фортеці 1794-96 рр.

Рис. 21. Історична топографія Кілії. 1797 р. Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – корінний берег; в – квартальна сітка сучасного міста; д – квартальна сітка старовинного міста; е – старовинні споруди; ж – сучасні ерики; з – фортечний рів; 1. – мечеть султана Баязида Вели.

Рис. 22. Мечеть Баязида II у Кілії після перетворення на церкву (1823 р.). План і фасад [628, р. 241].

Додаток Д. Фортеці Аджидер та Тирасполь.

Рис. 1. План фортеці Аджидер 1796 р. з прив'язкою до місцевості (реконструкція). Умовні позначки: 1 – провіантські склади; 2. – казарми; 3 – житлова забудова. а – сучасна лінія берега; б – лінія обриву; в – вулиці м. Овідіополь; д – старовинні будівлі; е – лінія берега на період 1790-х рр.

Рис. 2. Фортеця Хаджидер. Схематичний начерк Ф. Кауффера з рапорту 1790-х рр. [75].

Рис. 3. План фортеці Тирасполь. 1823 р. [628, р. 190].

Додаток Е. Фортеця та місто Хаджибей.

Рис. 1. Загальний план Одеської затоки.

Рис. 2. План рейду Коджа-бея. 1784 р. А-Ж. де Лафітт-Клаве [420, с. 152; 71].

Рис. 3. План рейду Коджа-бея. 1784 р. А-Ж. де Лафітт-Клаве. Фрагмент [420, с. 152-153; 71].

Рис. 4. План фортеці Коджа-бей. 1784 р. А-Ж. де Лафітт-Клаве [73].

Рис. 5. План атаки Хаджибейського замка. 1789 р. [56]. Експлікація: «А – балка, де спускалися на Пересип; D – Крива балка, де стояли табором; Е – батарея з 10 польових [...] гармат; F – балка, де стояла в ніч одна колона під горою, друга на горі; g – шлях першої колони. Н – шлях другої колони; J – розламані хати; K – замок Аджибейський; L – шість гармат [...] корпусу; M – 10 польових та 4 облогових гармати; N – хан; O – чотири гармати; P – ліхтар; Q – ворожий флот; R – постріли з наших батарей; і – постріли ворожі».

Рис. 6. План атаки Хаджибейського замка. 1789 р. Фрагмент [61].

Рис. 7. План атаки Хаджибейського замка. 1789 р. Фасад и креслення замка. Фрагмент [61].

Рис. 8. «План Одеси у 1794 р.» [114, р. 9].

Рис. 9. План міста Хаджибей. Ф. де Волан. Серпень 1794 р. Фрагмент. Район сучасного Приморського бульвару.

Рис. 10. Історична топографія Хаджибея у 1766-1789 рр. на сучасному плані Одеси. Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; в – стародавні квартали; д – споруди Хаджибея; е – мечеті; 1 – замок; 2 – пристань; 3 – маяк; 4 – кав'ярня Аспорідіса; 5 – будинок паші. Внутрішні літерні позначки – за планом І. Ісленьєва.

Рис. 11. Історична топографія Хаджибея межі XVIII-XIX ст. на сучасному плані Одеси. а) Військова забудова у 1793-1800 рр. [344, с. 278]. Умовні позначки: Мала (1) та Велика (2) російські фортеці; 3 – місце пам'ятника Невідомому матросу. б) Варіанти локалізації замка Хаджибей у працях дослідників XIX-XXI ст.

Рис. 12. План, фасад і проспект Хаджибейського замку. 1789 р. [63].

Рис. 13. Схема атаки Хаджибейського замку із монографії А. Н. Петрова [389, с. 77-79].

Рис. 14. Хаджибейський замок у XVIII ст. 1905-1911 рр. С. Гольдман. [164, с. 37].

Рис. 15. План (II-й) Хаджибею І. Ісленьєва в копії С. Я. Борового [193, с. 132].

Рис. 16. Карта Річчі Заноні 1772 р. Фрагмент [448, с. 36-38].

Рис. 17. План археологічного розкопу на Приморському бульварі (е).

Мурування XVIII ст. (а, д) [255, с. 107, 151].

Рис. 18. «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича» [76].

Рис. 19. Хаджибей. Вигляд замку з південного сходу. Фрагмент «Ситуаційного плану, профілю і вигляду Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича». 1789 р. [76].

Рис. 20. «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича». 1789 р. Поперечний розріз замку [76].

Рис. 21. План-схема забудови Хаджибея. Ф. де Волан. 1793 р. [320, рис. 5].

Рис. 22. План Хаджибейської затоки. 1791 р. [21, с. 82; 320, рис. 4].

Рис. 23. Карта морейця Ільєса. XVI ст. [149, с. 80-84].

Рис. 24. Хаджибей. План міста. І. І. Ісленьєв. Травень 1766 р. Фрагмент [438, с. 172-176]. Експлікація: «В – батареї що знову зроблені; З – рентраншемент старий приєднаний до батарей; Д – будинок нинішнього командира над містом; Е – магазини за приміткою з військовими снарядами; F –

хлібопекарня казенна; G – гостинний двір; H – мечеть; I – пристань корабельна на палях; K – невідомо яка будова з припасами; N – будова майже вся казенна для яничар і купців турецьких і малої частини християн волохів, що збудована на виїздах; O – місце де збираються старшини в торгові дні; P – особливо казенні лавки для приїжджих купців; Q – будинок аги яничар; R – колодязь; S – руїни старовинного замку міста Кочубея».

Рис. 25. Хаджибей. План міста та заливу. І. І. Ісленьєв. Травень 1766 р. [438, с. 172-176]. Експлікація: «А – гора вище всіх місць; В – батарея, яка знову зроблена; С – ретраншемент старий, приєднаний до батарей; Д – будинок нинішнього командира над містом; Е – магазини за приміткою з військовими снарядами; F – казенна хлібопекарня; G – гостинний двір ; H – мечеть; і – пристань корабельна; K – невідомо з якими припасами казенна будова; L – місце, де кажуть, що будуть будувати фортецю; М – маяк для запалювання у час нічний латерн для кораблів, що йдуть по морю і поблизу якого на горі, про що кажуть інші, будуть будувати фортецю. Інші будівлі відображені на другому плані. а, b, с , d, e – місця біля міста з яких помічав всю зовнішню ситуацію. Красною краскою по берегам відзначені каміння. Складений 1766 року в місяць травень 25-26 числа».

Рис. 26. Хаджибей. План міста. І. І. Ісленьєв. Травень 1766 р. Фрагмент. [438, с. 172-176].

Рис. 27. Фортеця Єні-Кале. Обмірний план. Умовні позначки: 1 – цистерна; 2 – ворота № 1; 3 – кріпильна стіна 1835 р.; 4 – «Будинок коменданта»; 5 – ворота № 2; 6 – валганг; 7 – пандуси; 8 – потерна; 9 – ворота № 3; 10 – спорудження біля східного гирла. I – рів. Б. № 2 – нумерація бастионів.

Рис. 28. Фортеця Єні-Кале. Цистерна і камери берегових артилерійських позицій (фото автора).

Рис. 29. План Кревського замку.

Рис. 30. Приморський бульвар в Одесі (перша чверть ХІХ ст.). На передньому плані – місце ймовірного розташування замку Хаджибей. Вид з північного сходу (колекція Є. Сокольського).

Рис. 31. План Хаджибею. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент. Прорисовування автора [50].

Рис. 32. Замок Хаджибей. Профілі та фасад. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент [52].

Рис. 33. Замок Хаджибей. План. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент [52].

Рис. 34. «План розташування військ під час взяття міста Гаджибея» [50].

Рис. 35. Форт Румеліфенер.

Рис. 36. «План форту Фанаракі на Європейському континенті з п'ятнадцятьма бійницями для гармат». А.-Ж. Лафітт-Клаве. 1785 р. [101].

Рис. 37. Форт Румеліфенер. Вхідні ворота.

Рис. 38. Топкапи. Круглі бійниці однієї з веж (фото автора).

Додаток Ж. Фортеця та місто Очаків; Кінбурн, Березань.

Рис. 1. План фортеці Кінбурн з прив'язкою до місцевості (реконструкція).

Рис. 2. План міста Очаків. 1737 р. [145].

Рис. 3. Очаківські замкові укріплення (XVI – перша третина XVII ст.).

Рис. 4. Фортеця Дербент у 1719 р. [236, с. 55].

Рис. 5. «План форту Хассан-паша». А.-Ж. де Лафітт-Клаве 1784 р. [48].

Рис. 6. Довгочасні укріплення устя Дніпро-Бузького лиману. а) Миколаївський ретраншемент (Очаків); б) фортеця Кінбурн [2].

Рис. 7. План залишків фортеці біля с. Тягинка [354, с. 2-13].

Рис. 8. План Очаківської фортеці. 1738 р. (?) [144].

Рис. 9. План Очаківської та Кінбурнської фортець. Осінь 1787 р.? [46].

Рис. 10. План Очакова (проектний). А.-Ж. де Лафітт-Клаве. Фрагмент [45].

Рис. 11. Замок Очакова на плані місцевості наприкінці 1620-х рр. Умовні позначки: 1 – кам'яна фортеця; 2 – ймовірне місце розташування укріплень Хассан-паша; а – сучасна лінія берегових урвищ; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; в – лінія берега XVIII – поч. XX ст.; д – сучасна лінія берега.

Рис. 12. Історична топографія Очакова у 1730-х – 1780-х рр. Умовні позначки: 1 – бастионна фортеця першої половини 1730-х рр.; 2 – замок та передмістя Хассан-паша; 3 – колодязь; 4 – молдавська слобода; 5 – зовнішня

лінія укріплень Очакова; а – сучасна лінія берегових схилів; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; в – стародавня міська забудова; д – лінія берегу XVIII – поч. XX ст.; е – сучасна лінія берегу; ж – мечеті; з – будівлі в старому місті; к – кладовища в старому місті; л – напрямки старих доріг.

Рис. 13. Історична топографія Очакова у 1787 р. Умовні позначки: 1 – «Стара фортеця» (цитадель), перебудована у 1787 р.; 2 – форт Хассан-паша; 3 – берегові батареї, що фланкують форт Хассан-паша; 4 – «Нова фортеця», перебудована у 1787 р.; 5 – Велика фортечна брама. а – сучасна лінія берегових урвищ; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; в – напрямки старих доріг; д – лінія берегу XVIII– поч. XX ст.; е – сучасна лінія берега; ж – мечеті; з – будівлі в старому місті.

Рис. 14. Ситуаційний план Очакова за підсумками модернізації фортеці. А.-Ж. де Лафітт-Клаве. 1787 р. [47].

Рис. 15. Профілі фортеці Очаків. А.-Ж. де Лафітт-Клаве. 1784 р. [49].

Рис. 16. о. Березань. Загальний план.

Рис. 17. о. Березань. План-реконструкція фортеці на період 1778 р.

Рис. 18. о. Березань. План-реконструкція фортеці на період 1800 р.

Рис. 19. о. Березань. Сучасний стан фортеці.

Рис. 20. Ситуативний план Березанського форту.

Рис. 21. План Кінбурнського замку під час захоплення його в 1771 р. російськими військами (а – башти, які з'єднувалися стінами, б – ворота, г – порохові льохи, д – п'ять амбразур, е – рів з валом, ж – кам'яні батареї, з'єднані кам'яними стінами, 1 – мечеть, 2 – колодязі з прісною водою) [183, с. 98].

Додаток 3. «Військова карта Балкан».

Рис. 1. Військова карта Балкан (прорисовування) [331, с. 78].

Рис. 2. «Секційний міст для річкової переправи» (1, 2) і «Мобільна сербатана» (3, 4) (1, 3 – за: [115, р. 15 v]; 2, 4 – за: [116, fo. 19v, fo. 58v].

Рис. 3. «Кінь, озброєний гострими списами, що стрибає» (1, 2) та «Візки із захисними шторами» (3, 4) (1, 3 – за: [115, fol. 67 r., С. 69 r.]; 2, 4 – за: [116, fo. 71r, fo. 73r].

Рис. 4. «Веслова система човна» (1 – за: [137, сс. 44 vr.]; 2 – за: [115, fol. 68 r., с. 83r]; 3 – за: [116, fo. 87 r].

Рис. 5. «Поршнева помпа» (1, 2) та «Підземні міни, що викликають руйнування в фортеці» (3, 4) (1, 3 – за: [115, с. 40r, с. 48v]; 2, 4 – за: [116, fo. 52v, fo. 44r].

Додаток К. Фортеця та місто Ізмаїл.

Рис. 1. Історична топографія Ізмаїла у 1770 р. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасні квартали Ізмаїла; в) лінія ярів за планом 1770 р.; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст.; е) мечеті; ж) зовнішня лінія міських укріплень та ворота; з) кладовища турецькі; к) сучасні залізничні гілки; л) церкви (вірменські та молдавські); м) квартали, заселені татарами; н) квартали, заселені молдаванами; п) «хан молдавський» та церкви; р) лавки молдавські; с) квартали, заселені вірменами; т) лавки вірменські; у) «хан вірменський» та церкви; ф) кав'ярні; х) квартали, заселені турками; ц) турецькі лавки; ш) «турецькі магазини» і мечеті; щ) турецькі хани; ю) сади. 1 – береговий форт; 2 – Мала мечеть; 3 – південно-західна батарея.

Рис. 2. Історична топографія Ізмаїла у 1771 р. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка Ізмаїла; в) лінія берега і корінного плато на період 1771 г.; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст. на території фортеці; е) мечеті; ж) зовнішня лінія укріплень міста; з) мусульманські кладовища; к) залізничні гілки; л) церкви (молдавські та вірменські); м) російські редути; н) молдавські квартали; п) «хан молдавський» та церкви; р) молдавські торгові лавки; с) вірменські квартали; т) вірменські торгові лавки; у) «вірменський хан» та церкви; ф) кав'ярні; х) турецькі квартали; ц) турецькі лавки; ш) турецькі «магазини» та мечеті; щ) турецькі хани; ю) сади; 1 – береговий форт; 2 – Мала мечеть; 3 – південно-західна батарея.

Рис. 3. План штурму Ізмаїла 1790 р. [464, р. 398].

Рис. 4. Штурм Ізмаїла. 1790 р. М. М. Іванов [628, р. 171].

Рис. 5. План фортеці Ізмаїл. 1781-1782 рр. [110].

Рис. 6. Історична топографія Ізмаїла у 1789 р. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна міська квартальна сітка; в) лінія берега та корінного плато на період 1790 р.; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст.; е) бастионний фронт фортеці 1789 р.; ж) під'їзні залізничні колії; з) Мала мечеть. 1 – бастион «Табія»; 2 – Броська брама; 3 – Хотинська брама; 4 – північна лінія укріплень міста 1770 р.; 5 – Бендерська брама; 6 – Кілійська брама; 7 – бастион «Кавальєр»; 8 – турецький хан. І – основна частина укріплень; ІІ – Нова фортеця.

Рис. 7. Пам'ятна плита Ізмаїльської фортеці 1794-1795 рр. [307, рис. 2].

Рис. 8. Фото (1) та картограма напису (2) пам'ятної плити з Ізмаїла 1794-1795 рр. [307, с. 29].

Рис. 9. Розріз валів Ізмаїльської фортеці. Розкопки 1989 р. [256, с. 172-173].

Рис. 10. Пам'ятна плита з ім'ям Хассан Раїф-ефенді (ОАМ) (фото автора).

Рис. 11. Мала мечеть в Ізмаїлі. Вид з північного заходу (фото автора).

Рис. 12. Надгробна стела Арапзаде Челебі. 1718-1719 рр. Кілія (?). (ПМС).

Рис. 13. Графіті на бронзовому валику колони Малої мечеті Ізмаїла (фото автора).

Рис. 14. Надгробна плита невідомого. 1756-1757 рр. Ізмаїл. (ПМС).

Рис. 15. План Ізмаїла. Ф. Кауффер. 1795 р. Фрагмент [628, р. 177].

Рис. 16. Історична топографія Ізмаїла у другій пол. 1790-х рр. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка Ізмаїла; в) лінія берега та корінного плато; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст.; е) бастионний фронт фортеці; ж) залізничні гілки; з) Мала мечеть; к) мусульманські кладовища; л) внутрішня фортечна забудова турецького періоду (1794-1812 рр.). 1 – бастион «Табія»; 2 – Хотинська брама; 3 – Бендерська брама; 4 – Кілійська брама; 5 – бастион «Кавальєр». І – основна частина укріплень ІІ – цитадель.

Додаток Л. Фортеця Яник-Хісар (Паланка).

Рис. 1. Верхів'я Дністровського лиману з позначенням на місцевості с. Паланка.

Рис. 2. «Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі. Вересень 1789 р.» [42].

Рис. 3. Паланка. Креслення та розгортка фасаду фортеці. Фрагмент плану 1789 р. [42].

Рис. 4. Історична топографія Паланки у 1789 р. на сучасному плані села. Умовні позначки: 1 – напівзруйнований насип кургану (?); 2 – зазначені на плані кургани (?). Вітряні млини; 3 – руїни старої греблі визнану за Траянову дорогу; 4 – фортеця; 5 – позначений на плані курган (?); 6 – насип на території сучасного кладовища (курган?); а – сучасні ярики; б – сучасна квартальна сітка с. Паланка; в – території стародавніх кварталів і садиб; д – будови; е – мечеті; ж – лінія урвища; з – стародавні дороги.

Додаток М. Фортеця Татарбунари.

Рис. 1. Плани фортеці Татарбунар 1770 р. [626, с. 141] (а) та фортеці Старий Орхей [626, р. 161; 613, fig 2, р. 170] (б).

Додаток Н. Фортеця та місто Бендери.

Рис. 1. Фортеця Браїла. План-проспект (1773-1775 рр.) (архів Г. А. Гребенщикової).

Рис. 2. Фортеця Бендери. Обмірний план замку 1538-1584 рр. [301, с. 222].

Рис. 3. Барельєфи і графіті з цитаделі і Нижньої фортеці Бендер [301, с. 234-242].

Рис. 4. Фортеця Бендери. Фрагмент пам'ятної плити 1538 р. (фото автора).

Рис. 5. Фортеця Бендери. Пам'ятна плита 1538 р. [359, с. 7].

Рис. 6. Фортеця Бендери. Таріх 1584 р. Фасад вежі № 1.

Рис. 7. Фортеця Бендери. Надбрамна вежа (№ 1). Стикувальний шов двох будівельних періодів: 1538 р. і 1584 р. (фото: Д. А. Топал, 2008 р.).

Рис. 8. Фортеця Бендери. Башта № 1 у 1928 р. [554, р. 24].

Рис. 9. Обмірні плани і розрізи веж № 1-6 цитаделі Бендер.

Рис. 10. Обмірні плани і розрізи веж № 7-9 цитаделі Бендер та вежі № 14.

Рис. 11. Вежі східної частини цитаделі та Нижньої фортеці Бендер. Вид з півдня (фото автора).

Рис. 12. Бендерська фортеця. Міхраб мечеті Сулеймана. Надбрамна вежа (№ 1) (фото: Д. А. Топал, 2008 р.).

Рис. 13. Обмірні плани і розрізи веж № 10-12 цитаделі фортеці Бендер.

Рис. 14. Бендери. Міхраб т. зв. «мечеті Сулеймана» (за Челебі) Нижньої фортеці. Башта № 12 (фото автора).

Рис. 15. Фортеця Бендери. Обмірний план оборонного комплексу [301, с. 222].

Рис. 16. Профілі валів Бендерської фортеці за обмірним планом фортеці.

Рис. 17. План атаки Бендер військами М. І. Паніна. 1770 р. [130].

Рис. 18. План Бендерської фортеці. 1775 р.

Рис. 19. План Бендерської фортеці 1790 р. [628, р. 146].

Рис. 20. Фортеця Бендер. Барельєф у вигляді годинника на кладці ескарпу (фото автора).

Рис. 21. Барельєфи і графіті на бастіонах № 1-2 фортеці Бендер [301, с. 234-242].

Рис. 22. Барельєфи і графіті ескарпу зовнішнього рову фортеці Бендер [301, с. 234-242].

Рис. 23. Барельєфи і графіті напівбастіона № 3 фортеці Бендер [301, с. 234-242].

Рис. 24. Барельєф з подвійною датою на бастіоні № 1 Бендерської фортеці (фото автора).

Рис. 25. Бендерська фортеця. План Ф. Кауффера. 1796 р. [587, р. 66].

Рис. 26. Барельєф 1794/95 рр. з фасаду редану Нижньої фортеці.

Рис. 27. Будівельна періодизація Бендерської фортеці (XVI – середина XIX ст.).

Рис. 28. «Accurate delineation der vestung Bender». Я. Вольфф. 1712 р. (?) [148].

Рис. 29. План розбивки Бендерської фортеці [301, с. 243-245].

Рис. 30. Рекомендації до розбивки п'ятикутної фортеці [134, р. 147, 149].

Рис. 31. Приклади розбивки п'ятикутної фортеці за С. де Вобаном [146, р. 152, 161-163].

Рис. 32. План укріплень. Сари-Булатська пристань. 1778 р. [460, рис. 73].

Рис. 33. Пам'ятна плита мечеті султана Абдулхаміда 1780 р. у Бендерах. Малюнок 1819 р. [628, р. 280].

Рис. 34. Фрагмент могильної плити Омер-паші з Бендер. (ХОКМ) (фото автора).

Рис. 35. Історична топографія Бендер у 1770-1796 рр. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка м. Бендери; в) край берегового плато; д) мечеті; е) зовнішні укріплення міста; ж) кладовища; з) сучасні залізничні гілки; к) церкви; л) історична квартальна забудова; м) історичні будівлі; н) сади; 1. Царгородська брама; 2. Мала водяна брама; 3. Табацька брама; 4. Кам'янецька брама; 5. Замок 1538 р.; 6. бастіонна фортеця (перша третина XVII ст.); 7. Нижній замок 1584 р.; 8. Водяна брама; 9. Варницька брама; 10 – «Ординська» брама; С. – склади (продовольчі магазини); Х. – хамам; П. – будинок паші.

ДОДАТКИ

Плани, креслення, фотографії, матеріали для порівняльного аналізу

Додаток А

Загальні плани, схеми

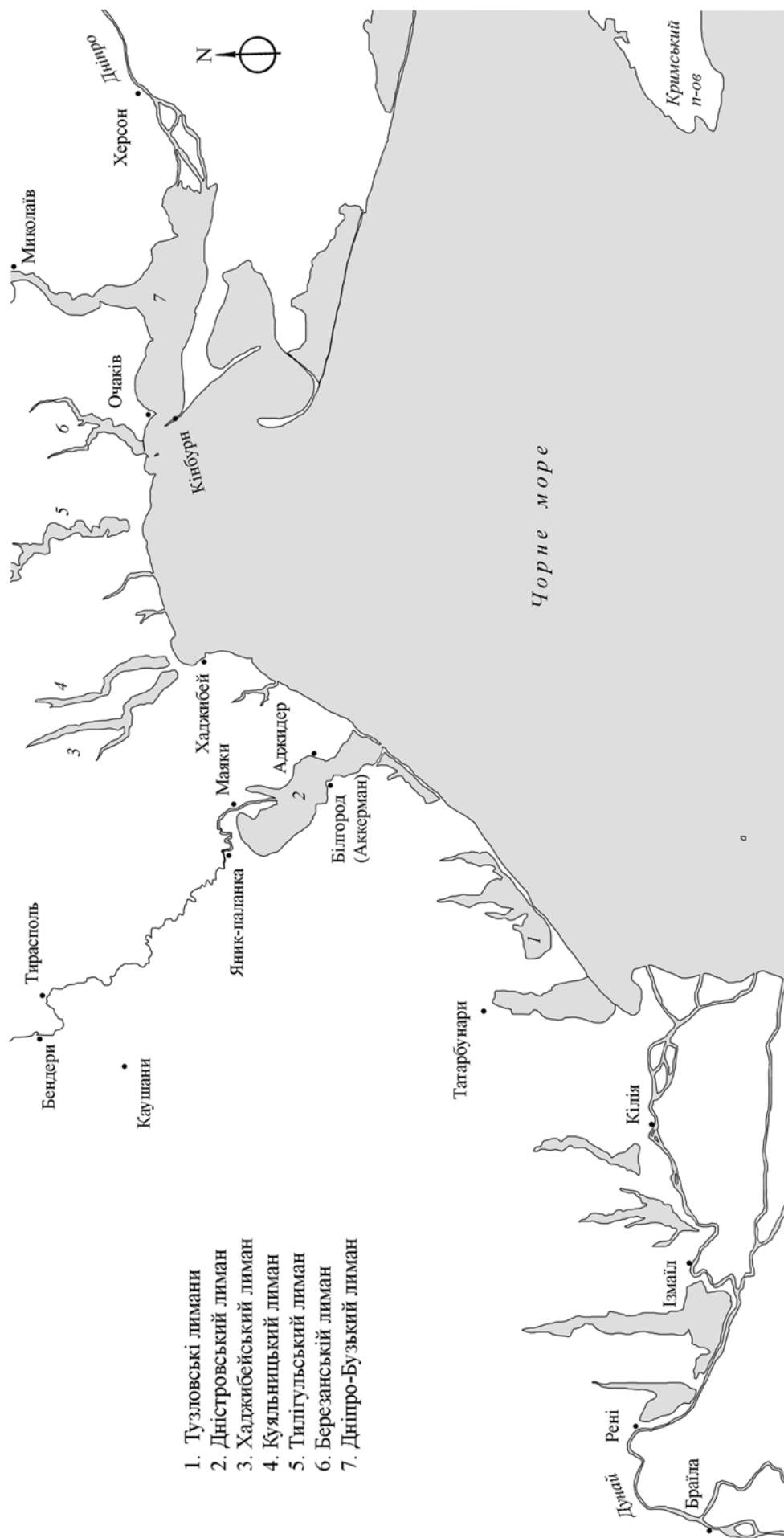

Рис. 1. Північно-Західне Причорномор'я у XV-XVIII ст.

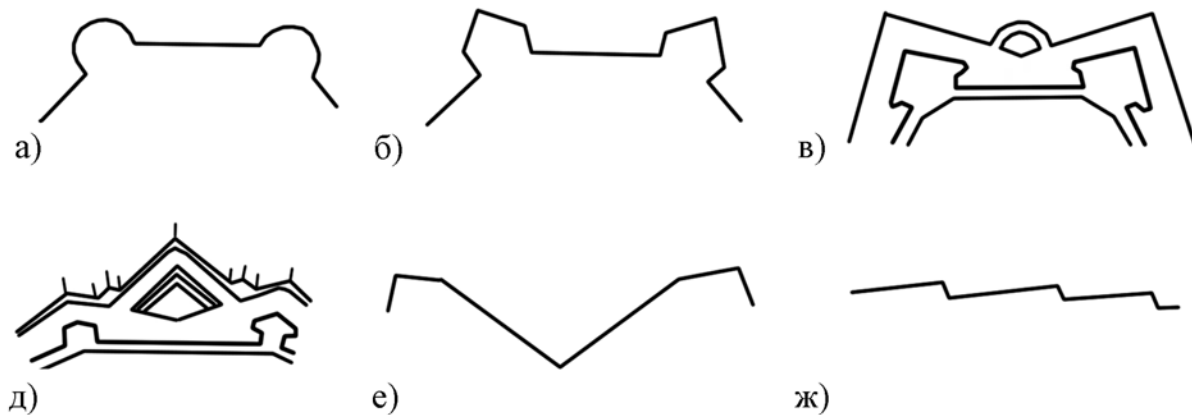

Рис. 2. Приклади планів фортечних фронтів: а – куртина з ронделями; б – простий бастионний; в, д, е – тенальний; ж – кремальєрний [505, рис. 59].

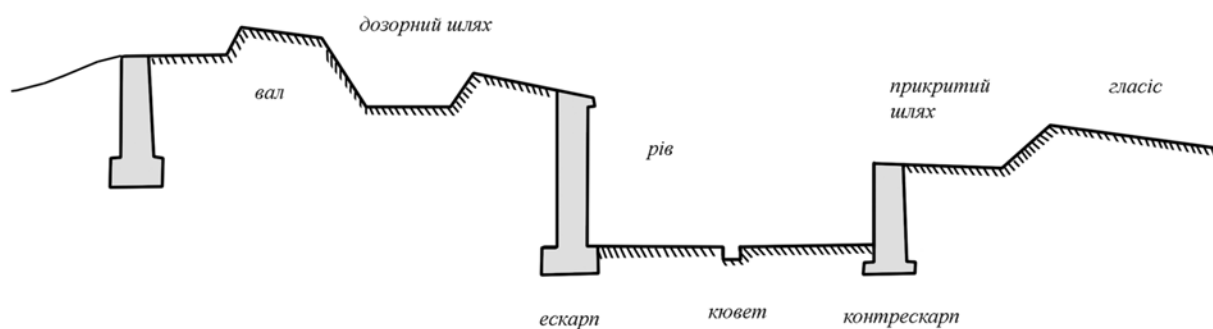

Рис. 3. Профіль фортечної огорожі в системі А. де-Вілля [12, с. 115-119].

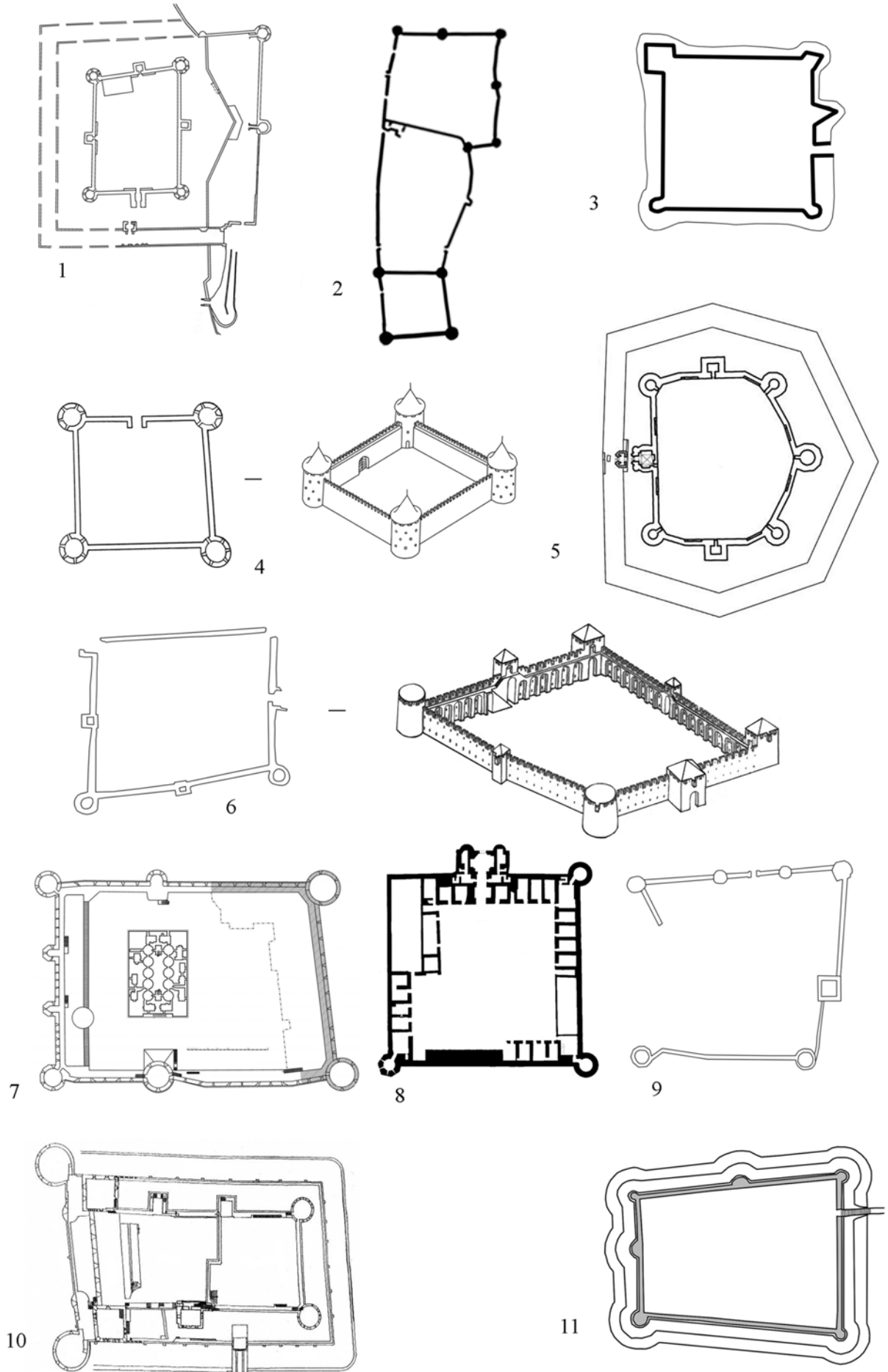

Рис. 4. Типологічні порівняння планів османських замків сер. XV – поч. XVIII ст. [344, с. 99].

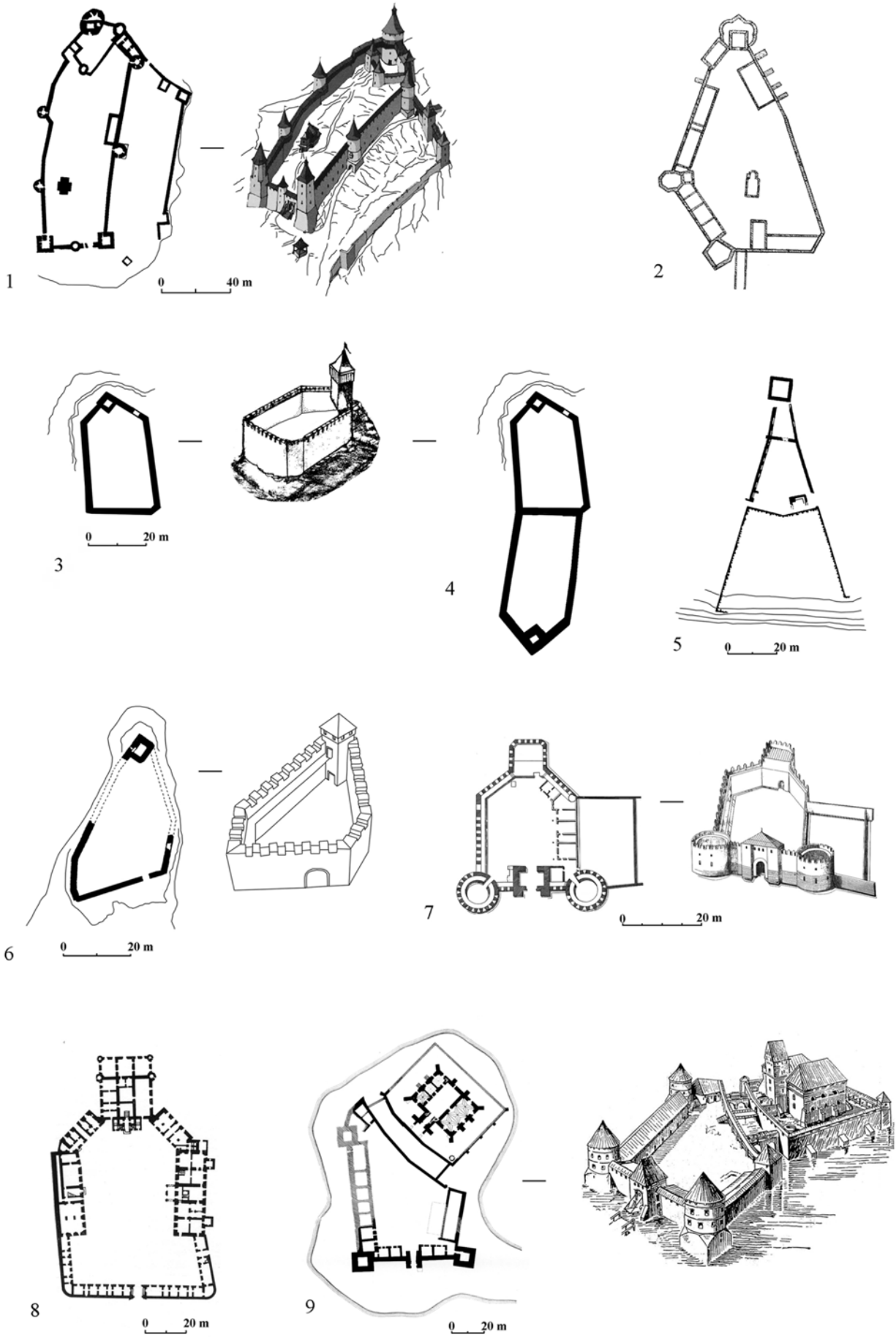

Рис. 5. Типологічні порівняння планів литовських та подільських замків сер. XV – поч. XVIII ст. [344, с. 101].

Додаток Б
Фортеця та місто Білгород (Аккерман)

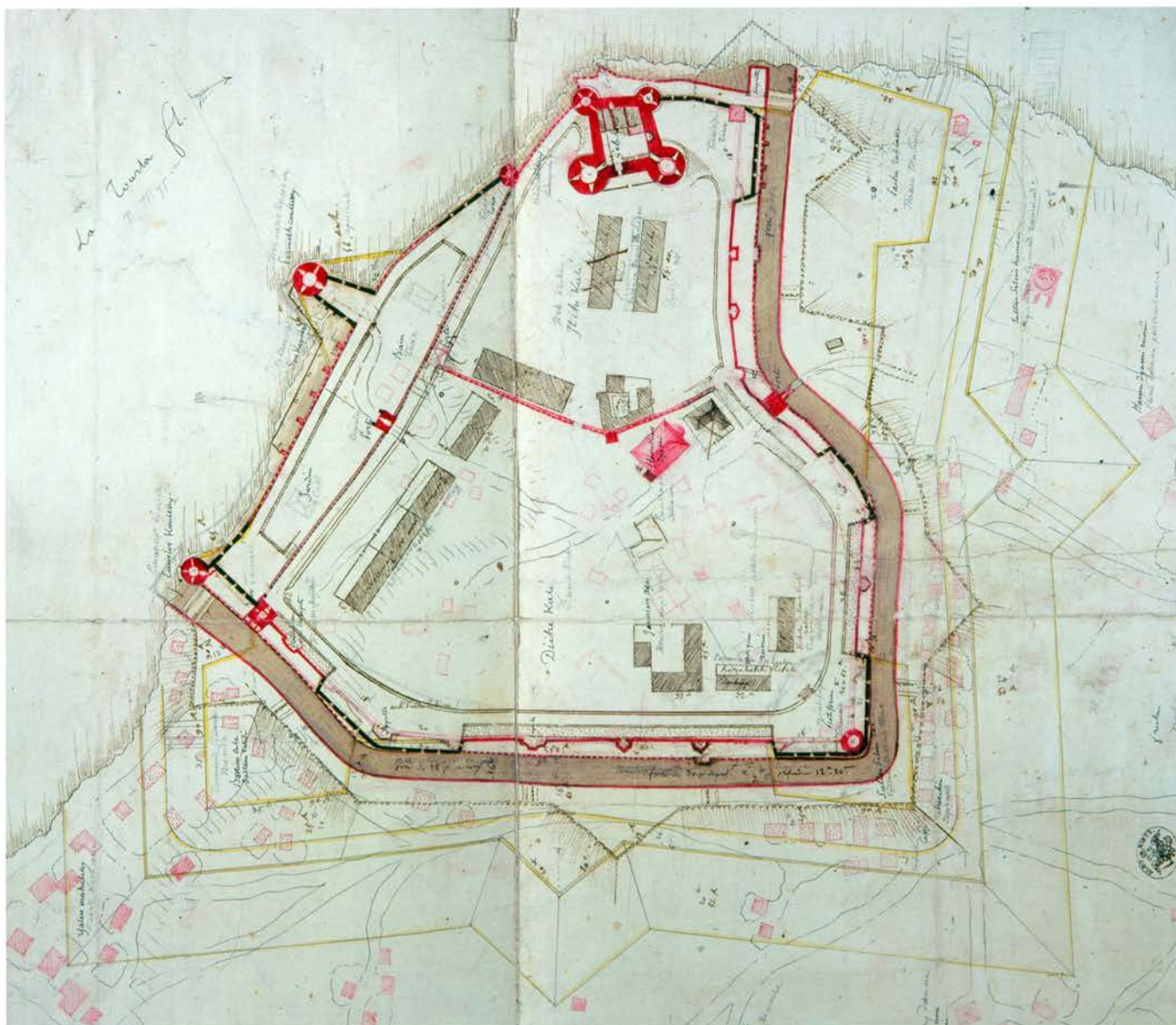

Рис. 1. Ситуаційний план Аккермана. Ф. Кауффер. 1793 р. [323, с. 48-49; 70].

Рис. 2. Вигляд Аккерманської фортеці з південного заходу. М. М. Іванов. 1790 р. Фрагмент [323, с. 262-263; 17].

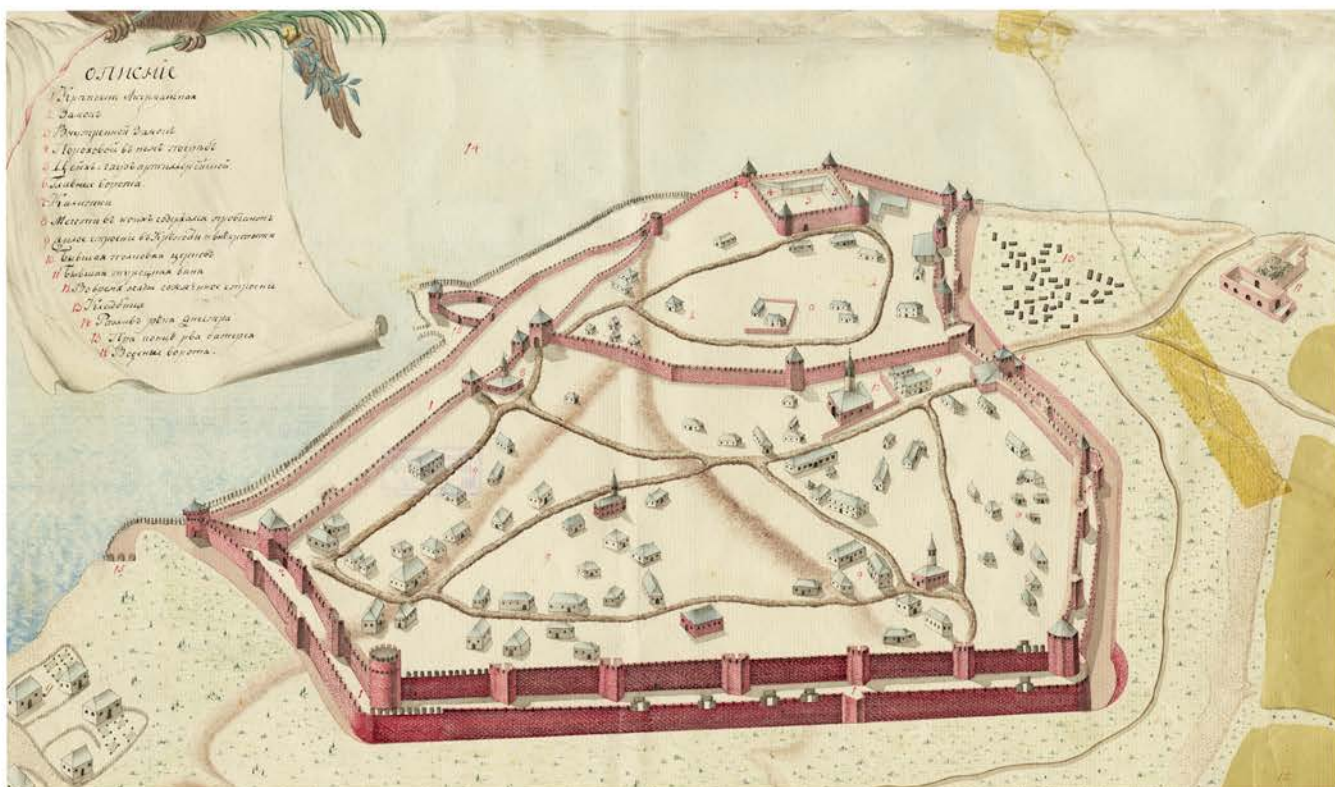

Рис. 3. Аккерманська фортеця. 1770 р. (Фрагмент) [323, с. 28-29; 41].

Рис. 4. Цитадель фортеці Білгород з позначенням бійниць північно-західної вежі. 1929 р. [323, с. 113].

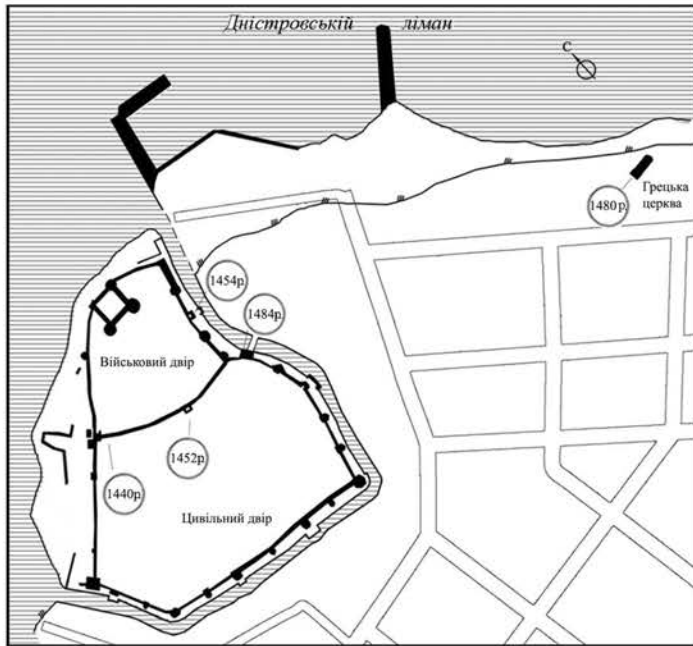
а)

б)

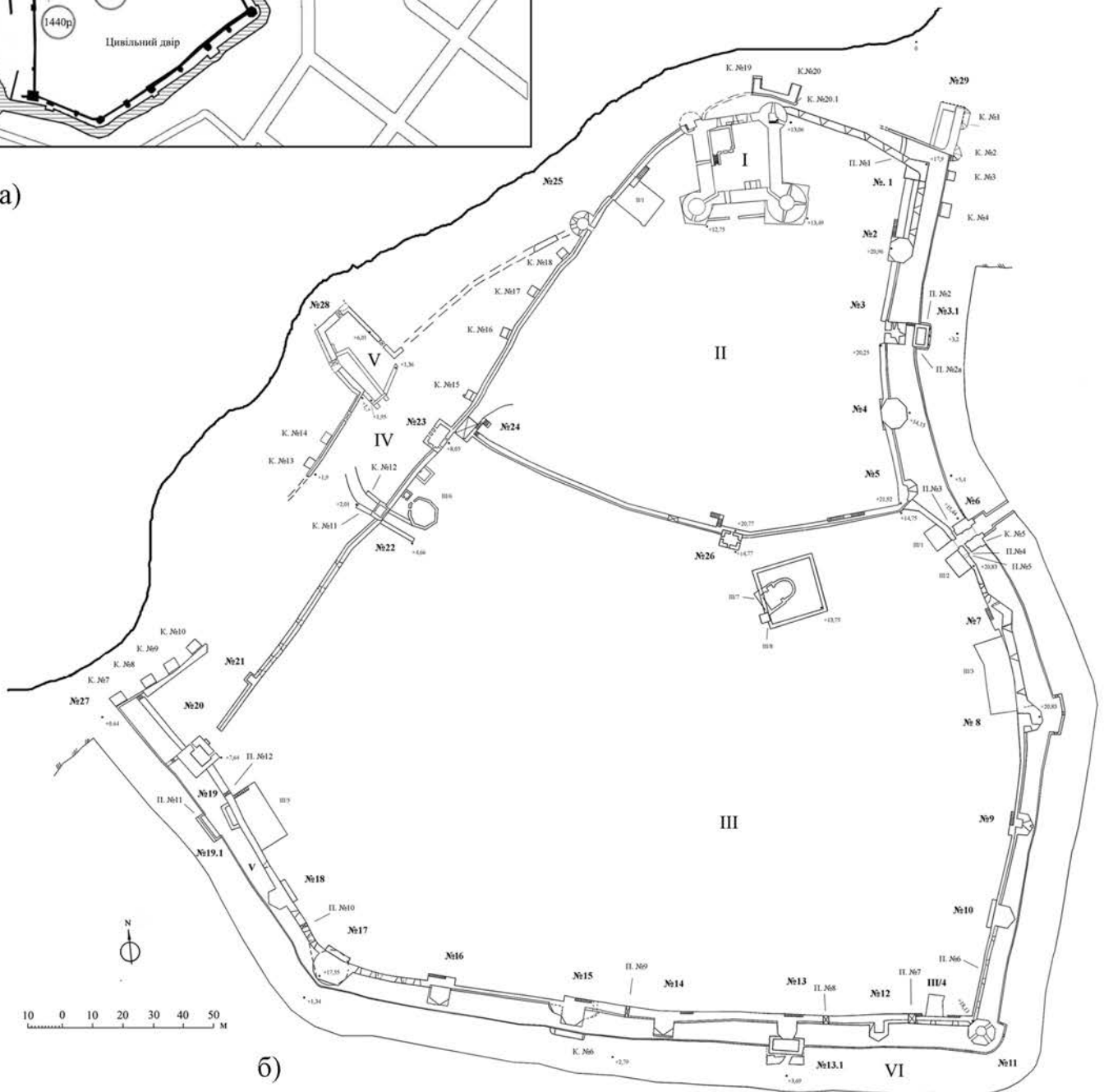
Рис. 5. а) Цитадель фортеці Білгород. Західна артилерійська камера (другий ярус північно-східної вежі) (фото автора); б) Репліка казнозарядної гармати з Тангалона [556, р. 47].

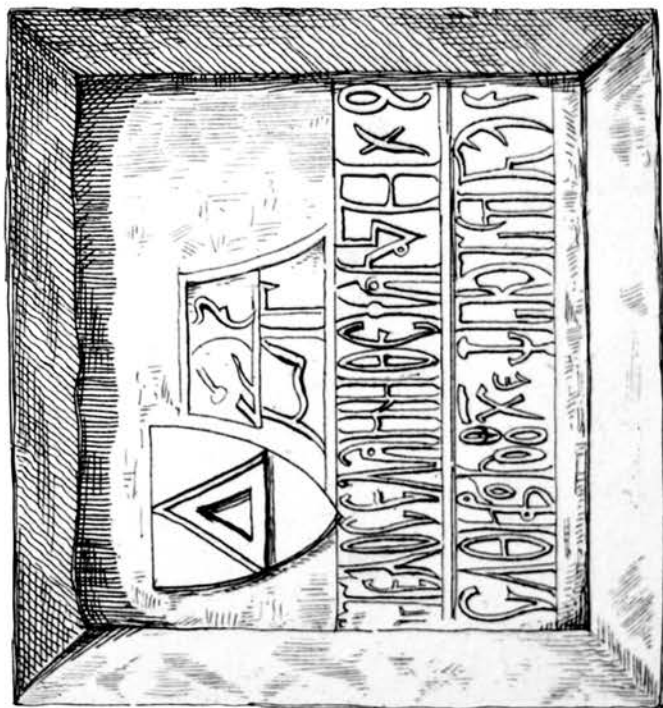
- I - Цитадель
- II - Військовий двір
- III - Цивільний двір
- IV - Торговий двір
- V - Водний барбакан
- VI - Рів.

а)

б)

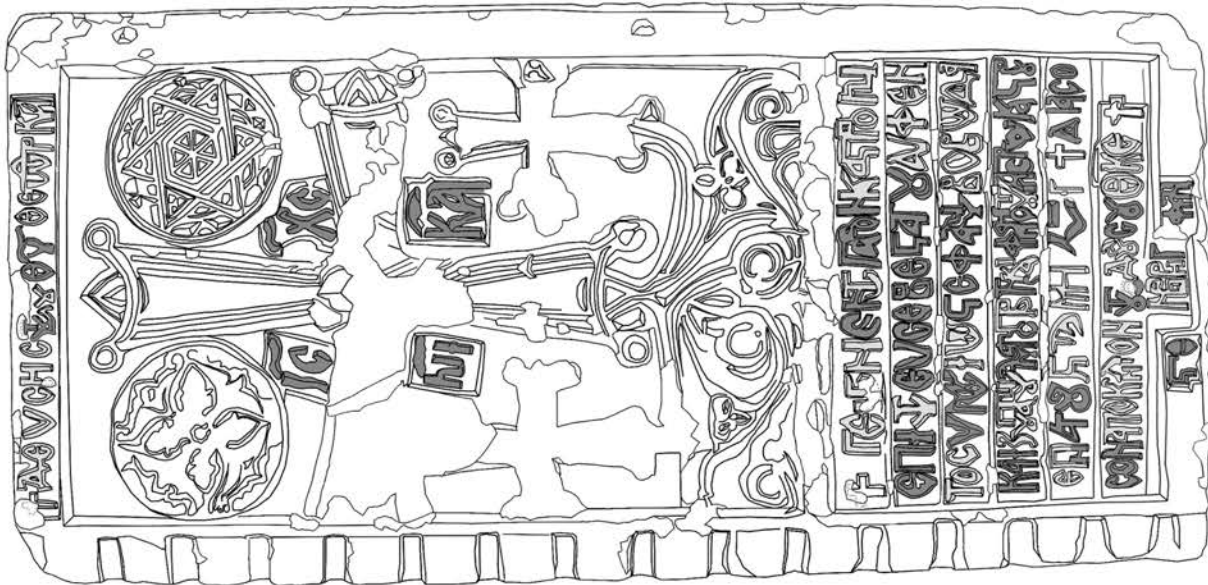
Рис. 6. Обмірний план фортеці Білгород (Аккерман) (б) з нумерацією веж та позначенням місць установки закладних плит (а).

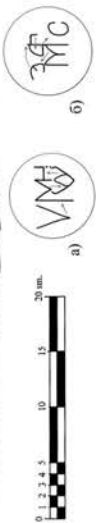
← Рис. 7. Малюнок плити 1452 р. з вежі № 26 [485, табл. XXXII: 21].

← Рис. 9. Плита 1452 р. Малюнок 1819 р. [220, с. 371-374].

→ Рис. 8. Плита 1440 р. Картограма тексту а) схема літер у слові вѣров; б) схема літер у слові мѣуас [343, с. 187].

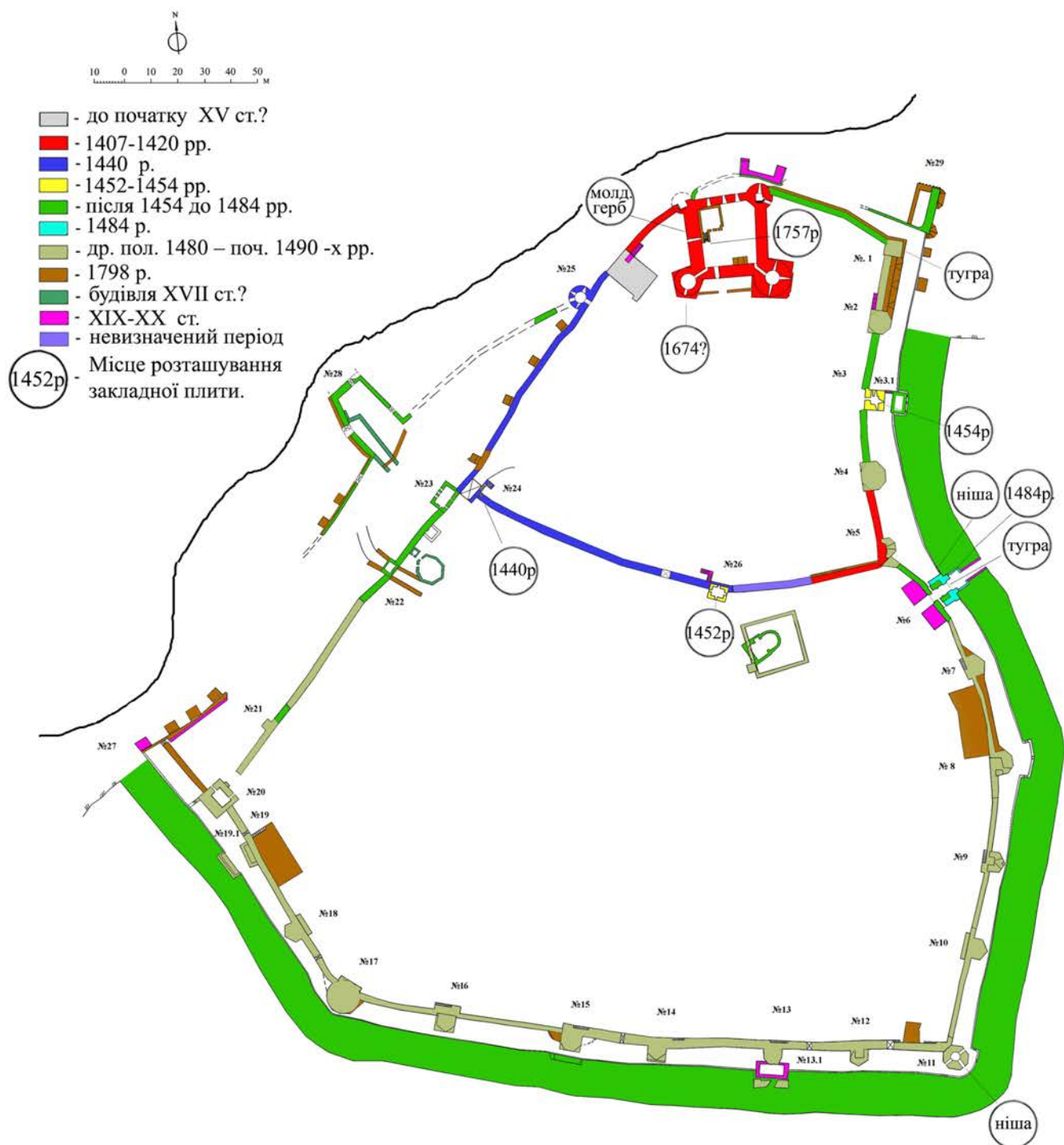

Рис. 10. Фортеця Білгород. Картограма будівельних періодів [324, рис. 351].

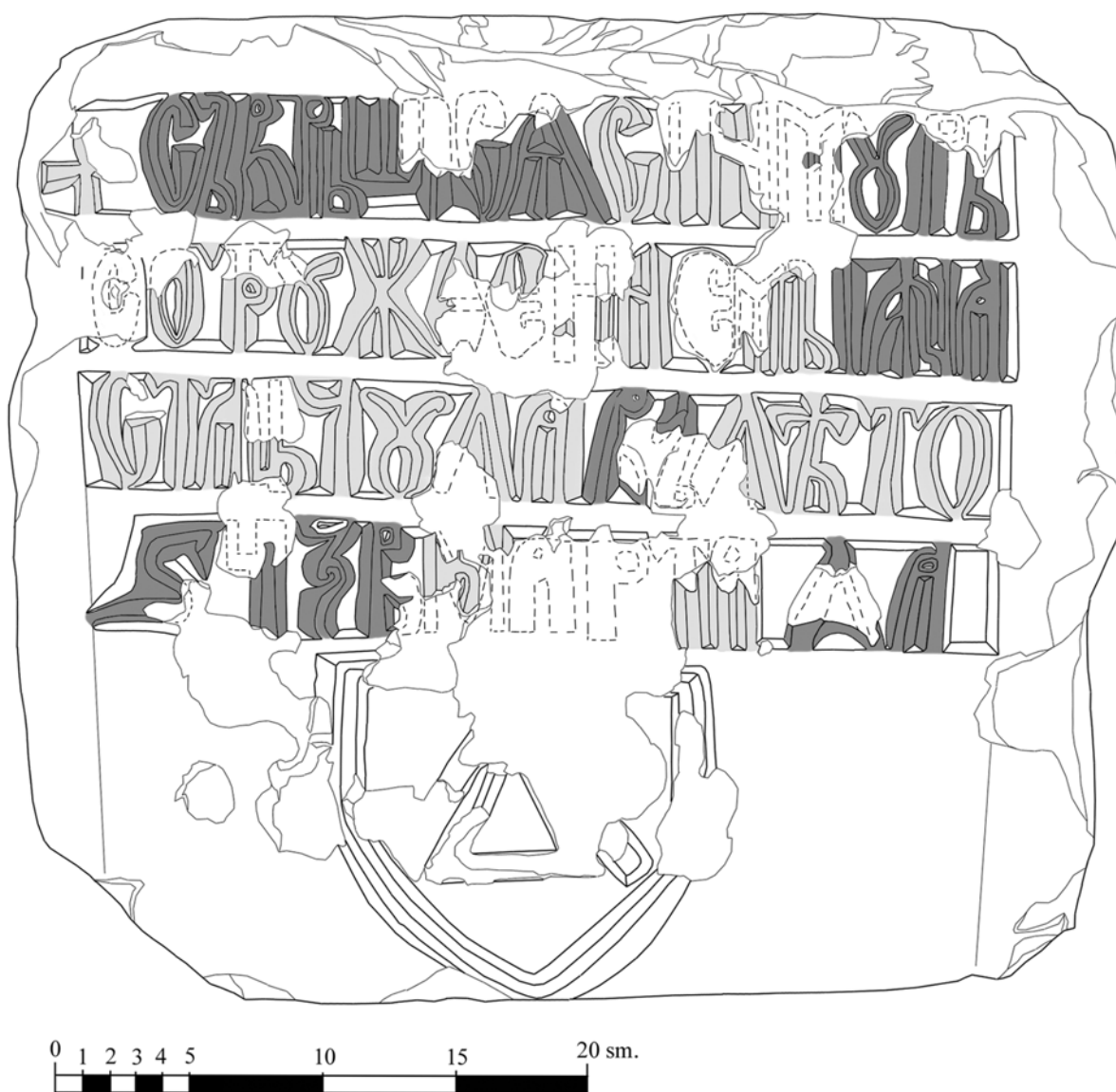

Рис. 11. Плита 1454 р. Картограмма тексту [343, с. 206].

Рис. 12. Вежа № 3 фортеці Білгород. Бійниця під тарасницю південного фланку (фото автора).

Рис. 13. Вежа № 3. Бійниця під тарасницю східного фланку (фото автора).

Рис. 14. Вежа № 3. Дві бійниці північного фланку (фото автора).

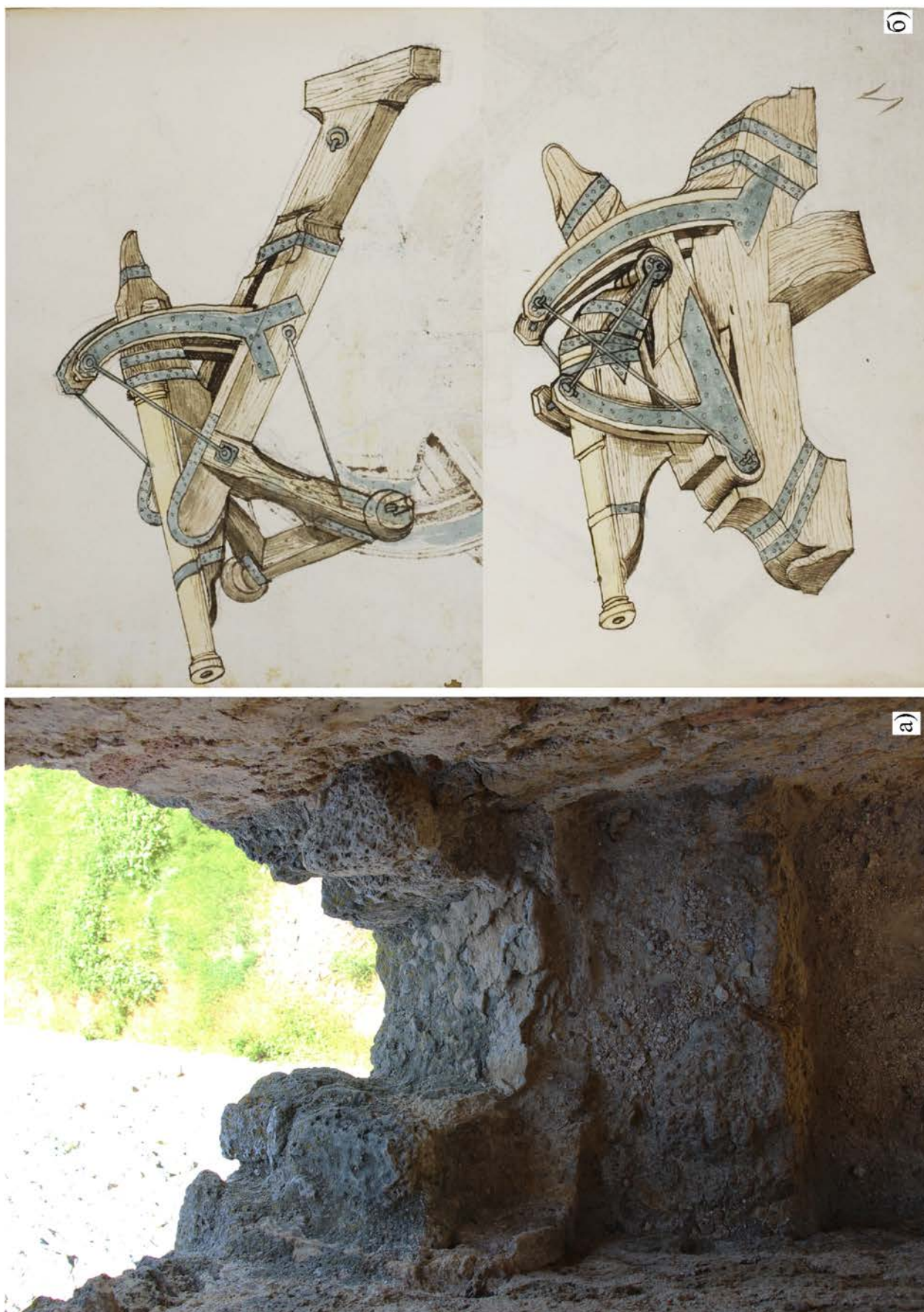

Рис. 15. а) Вежа № 3 фортеці Білгород. Бійниця під легку гармату північного фланку: підлога з уступом та нижня поверхня створу (фото автора); б) станкові тарасниці зі спеціальним лафетом для ведення вогню під від'ємним кутом [135, р. 25-26].

Рис. 16. Плита 1454 р. Фрагмент із зображенням геральдичного щита (фото автора).

Рис. 17. Печатка пана Станчула [377, с. 91].

Рис. 19. Репліка будівельної плити 1484 р.
Вежа № 6 (фото автора).

Рис. 18. Ніша будівельної плити 1484 р.
Вежа № 6 (фото автора, 2016 р.).

Рис. 20. Плита 1484 р. Картограма тексту [343, с. 201].

Рис. 22. Вежа № 20. Бійниця від бомбарди в західному фланку.

Рис. 21. Вежа № 20 Бійниця від бомбарди в південному фланку.

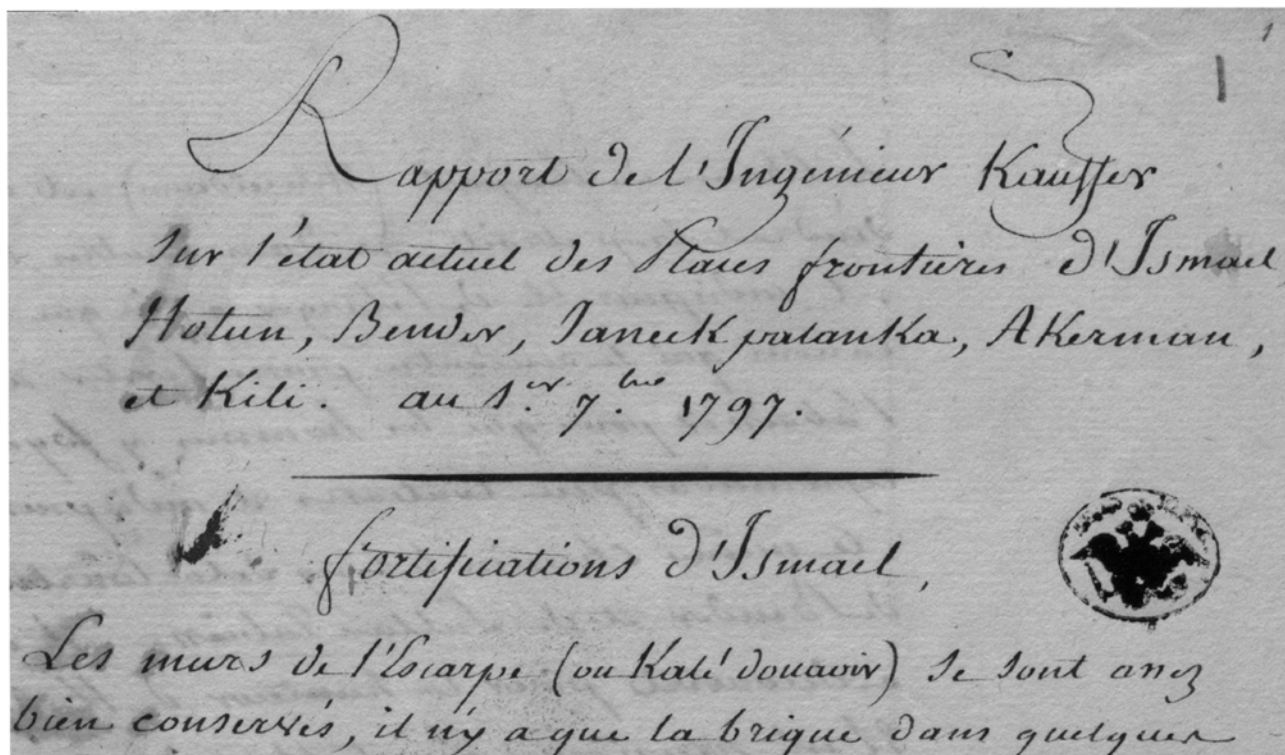

Рис. 23. Рапорт Ф. Кауффера. 1797 р. Перша сторінка. Фрагмент [75].

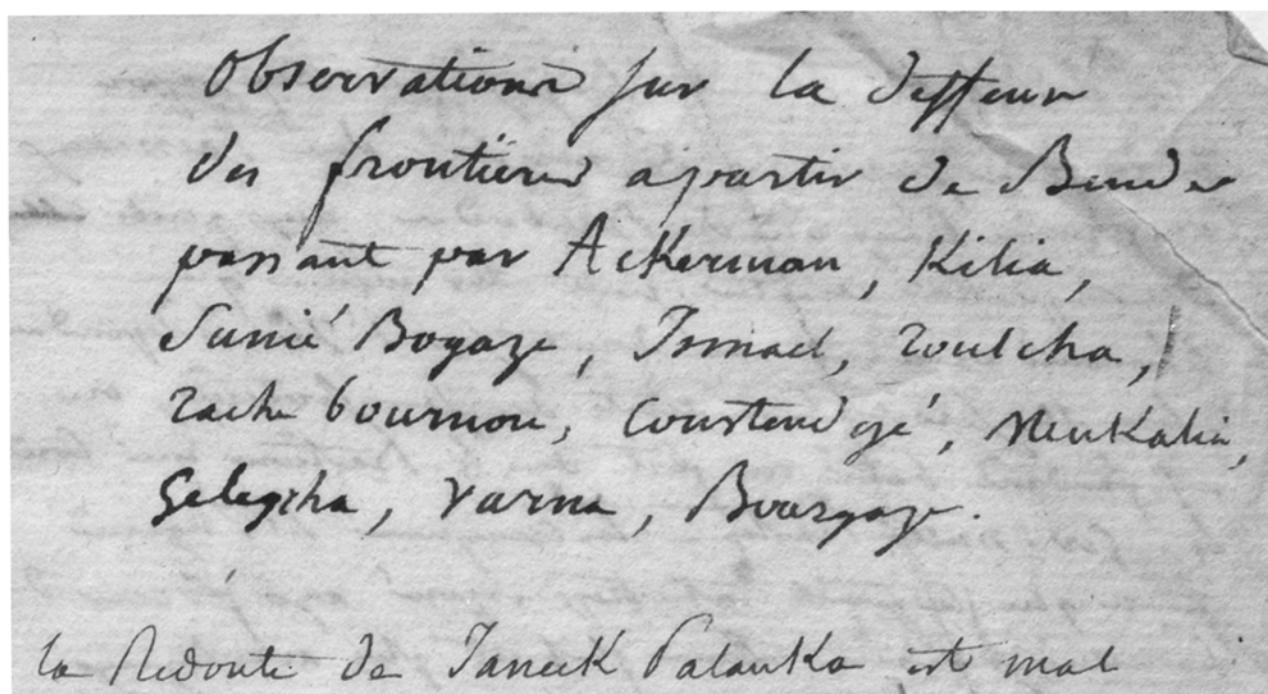

Рис. 24. Рапорт Ф. Кауффера. Перша сторінка. Фрагмент [69].

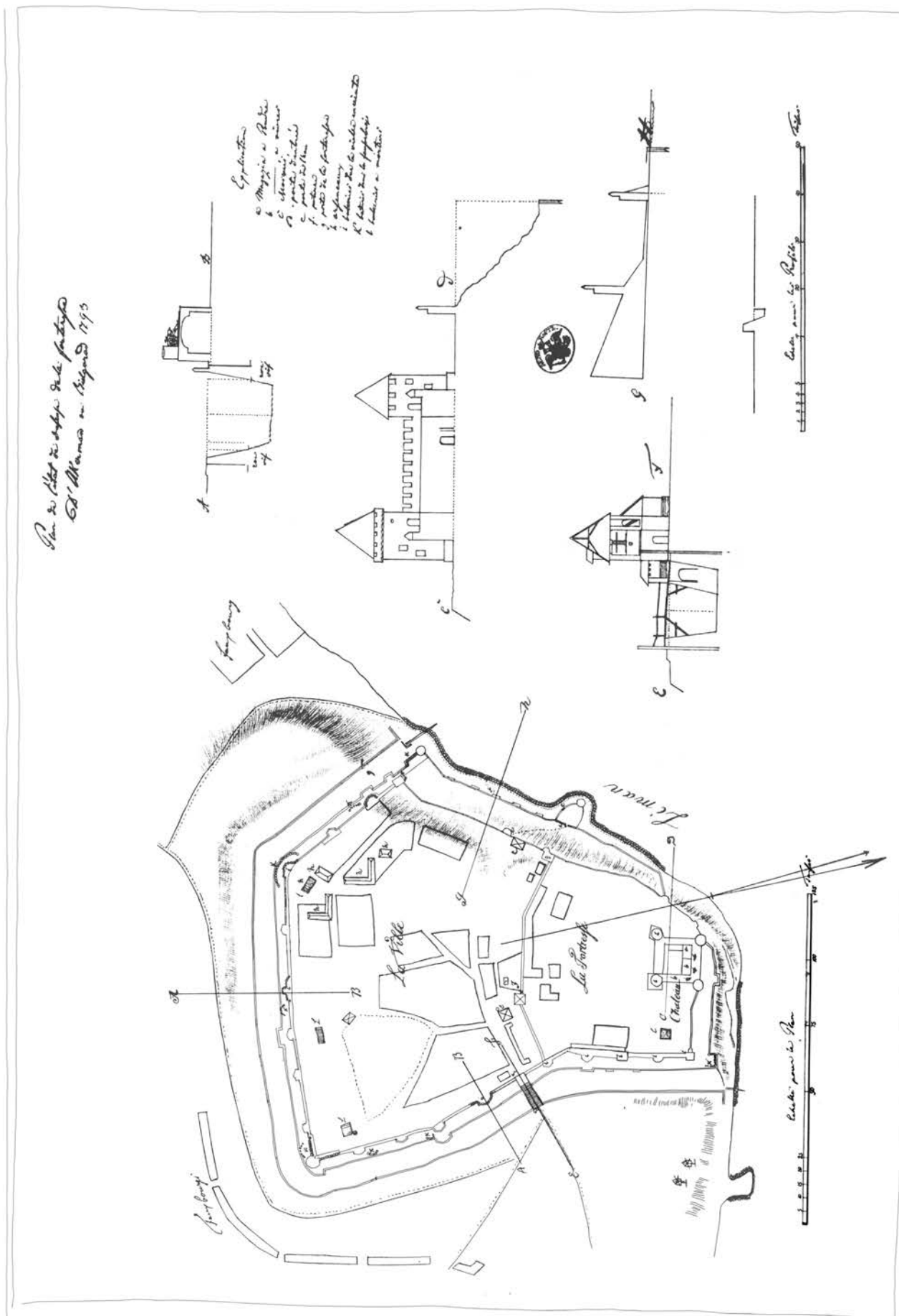

Рис. 25. «План стану оборони фортеці Аккерман або Білгород. 1793» [72].

Рис. 26. Аккерман. Топографічна карта. Ф. Кауффер. 27 червня 1793 р. [323, с. 38-39; 66].

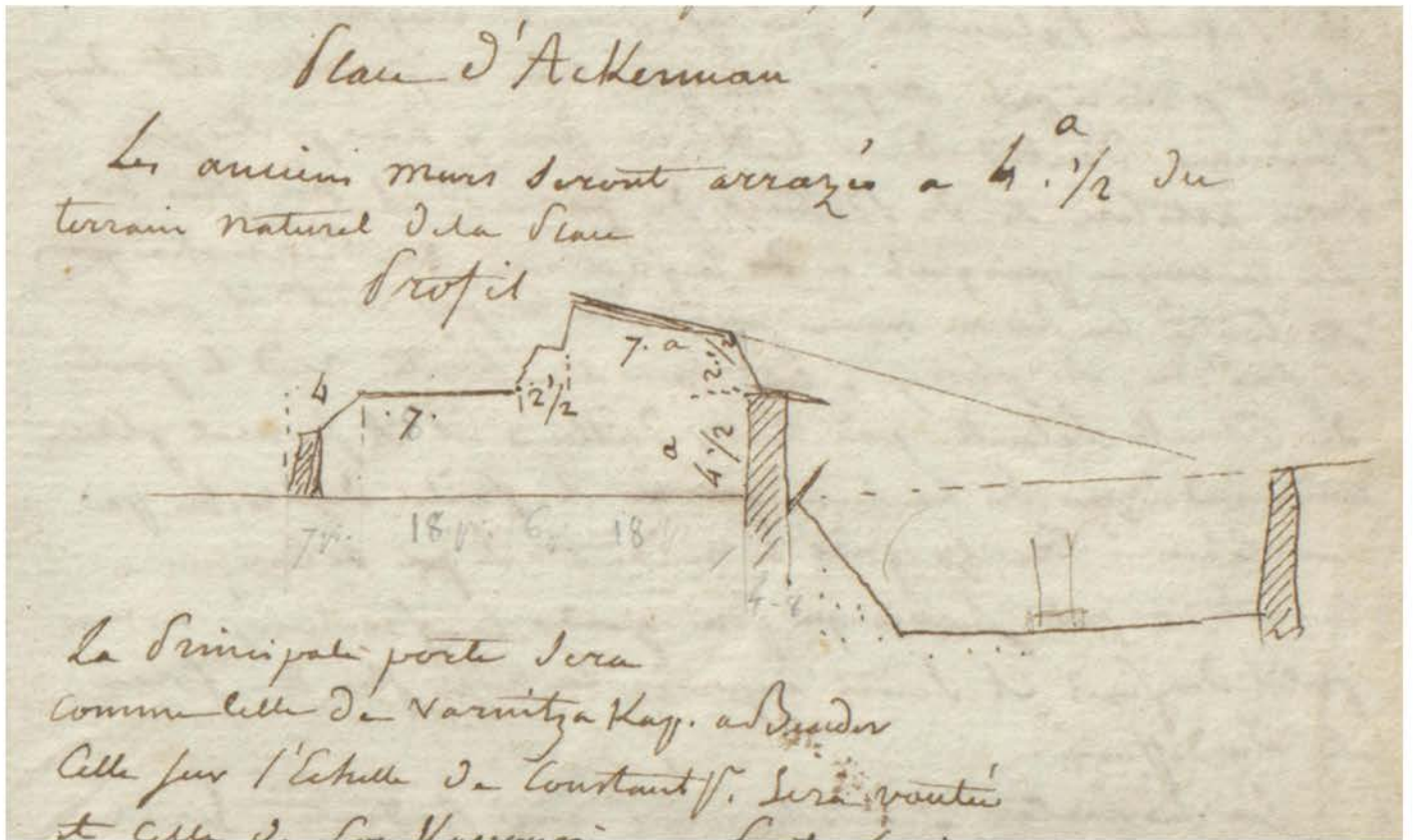

Рис. 27. Вали та рів Аккерманської фортеці. Ф. Кауффер. Схема з рапорту 1790-х рр. [69].

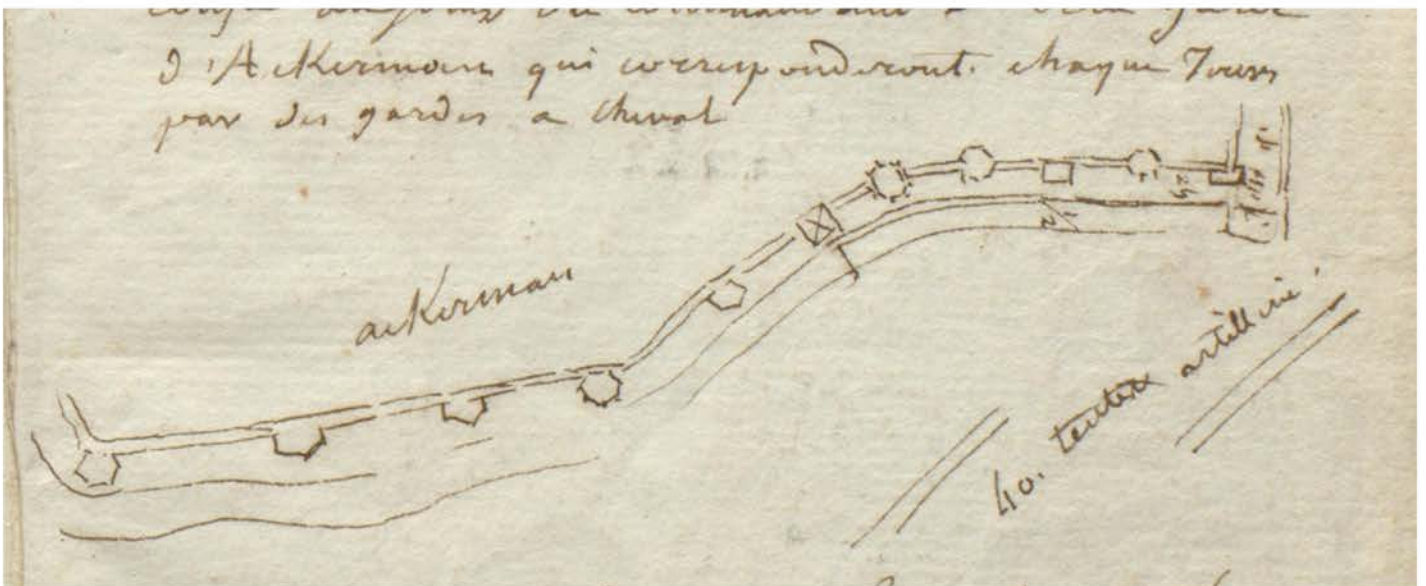

Рис. 28. Східний фронт Аккерманської фортеці. Рисунок Ф. Кауффера з рапорту 1790-х рр. [69].

Рис. 29. Пристань «РОПит» в Аккермані. 1869 р. [81].

Рис. 30. Вид на Аккерманську фортецю з північного сходу. 1869 р. [80].

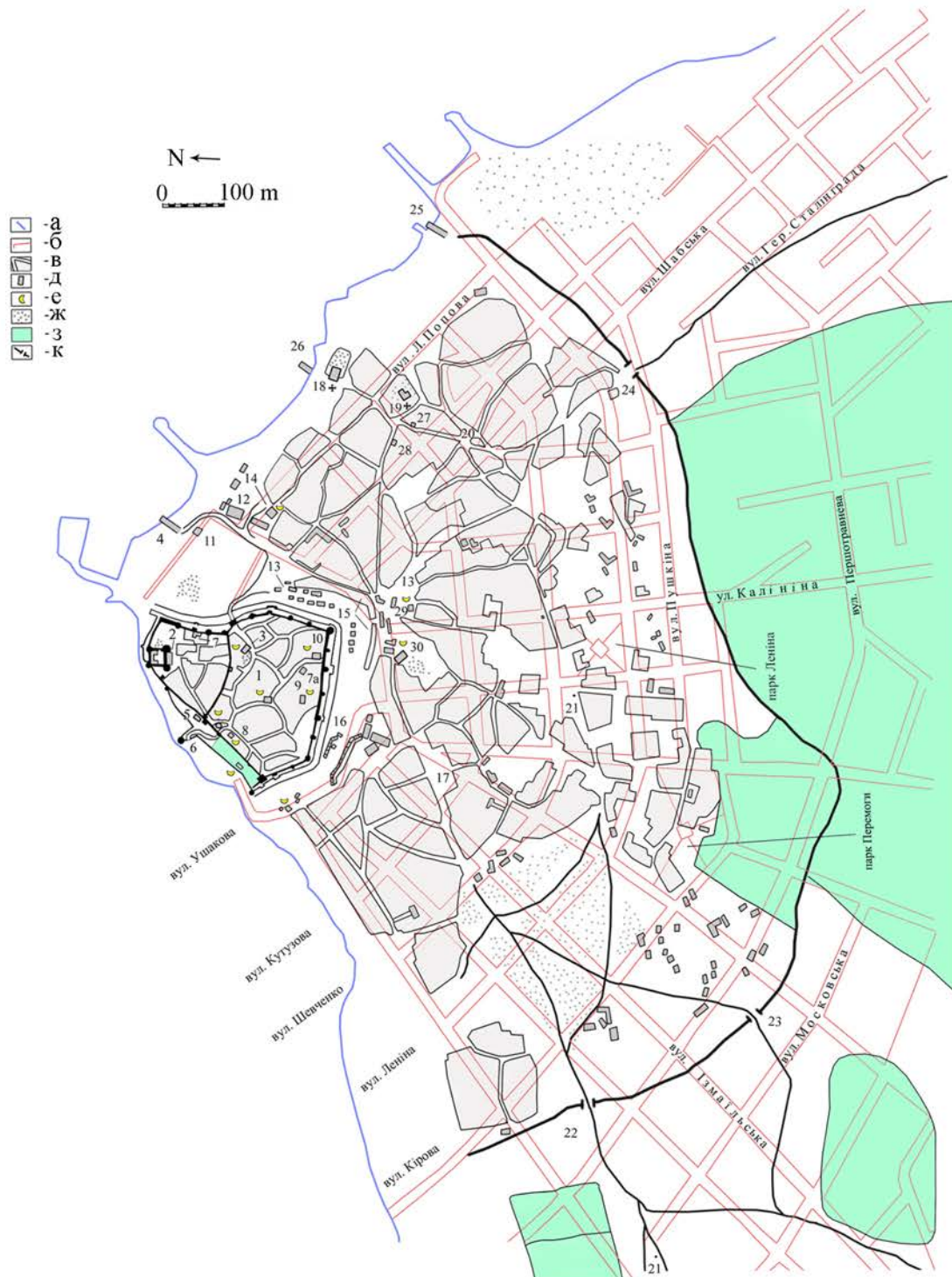

Рис. 31. Історична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770-1793 рр. з накладенням на сучасну карту міста [323, с. 65]. Умовні позначки: 1 – фортеця; 2 – будинок паші; 3 – Султанська мечеть; 4 – Стамбульська пристань; 5 – хамам; 6 – Водяна брама; 7 – будинок яничарський; 7а – будинок яничар-агі; 8 – мечеть Нахши Джамі; 9 – залишки мечеті; 10 – мечеть Шаріф; 11 – митниця; 12 – хамам султан Селім; 13 – ринок; 14 – Хан джамі; 15 – гласіс; 16 – руська пролом-батарея 1770 р.; 17 – «місцеві крамниці»; 18 – грецька церква; 19 – вірменська церква; 20 – «місцеві крамниці (вірменський базар)»; 21 – колодязь; 22 – дорога до Бендер; 23 – дорога до Татарбунар; 24 – дорога до селища Катарджа; 25 – пристань Джебі-оглу; 26 – Очаківська пристань; 27 – будівля суду; 28 – адміністративна будівля; 29 – мечеть Алі-паша; 30 – Свинцева мечеть; а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; в – середньовічна квартальна забудова; д – будинки чи садиби; е – мечеті; ж – цвинтарі; з – сади; к – зовнішня оборона лінія міста (та міські брами).

Рис. 32. Цистерна. Вид із заходу. Друга половина 1960-х рр. [323, с. 157].

Приложение 3. Планы раскопа II,
Раскопа X-2
1977-1978 гг.

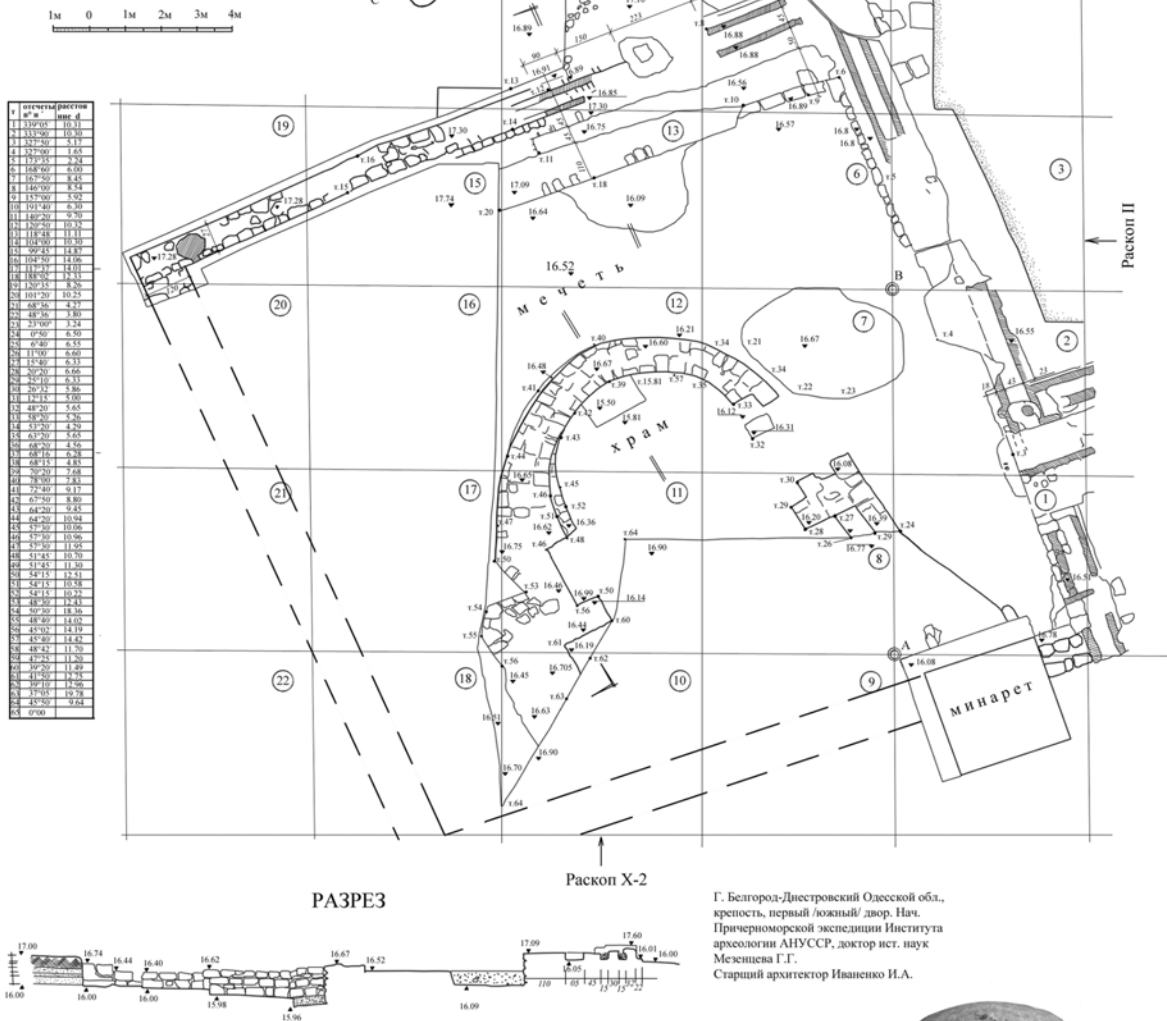

Рис. 34. План мечети Баязида в Аккермані
за підсумками розкопок 1977 р. [324, с. 82].

Рис. 33. Могильна стела імама Халіл-ефенді
мечеті Баязида II в Аккермані (фото автора).

Рис. 35. Мечеть Баязида II в Аккермані. Фундаменти після консервації за підсумком розкопок 2017 р. (фото А. Носуленко).

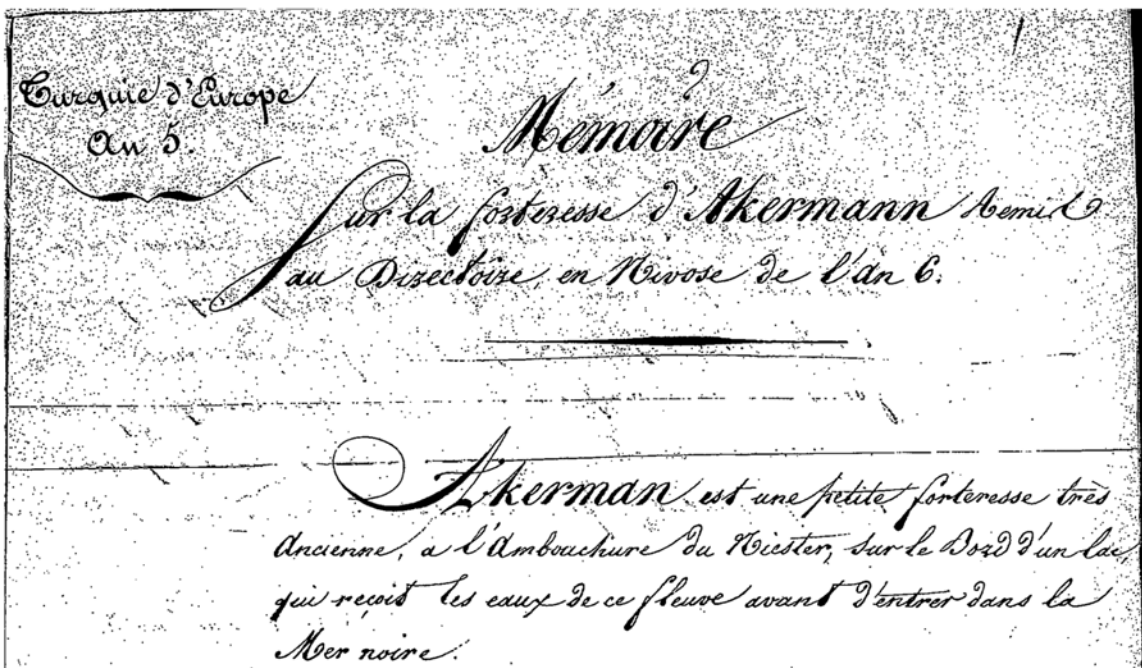

Рис. 36. «Доповідна записка про фортецю Аккерман, передана Директорії в місяць нівоз, року 6». Перша сторінка оригіналу [67].

Рис. 37. Розкопки південно-західного кута мечеті Баязида в Аккермані. 1977 р. [39].

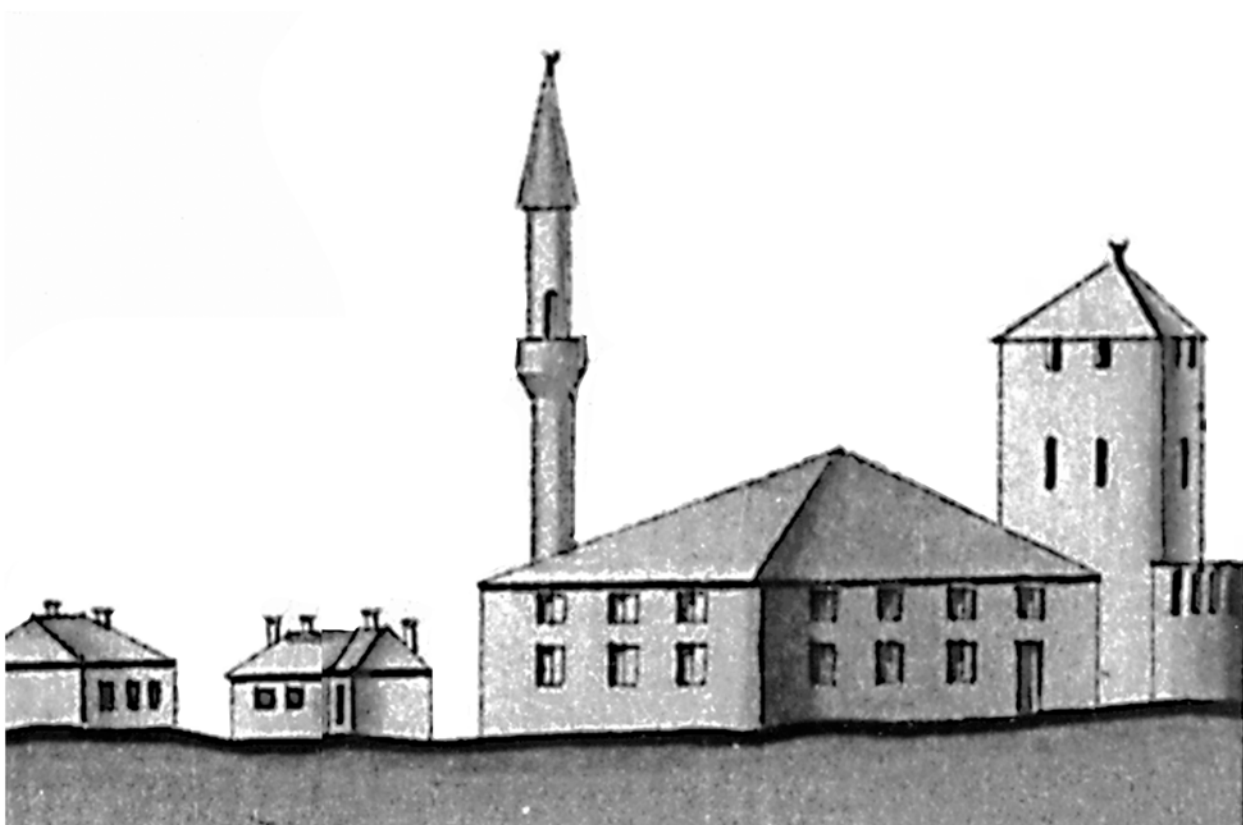

Рис. 38. Мечеть Баязида в Аккермані. Вид з південного сходу. 1789 р. [624, р. 249].

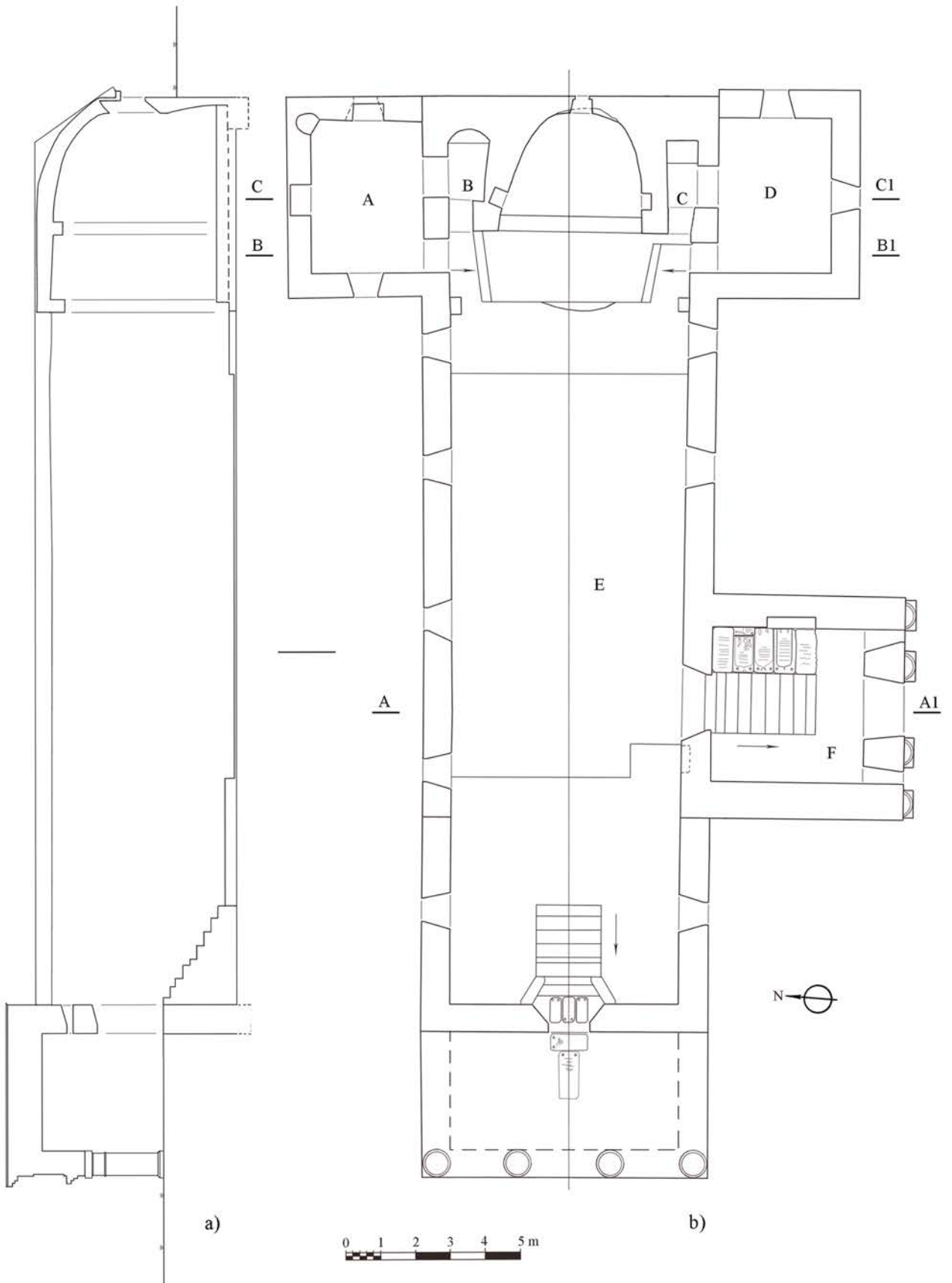

Рис. 39. Вірменський храм Аккермана. Обмірний план.

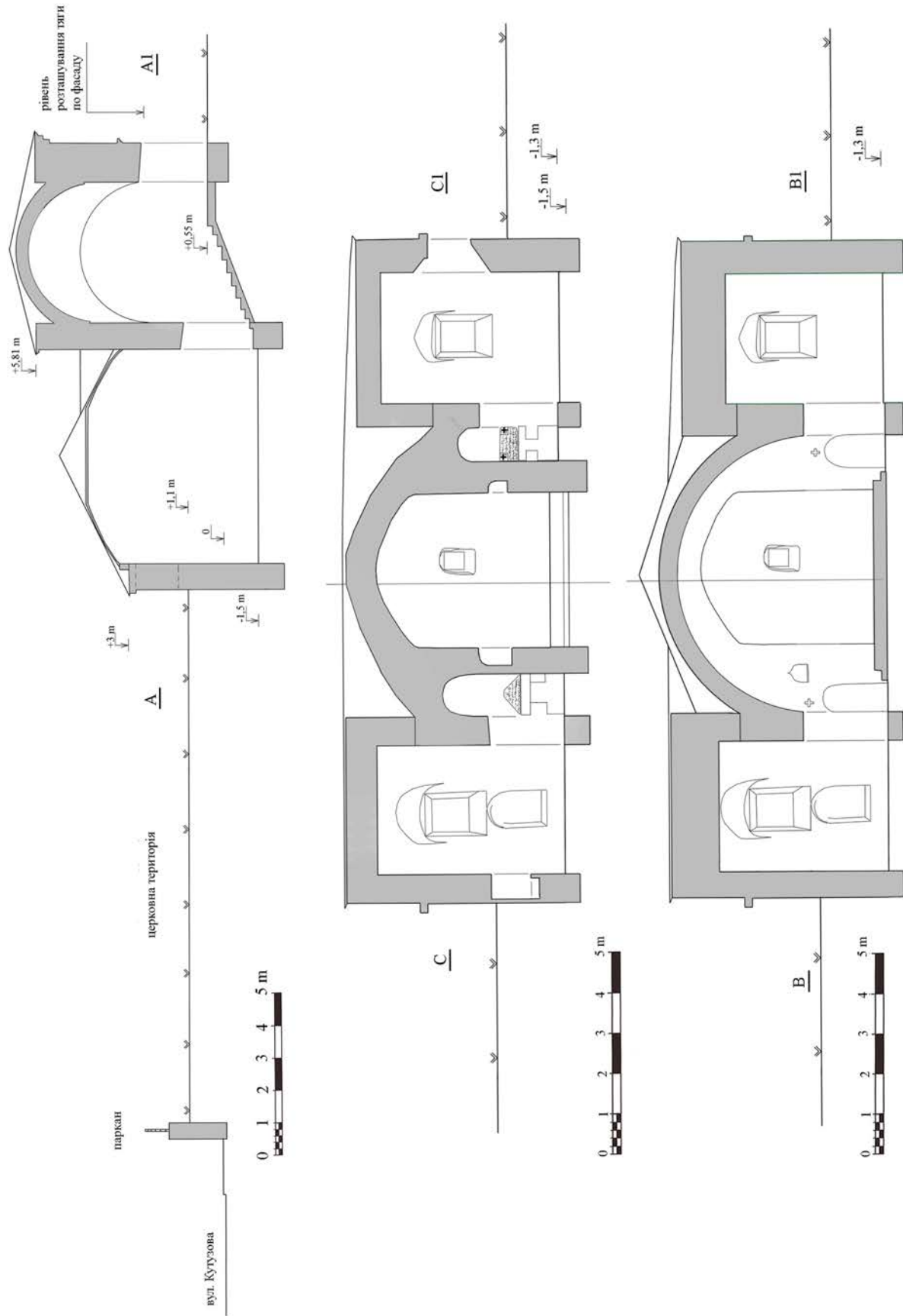

Рис. 40. Вірменський храм Аккермана. Розрізи за обмірним планом.

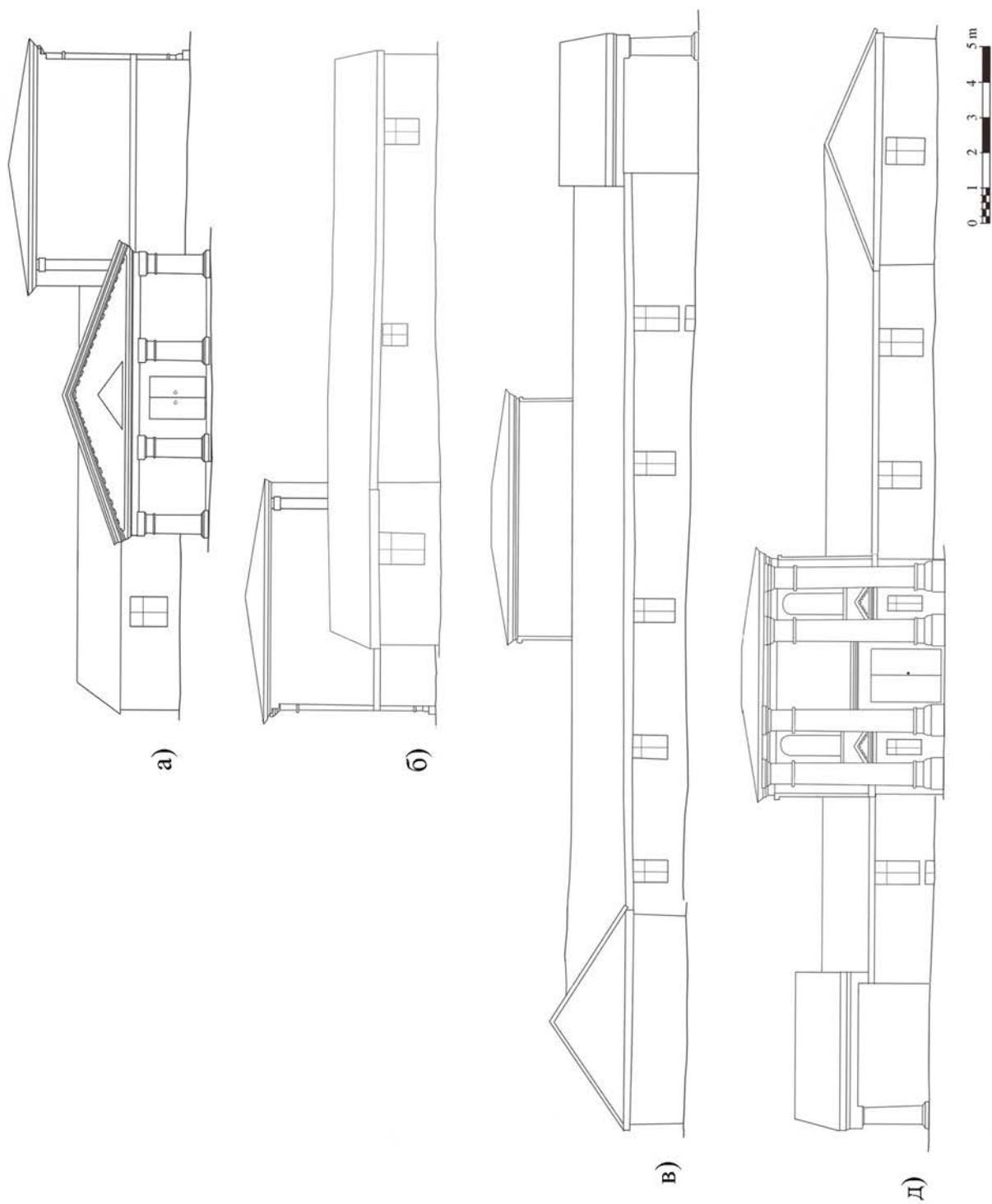

Рис. 41. Вірменський храм Аккермана. Розгортка фасадів. а) західний фасад; б) східний фасад; в) північний фасад; д) південний фасад.

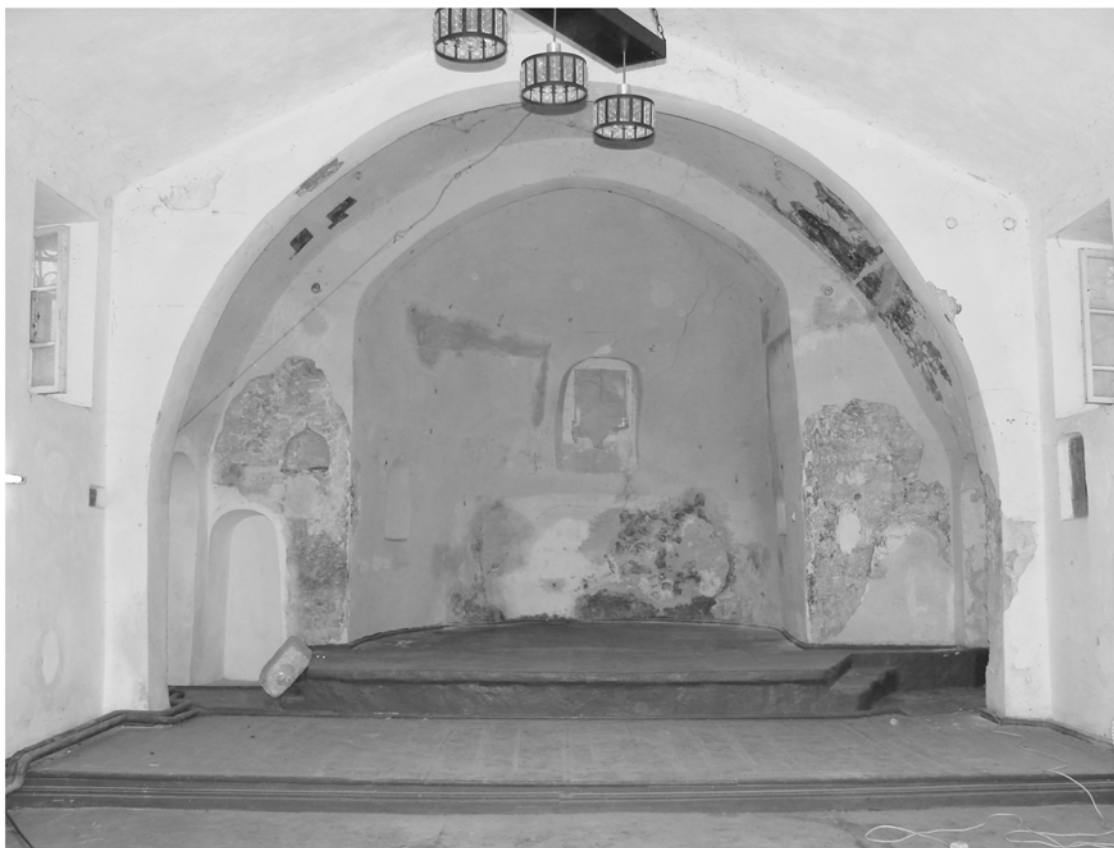

Рис. 42. Вірменський храм Аккермана. Апсида (фото автора, 2013 р.).

Рис. 43. Вірменський храм Аккермана. Південний притвор (Фонди ЯФІА АНР 1920-30-ті рр.).

Рис. 44. Вірменський храм Аккермана. Портик західного входу (фото автора, 2013 р.).

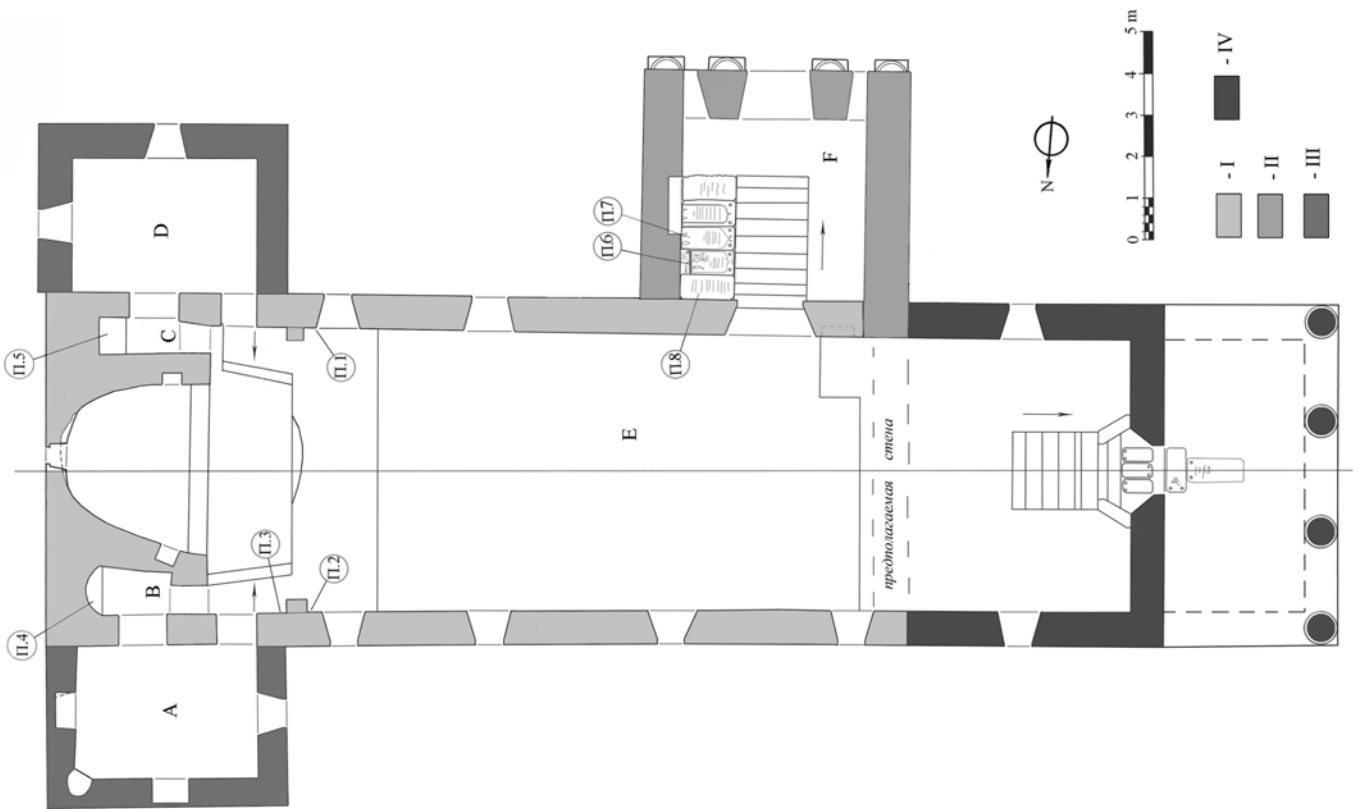

Рис. 45. Вірменський храм Аккермана. Картограма будівельних періодів.

Рис. 46. Вірменський храм Аккермана.
Пам'ятна плита 1703 р. (п. 4 на плані)
(фото автора).

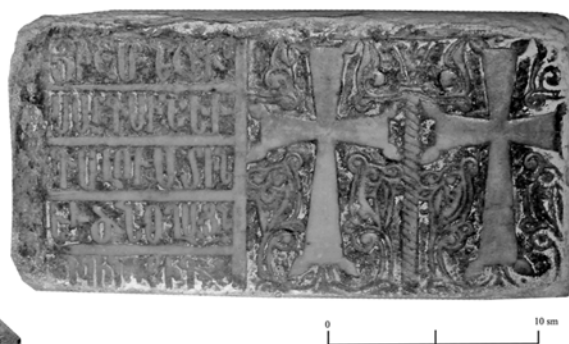

Рис. 47. Вірменський храм
Аккермана. Хачкар 1446 р.
(п. 2 на плані храму) (фото автора).

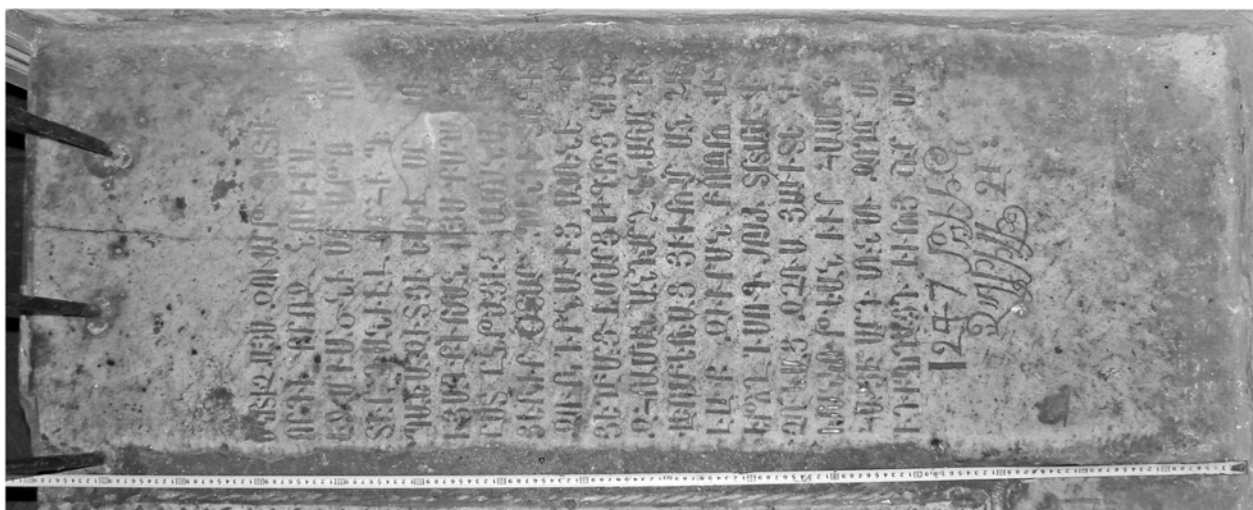

Рис. 48. Вірменський храм Аккермана.
Хачкар 1474 р. (п. 1 на плані храму)
(фото автора).

→
Рис. 49. Вірменський храм Аккермана.
Хачкар з трансепту, без дати (п. 3 на
плані храму) (фото автора).

←
Рис. 50. Вірменський храм Аккермана. Надгробна плита у приміщенні F з датою 1743 р. (п. 6 на плані храму) (фото автора).

→
Рис. 51. Вірменський храм Аккермана. Надгробна плита у приміщенні F з датою 1798 р. (п. 8 на плані храму) (фото автора).

0 10 cm

Рис. 52. Вірменський храм Аккермана. Пам'ятна плита 1699 р. (п. 5 на плані) (фото автора).

0 5 10 15 cm

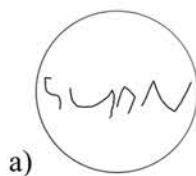
Рис. 53. Хачкар з написом Анайя Хатуне. Аккерман [245].

Рис. 54. Грецька церква Аккермана. Апсида (фото автора).

Рис. 55. Пам'ятна плита
480 р.
з грецької церкви (?).
Картограма тексту;
промалювання дати (а).
[343, с. 194].

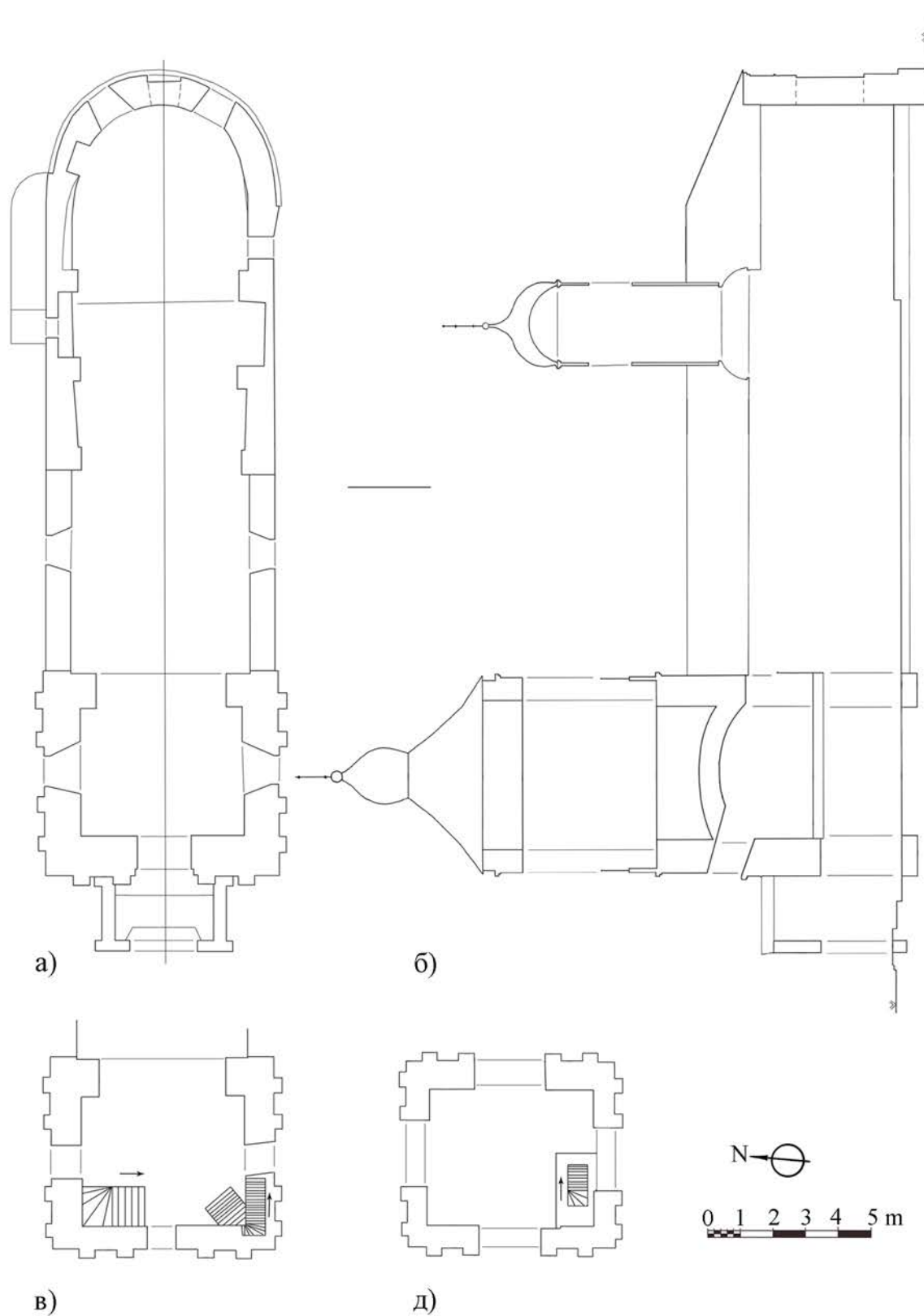

Рис. 56. Грецька церква Аккермана. Обмірний план. а) план першого поверху; б) поздовжній розріз; в) дзвіниця (другий ярус); д) дзвіниця (третій ярус).

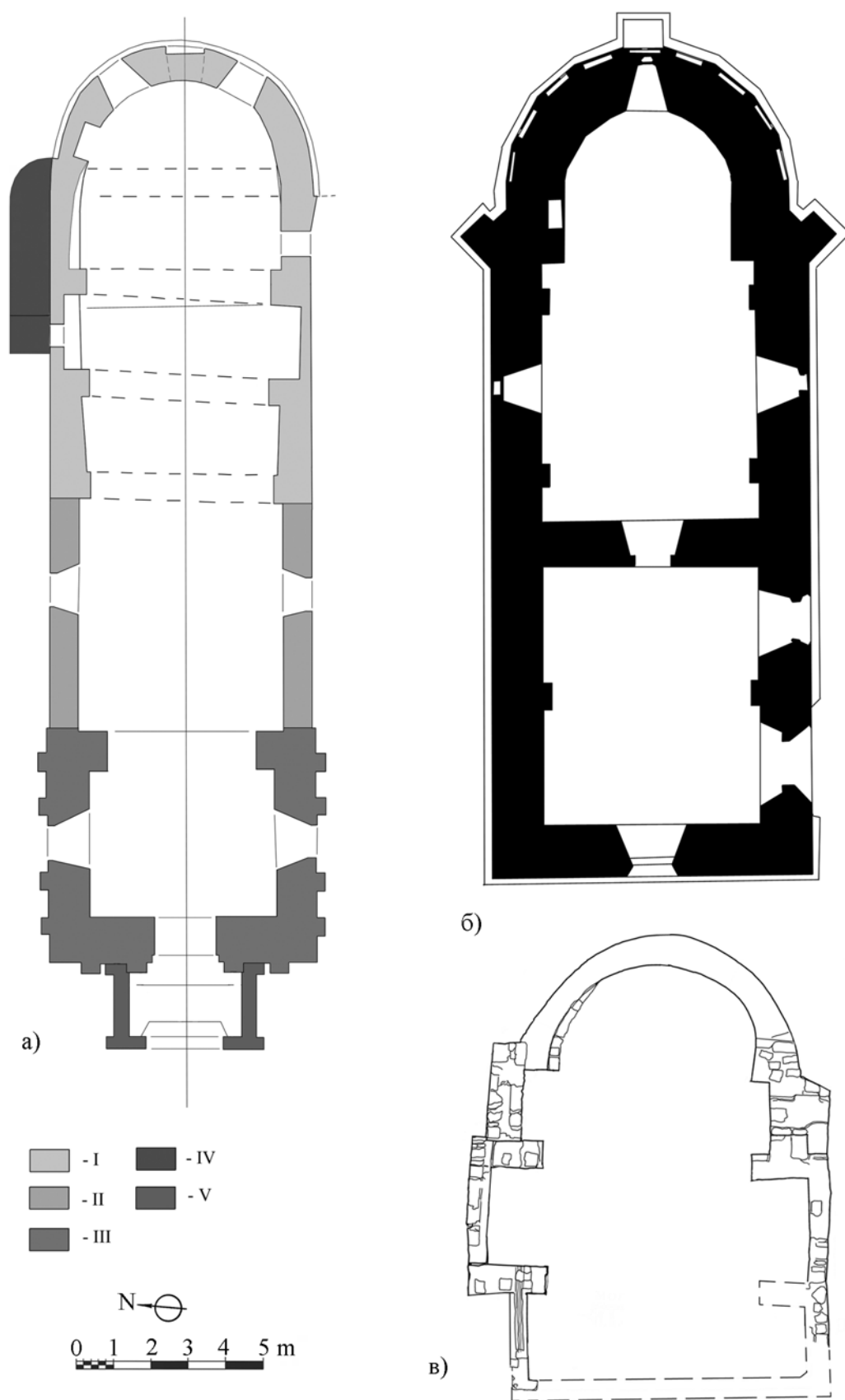

Рис. 57. Грецька церква Аккермана: картограма будівельних періодів (а); план церкви Стефана Великого у Резбоень (б) [273], план церкви у Цивільному дворі Аккерманської фортеці (в) [5; 324, с. 84].

Рис. 58. Епіграфічні пам'ятки Білгорода (Аккермана) (фонди БДКМ: а-д).
 а) плита 1756 р. з порохового льоху; б) хачкар з одним хрестом та написом;
 в) закладна плита з грецьким написом «Сімон»; д) хачкар з двома хрестами та написом;
 е-ж) промалювання та фото графіті на лиштві вікна південно-східної вежі цитаделі
 Аккерманської фортеці (всі фото автора).

Додаток В
Фортеця та місто Кілія.

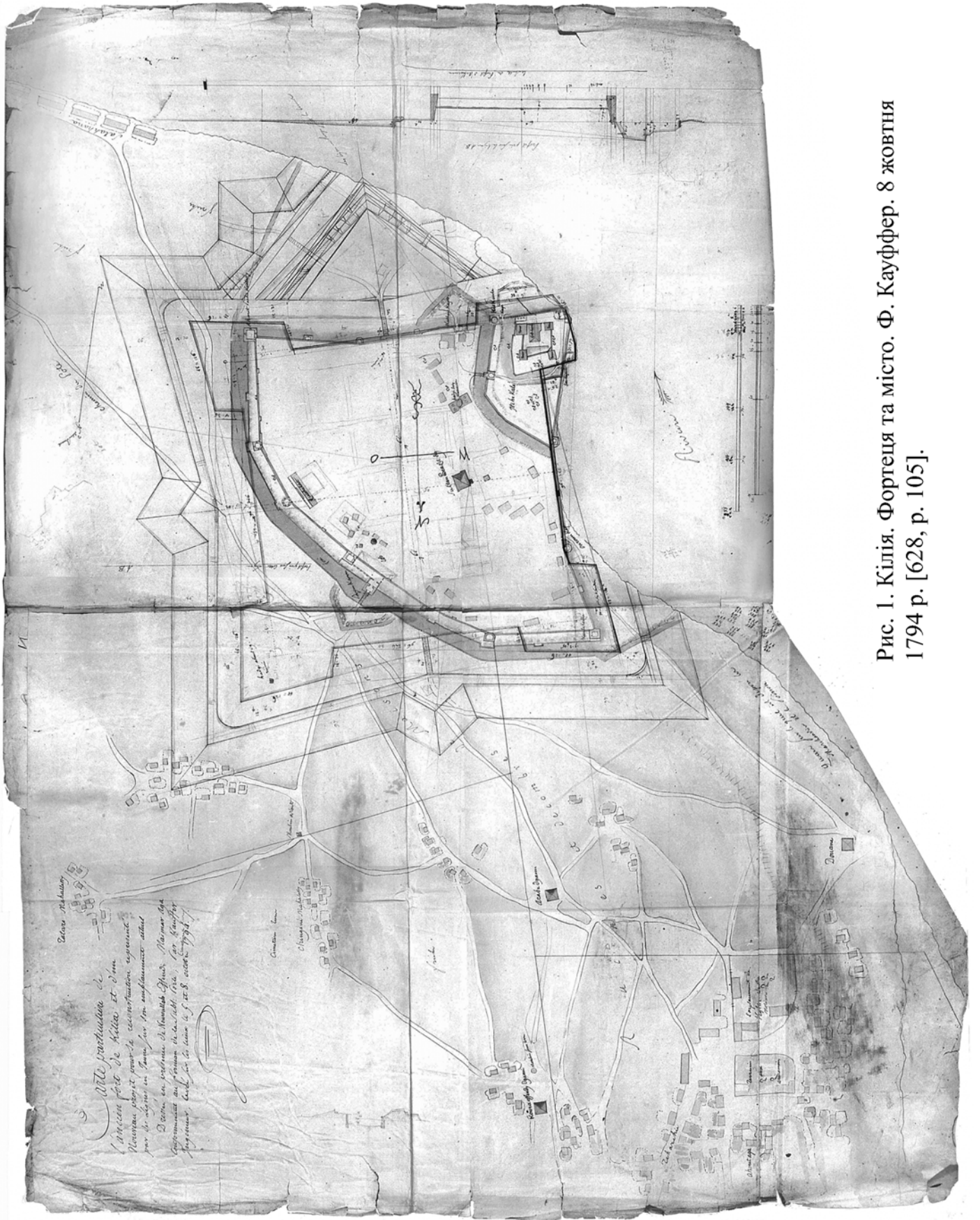

Рис. 1. Кілія. Фортеця та місто. Ф. Кауффер. 8 жовтня 1794 р. [628, р. 105].

Рис. 3. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент плану (архів Г. А. Гребенцікової). Експлікація:
 «1 – Місто; 2 – замок; 3 – цейхауз; 4 – лъох; 5 – прибудовані больверки; 6 – вежі; 7 – ворота;
 8 – мости через рови; 9 – мечеть; 10 – цивільне селище; 11 – колишне селище за містом;
 13 – кладовище».

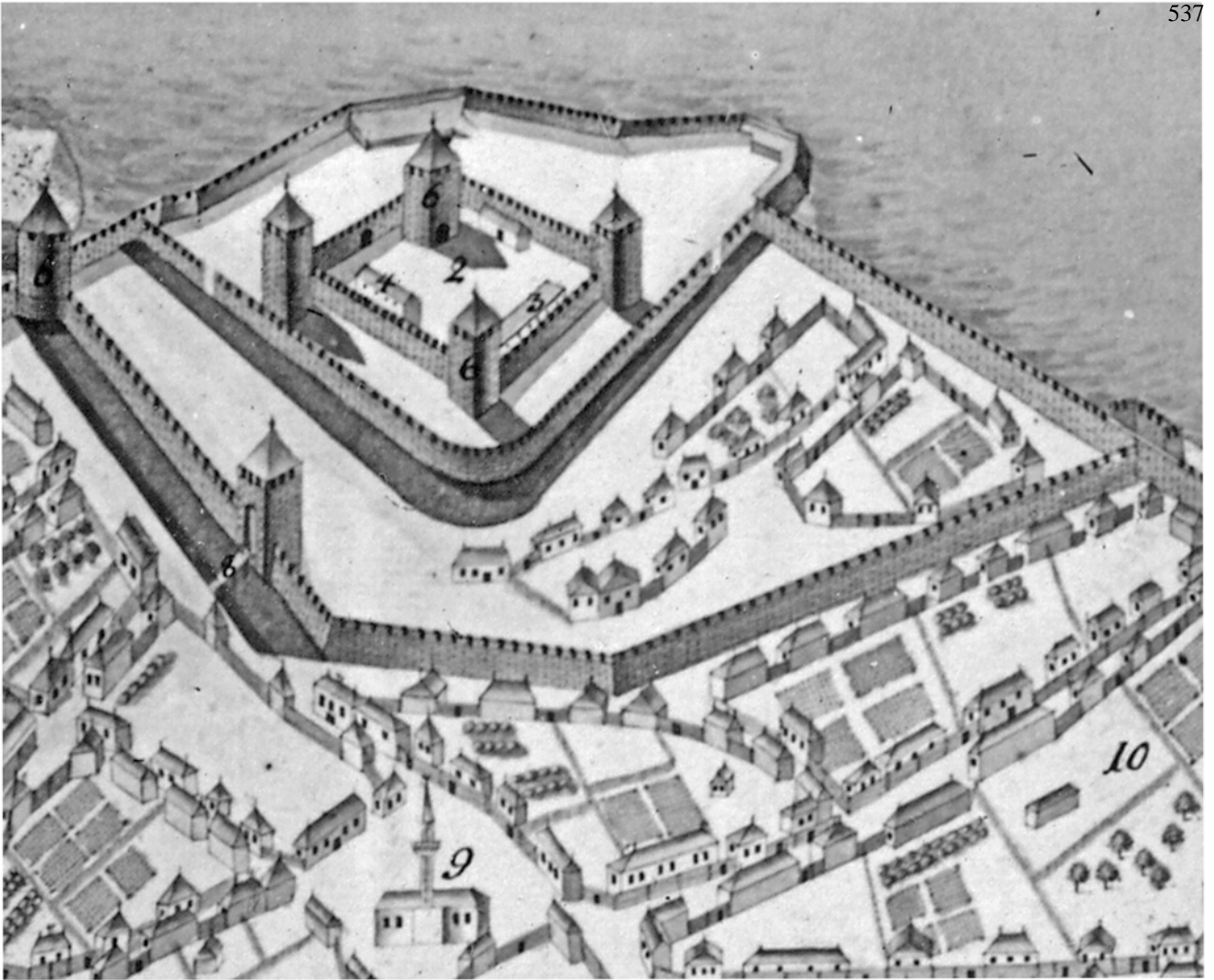

Рис. 4. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент плану. Цитадель (архів Г. А. Гребенської).

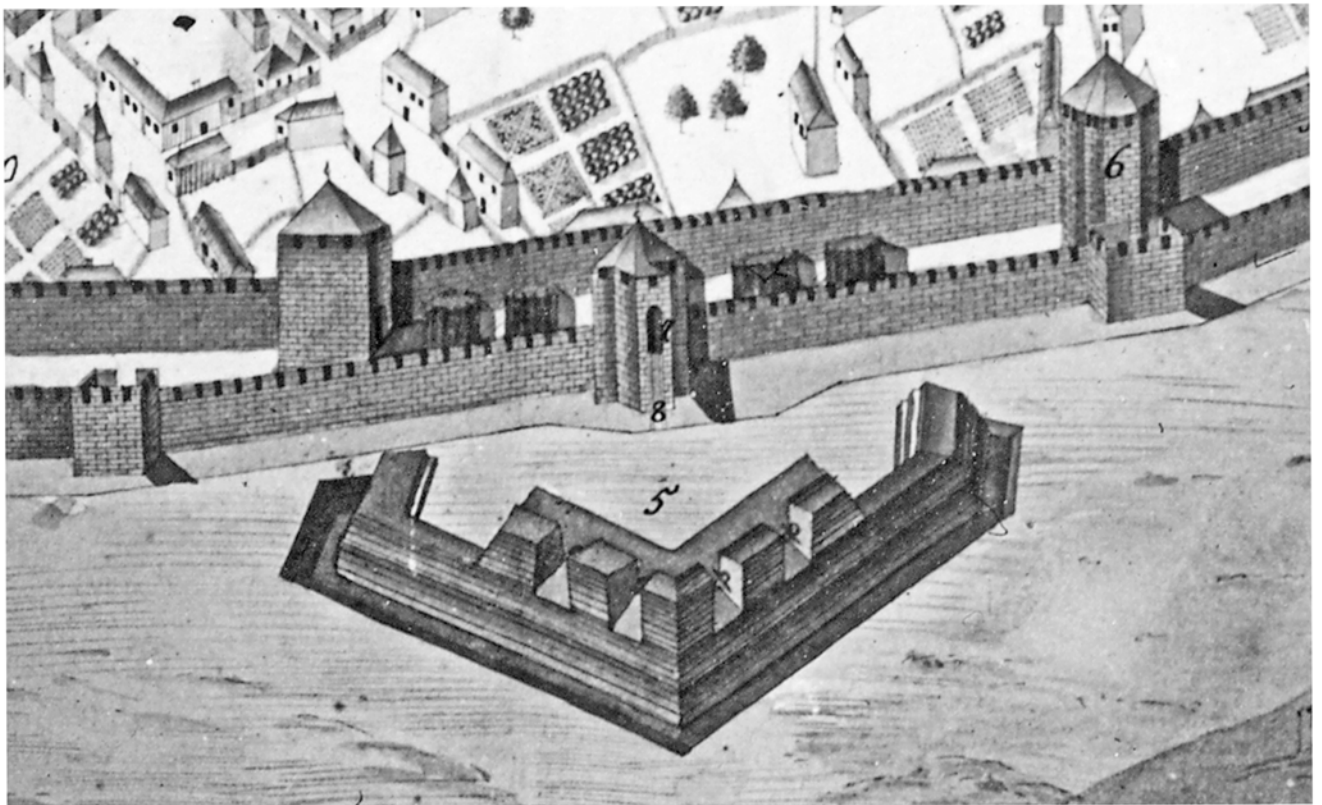

Рис. 5. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент плану. Головна брама (архів Г. А. Гребенської).

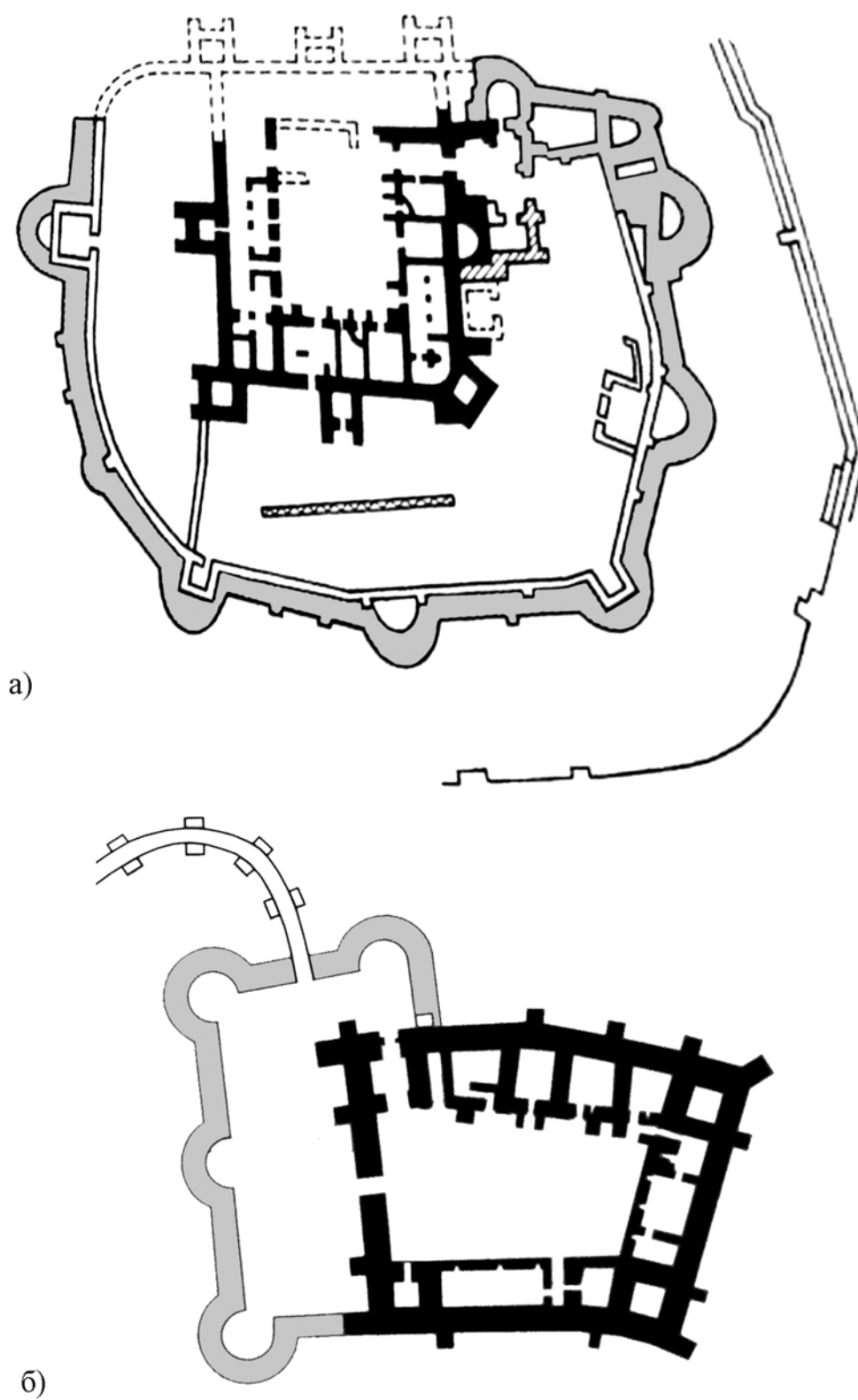

Рис. 6. План фортець Сучава (а) і Тиргу-Нямц (б) [626, р. 79-82, 120-121].

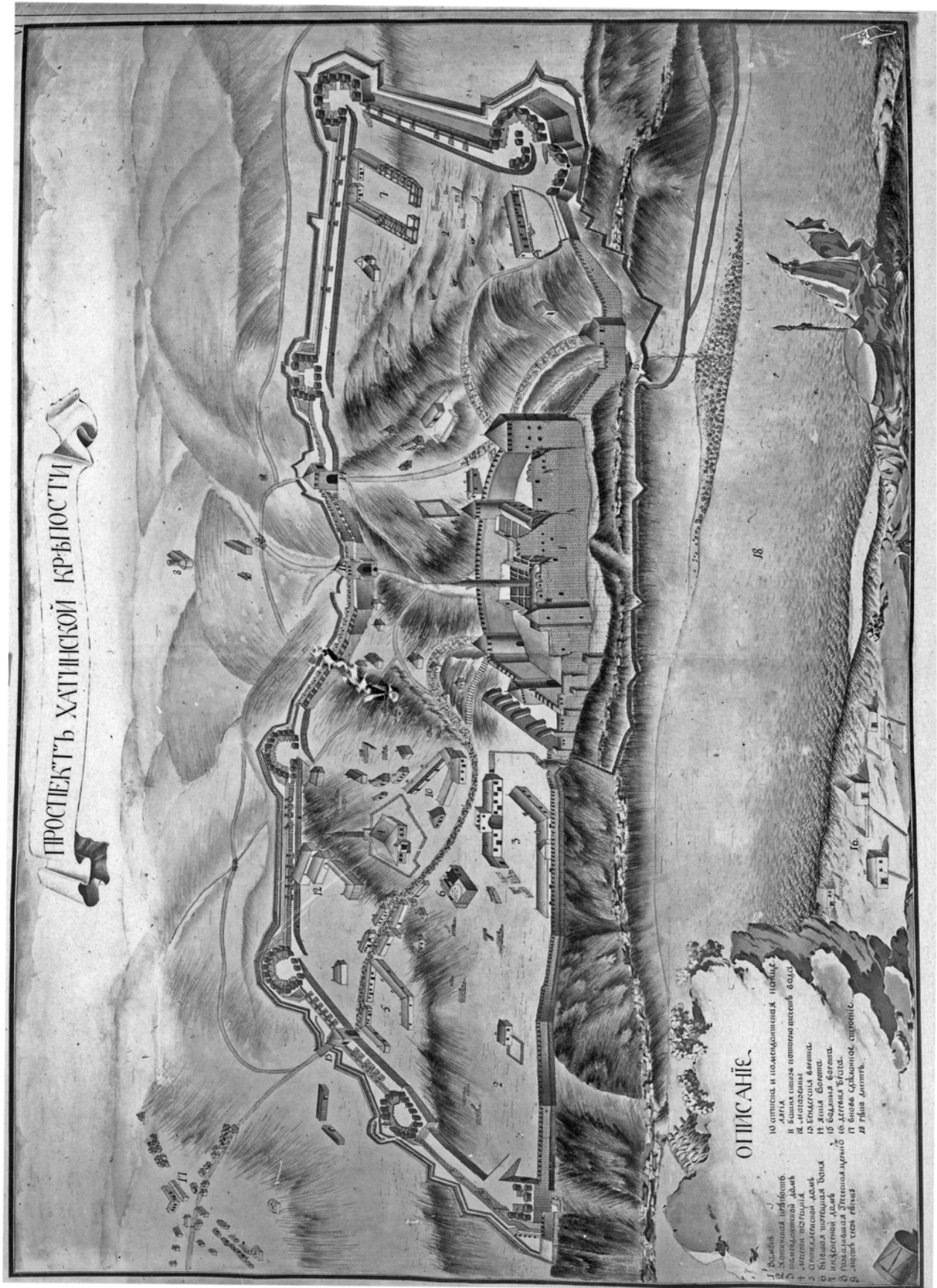

Рис. 7. Хотинська фортеця. План-проспект (1773-1775 рр.) (Архів Г. А. Гребенщікової).

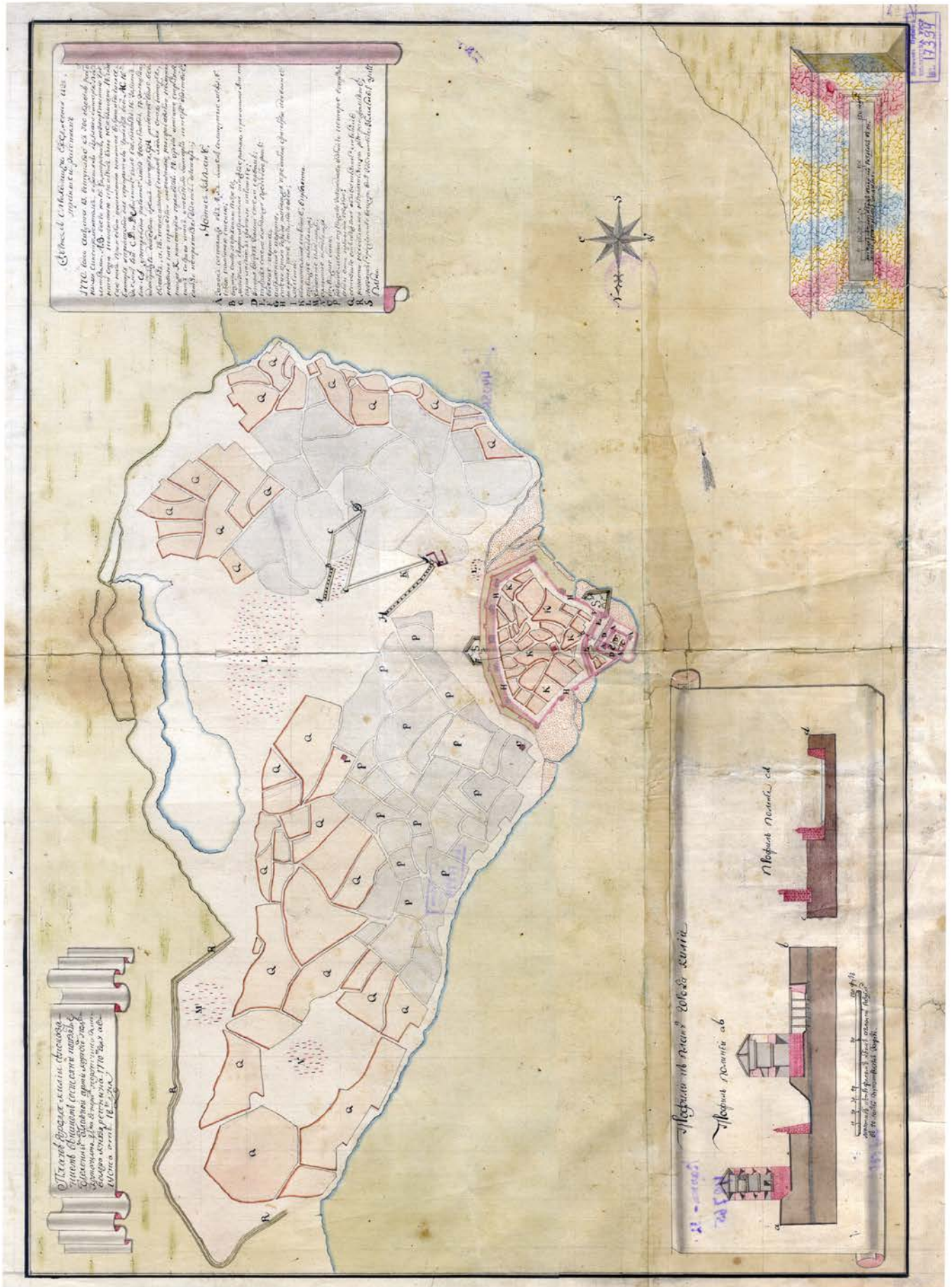

Рис. 8. План міста Кіля. 18 серпня 1770 р. [40].

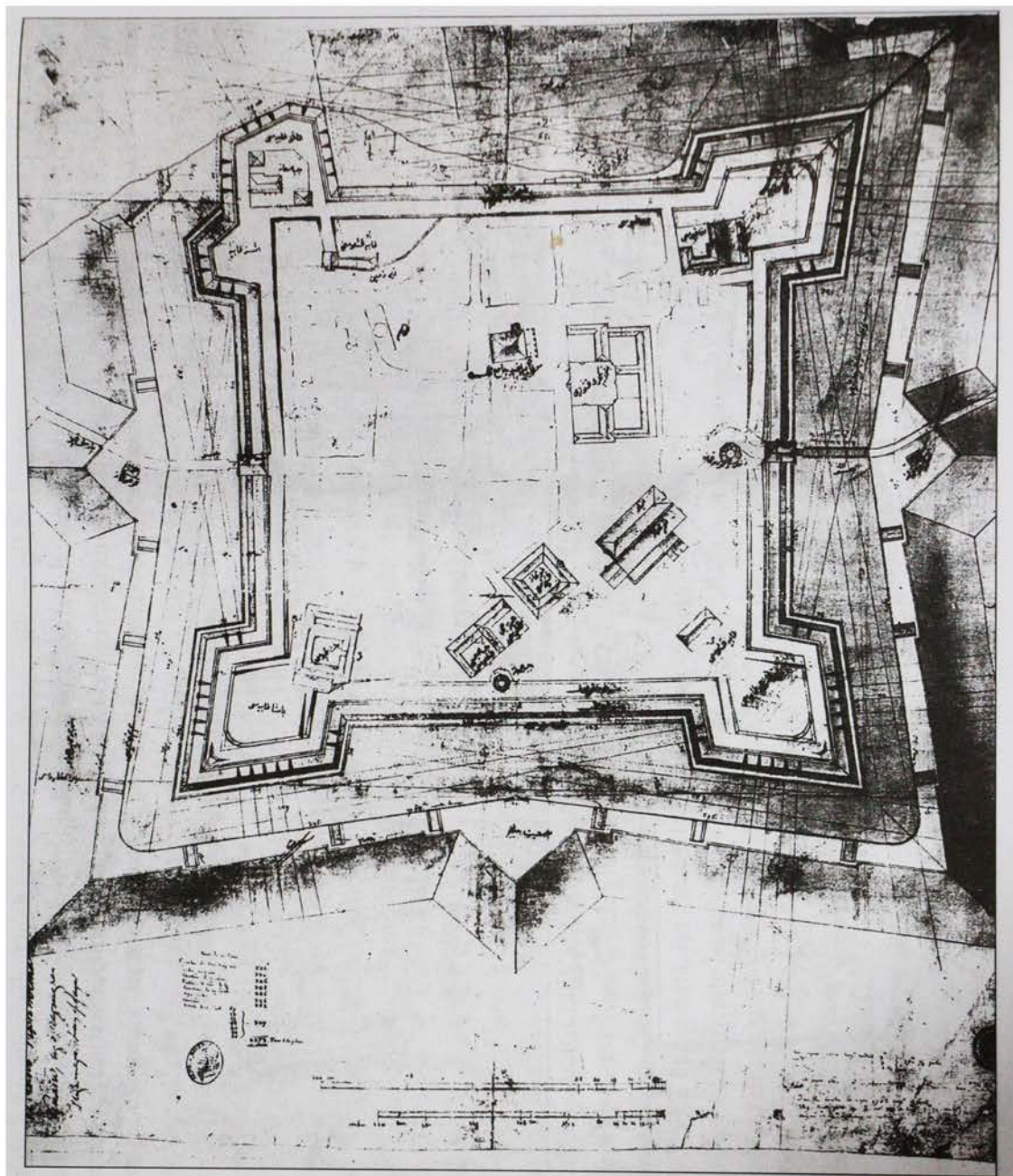

Рис. 9. Османський план бастионної фортеці Кілії. Після 1797 р. [628, р. 108].

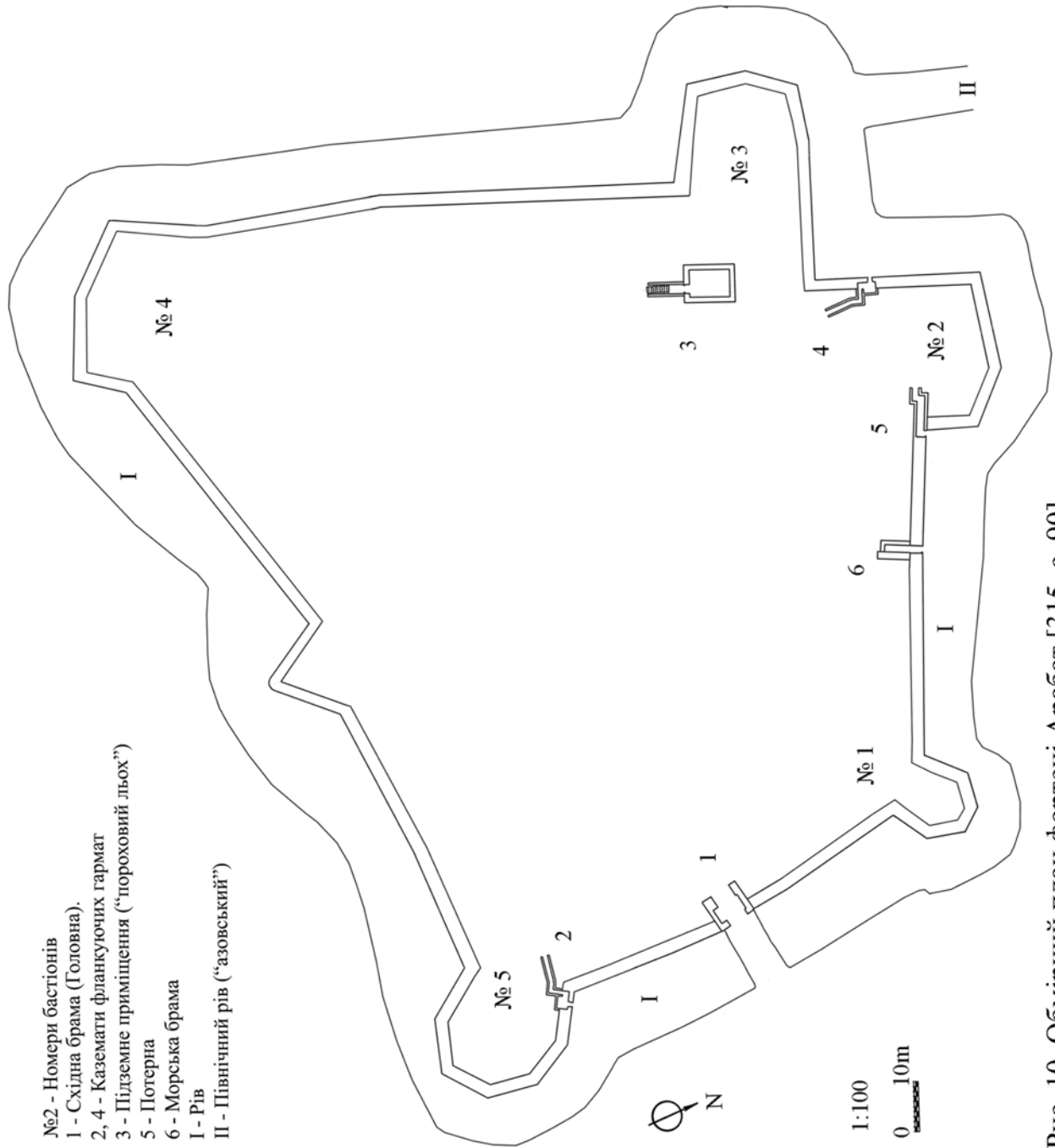

Рис. 10. Обмірний план фортеці Арабат [315, с. 90].

Рис. 11. План фортеці Арабат. 1775 р. (архів Г. А. Гребеншикової).

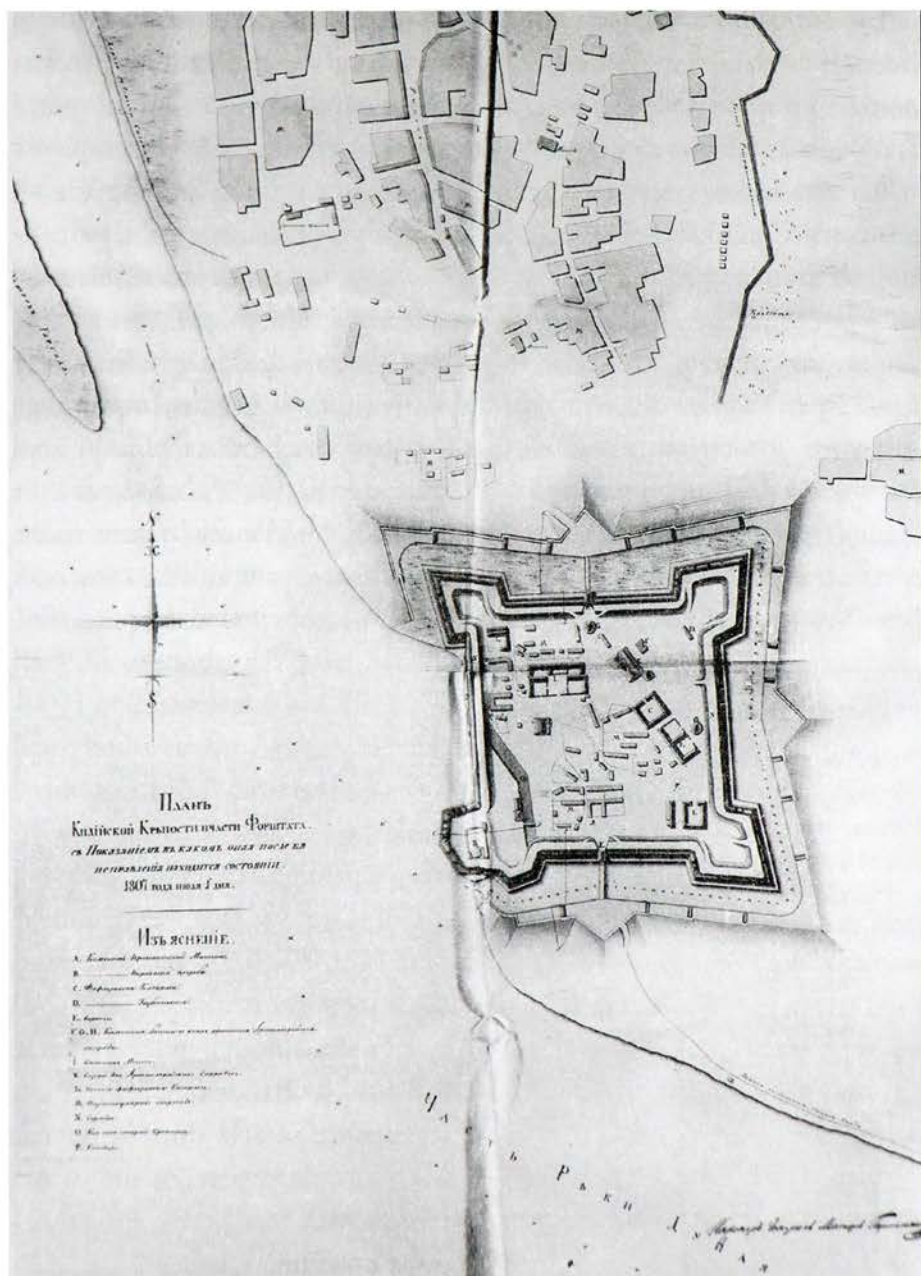

Рис.12. План бастионної фортеці Кілії. Гартінг. 1807 р. [628, р. 110].

Рис. 13. Видяд Нової Кілії з правого берега Дунаю. 1790 р. [543, р. 112].

Рис. 14. Кілія. Плита з написом 1689 р. з церкви Св. Миколая (фото К. Голобородов, 2018 р.).

Рис. 15. Пам'ятна плита 1648 р. Церква Св. Миколая. Кілія
(фото К. Голобородов, 2018 р.).

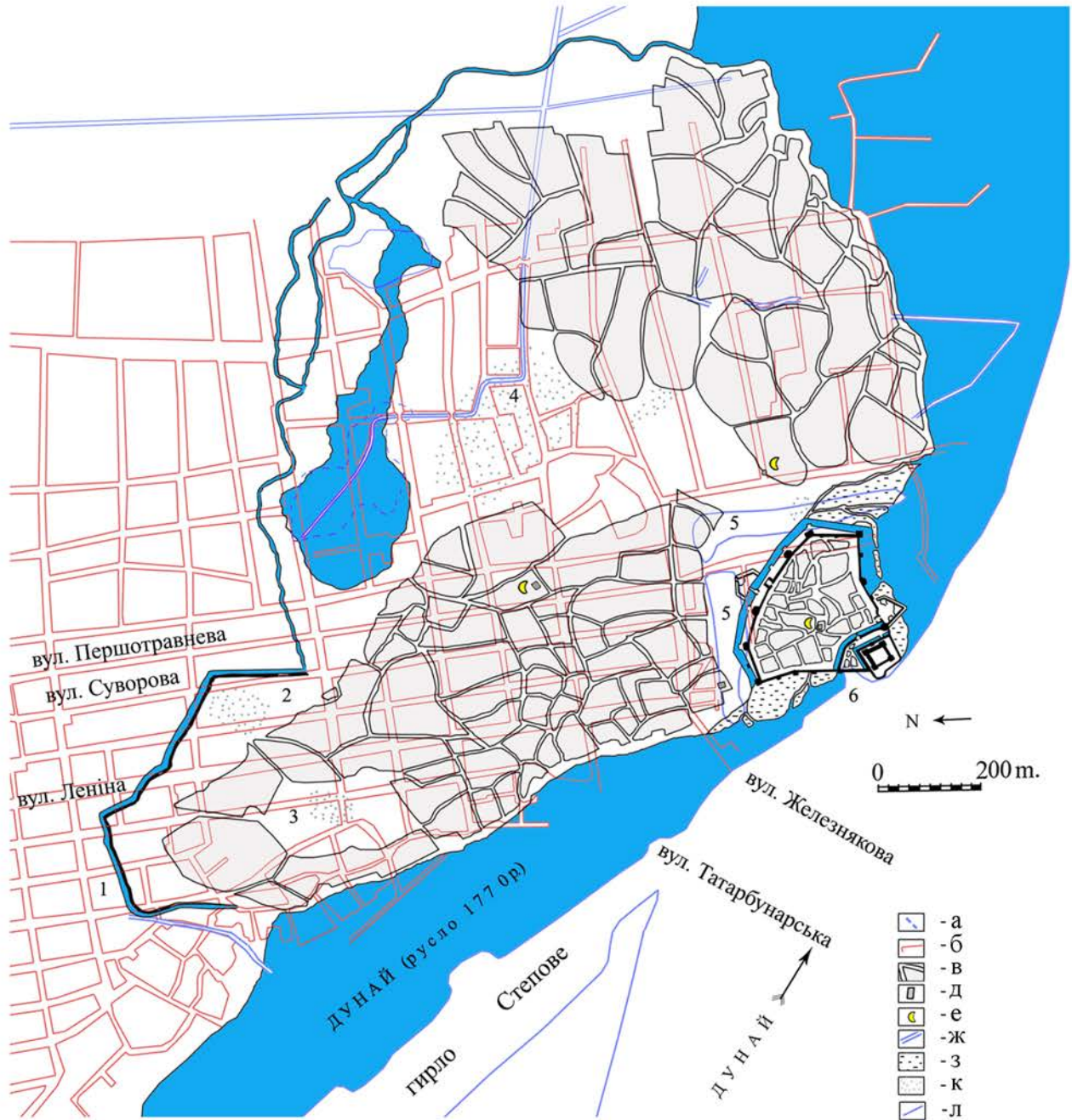

Рис. 16. Історична топографія Кілії у 1770 р. Умовні позначки: а – межа висохлого озера; б – квартальна сітка сучасного міста; в – квартальна сітка старовинного міста; д – старовинні споруди; е – мечеті; ж – сучасні ерики; з – піщані наноси; к – кладовища; л – сучасна берегова лінія. 1. – недобудована зовнішня лінія укріплень 1768-1770 рр.; 2. – єврейський цвинтар; 3. – вірменський цвинтар; 4. – турецьке кладовище; 5. – сучасні кордони рову фортеці 1797 р.; 6. – фортеця XV ст.

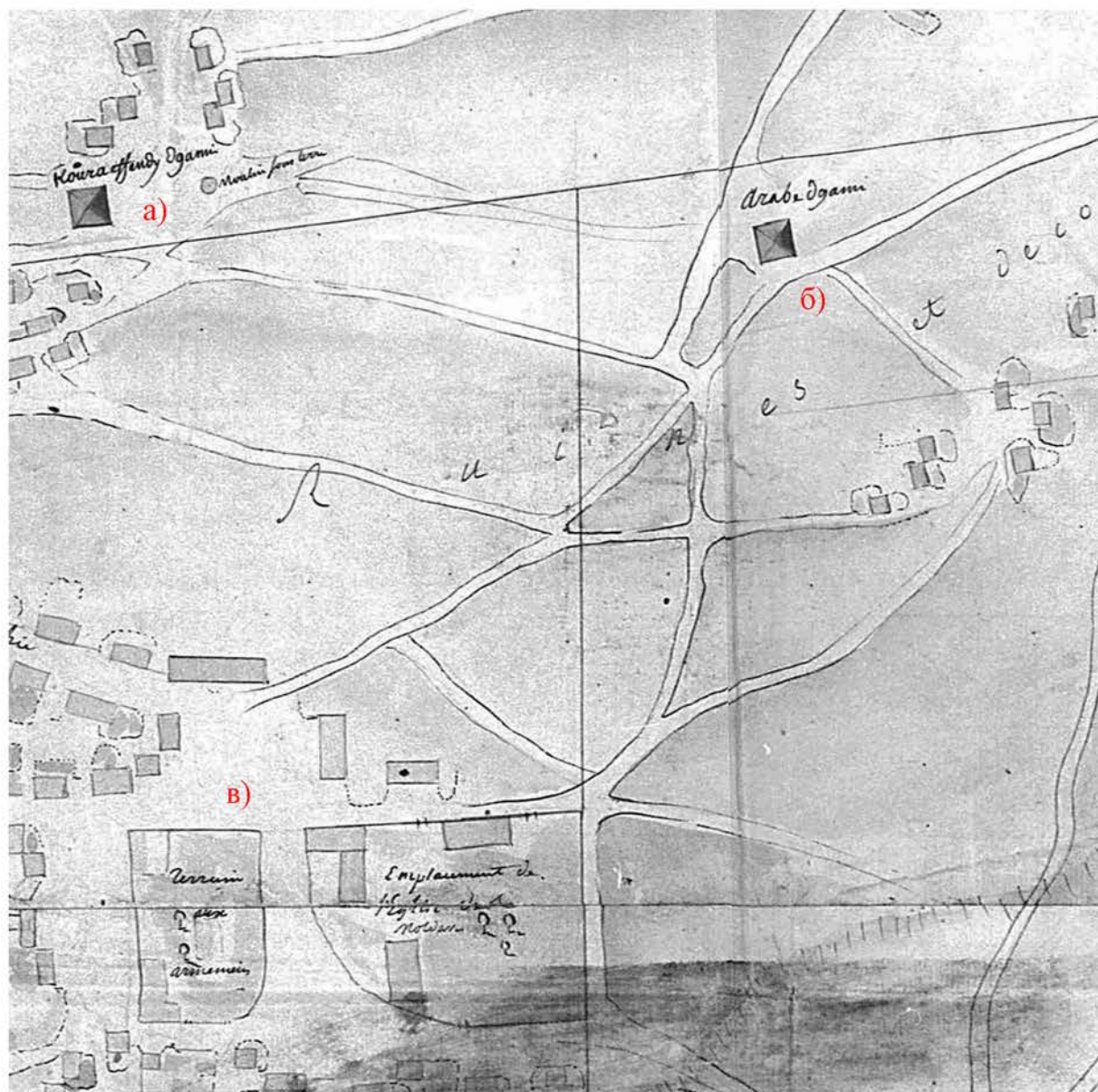

Рис. 17. План Кілії. 1794 р. Ф. Кауффер. Фрагмент [628, с. 105]. а) Мечеть Кура-Ефенди; б) Арабська мечеть; в) Вірменський квартал; .

Рис. 18. Кілія. Церква Св. Миколая. Апсида. (фото автора, 2009 р.).

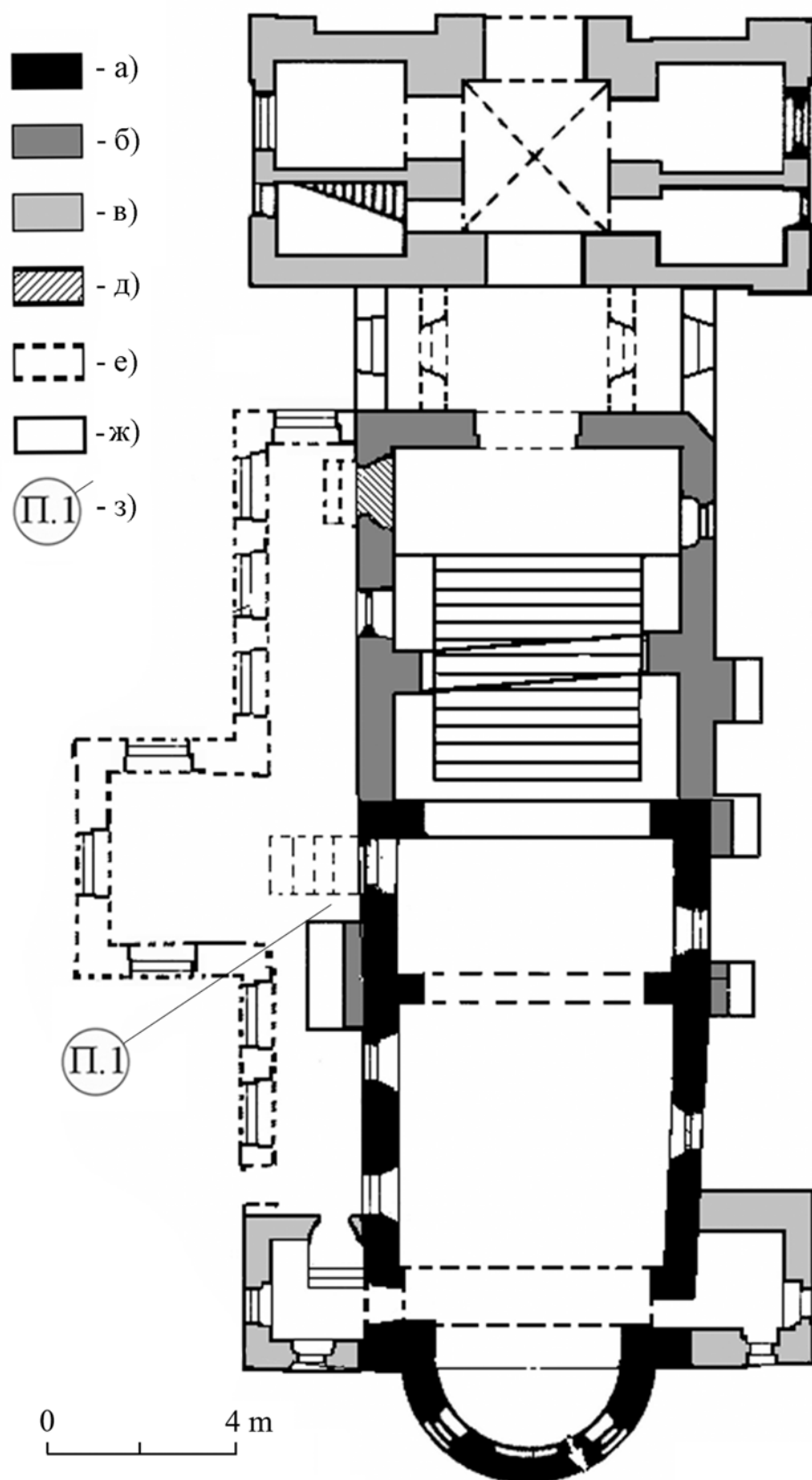

Рис. 19. Обмірний план церкви Св. Миколая. Т. Нестерова. а) первинний храм; б) добудова, можливо, XVIII ст.; в) дзвіниця, можливо, 1891 р.; д) дверні отвори, закладені у 1998 р.; е) зруйнована галерея; ж) нові ділянки стін, 1998 р. [598, р. 33]; з) - первинне місце розташування плити з текстом 1648 р.

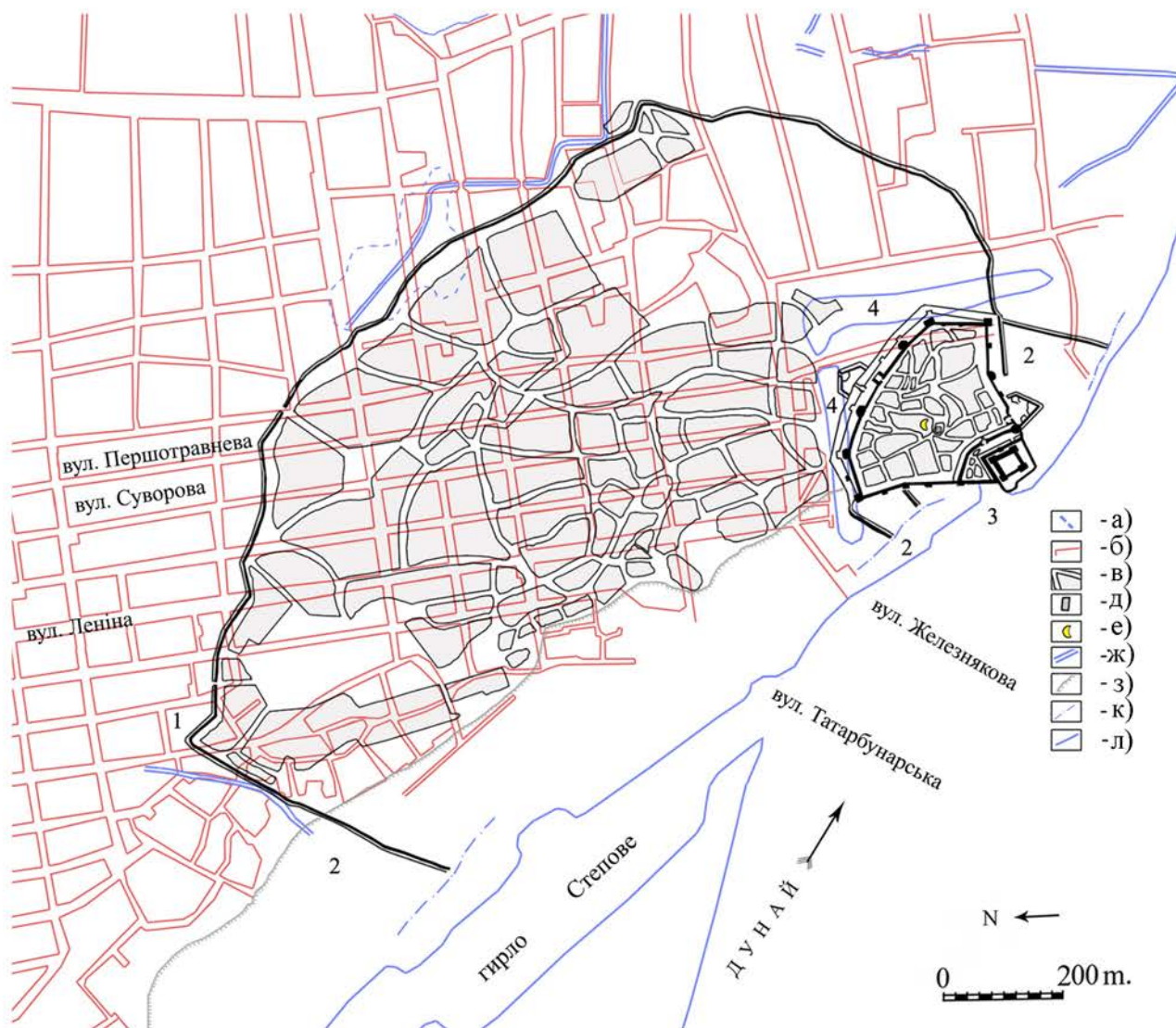

Рис. 20. Історична топографія Кілії. 1790 р. Умовні позначки: а – межа висохлого озера; б – квартальна сітка сучасного міста; в – квартальна сітка старовинного міста; д – старовинні споруди; е – мечеті; ж – сучасні ерики; з – кліф берегового плато; к – берегова лінія 1790 р.; л – сучасна берегова лінія. 1. – зовнішня лінія укріплень 1780-х рр.; 2. – берегові вали, збудовані турками напередодні другої русько-турецької війни; 3. – фортеця XV ст.; 4. – сучасні кордони рову фортеці 1794-96 рр.

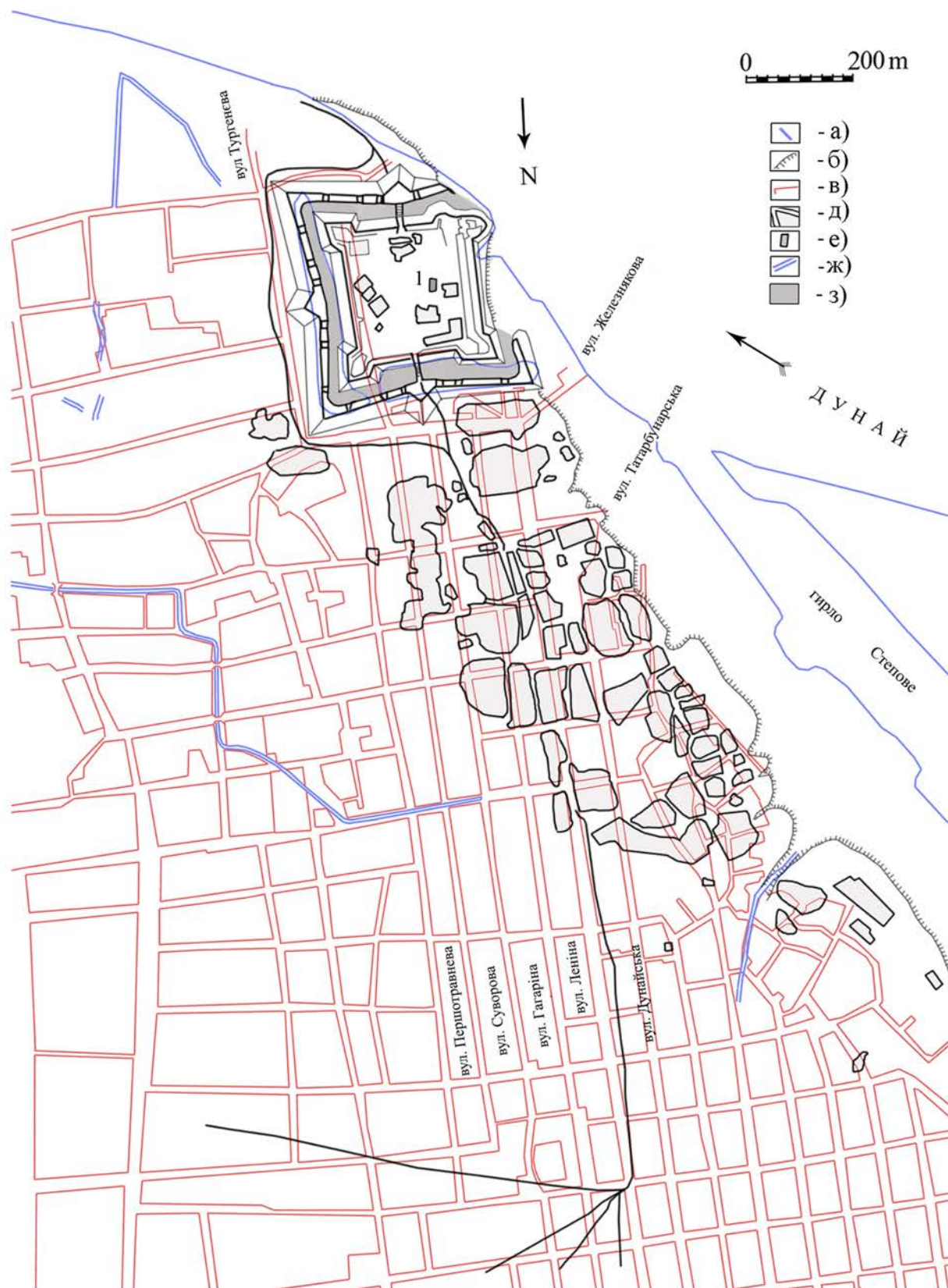
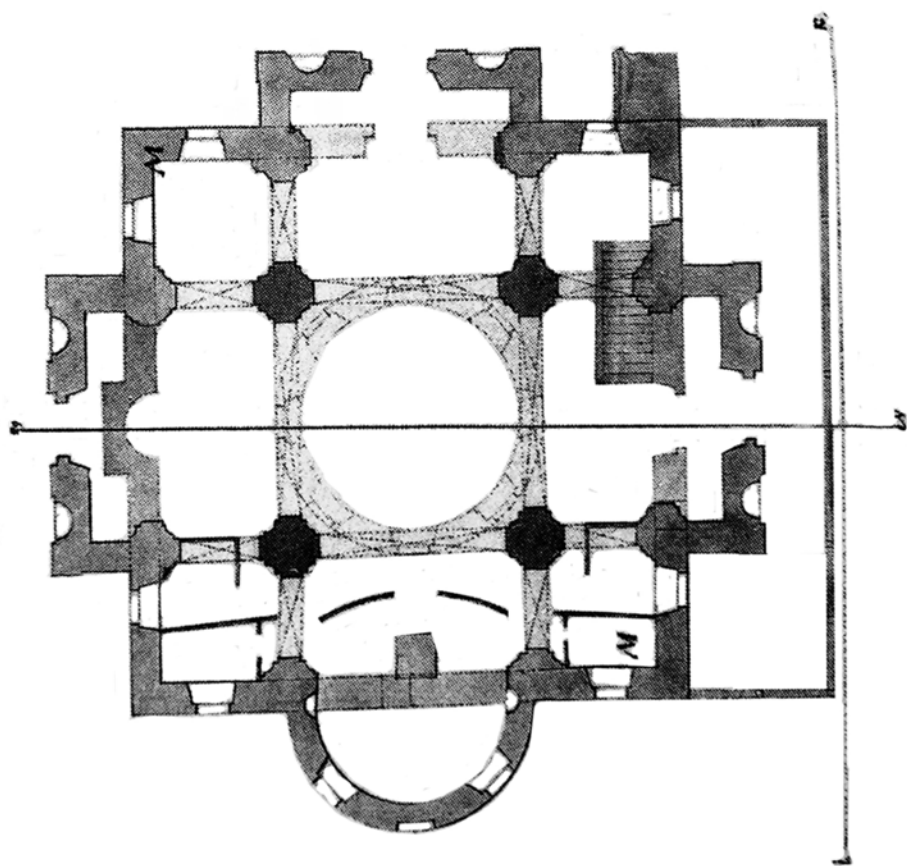

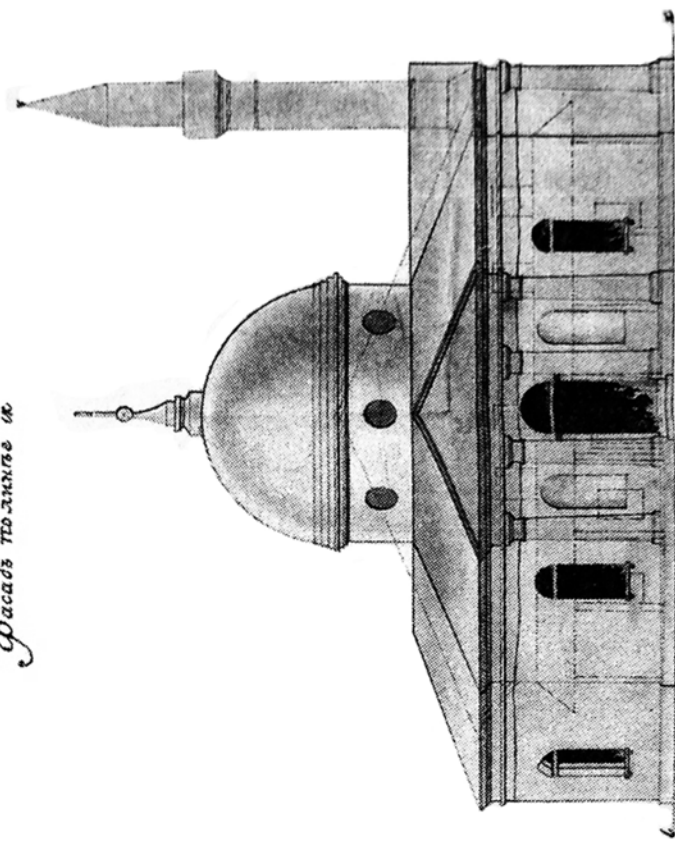
Рис.21. Історична топографія Кілії. 1797 р. Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – корінний берег; в – квартальна сітка сучасного міста; д – квартальна сітка старовинного міста; е – старовинні споруди; ж – сучасні єрики; з – фортечний рів; 1. – мечеть султана Баязида Вели.

Увеличенный план, фасад и профиль вновь строившейся в Килийской крепости из мекетти Церковь, с показаніемъ: Птіею прикизлыи красками. Указанъ при Килийской Инженерной Команды Марта М. дн 1823-4 года.

Планъ чертой означенной на крепостномъ планѣ Листа № 1002 архитектору М.

Фасадъ по-лѣвѣе

Масштабъ въ дюймахъ 10. футахъ.

Рис. 22. Мечеть Баязид II у Кілії після перетворення на церкву (1823 р.). План і фасад [628, р. 241].

Додаток Д
Фортеці Аджидер та Тирасполь.

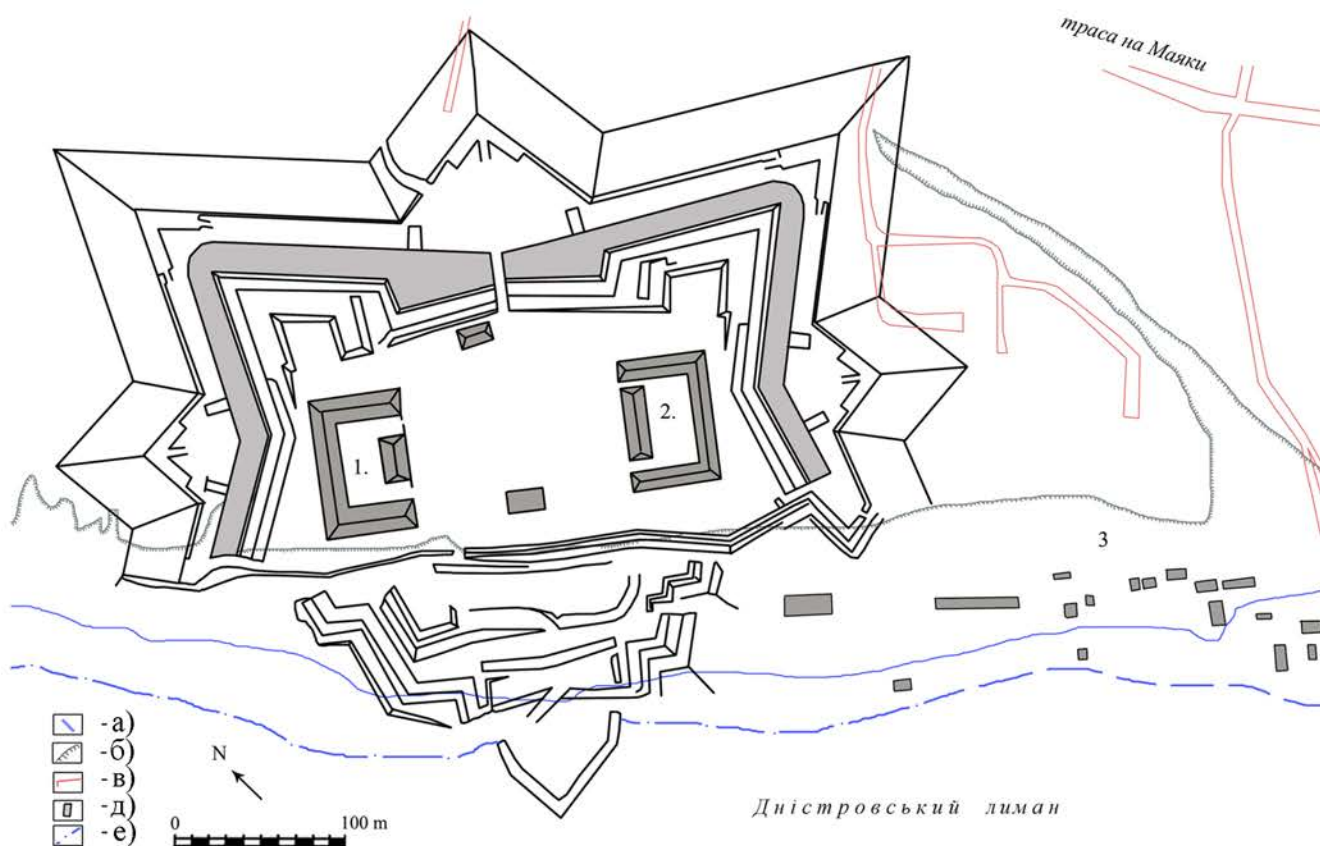

Рис. 1. План фортеці Аджидер 1796 р. з прив'язкою до місцевості (реконструкція).
 Умовні позначки: 1 – провіантські склади; 2. – казарми; 3 – житлова забудова.
 а – сучасна лінія берега; б – лінія обриву; в – вулиці м. Овідіополь; д – старовинні будівлі;
 е – лінія берега на період 1790-х рр.

Рис. 2. Фортеця Хаджидер. Схематичний начерк Ф. Кауффера з рапорту 1790-х рр. [75].

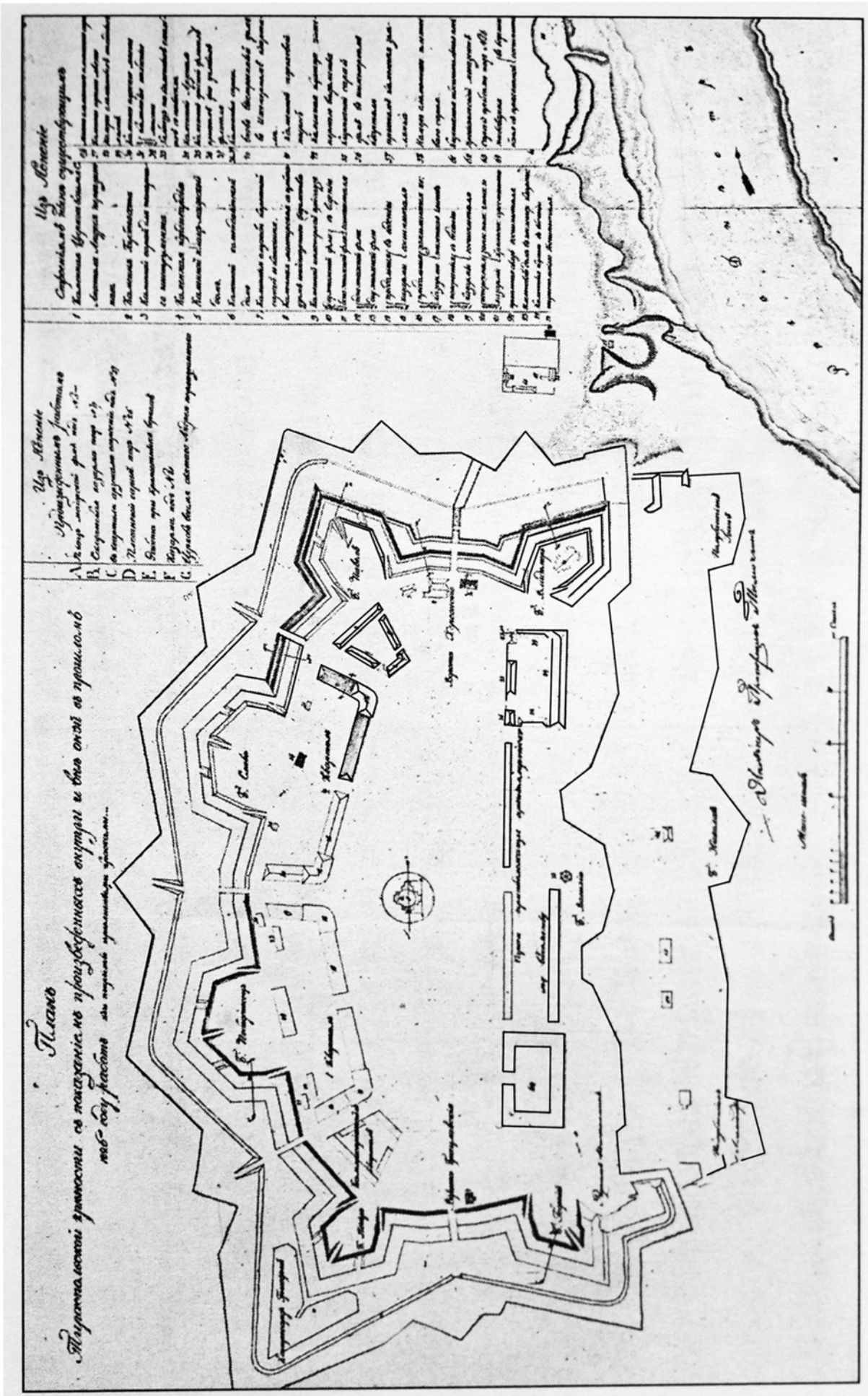

Рис. 3. План фортеці Тирасполь. 1823 р. [628, р. 190].

Додаток Е
Фортеця та місто Хаджибей

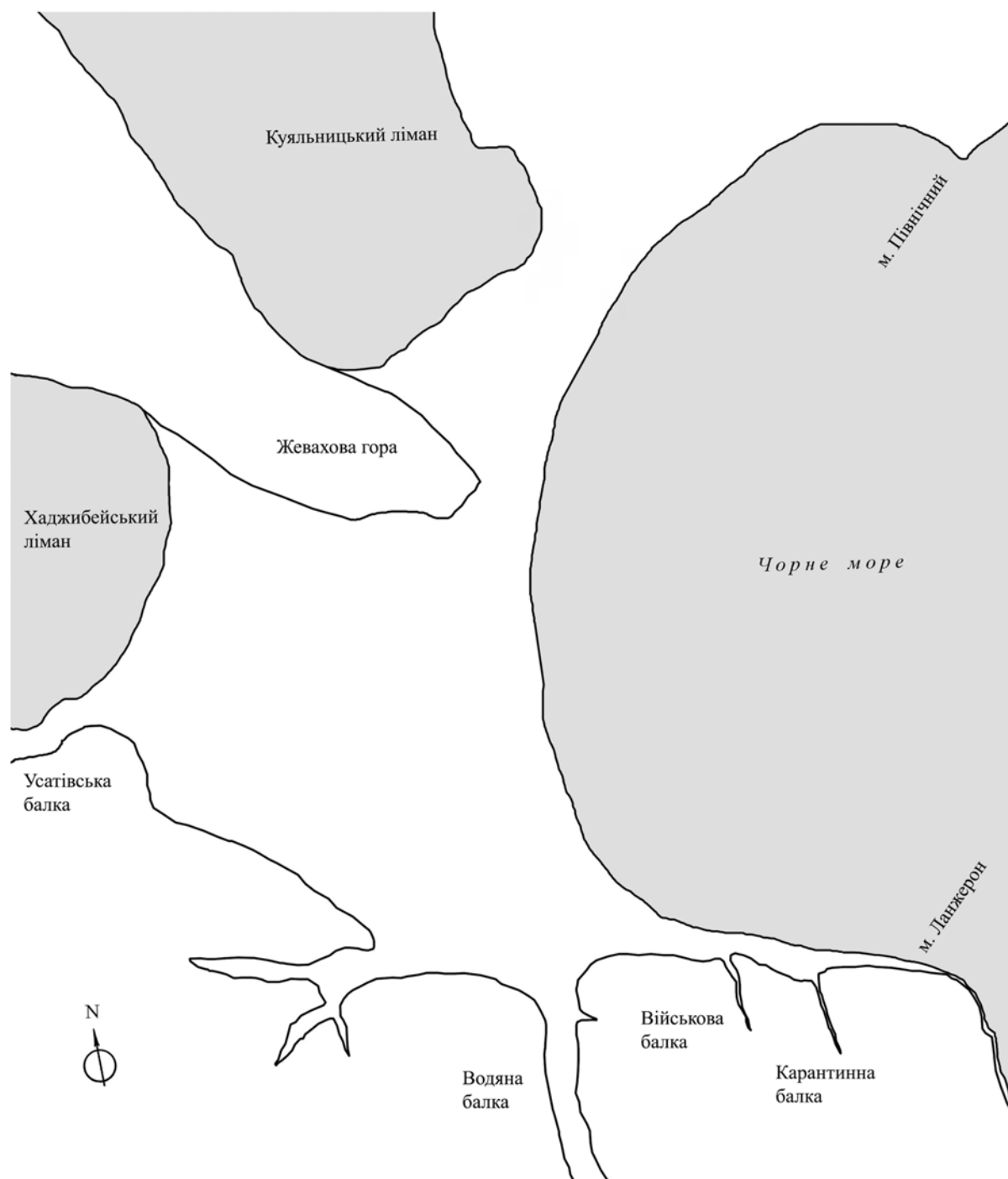

Рис. 1. Загальний план Одеської затоки.

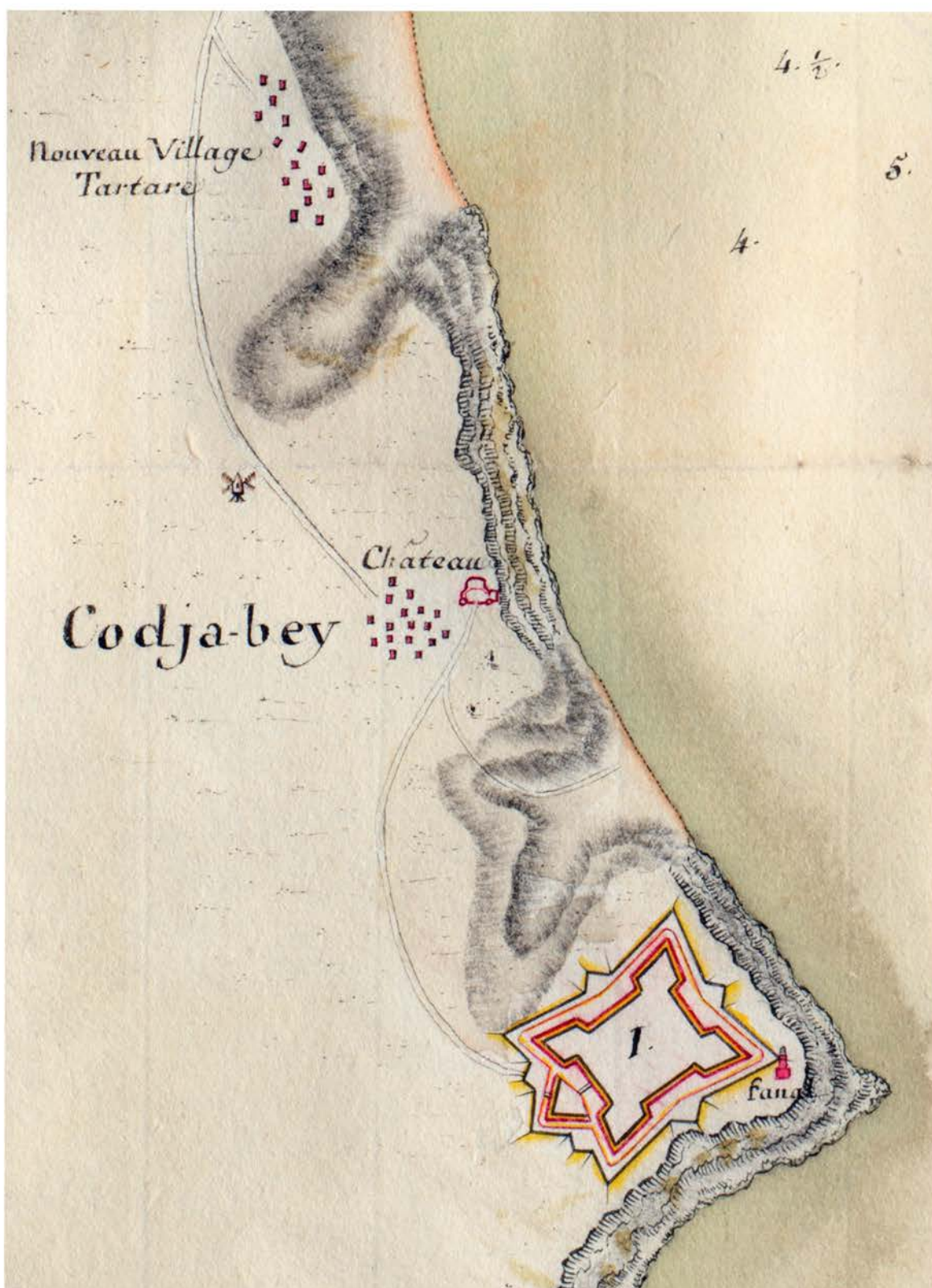

Рис. 3. План рейду Коджа-бея. 1784 р. А-Ж. де Лафитт-Клаве.
Фрагмент [420, с. 152-153; 71].

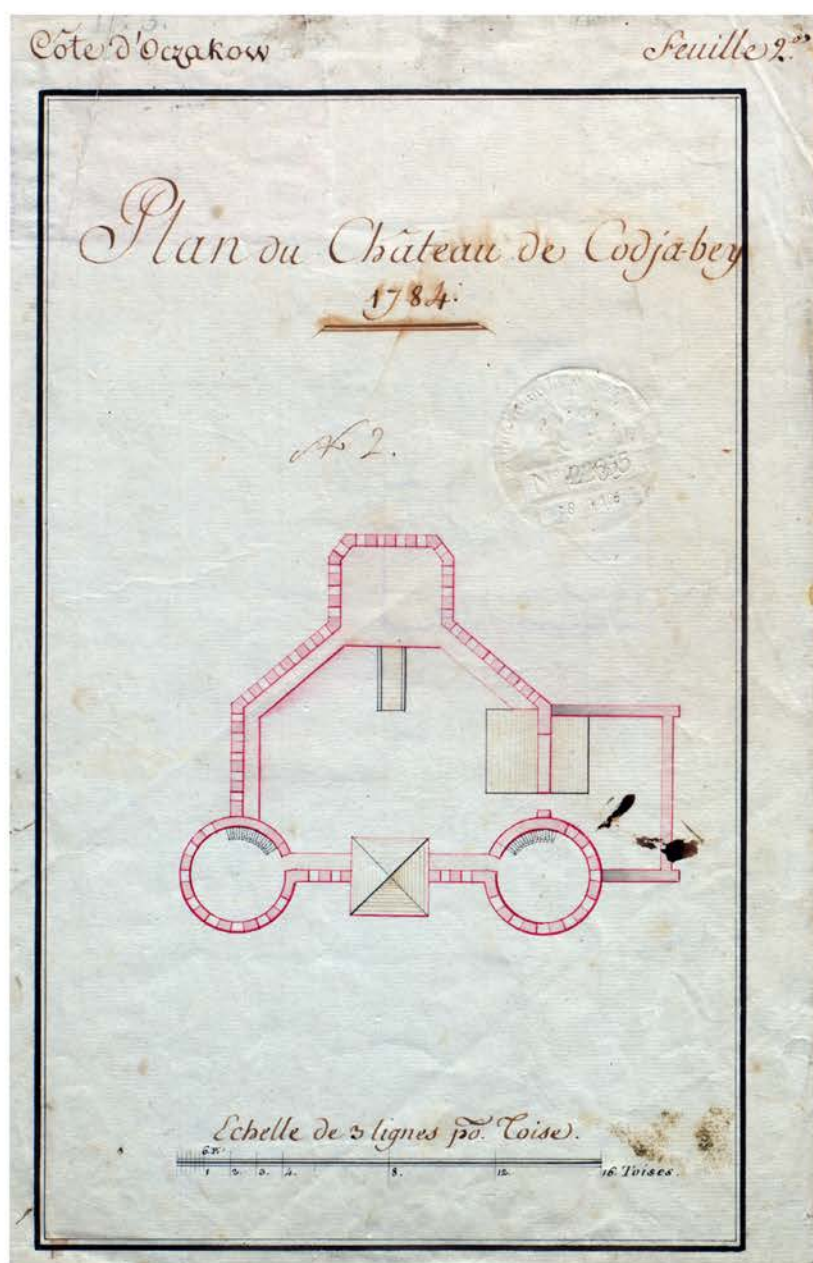

Рис. 4. План фортеці Коджа-бей. 1784 р. А-Ж. де Лафітт-Клаве [73].

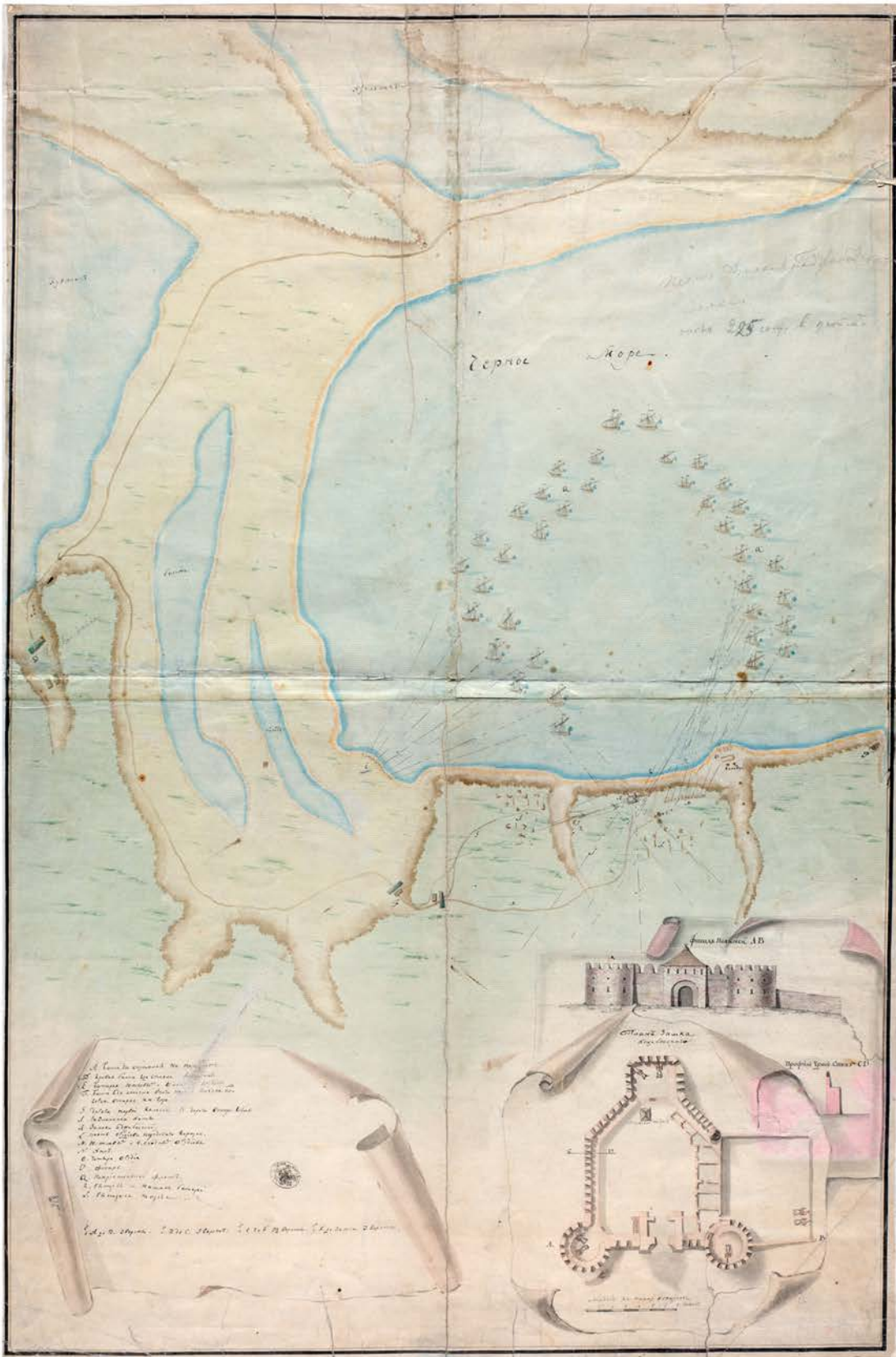

Рис. 5. План атаки Гаджибейського замка. 1789 р. [56]. Експлікація: «А – балка, де спускалися на Пересип; D – Крива балка, де стояли табором; E – батарея з 10 польових [...] гармат; F – балка, де стояла в ніч одна колона під горою, друга на горі; g – шлях першої колони. H – шлях другої колони; J – розламані хати; K – замок Аджибейський; L – шість гармат [...] корпусу; M – 10 польових та 4 облогових гармати; N – хан; O – чотири гармати; P – ліхтар; Q – ворожий флот; R – постріли з наших батарей; і – постріли ворожі».

Рис. 6. План агаки Гаджибейского замка. 1789 г. Фрагмент [61].

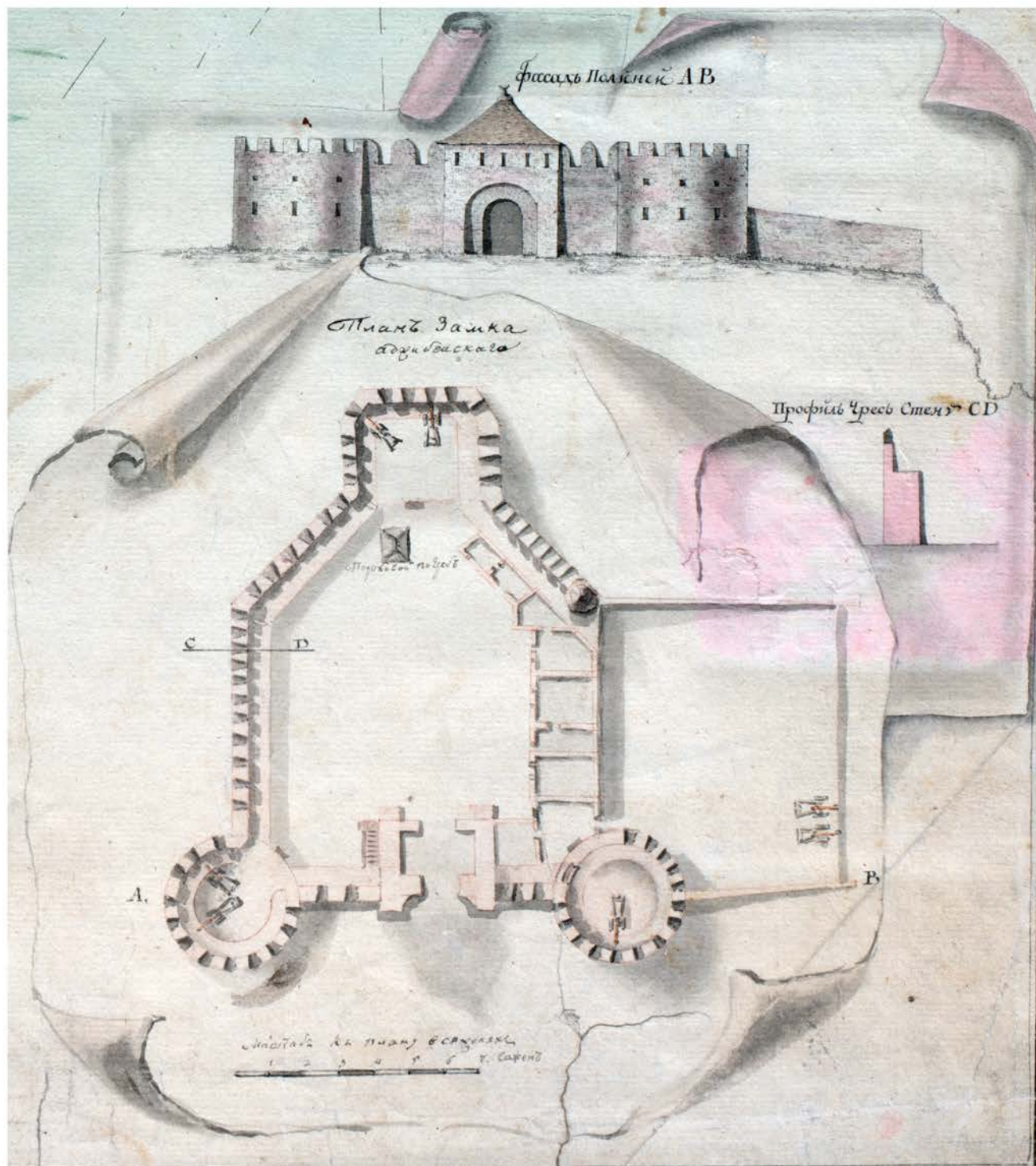

Рис. 7. План атаки Гаджибейського замка. 1789 р. Фасад и креслення замка. Фрагмент [61].

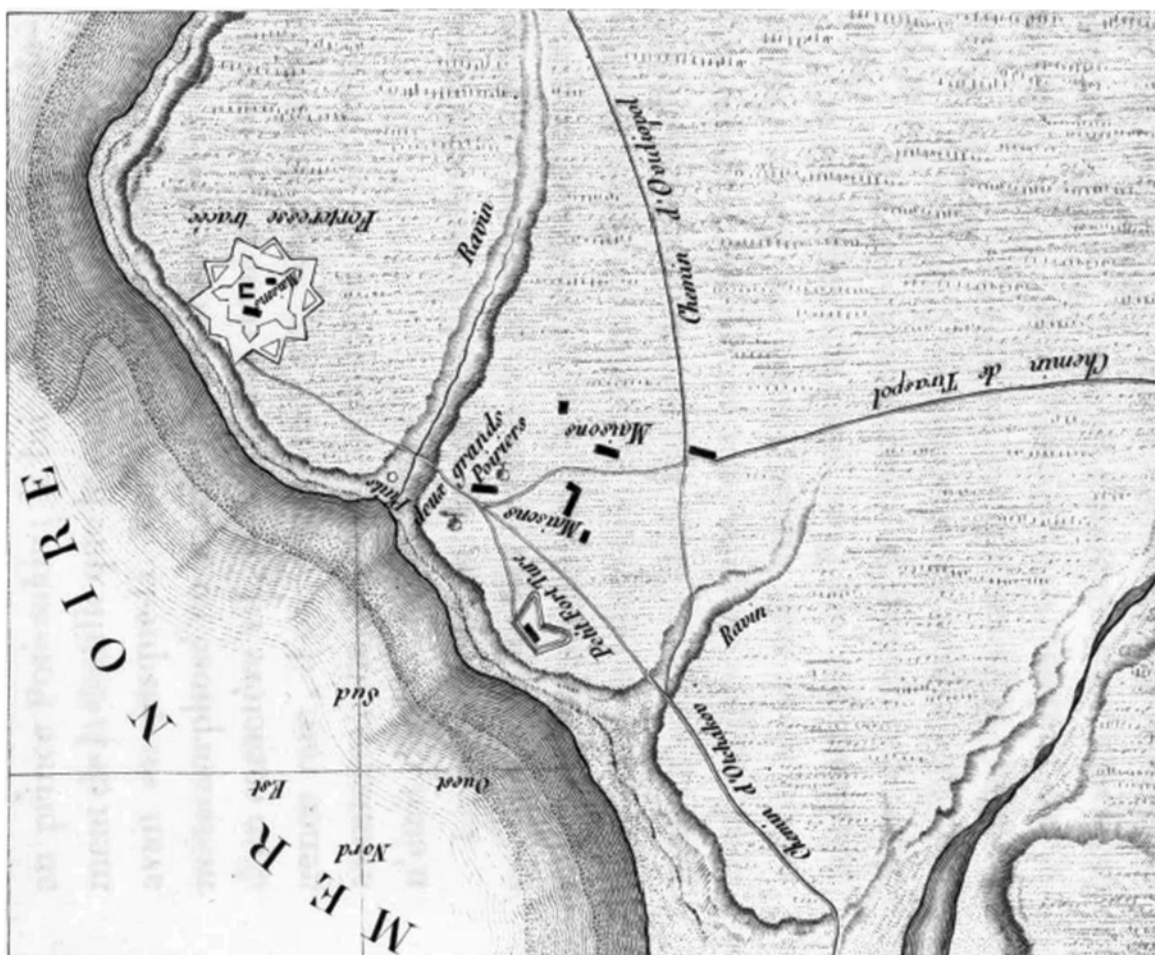

Рис. 8. «План Одеси у 1794 р.» [114, р. 9].

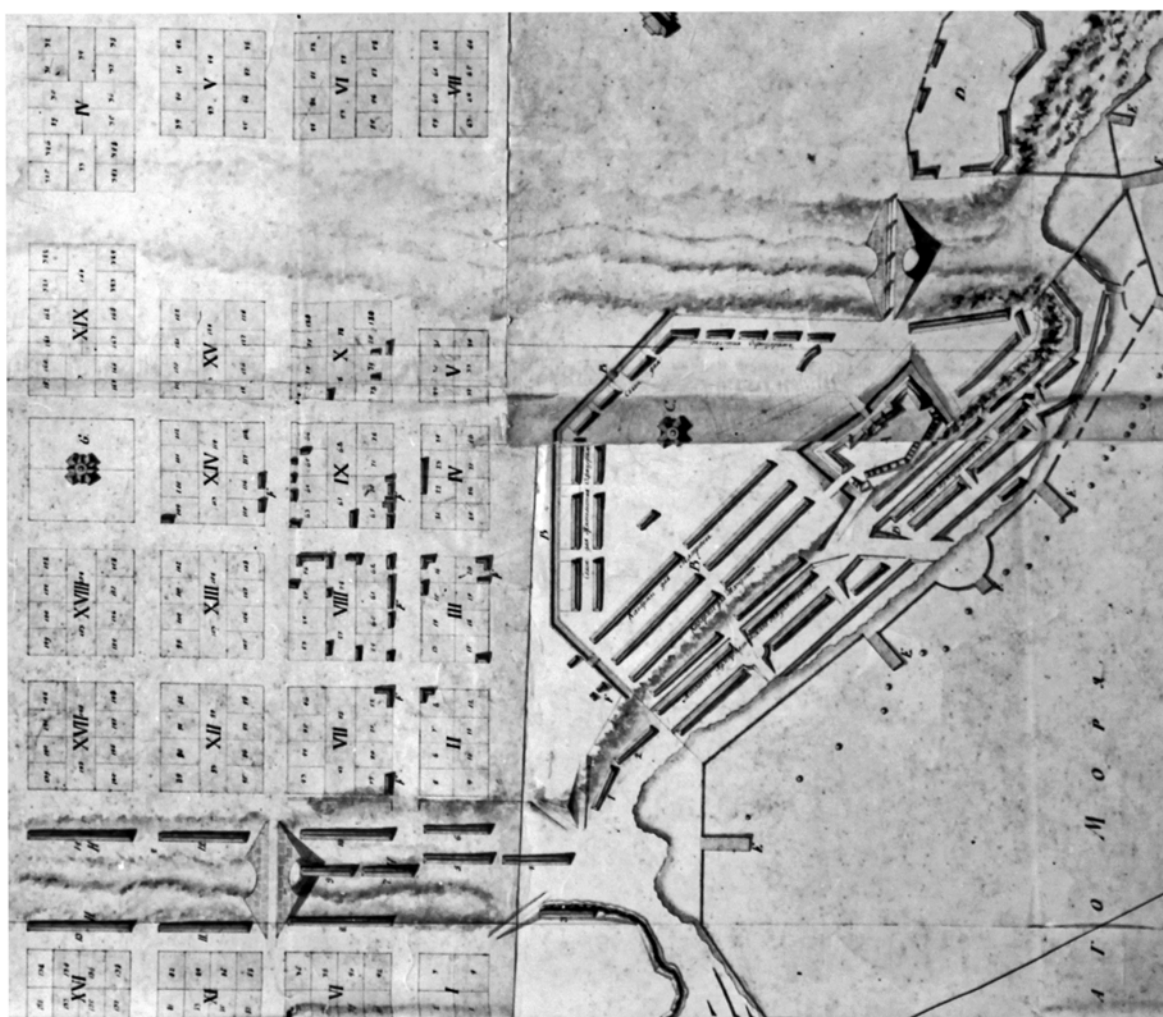

Рис. 9. План міста Хаджибей. Ф. де Волан. Серпень 1794 р. Фрагмент. Район сучасного Приморського бульвару.

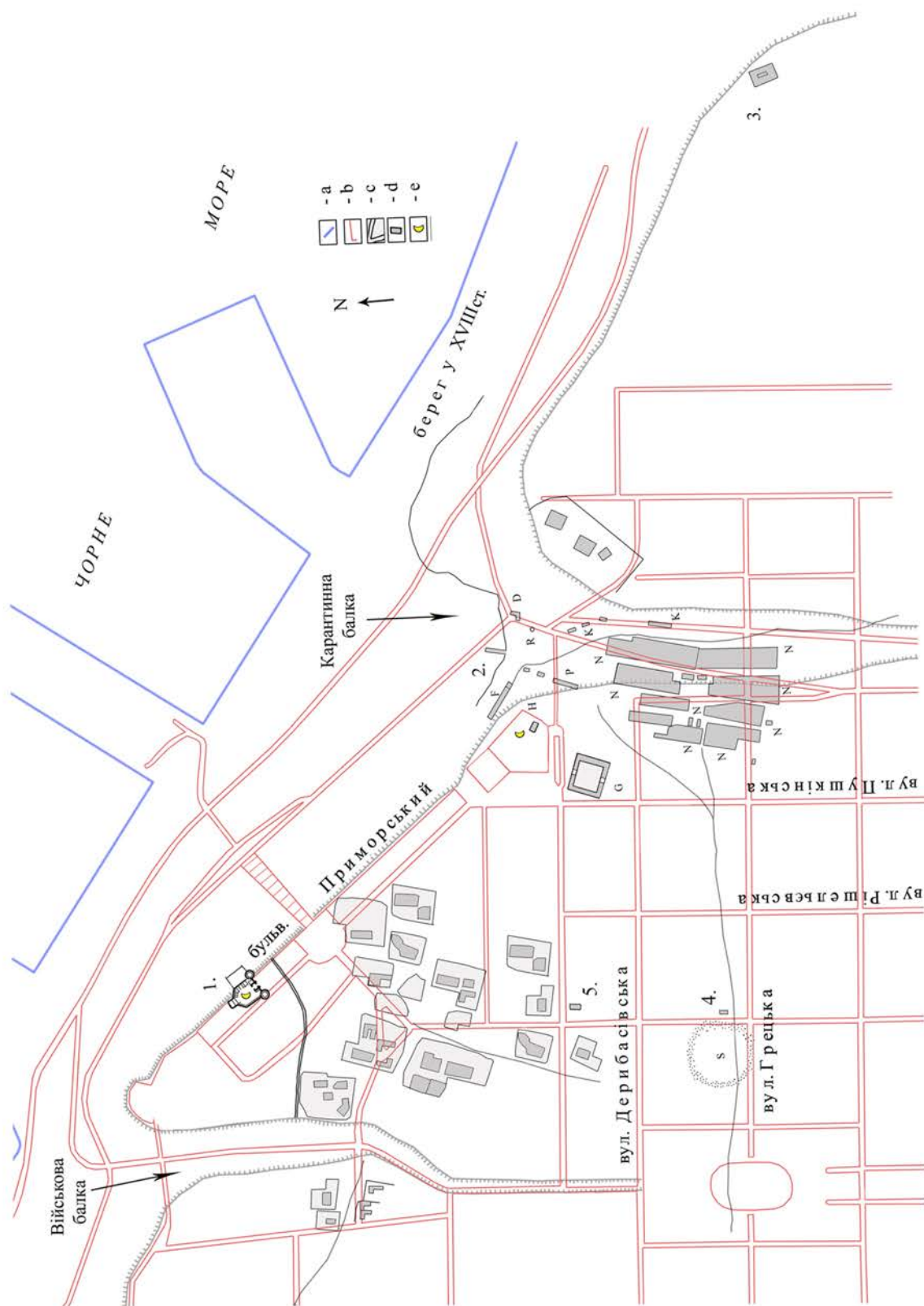

Рис. 10. Історична топографія Хаджибея у 1766-1789 рр. на сучасному плані Одеси. Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; в – стародавні квартали; д – споруди Хаджибея; е – мечеті; 1 – замок; 2 – пристань; 3 – маяк; 4 – кав'ярня Асперідіса; 5 – будинок паші. Внутрішні літерні позначки – за планом І. Ісленьова.

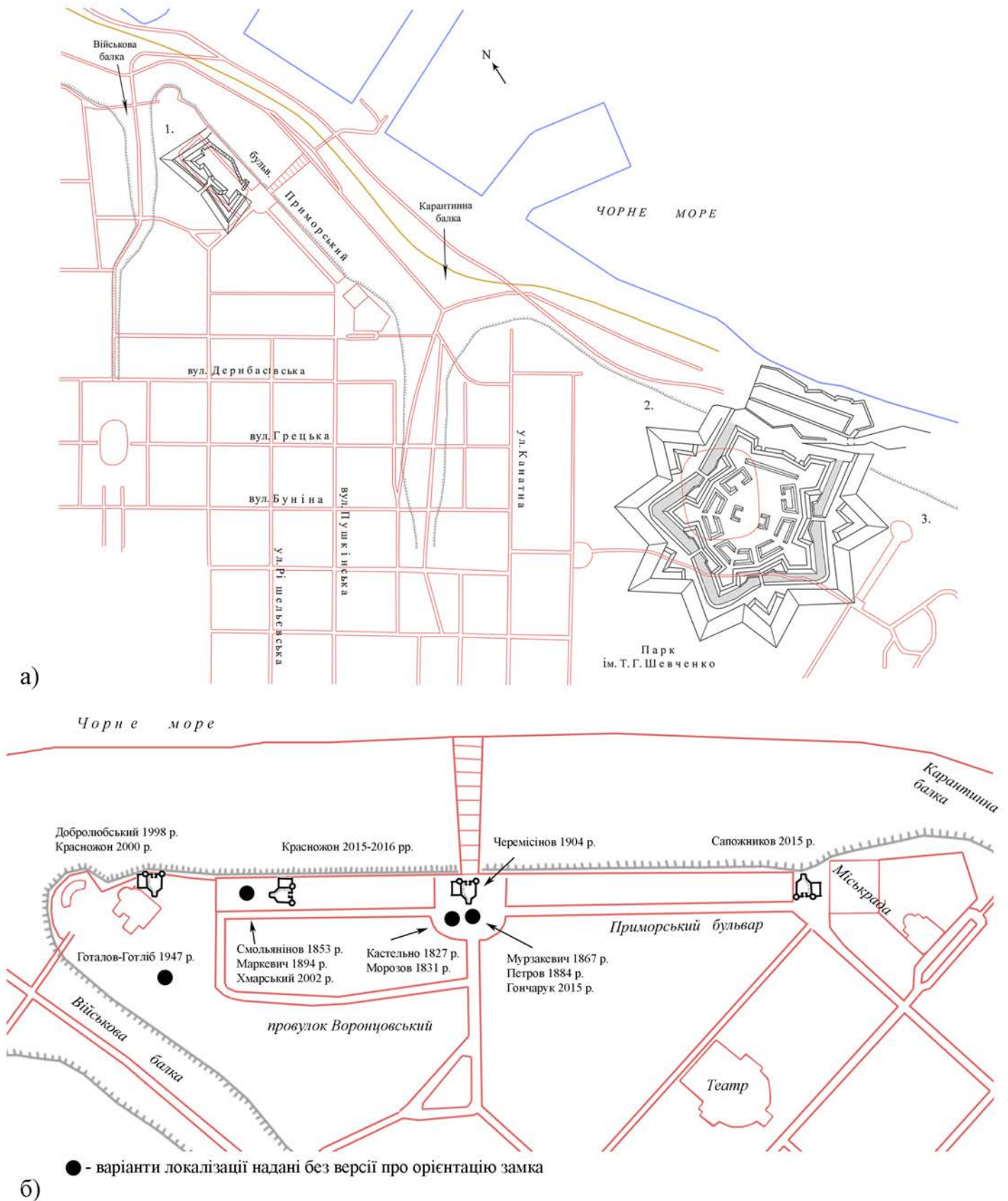

Рис. 11. Історична топографія Хаджибея межі XVIII-XIX ст. на сучасному плані Одеси.
 а) Військова забудова у 1793-1800 рр. [344, с. 278]. Умовні позначки: Мала (1) та Велика (2) російські фортеці; 3 – місце пам'ятника Невідомому матросу. б) Варіанти локалізації замка Хаджибей у працях дослідників XIX-XXI ст.

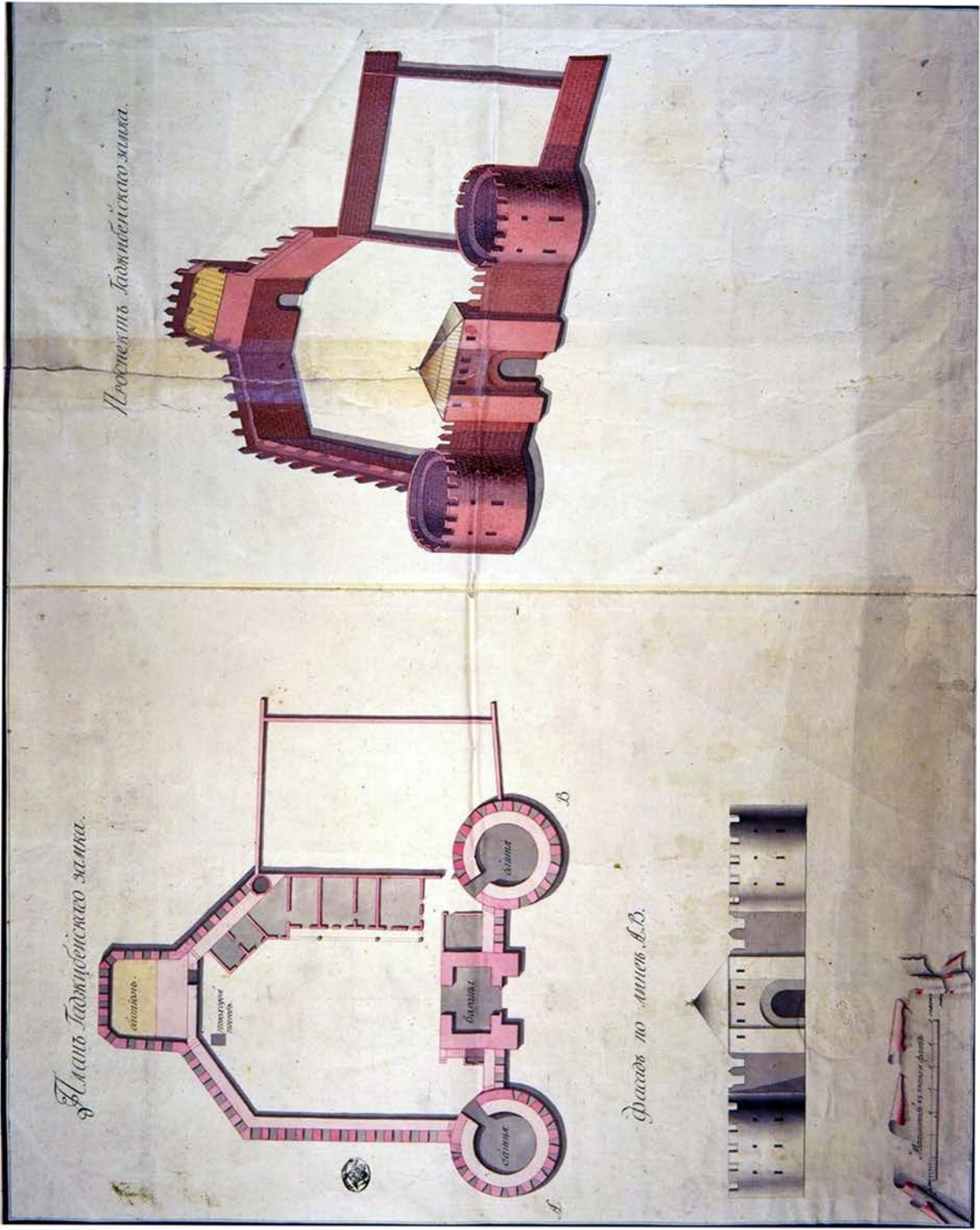

Рис. 12. План, фасад і проспект Хаджибейського замку. 1789 р. [63].

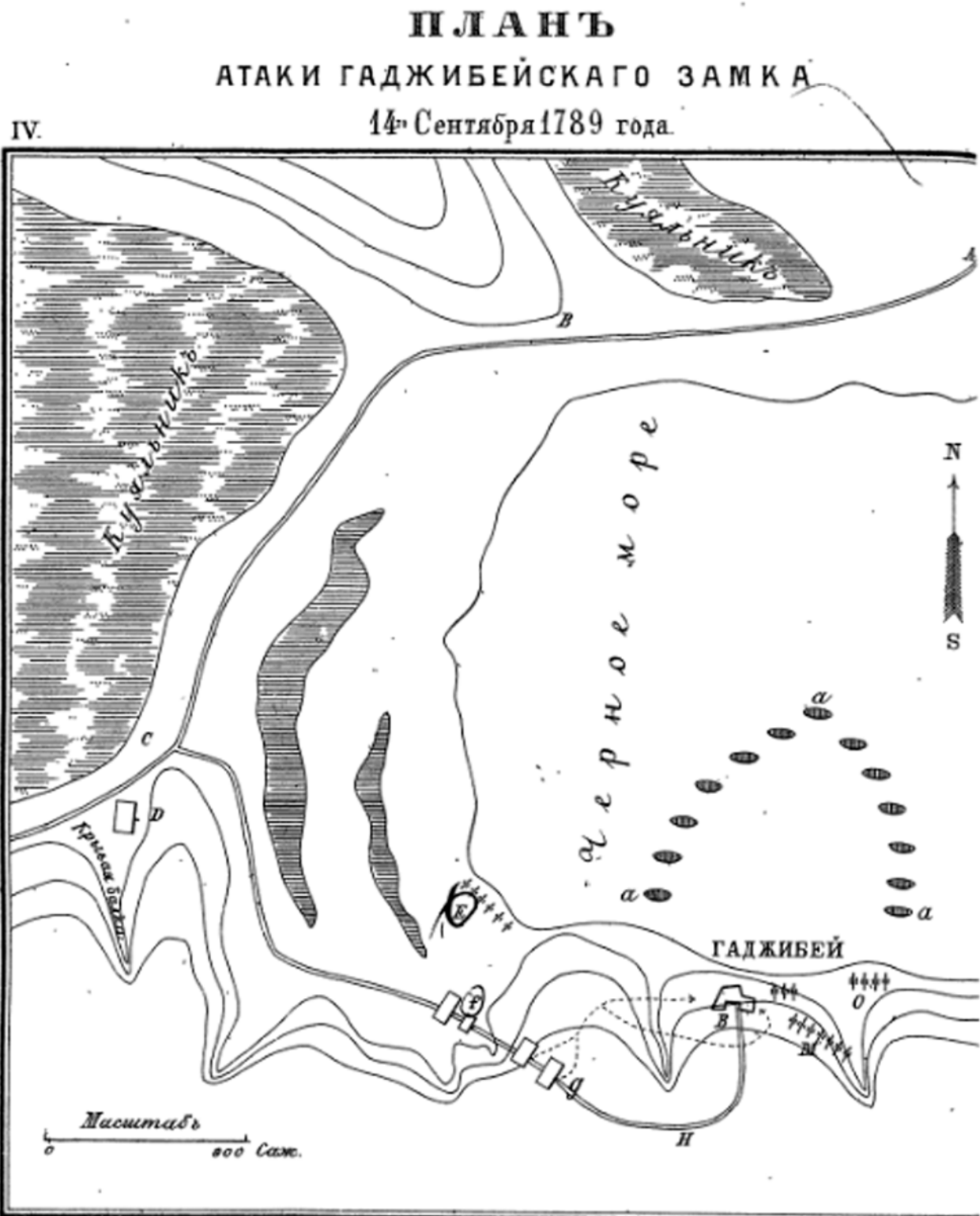

Рис. 13. Схема атаки Хаджибейського замку із монографії А. Н. Петрова [389, с. 77-79].

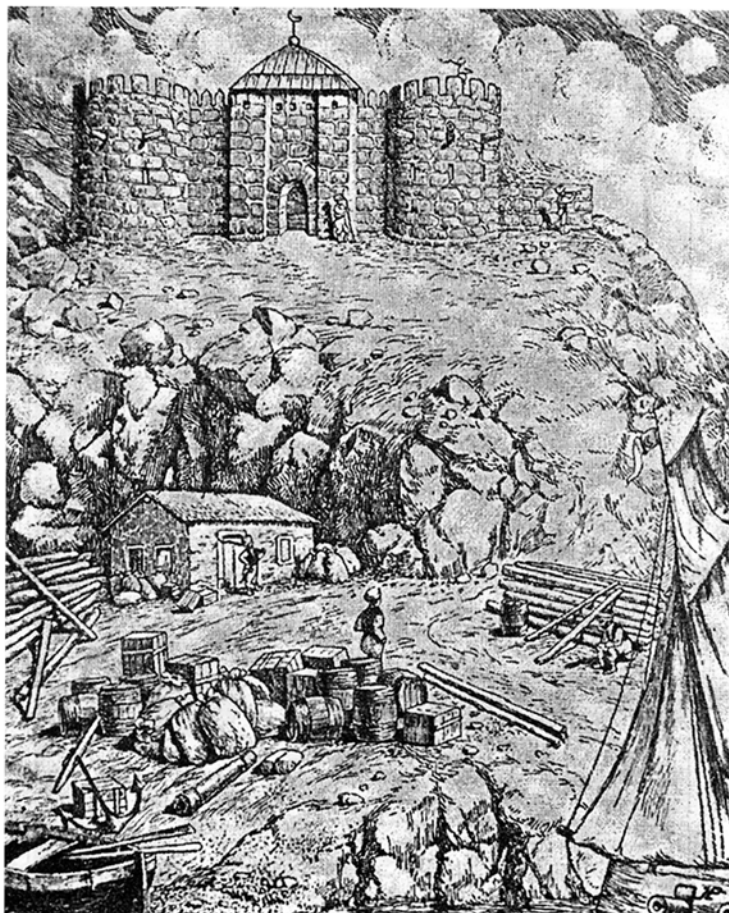

Рис. 14. Хаджибейський замок у XVIII ст. 1905-1911 рр.
С. Гольдман. [164, с. 37].

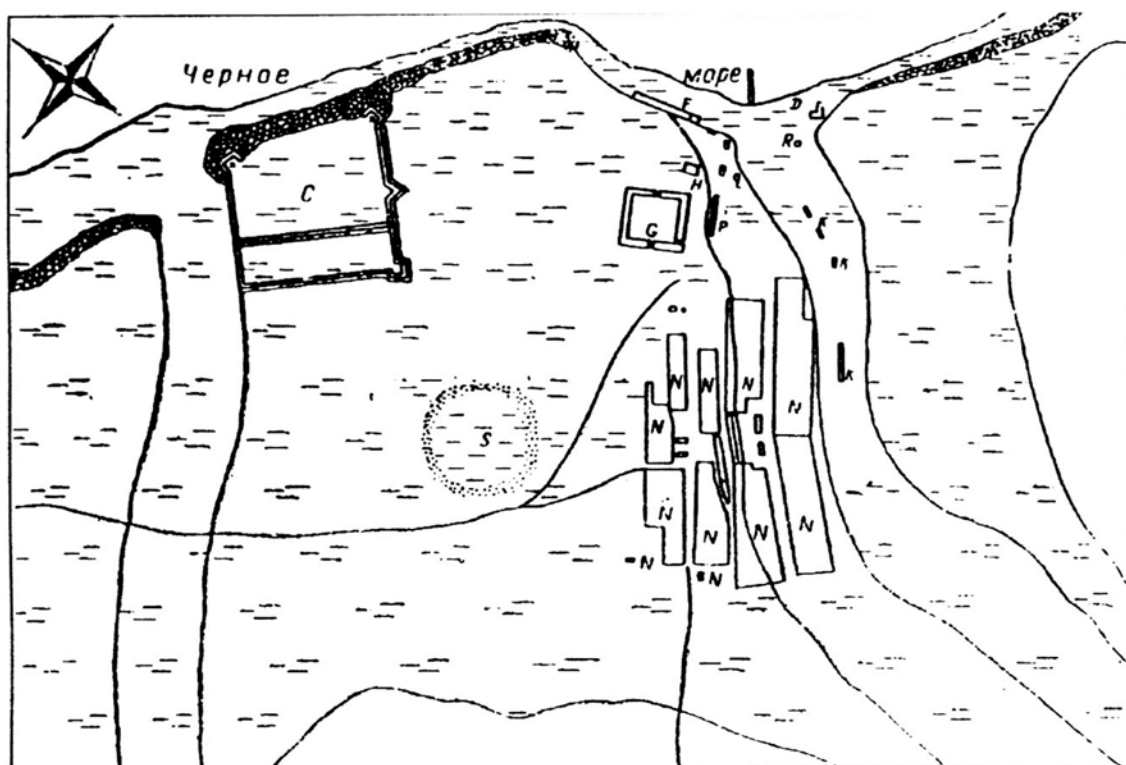

Рис. 15. План (II-й) Хаджибею I. Ісленьєва в копії С. Я. Борового [193, с. 132].

Рис. 16. Карта Річчі Заноні 1772 р. Фрагмент [448, с. 36-38].

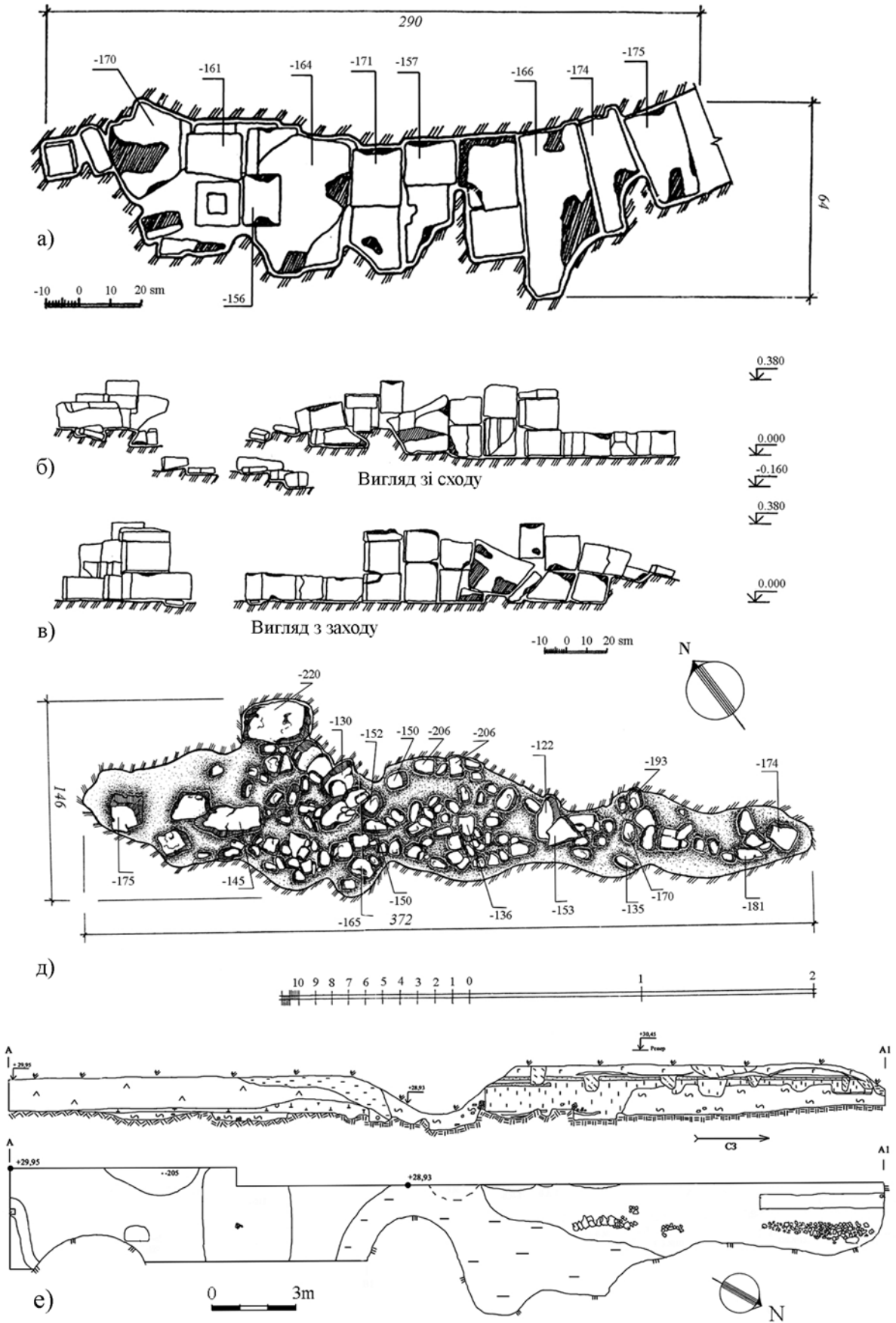

Рис. 17. План археологічного розкопу на Приморському бульварі (е). Мурування XVIII ст. (а, д) [255, с. 107, 151].

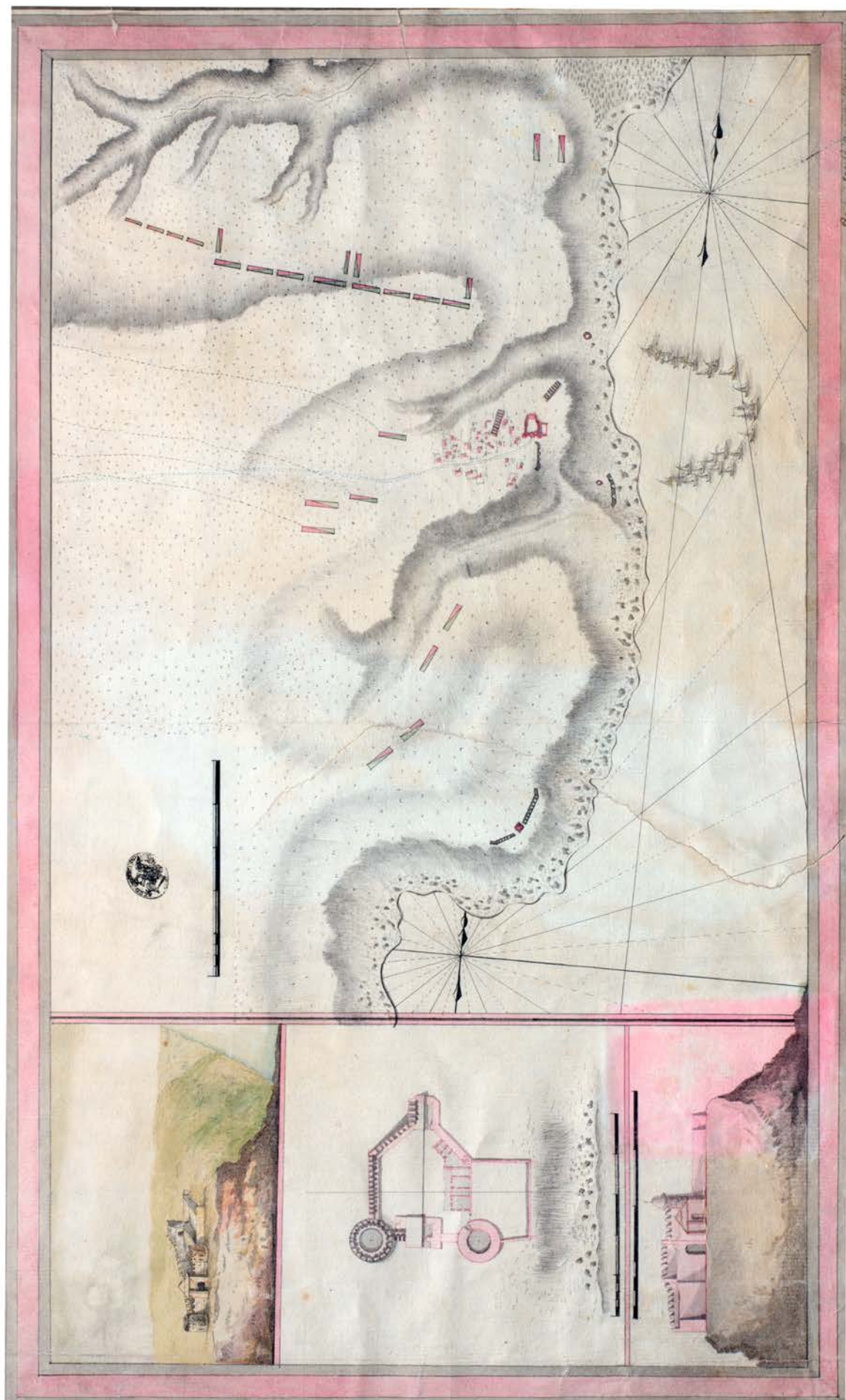

Рис. 18. «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджибєя, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича» [76].

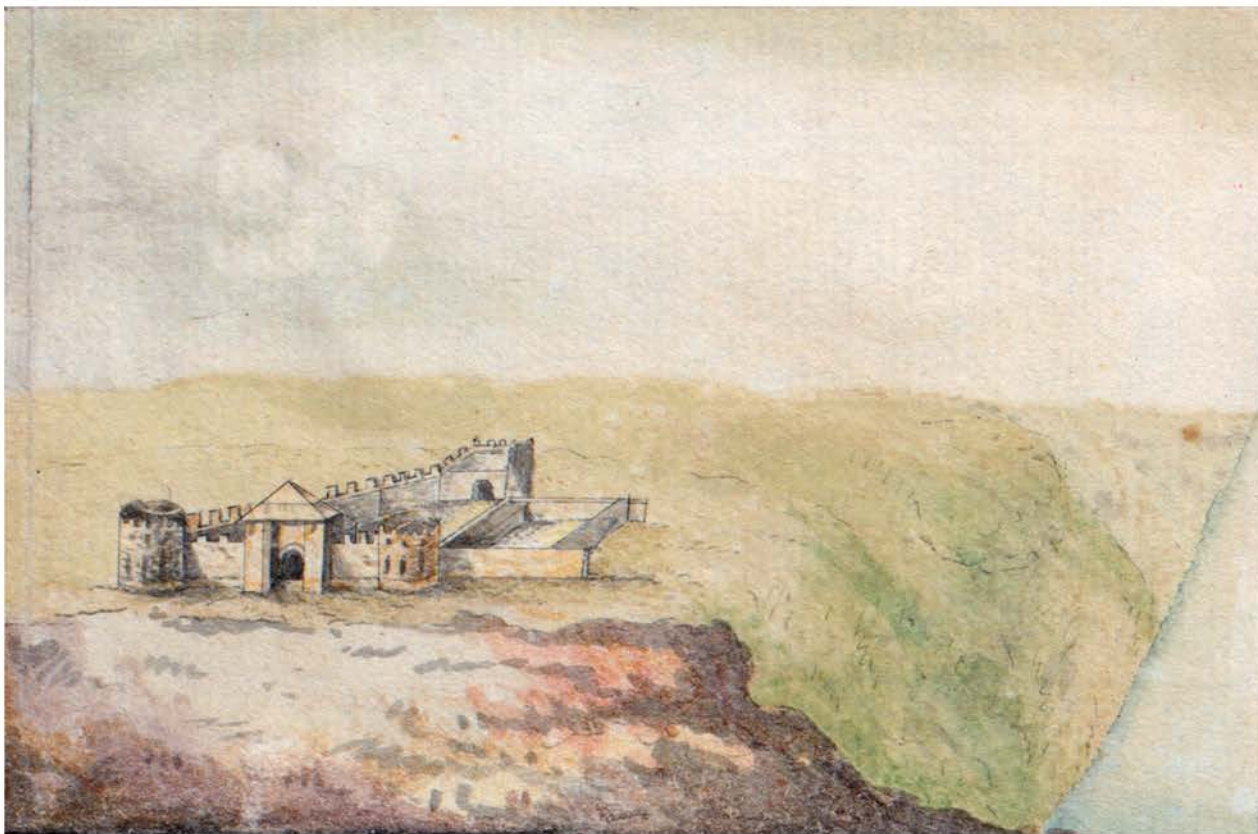

Рис. 19. Хаджибей. Вид з південного сходу. Фрагмент «Ситуаційного плану, профілю і вигляду Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича». 1789 р. [76].

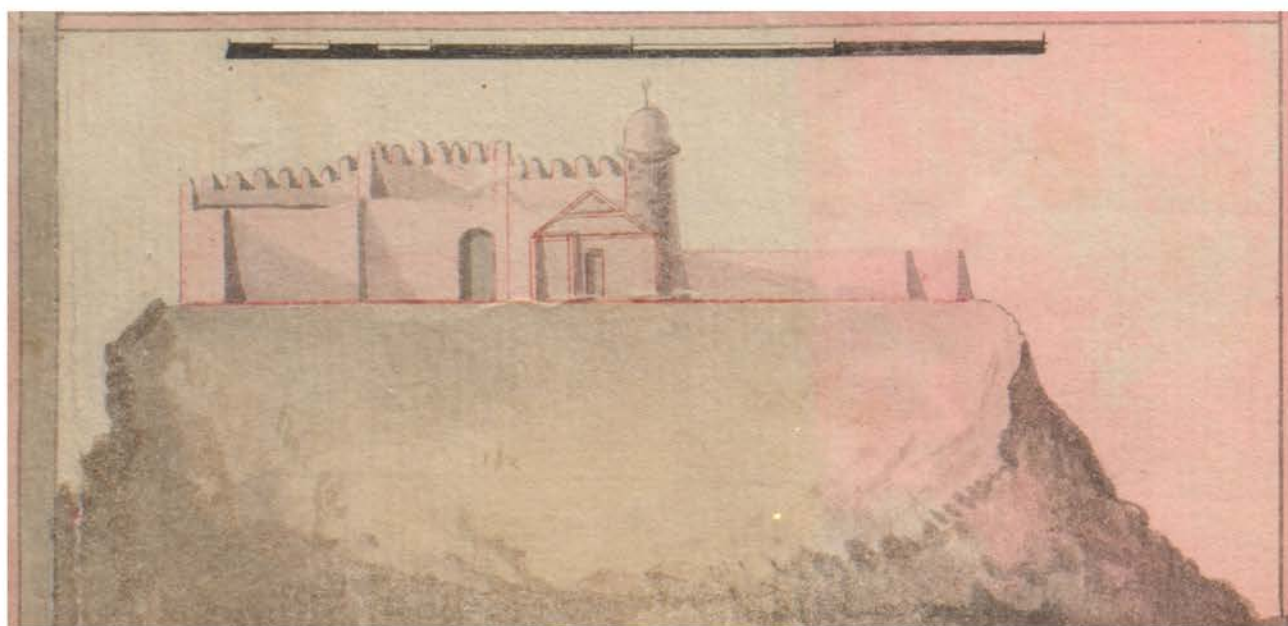

Рис. 20. «Ситуаційний план, профілю і вигляду Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича». 1789 р. Поперечний розріз замку [76].

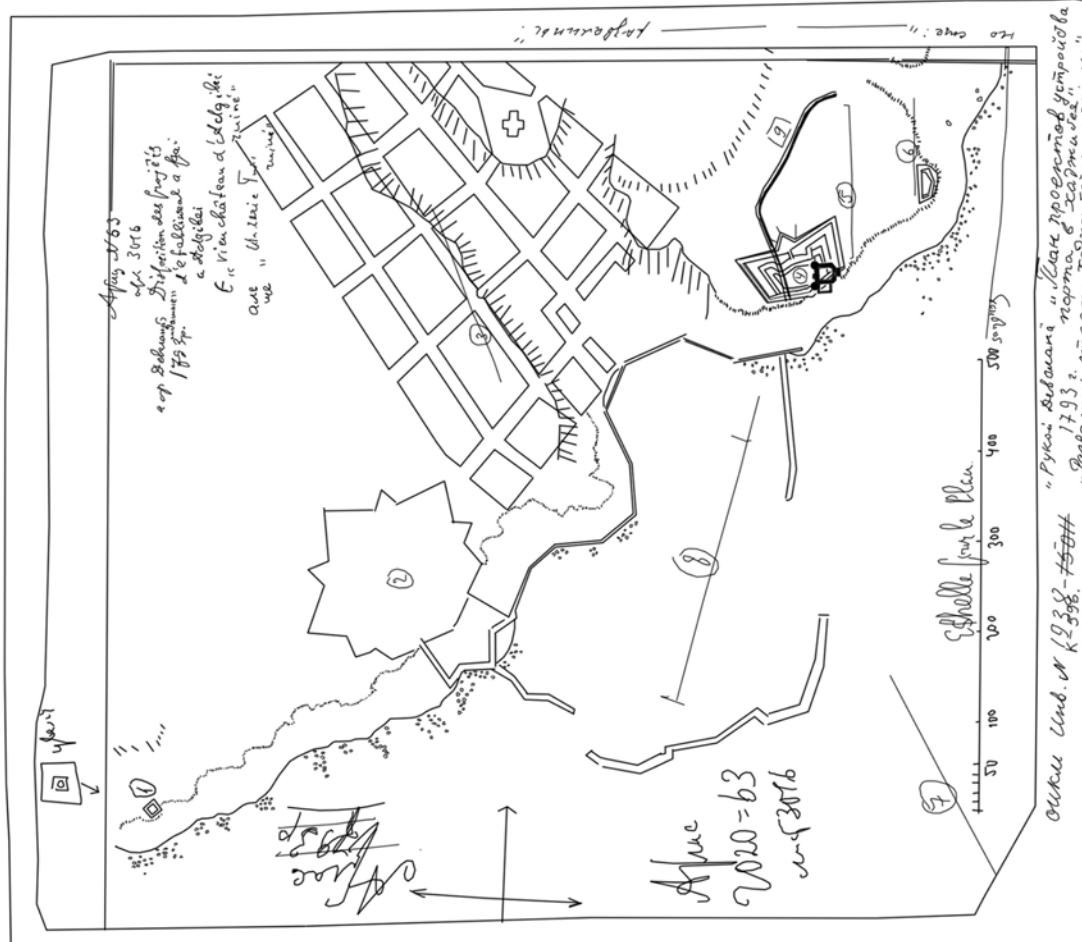

Рис. 21. План-схема забудови Хаджибея. Ф. де Волан. 1793 р. [320, рис. 5].

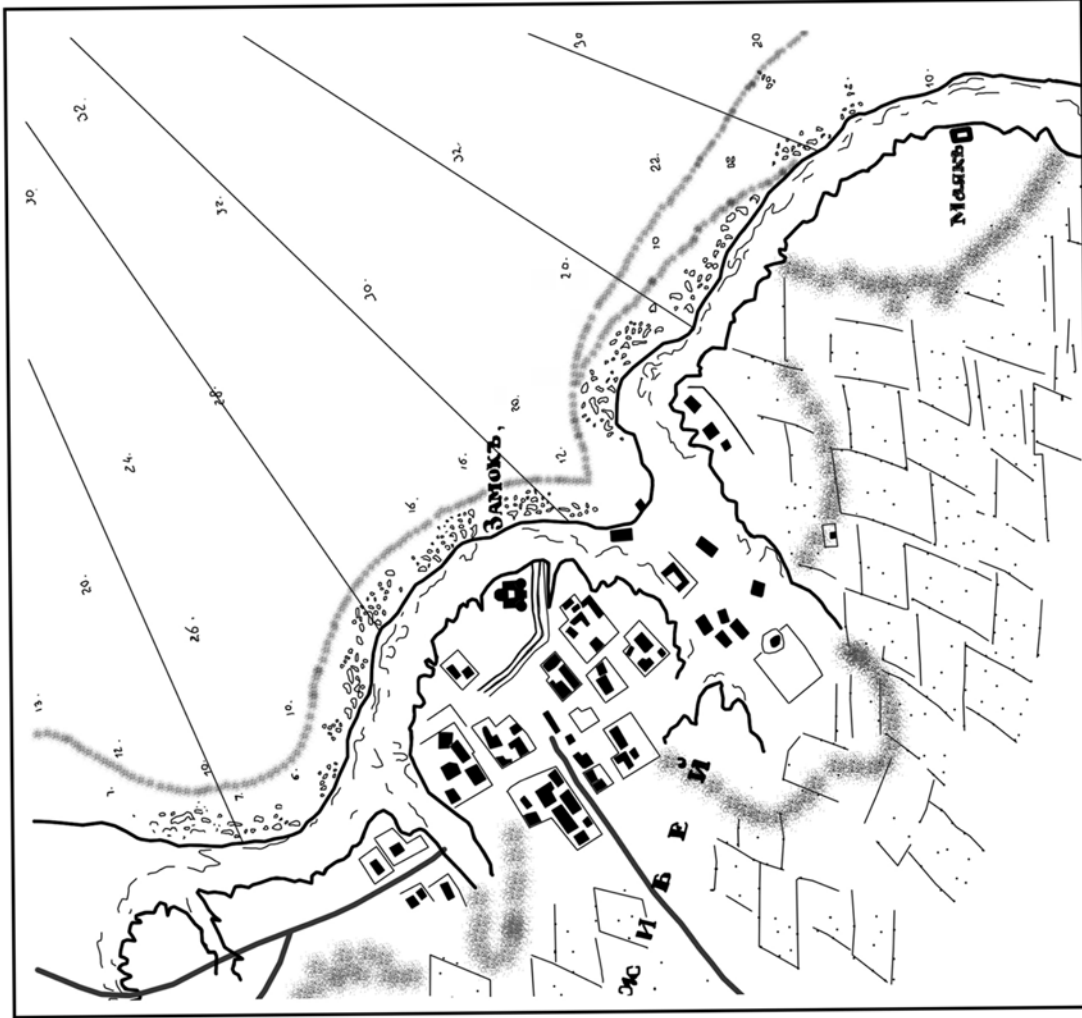

Рис. 22. План Хаджибейської затоки. 1791 р. [21, с. 82; 320, рис. 4].

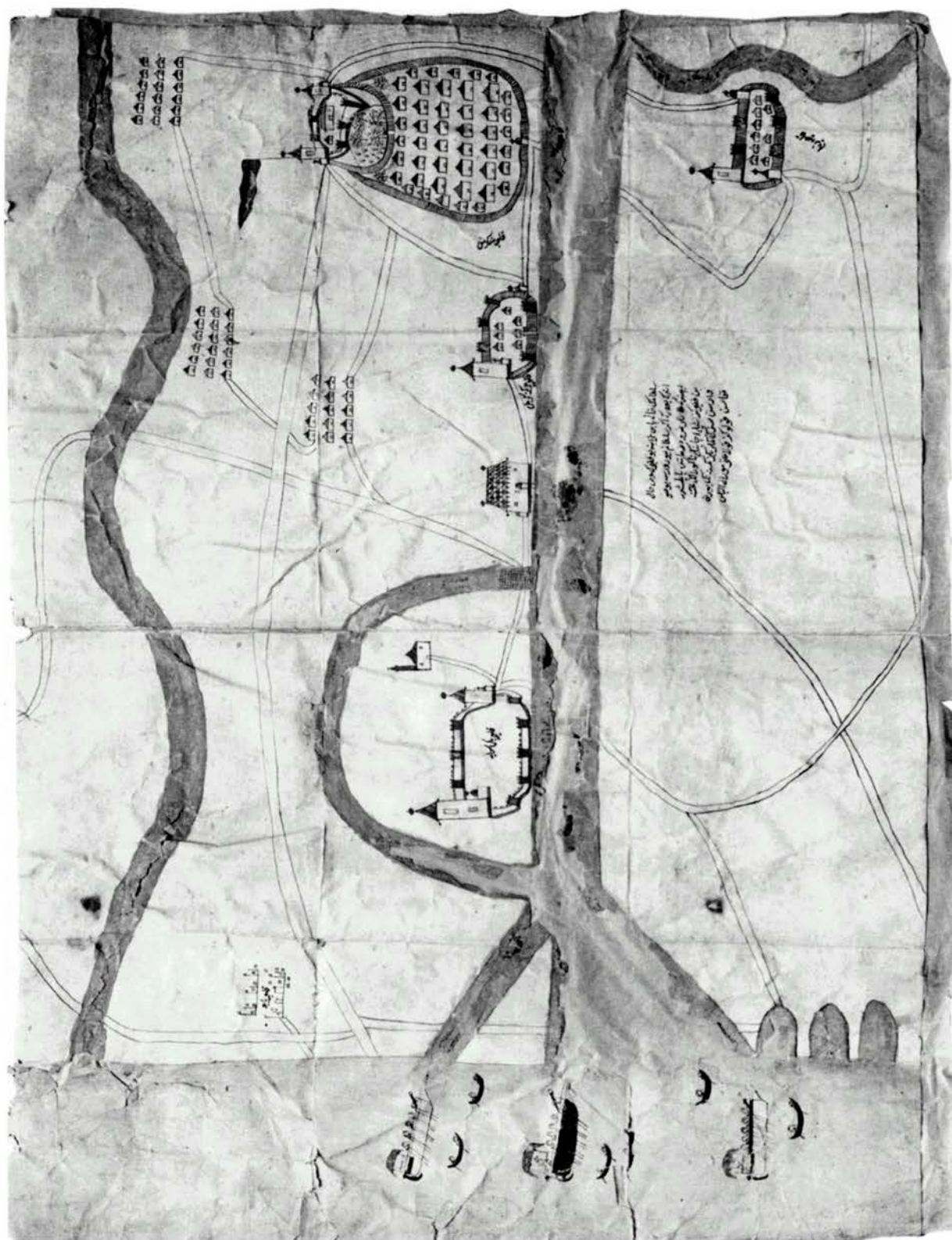

Рис. 23. Карта морейця Ільса. XVI ст. [149, с. 80-84].

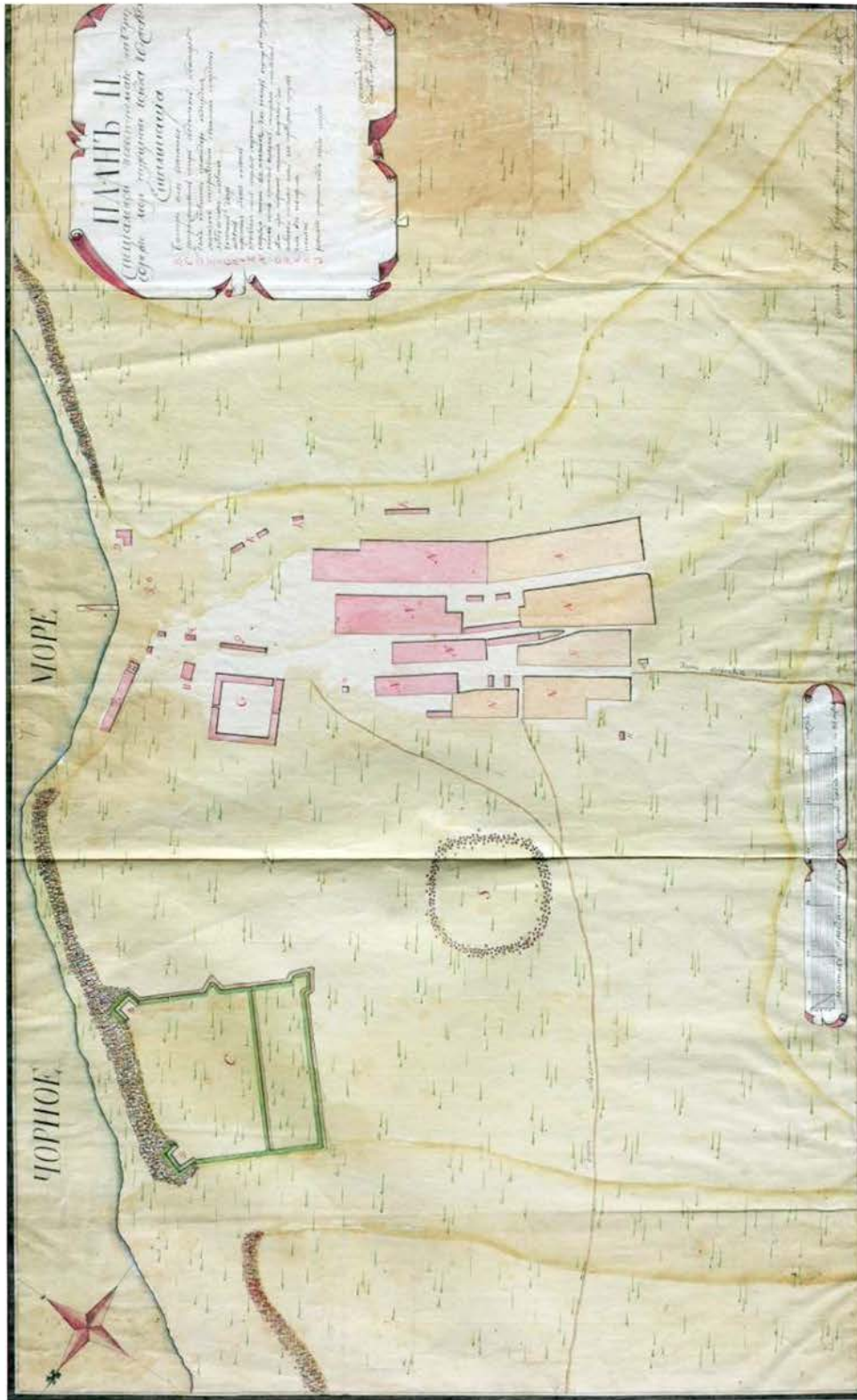

Рис. 24. Хаджибей. План міста. І. І. Ісленьєв. Травень 1766 р. Фрагмент [438, с. 172-176].
 Експлікація: «В – батареї що знову зроблені; З – рентраншемент старий приєднаний до багарей; D – будинок
 нинішнього командира над містом; Е – магазини за приміткою з військовими снарядами; F – хлібопекарня
 казенна; G – гостинний двір; Н – мечеть; I – пристань корабельна на палях; К – невідомо яка будова з
 припасами; N – будова майже вся казенна для яничар і купців турецьких і малої частини християн волохів,
 що збудована на виїздах; O – місце де збираються старшини в торгові дні; P – особливо казенні лавки для
 приїжджих купців; Q – будинок аги яничар; R – колодязь; S – руїни старовинного замку міста Кочубея».

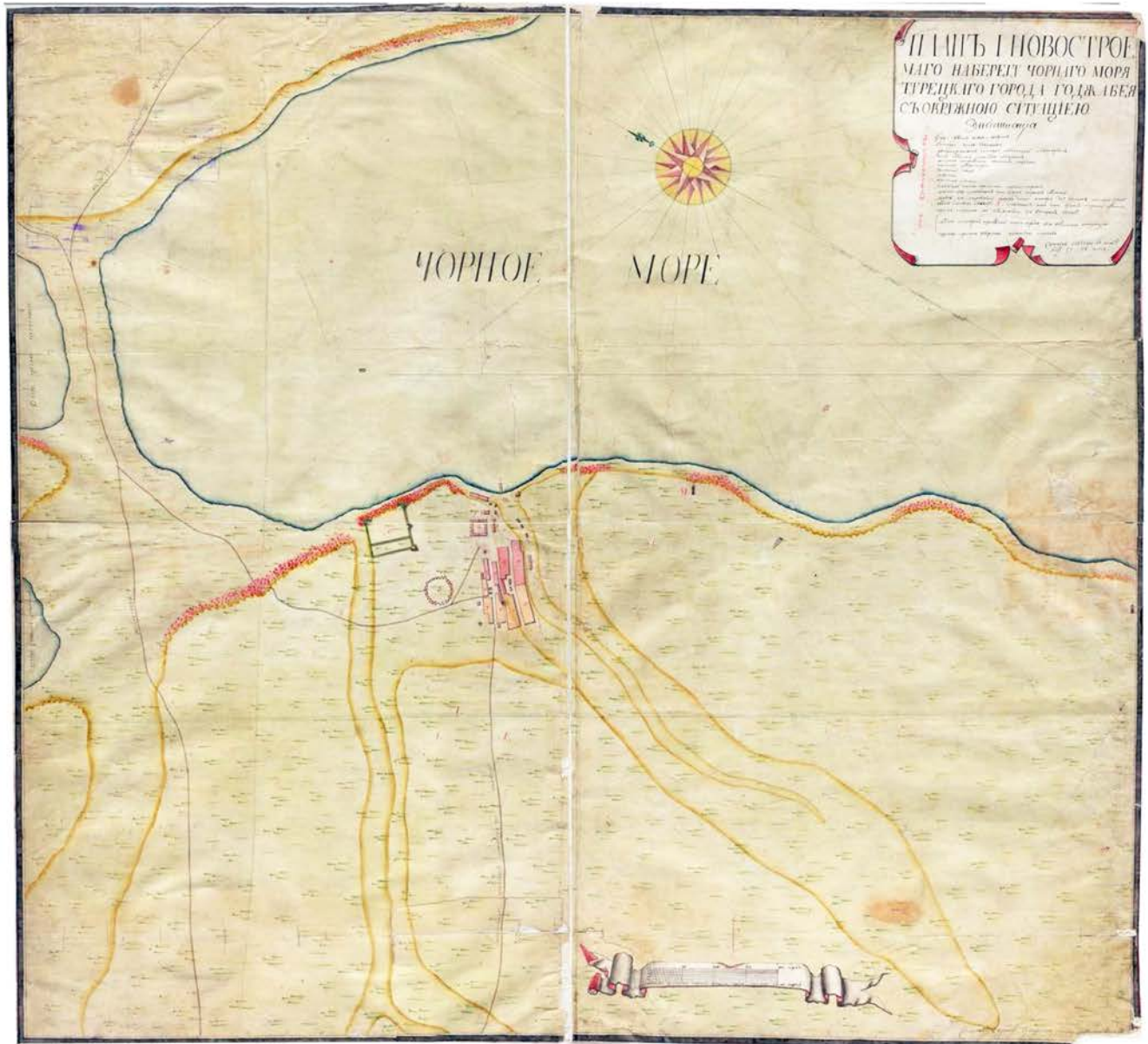

Рис. 25. Хаджибей. План міста та залив. І. І. Ісленьєв. Травень 1766 р. [438, с. 172-176].
 Експлікація: «А – гора вище всіх місць; В – батарея, яка знову зроблена; С – ретраншемент старий, приєднаний до батарей; Д – будинок нинішнього командира над містом; Е – магазини за приміткою з військовими снарядами; F – казенна хлібопекарня; G – гостинний двір ; Н – мечеть; і – пристань корабельна; К – невідомо з якими припасами казенна будова; L – місце, де кажуть, що будуть будувати фортецю; М – маяк для запалювання у час нічний латерн для кораблів, що йдуть по морю і поблизу якого на горі, про що кажуть інші, будуть будувати фортецю. Інші будівлі відображені на другому плані. а, b, с , d, e – місця біля міста з яких помічав всю зовнішню ситуацію. Красною краскою по берегам відзначені каміння. Складений 1766 року в місяць травень 25-26 числа».

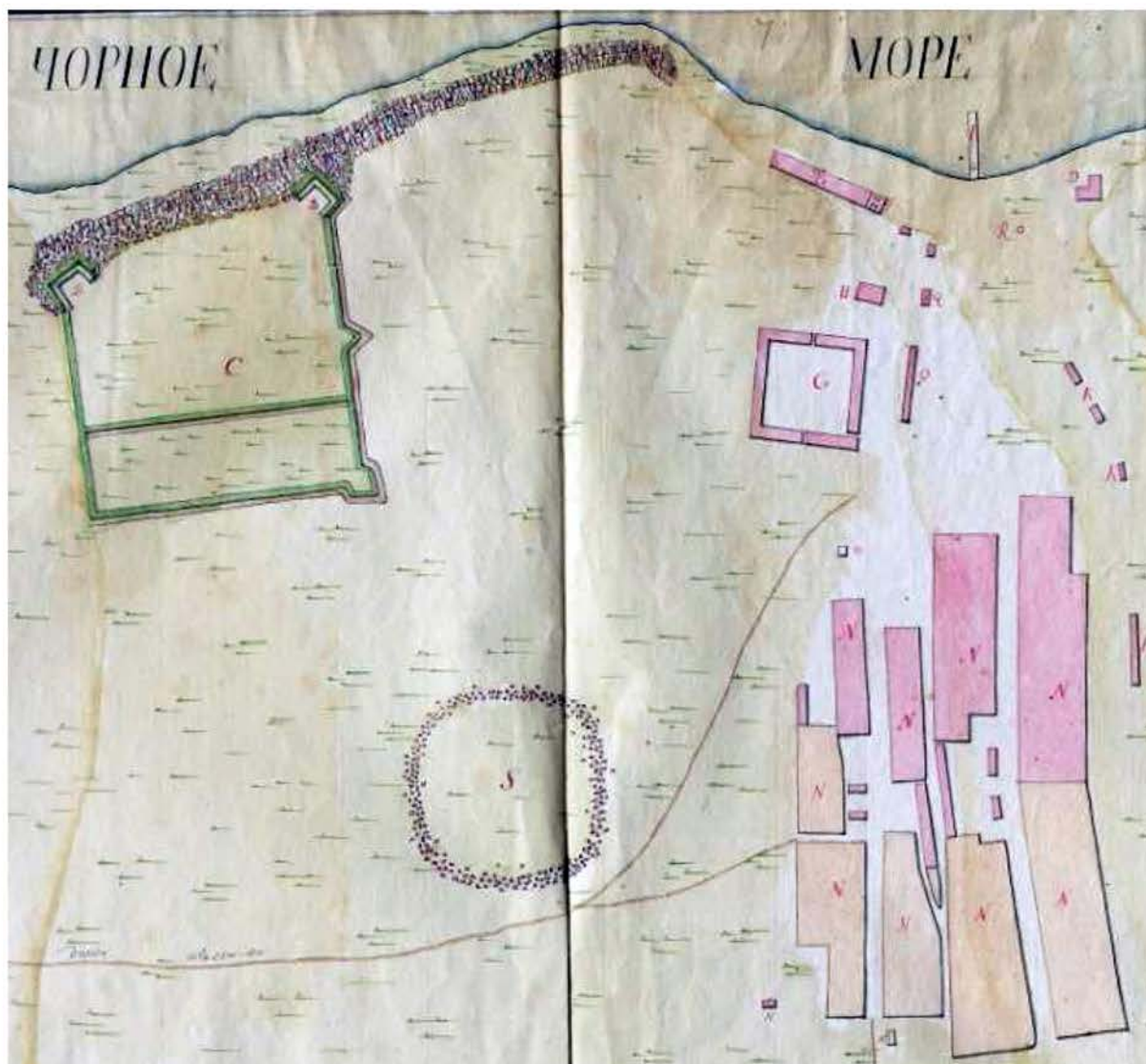

Рис. 26. Хаджибей. План міста. І. І. Ісленьєв. Травень 1766 р.
Фрагмент. [438, с. 172-176].

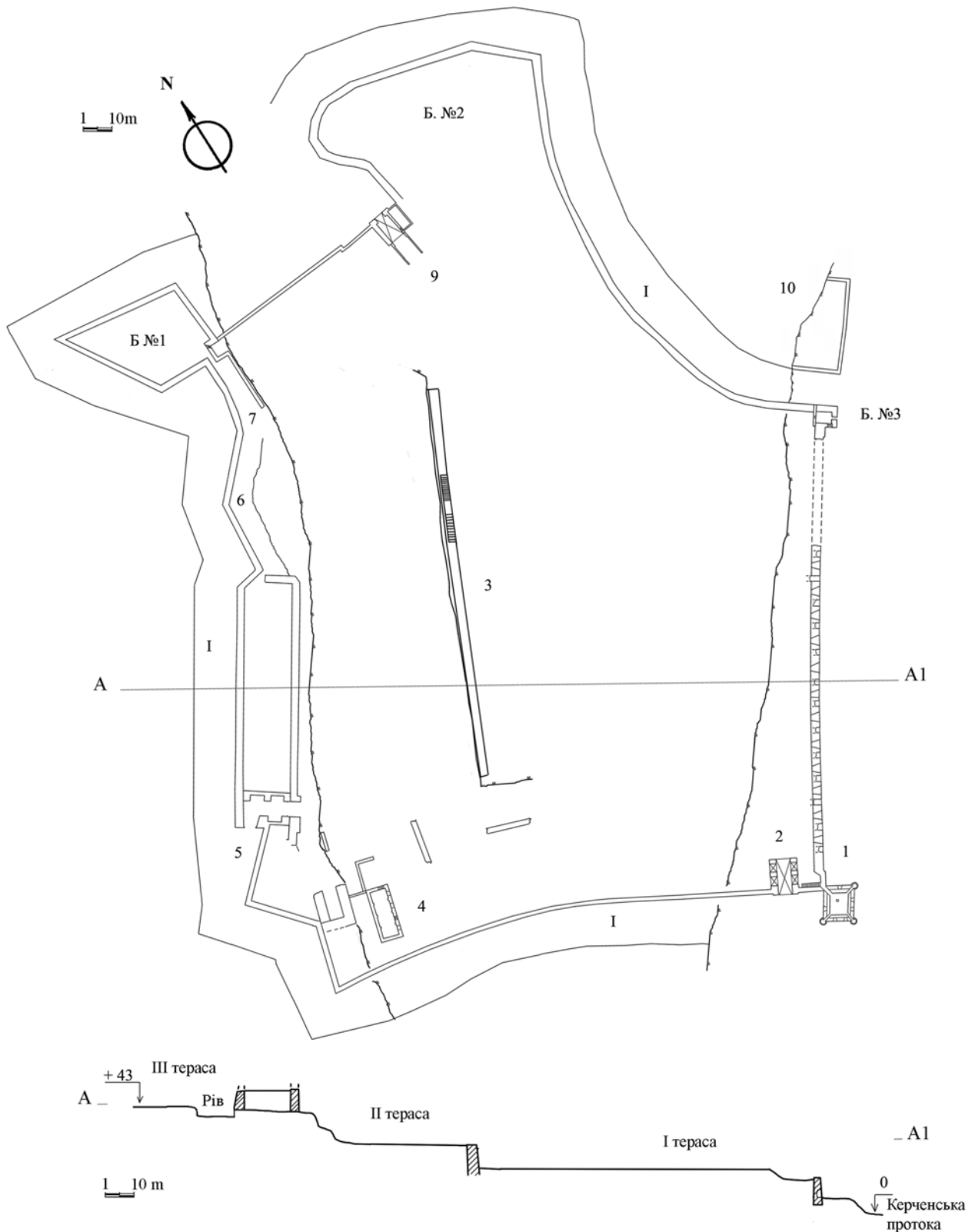

Рис. 27. Фортеця Єні-Кале. Обмірний план. Умовні позначки:
 1 – цистерна; 2 – ворота № 1; 3 – кріпильна стіна 1835 р.; 4 – «Будинок коменданта»;
 5 – ворота № 2; 6 – валганг; 7 – пандуси; 8 – потерна; 9 – ворота № 3;
 10 – спорудження біля східного гирла. I – рів. Б. № 2 – нумерація бастионів.

Рис. 28. Фортеця Єні-Кале. Цистерна і камери берегових артилерійських позицій (фото автора).

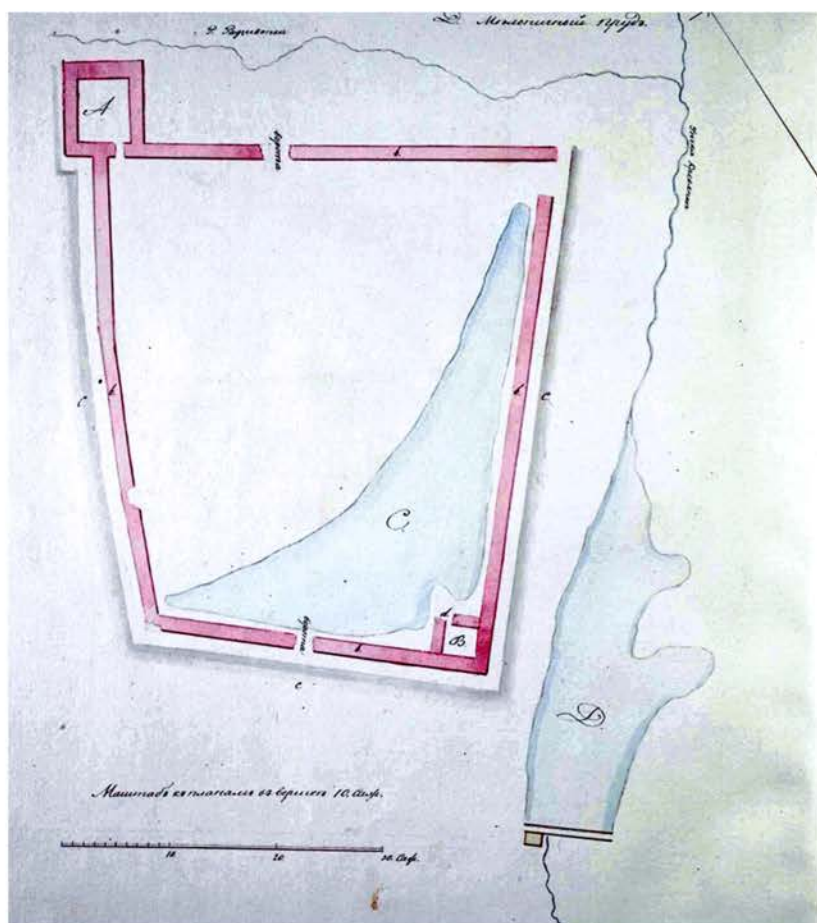

Рис. 29. План Кревського замку.

Рис. 30. Приморський бульвар в Одесі (перша чверть ХІХ ст.). На передньому плані – місце ймовірного розташування замку Хаджибей. Вид з північного сходу (колекція Є. Сокольського).

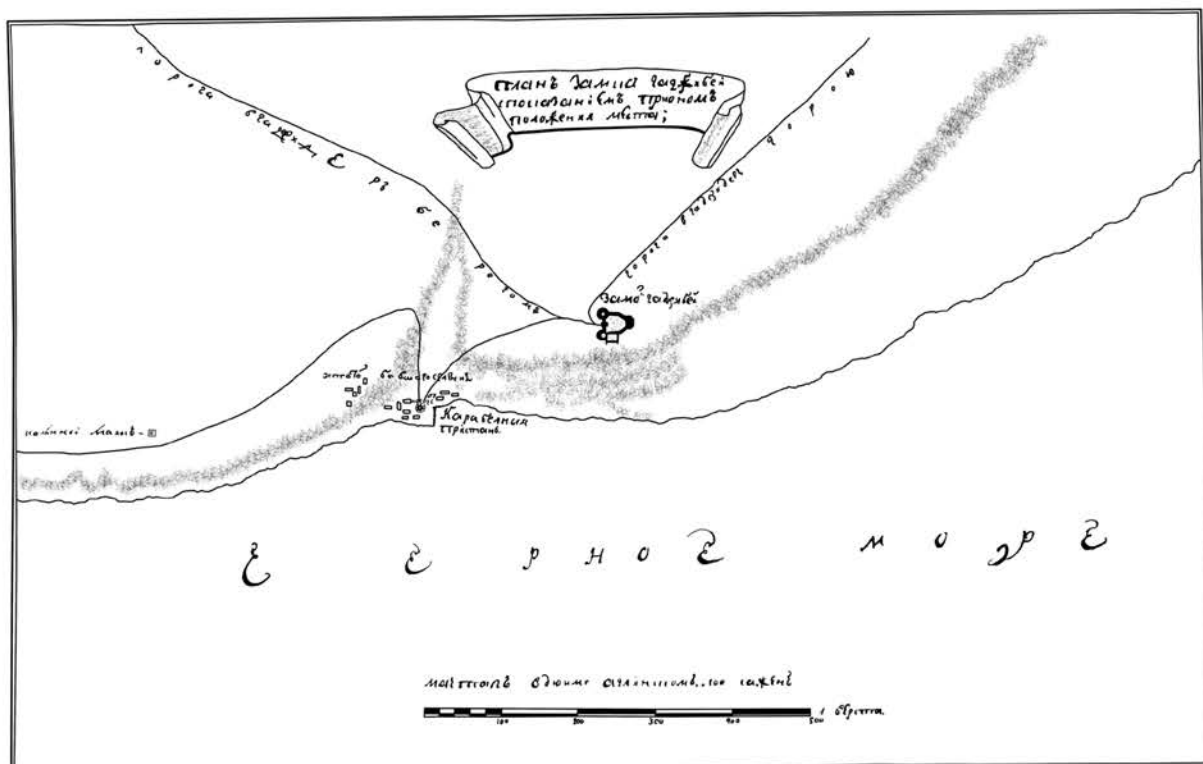

Рис. 31. План Хаджибею. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент. Прорисовування автора [50].

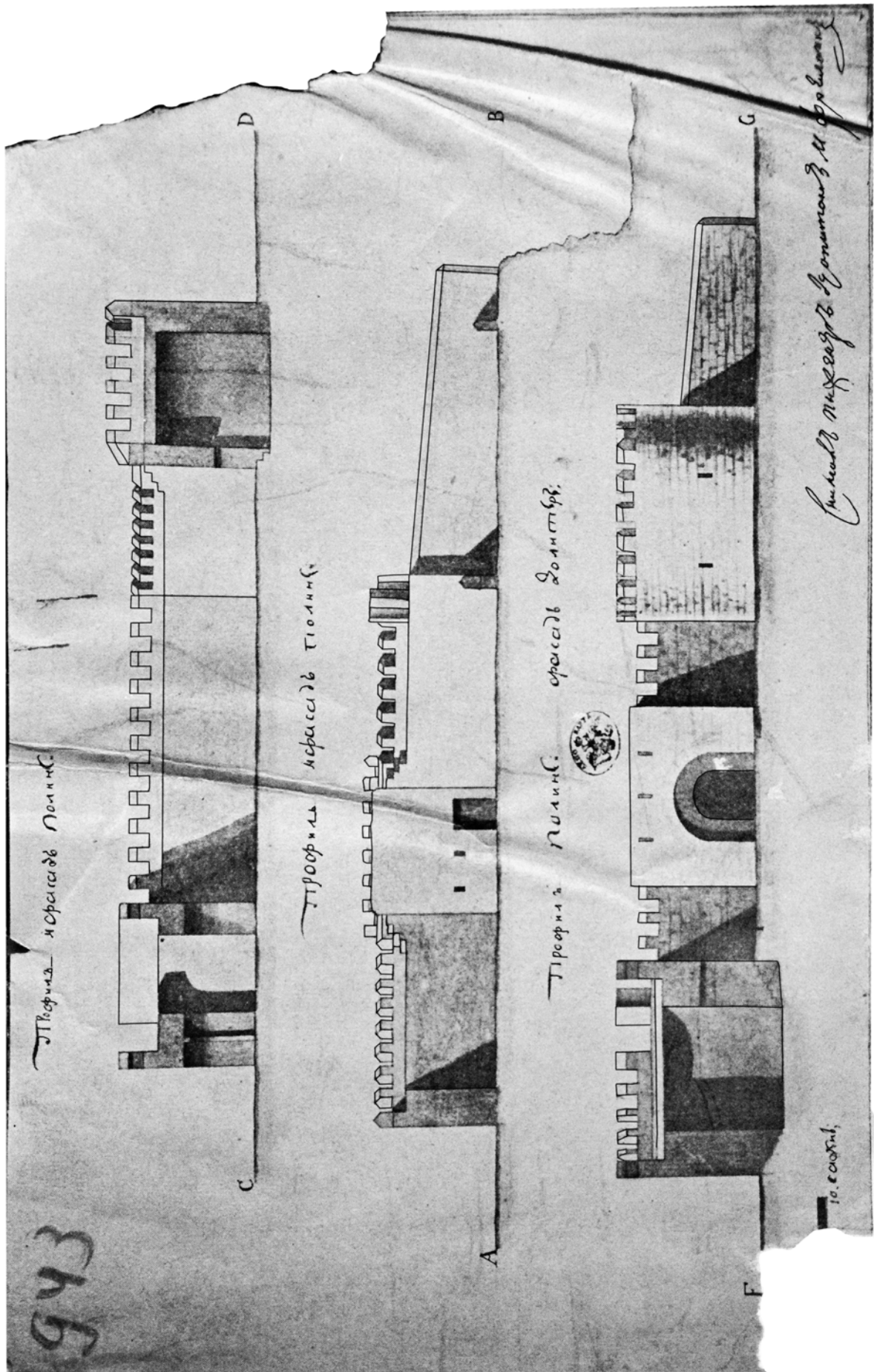

Рис. 32. Замок Хаджибей. Профілі та фасады. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент [52].

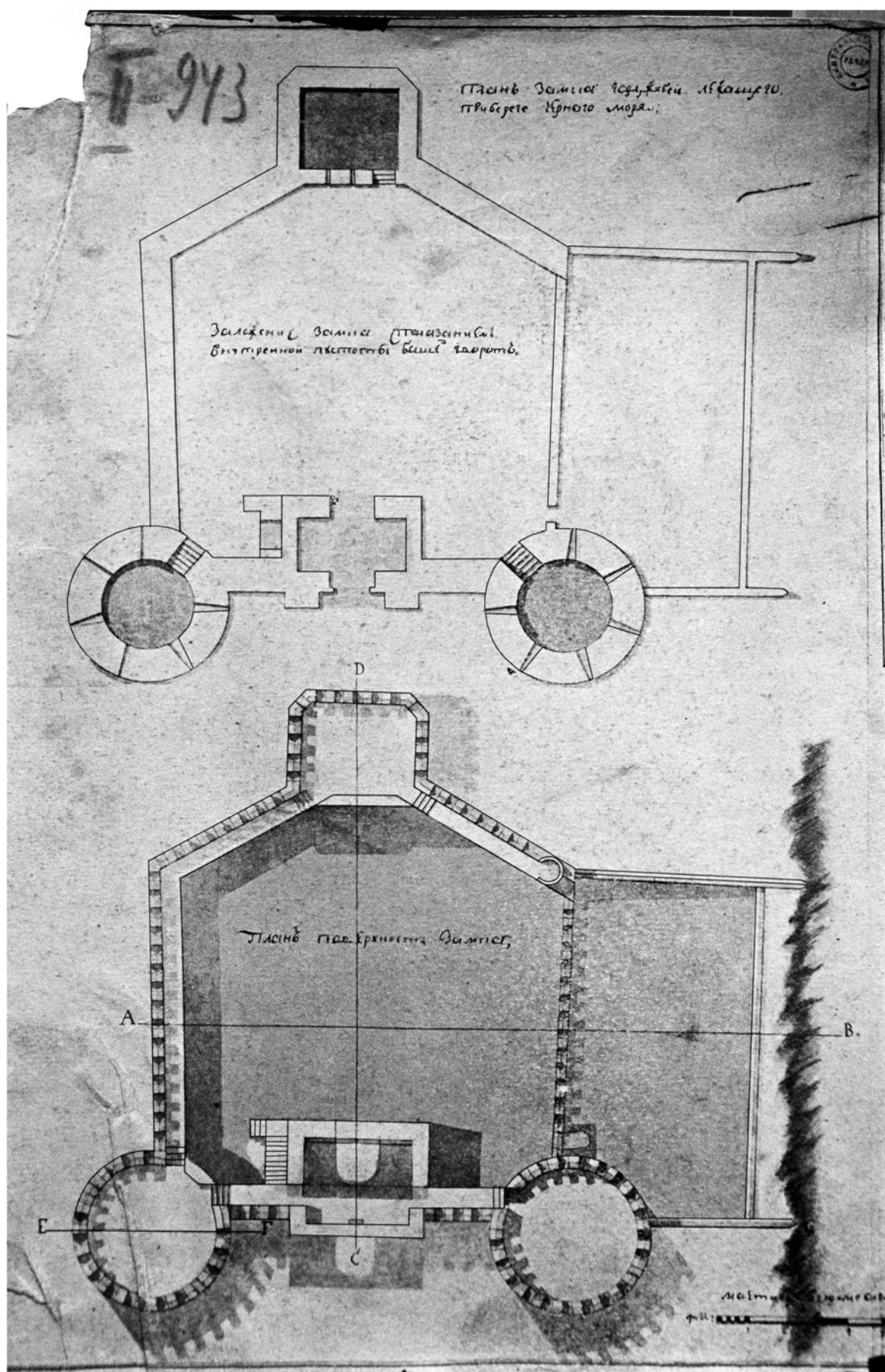

Рис. 33. Замок Хаджибей. План. М. Фрейганг. 1789 г. Фрагмент [52].

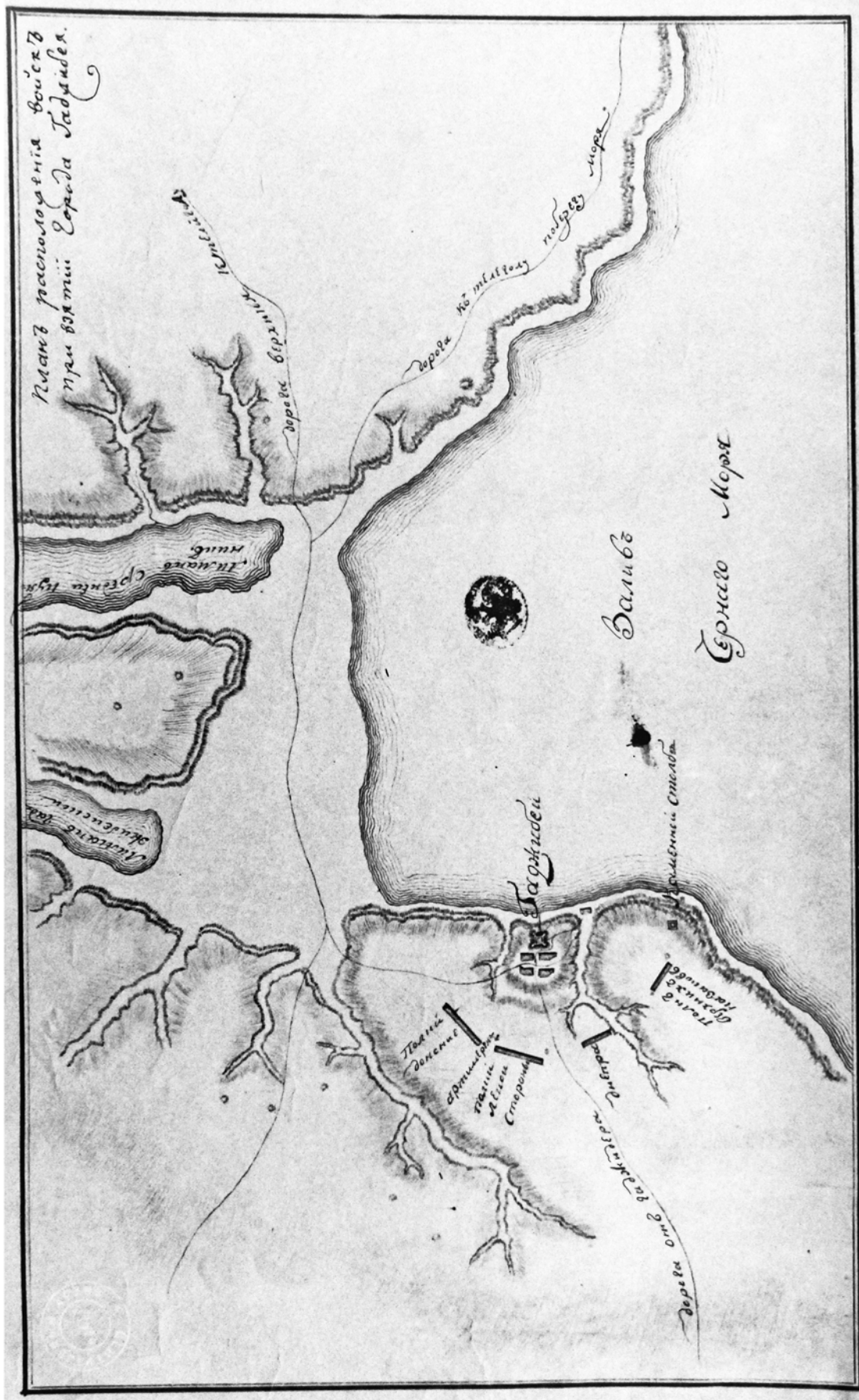

Рис. 34. «Планъ розташування військ під час взяття міста Гаджибея» [50].

Рис. 35. Форт Румеліфенер.

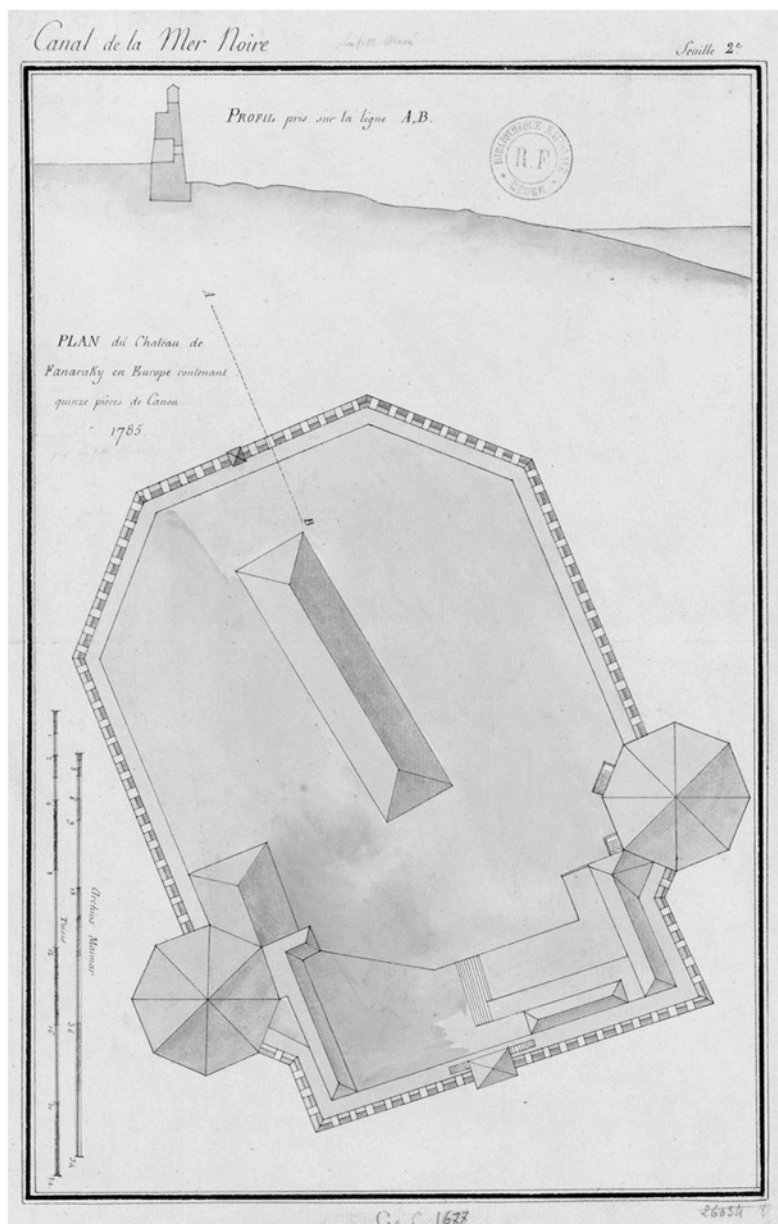

Рис. 36. «План форту Фанаракі на Європейському континенті з п'ятнадцятьма бійницями для гармат». А.-Ж. Лафітт-Клаве. 1785 р. [101].

Рис. 37. Форт Румеліфенер. Вхідні ворота.

Рис. 38. Топкапи. Круглі бійниці однієї з веж (фото автора).

Додаток Ж
Фортеця та місто Очаків; Кінбурн, Березань

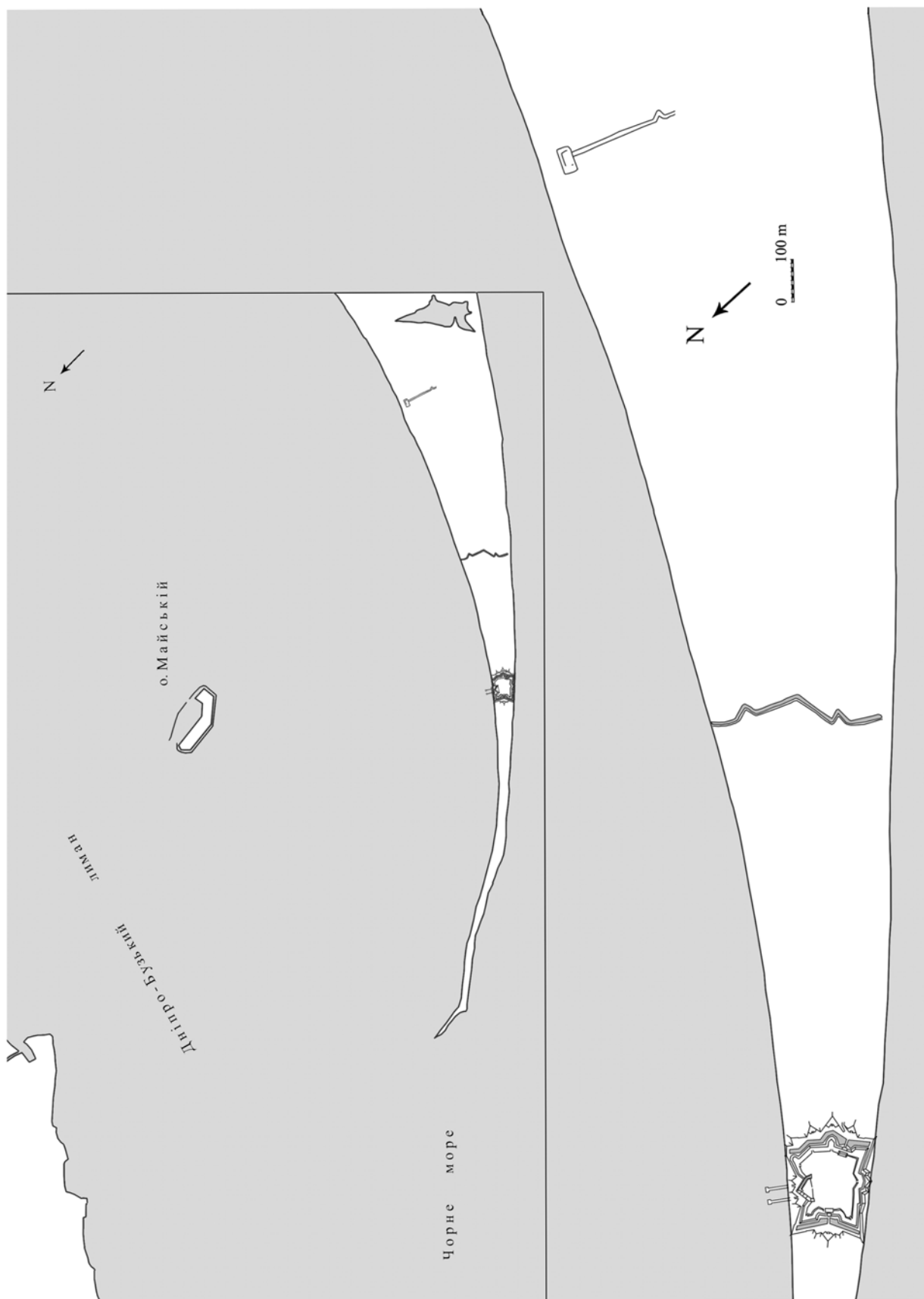

Рис. 1. План фортеці Кінбурн з прив'язкою до місцевості (реконструкція).

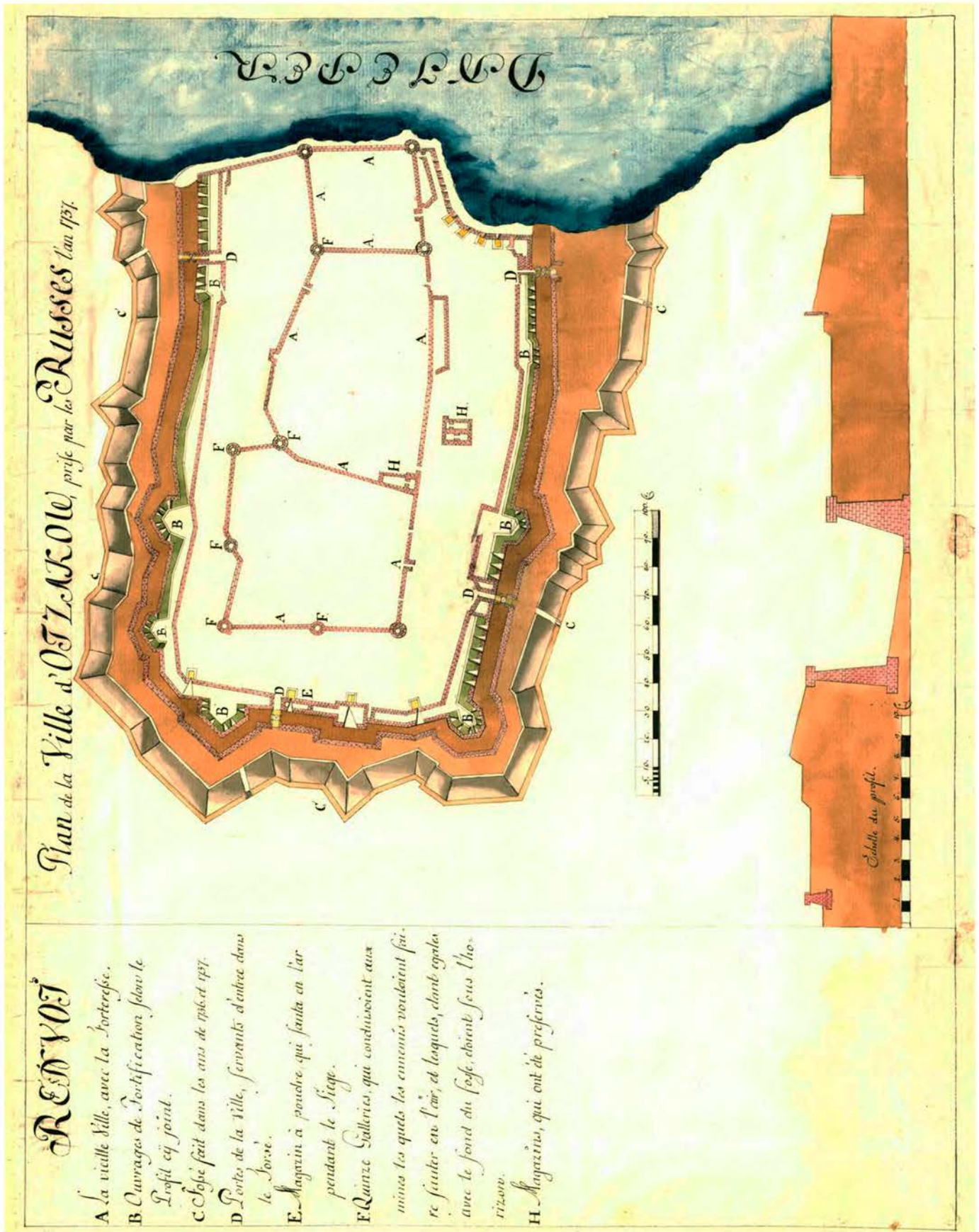

Рис. 2. План міста Очаків. 1737 р. [145].

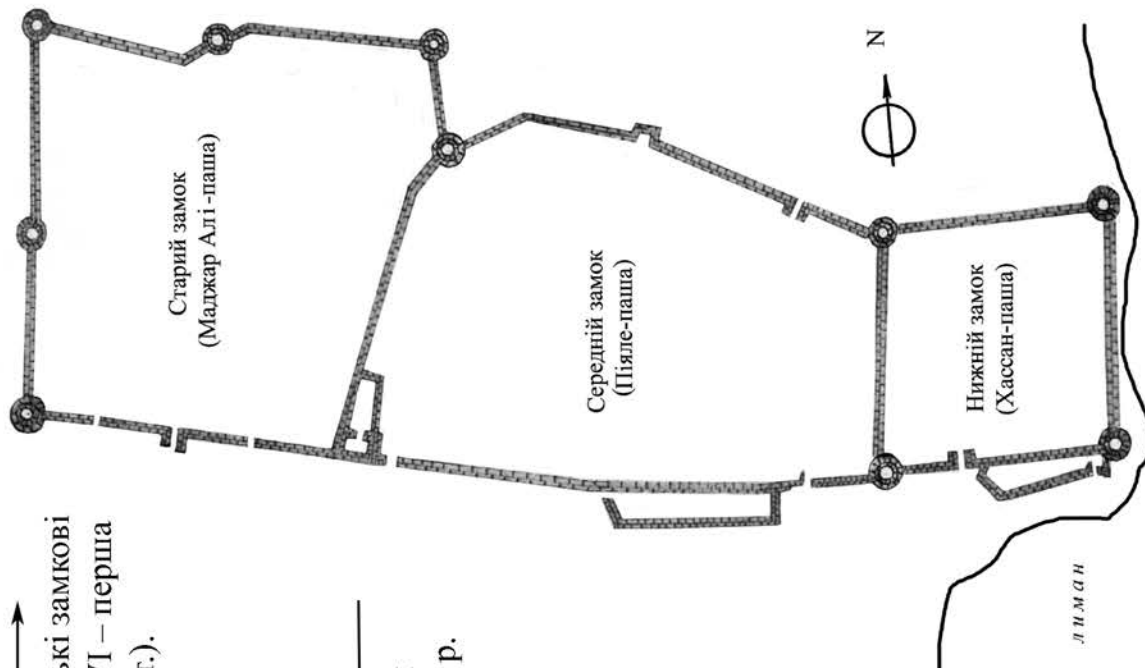
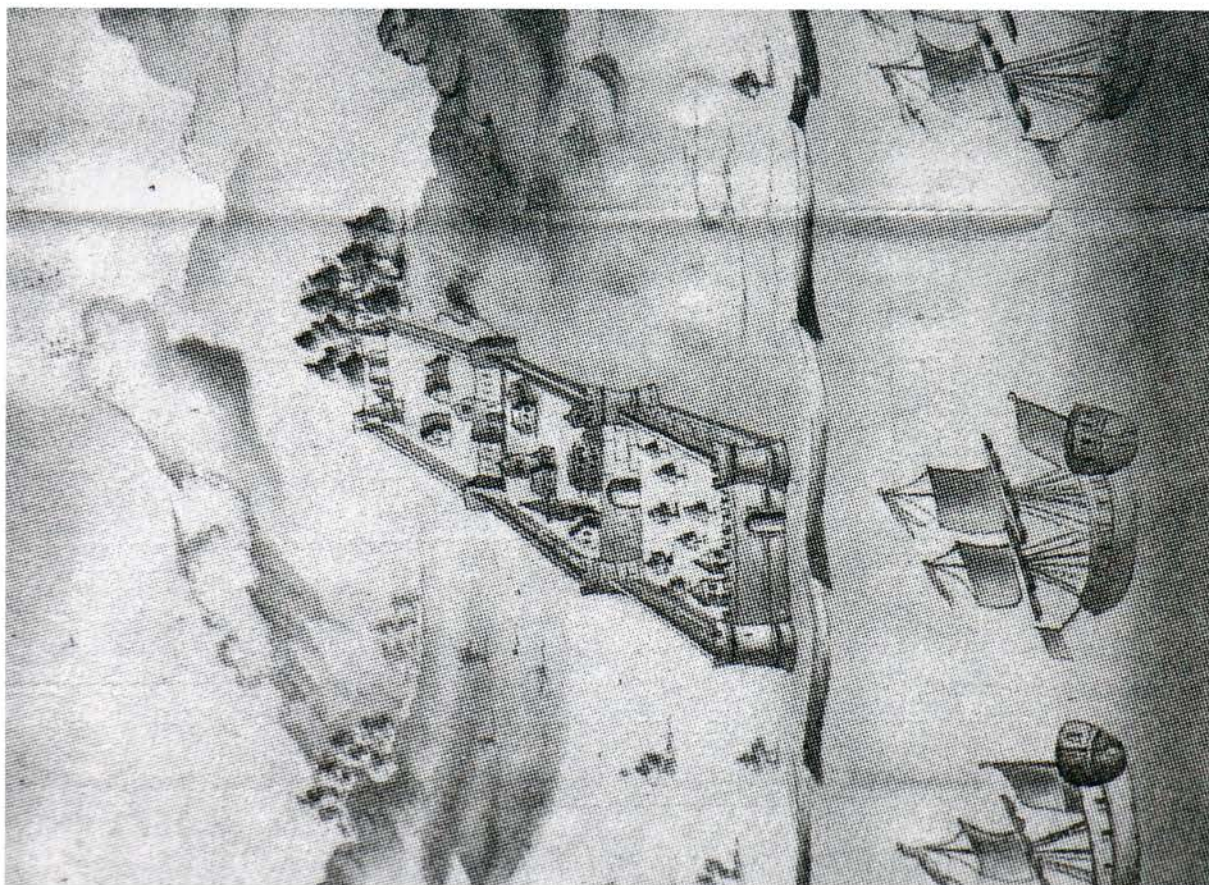

Рис. 3. Очаківські замкові укріплення (XVI – перша третина XVII ст.).

Рис. 4. Фортеця Дербент у 1719 р. [236, с. 55].

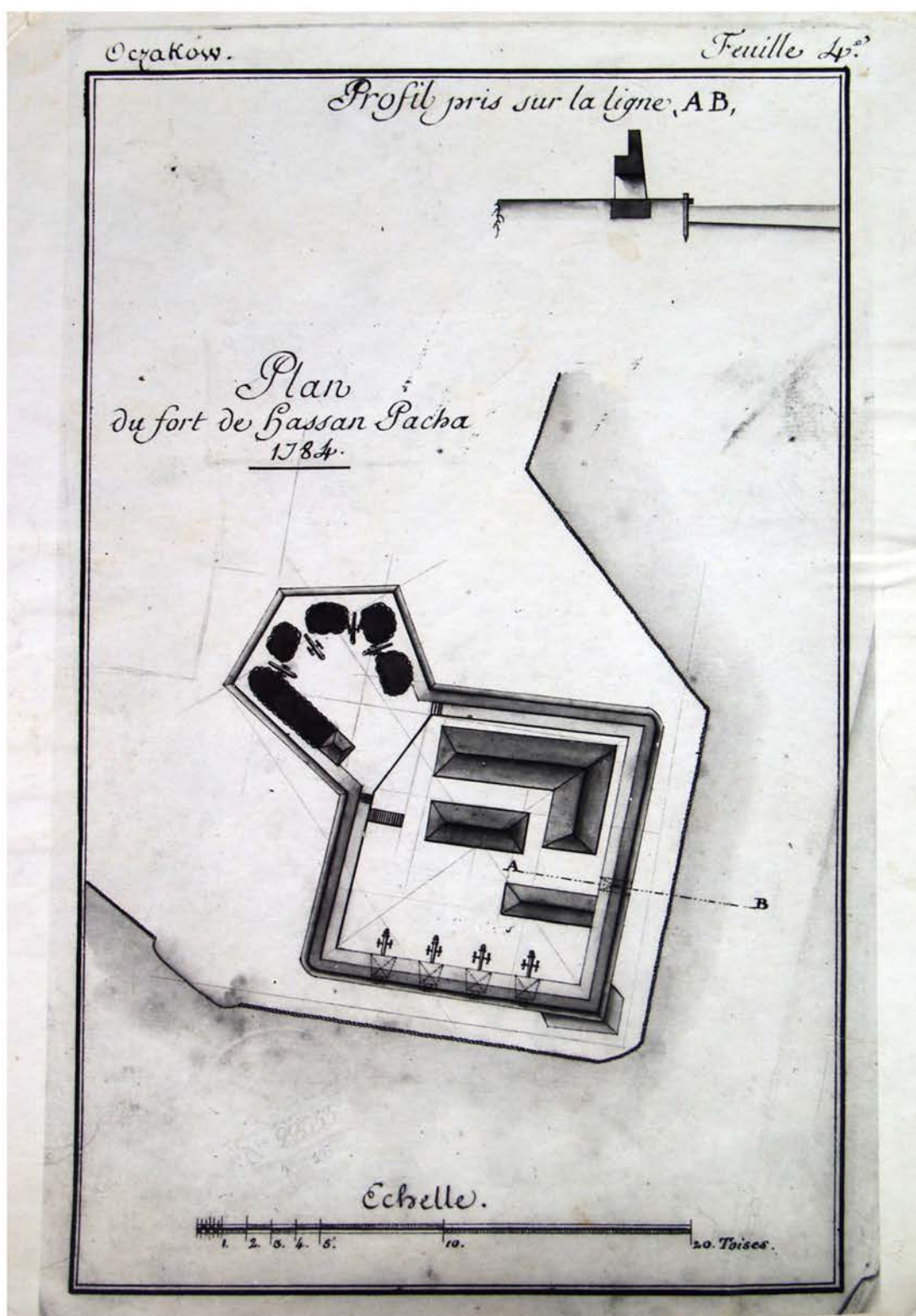
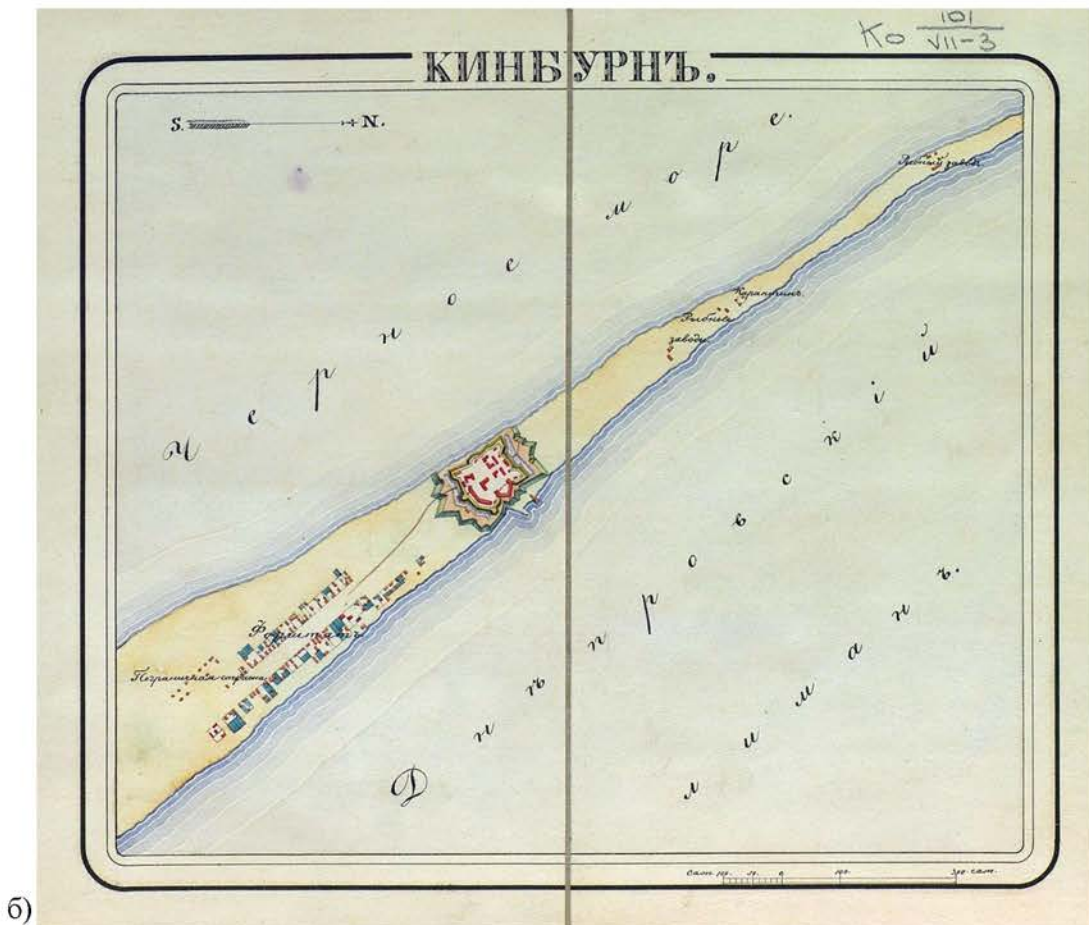

Рис. 5. «План форту Хассан-паша». А.-Ж. де Лафитт-Клаве 1784 г. [48].

а)

б)

Рис. 6. Довгочасні укріплення устя Дніпро-Бузького лиману.
а) Миколаївський ретраншемент (Очаків); б) фортеця Кінбурн [2].

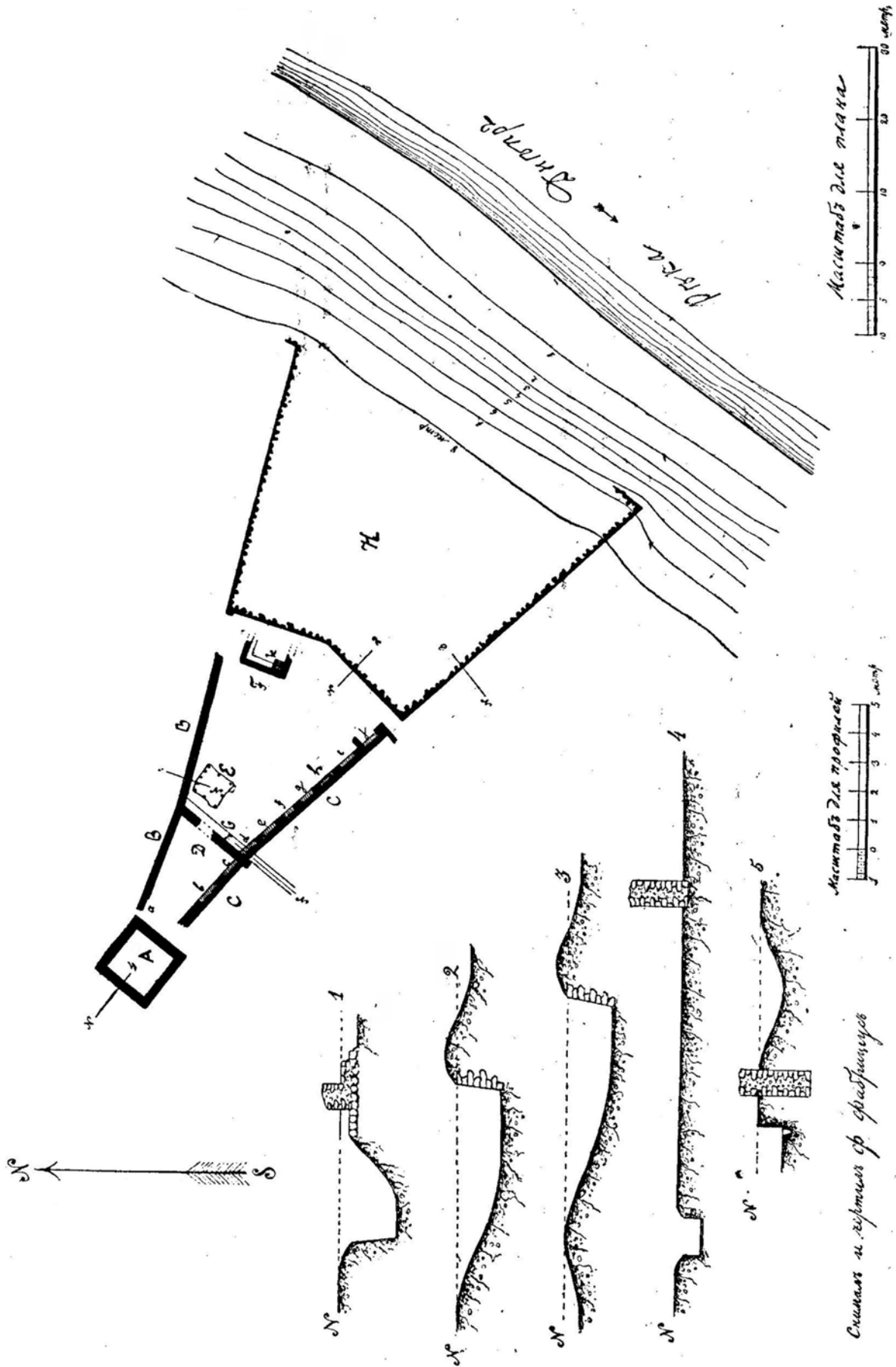

Рис. 7. План залишків фортеці біля с. Тягинка [354, с. 2-13].

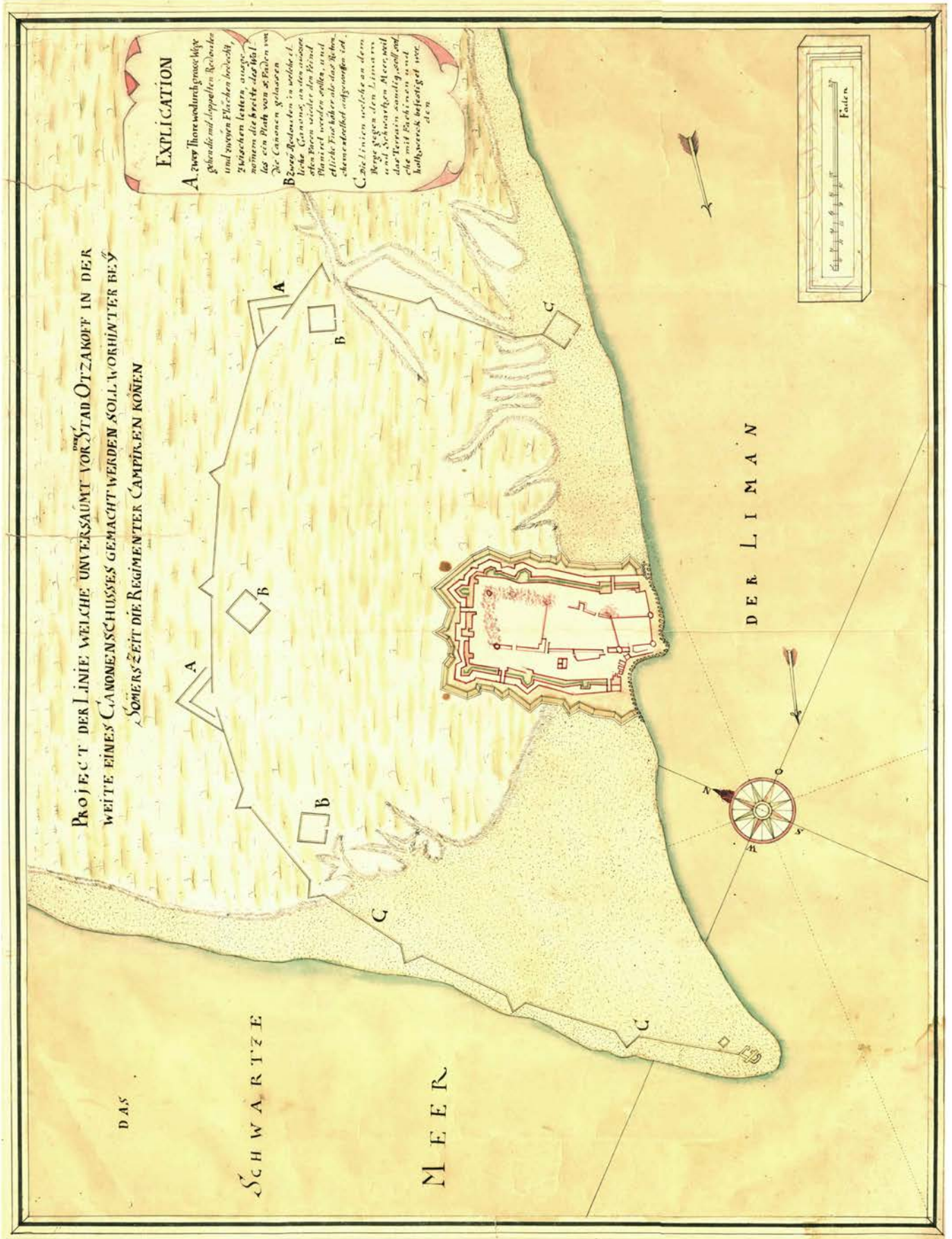

Рис. 8. План Очаківської фортеці. 1738 р. (?) [144].

Рис. 9. План Очаківської та Кінбурнської фортець. Осінь 1787 р.? [46].

Рис. 10. План Очакова (проектний), А.-Ж. де Лафігг-Клаве. Фрагмент [45].

Рис. 11. Замок Очакова на плані місцевості наприкінці 1620-х рр. Умовні позначки: 1 – кам'яна фортеця; 2 – ймовірне місце розташування укріплень Хассан-паша; а – сучасна лінія берегових урвищ; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; в – лінія берега XVIII – поч. XX ст.; д – сучасна лінія берега.

Рис. 12. Історична топографія Очакова у 1730-х – 1780-х рр. Умовні позначки: 1 – бастионна фортеця першої половини 1730-х рр.; 2 – замок та передмістя Хассан-паша; 3 – колодязь; 4 – молдавська слобода; 5 – зовнішня лінія укріплення Очакова; а – сучасна лінія берегових схилів; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; в – стародавня міська забудова; д – лінія берегу XVIII – поч. XX ст.; е – сучасна лінія берегу; ж – мечеті; з – будівлі в старому місті; к – кладовища в старому місті; л – напрямки старих доріг.

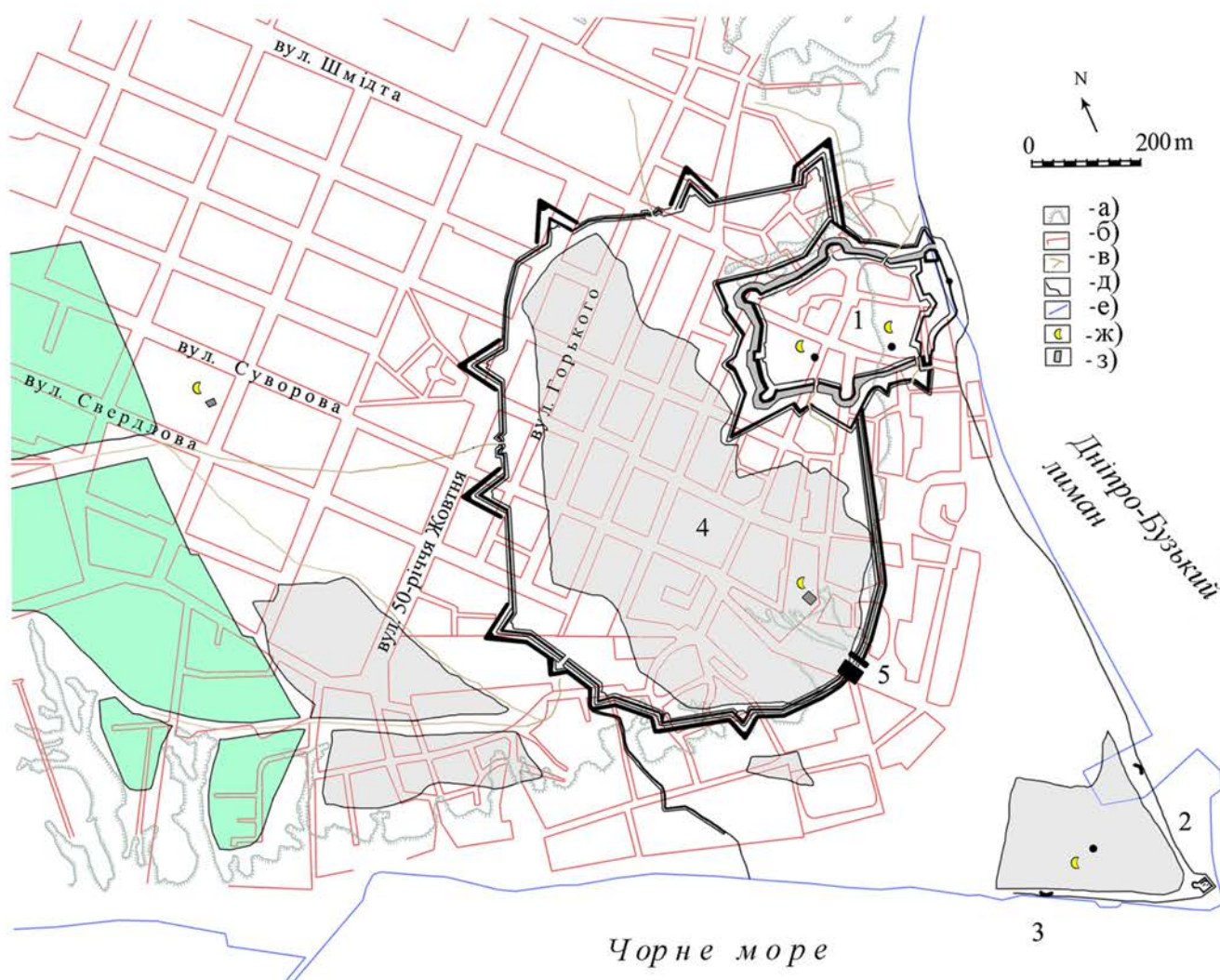

Рис. 13. Історична топографія Очакова у 1787 р. Умовні позначки: 1 – «Стара фортеця» (цитадель), перебудована у 1787 р.; 2 – форт Хассан-паша; 3 – берегові батареї, що фланкують форт Хассан-паша; 4 – «Нова фортеця», перебудована у 1787 р.; 5 – Велика фортечна брама. а – сучасна лінія берегових урвищ; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; в – напрямки старих доріг; д – лінія берегу XVIII– поч. XX ст.; е – сучасна лінія берега; ж – мечеті; з – будівлі в старому місті.

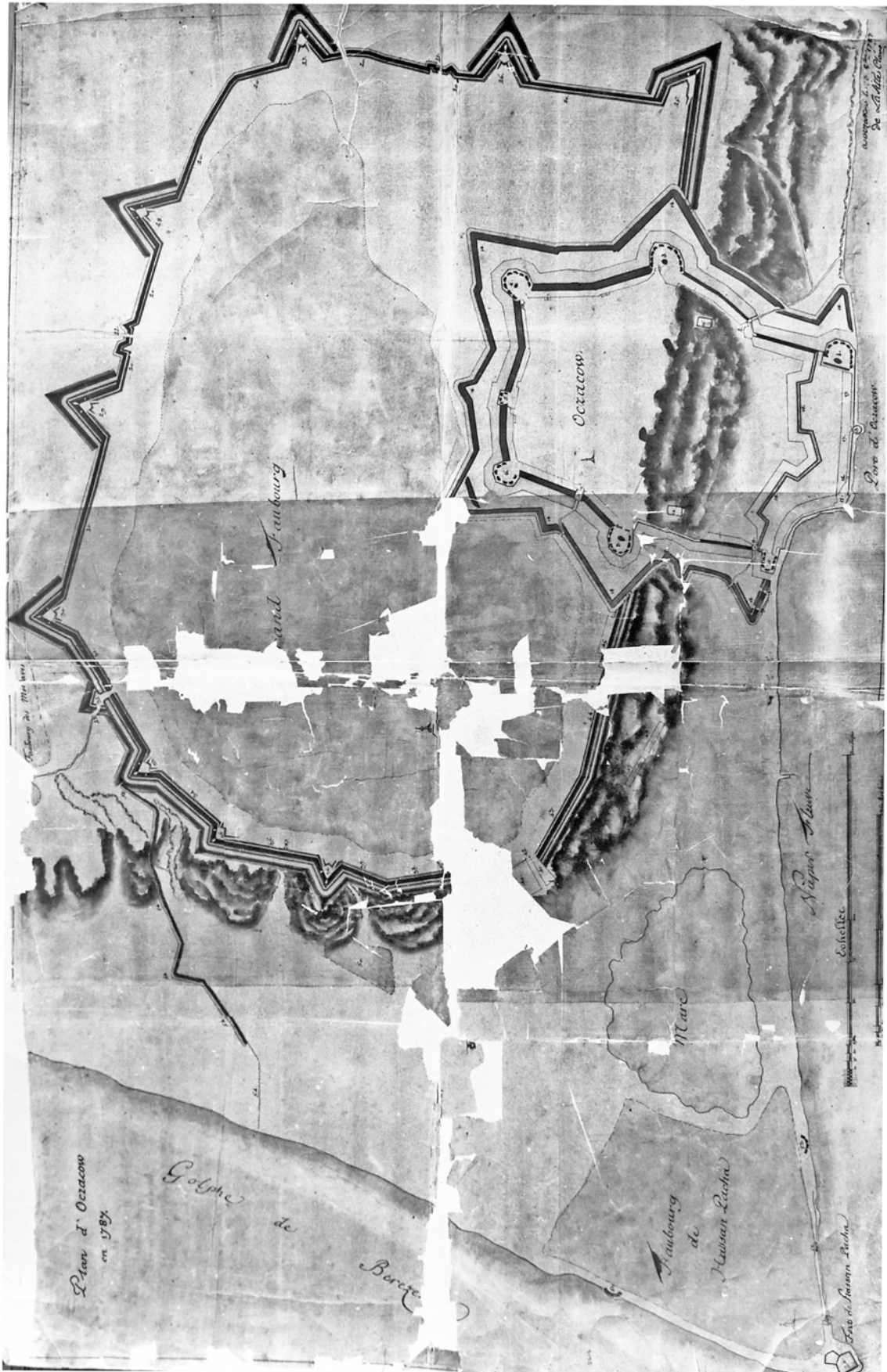

Рис. 14. Ситуаційний план Очакова за підсумками модернізації фортеці. А.-Ж. де Лафітт-Клаве. 1787 р. [47].

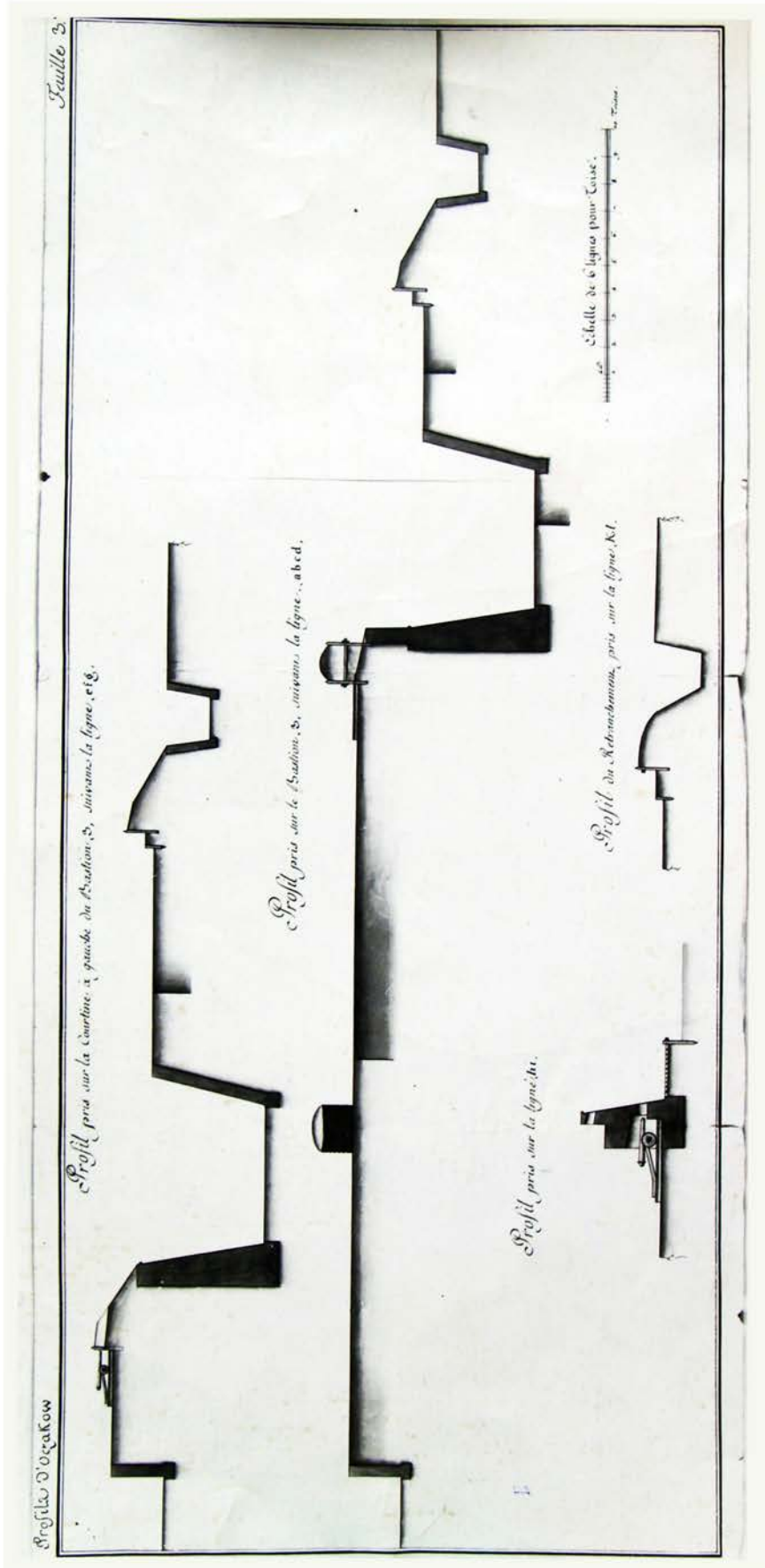

Рис. 15. Профілі фортеці Очаків. А.-Ж. де Лафігг-Клаве. 1784 р. [49].

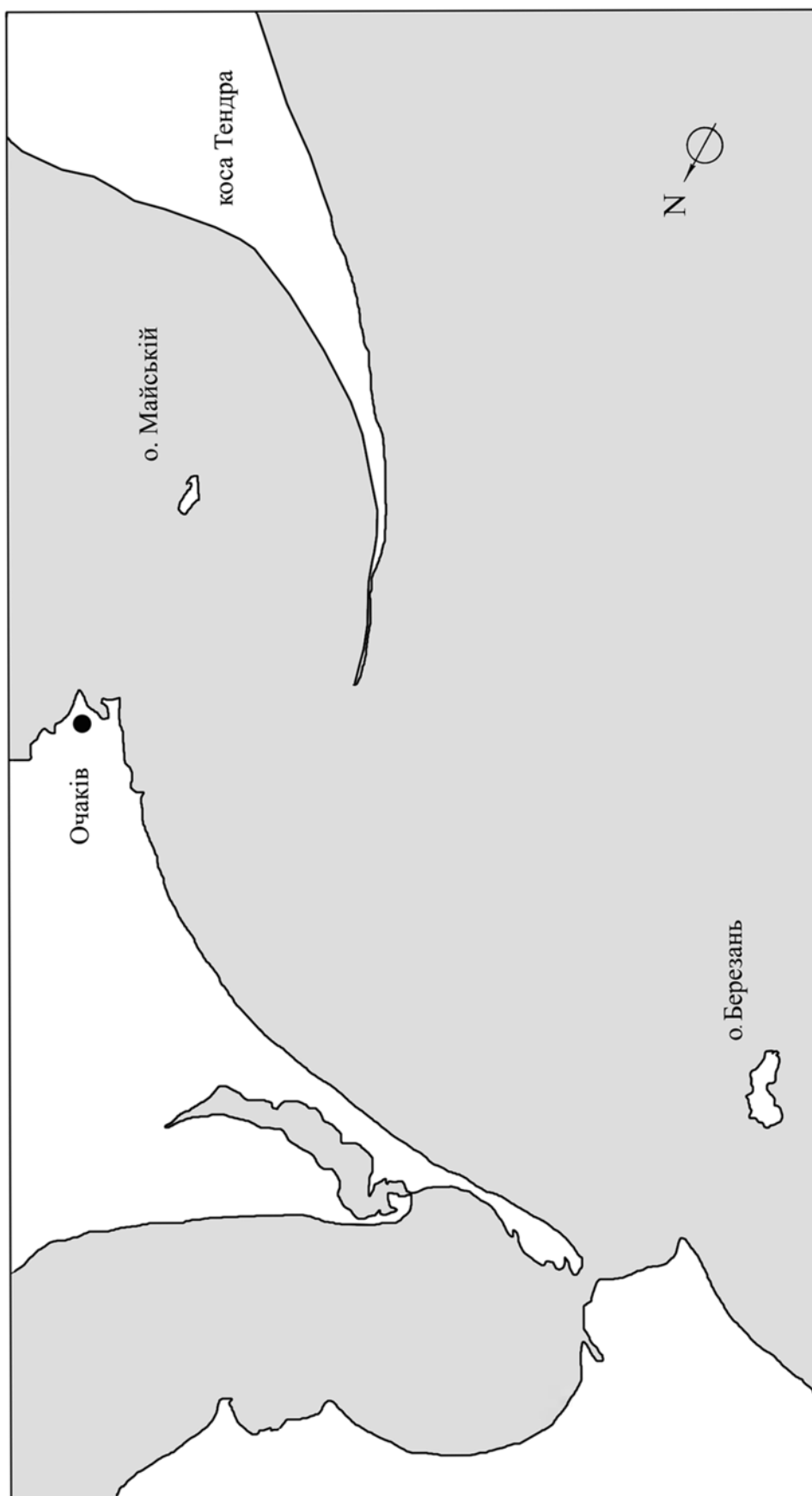

Рис. 16. о. Березань. Загальний план.

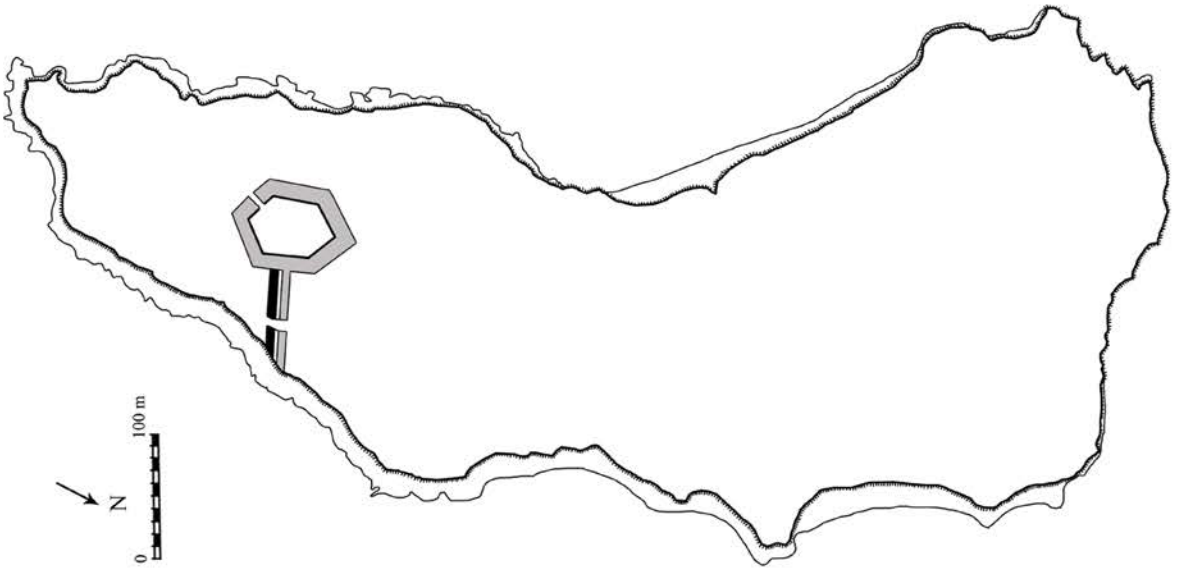

Рис. 19. о. Березань. Сучасний стан фортеці.

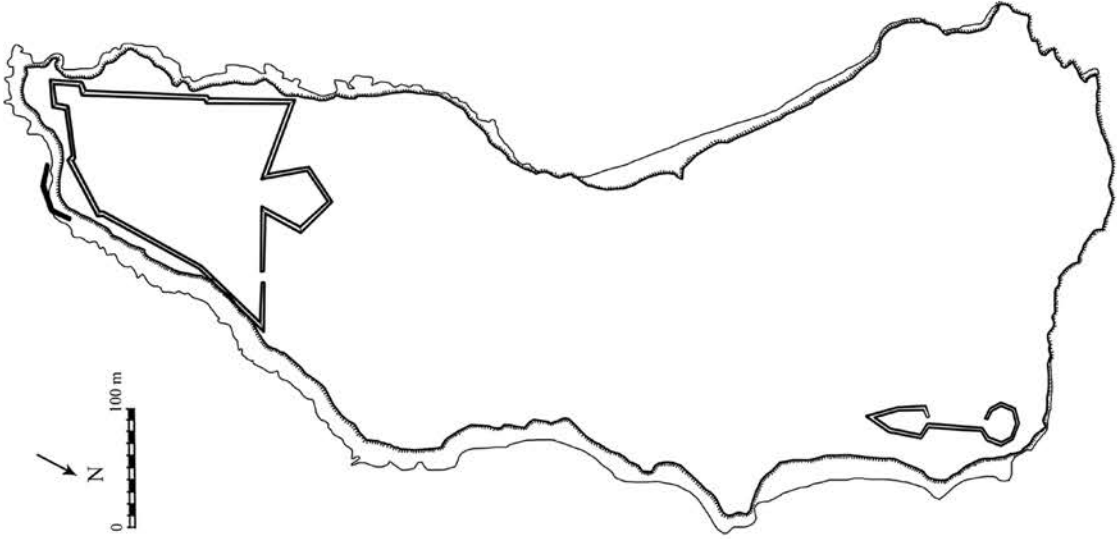

Рис. 18. о. Березань. План-реконструкція фортеці на період 1800 р.

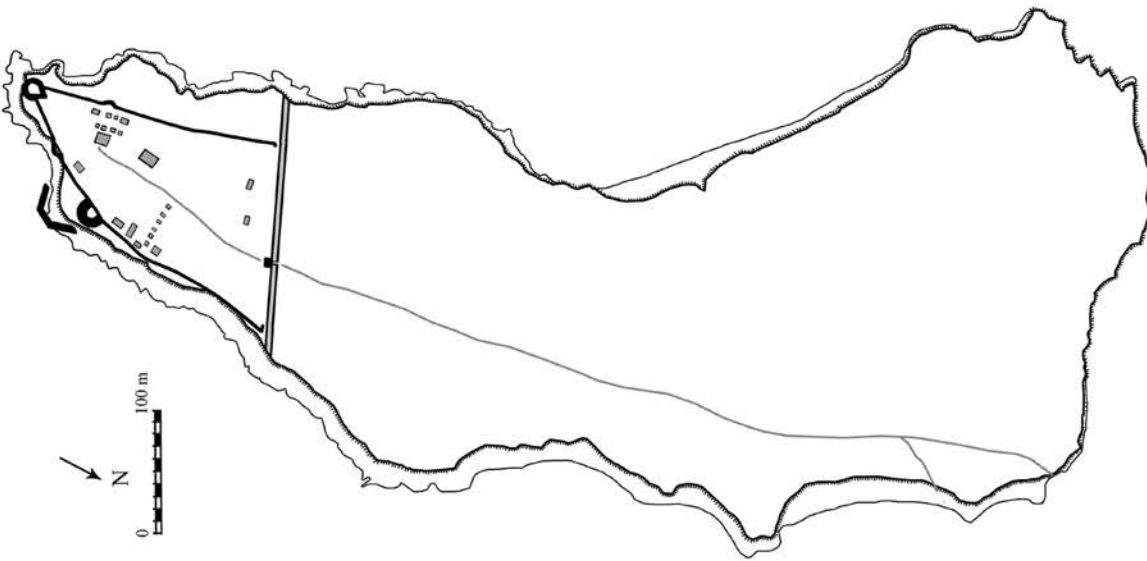

Рис. 17. о. Березань. План-реконструкція фортеці на період 1778 р.

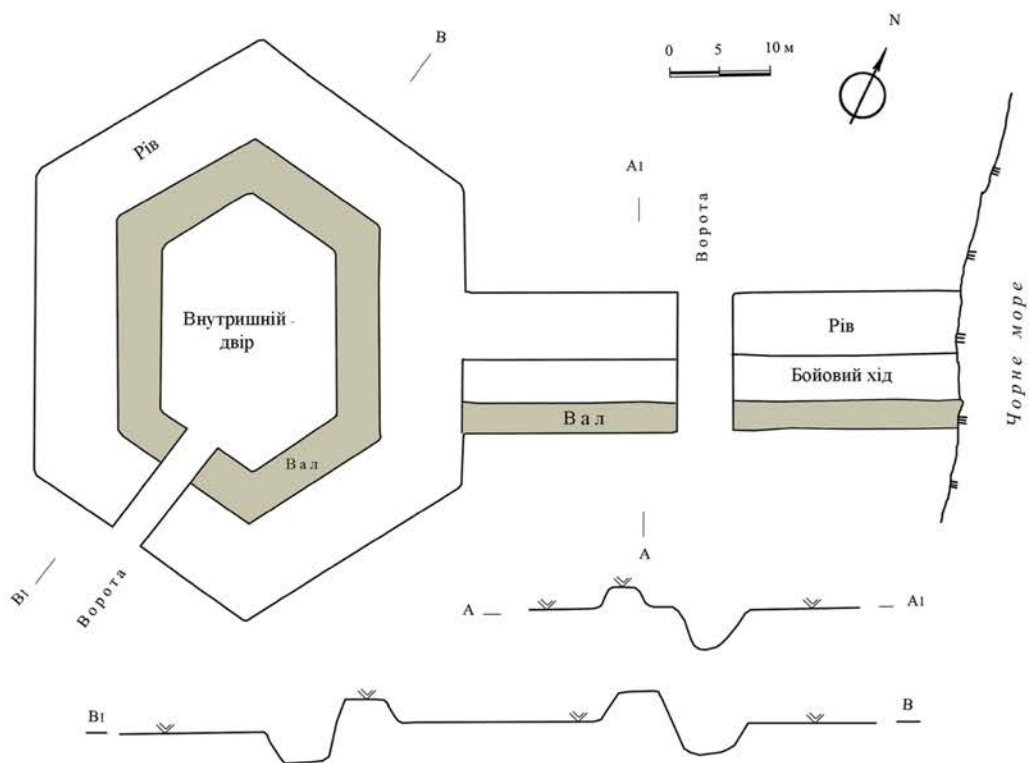

Рис. 20. Ситуативний план Березанського форту.

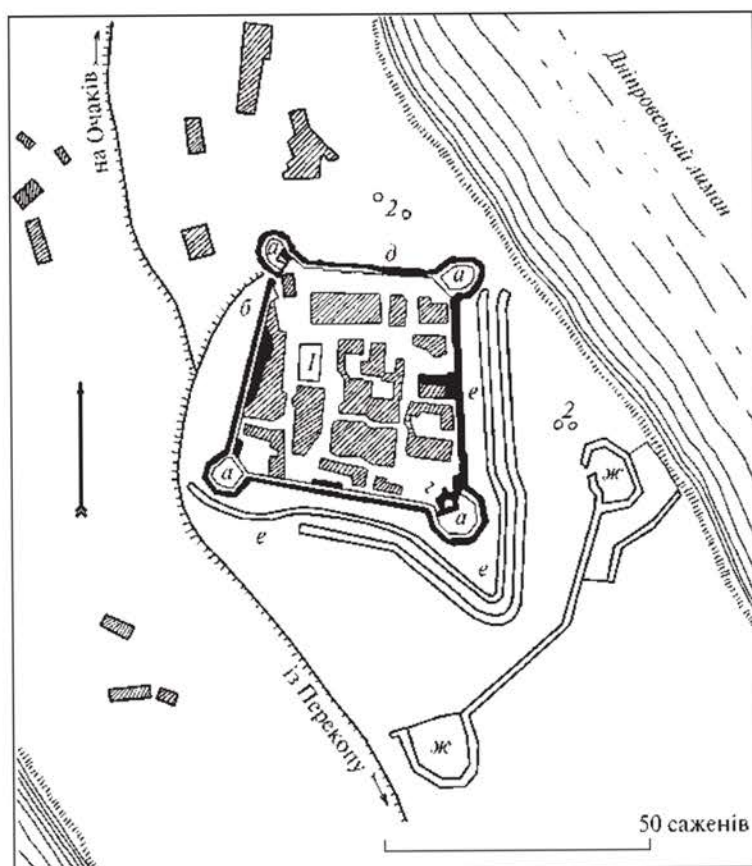

Рис. 21. План Кінбурнського замку під час захоплення його в 1771 р. російськими військами (а – башти, які з'єднувалися стінами, б – ворота, г – порохові льохи, д – п'ять амбразур, е – рів з валом, ж – кам'яні батареї, з'єднані кам'яними стінами, 1 – мечеть, 2 – колодязі з прісною водою) [183, с. 98].

Додаток 3
«Військова карта Балкан»

Мар'яно Таккола «Про машини»

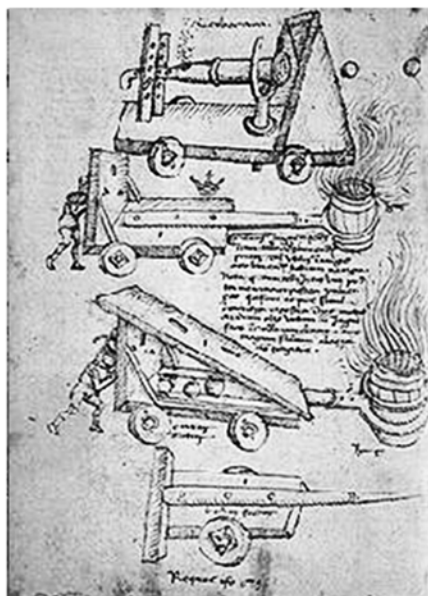

1

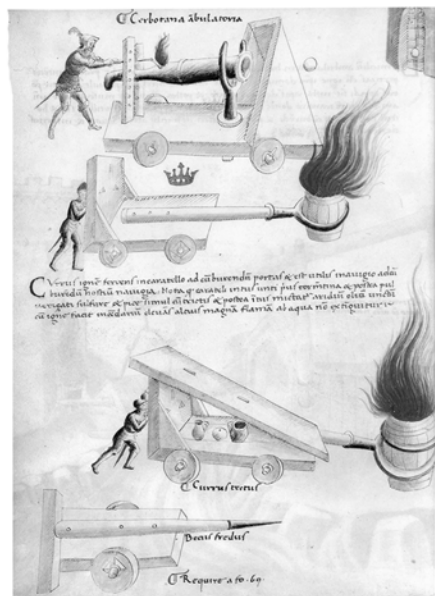
Паоло Сантіні «Трактат про військово мистецтво та військові машини»

2

3

4

Рис. 2. «Секційний міст для річкової переправи» (1, 2) і «Мобільна сербатана» (3, 4) (1, 3 – за: [115, р. 15 v]; 2, 4 – за: [116, fo. 19v, fo. 58v].

Мар'яно Таккола «Про машини»

Паоло Сантіні «Трактат про військово мистецтво та військові машини»

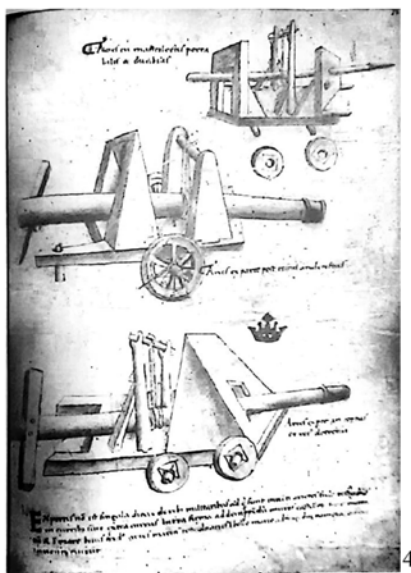
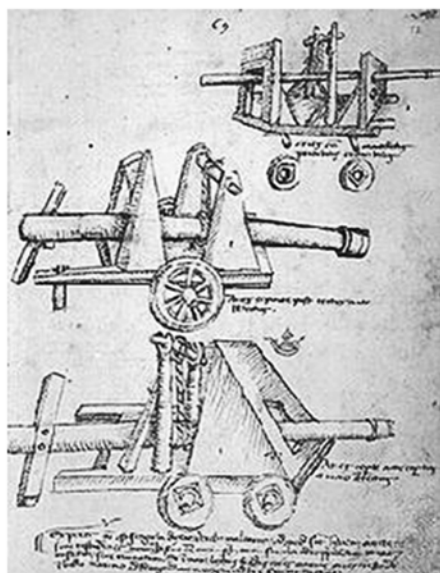
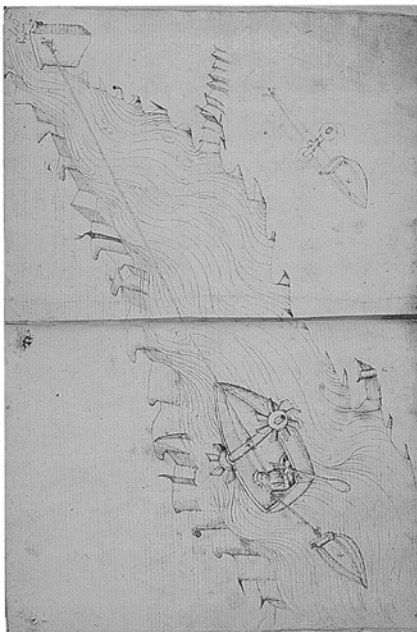

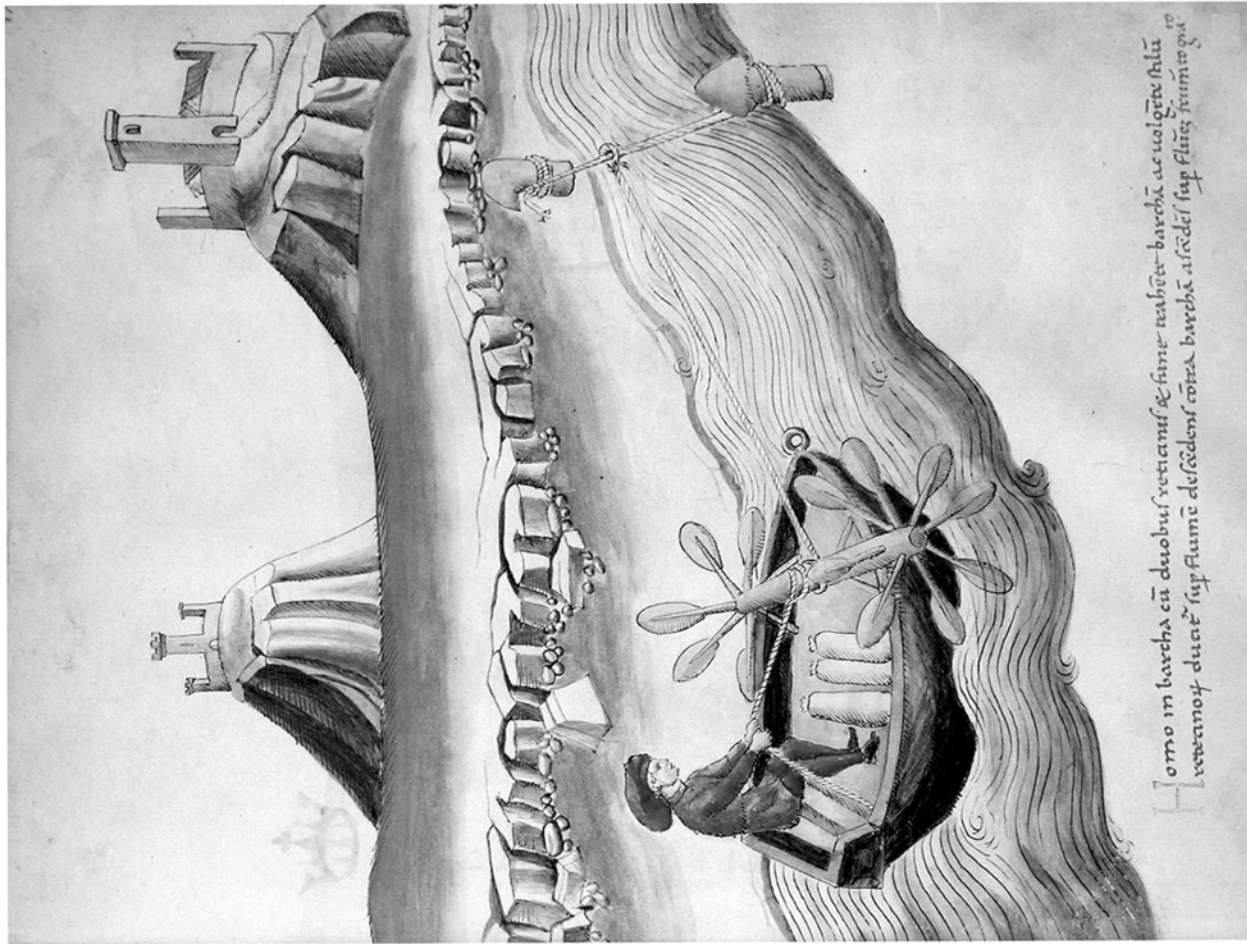
Рис. 3. «Кінь, озброєний гострими списами, що стрибає» (1, 2) та «Візки із захисними шторами» (3, 4) (1, 3 – за: [115, fol. 67 r., С. 69 r.]; 2, 4 – за: [116, fo. 71r, fo. 73r].

Мар'яно Таккола «Про двигуни»

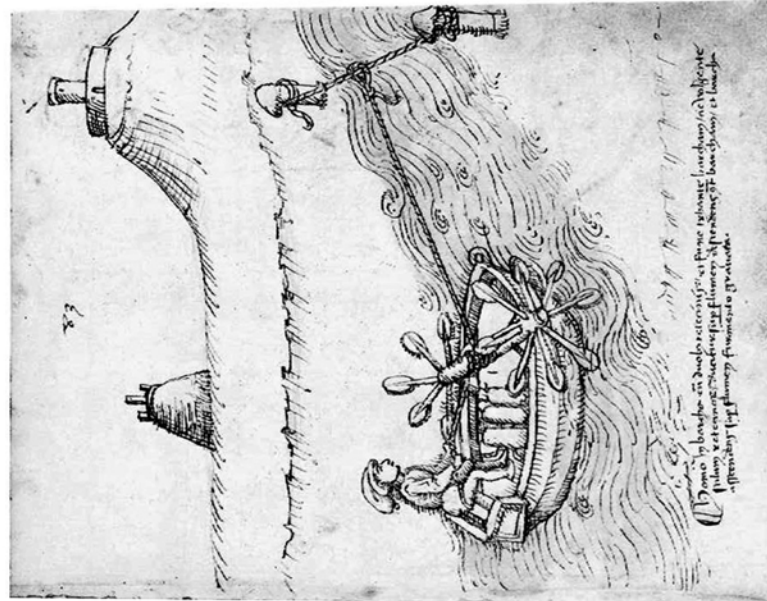

Паоло Сантіні «Гракатат про військове мистецтво та військові машини»

Homo in barca cum duobus rotantibus et sine navibus barbas ac uolentes huius
revertitur dicitur super flumine descendit contra barbas ascendit super flumine huius

Мар'яно Таккола «Про машини» 1

Propter in barba cum duobus rotantibus et sine navibus barbas ac uolentes huius
revertitur dicitur super flumine descendit contra barbas ascendit super flumine huius

Рис. 4. «Веслова система човна» (1 – за: [137, сс. 44 вг.]; 2 – за: [115, fol. 68 г., с. 83 г]; 3 – за: [116, fo. 87 г].

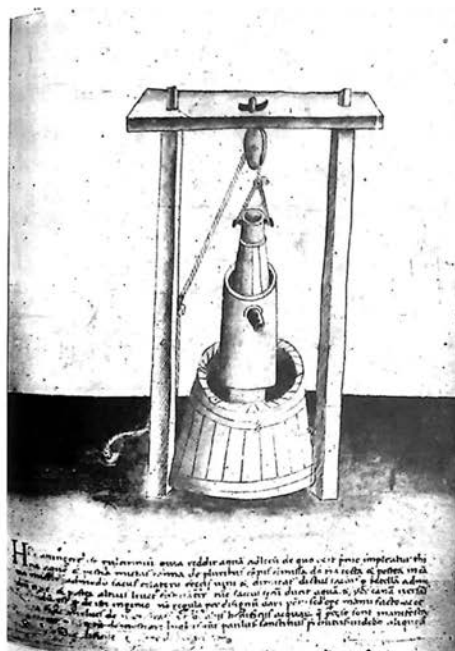

Мар'яно Таккола «Про машини»

1

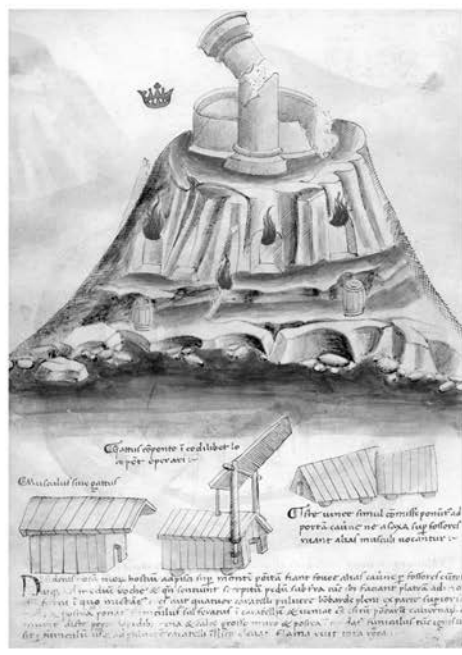
Паоло Сантіні «Трактат про військове мистецтво та військові машини»

2

3

4

Рис. 5. «Поршнева помпа» (1, 2) та «Підземні міни, що викликають руйнування в фортеці» (3, 4) (1, 3 – за: [115, с. 40г, с. 48v]; 2, 4 – за: [116, fo. 52v, fo. 44r].

Додаток К
Фортеця та місто Ізмаїл.

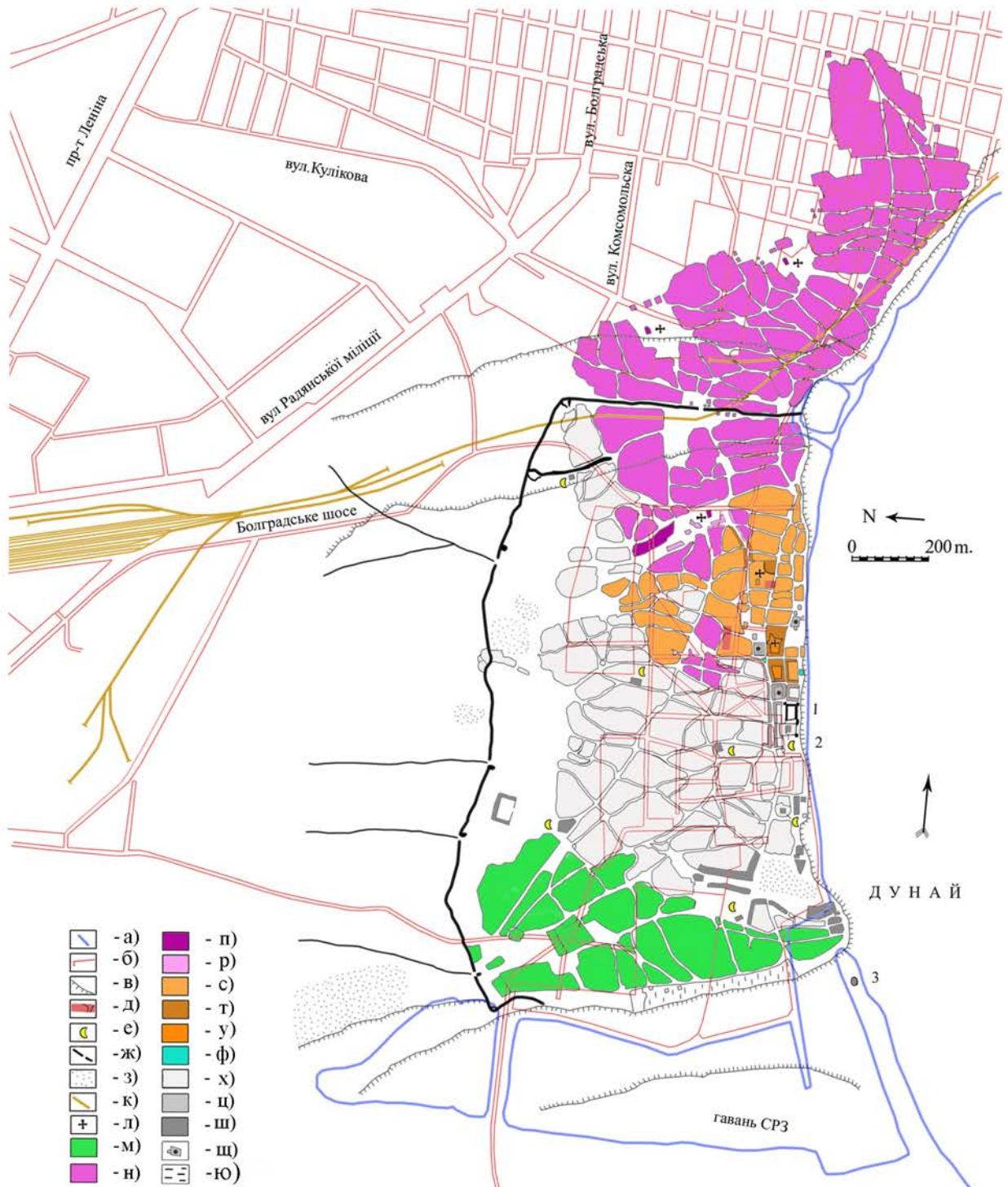

Рис. 1. Історична топографія Ізмаїла у 1770 р. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасні квартали Ізмаїла; в) лінія ярів за планом 1770 р.; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст.; е) мечеті; ж) зовнішня лінія міських укріплень та ворота; з) кладовища турецькі; к) сучасні залізничні гілки; л) церкви (вірменські та молдавські); м) квартали, заселені татарами; н) квартали, заселені молдаванами; п) «хан молдавський» та церкви; р) лавки молдавські; с) квартали, заселені вірменами; т) лавки вірменські; у) «хан вірменський» та церкви; ф) кав'ярні; х) квартали, заселені турками; ц) турецькі лавки; ш) «турецькі магазини» і мечеті; щ) турецькі хани; ю) сади. 1 – береговий форт; 2 – Мала мечеть; 3 – південно-західна батарея.

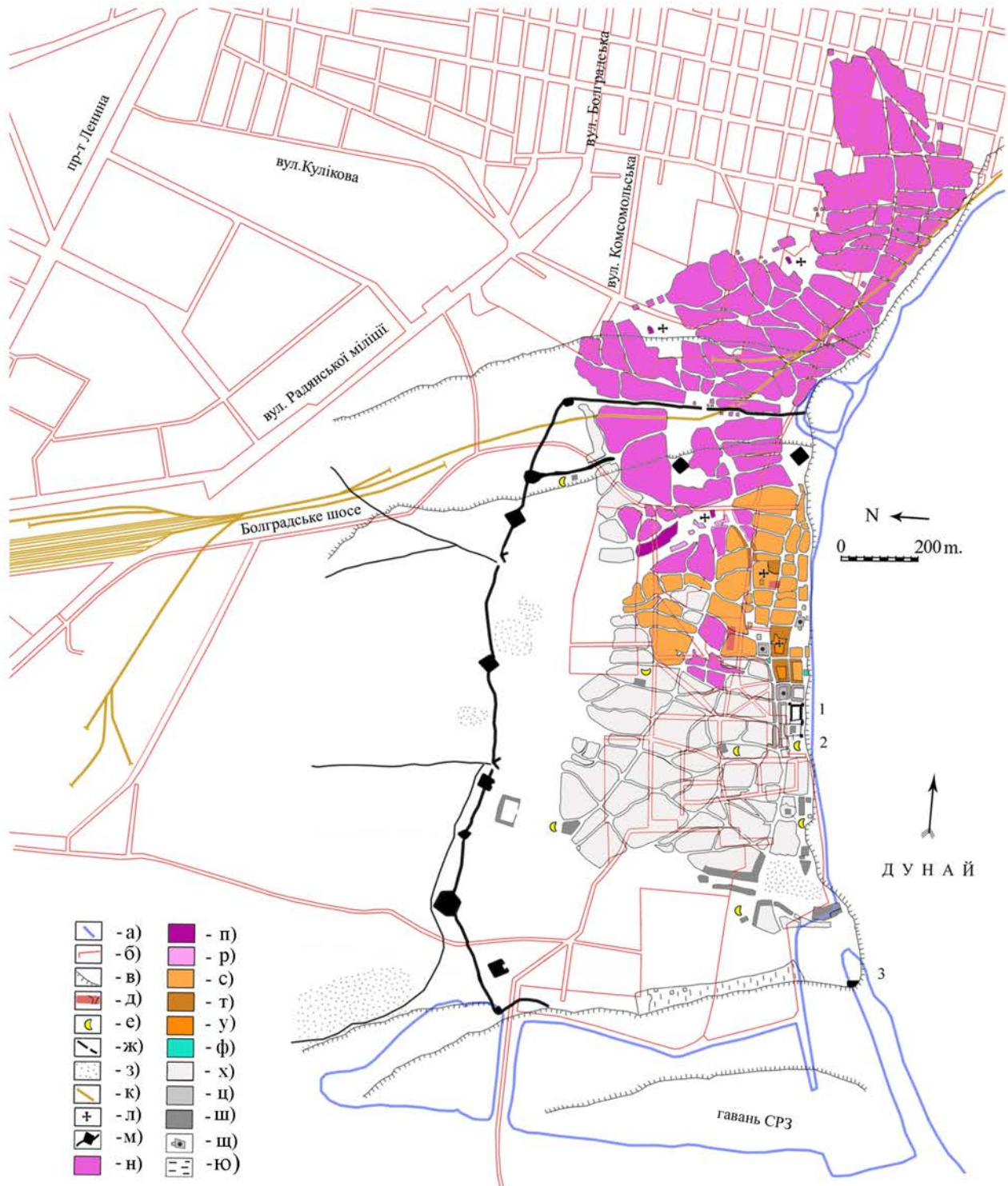

Рис. 2. Історична топографія Ізмаїла у 1771 р. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка Ізмаїла; в) лінія берега і корінного плато на період 1771 г.; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст. на території фортеці; е) мечеті; ж) зовнішня лінія укріплень міста; з) мусульманські кладовища; к) залізничні гілки; л) церкви (молдавські та вірменські); м) російські редути; н) молдавські квартали; п) «хан молдавський» та церкви; р) молдавські торгові лавки; с) вірменські квартали; т) вірменські торгові лавки; у) «вірменський хан» та церкви; ф) кав'ярні; х) турецькі квартали; ц) турецькі лавки; ш) турецькі «магазини» та мечеті; щ) турецькі хани; ю) сади; 1 – береговий форт; 2 – Мала мечеть; 3 – південно-західна батарея.

Рис. 5. План фортеці Ізмаїл. 1781-1782 рр. [110].

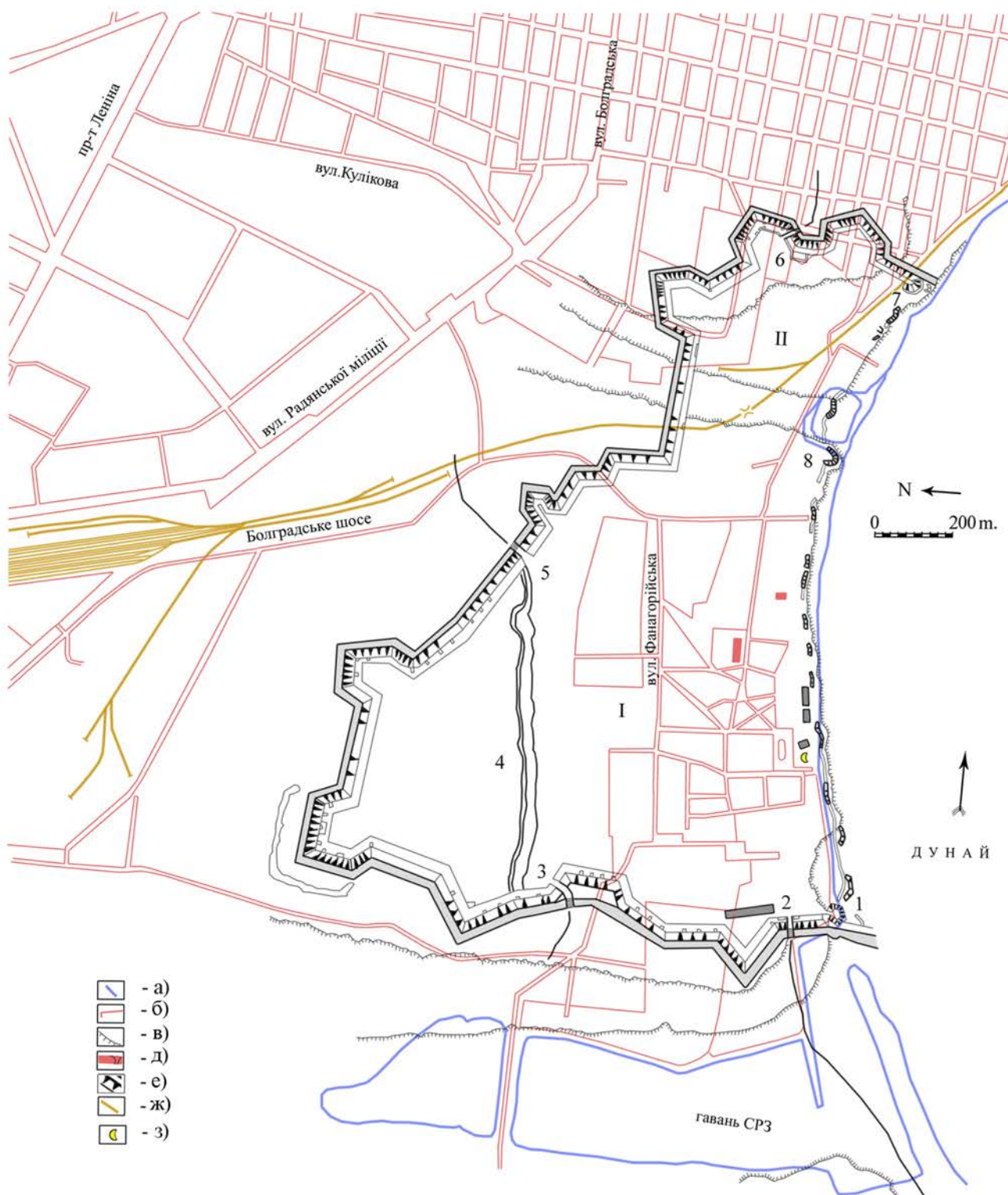

Рис. 6. Історична топографія Ізмаїла у 1789 р. Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна міська квартальна сітка; в) лінія берега та корінного плато на період 1790 р.; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст.; е) бастионний фронт фортеці 1789 р.; ж) під'їзні залізничні колії; з) Мала мечеть. 1 – бастион «Табія»; 2 – Броська брама; 3 – Хотинська брама; 4 – північна лінія укріплень міста 1770 р.; 5 – Бендерська брама; 6 – Кілійська брама; 7 – бастион «Кавальєр»; 8 – турецький хан. І – основна частина укріплень; ІІ – Нова фортеця.

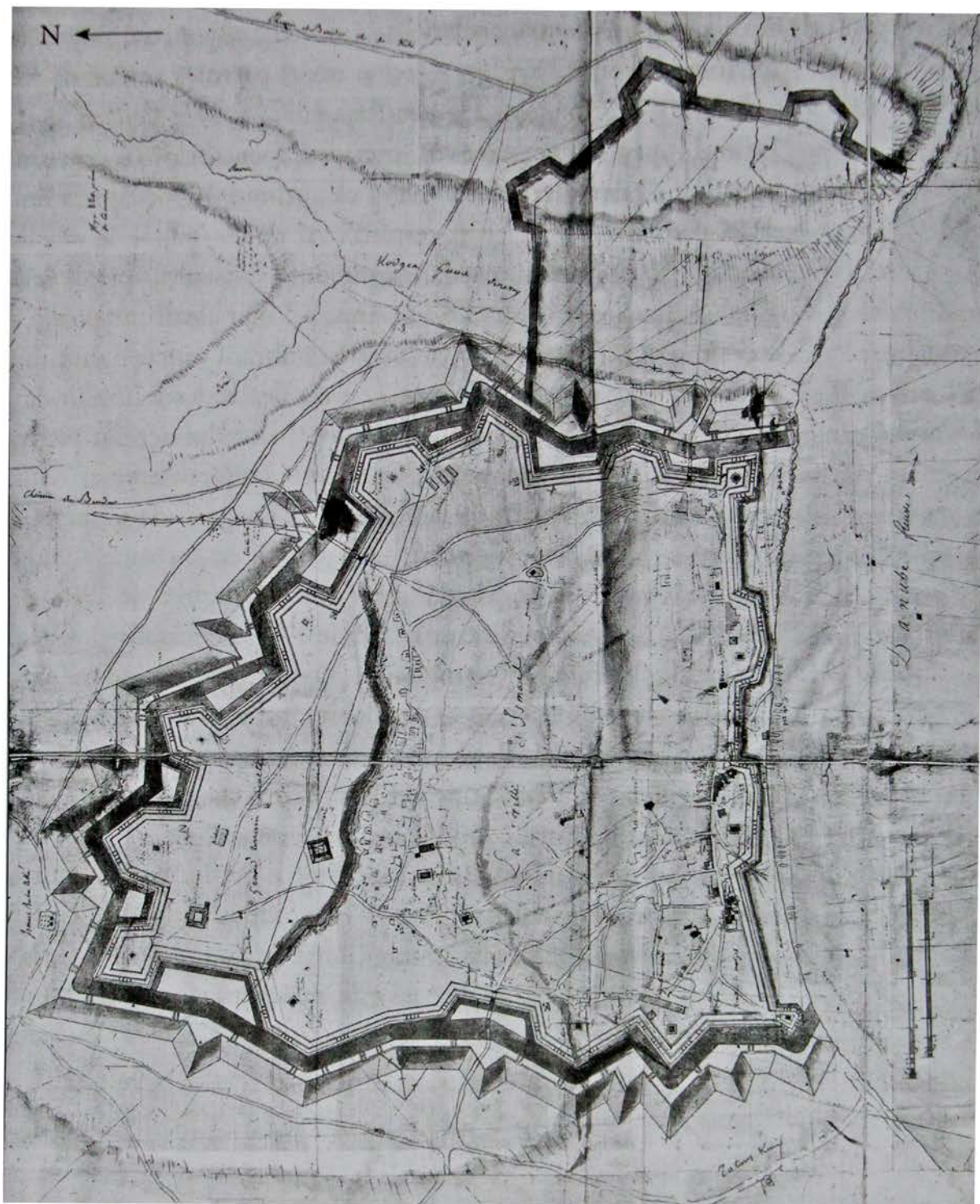

Рис. 15. План Ізмаїла. Ф. Кауффер. 1795 р. Фрагмент [628, р. 177].

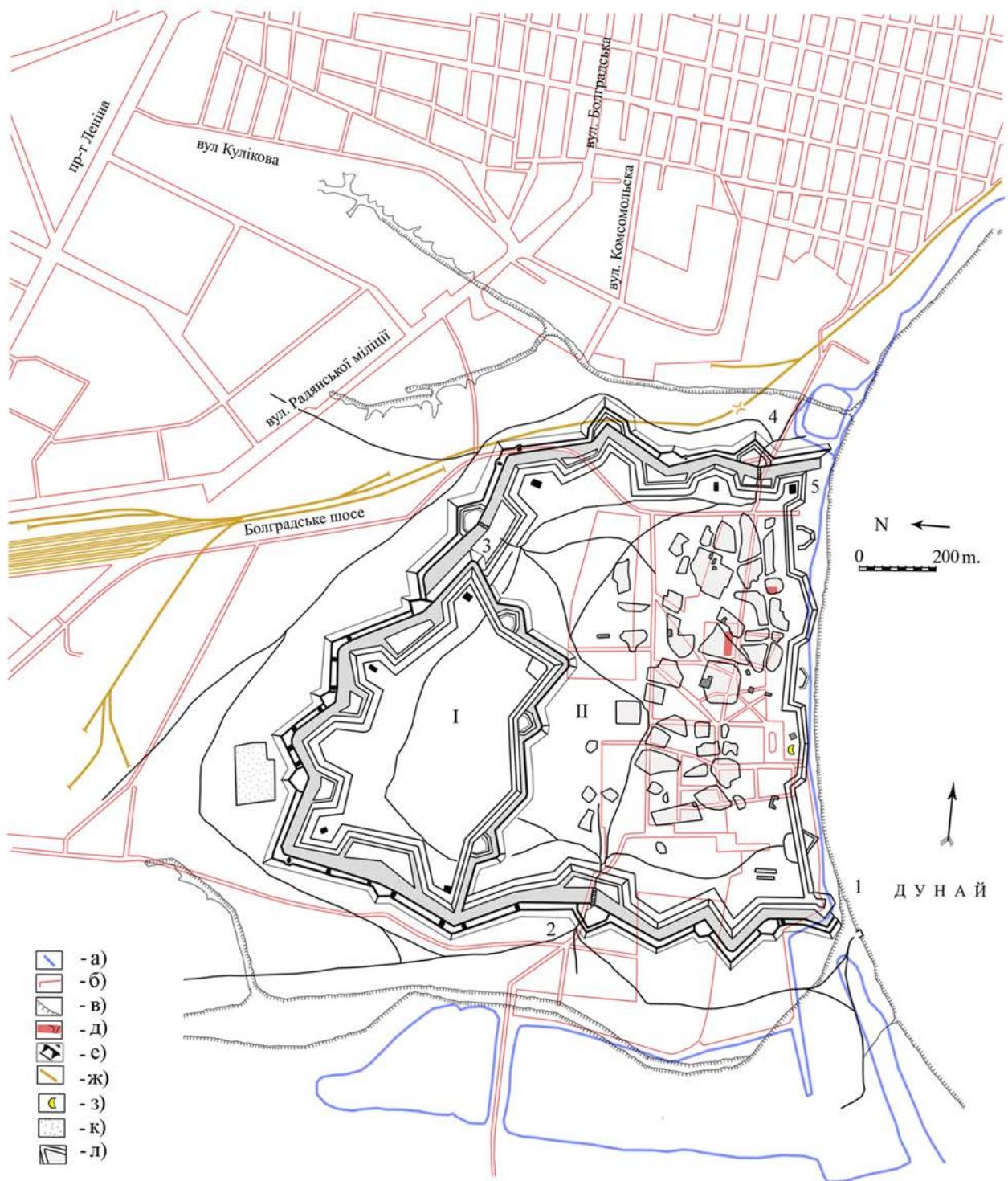

Рис. 16. Історична топографія Ізмаїла у другій пол. 1790-х рр. [344, с. 291]
 Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка Ізмаїла;
 в) лінія берега та корінного плато; д) Успенська та Миколаївська церкви ХІХ ст.;
 е) бастионний фронт фортеці; ж) залізничні гілки; з) Мала мечеть; к) мусульманські
 кладовища; л) внутрішня фортечна забудова турецького періоду (1794-1812 рр.).
 1 – бастион «Табія»; 2 – Хотинська брама; 3 – Бендерська брама; 4 – Кілійська брама;
 5 – бастион «Кавальєр». I – основна частина укріплень II – цитадель.

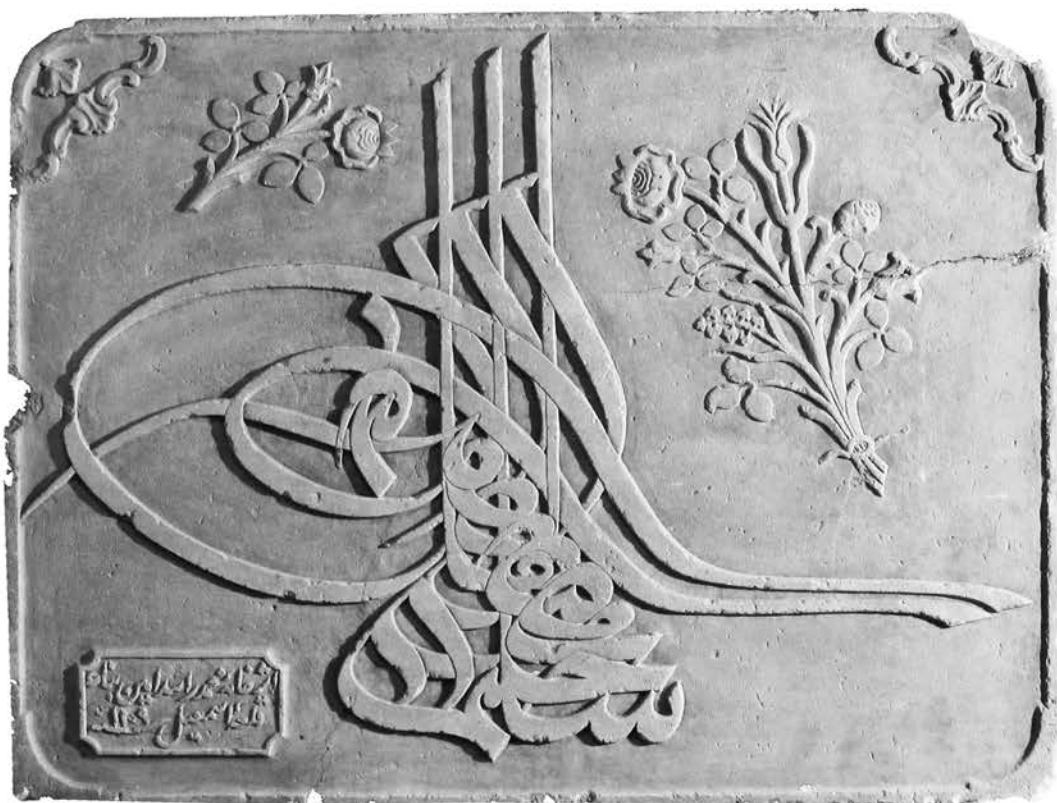
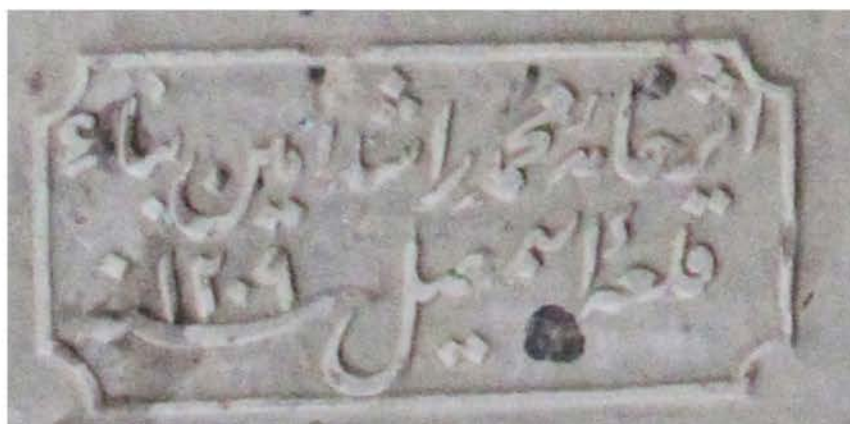

Рис. 7. Пам'ятна плита Ізмаїльської фортеці 1794-1795 рр. [307, рис. 2].

а)

б)

Рис. 8. Фото (а) та картограма напису (б) пам'ятної плити з Ізмаїла 1794-1795 рр. [307, с. 29].

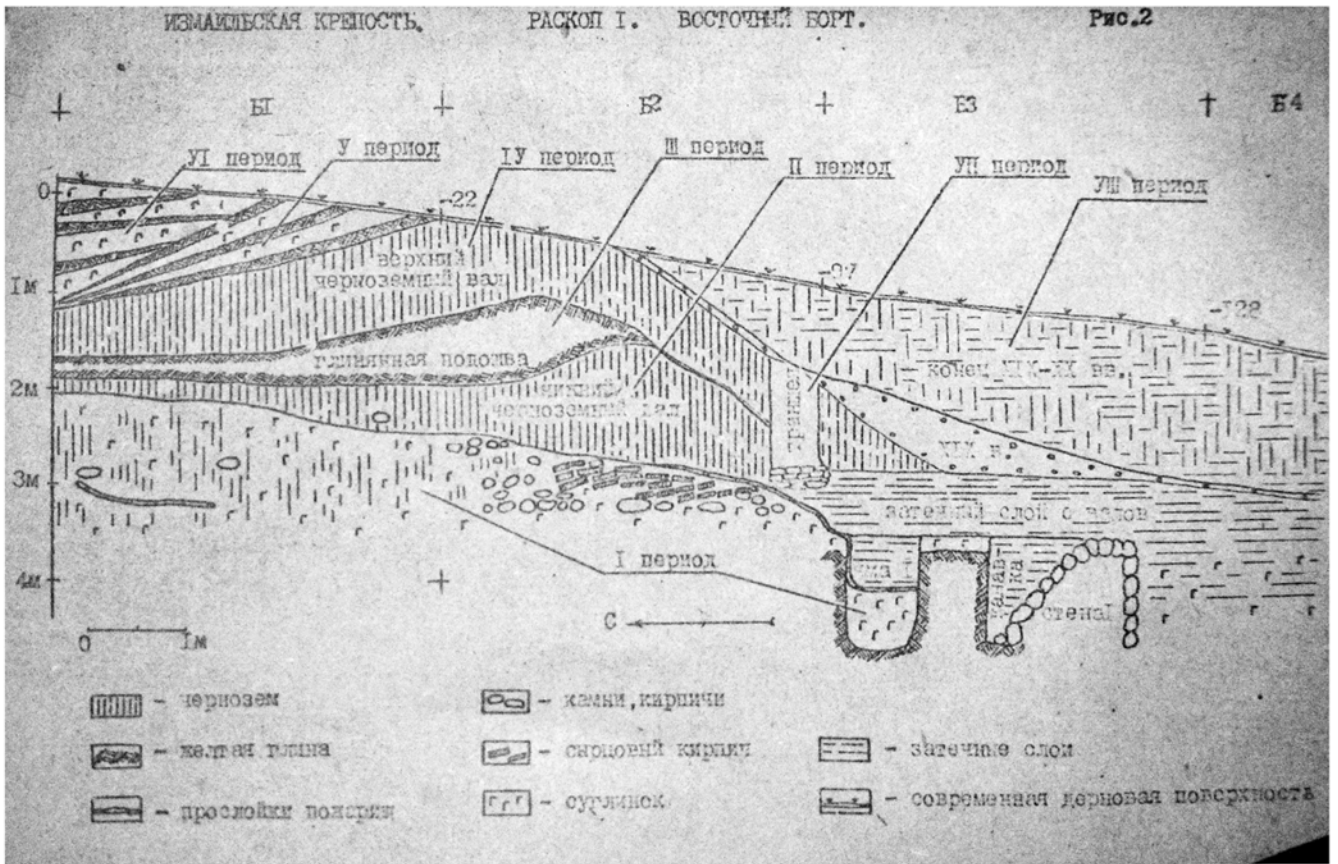

Рис. 9. Розріз валів Ізмаїльської фортеці. Розкопки 1989 р. [256, с. 172-173].

Рис. 10. Пам'ятна плита з ім'ям Хассан Раїф-ефенді (ОАМ) (фото автора).

Рис. 11. Мала мечеть в Ізмаїлі. Вид з північного заходу (фото автора).

Рис. 12. Надгробна стела Арапзаде Челебі. 1718-1719 рр. Кілія (?). (ПМС).

Рис. 13. Графіті на бронзовому
валику колони Малої мечеті Ізмаїла
(фото автора).

Рис. 14. Надгробна плита невідомого.
1756-1757 рр. Ізмаїл. (ПМС).

Додаток Л
Фортеця Яник-Хісар (Паланка)

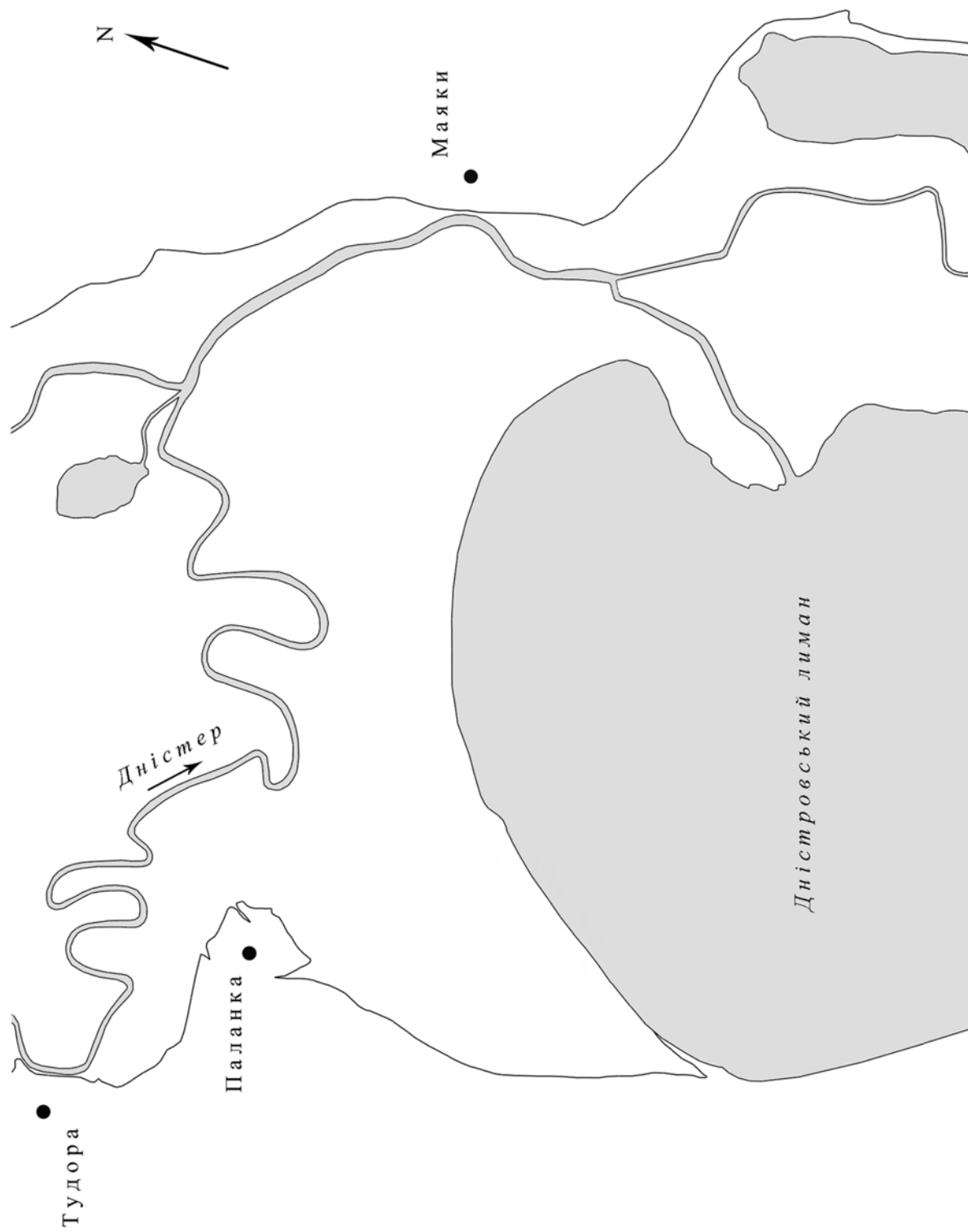

Рис. 1. Верхів'я Дністровського лиману з позначенням на місцевості с. Паланка.

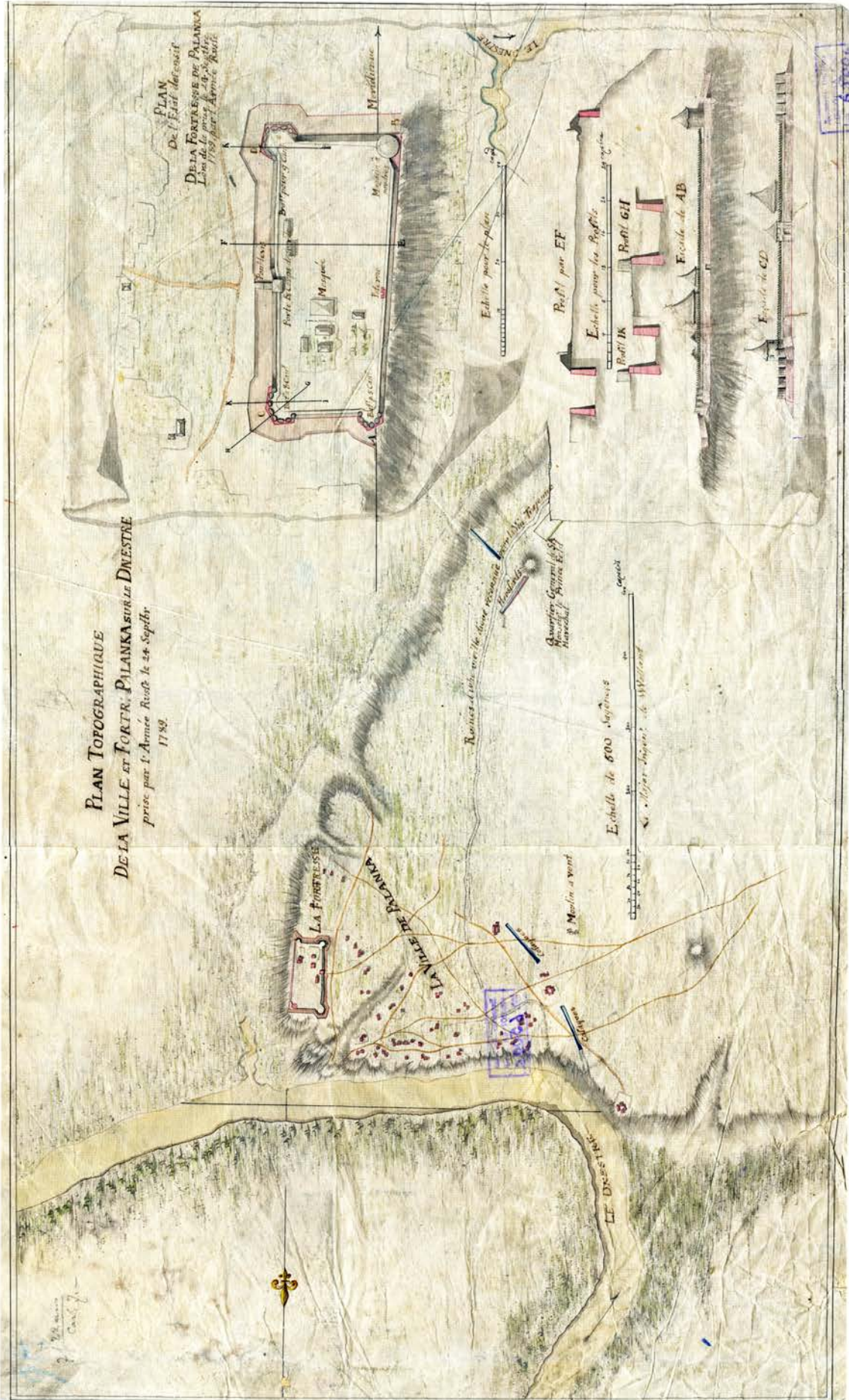

Рис. 2. «Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі. Вересень 1789 р.» [42].

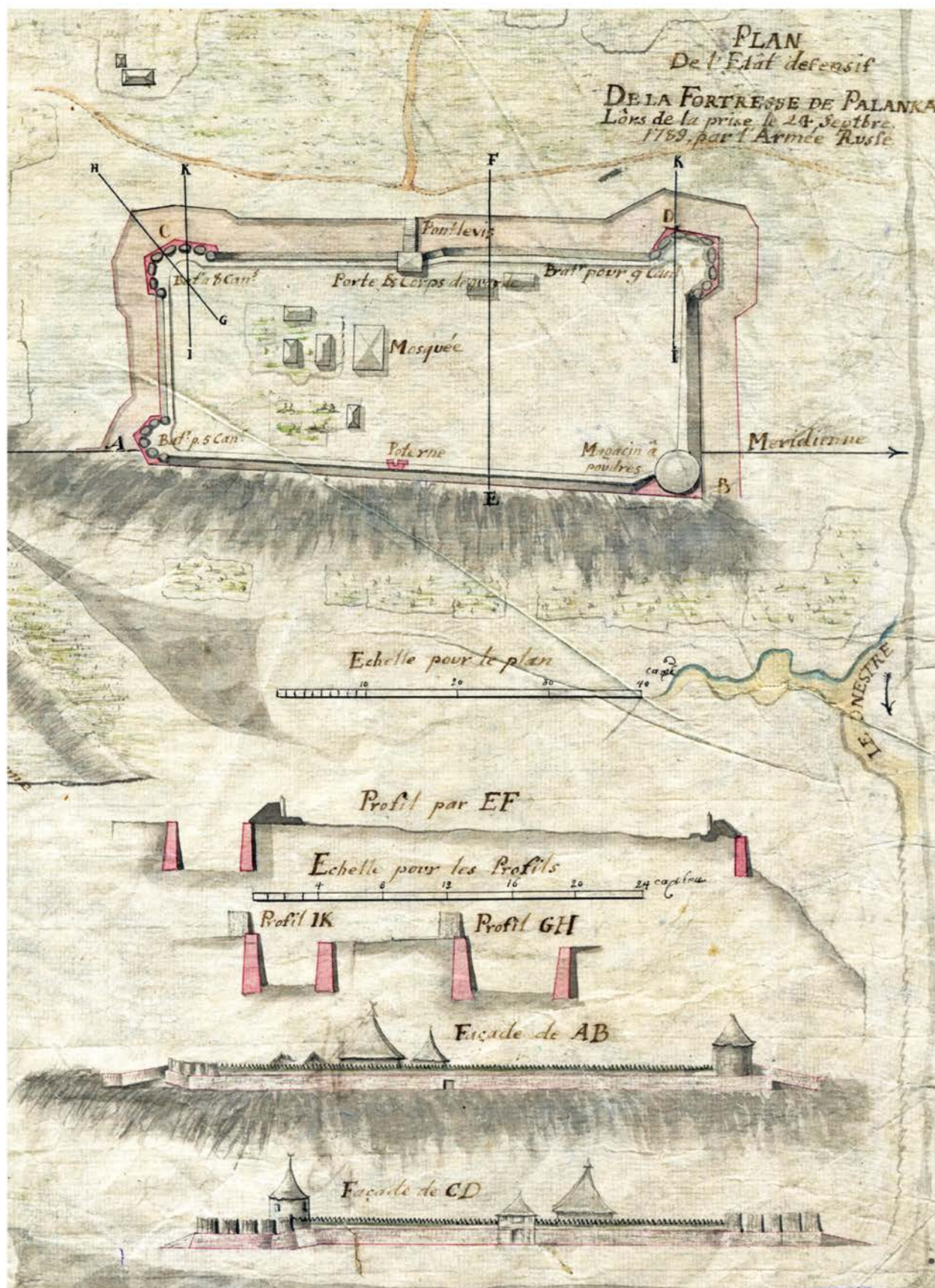

Рис. 3. Паланка. Креслення та розгортка фасаду фортеці. Фрагмент плану 1789 р. [42].

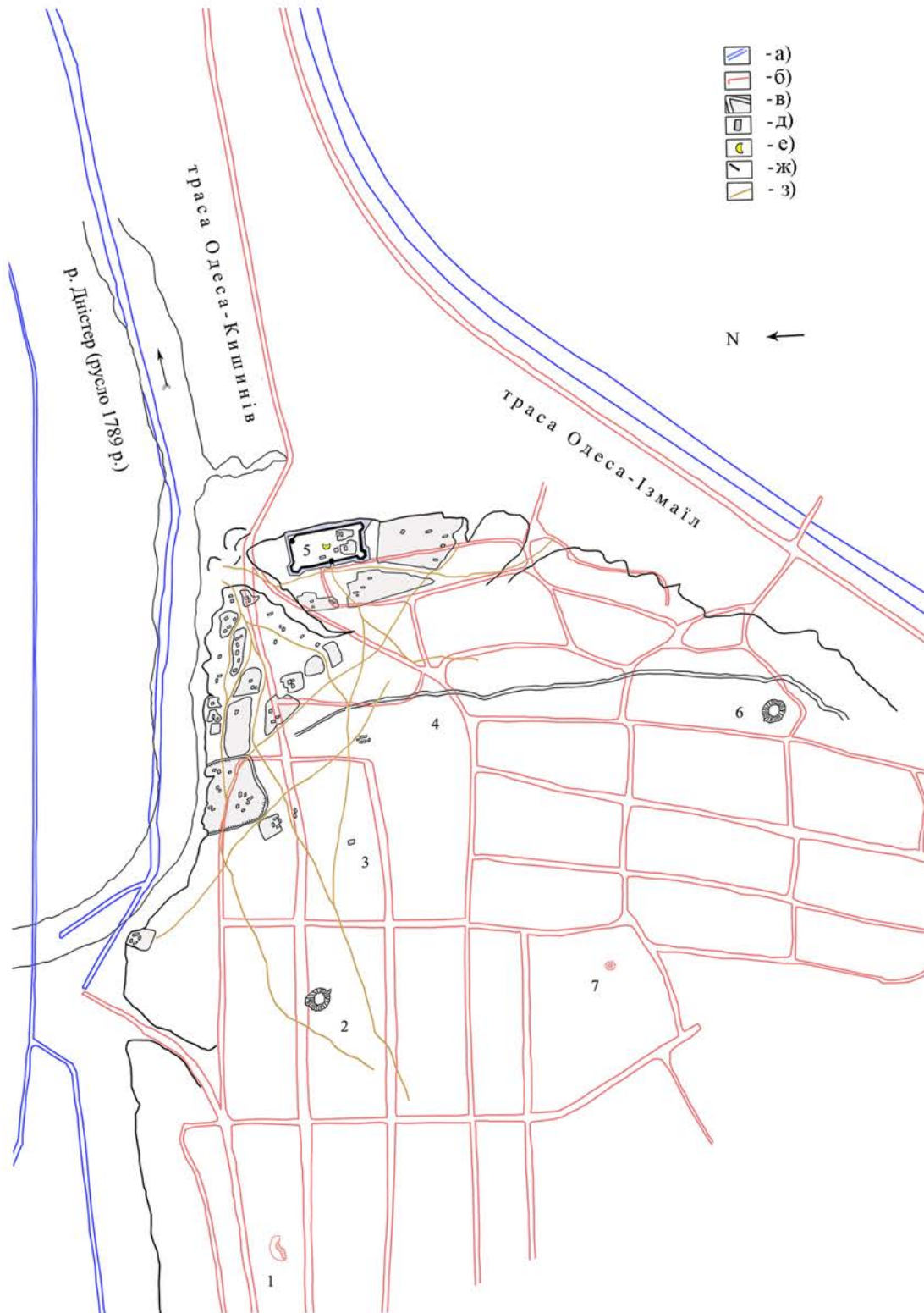

Рис. 4. Історична топографія Паланки у 1789 р. на сучасному плані села. Умовні позначки: 1 – напівзруйнований насип кургану (?); 2 – зазначені на плані кургани (?). Вітряні млини; 3 – руїни старої греблі визнану за Траянову дорогу; 4 – фортеця; 5 – позначений на плані курган (?); 6 – насип на території сучасного кладовища (курган?); а – сучасні ярики; б – сучасна квартальна сітка с. Паланка; в – території стародавніх кварталів і садиб; д – будови; е – мечеті; ж – лінія урвища; з – стародавні дороги.

Додаток М
Фортеця Татарбунари

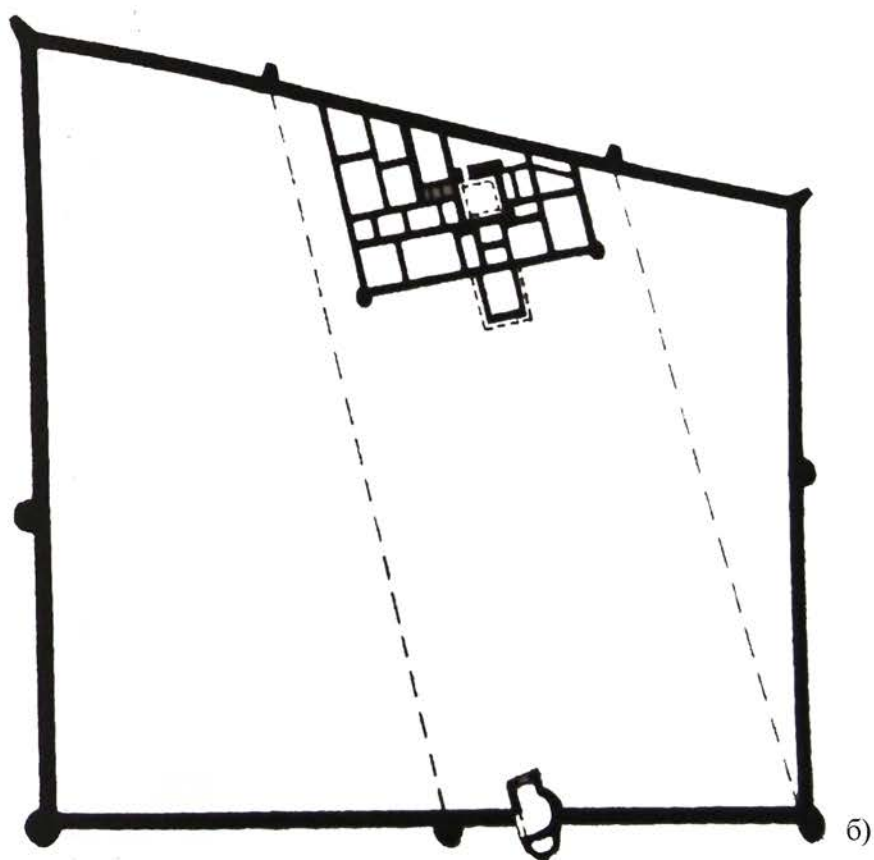
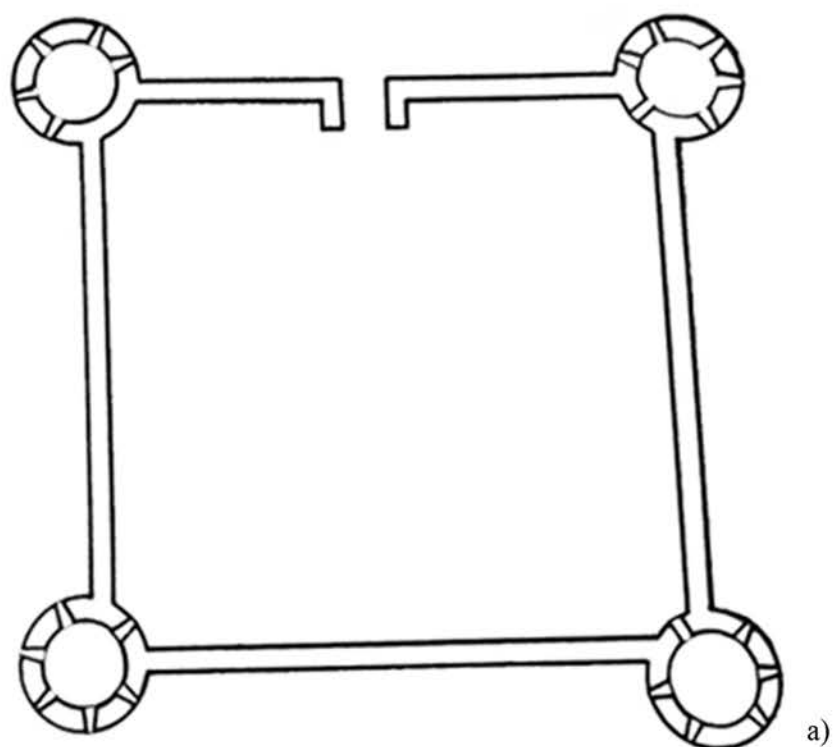

Рис. 1. Плани фортеці Татарбунар 1770 р. [626, с. 141] (а)
та фортеці Старий Орхей [626, р. 161; 613, fig 2, р. 170] (б).

Додаток Н
Фортеця та місто Бендери.

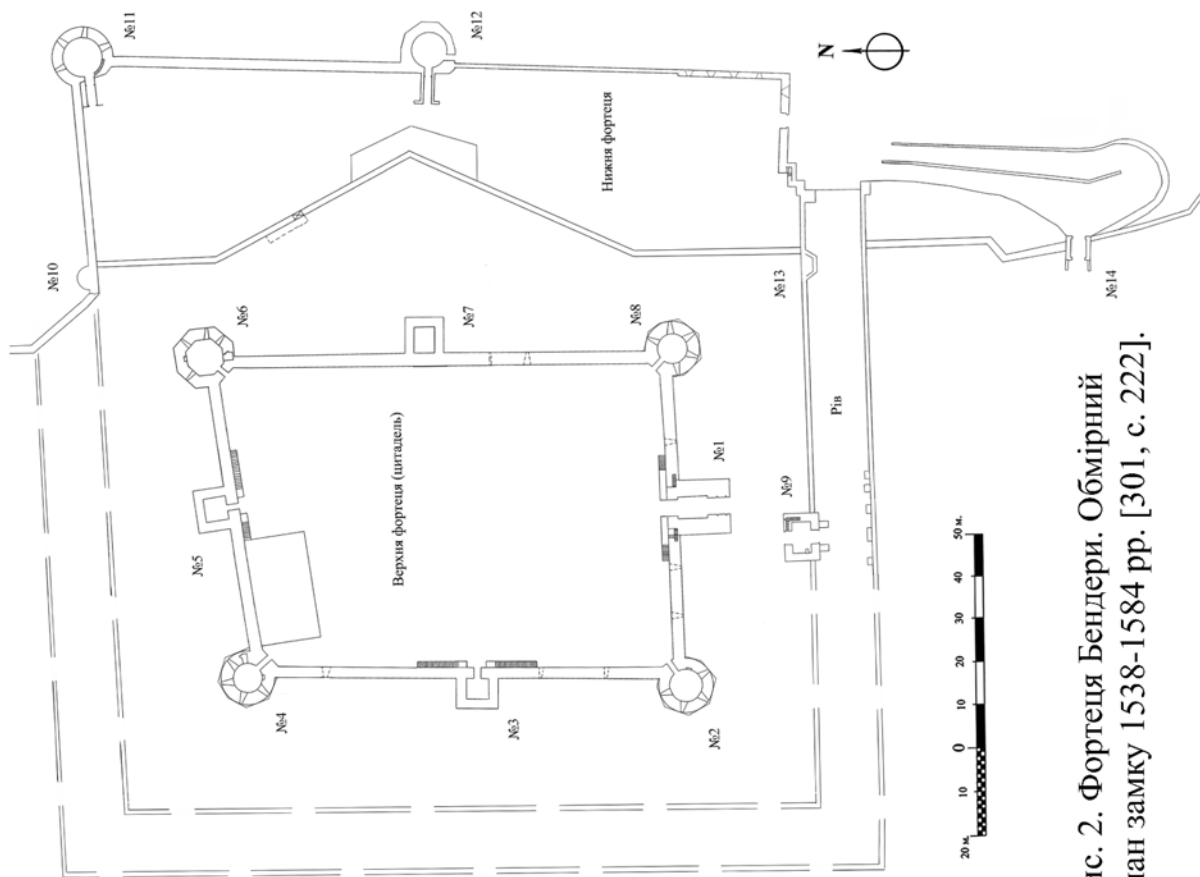

Рис. 2. Фортеця Бендери. Обмірний план замку 1538-1584 рр. [301, с. 222].

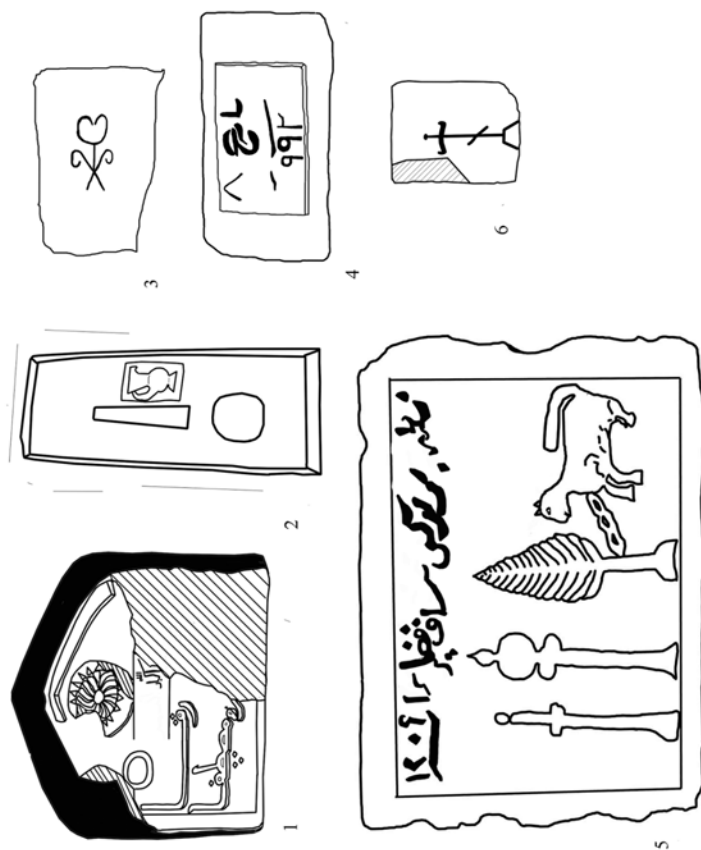

Рис. 3. Барельєфи і графіті з цитаделі і Нижньої фортеці Бендер [301, с. 234-242].

Рис. 4. Фортеця Бендери. Фрагмент пам'ятної плити 1538 р. (фото автора).

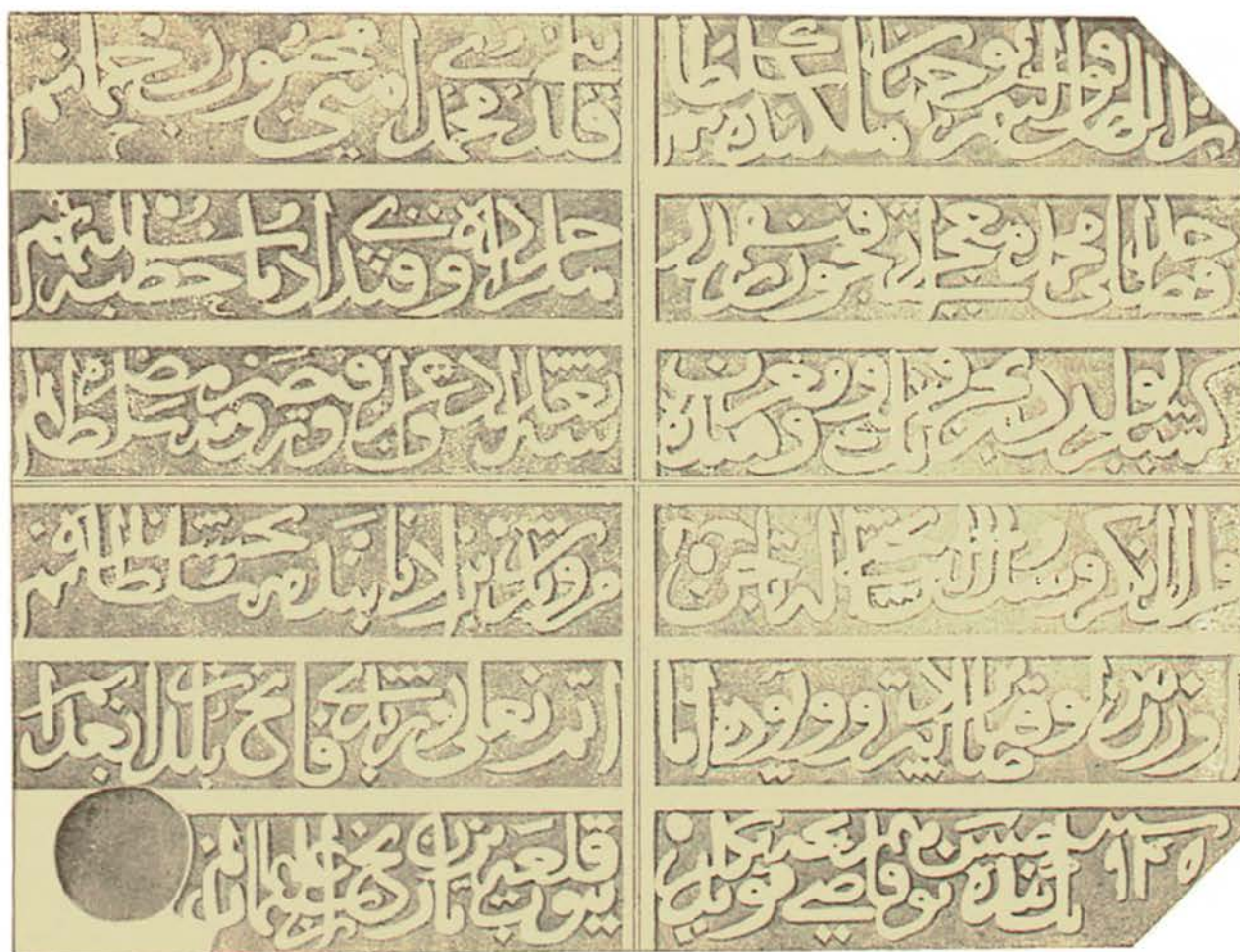

Рис. 5. Фортеця Бендери. Пам'ятна плита 1538 р. [359, с. 7; 443].

Рис. 6. Фортеця Бендери. Таріх 1584 р. Фасад вежі № 1.

Рис. 7. Фортеця Бендери.
Надбрамна вежа (№ 1).
Стикувальний шов двох
будівельних періодів: 1538 р.
і 1584 р.
(фото: Д. А. Топал, 2008 р.).

Рис. 8. Фортеця Бендери. Башта № 1 у 1928 р. [554, р. 24].

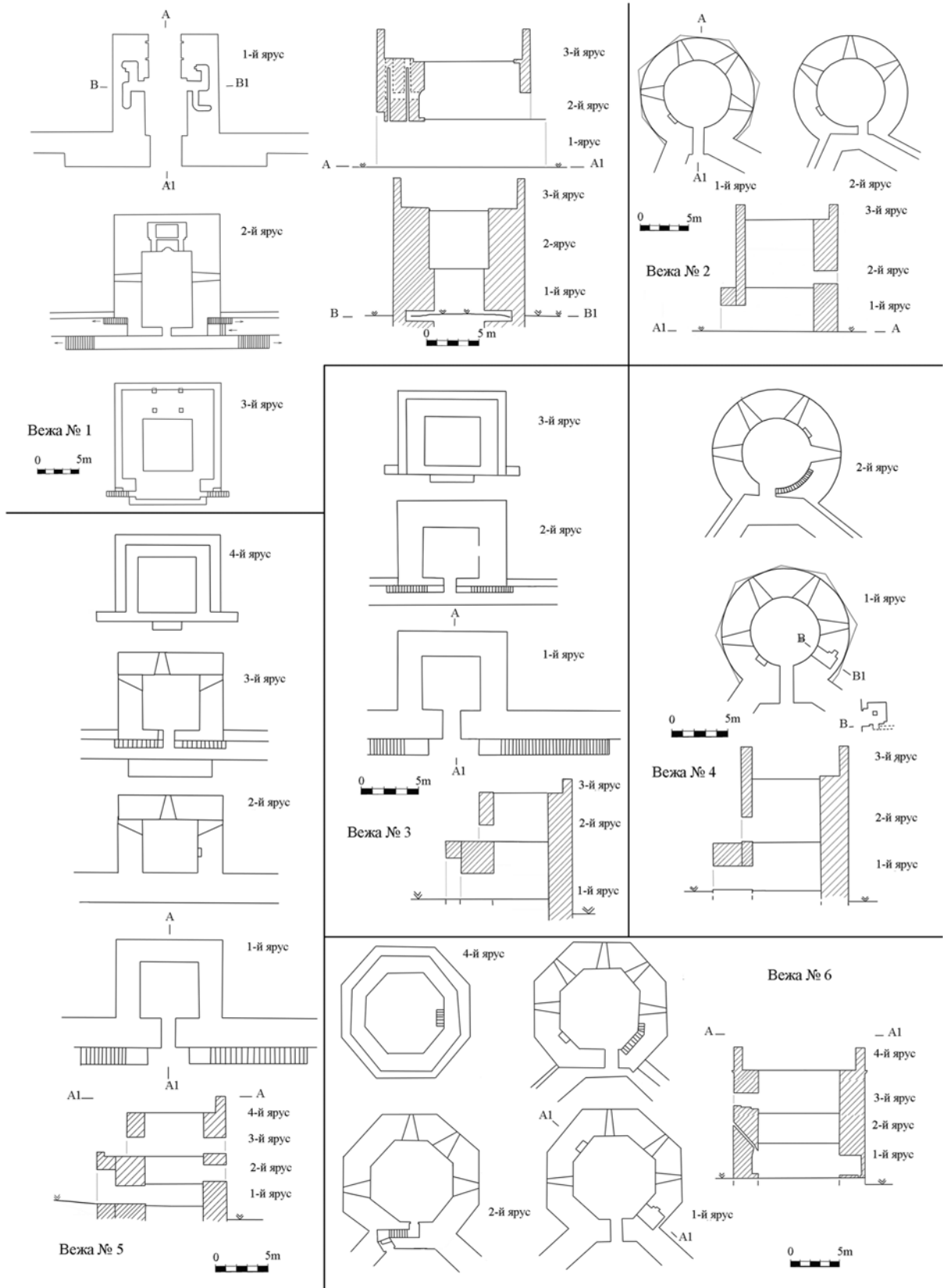

Рис. 9. Обмірні плани і розрізи веж № 1-6 цитаделі Бендер.

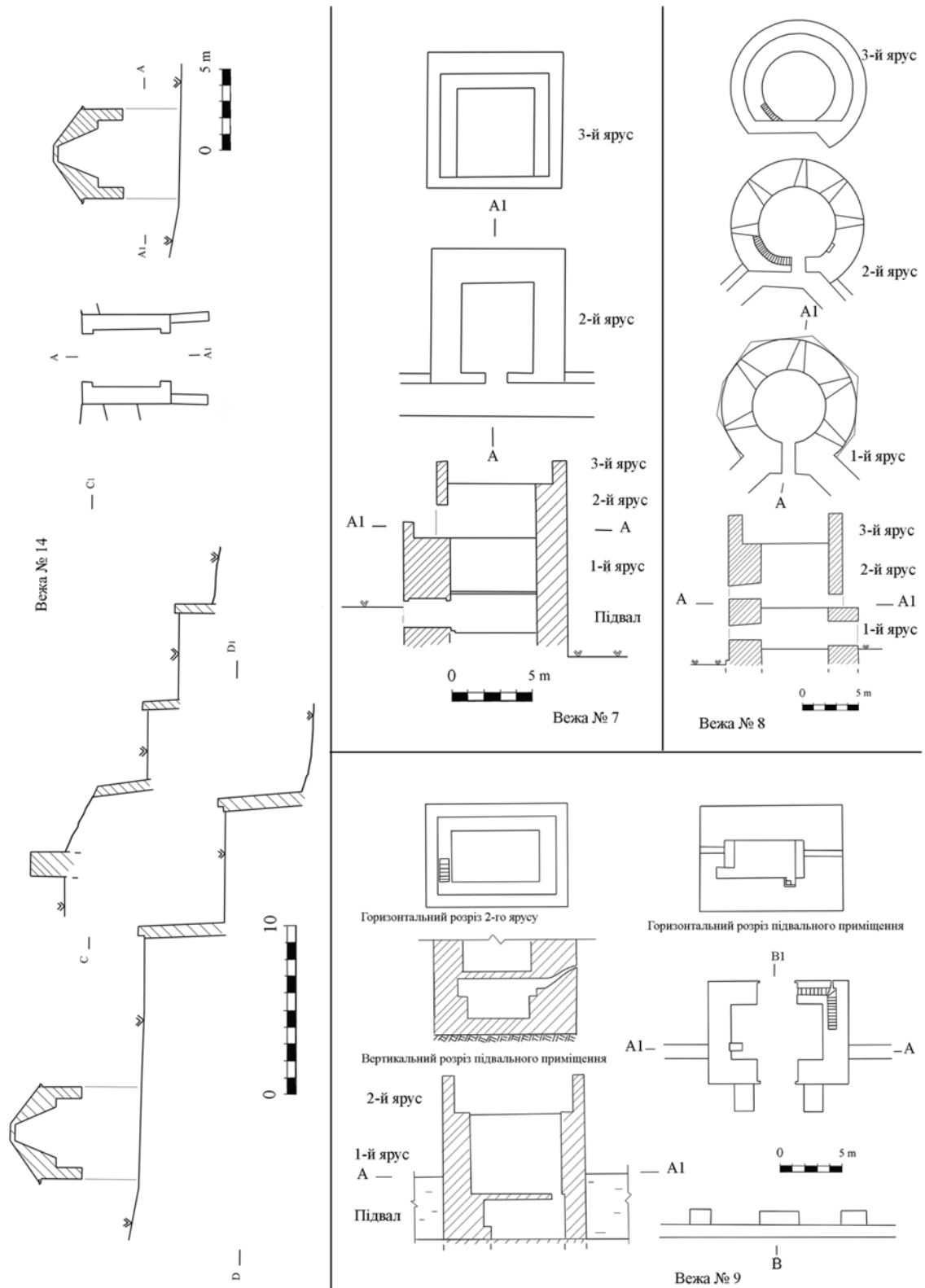

Рис. 10. Обмірні плани і розрізи веж № 7-9 цитаделі Бендер та вежі № 14.

Рис. 11. Вежі східної частини цитаделі та Нижньої фортеці Бендер. Вид з півдня (фото автора).

Рис. 12. Бендерська фортеця. Міхраб мечеті Сулеймана. Надбрамна вежа (№ 1) (фото: Д. А. Топал, 2008 р.).

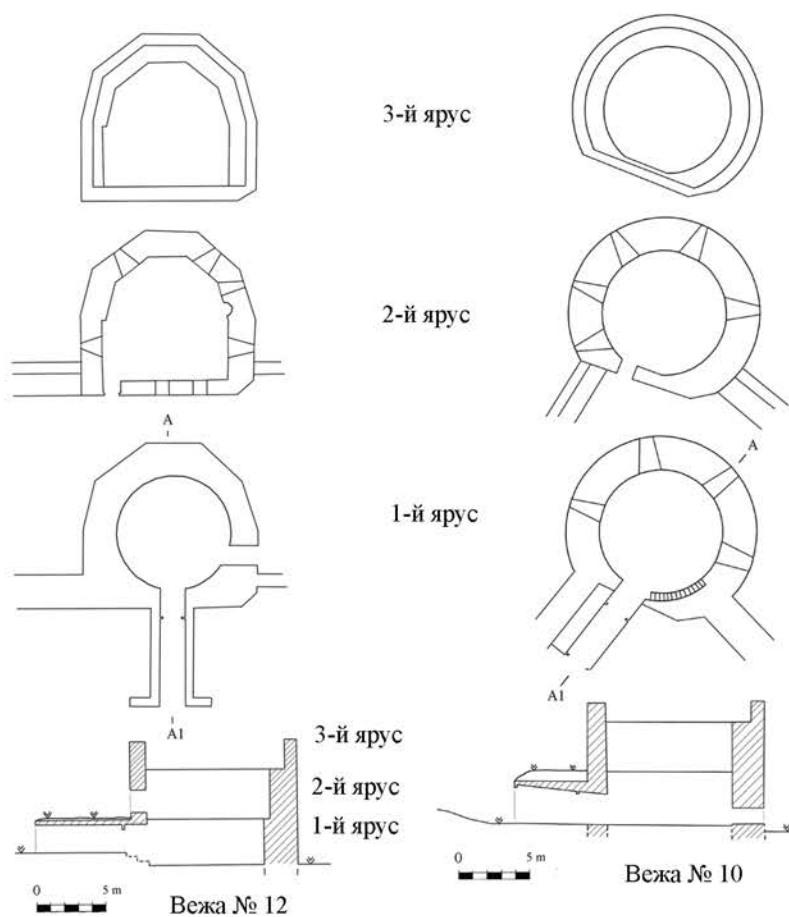

Рис. 13. Обмірні плани і розрізи веж № 10-12 цитаделі фортеці Бендер.

Рис. 12. Бендерська фортеця. Міхраб т. зв. «мечеті Сулеймана». Надбрамна вежа (№ 1) (фото: Д. А. Топал, 2008 р.).

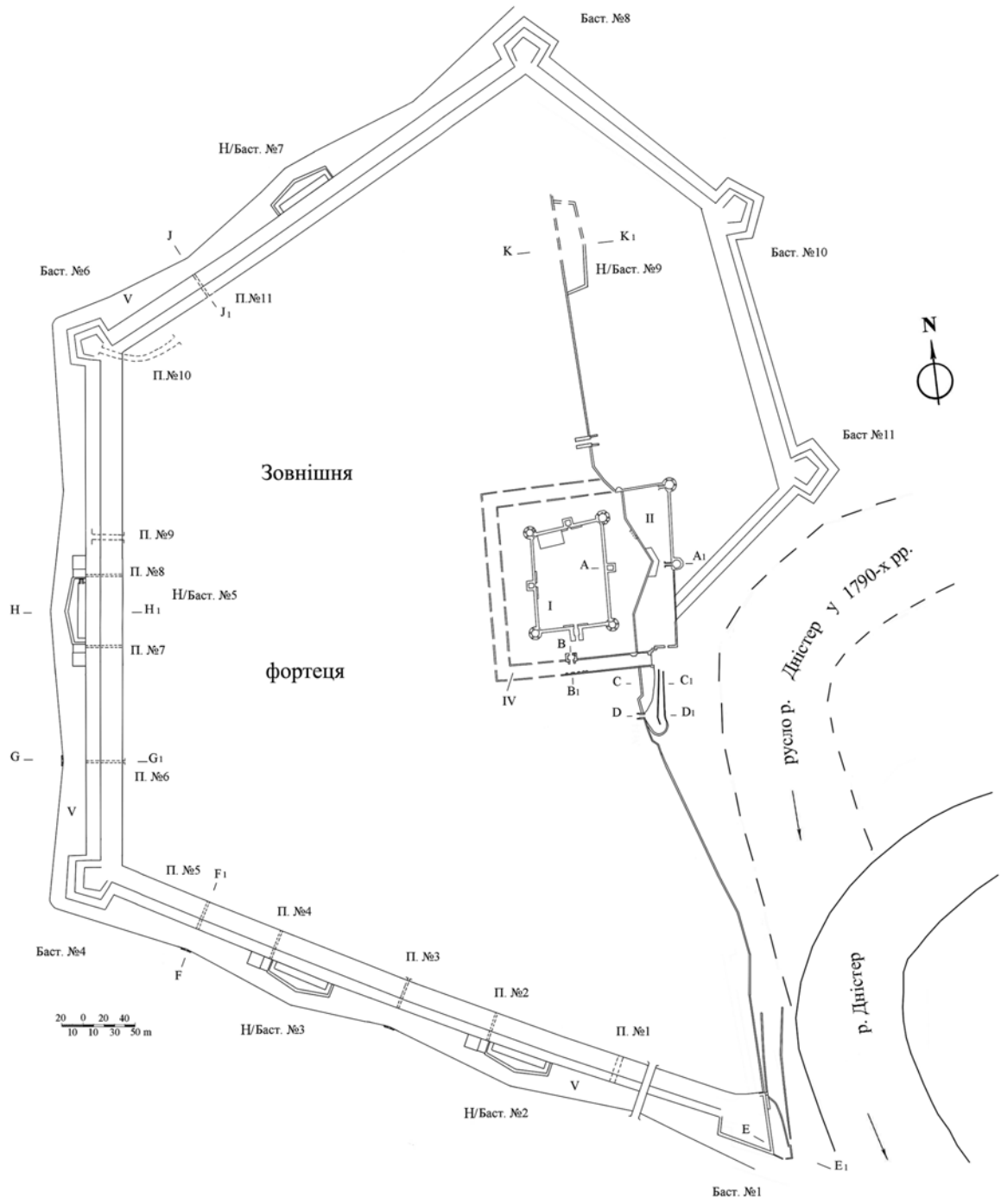

Рис. 15. Фортиця Бендери. Обмірний план оборонного комплексу [301, с. 222].

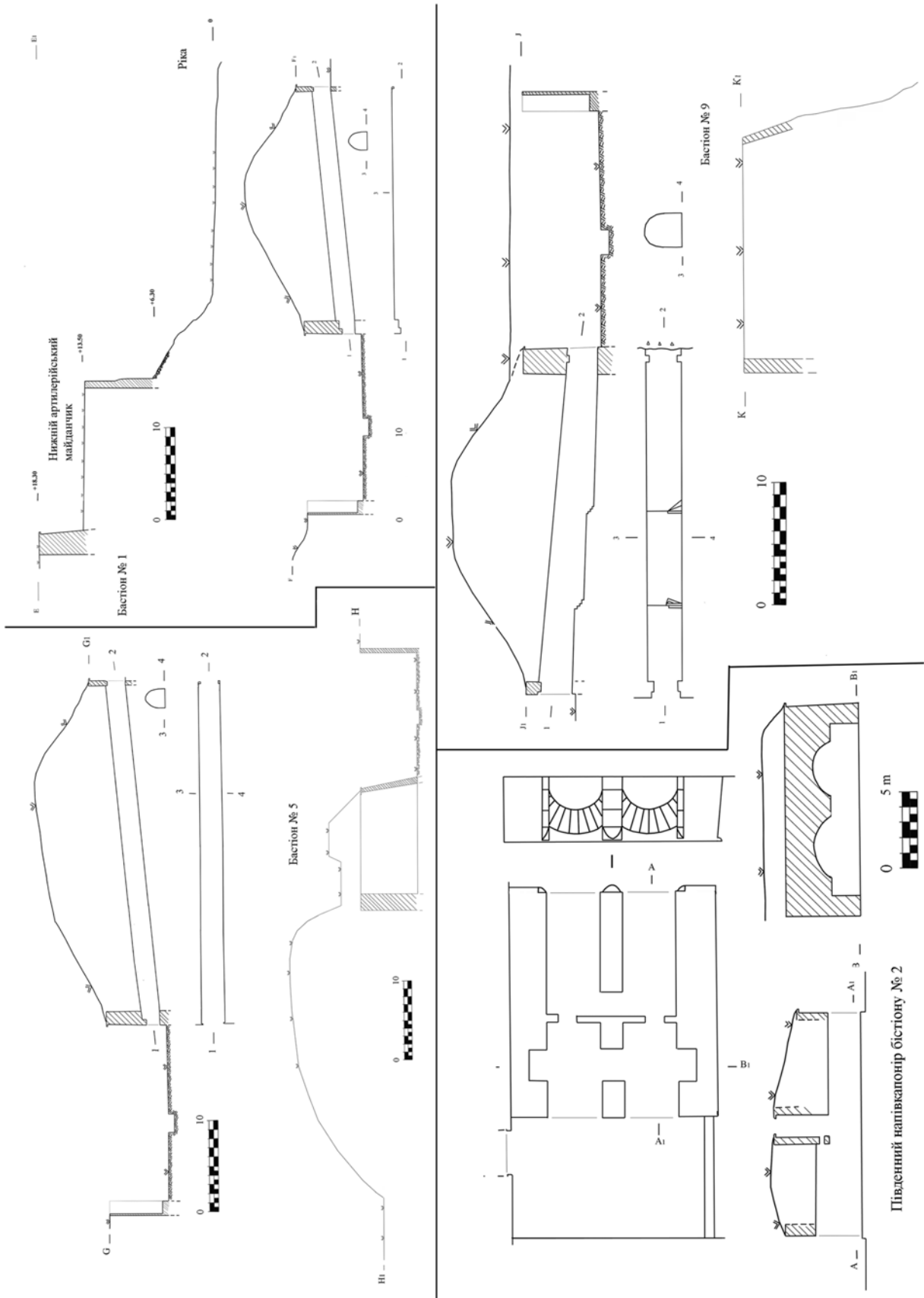

Рис. 16. Профілі валів Бендерської фортеці за обмірним планом фортеці.

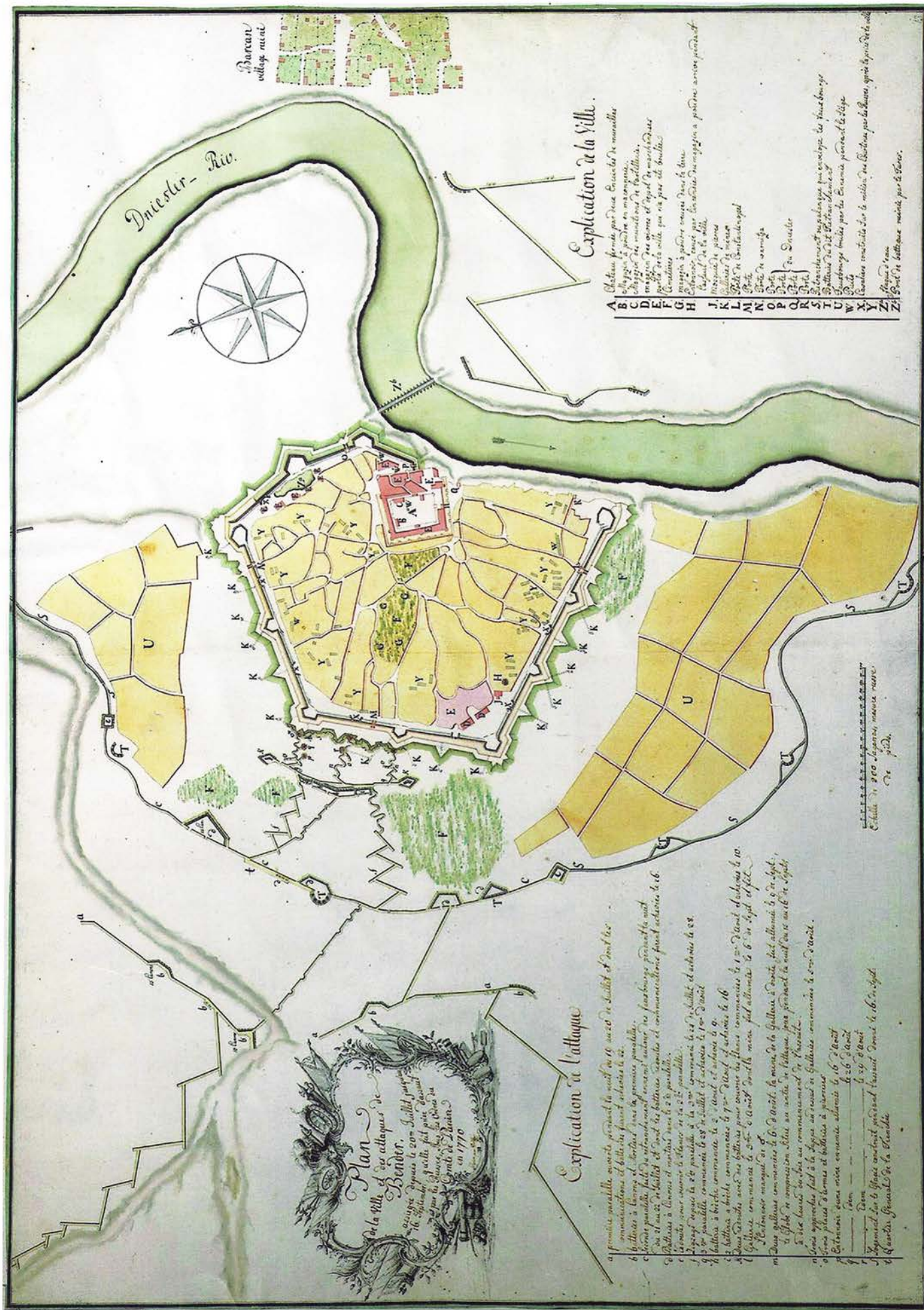

Рис. 17. План атаки Бендер військами М. І. Панина. 1770 р. [130].

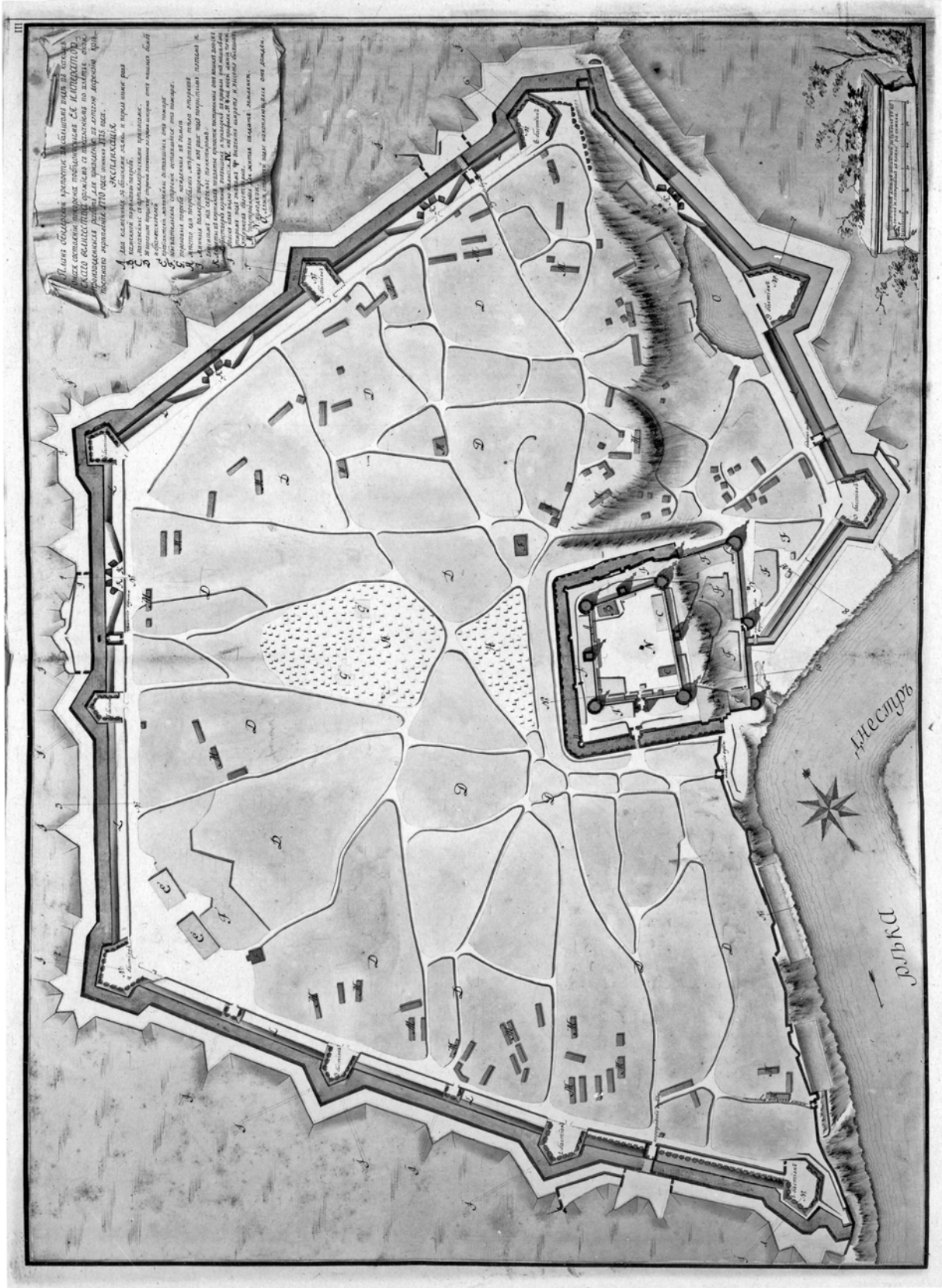

Рис. 18. План Бендерської фортеці. 1775 р. (архів Г. А. Гребенщикова)

Рис. 20. Фортеця Бендер. Барельєф у вигляді годинника на кладці ескарпу (фото автора).

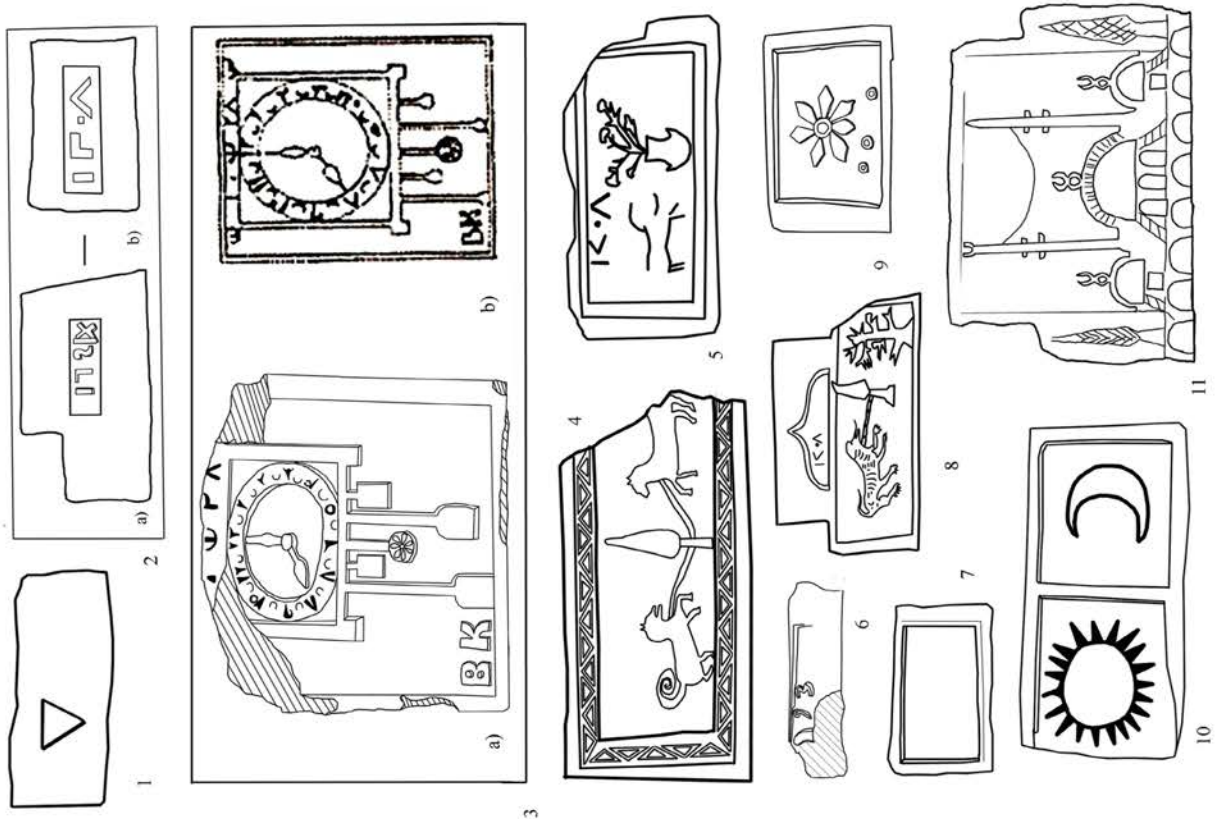

Рис. 21. Барельєфи і графіті на бастіонах № 1-2 фортеці Бендер [301, с. 234-242].

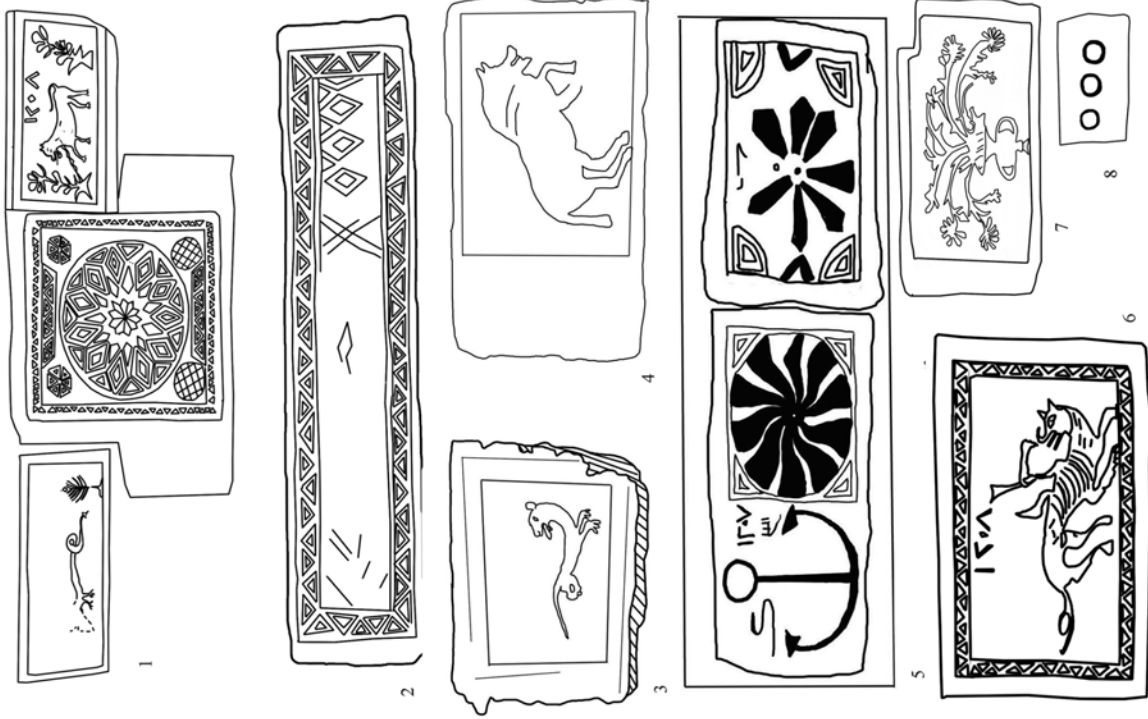

Рис. 23. Барельєфи і графіті напівбастіона № 3 фортеці Бендер [301, с. 234-242].

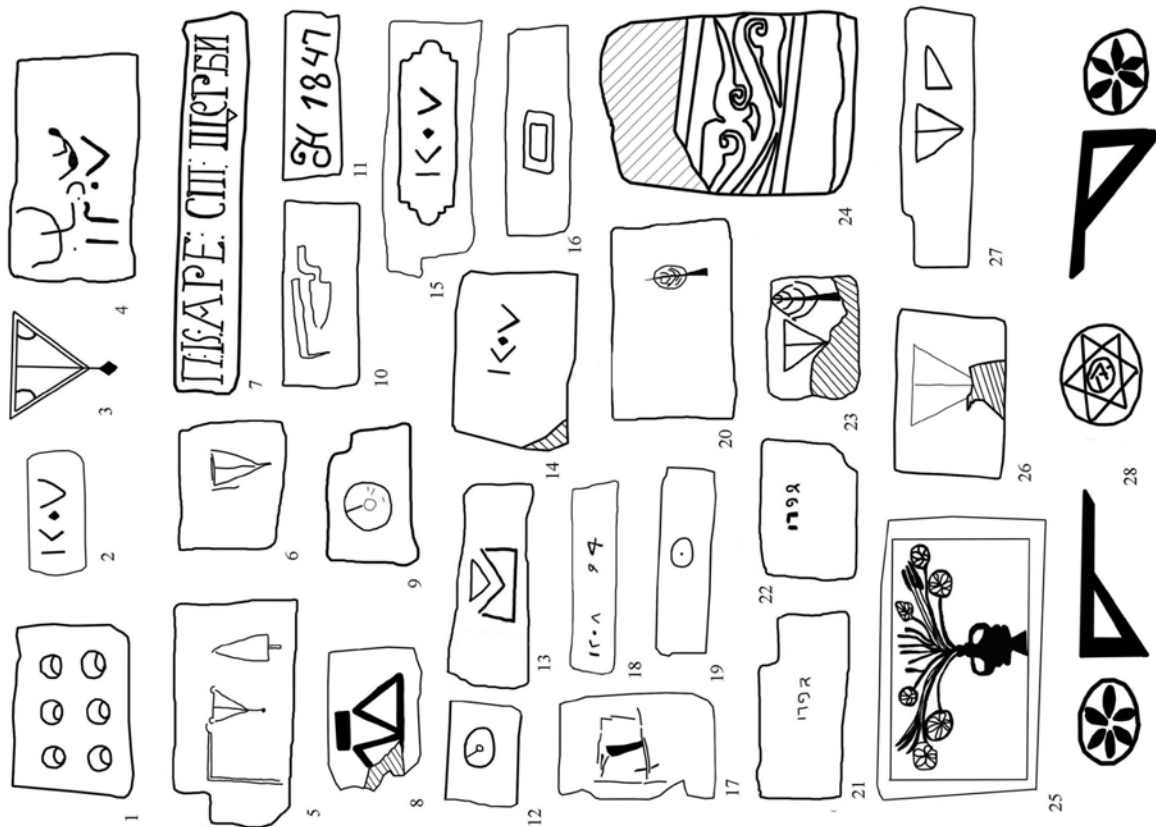

Рис. 22. Барельєфи і графіті ескарпу зовнішнього рову фортеці Бендер [301, с. 234-242].

Рис. 24. Барельєф з подвійною датою на бастіоні № 1 Бендерської фортеці (фото автора).

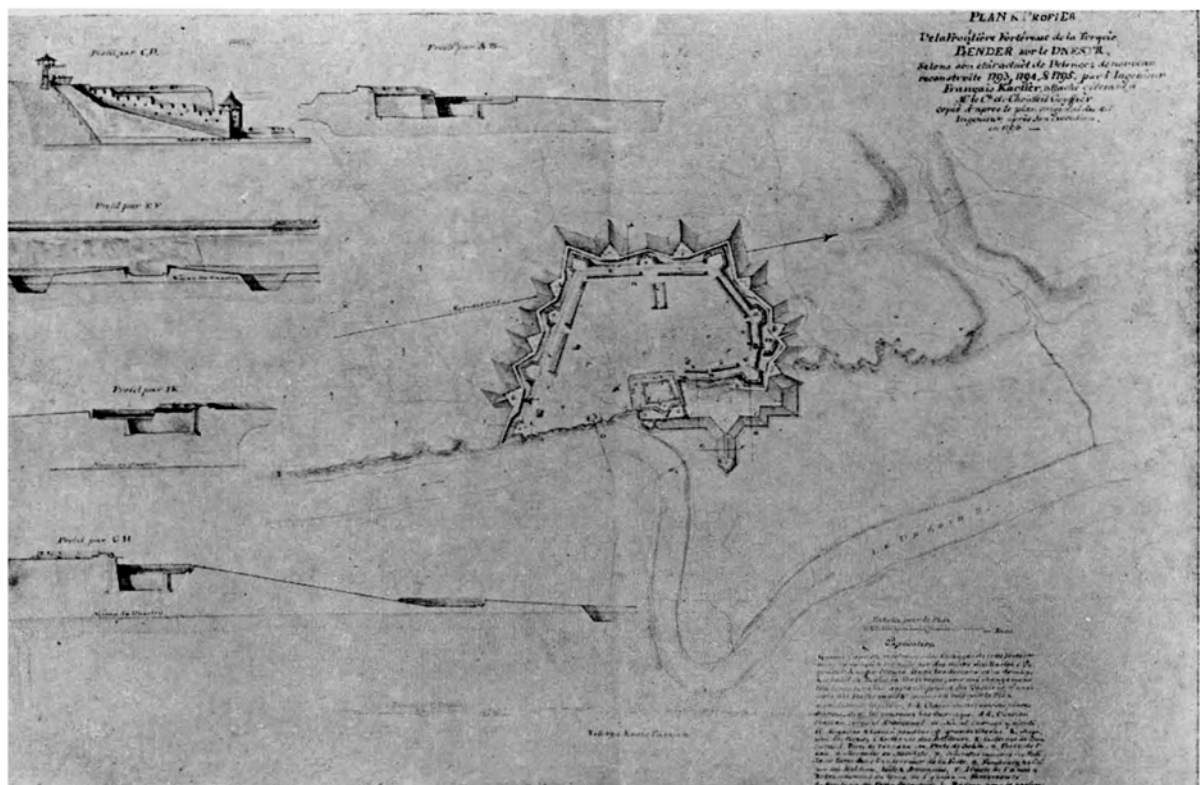

Рис. 25. Бендерська фортеця. План Ф. Кауффера. 1796 р. [587, р. 66].

Рис. 26. Барельєф 1794/95 рр. з фасаду редану Нижньої фортеці (фото автора).

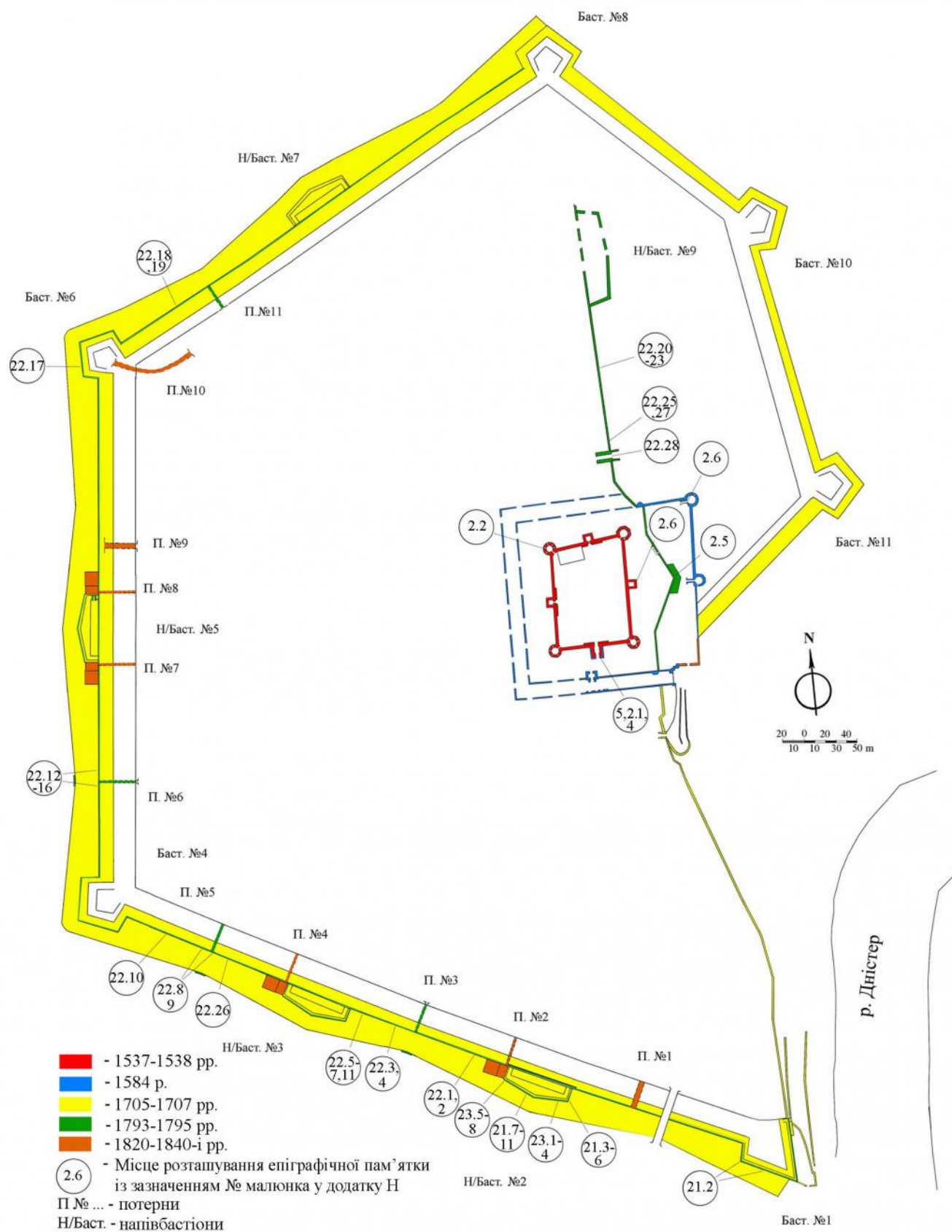

Рис. 27. Будівельна періодизація Бендерської фортеці (XVI – середина XIX ст.) [344, с. 287].

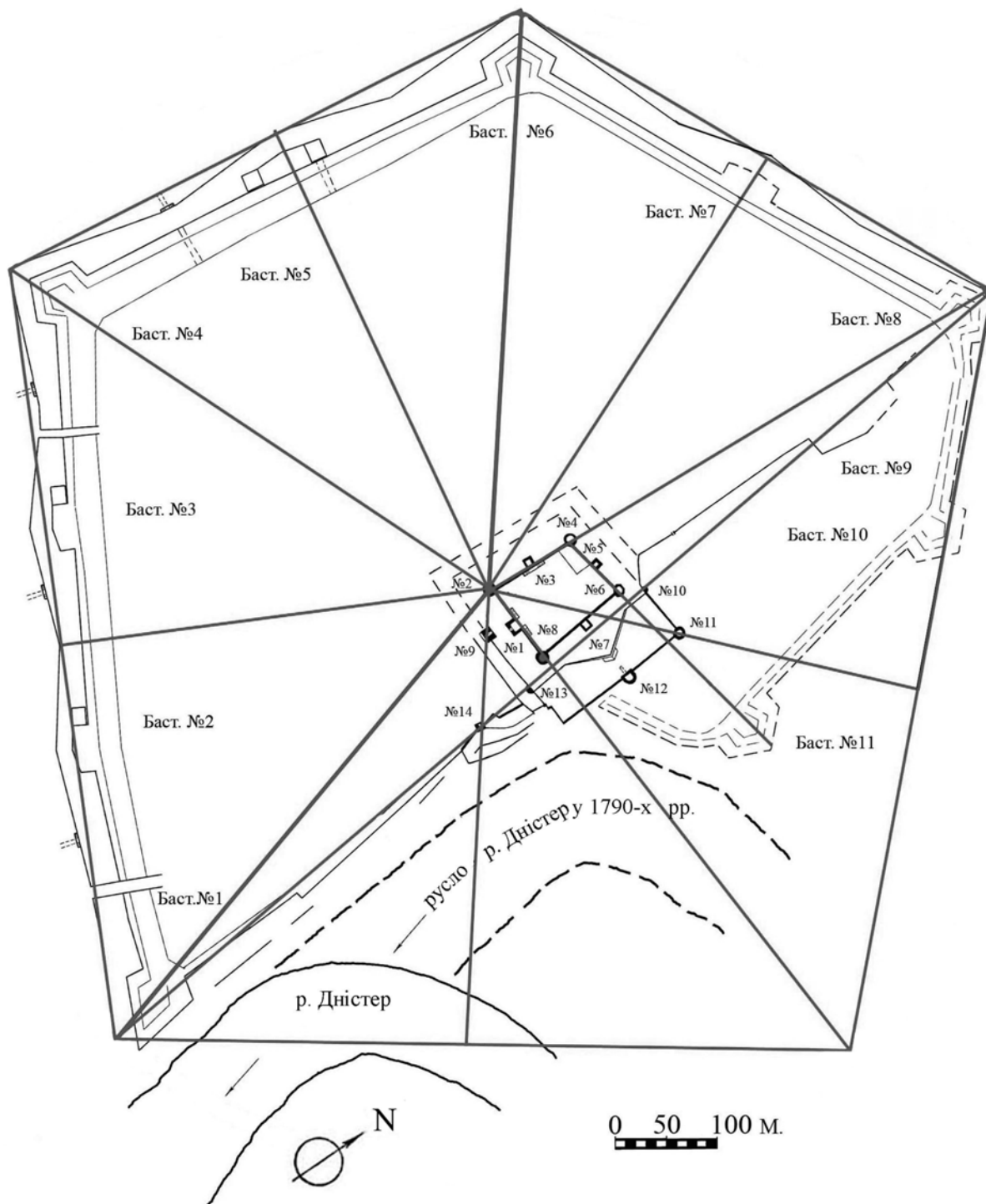

Рис. 29. План розбивки Бендерської фортеці [301, с. 243-245].

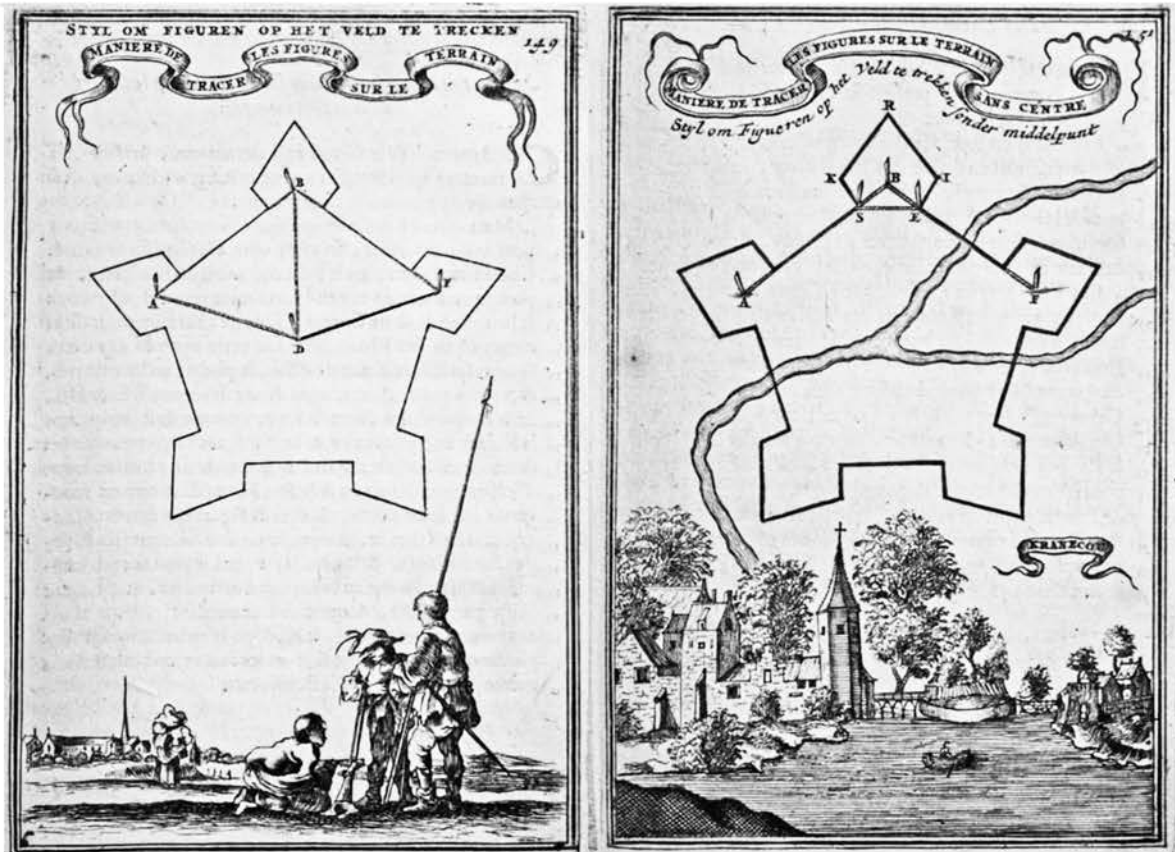

Рис. 30. Рекомендації до розбивки п'ятикутної фортеці [134, р. 147, 149].

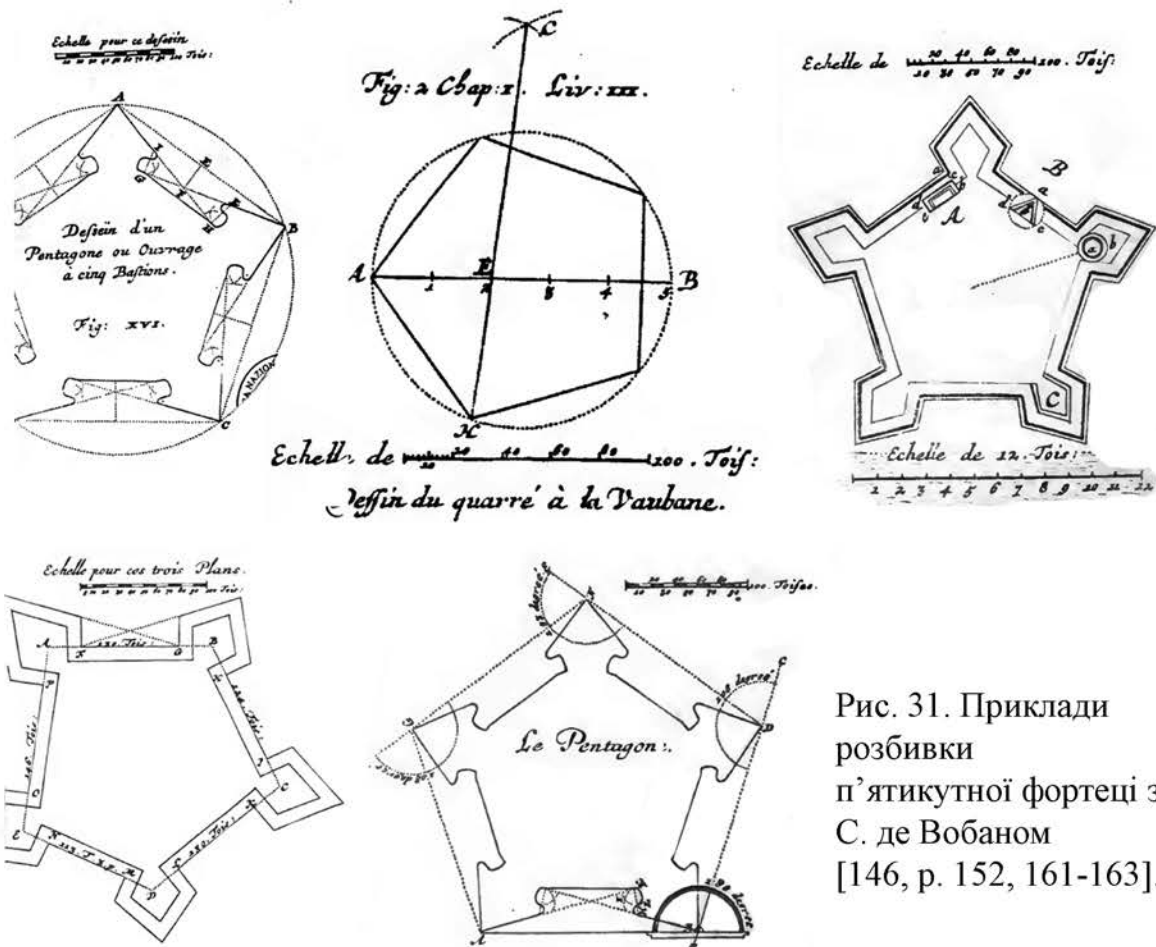

Рис. 31. Приклади розбивки п'ятикутної фортеці за С. де Вобаном [146, р. 152, 161-163].

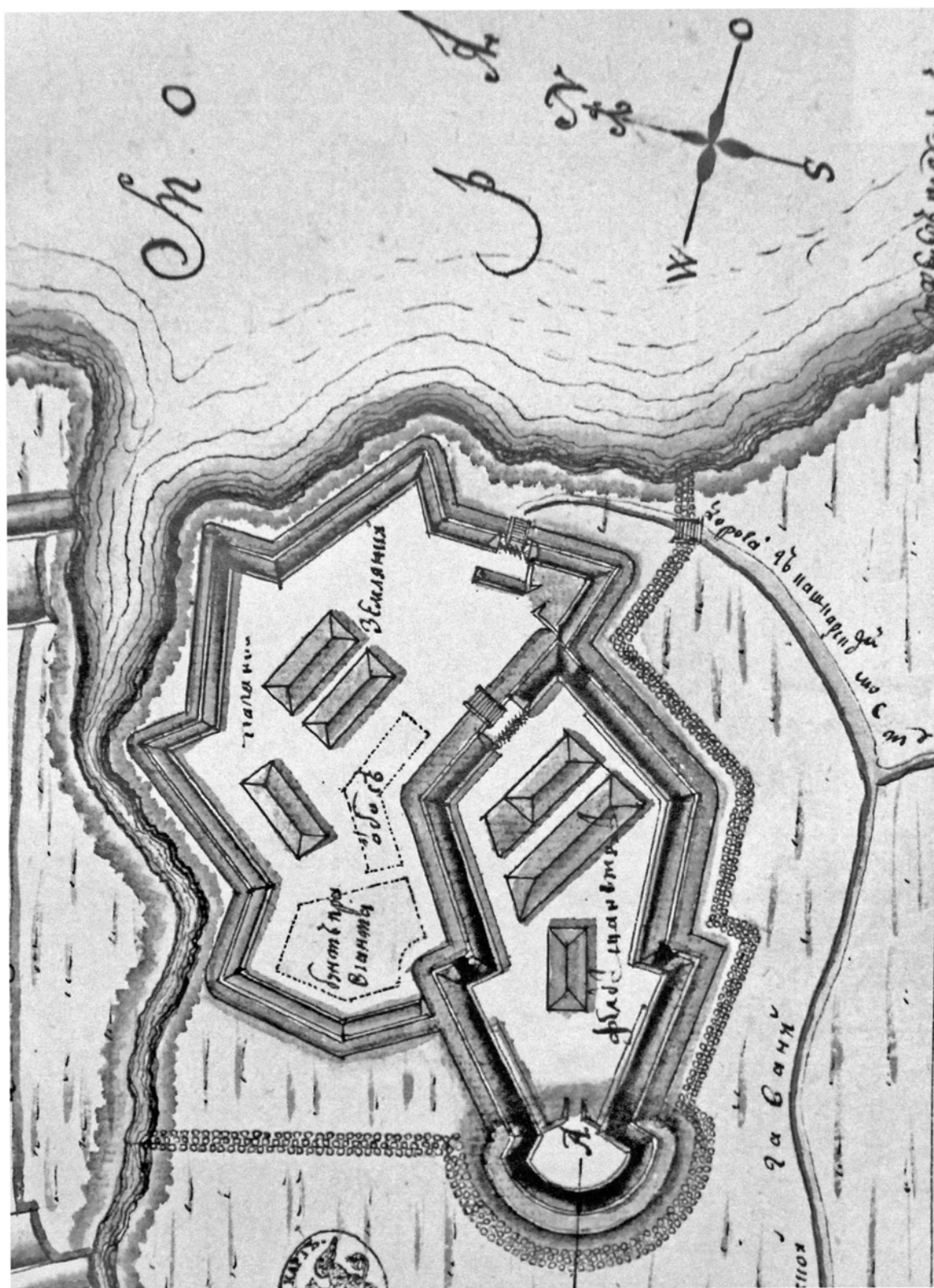

Рис. 32. План укріпленя. Сари-Булагська пристань. 1778 р. [460, рис. 73].

Рис. 33. Пам'ятна плита мечеті султана
Абдулхаміда 1780 р. у Бендерах. Малюнок
1819 р. [628, р. 280].

Рис. 34. Фрагмент могильної
плити Омер-паші з Бендер.
(ХОКМ) (фото автора).

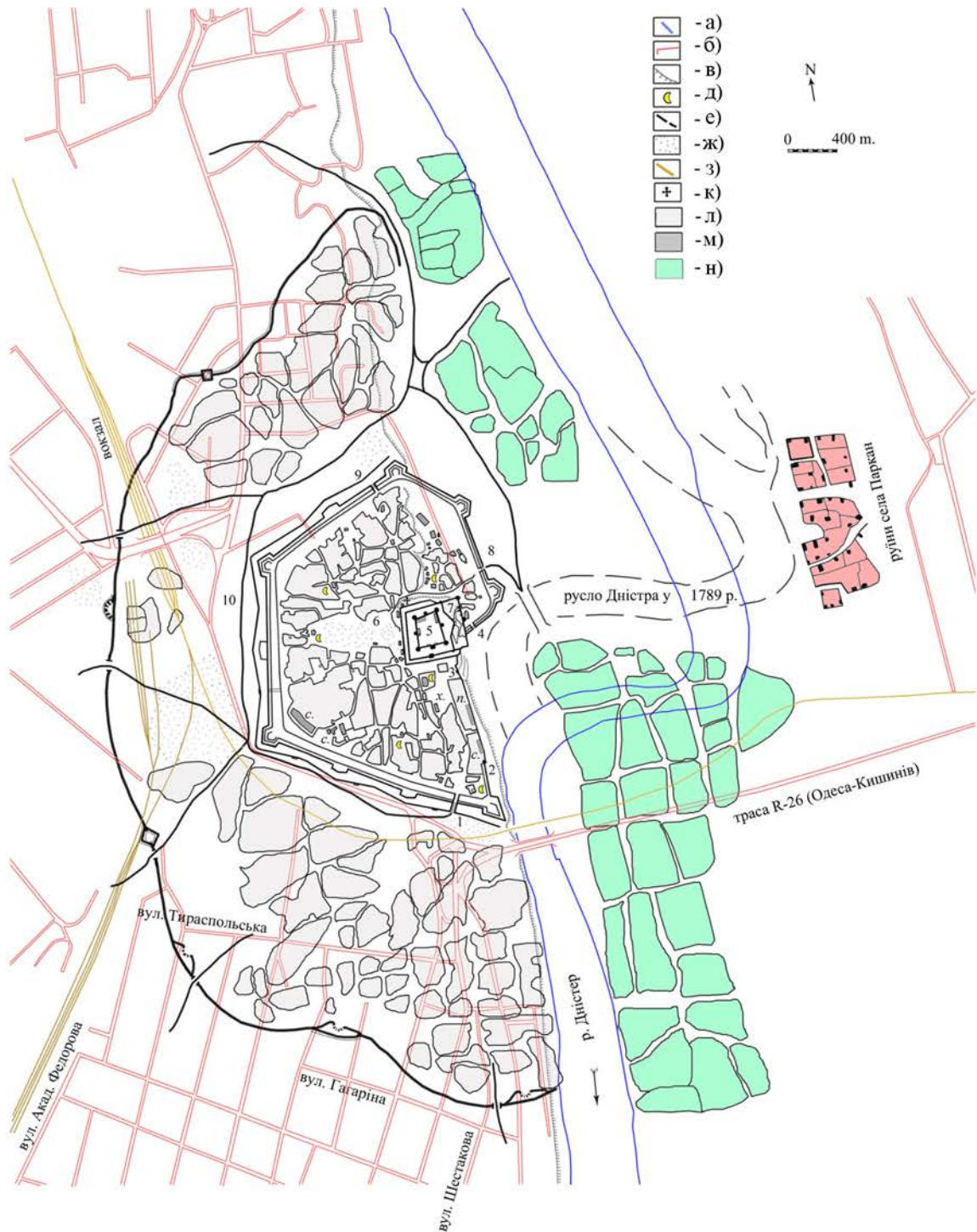

Рис. 35. Історична топографія Бендер у 1770-1796 рр. [344, с. 286].
 Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка м. Бендери; в) край берегового плато; д) мечеті; е) зовнішні укріплення міста; ж) кладовища; з) сучасні залізничні гілки; к) церкви; л) історична квартальна забудова; м) історичні будівлі; н) сади; 1. Царгородська брама; 2. Мала водяна брама; 3. Табацька брама; 4. Кам'янецька брама; 5. Замок 1538 р.; 6. бастіонна фортеця (перша третина XVII ст.); 7. Нижній замок 1584 р.; 8. Водяна брама; 9. Варницька брама; 10 – «Ординська» брама; С. – склади (продовольчі магазини); Х. – хамам; П. – будинок паші.